वाचस्पत्यम्

बृहत्संस्कृताभिधानस्य

एकादशं खण्डम्।

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१९३४ सम्वत्सरे मुद्रितम्।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TWENTY PARTS.—PART XI

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

PUBLISHED BY PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College Calcutta.

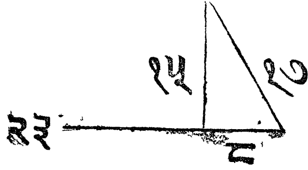
Advance Price 80 Rs. Price of each part 6 Rs Price to subscribers 100 Rs

1877.

द्विघ्नोध्योदोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम् । योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम् । दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे ! । भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

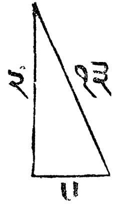
न्यासः

कर्णः । १७ । दोःकोटियोगः । २३ । जाते भुज कोटी । ८ । १५ ।

उदाहरणम् । दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश । भुजकोटी पृथक्तत्र वदाशु गणकोत्तम ॥

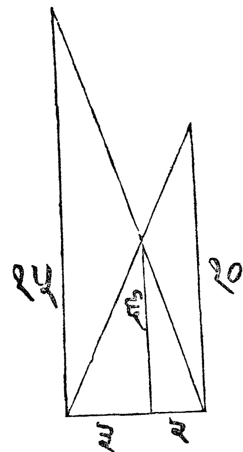
न्यासः

कर्णः । १३ । भुजकोट्यन्तरम् । ७ । लब्धे भुजकोटी । ५ । १२ ।

लम्बाबाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् । अन्योऽन्यमूलाग्रगसूत्रयोगाद्वेण्वोर्वधे योगहृते च लम्बः । वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्टभूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम् । पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः । इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व॥ न्यासः

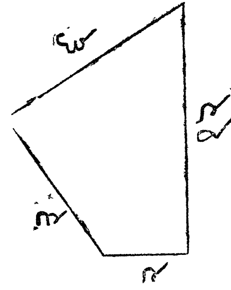

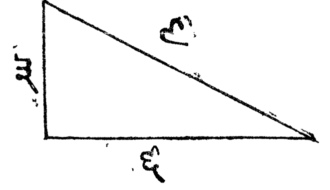
वंशौ । १५ । १० । जातो लम्बः । ६ । वंशान्तरभूः । ५ । अत्र जाते भूखण्डे । ३ । २ अथवा भूः । १० । खण्डे । ६ । ४ । वा भूः । १५ । खण्डे । ९ । ६ । वा भूः । २० । खण्डे । १२ । ८ । एवं सर्वत्र लम्बः सएव ।

यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्वत्र प्रतीतिः ।

अथ अत्र लक्षणे सूत्रम् । धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा । तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रं ॥

उदाहरणम् । चतरस्रे त्रिषड्द्वयर्कभुजास्त्र्यस्रे त्रिषड्नवाः । उद्दिश्य यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्द्दिशेत् एते अनुपपन्ने क्षेत्रे ।

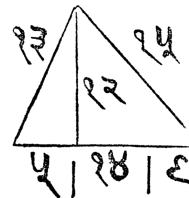

भुजप्रमाणाःऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्यस्याज्ञानुपपत्तिर्दर्शनीयेति ।

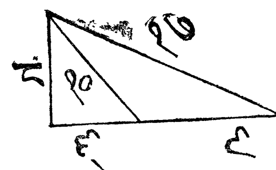
त्र्यस्रबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्याद्वयम् । त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणोभुवा हृतोलब्ध्या । द्विःस्था भूरूनयुता दलिताऽबाधे तयोः स्याताम् ॥

स्वाऽऽबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम् । क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ च मित्र ! । तत्रावलम्बकमितिं कथयावबाधे क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम् ॥ न्यासः

भूः । १४ । भुजौ । १३ । १५ । लब्धे आबाधे । ५ । ९ । लम्बः । १२ । क्षेत्रफलञ्च । ८४ । ऋणाऽऽबाधोदाहरणम् । दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही । अबधे वद लम्बकं तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे ॥

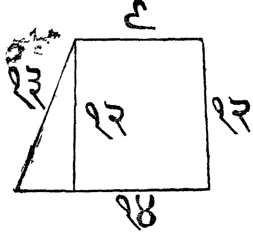
भुजौ । १० । १७ । भूमिः । ९ । अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योगहत्यादिना लब्धम् । २१ । अनेन भूरूना न स्यात् अस्मादेव भूरपनीता शेषार्द्धमृणगताऽऽबधा दिग्वैपरीत्येनेत्यर्थः । तथा जाते आबाधे । ६ । १५ । अतउभयत्रापि जातोलम्बः । ८ । फलम् । ३६ ।

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम् । सर्वदोर्युतिदलञ्चतुःस्थितं बाहुभिर्विरहितञ्च तद्वधात् । मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके ॥

उदाहरणम् । भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्करङ्क्यं बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च । लम्बोऽपि यत्र रवि-

संख्यकएव तत्र क्षेत्रे फलं कथय तत्कथितं यदाद्यैः

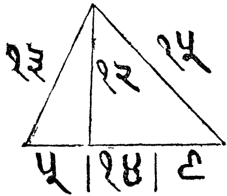
न्यासः

भूमिः । १४ । मुखम् । ९ । बाहू । १३ । १२ । लम्बः । १२ । उक्तवत्करणेन जातं क्षेत्रफलं करणी । १९८०० । अस्याः पदं किञ्चिन्न्यूनमेकचत्वारिंशदधिकशतम् १४१ । इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलम् किन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमित्यादिवक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलम् ।१२८

अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहृतस्य

न्यासः

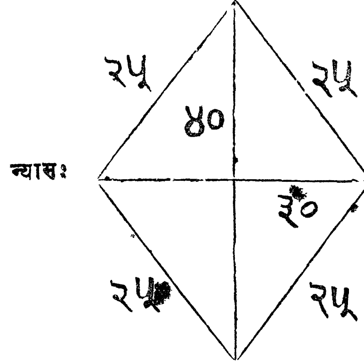
भूमिः । १४ ।भुजौ । १३ । १५ । अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तवं फलम् । ८४ । अत्र चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम् ।

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम् । चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात् । प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः ॥ तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णावनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च ॥ चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्याऽन्तःप्रवेश्यमानौ स्वसंसक्तं कर्णं सङ्कोचयतः इतरौ वहिरपसरन्तौ कोणौ स्वसंसक्तं कर्णं वर्द्धयतः अतउक्तन्तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति । लम्बयोः कर्णयोर्वैकमनिर्द्दिश्यापरान् कथम् । पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतञ्चापि तत्फलम् । स पृच्छकः पिशाचोवा वक्ता वा नितरान्ततः । यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम् ॥ समचतुर्भुजाऽऽयतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्द्धश्लोकद्वयम् । इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य कल्प्याथ तद्वर्गविवर्जिता या । चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम् ॥ अतुल्यकर्णाभिहतिर्विभक्ता फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात् । समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः ॥ चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे लम्बेन निघ्नङ्कुमुखैक्यखण्डम् ॥

अत्रोद्देशकः ! क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य कर्णौ ततस्त्र गणितं गणक ! प्रचक्ष्व । तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य यद्विस्तृती रसमिताष्टमितं च दैर्घ्यम् ॥

प्रथमोदाहरणे ।

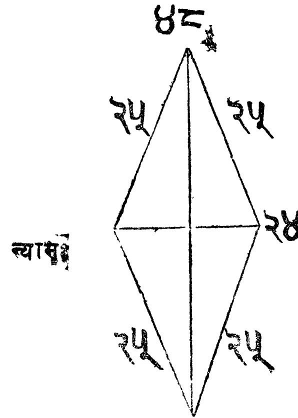
न्यासः

भुजाः ।२५।२५।२५। २५ । अत्र त्रिंशन्मिता ।३० । मेकां श्रुतिं प्रकल्प्य जाताऽन्या । ४० । फलञ्च । ६०० । (तथाहि भुजवर्गः ६२५ । चतुर्गुणा २५०० श्रुतिवर्गेण ९००हीनात् १६०० मूलम् ४०) द्वितीयश्रुतिः । तयोः ३०।४०।श्रुत्योर्घातः १२०० द्विभक्त६०० ।

अथ वा ।

न्यासः

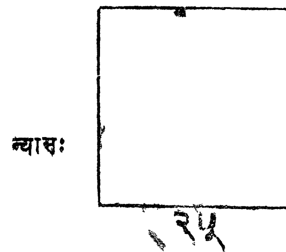

चतुर्द्दशमितामेकां ।१४। श्रुतिं प्रकल्प्योक्तवत्करणेन जाताऽन्या श्रुतिः । ४८ । फलञ्च । ३३६ ।

(अत्र क्षेत्रे २४अङ्कोऽशुद्धः १४शुद्धम् इति)

द्वितीयोदाहरणे ।

न्यासः

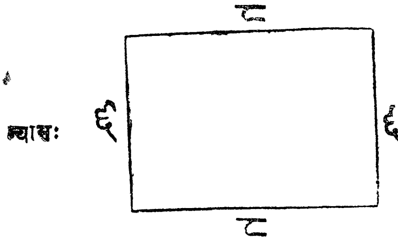

तत्कृत्योर्योगपदं कर्णं इति जाता करणीगता श्रुतिः

उभयत्र तुल्यैः । गणितञ्च । ६२५ ।

अथायतस्य ।

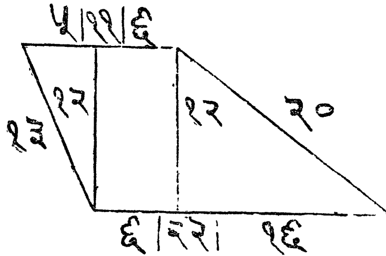
न्यासः

विस्तृतिः ।६। दैर्घ्यम् । ८ । अस्य गणितम् । ४८ ।

उदाहरणम् । चेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या । बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्बः सूर्य्याङ्कितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात् ॥

न्यासः

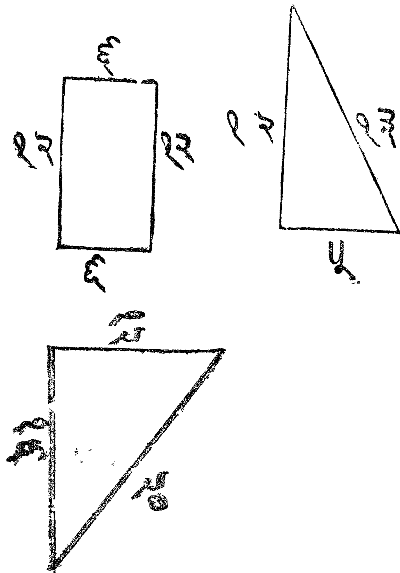
वदनम् । ११ ।

विश्वम्भरा ।२२।

बाहू ।१३ ।२०।

लम्बः ।१२।

अत्र सर्व्वदोर्य्युतिदलमित्यादिना स्थूलं फलम् ।२५० वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति जातं फलम् ।१९८ । चेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया खण्डत्रयदर्शनम् ।

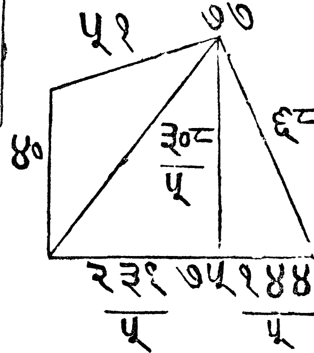

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः । ५।१२ ।१३। द्वितीयतस्य-विस्तृतिः । ६ । दैर्घ्य । १२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः ।१६ । १२ । २० ।

अत्र त्रिभुजयोर्भुजकोटिघाताद्धं फलम् यथा प्रथमचेत्रे फलम् । ३० । द्वितीये । ७२ । तृतीये ।९६। एषामैक्यं सर्व्वचेत्रफलम् । १९८ ।

अथान्यदुदाहरणम् । पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ठ्या । सव्योभुजोद्विगुणविंशतिसम्मितोऽन्यस्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व

न्यासः

वदनम् ।५१ । भूमिः । ७५।

भुजौ । ६८

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां ज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तार्द्धम् । ज्ञातेऽथ लम्बे श्रवणः श्रुतौ तु लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र । कर्णस्यानियतत्वाल्लम्बोऽप्यनियतइत्यर्थः ।

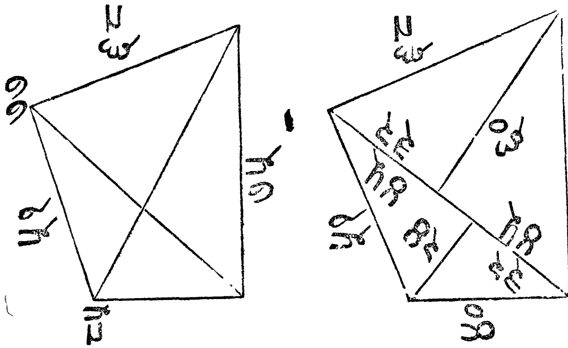
लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः प्राग्वद्भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥ अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी दृष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्णएकोभुजः । ७७ । द्वितीयस्तु सव्यभुजः । ६८ । भूः सैव ।७५ । अत्र प्राग्वल्लम्बोलम्बः ३०८/५

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् । यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गविश्लेषमूलं कथिताऽबधा सा । तदूनभूवर्गसमन्वितस्य यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥ अत्र सव्यभुजाग्राल्लम्बः किल कल्पितः ३०८/५ तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जातः कर्णः । ७७ ।

द्वितीयज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्यस्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये । कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू प्रकल्प्य लम्बाववधे च साध्ये अबाधयोरेककक्पस्थयोर्य्यत्तत्राटलरन्तकृतिसंयतस्य । ल-

स्त्वैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः कर्णो भवेत्सर्वचतुर्भुजेषु ॥

न्यासः

अत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् । ७७ । तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतोये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णं भूमिं तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बः आबाधा च साधिता । तद्वशेन लम्बः ॥ ६० ॥ द्वितीय लम्बः ॥२४॥ आबाधयो । ४५ । २२ । रेकककुप्स्थयो रन्तरस्य । १२ । क्षते । १६९ । लम्बैक्य । ८४ । क्षतेश्च ७०५६योगः।७२२५।तस्य पदं ।८५। द्वितीयकर्णप्रमाणम्

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिस्तत्र सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्यमुर्वीं प्रकल्प्य तच्छेषभुजौ च बाहू । साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः स्वोर्व्याः कथंचिच्छ्रवणेन दीर्घः ॥ तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥ चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणयोराक्रम्य सङ्कोच्यमानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लग्नलघुभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ च तल्लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरोभूमेरधिकोन स्यादेवमुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ।

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम्। अन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले ।८२४। २२१० । अनयोरैक्यं। ३०३४ । तस्य फलम् ।

समानलम्बस्याबाधादिज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् । भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये तस्याबधे लम्बमितिस्ततश्च ॥ अबाधयोना चतुरस्रभूमिस्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् । समानलम्बे लघुदोःकुयोगात् स्वाग्रदोः संयतिरल्पिका स्यात् ॥

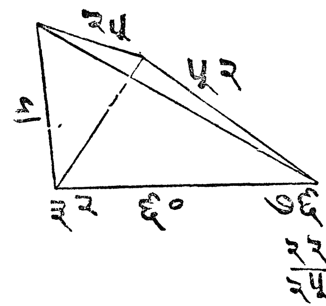
उदाहरणम् । द्विपञ्चाशन्मितव्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ । मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल । ॥ अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतम् । षट्पञ्चाशत्त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥ कर्णौ तत्राऽपरौ ब्रूहि समलम्बञ्च तत्कृती ॥

अत्र वृहत्

६३ २५ ५६
३९ ५२
६०

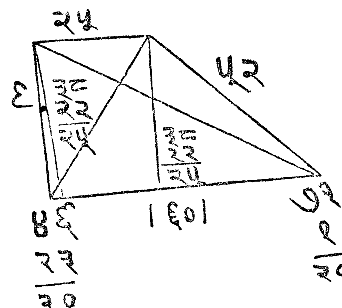
कर्णं त्रिषष्टिमितं प्रकल्प्यात् जातः प्राग्वदन्यः कर्णः । ५६ ।

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं । ३२ । प्रकल्प्य न्यासः

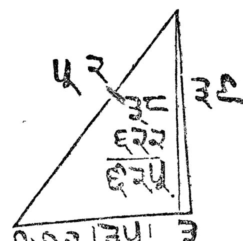
प्राग्वत्साध्यवाने कर्णौ जातं करणीखण्डद्वयं । ६२१ । २७०० । अनयोर्मूलयो २४ ५१
२३ २४
२५ २५
रैक्यं द्वितीयः कर्णः ७२ २२/२५

न्यासः अथ तदेव क्षेत्रञ्चेत्समलम्बम् ।

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति ज्ञानार्थं त्र्यस्रं कल्पितं

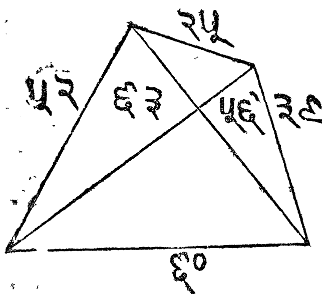
(अत्र क्षेत्रे लम्बांशहारयोः षट्शते पतिते) न्यासः

अत्राबाधे जाते २/५ १७२/५ लम्बस्य करणीगतोजातः २८०१६/२५ आसन्नमूलकरणेन जातः ३८ ६२२/६२५

अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लम्बाऽऽबाधोनित-समभूमेर्लम्बस्य च वर्गयोगः । ५०४९ । अयं कर्णवर्गः एवं वृहदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः । २१७६ । अनयो-रासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१/१/२० ।४६।१२/२० एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्यौ कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ता द्यैस्तदानयनं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथाऽन्योऽन्यभाजितं गुण-येत् । योगेन भुजप्रतिभुजहत्योः कर्णौ पदे विषमे

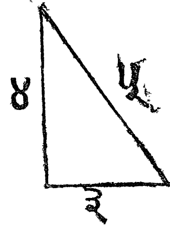
न्यासः

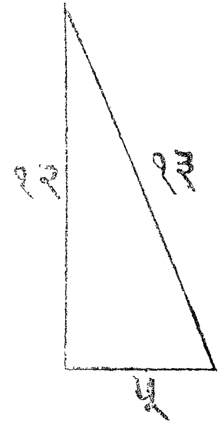
कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयो । २५ । ३९ घाते । ९७५ । स्तथा । ५२ । ६० । ऽनयोर्घातः। ३१२० । तयोर्द्वयोरैक्यम् । ४०९५ । तथा द्वितीय

वारम् । २५ । ५२ । अनयोर्घाते जातम् । १३०० । तथा द्वितीयवारम् । ३९ । ६० । अनयोर्घाते । २३४० । घातयोर्द्वयोरैक्यम् । ३६४० । भुजप्रतिभुज । ५२ । ३९ । घातः । २०२८ । पश्चात् । २५ । ६० । अनयोर्बधः । १५०० । तयोरैक्यम् । ३५२८ । अनेनैक्येन । ३६४० । गुणितं जातं पूर्व्वैक्यम् । १२८४१९२० । प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन । ४०९५ । भक्तं लब्धम् । ३१३६। अस्य मूलम् । ५६ । एकः कर्णः तथा द्वितीय कर्णार्थं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यं । ४०९५ । भुज-प्रतिभुजबधयोगः ३५२८ गुणितं जातम् । १४४४७१६०। अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन । ३६४०। भक्तं लब्धम् । ३९६९ । अस्य मूलं । ६३ । द्वितीयः कर्णः । अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रियागौरवं लघुप्रक्रियादर्शन-द्वारेणाह । अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः परस्परं कर्ण हताभुजादति । चतुर्भुजे यद्विषमं प्रकल्पितं स्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः ॥ बाह्वोर्बधः कोटिवधेन युक् स्यादेका स्रुतिः कोटिभुजाहृतैक्यम् । अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन् पूर्व्वैः कृतं यद्गुरु तत्र विद्मः ॥

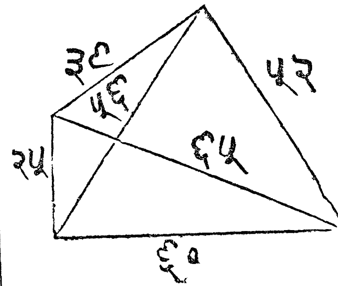
जात्यत्रिकद्वयस्य

न्यासः

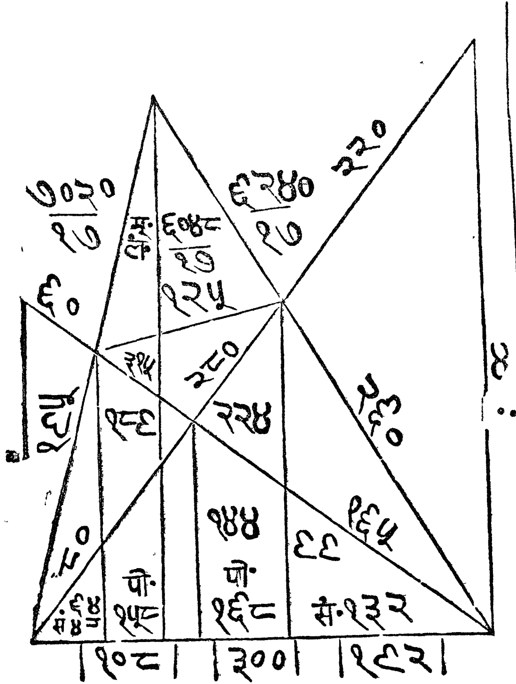
एतयोरितरेतरकर्णहताभुजाः कोटयः, इतरेतरकर्ण हताः कोटयोभुजाइति कृते जातं । २५ । ६० । ५२ । । ३९ । तेषां महती भूर्लघु मुखमितरौ बाहू इति प्र-कल्प्य चेत्रदर्शनं इमौ कर्णौ महतायासेनानीतौ । ६३ । ५६ । अस्यैव जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्यो घातौ जातौ । ३६ । २० । अनयोरैक्यमेकः कर्णः । ५६ । बाह्वोः । ३ । ५ । कोट्योश्च । ४ ।१२। घातौ । १५ । ४८ । अनयोरैक्यमन्यः । ६३ । एवं कृत्स्नेन स्रुती स्यातां अथ यदि पार्श्वभुजयोर्व्यत्ययं कृत्वा न्यस्तं चेत्रम् न्यासः

तदा जात्यद्वयकर्ण-योर्बधः । ६५ । द्वि-यकर्णः ।

अथ सूचीचेत्रोदा-हरणम् । त्रे यत्र शतत्रयं । ३०० । क्षितिर्मितिस्तत्त्वेन्दु । १२५ । तुल्यं मुखं बाहू खोत्कृतिभिः । २६० । शरातिधृतिभि । १९५ । स्तुल्यौ च तत्र स्रुती । एका खाष्टयमैः । २८० । समा तिथिगुणै । ३१५ । रन्याऽथ तल्लम्बकौ तुल्यौ गोधृतिभि । १८९ । स्तथाब्धिनयमै । २२४ । र्योगाच्चवोलम्बयोः ॥ तत्खण्डे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाच्च लम्बाबधे तत् सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्यया स्यात्ततः । साबाधं वद लम्बकञ्च भुजयोः सूच्याः प्रमाणे च के सर्व्वं गाणितिक ! प्रचक्ष्व नितरां चेत्रेऽत्र दक्षोऽसि चेत् ।

२५२

सूच्याबाधा १५२६/१७ सूच्याबाधा २५६४/१७
(अत्रचित्रे १प्रथमपीठे २५२ इति शुद्धम् १५८इत्यशुद्धम्)

भूमानं ।३०० । मुखं ।१२५। बाहू । २६०। १९५ ।
कर्णौ । २८० । ३१५ । लम्बौ । १८६ । २२४ ।

अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् । लम्ब तदाश्रितबाह्वोर्मध्यं सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य । सन्ध्यो ना भूः पीठं साध्यं यस्याधरं खण्डम् ॥ सन्धिर्द्विस्थः परलम्बश्रवणहतः परस्य पीठेन । भक्तोलम्बस्तल्योर्योगात्स्यातामधःखण्डे ॥

लम्बः । १८६ । तदाश्रितभुजः । १९५ । अनयोर्मध्ये यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग इत्यादिनाऽऽगता ऽऽबाधा सन्धिसंज्ञा । ४८ । तदूनितभूरिति द्वितीया ऽऽबाधा सा पीठसंज्ञा । २५२ ।

एवं द्वितीयलम्बः । २२४ । तदाश्रितभुजः ।२६० । पूर्ववत् सन्धिः ।१२२। पीठम् ।१६८ । खण्डं साध्यम् ।

अथाद्यलम्बस्य । १८६ अधःखण्डं साध्यम् ।
अस्य सन्धिः । ४८ । द्विःस्थः । ४८ । परलम्बेन । । २२४ । श्रवणेन च । २८० । पृथग्गुणितः । १०७५२ । । १३४४० । परस्य पीठेन ।१६८ भक्तः ।

एवं द्वितीयलम्बस्य ॥ २२४ ॥ सन्धिः ॥ १२२ ॥ परलम्बेन १८६ ॥ कर्णेन च ३१५ पृथग्गुणितः परस्य पीठेन २५२ ॥ भक्तोलब्धं लम्बाधःखण्डम् ६६॥ श्रवणाधःखण्डञ्च १६५ ॥

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् । लम्बौ भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च वंशौ स्तः । ताभ्यां प्राग्वच्छ्रुत्योर्योगाल्लम्बः कुखण्डे च ॥

लम्बौ ॥१८६ ॥ २२४ ॥ भू ३०० घ्नौ जातौ ५६७२०० ॥ स्वस्वपीठाभ्यां २५२, १६८ भक्तौ एवमत्र लब्धौ वंशौ ॥ २२५ ।४०० ॥ काभ्याम् अन्योऽन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादित्यादिकरणेन लब्धः कर्णयोगादधोलम्बः । १४४ । भूखण्डे च । १०८। १९२ ।

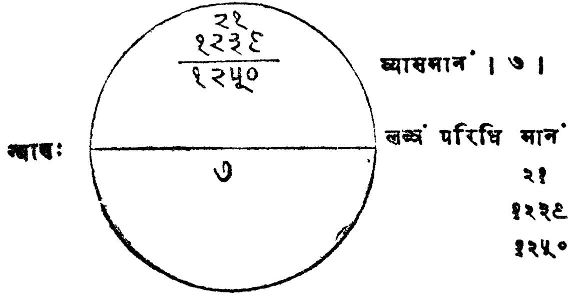
अथ सूच्याऽऽबाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तत्रयम् । लम्बहृतोनिजसन्धिः परलम्बगुणः समाख्ययोज्ञेयः । समपरसन्ध्योरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च ॥ सम परसन्धी भूघ्नौ सूच्याऽऽबाधे पृथक् स्याताम् । हारहृतः परलम्बः सूचीलम्बोद्धृतौ सूच्याः । एवं खेटलम्बोदः प्राग्वत्त्रैराशिकाज्ज्ञेयः ॥

अत्र किलायं लम्बः । २२४ । अस्य सन्धिः ।१२२ । अयं परलम्बेन । १८६ । गुणितो । २२४ । ऽनेन भक्तो जातः समाख्यः८६१/८ । अस्य परसन्धेश्च ४८ । योगोहारः १२७५/८अनेन भू । ३००। घ्नः समः२६७३००/८ परसन्धि १४४००/१ श्च भक्तो जाते सूच्याऽऽबाधे २५६४/१७।१५२६/१७ एवं द्वितीयलम्बस्य १८६ सन्धिः ४८परलम्बेन२२४गुणितः १०७५२स्वलम्बेन १८६भक्तः) द्वितीयसमाख्यः ५१२/६ (उक्तरीत्या) द्वितीयोहारः१७००/६अनेन३००भूघ्नःस्वीयःसमः१५३६००/६ परसन्धिश्च २८६००/१ भक्तोजाते सूच्याऽऽबाधे १५२६/१७ २५६४/१७। परलम्बः । २२४ । भूमि ।३०० गुणोहारेण १७००/६भक्तोजातः सूचीलम्बः ६०४८/१७ सूचीलम्बेन भुजौ । १९५ । २६० । गुणितौ स्वस्व लम्बाभ्यां । १८६ । २२४ । यथाक्रमं भक्तौ जातौ सूचीमार्गस्थौ सूचीभुजौ ६२४०/१७ ७०२०/१७

एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुण्यगुणकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया त्रैराशिकमूह्यम् ॥

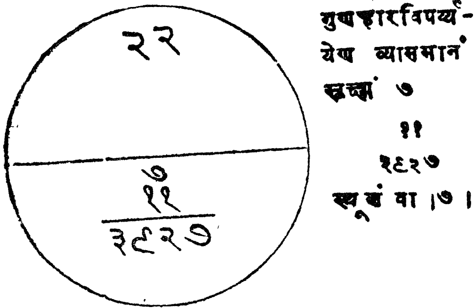
अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम् । व्यासे भनन्दाग्नि । ३९२७ । हते विभक्ते खबाणसूर्यैः । १२५० । परिधिः स सूक्ष्मः । द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः । ७ । स्थूलोऽ थवा स्याद्व्यवहारयोग्यः ॥

उदाहरणम् । विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व । द्वाविंशतिर्यत्परिधिप्रमाणं तद्व्याससंख्यां च सखे ! विचिन्त्य ॥

स्थूलो वा परिधिर्लब्धः । २२ ।

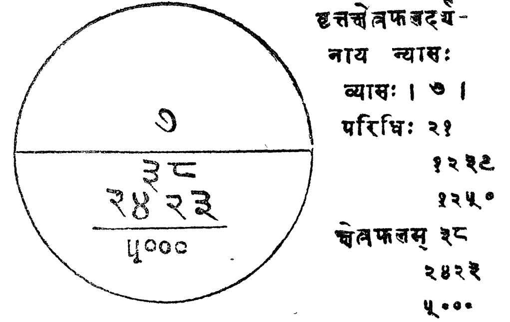
अथवा परिधितो व्यासानयनाय व्यासः

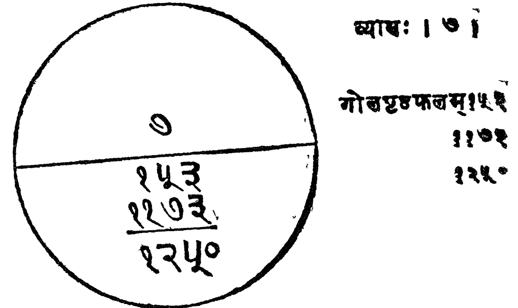
वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम् । वृत्त क्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत् क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम् । गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् ॥

उदाहरणम् । यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते ! गोलस्य तस्यापि किम् । पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं मध्ये ब्रूहि घनं फलञ्च विमलाञ्चेद्वेत्सि लीलावतीम् ॥

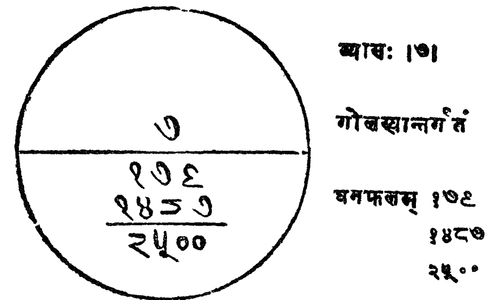
वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय व्यासः

गोलपृष्ठफलदर्शनाय व्यासः

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय व्यासः

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते । रुद्राहते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम् ॥ घनीकृतव्यासदलं निजैकविंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात् ॥

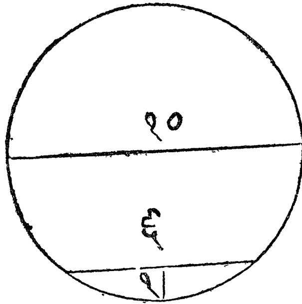
व्यासः । ७ । अस्य वर्गे । ४९ । भनवाग्निनिघ्ने पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८
२४२३
५०००

अथवा व्यासस्य वर्गे । ४९ । रुद्राहते ११ । ५३९ ।
शक्रहृते १४लब्धं स्थूलं फलम् ३८
१
२

घनीकृतव्यासदलं३४३/२
निजैकविंशांशयुक् गोलस्य घनफलं स्थूलं १७९
२
१

शरजीवानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तदूनोदलितः शरः स्यात् । व्यासाच्छरोनाच्छरसङ्गुणाच्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा । जीवार्द्धवर्गे शरभक्तयुक्ते व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम् । दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे ! । तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्यावाणाभ्याञ्च विस्तृतिम् ॥ १८० ॥ न्यासः

व्यासः ।१०। ज्या ।६।योग ।१६। अन्तरं । ४ । घातः । ६४ । मूलम् । ८ । एतदूनोव्यासः । २ । एतद्दलितः । १ । जातः शरः ।१।

व्यासात् । १० । शरोनात् । ९ । शर । १ । सङ्गुणात् । ९ ।

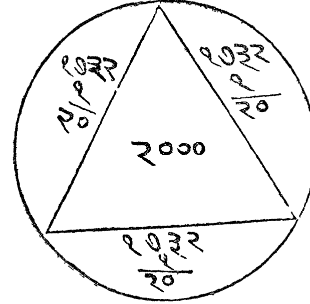
मूलम् । ३ । द्विनिघ्नं जाता जीवा । ६ ।

एवं ज्ञाताभ्यां ज्यावाणाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा ।६। र्द्ध ।३। वर्गे । ९ । शर । १ । भक्ते ।९। शर ।१। युक्ते जातोव्यासः । १० ।

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम् । त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रैः १०३९२३ । त्रिवाणाष्टयुगाष्टभिः । ८४८५३ । वेदाग्निवाणखाश्वैश्च । ७०५३४ । खखाभ्राभ्ररसैः । ६०००० । क्रमात् ॥ बाणेषुनखबाणैश्च । ५२०५५ । द्विद्विनन्देषुसागरैः । ४५९२२ । कुरामदशवेदैश्च ४१०३१। वृत्तव्यासे समाहते ॥ खखखाभ्रार्क । १२००००। सम्भक्ते लभ्यन्ते क्रमशोभुजाः । वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्व्वाणां नवास्रान्तं पृथक् पृथक् ॥

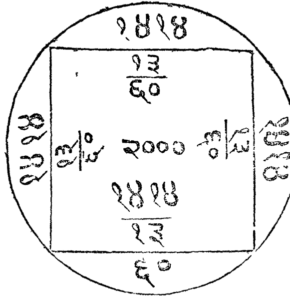
उदाहरणम् । सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः । समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान्वद पृथक् पृथक् ॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

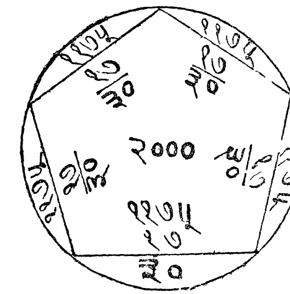
व्यासः ॥ २०००॥ त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रैः । १०३९२३। गुणितः । २०७८४६०००खखखाभ्रार्कैः । १२०००० । भक्ते लब्धं त्र्यस्रे भुजमानम् १७३२
१
२० ।

वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः । २००० । त्रिवाणाष्टयुगाष्टभि । ८४८५३ । गुणितः । १६९७०६००० । खखखभ्रार्कैः । १२०००० भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानम् १४१४
१३
६०

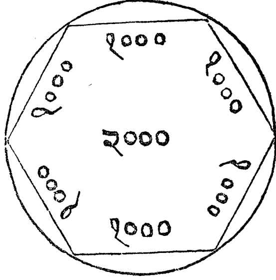
वृत्तान्तःपञ्चभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः।२०००। वेदाग्निवाणखाश्वैः । ७०५३४गुणितः ॥ १४१०६८०००॥

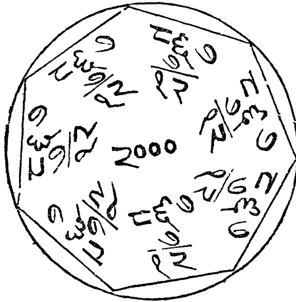
खखखभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धं पञ्चास्रे भुजमानम् ११७५
१७
३०

वृत्तान्तःषड्भुजे भुजमानानयनाय   न्यासः

व्यासः २०००
खखाभ्राभ्रर-
सै ६०००० गुणि-
तः १२००००००
खखखाभ्रार्कै
१२००००
उक्तो लब्धं षडस्रे
भुजमानम्।१०००

वृत्तान्तःसप्तभुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः २००००
वाणेषुनवाणै
५२०५५ गुणितः
॥ १०४११००००
खखाभ्रार्कै
१२०००० भक्ते
लब्धं सप्तास्रे
भुजमानम् ८६७ $\frac{११}{३०}$

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय   न्यासः

व्यासः २०००
द्विद्विनन्देषुसागरै
४५९२२ गुणितः
॥९१८४४००० ॥ ख०
खखाभ्रार्कै १२०००
भक्ते लब्धमष्टास्रे
भुजमानम् ७६५ $\frac{११}{३०}$

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय   न्यासः

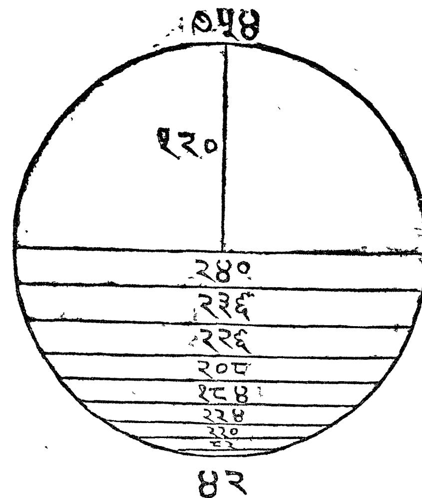
व्यासः २०००
कुरामदश्रंदै
।४१०२१।गुणितः
८२०६२०००।
खखाभ्रार्कै
।१२००००।भक्ते
लब्धं नवास्रे
भुजमानम् ६८३ $\frac{११}{३०}$

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्याअपि जीवाः सिध्यन्तीति तास्तु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्

चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्पञ्चाहतः परिधिवर्ग चतुर्थभागः। आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्नं व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्।

उदाहरणम्। अष्टादशांशेन वृतेः समानमेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्। पृथक् पृथक्तत्र वदाशु जीवां खार्कैर्मितं व्यासदलञ्च यत्र।   न्यासः

(अत्रचित्रे ४जीवामानं २२४ इत्यशुद्धम् १५४ इतिशुद्धम्)

व्यासः ॥२४० ॥ अत्र किलाङ्कलाघवाय विंशतेः सार्धार्कशतांशमिलितः सूक्ष्मपरिधिः ७५४ अस्याष्टादशांशः ४२ अत्राप्यङ्कलाघवाय द्वयोरष्टादशांशयुतोऽष्ट-

हीतः। अनेन पृथक् पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पिते ज्याः साध्याः।

अथवाऽत्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं धनूंषि चापवर्त्त्य ज्याः साध्यास्तयाऽपि ता एव भवन्ति। अपवर्त्तिते व्यासः परिधिः १८ चापानि च ।१।२।३।४।५।६।७।८।९। यथोक्तकरणेन लब्धाजीवाः ।४२।८२।१२०।१५४।१८४।२०८।२२६।२३६।२४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम्। व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तोजीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः। लब्धोनितात्परिधिवर्गचतुर्थभागादाप्ते पदे वृतिदलात्पतिते धनुः स्यात्॥

उदाहरणम्। विहितादृह ये गुणास्ततोवद तेषां मधुना धनुर्मितिम्। यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गाणितिकातिनैपुणम्॥

व्यासः। ४२। ८२। १२०। १५४। १८४। २०८। २२६। २३६। २४०। सएवापवर्त्तितपरिधिः ।१८

जीवाङ्घ्रिणा २१/२ पञ्चभि। ५। स परिधे। १८। र्वर्गो ३२४ गुणितः। १७०१०। व्यास। २४०। ब्धि। ४। घात। ९६०। युतमौर्विकयानया। १००२। विभक्तोलब्धो। १७। ऽत्राङ्कलाघवाय चतुर्विंशतेद्ग्र्धिकसहस्रांशयुतोग्टहीतोऽनेनोनितात्परिधि। १८। वर्ग। ३२४। चतुर्थभागात्। ६४। पदे प्राप्ते। ८। वृति। १८। दलात्। ९। पतिते। १। जातं धनुः। एवं जातानि धनूंषि। १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। एतानि परिधिरष्टादशांशेन गुणितानि स्युः”

तत्र लीलावतीप्रदर्शितप्रथमक्षेत्रे कर्णस्य भुजकोटिवर्गयोगमूलात्मकत्वं यदुक्तं तत्रोपपत्तिः प्रदर्श्यते। समचतुर्भुजे हि क्षेत्रे “समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथायते तद्भुजकोटिघातः” इत्यनेन चतुर्हस्तमितभुजस्य कोटित्वेन कल्पितस्य इतरतथाविधभुजेन गुणिते १६हस्तमितं क्षेत्रफलम् अतस्तद्भुजस्य क्षेत्रफलस्य १६हस्तस्य मूलं ४हस्तात्मकोभुजः। एवं त्रिहस्तमितकोटेर्भुजरूपतया कल्पनेन समचतुर्भुजक्षेत्रकरणे उक्तरीत्या तत्फलं ९हस्ताः क्षेत्रफलं कोटिरूपभुजस्य तन्मूल३हस्तरूपता। अनयोर्योगः २५ हस्ताः, यस्य च क्षेत्रस्य कर्णरूपभुजत्वेन कल्पने समचतुर्भुजकरणे पूर्व्वोक्तं २५हस्तमितफलं तुल्यं भवति तादृशसमचतुर्भुजे क्षेत्रे २५ अङ्कस्य मूलरूपा कर्णमितिः। तथाहि पञ्चहस्तमितसमचतुर्भुजक्षेत्रे भुजकोटिरूपचतुर्भुजत्वेन कल्पनेन समचतुर्भुजक्षेत्रफलयोः १६,९, हस्तात्मकयोः समावेशः इत्यतः भुजकोटिवर्गयोगमूलरूपता कर्णस्य युक्ता। एवमन्यत्रापि उपपाद्यमिति बहवः।

अन्यथाप्यत्रोपपत्तिः प्रदर्श्यते भुजं कोटिं कर्णञ्च व्याससंस्थानीयं कृत्वा वृत्तार्द्धक्षेत्रकरणे तत्र भुजव्यासकक्षेत्रस्य “व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते। रुद्राहते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्थूलं फलमिति” रीत्या भुज ४रूपव्यासस्य वर्गे १६ रुद्र ११गुणिते १७६। शक्र १४हृते १७६/१४ स्थूलंफलं तदर्द्धं १७६/२८, वृत्तक्षेत्रार्द्धस्य स्थूलं फलम्। एवं कोटिरूप ३व्यासवर्गः९।११गुणितः ९९। शक्र१४भक्तः,९९/१४ तदर्द्धं ९९/२८ तस्य क्षेत्रफलम् अनयोर्योगः २७५/२८ इदं कर्णव्यासकवृत्तक्षेत्रार्द्धफलतुल्यम् तादृशफलेन कर्णमानानयनञ्च गुणहारादिव्यत्ययेन कार्य्यं यथा २७५/२८ शक्र१४ गुणितः२७५/२।रुद्र ११भक्तः २५/२एतच्च तत्क्षेत्रफलं तच्च द्विगुणितं२५तस्य मूलं ५कर्णः। एवं सूक्ष्मफलं तु भुजकोटिकर्णव्यासके वृत्तक्षेत्रे व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि ३९२७ गुणिते ५००० भक्ते भवति तत्रोक्तरीत्या भुजकोटिव्यासकक्षेत्रे फलयोगतुल्यता कर्णव्यासकवृत्तक्षेत्रफलस्येति कल्प्यम्। अयमेव पन्थाः भास्कराचार्य्यस्याभिमतः कर्णस्य भुजकोटिवर्गयोगमूलात्मकत्वेन तेनाभिधानात् यथानिर्द्दिष्टवृत्तक्षेत्रफलस्य व्यासवर्गघटितत्वेन तेनाभिधानाच्च। अतस्तथा प्रत्यभिज्ञायते इत्यस्माभिः नवीनः उपपत्तिपथ उद्भावितः।

वृत्तान्तर्गतसमत्रिकोणानां ये भुजा उक्तास्तेषां तथा मानत्वे उपपत्तिर्दर्श्यते। तत्र क्रमज्याशब्दे २२०२पृ० सिद्धान्तोक्ताः २४क्रमर्द्धजीवा दर्शिताः। तत्र चक्रकला २१६०० तुल्यः परिधिः। ताश्च कलाः“व्यासे भनन्दाग्नि- ३९२७ हते विभक्ते खबाणसूर्य्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः” इत्युक्तरीत्या वैपरीत्येन खबाणसूर्य्य १२५० हताः २७०००००० । भनवाग्नि ३९२७ भक्ताः। ६८७६ व्यासस्तदर्द्धं ३४३८ इयमन्तिमज्या त्रिज्येति चोच्यते। तत्रानुपातार्थं चक्रकलातुल्य २१६०० परिधिवृत्तस्यान्तःस्थत्रिकोणादीनां क्रमेण भुजाः साध्यन्ते। तत्र चक्रकलानां २१६०० क्रमेण त्रिचतुरादिभिर्भक्तानामर्द्धानि क्रमेण चापार्द्धानि स्युः। तानि च ३६००।२७००।२१६०।१८००।१५४३।१३५०। १२००। क्रमेण एतत्कलामितानि। “तत्त्वाश्विभक्ताअसवः कला वा यल्लब्धसंख्या

गतशिञ्जिनी. सा । गतैष्यजीवान्तरशेषघातात् तत्त्वाश्वि-लब्ध्या सहितेषिसता स्यात्" इत्युक्तरीत्या ताः कलाः क्रमेण तत्त्वाश्वि २२५ भक्ताः क्रमेण त्र्यस्रे १६चतु-रस्रे।१२पञ्चास्रे ८।१३५। शेषः षड्स्रे ८।सप्तास्रे ६।१८३। शेषः अष्टास्रे ६। नवास्रे ५।७५ शेषः तथाच त्रिकोणे क्रमज्यासु पठिता षोड़शी २८७७। अर्द्धजीवा। चतुरस्रे तत्रोक्ता द्वादशी २४३१ पञ्चकोणे तत्रोक्ता नवमी १८१० गता एष्या दशमी २०८३। तयोरन्तर १८३। शेषकला १३५ तयोर्घातः २४७०५ तत्त्वाश्वि २२५भक्तो लब्धिः११० अनया सहिता गतजीवा।२०२०। इयं अर्द्धजीवा। षड्स्रे तत्रोक्ता अष्टमी १७१८। सप्तास्रे षष्ठी जीवा १३१५ गता। एष्या १५२० तयो-रन्तरं २०५। शेषकलाः १८३ अनयोर्घातः ३८५६५। तत्त्वाश्विभक्तो १७५ लब्धिः अनया युक्ता गतजीवा १४८० इयं सप्तास्रे अर्द्धजीवा। अष्टास्रे षष्ठी १३१५। नवास्रे पञ्चमी ११०५ गता एष्या १३१५तयोन्तरं २१० शेषकला ७५। तयोर्घातः २२५० तत्त्वाश्विभक्तः लब्धिः १० अनया सहिता गतजीवा ११०५। १११५ नवास्रे अर्द्धजीवा। एतान्द्विगुणाः क्रमेण चक्रकला२१६०० तुल्य परिधिकवृत्ते समत्र्यस्रादीनां भुजाः यथा ५८५४।४८६२।४०४०।३४३८।२८८०।२६३०।२२३०। क्रमेण भुजाः। यदि चक्रकलापरिधिव्यासार्द्धे ३४३८। क्रमेण एते भुजाः तदा फलेच्छयोः समानजातीयत्वकरणेन षष्टिगुणित-प्रक्षतव्यासार्द्धे क इत्यनुपाते फलं द्विगुणितं किञ्चिन्यूना-धिका षष्टिगुणिते१२००००व्यासे त्रिदन्ताग्निनगचन्द्रादयः क्रमेणाङ्काःलब्धाः। यदि खखखार्क १२०००० व्यासवृत्ते एते १०३९२३.८४८५३।७०५३४५।६००००।५२०५५।४५८२२।४१०३१। क्रमेण भुजाः तदा इष्टव्यास २००० वृत्ते के इत्यनुपातेन उक्तानि फलानि भुजमानानि स्युरिति

अत्र वृत्तान्तर्गतं त्रिकोणञ्च समत्रिकोणं तत्र सर्वेषां भुजानां तुल्यत्वात्। तथाहि परिधितृतीयांश रूपाणां सर्वचापांशानां तुल्यतया तुल्यचापांशेषु जीवास्थानीयभुजानां तुल्यत्वौचित्यात्।

अन्यान्यक्षेत्रेषूपपत्तिर्लीलावतीटीकायां दर्शिता विस्तर-भयान्नोल्लिखिता।

८ स्थानमात्रे "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" गीता। तत्र केदारे "यादृशं तूप्यते वीजं क्षेत्रे कालोपपादिते" येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः परक्षेत्रे प्रवापिणः" मनुः

कलत्रे "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितःसुतः" याज्ञ० देहे "इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते" गीता। क्षेत्रज्ञः "तत्क्षेत्रज्ञयोरेवम्"। "गीता क्षेत्रे ष्वेवमजोऽय-मात्मा" श्रुतिः तीर्थस्थाने "प्रविशन्तस्तु तत्क्षेत्रं सर्वे स्युः विष्णुमूर्त्तयः"। उत्कलखं०। क्षेत्रं विद्यतेऽस्य इनि क्षेत्रिन्, ठन् क्षेत्रिक क्षेत्रस्वामिनि त्रि० "फलं त्वनभिसन्धाय च त्रणां वीजिनां तथा" कुर्वन्ति क्षेत्रिणोयद्वद्" मलञ्च क्षेत्रिकस्यार्थः" "क्षेत्रिकस्यैव तद्वीजम्" मनुः। एतस्मि-न्नुपपदे कर्म्मभूते कर्त्तरि कृञः टः। क्षेत्रकर क्षेत्रकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप्। [राजनि०

क्षेत्रकर्कटी स्त्री क्षेत्रजाता कर्कटी। वालुक्यां कर्कटीभेदे

क्षेत्रचिर्भिटा स्त्री क्षेत्रजाता चिर्भिटा। पाण्डुफलायां चिर्भिटाभेदे राजनि०

क्षेत्रज पु० क्षेत्रे जायते जन-ड ७त०। "यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य च। स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः" इति मनूक्ते पुत्रभेदे नियोगधर्म्मश्च मनुनोक्त्वा निषिध्य च वाग्दानोत्तरमेव पतिमरणे विहितः यथा

"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये। विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि। एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन। द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः। अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्म्मतस्तयोः। विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथा-विधि। गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम्। नि-युक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः। तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ। नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः। अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः सनातनम्। नोद्वाहिकेषु म-न्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित्। न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः। अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्म्मो विगर्हितः। मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशा-सति। स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा। वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः। ततः प्रभृति

यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः । यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ” ।

बृहस्पतिना “उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव हि” इत्यादिना तन्निषेधउक्तः । मिताक्षरायामप्ययं पक्षो द्व्यामुष्यायणप्रसङ्गे समर्थितः यथा

“अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्म्मतः” या० । “अपुत्रो गुर्वनुज्ञातः” इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परभार्य्यायां गुरु नियोगेनोत्पादितःपुत्रउभयोर्वीजक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च धर्म्मत इत्यस्यायमर्थः । यदाऽसौ नियुक्तोदेवरादिःस्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोयं जनयति स द्विपितृकोद्व्यामुष्यायणोद्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तःपुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणःपुत्रार्थं यतते तदा तदुत्पन्नः क्षेत्रिणएव पुत्रोभवति न वीजिनः स च नियमेन वीजिनोरिक्थहारी पिण्डदोऽपीति । यथोक्तं मनुना “क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्थं यत् प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिकएवचेति” । क्रियाभ्युपगमादिति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि भवत्विति संविदङ्गीकरणाद्यत् क्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना वीजिने वीजवपनार्थं दीयते तस्मिन् क्षेत्रउत्पन्नस्यापत्यस्य वीजक्षेत्रिणौ भागिनौ दृष्टौ महर्षिभिः । तथा । “फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां वीजिनां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो वीजाद्योनिर्वलीयसीति” मनुः । “फलं त्वनभिसन्धायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्त्वित्येवमनभिसन्धाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिणएव । यतोवीजाद्योनिर्वलीयसी गवाश्वादिषु तथादर्शनात् । अत्रापि नियोगोवाग्दत्ताविषयएव इतरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् “देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यग्नियुक्तया । प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये । विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तोवाग्यतोनिशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन” इत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति । “नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः सनातनम् । नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्त्यते क्वचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः । एवंद्विजैर्हि विद्वद्भिःपशुधर्म्मोविगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तोवेने राज्यं प्रशासति । स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरःपुरा । वर्णानां सङ्करञ्चक्रे कामोपहतचेतनः । ततःप्रभृति योमोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थे गर्हन्ते तं हि साधवः” इति । नच विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम् नियोक्तॄणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्म्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात् संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च । यथाह मनुरेव “कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैःशुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्यत्विति” जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषिध्य “आसीतामरणात् क्षान्ता नियताब्रह्मचारिणी । योधर्म्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् । अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् । मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः । अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयत” इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधति । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पइति न युक्तम् । एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्मोनियोग इत्यतआह “यस्याम्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथोभजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृताविति” । यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव गम्यते । तस्मिन् प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठःकनिष्ठोवा निजःसोदरोविन्देत परिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीयानेन विधानेन घृताभ्यङ्गवाङ्नियमादिना । शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनोवाक्कायसंयमां मिथोरहस्यागर्भग्रहणात्प्रत्यृतुमेकैकं वारं गच्छेत् । अयञ्च विवाहोवाचनिकोघृताभ्यङ्गादिनियमवन्नियुक्ताभिगमनाङ्गमिति न देवरस्य भार्य्यात्वमापादयत्यतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिनएव भवति न देवरस्य संविदा तूभयोरपि” अनेन सन्दर्भेण प्रमीतपतिकायां नियोगनिषेधात् सधवायास्तन्निषेधः तेन पाण्डुराजेन कुन्त्यां माद्र्यां च नियोगद्वारा पुत्राणामुत्पादनं न विरुद्धम् ।

वस्तुतः “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्यैः पुरातनैः न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः” इति बृहस्-

तिना शक्तिहीनानामेवेदानीन्तनानां तथाचरणस्य निषेधात् शक्तिशालिभिऋषिभिस्तस्याचरणं न निषिद्धं तेषां तपःप्रभावात् तत्पापक्षयसम्भवात्। अतएव क्षतपतिकयोरपि अम्बिकाम्बालिकयोर्विचित्रवीर्य्यभार्य्ययोर्नियोगात् व्यासेन धृतराष्ट्रपाण्डुरूपक्षेत्रजयोरुत्पादनं न विरुद्धम्। अतएवादित्यपुराणे कलिवर्ज्ज्यप्रकरणे "देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते" इत्युक्तं कालिकापुराणे च तत्प्रकरणे "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्युक्तम्। धृतराष्ट्रादीनां तु कलियुगोत्पन्नत्वेऽपि वासुदेवस्य भूमावस्थितिपर्य्यन्तं कलिधर्म्माणां प्रादुर्भावाभावाच्च विरोधः। अतः कलौ तस्य सर्व्वथा निषेधात् तद्विषये विशेषो नाभिहितः। २क्षेत्रजातमात्रे त्रि० ३श्वेतकण्टकार्य्यां ४शशाण्डुल्यां ५गोमूत्रिकायां ६शिल्पिकायां ७चविकायाञ्च स्त्री राजनि०

क्षेत्रज्ञ पु० क्षेत्रमात्मत्वेन सर्व्वज्ञत्वेन वा जानाति ज्ञा—क। १आत्मत्वेन देहाद्यभिमानिनि जीवे २सर्व्वज्ञे परमेश्वरे। "इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः। क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत!। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम। तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्। स च योयत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु। ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः। महाभूतान्यहङ्कारोबुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः। इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः। एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" गीता। "अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च" विष्णुस०। ३साक्षिणि च। "प्रकृत्यास्तु विकाराये क्षेत्रज्ञस्तैरधिष्ठितः" नचैनं ते प्रजानान्ति स तु जानाति तानि वै" भा०शा०२४३अ०। "यश्चात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते" इति मनूक्ते ४अन्तर्यामिणि "हृदि स्थितः कर्म्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति" भा० आ० ३०१६ श्लो०। ५वटुकभैरवे "क्षेत्रज्ञः क्षत्रियोविराट्"वटुकस्तवः। ६विदग्धे त्रि० मेदि० ७कृषके त्रि० शब्दरत्ना० ८क्षेत्रज्ञातरि त्रि० "तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्य्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः" छा०उ०। ततः ब्राह्मणा० भावे ष्यञ् क्षैत्रज्ञ्य युवा० अण्। क्षैत्रज्ञं तद्भावे न०।

क्षेत्रदूती स्त्री क्षेत्रे दूतीव। श्वेतकण्टकारिकायाम् राजनि०।

क्षेत्रपति पु० ६त०। क्षेत्रस्वामिनि "जीवं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिद्ग्नमथापरे। स्वतन्त्र एव स कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरिष्यते" तन्त्र० क्षेत्रपतेरपत्यादि पत्युत्तरपदत्वेऽपि अश्वपत्यादौ पाठात् अण्। क्षैत्रपत तदपत्यादिषु त्रि०।

क्षेत्रपर्पटी स्त्री क्षेत्रे पर्पटीव। (क्षेतपापड़ा) इति ख्याते क्षुपभेदे वैद्यकम्।

क्षेत्रपाल त्रि० क्षेत्रं पालयति पालि—अण्। १क्षेत्ररक्षके त्रि०। २भैरवभेदे पु०। तद्भेदाः प्रयोगसारे उक्ता यथा "भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः। मातृकाबीजभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः। अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रसुतस्ततःपरः। ईड़ाचारश्लोकधसंज्ञ उन्माद ऋषिसूदनः। ऋसुक्ती लृप्तकेशश्च लृप्तकश्चैकदंष्ट्रकः। ऐरावतश्चौघबन्धुरौषधेशस्तथैव च। अञ्जनश्चास्त्रवारश्च कवलः खरखानलः। गोमुख्यश्चैव घण्टाटोङमनाश्चण्डवारणः। छटाटोपो जटालाख्यो झङ्कारश्च ञदुश्वरः। टङ्कपाणिस्तथाचान्यष्ठानबन्धुश्च डामरः। ढक्कारवो णवर्णश्च तड़िद्देह स्थिरस्तथा। दन्तुरोधनदश्चान्योनतिक्रान्तः प्रचण्डकः। फट्कारोवीरसंघश्च भङ्काख्यो मेघभासुरः। युगान्तो रौद्ररूपश्च लम्बोष्ठो वसुमांस्तथा। शूकनन्दः षडालाख्यः सुनामा हम्बुकस्तथा। एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षरयोनिकाः"। क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा "नाम पद्यस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे। दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं क्षेत्रपालकः। तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदैरेतैर्व्यवस्थितः। ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्वतः। क्षेत्रपालमसंपूज्य यः कर्म कुरुते क्वचित्। तस्य कर्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः"। तन्त्रोक्ते ३पश्चिमद्वारपाले भैरवभेदे च "गणेशं वटुकं चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः। पूर्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्"तन्त्र० ४क्षेत्रपालके त्रि०

क्षेत्रफल न० क्षेत्रस्य फलम्। १भूम्यादिक्षेत्रजाते शस्यादौ। लीलावत्याद्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रभवे २हस्तादिरूपे(कालि) फले क्षेत्रशब्दे विवृतिः। [वचायां वैद्यकम्।

क्षेत्रमालिका स्त्री क्षेत्रं मालयति मल—णिच्—ण्वुल्।

क्षेत्ररुहा स्त्री क्षेत्रे रोहति रुह—क। १वालुक्यां कर्कटीभेदे राजनि०। २क्षेत्रजातमात्रे त्रि०। [तत्त्वज्ञापके व्यवहारभेदे।

क्षेत्रव्यवहार पु० लीलावतीप्रदर्शिते त्रिकोणादिक्षेत्रफलादि-

क्षेत्रसम्भव त्रि० क्षेत्रे सम्भवति सम्+भू—अच्। १क्षेत्रजाते "क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत्" लीला०। २भूमिजातमात्रे त्रि०। ३भिण्डाक्षुपे पु०राजनि०।

क्षेत्रसम्भूत पु० क्षेत्रे संभूतः। १कुन्दुरे पु० शब्दचि० २भूमिभवे त्रि०।

क्षेत्रसाधस् त्रि० क्षेत्रं साधयति साधि—असुन्। क्षेत्रसाधके "सपर्य्यन्त पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम्" ऋ०८,३१,१४।

क्षेत्राजीव त्रि०क्षेत्रं तत्फलं यस्य आजीवति आ—जीव—अण्। कर्षके अमरः।

क्षेत्राधिदेवता स्त्री ६त०। सिद्धस्थानतीर्थविशेषादेवताभेदे। तन्नामोच्चारणञ्च श्रीशब्दोच्चारणपूर्वं कार्य्यं यथाह सं०त० प्रयोगसारः "देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्। सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्"।

क्षेत्राधिप स्त्री ६त०। १मेषादिद्वादशराशिस्वामिषु कुजादिषु क्षेत्रशब्दे विवृतिः। २क्षेत्रस्वामिनि त्रि०। [शब्दमा०।

क्षेत्रामलकी स्त्री क्षेत्रे जाता आमलकी। भूम्यामलक्याम्

क्षेत्रिक त्रि० क्षेत्रमस्त्यस्य ठन्। क्षेत्रस्वामिनि। "ओघवाताहृतं वीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति। क्षेत्रिकस्यैव तद्वीजम्" मनुः। इनि क्षेत्रिन् अप्यत्र क्षेत्रशब्दे उदा०। "यावच्छस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तस्य फलं लभेत्" याज्ञ०।

क्षेत्रिय त्रि० परक्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्यः परक्षेत्रस्य क्षेत्रियजादेशः। देहान्तरे चिकित्स्ये अप्रतीकार्य्ये १रोगे "दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति साऽब्रवीत्" भट्टिः। क्षेत्रमस्त्यस्य वा० घ। २क्षेत्रस्वामिनि त्रि०। "क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणोभवेत्। ततोऽर्द्धदण्डोभृत्यानामज्ञानात् क्षेत्रियस्य तु" मनुः क्षेत्रियस्येत्यत्र क्षेत्रिकस्येति पाठान्तरम्। क्षेत्रे भवः वा० घ। ४क्षेत्रजाते तृणादौ त्रि० क्षेत्रे स्वपरक्षेत्रमात्रे प्रसितः वा०घः। ५परदाररते पु० मेदि०।

क्षेत्रेक्षु पु०क्षेत्रे इक्षुरिव। यावनाले(जुङ्गारी)ख्याते राजनि०

क्षेप पु० क्षिप—घञ्। १निन्दायां, २विक्षेपे, ३प्रेरणे, ४लेपने ५हेलायां ६लङ्घने हेम०। करणे घञ्। ६गर्वे मेदि० ७विलम्बे हेम०। कर्मणि घञ्। ८गुच्छे त्रिका०। तत्र निन्दायां "सत्यासत्यान्यतं स्तोत्रं न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम्। क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः" याज्ञ०। "क्षेपसंप्राप्तवांस्तत्र प्रकृत्या कोपनः प्रभुः" भा०शा० ४६अ०। "क्षेपयुक्तैर्वचोभिः" भा०आ० ५५५ श्लो०। विक्षेपे दृष्टिक्षेपः अपटीक्षेपः। विलम्बे "क्षतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम्" माघः। कर्मणि घञ्। क्षिप्यमाणे कुट्टकशब्दे पृ० २०७१ उदा० फलान्यधोधस्तदधो निवेश्यः" लीला० क्षेप+स्वार्थे क। तत्रार्थे "भाज्योहारः क्षेपकश्चापवर्त्यः" इत्यादि तत्र शब्दे लीलावतीवाक्यमुक्तम्।

क्षेपक त्रि० क्षिप—ण्वुल्। १विक्षेपकर्त्तरि ग्रन्थकृदकृतांशस्य तद्ग्रन्थमध्ये सन्निवेशके च। क्षेप+स्वार्थे क। क्षिप्यमाणे यथा लीलावत्यां "पादोनपद्याकतुल्यटङ्कैरित्यादि" श्लोकद्वयम्।

क्षेपण न० क्षिप—ल्युट्। १अपवादे २लङ्घने ३मारणे ४विक्षेपे ५यापने च। "आयुषः क्षेपणार्थञ्च तु दातव्यं स्त्रीधनं विना" हरीतः "उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्" मनुः। करणे ल्युट्। ६क्षेपसाधने मल्लव्यापारभेदे (फेलान) "क्षेपणैस्तु इभिश्चैवावरोहोद्धूतनिःस्वनैः" भा०वि०१३अ० "क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यावनं हठात्" तद्व्याख्यायां नीलकण्ठधृतं मल्लशास्त्रम्।

क्षेपणि(णी) स्त्री क्षिप वा० अनि वा ङीप्। १नौकादण्डे (दांड़) अमरः। २जालभेदे (क्षेपलाजाल) मेदिनिः।

क्षेपणीय पु० क्षिप—अनीयर्। "क्षेपणीयोभिन्दिपालः खड्गो-दीर्घमहाफलः" यादवोक्तलक्षणे १भिन्दिपालेऽस्त्रे, २क्षेप्यमात्रे पाषाणादिके त्रि०। "नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषपतितानलम्" रघुः। [शीघ्रतायाम्।

क्षेपिमन् पु० क्षिप्रस्य भावः पृथ्वा० इमनिच्" क्षेपादेशः।

क्षेपिष्ठ त्रि० अतिशयेन क्षिप्रः इष्ठन् क्षेपादेशः। अतिशयशीघ्रे "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" श्रुतिः। ईयसुन्। क्षेपीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्षेम पु० क्षि—मन्। १चोरनामगन्धद्रव्ये। २लब्धवस्तुनोरक्षणे पु० न० अर्द्धर्चादि० मेदिनिः। "उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये" याज्ञ० लब्धस्य रक्षणं क्षेमः" आ०त० रघु०। "यन्ता च मे धर्त्ता च मे क्षेमश्च मे" यजु०१८,७०, क्षेमः विद्यमानधनादे रक्षणशक्तिः" वेददी०। ३विद्यमानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे विशिष्टबुद्धिनियामकसम्बन्धविशेषव्यवस्थापने क्षेमिकशब्दे विवृतिः। ४कुशले न० ५तद्वति त्रि० अम०। "प्रहाय राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम्" भा० व० २५९७६ श्लो० "अतःक्षेमः पुनः पन्थाः" भा० व० ४४४श्लो० "श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणां मम क्षेमास्तु शर्वरी" २९८अ०। ६मुक्तौ न०हेम०"भविता सहदेवस्य" इत्युपक्रमे "अथ मागधराजानो भाविनोये वदामि ते" "ततः श्रुतञ्जयाद्विप्र ! शुचिस्तस्य भविष्यति। क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मस्तत्र समन्ततः" भा०भा०९,२२,३०अ०उक्ते सहदेववंश्ये ७नृपभेदे पु०। "जन्मसम्पद्विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधकोबधः। मित्रं परममित्रं च" ज्यो० उक्ते स्वजन्मतारावधिके चतुर्थत्रयोदशद्वाविंशे नक्षत्रे च न०।

क्षेमक पु० क्षेम–स्वार्थे क। १चोरनामगन्धद्रव्ये जटा० २राक्षसभेदे, "एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप! पुर्य्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः" हरि०२८अ० ३पाण्डुवंश्ये नृपभेदे। "दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता ततः" इत्युपक्रमे "क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थं प्राप्स्यति वै कलौ" भा० ६,२२,२८श्लो०।

क्षेमकर त्रि०क्षेमं करोति कृ–अच् ६त०। १मङ्गलकारके "पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः!" भा० आश्व० ११ अ०।

क्षेमकार त्रि०क्षेमं करोति कृ–अण् उप०स०। मङ्गलकारके "पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्" भट्टिः

क्षेमकृत् त्रि० क्षेमं करोति कृ–क्विप् ६त०। १कृतमङ्गले २उपात्तस्य रक्षके परमेश्वरे पु०। "अनियन्ता नियतात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः" विष्णुसं०।

क्षेमङ्कर त्रि० क्षेमं करोति "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" पा० चकारात् खच् मुम् च। क्षेमकारके।

क्षेमङ्करी स्त्री "क्षेमान् देवेषु या देवी कृत्वा दैत्यपतेः क्षयम्। क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यसि" देवीपु० ४० अ०उक्ते १देवीभेदे, २शङ्खचिल्लाख्ये। "कुङ्कुमारुणसर्वाङ्गि! कुन्देन्दुधवलानने। मत्स्यमांसप्रिये! देवि! क्षेमङ्करि! नमोऽस्तु ते" इति तत्प्रणाममन्त्रः

क्षेमदर्शिन् त्रि० क्षेमं पश्यति दृश–णिनि। मङ्गलदर्शिनि स्त्रियां ङीप्। कोसलाधिपराजभेदे।"कोसलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्" "स काकं पञ्जरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः" भा० शा० ८२ अ०।

क्षेमधन्वन् पु०रामवंश्ये राजभेदे। "रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः" इत्युपक्रमे "नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः" हरि० १५ अ०। "स क्षेमधन्वानममोघधन्वी" रघुः।

क्षेमधूर्त्त पु० ब०व० वृह० सं० कूर्म्मविभागे "मन्त्राभाकाः क्षेमधूर्त्ताश्च" इति उत्तरस्यामुक्ते देशभेदे।

क्षेमधूर्त्ति पु० कैकेयदेशाधिपे राजभेदे। "वृहत्क्षत्त्रमयायन्तं कैकेयं दृढविक्रमम्। क्षेमधूर्त्ति महाराज! विव्याधोरसि मार्गणैः" भा० द्रो०१० ७अ०। "गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः। ततः सञ्जज्ञिरे वीराः" इत्युपक्रमे "कारुक्षेमश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च"भा०आ०६७अ०। [क्षेमाफलेति पाठे पृषो०।

क्षेमफला स्त्री० क्षेमं फलं यस्य। उदुम्बरवृक्षे शब्दच०।

क्षेममूर्त्ति स्त्री दुर्य्योधनभ्रातृभेदे "उग्रश्रवाः उग्रसेनः क्षेममूर्त्तिस्तथैव च" भा० आ० ६७ अ०।

क्षेमवृद्धिन् त्रि० क्षेमस्य वृद्धमस्त्यस्य इनि। क्षेमवर्द्धनये ततः बाह्वा० इञ्। क्षेमवृद्धि तदपत्ये पु० स्त्री०।

क्षेमा स्त्री १देवीमूर्त्तिभेदे "निस्त्रिंशे पूजयेत् क्षेमां सर्वकामफलप्रदाम्"देवी०पु०४७अ०। २अप्सरोभेदे च "अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा" भा० आ०१२३अ०।

क्षेमाधि पु० मिथिलाधिपे राजभेदे। "अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः। ततश्चित्ररथोयस्य क्षेमाधिर्मिथिलाधिपः" भाग०६,१३,१४।

क्षेमासन न० "अथ क्षेमासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा प्रेक्षयेद्दिवम्। दक्षहस्ते दक्षपादं केवलं स्थापयेत् सुधीः" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे।

क्षेम्य त्रि० क्षेमाय साधु यत्। कुशलयोग्ये "सायं मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्ति" श्रुतिः।

क्षेय त्रि० क्षेतुं योग्यः क्षि–यत्। क्षेतुं योग्ये।

क्षेव सेवने भ्वा०पर०सक० सेट्। क्षेवति अक्षेवीत् चिक्षेव।

क्षै क्षये भ्वा० पर०अक० अनिट्। क्षायति अक्षासीत् चक्षौ। क्षेयं क्षाता क्षामः।

क्षैत त्रि० क्षितेरयम् अण्। १क्षितिसम्बन्धिनि २क्षीणता-सम्बन्धिनि च "यशस्तरोयशसां क्षैतो अस्तो" ऋ०८,६७,२,

क्षैतयत पु० क्षैताय क्षीणताये यतते यत–अच्। क्षीणतायै यतमाने ऋषिभेदे तस्यापत्यादि तिका० फिञ्। क्षैतयतायनि तदपत्यादौ

क्षैत्र न०क्षेत्राणां समूहः भिक्षा० अण्। १क्षेत्रसमूहे। स्वार्थे अण्। २क्षेत्रे च "वैश्वानरं क्षैत्रजित्याय देवाः" यजु० ३३,६०। क्षेत्रमेव क्षैत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमानस्य क्षेत्राप्तये" वेददी०

क्षैमिक त्रि० क्षेमेण निर्वृत्तं ठञ्। १लब्धस्य रक्षणोपयोगिनि २विद्यमानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे स्वविशिष्टबुद्धिनियामकसम्बन्धव्यवस्थापननिर्वाह्ये जन्यत्वे च। यथा दुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्ववादिमते अत्यन्ताभावस्याजन्यत्वेऽपि स्वप्रतियोगिदुःखानुत्पादनद्वारा स्वाधिकरणे स्वविशिष्टबुद्धिनियामकदुःखाकालीनस्वरूप सम्बन्धनिर्वाहकत्वं तत्त्वज्ञानस्येति दुःखात्यन्ताभावस्य क्षैमिकी तत्त्वज्ञानसाध्यता। एवं कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वमते "एकादश्यामुपवसेत्" इत्यादौ अहोरात्र भोजनाभावस्य क्षैमिकं कृतिसाध्यत्वम्। "भावोयथाऽ-

भावः कार्य्यवत् कारणं मतः” इत्युदयनाकार्य्यैरभावमात्रस्य दृष्टान्तविषया कार्य्यत्वोक्तिः क्षैमिकविषया। एतेन प्रायश्चित्तविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारेणात्यन्ताभावस्य क्षैमिकजन्यत्वस्य निराकरणम् निरस्तम् प्रतियोग्यकालीनस्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैवात्यन्ताभावविशिष्टबोधनियामकत्वेन तादृशसम्बन्धस्य तत्त्वज्ञानजन्यादिनिर्वाह्यत्वात् स्वाधिकरणे सति हि दुःखे भोजने वा तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावात् विशिष्टबुद्धेरनुदयात् तस्य तत्त्वज्ञानादिप्रयोज्यत्वमेवमन्यत्रोह्याम्

क्षैरह्रद त्रि॰ क्षीरह्रदस्येदम् शिवा॰ अण्। क्षीरह्रदसम्बन्धिनि।

क्षैरेय त्रि॰ क्षीरे संस्कृतम् ढञ्। १क्षीरे संस्कृते परमान्ने न॰ हेम॰। २यवाग्वां स्त्री ङीप्।

क्षोड़ पु॰ खोड़-घञ् पृषो॰। १आलाने गजबन्धन्याम् शब्दचि॰

क्षोण त्रि॰ क्षि—बा॰ डोन। क्षयशीले। “मक्षुः क्षोणस्याश्विना कण्वाय” ऋ॰१,११७,८ क्षोणस्य क्षयणस्य निरु॰ ६,६,

क्षोणि(णी) स्त्री क्षै—बा॰ डोनि वा ङीप्। १पृथिव्यां निघ॰। “मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतुः”भाग॰२,७,१२। २एकसंख्यायाञ्च

क्षोद पु॰ क्षुद—घञ्। १चूर्णने पेषणे अमरः कर्म्मणि घञ्। २रजसि च हेम॰। “आनेमिमग्नैः शितिकण्ठपक्षक्षोदद्युतस्तुभिरे रथौघैः” माघः “पथः खण्डनखण्डखाद्यसहजक्षोदक्षमे” नैष॰।

क्षोदक्षम त्रि॰ क्षोदं क्षमते क्षम—अच्। विचारसहे “पथः खण्डनखाद्यसहजक्षोदक्षमे” नैष॰।

क्षोदस् न॰ क्षुद—असुन्। जले निघ॰।

क्षोदित न॰ क्षुद—णिच्-क्त। १चूर्णिते पेषिते शब्दचि॰।

क्षोदिमन् पु॰क्षुद्रस्य भावः इमनिच् क्षोदादेशः। क्षुद्रतायाम्।

क्षोदिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन क्षुद्रः इष्ठन् क्षोदादेशः। अतिक्षुद्रे।

क्षोदीयस् त्रि॰ अतिशयेन क्षुद्र ईयसुन् क्षोदादेशः। क्षुद्रतरे “बृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति” माघः स्त्रियां ङीप्। [प्रजाश्च भवन्ति” शत॰ब्रा॰ १,५,२,७।

क्षोधुक त्रि॰ क्षुध— बा॰उकञ्। क्षुधायुक्ते। “क्षोधुका ह्यस्य

क्षोभ पु॰ क्षुभ-घञ्। १सञ्चलने “स नूपुरक्षोभपदाभिरासीत्” “रथक्षोभपरिश्रान्तः” रघुः। २विकारे च “क्षोभमाशु हृदयं न यदूनाम्” माघः। “अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः” कुमा॰।

क्षोभक पु॰“दुर्जराख्यस्य पूर्वस्यां पुरं नाम वरासनम्। तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभको नाम नामतः” कालिकापु॰ ७७अ॰ उक्ते कामाख्यतीर्थस्थनगरभेदे। क्षुभ—ण्वुल्। २क्षोभकारके त्रि॰।

क्षोभण त्रि॰क्षुभ-णिच्-ल्यु। १क्षोभजनके। २कामवाणविशेषे पु॰ पञ्चवाणशब्दे विवृतिः ३शिवे पु॰। “नमो बुद्धाय लुब्धाय क्षुब्धाय क्षोभणाय च” भा॰ शा॰ २८६अ॰ शिवसहस्रनाम। ४विष्णौ। “उद्भवः क्षोभणो देवः सुतगर्भोरमेश्वरः” विष्णुसं॰ तस्य च सृष्टिकाले प्रकृत्यादिक्षोभकत्वात्तथात्वम् यथाह विष्णुपु॰ “प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया प्रभुः। क्षोभयामास भगवान् सर्गकालेऽव्ययाव्ययौ”। भावे ल्युट्। ५क्षोभणे न॰।

क्षोम न॰क्षु-मन्। १मण्डपोपरिशालायाम्(चिलेवर)शब्दचि॰। २अट्टे भरतः ३गणहासके पु॰ जटाधरः संज्ञायां कन्। तत्रार्थे ४चोरनामगन्धद्रव्ये पु॰ शब्दचि॰।

क्षौ(क्षो)णी स्त्री क्षु—या॰ नि वृद्धिश्च वा ङीप्। १धरण्याम् अमरः। अन्या व्युत्पत्तिः ब्रह्मवै॰पु॰२०७ अ॰उक्ता यथा “इज्या च यागधाराश्च क्षौणी क्षीणा लये च या। महालये क्षयं यान्ति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता” तेन क्षीणाशब्दात् पृषो॰ साधु। २एकसंख्यायाञ्च।

क्षौणीप्राचीर पु॰ क्षौणी प्राचीर इव यस्य। समुद्रे जटा॰।

क्षौणीभुज् पु॰ क्षौणीं भुनक्ति अवति भुज-क्विप्। क्षितिपालके राजनि

क्षौद्र न॰क्षुद्राभिः सरघाभिर्निर्वृत्तम् अण्। “मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु। मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्” इति भावप्र॰उक्ते १मधुनि अमरः। “सक्षौद्रपटलैरिव” रघुः। “गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनं परम्” भावप्र॰। २जले मेदि॰। ३चम्पकवृक्षे पु॰ शब्दच॰। ४क्षितिकणे पांशौ न॰ शब्दचि॰ ५मागध्यां जाते जातिसङ्करभेदे पु॰स्त्री॰ “चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः। मांसस्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्ध्यमिति विश्रुतम्” भा॰ अनु॰ ४८ अ॰। क्षुद्रस्य भावः अण्। ६क्षुद्रतायां न॰।

क्षौद्रक्य न॰ क्षुद्रकः आयुधजीविसंघः स्वार्थे ञ्यट्। आयुधजीविसंघे टित्त्वसामर्थ्यात् स्त्रियां ङीप्, क्षौद्रकीत्यप्यत्र स्त्री सि॰कौ॰।

क्षौद्रज न॰ क्षौद्रात् जायते जन-ड। (मोम) ख्याते १सिक्थके राजनि॰। २मधुजातमात्रे त्रि॰।

क्षौद्रधातु पु॰ कर्म॰। माक्षिके उपधातुभेदे वैद्यकम्।

क्षौद्रप्रिय पु० क्षौद्रमिव प्रियः स्वादुत्वात् । १जलमधूकवृक्षे । २मधुप्रिये त्रि० ।

क्षौद्रमेह पु० क्षौद्रमिव मेहः । मधुमेहे तत्तु मेहशब्दे ६१०पृ० सुश्रुतवाक्ये तल्लक्षणं दृश्यम् "कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेत्तद्बुधः" भावप्र० ।

क्षौद्रेय न० क्षौद्रे भवः ठञ् । (मोम) सिक्थके राजनि० ।

क्षौम न०क्षु—मन् प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । १दुकूले पट्टवस्त्रे । "श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले" रघुः "क्षौममाकुलतया विचकर्ष" माघः "क्षौमोरक्तानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च" मनुः । क्षुमाया अतस्या विकारः अण् । २शणभेदजातवस्त्रे स्त्रियां ङीप् क्षौमी कन्था । क्षौमेण दुकूलेन परिवृतो रथः अण् । ३दुकूलपरिवृते रथे पु० । ३हर्म्यभेदे पु०न०कौटिल्यः । अट्टे अमरः । अट्टस्य प्राकाराग्रस्थितवलगृहमिति केचित् । मण्डपोपरिनिर्म्मित गृहम् (चिलेघर) इत्यन्ये । [शब्दचि० ।

क्षौमिक पु० क्षौममिव कायति कै—क । चोरनामगन्धद्रव्ये ।

क्षौमी स्त्री क्षुमैव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् ङीप् । १अतस्यां (मसिना)ख्याते वृक्षे । क्षुमाया विकारः कन्था अण् ङीप् । २क्षुमाजातशणकृतकन्थायां स्त्री ।

क्षौर न० क्षुरेण निर्वृत्तम् अण् । १क्षुरकर्म्मणि केशकर्त्तने । तत् विहितनक्षत्रादि क्षुरकर्म्मशब्दे २३८६ पृ० उक्ता-प्रायं विशेषोऽत्र कश्चिदभिधीयते "व्रतानाकुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे । न करोति क्षौरकर्म अशुचिः सर्वकर्मसु । स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ! । तदेव दिनमानाब्दं तद्भोजी दण्डतः ॥ड़तः" ब्रह्म वै० पु०२७अ० । "चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाञ्च विशेषतः । अक्षौरेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने" ज्यो०त० । "मानं क्षौरे हन्ति गुरुः शुक्रः शुक्रोधनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः" श्रीपतिरत्नमाला । "आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्म मृतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु" भोजदे० । "एकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये । क्षुरिकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे" वृद्धगार्ग्यः, "केशवमाथुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्राम् । दितिम दितिञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्" ज्यो० त० । अत्र क्रमो वराहपु० "श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्" ज्योति० त० । "केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्जम्" शु० त० गोभिलः ।

"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च । मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजैः क्षौरं विवर्ज्जितम् । कृत्वा तु मैथुनं क्षौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन् । रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्" ब्रह्म० वै० पु० नापितगृहे क्षौरनिषधो यथा "स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् । नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम्" कर्म्मलोचनः ।

क्षौरपव्य न० क्षुरं पविरिव स्वार्थे ष्यञ् । अतितीक्ष्णे "कच्चिद्धंसं चिलकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमिम्" भाग० ६, ५, ८ ।

क्षौरिक पु० क्षौरं शिल्पत्वेनास्त्यस्य ठन् । नापिते शब्दमा०

क्ष्णु तेजने अदा० पर० सक० सेट् । क्ष्णौति अक्ष्णावीत् । चुक्ष्णाव । क्ष्णविता क्ष्णुतः । "वाचं क्ष्णुवानोदमयन् सपत्नान्" अथ० ५।२०।१ । "उभयतो क्षोदं वाचः क्ष्णुतम्" शत० ब्रा० ६, ३, १, ३४ ।

क्ष्णुत त्रि० क्ष्णु—क्त । तीक्ष्णीकृते अमरः ।

क्ष्णोत्र न०क्ष्णु—करणे त्रल् । अस्त्रतेजने शाणाख्ये यन्त्रभेदे । "क्ष्णोत्रेणेव स्वधितिर्सांसशीतम्" ऋ० २, ३९, ७ ।

क्ष्मा स्त्री क्षमते भारं क्षम—अच् उपधालोपश्च । १धरायाम् । अमरः "क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नम्" रघुः । "नचोदकप्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि" भा० व० १९९ अ० । "क्ष्मया चरति परि सा इयान्तु नः" निरु० धृता ऋक् २एकसंख्यायाञ्च ।

क्ष्माज पु०क्ष्माया जायते जन-ड । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च

क्ष्मापति पु० ६त० । भूपे क्ष्मानाथादयोऽप्यत्र ।

क्ष्माभुज् पु० क्ष्मां भुनक्ति अवति भुज—क्विप् । भूमिपाले

क्ष्माभृत् पु०क्ष्मां बिभर्त्ति पालयति धारयति वा भृ—क्विप् तुक् च । १राजनि २पर्वते च तस्य भूमिधरत्वात्तथात्वम् ।

क्ष्माय विधूनने कम्पने भ्वा०आत्म० अक० सेट् । क्ष्मायते । अक्ष्मायिष्ट चक्ष्माये ईदित् क्ष्मातः । "अक्ष्मायन्त मही ग्रभाः" "चक्ष्माये च मही रामः" भट्टिः । णिचि पुक् यलोपश्च । क्ष्मापयति ।

क्ष्मील निमेषे भ्वा० पर० अक० सेट् । क्ष्मीलति अक्ष्मीलीत् चिक्ष्मील । निमेषः पक्ष्मभिश्चक्षुयोराहतिः ।

क्ष्विड स्नेहे भ्वा० आत्म० अक० मोचने सक० सेट् । क्ष्वेडते लृदित् अक्ष्विडत् । चिक्ष्विडे ञीदित् । क्ष्वेडितम् । आदित् क्ष्वेड्नम् क्ष्विडितं तेन "नास्फोटयेन्नचाक्ष्वेडेत्" मनुः । परस्मैपदमापि एवं "क्ष्वेडलोभावमाना"

प्रणेदुस्ते महाजवाः” रामा० कि० ४५ अ० । “क्ष्वेडन्ति घुघुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये व्रणाः” सुश्रुतः । अव्यक्तदन्तशब्दकरणे अक० “क्ष्वेडितोत्क्रुष्टसङ्कुलः” भा० आश्व० ५८ अ० ।

क्ष्विद् मोचने सक० स्नेहे अक० भ्वा० आ० सेट् । क्ष्वेदते ऌदित् अक्ष्विदत् ओदित् क्ष्विण्णः आदित् क्ष्विणं क्ष्वेदितं तेन ।

क्ष्विद् कूजने दिवा० पर० अक० सेट् । क्ष्विद्यति । इरित् अक्ष्वेदीत् अक्ष्विदत् । आदित् क्ष्विणं क्ष्वेदितं तेन ।

क्ष्वेड पु० क्ष्विड—भावादौ घञ्, पचाद्यच् वा । १अव्यक्तदन्तशब्दभेदे २स्नेहे ३मोचने ४त्यागे । ५कर्णामयभेदे कर्णगतरोगशब्दे १७०८ पृ० विवृतिः। ६विषे पु० अम० ७पीतघोषावृक्षे रत्नमा० ८लोहितार्कपर्णफले न० मेदि०९वंशशलाकायां १०सिंहनादे ११कोषातकीवृक्षे स्त्री राजनि०

क्ष्वेडित न० क्ष्विड भावे—क्त । सिंहनादे अमरः ।

क्ष्वेल संचालने, गतौ सक० क्रीडायाम् अक०भ्वा०पर०सेट् । क्ष्वेलति अक्ष्वेलीत् ऋदित् णिचि चङि न ह्रस्वः । अचक्ष्वेलत् ।“ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेलन्ति च हसन्ति च” (ये हरियूथपाः) रामा०६,२अ० “दध्मुः शङ्खांश्च संहृष्टाः क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम्” ६,२६ अ०। “ते तदा स्फोटयामासुः क्ष्वेलन्तश्च समन्ततः” ३७ अ० ।

क्ष्वेला स्त्री क्ष्वेल—अ । क्रीडायाम् । स्वार्थे क क्ष्वेलिकाप्यत्र । “क्ष्वेलिकया मृषा समाधिना आमीलितदृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृष्ठप्रकृषविषाणाग्रेण लुठति” भाग० ५स्क०८अ० । गौरा० ङीष् क्ष्वेलीत्यप्यत्र । “बाहुप्रसार परिरम्भ करालकोरुनीविस्तनालभननर्म नखाग्रपातैः । क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार” भाग० १० स्क० २९ अ० ।

इति श्री तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते वाचस्पत्ये ककारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ख

खकारः "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" शिक्षोक्तेः कण्ठमूलोच्चार्य्यः जिह्वामूलपदस्य कण्ठमूलपरत्वात्। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता (जिह्वामूलस्पर्शः) बाह्यप्रयत्नाश्च "खरो यमः खयः+कँ पौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठम्" इति शिक्षोक्तेः श्वासाघोषविवाराः "अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः वर्गमध्ये युग्मवर्णत्वात् महाप्राणश्च। खादिशब्दे परे पूर्वस्य विसर्गस्य स्थाने जिह्वामूलीयः यथा मघो+खनिः समासे तु वा सत्वञ्च। भा+खरः भास्खरः भाःखर इति। वर्णाभिधाने अस्य वाचकाः शब्दाः दर्शिताः यथा "खः प्रचण्डः कामरूपी शुद्धिर्वह्निः सरस्वती। आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डी सन्तापिनी गुरुः। शिखण्डी दन्तोजातीशः कफोणिर्गरुडोगदी। शून्यं कपाली कल्याणी सूर्पकर्णोऽजरामरः। शुभाग्नेय षण्डलिङ्गे जनो झङ्कारखड्गकौ"। अस्य मातृकावर्णान्तर्गतत्वेन ध्येयरूपं वर्णोद्धारतन्त्रे उक्तं यथा "बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम्। वराभयकरीं नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम्। एवं ध्यात्वा खरूपां मन्त्रं दशधा जपेत्"। मातृकान्यासे चास्य बाहौ न्यस्यता। श्लोकरचनायां तस्याद्यवर्णतयोपन्यासे ग्रन्थकर्त्तुः लक्ष्मीकरता "कः खोगोघस्य लक्ष्मीं वितरति वियघोङःदुःखं चः सुखं छः" वृत्तर० टीकाधृतवाक्यात्।

ख पु० खर्व्व–खन–बा० ड। १सूर्य्ये हेमच०। २इन्द्रिये ३पुरे ४क्षेत्रे ५शून्ये ६बिन्दौ ७आकाशे ८संवेदने ९स्वर्गे १०कर्म्मणि च न० मेदि०। ११लग्नात् दशमे स्थाने ज्यो०त०। "आरे खस्थे चतुष्पाद्ग्रोभयम्" नीलक०। "तनुनिधनखभेशाः केन्द्रकोणे त्रिलाभे" जातकप०। १२सुखे हेमच०। १३अभ्रके (आब) उपधातुभेदे राजनि०। "तत्रेन्द्रिये "ऊर्द्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः" मनुः। आकाशे "नश्यतीषुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविध्यतः" मनुः खं "वायुर्ज्वलनोजलं क्षितिरिति त्रैलोक्यमुन्मीलति" प्रबो०। "एतस्माज्जायते–खं वायुर्ज्योतिरापश्च" श्रुतिः। "यावत् गिरः खे मरुतां चरन्ति" कुमा० १४परमानन्दस्वरूपे ब्रह्माकाशे। "कं ब्रह्म खं ब्रह्मः" यदेव कं तदेव खम्" इति च छा०उ०।

खकक्षा स्त्री सूर्य्यरश्मिप्रचारावच्छिन्ने वेष्टनाकारे ब्रह्माण्डसुषिरे गगनपरिधौ। सि० शि० तत्परिमाणमुक्तं यथा "कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेन्दुभि १८७१२०६९२००००००० ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः। तद् ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनम् केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः। करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम्। दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः स परिधिरुदितस्तैः" मू०। "एभिर्योजनैस्तुल्यां गणकाः खकक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति। तत्र कथमनन्तस्याकाशस्येयत्ता वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽहर्पतिद्युतियुजो नभसः परिधेरिदं वदन्ति। अत एव पौराणिका गणकास्ते ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति। केचिल्लोकालोकं वदन्ति। यतस्तदन्तर्वर्त्तिन एवार्करश्मयः। एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणशून्यत्वात्। करतलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति। इदानीं स्वमतमाह" प्रमि०। "ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि। यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः" मू०। इदानीं ग्रहकक्षा आह। "ग्रहस्य चक्रैर्विहृता खकक्षा भवेत् स्वकक्षा निजकक्षकायाम्। ग्रहः खकक्षामितयोजनानि भ्रमत्यजस्रं परिवर्त्तमानः" मू०। "सा खकक्षा यस्य यस्य भगणैर्ह्रियते तस्य तस्य ग्रहस्य कक्षामितिर्लभ्यते। अत्रोपपत्तिरूपं श्लोकस्योत्तरार्द्धमिति। यतः स्वकक्षायां ग्रहो भ्रमन्नजस्रं परिवर्त्तमानः खकक्षामितानि योजनानि पूरयति। अतो ग्रहभगणैर्भक्तायाः खकक्षाया यल्लभ्यते सा ग्रहकक्षामितिरित्युपपन्नम्।

खकामिनी स्त्री खं सुखमाकाशं वा कामयते कम–स्वार्थे णिङ्–णिनि ङीप्। १चर्च्चिकायां २चिल्लदयितायां च त्रिका०। [महादेवे त्रिका०। खकेशादयोऽप्यत्र।

खकुन्तल पु० खमाकाशः कुन्तलस्थनीयमिव यस्य। व्योमकेशे

खक्ख हासे भ्वा०पर०अक० सेट्। खक्खति अखक्खीत्। चखक्ख। प्रनिखक्खति।

खक्खट पु० खक्ख–अटन्। कठिन्यां (खडि) रायमु०।

खखोल्क पु० काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशी० ५० अ० यथा "खखोल्कोनाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः। त्रिपिष्टपोत्तरे भागे सर्वव्याधिविघातकः। यथा खखोल्कइत्याख्या तस्यादित्यस्य तच्छृणु" इत्युपक्रमे

"खखोल्का निपतेदेषा स्वयं गङ्गदभाषिणी। मूर्च्छां गतवती पञ्चपुटो भूत्वा शिलोरगो। सखुल्का निपतेदेषा वक्त्र्योऽप्यतिसंभ्रमात्। खखोल्केति यदुक्ता गीः कद्रवा सम्भ्रान्तचेतसा। तदा खखोल्कनामार्कस्तुतो विनतया बहु" "तपस्यन्तीमथालोक्य कदाचिद्विनतां प्रभुः। शिवस्यैव परोमूर्त्तिः खखल्को नाम भास्करः। दत्त्वा वरं स्वपापघ्नं शिवज्ञानसमन्वितम्। काशीवासिजनानेकरूप पापक्षयङ्करः। विनतादित्य इत्याख्यः खखोल्कस्तत्र संस्थितः। इत्थं खखोल्क आदित्यः काशीविघ्नतमोहरः। तस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते। काश्यां पैलङ्गिले तीर्थे खखोल्कस्य विलोकनात्। नरश्चिन्तितमाप्नोति नीरोगो जायते क्षणात्। नरःश्रुत्वैतदाख्यानं खखोल्कादित्यसम्भवम्। गरुडेशेन सहितं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" तत्रैवाध्यायशेषे

खग पु० मेदि० खे आकाशे गच्छति गम–ड ७त०। १सूर्य्ये २स्वर्या दयक्षे ३देवे ४शरे ५पक्षिणि पु० स्त्री० मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ६वायौ शब्दच० "तमांसीव यथा सूर्य्यो वृक्षानग्निर्घनान् खगः" भा०व०२६०अ०। ७शलभभेदे भरतः। ८आकाशगामिनि त्रि०। "सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत् खगं महत्" भा० आ०१६३अ०। तत्र विहगे "खगचञ्चुपुटद्रोणीपूरणे तत्र केः श्रमः" चातका०। "असुनीत खगः स नैकधा" "धृतरुद्राक्षमसून्नतं खगः" नैष०। यद्वे "आपोक्लिमे यदि खगाः स क्लिवेन्दुवारः" लीलक०।

खगङ्गा स्त्री ६त०। आकाशगङ्गायां मन्दाकिन्यां त्रिका०।

खगण पु० कुशवंश्ये नृपभेदे। "कुशस्य चातिथिस्तस्मात्" इत्युपक्रमे "ततो वनस्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसम्भवः। खगणस्तत्सुतस्तस्मात् विधृतिश्चाभवत् सुतः" भाग० ९.११.२, श्लोकः।

खगगति स्त्री० ६त०। पक्षिणां गमने तद्भेदाश्च भा०क० ४१अ० दर्शिताः यथा

'शतमेकञ्च पातानां पतितास्मि न संशयः। शतयोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा॥ उड्डीनमवडीनञ्च प्रडीनं डीनमेव च। निडीनमथ सण्डीनं तिर्य्यग्डीन गतानि च। विडीनं परिडीनञ्च पराडीनं सुडीनकम्। अभिडीनं महाडीनं निर्डीनमतिडीनकम्॥ अवडीनं प्रडीनञ्च संडीनं डीनडीनकम्। संडीनोड्डीनडीनञ्च पुनर्डीनविडीनकम्॥ सम्पातं समुड्डीनञ्च ततोन्यद्व्यतिरिक्तकम्। गतागतं प्रतिगतं बहुधा निकुलीनकाः"॥ विवृतमेतत् नीलकण्ठेन यथा "पातानां शतमेकं गणयति उड्डीनमित्यादिना "उड्डीन१मूर्द्ध्वगमनमवडीन२मधोगतिः। प्रडीनं३ सर्वतो यानं डीनं४ गमनमात्रकम्। निडीनं५ शनकैर्यानं संडीनं६ ललितं गतम्। तिर्य्यग्डीनं गतं प्राज्ञस्तिरःप्रचरणं बुधाः। तान्याशाभेदभिन्नानि चत्वारि प्रतिजानते। तानि (तिर्यग्डीनानि४)१०। विडम्बितं विडीनं११ स्यात्परिडीनन्तु१२ सर्वतः। पश्चाद्गतिः पराडीनं१३ स्वर्गगन्तु सुडीनकम्१४। आभिमुख्येन गमनमभिडीनं१५ प्रचक्षते। यानं महाडीन१६माहुः पविलाभूर्जितां गतिम्। निर्डीनं१७ निश्चलं यानं प्रचरखदतिडीनकम्१८"। (विडम्बितं मन्लवदुड्डीयोड्डीयगमनम्)। अवरोहोऽवडीनं१९ स्यात् प्रडीनं२० चिरमुच्यते। गत्वा ललितया पूर्वमुपक्रम्य समन्ततः। परिक्रम्य प्रपतनं संडीनं२१ डीनडीनकम्२२। (समन्ततः प्रपतनं, संडीनं परिक्रम्य प्रपतनं डीनडीनकमित्यन्वयः) संडीनोड्डीनडीनं स्यात्तदेवोर्द्ध्वप्रकल्पनात्२३। गतौ गत्यन्तरेच्छेदो भवेड्डीनविडीनकम्२४॥ क्षणात् संगत्य निष्क्रम्य पक्षसंपातमुच्यते। ऊर्द्ध्वगोमतिसंभेदः समुड्डीनं२५ प्रचक्षते। संकल्प्य पक्षगमनमुच्यते व्यतिरिक्तकम्२६। षड्विंशतिरमी भेदाः पातानामिह दर्शिताः। महाडीनं विहायैषां पातानां त्रिविधा गतिः७५। गतन्तत्र यथोद्दिष्टमागतं पुनरागमः। प्रत्यावृत्तिः प्रतिगतिरिति षट्सप्ततिः७६ स्मृताः। (गतागतप्रतिगतिभेदात्त्रैविध्यम्)। तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः"१०१। (निकुलीनकाः निपाताः)। २ग्रहाणां गतौ च।

तत्र ग्रहभेदे गतिभेदाः सू० सि० सकारणम् उक्ता यथा "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः। शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः"॥ तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः। प्राक् पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्॥ प्रवहाख्यो मरुत् तांस्तु स्वोच्चाभिमुखमीरयेत्। पूर्वापरापकृष्टास्ते गतिं यान्ति पृथग्विधाम्॥ ग्रहात् प्राग्भगणार्द्धस्थः प्राङ्मुखं कर्षति ग्रहम्। उच्चसञ्ज्ञोऽपरार्द्धस्थस्तद्वत् पश्चान्मुखं ग्रहम्॥ स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति यद्ग्रहाः। तत् तेषु धनमित्युक्तमृणं पश्चान्मुखेषु तु॥

दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा । विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात् ॥ उत्तराभिमुखं पातो विक्षिपत्यपराङ्गगः । ग्रहः प्राग्भगणार्धस्थो याम्यायामपकर्षति । बुधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा स्थितः । तच्छीघ्राकर्षणात् तौ तु विक्षिप्येते यथोक्तवत् ॥ महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पमेवापकृष्यते । मण्डलाल्पतया चन्द्रस्ततो बह्वपकृष्यते ॥ भौमादयोऽल्पमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः । दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः ॥ अतो धनर्णं सुमहत् तेषां गतिवशाद्भवेत् । आकृष्यमाणास्तैरेवं व्योम्नि यान्त्यनिलाहताः ॥ वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा । तथा शीघ्रतरा शीघ्रा ग्रहाणामष्टधा गतिः ॥ तत्रातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा । ऋज्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा" सू० सि० ॥ वक्रानुवक्रेत्यादिकं रङ्गनाथेन विवृतं यथा । "भौमादिग्रहाणां विरविचन्द्राणामष्टप्रकारा गतिः । फलिता । तत्र वक्रेत्यादिसमेत्यन्तं षट्प्रकारा गतिः शीघ्रतरा शीघ्रेति गतिद्वयम् । तथा समुच्चये । आसां स्वरूपज्ञानमग्रे स्फुटम् । अथैनामष्टधा गतिं भेदद्वयेन क्रोडयति । तत्राष्टविधगतिष्वतिशीघ्रेत्यादिसमेत्यन्ता इत्येवं पञ्चधा गतिः । ऋज्वी मार्गी गतिर्ज्ञेया या गतिः सानुवक्रगानुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्वश्लोकेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्याभिधानादुभयथासत्त्वाच्च वक्रानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा च ग्रहाणां मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्" ॥ शीघ्रमान्द्यादिप्रकारस्तु तत्रैव दृश्यः विस्तरभयान्नोदाहृतः ।

खगपति पु० खगान् पाति पा—क । गरुडे खगपत्यादयोऽप्यत्र । गरुडस्य खगपतित्वलाभकथा भा० आ० ३१अ० यथा "अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः । पलाशवृन्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि । प्रलीनान् स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् । क्लिश्यमानान्मन्दबलान् गोष्पदे संप्लुतोदके । तान् सर्वान् विस्मयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरन्दरः । अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वाऽवमन्य च । तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः । आरेभिरे महत् कर्म तदा शक्रभयङ्करम् । जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम् । मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु । कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः । इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः । इन्द्राच्छतगुणः शौर्य्ये वीर्य्ये चैव मनोजवः । तपसो नः फलेनाद्य दारुणः सम्भवत्विति । तद्बुद्ध्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः । जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् । तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः । बालिखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत । एवमस्त्विति तञ्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः । तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः । अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः । इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः । न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः । भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः । भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् । प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः । एवमुक्ताः कश्यपेन बालिखिल्यास्तपोधनाः । प्रत्यूचुरभिसम्पूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् । बालिखिल्या ऊचुः । इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ! । अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः । तदिदं सफलं कर्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम् । तथा चैवं विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि । सौतिरुवाच एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा । विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी । तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः । उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः । आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्त्वयेप्सितः । जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ । तपसा बालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा । भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ । उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह । धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः । एतौ सर्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः । लोकसम्भावितौ वीरौ कामरूपौ विहङ्गमौ । शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः । त्वत्सहायौ महावीर्य्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः । नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दर ! । व्येतु ते शक्र ! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि । न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः । न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपनाः । एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिपिष्टपम् । विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा । जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा । विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः । पतत्त्रीणाञ्च गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत" ।

खगम त्रि० खे आकाशे गच्छति गम-अच् । आकाशगामिनि सिद्धगन्धर्वादौ । "ततो दिव्यास्त्रमापन्ना गन्धर्वा हेम-

मालिनः” इत्युपक्रमे “ते कार्य्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः” भा०व० २४४ अ०। [शब्दच०।

खगवक्त्र पु० खगस्य वक्त्रमिवाकारोऽस्य। नकुचवृक्षे (मान्दार)

खगवती स्त्री खगः खगसादृश्यम् आकाशस्थितित्वेनास्त्यस्या मतुप् मस्य वः। भूमौ जटा०। तस्याः व्योम्नि स्थितत्वात् खगतुल्यत्वम्। “मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलः व्योम्नि तिष्ठति। बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्” सू०सि०उक्तेः। आर्य्यभट्टमते तु पृथिव्याः स्वकक्षायामाकाशगतिमत्त्वात् खगतुल्यगतित्वेन सादृश्यमिति भेदः। खगोलशब्दे विवृतिः।

खगशत्रु पु० खगस्य शत्रुरिव। १पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) शब्दच०। ६त०। २श्येनविहगे।

खगस्थान न० ६त०। द्रुमस्थे कोटरे शब्दच०।

खगान्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति णिच्–ण्वुल् ६त०। श्येनविहगे राजनि०।

खगासन पु० खगः गरुड़ आसनमस्य। १विष्णौ तस्य तद्वाहनत्वात्तदासनत्वं तस्य तत्कथा च भा० आ० ३३ अ० यथा “विष्णुना च तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान्। तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा। तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्। स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः। उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः। अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम्। एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्। प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुड़ो विष्णुमब्रवीत्। भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि। तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम्। ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्। एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः। वव्राज तरसा वेगाद्वायुं स्पर्द्धन्महाजवः”। “बद्धं कृत्वा अधः शीर्षं यः करोति खगासनम्। खगासनप्रसादेन श्रमलोपोभवेद्ध्रुवम्” रुद्रजा० उक्ते २आसनभेदे न०।

खगेन्द्र पु० ६त० गरुड़े खगपतिशब्दे विवृतिः।

खगेन्द्रध्वज पु० खगेन्द्रः गरुड़ोध्वजोऽस्य। विष्णौ तस्य गरुड़ध्वजस्वीकारकथा खगासनशब्दे दर्शिता।

खगेश्वर पु० ६त०। गरुड़े अमरः।

खगोल पु० सू०सि०उक्ते गोलाकारे आकाशस्य परिधौ सूर्य्यकिरणप्रचारयोग्यदेशे ग्रहाद्याधारे वाय्वंशभेदे। यथा “ब्रह्माण्डमेतत् सुषिरं तत्रेदं भूर्भुवादिकम्। कटाहद्वितयस्यैव सम्पुटं गोलकाकृतिः” सू० सि०। “एतत् प्रागुक्तं ब्रह्माधिष्ठितं सुवर्णाण्डं सुषिरमवकाशात्मकं, तत्रावकाश इदं जगत् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःस्वर्गात्मकमवस्थितं न बहिः। नन्वण्डस्य गोलाकारत्वेनान्तरवकाशात्मकत्वं न सम्भवतीत्यत आह कटाहद्वितयस्येति। कटाहोऽर्धगोलाकारं सावकाशं पात्रं तस्य द्वितयं द्वयं तस्य सम्पुटम्। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः। सम्पुटमाभिमुख्येन मिलितं गोलकाकृतिर्गोलाकारः स्यात्। तथाच न क्षतिः। अथ ब्रह्माण्डान्तः परिधिं वदंस्तदन्तर्भग्रहादिकमाकाशे यथास्थानं परिभ्रमतीति श्लोकाभ्यामाह” र० ना०। “ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते। तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा। मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः” सू० सि०। “ब्रह्माण्डान्तः परिधिस्तुल्यवृत्तमाना व्योमकक्षा वक्ष्यमाणाकाशकक्षोच्यते। तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तुल्योर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति। तथा तुल्योर्ध्वान्तरेणाधो नक्षत्रेभ्योऽधोधः क्रमात् शनिबृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्रा अधस्तात् परिभ्रमन्ति। सिद्धा विद्याधराश्चाधश्चन्द्रादधःस्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः। एषां प्रवहवायावस्थानाभावाच्चन्द्रादिवन्न परिभ्रमः। अथ भूम्यवस्थानमाह” र० ना० “मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति। बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्” सू० सि०। “अण्डस्य ब्रह्माण्डस्य समन्तात् सर्वप्रदेशान्मध्ये मध्यस्थाने केन्द्ररूपे आकाशे भूगोलस्तिष्ठति। नन्वाकाशे निराधारवस्तुनोऽवस्थानासम्भवात् कथमवस्थितो भूमिगोल इत्यतो भूगोलविशेषणमाह बिभ्राण इति। ब्रह्मणः परमां शक्तिं धारणात्मिकां निराधारावस्थानरूपां बिभ्राणो धारयन्। तथाच न क्षतिः। एतेन “भूः किमाकारा किमाश्रयेति” प्रश्नद्वयमुत्तरितम्। अथ कथं चात्र सप्त पातालभूमय इति प्रश्नस्योत्तरमाह” र०ना० “तदन्तरपुटाः सप्त नागासुरसमाश्रयाः। दिव्यौषधिरसोपेतारम्याः पातालभूमयः” सू० मेर्वादिस्थितिमाह “अनेकरत्ननिचयो जाम्बूनदमयो गिरिः। भूगोलमध्यगो मेरुरुभयत्र विनिर्गतः। उपरिष्टात् स्थितास्तस्य सेन्द्रा देवा महर्षयः। अधस्तादसुरास्तद्वद्द्विषन्तोऽन्योऽन्यमाश्रिताः। ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः। मेखलेव स्थितो धात्र्या

देवासुरविभागकृत् । समन्तान्मेरुमध्यात् तु तुल्यभागेषु तोयधेः । द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्यो देवनिर्मिताः । भूवृत्त-पादे (१२५६) पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता । भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा । याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी । पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता । उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता । तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः । भूवृत्त-पादविवरास्ताश्चान्योन्यं प्रतिष्ठिताः। ताभ्यश्चोत्तरगो मेरुस्ता-वानेव १२५६ सुराश्रयः । तासामुपरिगो याति विषुवस्थो दिवाकरः । न तासु विषुवच्छाया नाक्षस्योन्नतिरिष्यते । मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते । निरक्षदेश-संस्थानामुभये क्षितिजाश्रये । अतो नाक्षोच्छ्रयस्तासु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः । नवतिर्लम्बकांशास्तु मेरावक्षां-शकास्तथा । मेषादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम् । असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः । अत्यासन्न-तया तेन ग्रीष्मे तीव्राः करा रवेः । देवभागे सुराणां तु हेमन्ते मन्दतान्यथा । देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम् । पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे । मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम् । सञ्चरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम् । कर्कादीन् सञ्चरंस्तद्वदह्नः पश्चार्धमेव सः । तुलादींस्त्रीन् मृगादींश्च तद्वदेवासुरद्विषाम् । अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् । अहो-रात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् । दिनक्षपार्धमेतेषा-मयनान्ते विपर्ययात् । उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्प-यन्ति सुरासुराः । अन्येऽपि समसूत्रस्था मन्यन्तेऽधः परस्परम् । भद्राश्वकेतुमालस्था लङ्कासिद्धपुराश्रिताः । सर्व-त्रैवं महीगोले स्वस्थानमुपरि स्थितम् । मन्यन्ते खे यतो गोलस्तस्य कोर्ध्वं क वाप्यधः । अल्पकायतया लोकाः स्वस्थानात् सर्वतोमुखम् । पश्यन्ति वृत्तामप्येतां चक्रा-कारां वसुन्धराम् । सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्वि-षाम् । उपरिष्टाद्भगोलोऽयं व्यक्षे पश्चान्मुखः सदा । अतस्तत्र दिनं त्रिंशन्नाडिकं शर्वरी तथा । ह्रासवृद्धी सदा वामं सुरासुरविभागयोः । मेषादौ तु सदा वृद्धिरुद-गुत्तरतोऽधिका । देवांशे च क्षपाहानिर्विपरीतं तथा-ऽऽसुरे । तुलादौ द्युनिशोर्वामं क्षयवृद्धी तयोरुभे । देश-क्रान्तिवशान्नित्यं तद्विज्ञानं परोदितम्" ।

अथोक्तस्थावधिदेशं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यं-शयोजनान्याह 'भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांश-विभाजितम् । अवाप्तयोजनैरर्को व्यक्षाद्यात्यपरिस्थितः" सू० सि० ॥ "भूवृत्तं भूपरिधियोजनमानं (५०२६ स्थूलम् ४९६७ सूक्ष्मम्) प्रागुक्तमभीष्टक्रान्त्यंशैर्गुणितं द्वादशराशिभागैः षष्ठ्यधिकशतत्रयमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः कृत्वा सूर्यः उपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणत उत्तरतो वा याति गच्छति । क्रान्त्यभावे तु निरक्ष-देशोपर्येव परिभ्रमति । अत्रोपपत्तिः निरक्षदेशान्मे-रोरुत्तरदक्षिणाभिमुखं सूर्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति । तद्योजनज्ञानं तु यदि भगणांशैर्मेर्वन्तरयनिरक्षदेशस्पृष्टभू-परिधियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेने-त्युपपन्नम् अथ दिनमानानयनगणितस्थावधिदेशज्ञानं श्लोकाभ्यामाह" र० ना० । "परमापक्रमादेवं योज-नानि विशोधयेत् । भूवृत्तपादाच्छेषाणि यानि स्युर्यो-जनानि तैः । अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभा-गयोः । नाडीषष्ट्या सकृदहर्निशाप्यस्मिन् सकृत् तथा" सू० सि० ॥ "परमक्रान्तिभागाश्चतुर्विंशन्मितात् । एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि ३३६ भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य ५०२६ चतुर्थांशात् १२५६ परिवर्जयेत् । अवशि-ष्टानि यानि यत्सङ्ख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्यो-जनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्यौ देशौ तयोरित्यर्थः । अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसन्धौ कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसन्धौ, मकरादिस्थे सूर्ये विलोमेन व्यत्यासेन सकृदेकवारं नाडीषष्ट्या घटीषष्ट्या-ऽहर्दिनमानं भवति । अस्मिन्नेतादृशे देशे दक्षिणास्मिन्ने-वायनसन्ध्यासन्ने सकृदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलो-मेन निशा रात्रिर्भवति । अपिशब्दो दिनेन समुच्चयार्थः । एतदुक्तं भवति । कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेशादुत्तर-तद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमितदिनं तदैव निरक्ष-देशाद्दक्षिणतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः । मकरादिस्थे सूर्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिण-भागे तादृशे षष्टिघटीमितं दिनमिति । अत्रोपपत्तिः । परमक्रान्तियोजनानि ३३६ भूवृत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो १२५६ हीनानि ९२० । निरक्षदेशात् तन्मितयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्तस्मान्मेरोर्दक्षिणोत्तराग्रं क्रमेण परमक्रान्तियोजनान्तरितम् । अतस्तत्र लम्बांशास्तुर्विं-शतिः पलांशाश्च षट्षष्टिरिति तद्देशे क्रान्तिवृत्तानु-कारं क्षितिजमित्ययनान्ते पञ्चदशघटीमितमकरोरात्रवृत्त-चतुर्भागखण्डं निरक्षदेशक्षितिजयोरन्तराखण्डं चर-

मतउक्तरीत्या दिनार्धं रात्र्यर्धं चोक्तरीत्या यथायोग्यं त्रिंशत् तद्द्वयोर्यं षष्टिघटीमितं तन्मानं गणितरीत्योपपन्नम्। युक्तं चैतत्। अत्रनाडीवृत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेश एकत्रैव संलग्नत्वाद्द्विधा संलग्नत्वाभावात् प्रवहभ्रमितसूर्यपरिवर्तपूर्तिः षष्टिघटीभिर्दर्शनमदर्शनं यथायोग्यं तद्गोलस्थितिवशात् प्रत्यक्षसिद्धमेवेति। अथोक्तदिनरात्रिमानगणितं तदवधिदेशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्नाग्रे इत्याह” र॰ना॰। “तदन्तरेऽपि षष्ट्यन्ते क्षयवृद्धी अहर्निशोः। परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्तते” सू॰सि॰, ‘तदन्तरे निरक्षदेशोक्तावधिदेशयोरन्तराले दक्षिणोत्तरविभागदेशे षष्ट्यन्ते षष्टिघटीमध्ये क्षयवृद्धी अपचयोपचयावुक्तरीत्या दिनरात्र्योर्यथायोग्यं भवतः। परतोऽवधिदेशादग्रिमदेशे दक्षिणोत्तरे दैत्यदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोलो नक्षत्राद्यधिष्ठितो मूर्त्तो गोलो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गतदेशसम्बन्धी गणितसिद्धः परिवर्तते भ्रमति। तदोक्तरीत्या दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ न भवत इत्यर्थः त्रिज्याधिकाराच्चरानयनानुपपत्तेः चरस्वरूपासम्भवाच्च अथ विपरीतगोलस्थितिं श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति” र॰ना॰। “ऊने भूवृत्तपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः। धनुर्मृगस्थः सविता देवभागे न दृश्यते। तथाच सुरभागे तु मिथुने कर्कटे स्थितः। नष्टच्छाये महीवृत्तपादे दर्शनमादिशेत्” सू॰ सि॰। ‘द्विराशिज्या ये क्रान्त्यंशास्तेषां योजनैः पूर्वानगतैर्भूपरिधिचतुर्थांशे (१२५६) हीने कृते सति। तदुक्तानिरक्षदेशात् यद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्मकरराशिस्थोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते। धनुर्मकरस्थेऽर्के तेषां रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः। असुरभागे निरक्षदेशाद्दक्षिणप्रदेशे। चः समुच्चयार्थः। तुकारात् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्तथा तद्देशवासिभिर्न दृश्यते। नष्टच्छाये-महीवृत्तपादे। अभावं प्राप्ता छाया भूच्छाया यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थांशे १२५६ सूर्यस्य दर्शनं सदा कथयेत्। यत्र भूच्छायात्मिका रात्रिर्नास्ति तत्र दिनमित्यर्थः। तथाच निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्मकरस्थोऽर्को दृश्यत इति फलितार्थः। अतएव। ‘लंङ्काकुङ्नवरसाः ६९।१/२ पलांशका यत्र तत्र विषये कदाचन। दृश्यते न मकरो न कार्मुकं किन्तु कर्किमिथुनौ सदोदितौ” इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते (तथाचात्र दशमासादिनं द्वौमासौ रात्रिः) अथान्यत्रापि विपरीतस्थितिं श्लोकाभ्यां दर्शयति” र॰ना॰। “एकज्यापक्रमानीतैर्योजनैः परिवर्जितैः। भूमिकक्षाचतुर्थांशे व्यक्षाच्छेषैस्तु योजनैः। धनुर्मृगालिकुम्भेषु संस्थितोऽर्को न दृश्यते। देवभागेऽसुराणां तु वृषाद्ये भचतुष्टये” सू॰सि॰। ‘‘एकराशिज्यायाः क्रान्त्यंशेभ्यो भूपरिधिचतुर्थांशे हीने कृते सति निरक्षदेशादवशिष्टैर्योजनैः। तुकारादन्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्मकरवृश्चिककुम्भराशिषु स्थितः सूर्यस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते। असुराणां दैत्यानां निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितदक्षिणभागे वृषादिके राशिचतुष्टये स्थितोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते। तुकारादुत्तरभागे वृषादिचतुष्टयस्थितोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्दृश्यते वृश्चिकादिचतुष्टयस्थितोऽर्को दक्षिणभागे तद्देशवासिभिर्दृश्यत इत्यर्थः। अतएव “यत्र साङ्घ्रिगजवाजिसम्मिता ७८।१/४, तत्र वृश्चिकचतुष्टयं न च। दृश्यते च वृषभाच्चतुष्टयं सर्वदा समुदितं हि लक्ष्यते” इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते (तथाचात्र अष्टौमासादिनं मासचतुष्कं रात्रिः) अथ न्यूनराशिक्रान्त्यानीतयोजनेभ्योऽवगतमेरुभागयोरपि स्थितिवैलक्षण्यमाह” र॰ना॰। ‘मेरौ मेषादिचक्रार्धे देवाः पश्यन्ति भास्करम्। सकृदेवोदितं तद्वदसुराश्च तुलादिगम्” सू॰सि॰। “मेरावुत्तराग्रावस्थिता देवा मेषादिचक्रार्धे मेषादिराशिषट्केऽवस्थितमर्कं सकृदेकवारम्। एवकारादनेकवारनिरासनिश्चयः। उदितमदर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनविषयं निरन्तरं पश्यन्ति। असुरा मेरुदक्षिणाग्रस्था दैत्याः। चो देवैः समुच्चयार्थः। तुलादिराशिषट्कस्थं तद्वत् सकृदुदितं निरन्तरं पश्यन्ति। अथ निरक्षदेशादयनसन्धौ कियद्भिर्योजनैरूर्ध्वमर्को भवति तदाह” र॰ना॰।

‘‘भूमण्डलात् पञ्चदशे भागे दैवेऽथ वाऽऽसुरे। उपरिष्टाद्व्रजत्यर्कः सौम्ययाम्यायनान्तगः” सू॰सि॰॥ “दैवे उत्तरभागे। अथवाऽऽसुरे दक्षिणभागे। निरक्षदेशाद्भूपरिधेः पञ्चदशे भागे तत्फल २४योजनान्तरिते ३३६ देशे क्रमेण सौम्ययाम्यायनान्तग उत्तरायणान्तदक्षिणायनान्तस्थितोऽर्क उपरिष्टादूर्ध्वं व्रजति परिभ्रमति। उभा गोलसन्धौ निरक्षदेशे तथात्र भागद्वय इति फलितार्थः। अत्रोपपत्तिः। अयनान्तस्थे परमक्रान्तिश्चतुर्विंशत्यंशास्तद्योजनानि ३३६ ‘भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांशविभाजितम्” इत्यत्र चतुर्विंशतिमितगुणभगणांशाभिमतहरौ गुणोनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदशेति भूमण्डलात् पञ्चदशे भाग

इत्युक्तमुपपन्नम्" र०ना० ॥ अथ निरक्षदेशाद्भूपरिधिपञ्चदशभागपर्य्यन्तं (२४) सूर्य्यस्य दक्षिणोत्तरतो गमनसत्त्वात् तच्छायागमनं प्रतिपादयति" र०ना०। "तदन्तरालयोश्छाया याम्योदक् सम्भवत्यपि । मेरोरभिमुखं याति परतः स्वविभागयोः" सू० सि०। "तदनन्तरालयोर्निरक्षदेशात् पञ्चदशभागमध्यस्थितदक्षिणोत्तरदेशयोश्छाया द्वादशाङ्गुलशङ्कोर्मध्याह्नच्छायाभीष्टकालिकच्छायाग्रं वा दक्षिणाग्रमुत्तराग्रं वा सम्भवति । एतदुक्तं भवति निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालोत्तरदेशे मध्याह्ननतांशानां दक्षिणत्वे छायाग्रमुत्तरम्, उत्तरत्वे छायाग्रं दक्षिणम् । एवं निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालस्थितदक्षिणदेशे सूर्य्यस्योत्तरस्थत्वे छायाग्रं दक्षिणं दक्षिणस्थत्वे छायाग्रमुत्तरमिति । परतः पञ्चदशभागान्तरालदेशे स्वविभागयोर्दक्षिणोत्तरविभागयोर्मेरोरभिमुखं मेर्वग्रयोः सम्मुखं क्रमेण दक्षिणाग्रमुत्तराग्रं यथा स्यात् तथेत्यर्थः । छाया याति गच्छति भवतीत्यर्थः । अपिशब्दः पूर्वार्द्धार्थेन समुच्चयार्थकः। अथ "कथं पर्य्येति भुवनानि विभावयन्निति प्रश्नस्योत्तरं श्लोकाभ्यामाह" र०ना०॥ "भद्राश्वोपरिगः कुर्य्याद्भारते तूदयं रविः । रात्र्यर्द्धं केतुमाले तु कुरावस्तमयं तदा भारतादिषु वर्षेषु तद्वदेव परिभ्रमन् । मध्योदयार्द्धरात्र्यस्तकालान् कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्" सू० सि० ॥ "भद्राश्ववर्षोपरिगतः सूर्य्यो भारतवर्षे स्वोदयं कुर्य्यात् । तुकाराद्भद्राश्ववर्षे मध्याह्नं कुर्य्यात् । तदा तस्मिन् काले केतुमालवर्षेऽर्द्धरात्रं कुरौ कुरुवर्षेऽस्तमयं स्वास्तं कुर्य्यात् । तुकारादुक्तवर्षयोरन्तराले दिनस्य गतं शेषं वा रात्रेश्च तद् यथायोग्यं कुर्य्यादित्यर्थः। अतिस्थूलदेशग्रहणे यथाश्रुतमिदं सम्यक् किञ्चित्सूक्ष्मदेशग्रहणे तु यमकोटिलङ्कारोमकसिद्धपुराख्यान्तर्गतानि तच्छब्दवाच्यानि ज्ञेयानि । "लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुर्य्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव" इति भास्कराचार्य्योक्तं भूगोले उक्तनगरीणां भूपरिधिचतुर्थांशान्तरत्वात् सङ्गच्छते । अथ भारतादिषु त्रिषु वर्षेषूक्तेषु भारतकेतुमालकुरुवर्षेषु तद्वद्भद्राश्ववर्षोपरिगवत् । एवकारात् तन्न्यूनाधिकव्यवच्छेदः । परिभ्रमन् परिभ्रमेण स्वस्वाभिमतस्थानोपरिस्थितं कुर्वन् सूर्य्यः प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा सव्यक्रमेण स्वस्थानादक्रमेणेति यावत् । उक्तचतुर्वर्षेषु मध्योदयार्द्धरात्र्यस्तकालान्मध्याह्नोदयार्द्धरात्र्यस्तसञ्ज्ञान् कालान् कुर्य्यात् । एतदुक्तं भवति । भारतवर्षोपरिगतेऽर्के भारतकेतुमालकुरुभद्राश्ववर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्य्योदयार्द्धरात्रास्ताः स्युः । केतुमालवर्षोपरिगतेऽर्के केतुमालकुरुभद्राश्वभारतवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्य्योदयार्द्धरात्रास्ताः । कुरुवर्षोपरिगतेऽर्के कुरुभद्राश्वभारतकेतुमालवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्य्योदयार्द्धरात्रास्ता भवन्तीति" र० ना० ॥ ननु ग्रहाणां गतिसद्भावात् प्रतिदेशं याम्योत्तरयोर्ग्रहगमनं प्रतिक्षणं च विलक्षणं भासतां परन्तु नक्षत्राणां गत्यभावात् प्रतिक्षणं भ्रमस्यैकत्वादवस्थानाभावेऽपि प्रतिदेशमेकरूपावस्थानं कुतो न ?। एवं ध्रुवयोः परिभ्रमणाद्यभावात् सदा सर्वत्रैकरूपावस्थानदर्शनापत्तिरित्यत आह" र०ना०। "ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्मेरुं प्रयास्यतः । निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते" सू० सि० ॥ "मेरुं मेरोरुत्तराग्रं दक्षिणाग्रं वा तदभिमुखं प्रयास्यतो गच्छतः पुरुषस्य ध्रुवोन्नतिः क्रमेणोत्तरदक्षिणयोर्ध्रुवयोरौच्च्यं भवति । भचक्रस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यभागवृत्तस्य नतिः क्रमेण दक्षिणोत्तरयोर्नतत्वं भवति । मेरोर्निरक्षदेशाभिमुखं गच्छतः पुरुषस्य नतोन्नते पूर्वोक्ते व्यस्ते भवतः । उत्तरभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वोक्तस्थानापेक्षयोत्तरध्रुवस्य नतत्वं पूर्वस्थानापेक्षया भचक्रस्योन्नतत्वम् । एवं दक्षिणभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वस्थानापेक्षया दक्षिणध्रुवस्य नतत्वं भचक्रस्योन्नतत्वमिति" ।

अथ कुत एवमित्यतः "कथं पर्य्येति भगणः सग्रहोऽयं किमाश्रयः" प्रश्नस्योत्तरं भचक्रभ्रमणवस्तुस्थितमाह" र०ना० । "भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्य्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम्" सू० सि० । "भचक्रं नक्षत्राधिष्ठितमूर्त्तगोलरूपं ध्रुवयोर्दक्षिणोत्तरस्थिरतारयोर्बद्धं ब्रह्मणा निबद्धं नियतवायुगतिना गोलाकारेण प्रतिबद्धं प्रवहानिलैः प्रवहवाय्वंशैः स्वस्वस्थानस्थैराक्षिप्तं स्वस्थानाभिघातं प्राप्तं सदजस्रं निरन्तरं पर्य्येति । पश्चिमाभिमुखं भ्रमतीत्यर्थः । ननु नक्षत्रचक्रं वायुना भ्रमति ग्रहास्तु भोऽधःस्थाः सम्बन्धाभावात् कथं भ्रमन्तीत्यत आह तन्नद्धा इति । ग्रहाणां मन्दादीनां कक्षा मार्गा वाय्वंशरूपा भचक्रान्तर्गता आकाशस्था यथाक्रममधोऽधस्तन्नद्धा महाप्रवहवायुगोलस्थापितभचक्रे वायुसूत्रेण निबद्धा अतो भचक्रेण सह भ्रमन्ति । तत्रस्था ग्रहा अपि भ्रमन्तीति किं चित्रम् । तथाच

प्रवहवायुगोलमध्यस्थविषुवद्वृत्तपूर्वापरनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिजस्थत्वाद्भचक्रस्य मस्तकोपरिभ्रमणाच्च मेर्वग्राभिमुखं प्रयातुर्ध्रुव उच्चो भवति। तत आसन्नत्वाद्भचक्रं नतं भवति। ततो दूरत्वाद्ध्रुवो नत्वाभचक्रमुन्नतं भवतीति सर्वं युक्तम्। "सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्" "किमर्थं वा कथं वा स्यादिति"। "पित्र्यं मासेन भवतीति" प्रश्नयोरुत्तरमाह" र० ना०। "सकृदुद्गतमब्दार्धं पश्यन्त्यर्कं सुरासुराः। पितरः शशिगाः पक्षं स्वदिनं च नरा भुवि" सू० सि०। "यथा देवदैत्या एकवारमुदितं सूर्यं सौरवर्षार्द्धपर्यन्तं पश्यन्ति। तथा पितरश्चन्द्रबिम्बगोलोर्ध्वस्थिताः पक्षं पञ्चदशतिथिपर्यन्तं पश्यन्ति। नरा भूमौ स्वदिनपर्यन्तमर्कं पश्यन्त्यतः "पित्र्यं मासेन भवति नाडीषष्ट्या तु मानुषम्"। इति सर्वं युक्तम्। अतएव "विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्मादुदलं तदैषाम्॥ भार्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्। कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्" इति भास्कराचार्येण विस्तीर्योक्तं सङ्गच्छते। अथ प्रसङ्गादूर्ध्वस्थस्याल्पभगणानामधःस्थस्याधिकभगणानां युक्त्या प्रतिपादनार्थं प्रथमं कक्षाया ऊर्ध्वाधःक्रमेण महदल्पत्वं तत्स्थभागानां महदल्पप्रदेशत्वं चाह" र०ना०। "उपरिस्थस्य महती कक्षाऽल्पाधःस्थितस्य च। महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथाल्पया" सू० सि०॥ "ऊर्ध्वस्थस्य ग्रहस्य कक्षा वायुवृत्तमार्गरूपा महती महापरिधिप्रमाणा। अधःस्थस्य ग्रहस्य कक्षा अल्पाऽल्पपरिधिप्रमाणा। चो निश्चयार्थे। लघुकक्षाणां महाकक्षान्तर्गतत्वेन महाकक्षाणां चान्तर्गतलघुकक्षात्मनोर्ध्वाधःस्थयोर्महदल्पपरिधिके कक्षे अन्यथोक्तस्वरूपानुपपत्तेः। एवं महति वृत्तपरिधौ द्वादशराशिभागानां समत्वेनाङ्कने भागा एकैकभागप्रदेशा महत्या कक्षया कृत्वा महान्तो बहुस्थलात्मकाः, लघुनि वृत्ते तदङ्कने तथा भागा अल्पया कक्षया कृत्वाल्पा अल्पस्थलात्मकाः। क्रमेणैकैकभागप्रमाणमधिकाल्पं न समं चक्रांशपूर्त्यनुपपत्तेरिति तात्पर्यम्। अथोर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहभगणभोगकालयोर्महदल्पत्वमाह" र० ना० "कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः। ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन्" सू० सि०। "अल्पभ्रमणाश्रितः। अल्पं भ्रमणं परिधिमानं यस्याः साल्पभ्रमणाऽधःस्थकक्षा। तत्स्थो ग्रहोऽल्पेन समयेन भगणं द्वादशराश्यात्मकं भुङ्क्तेऽतिक्रमते। महति मण्डले ऊर्ध्वस्थकक्षायामित्यर्थः। भ्रमन् गच्छन् महता बहुना समयेन द्वादश राशीन् भुङ्क्ते वक्ष्यमाणयोजनगतेरभिन्नत्वात्। अथातएवोर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहयोर्भगणास्तुल्यकालेऽल्पा बहवो भवन्तीति सोदाहरणमाह" र०ना० "स्वल्पयाऽतो बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः। महत्या कक्षया गच्छन् ततः स्वल्पं शनैश्चरः" सू० सि०। स्वल्पप्रमाणया कक्षया। तुकारादतिक्रामंश्चन्द्रो बहुप्रमाणान् भगणान् बहुवारं द्वादश राशीनित्यर्थः। भुङ्क्ते। महाप्रमाणया कक्षया गच्छन् शनिस्ततश्चन्द्रात् स्वल्पं भगणमल्पप्रमाणान् भगणान् जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। अल्पवारं द्वादश राशीन् भुङ्क्ते। अतएव शनैश्चर इत्युक्तम्। अथ "ग्रहर्क्षकक्षाः किंमिताः" इति प्रश्नस्योत्तरं विवक्षुः प्रथमं नक्षत्राणां कक्षामानमाह" र०ना० "भवेद्भकक्षा तिग्मांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम्। सर्वोपरिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तैर्भमण्डलम्" सू०सि०। सूर्यस्य भ्रमणं कक्षापरिधिमानं योजनात्मकम् "खखार्थैकसुरार्णवाः" इति वक्ष्यमाणं ४३३१५०० षष्ट्या गुणितं २५९८९०००० नक्षत्राणां कक्षा नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य मध्यवृत्तं स्यात्। तैर्नक्षत्रकक्षामितैर्योजनैर्भमण्डलं नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तं सर्वोपरिष्टाच्चन्द्रादिसप्तग्रहेभ्य उपरि दूरं भ्रमति भूगोलादभितः परिभ्रमति। अत्रोपपत्तिः। नक्षत्राणां गत्यभावाच्छनेरप्यत्यूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलं तत्र यदि सूर्यगत्या सूर्यकक्षा तदा नक्षत्रगत्यभावेऽप्येककलागतिकल्पनयानुपातान्यथानुपपत्तितया "कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः" इतीच्छाह्रासे फलवृद्धिधर्मत्वाद्व्यस्तानुपातो लाघवात् सूर्यगतिः षष्टिकलामिता च भगवता कृता। नक्षत्रगतेरभावाच्चेति षष्टिताडितमित्युपपन्नम्। अथ ग्रहकक्षाणां मानज्ञानार्थमाकाशकक्षामानम् "कियती तत्करव्याप्तिः" इति प्रश्नस्योत्तरमाह र०ना० "कल्पोक्तं चन्द्रभगणा गुणिताः शशिकक्षया। आकाशकक्षा सा ज्ञेया करव्याप्तिस्तथा रवेः" सू० सि०। "कल्पोक्तचन्द्रभगणाः "एते सहस्रगुणिताः कल्पे स्युर्भगणादयः" इत्युक्ता युगचन्द्रभगणाः ५७७५३३३६, सहस्रगुणिताः ५७७५३३३६०००, कल्पचन्द्रभगणा" इत्यर्थः। चन्द्रकक्षया "खत्रयाब्धिद्विदहना" इति ३२४०००, वक्ष्यमाणया गुणिता तन्मिताकाशस्य कक्षा १८७१२०८०८६४००००००, परिधि-

रूपा ज्ञेया । धीमतेति शेषः । नन्वनन्ताकाशस्य कथं परिधिरियत आह । करव्याप्तिरिति । सूर्यस्य किरणप्रचारस्तथाकाशकक्षापरिमित इत्यर्थः । तथाच यद्देशावच्छेदेन सूर्यकिरणप्रचारस्तद्देशावच्छिन्नाकाशगोलस्य ब्रह्माण्डकटाहान्तर्गतस्य परिधिमानं सम्भवत्येवेति भावः। अत्रोपपत्तिः । समनन्तरमेव यद्भगणभक्ता खकक्षा तस्य कक्षा स्यादित्युक्तेर्भगणकक्षाघाता खकक्षा सिद्धा । अतश्चन्द्रभगणकक्षयोर्घातः खकक्षातुल्य एवेति दिक् । अथ ग्रहाणां कक्षानयनं योजनगत्यानयनं चाह" र० ना० "सैव यत्कल्पभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत् । कुवासरैर्विभज्याह्नः सर्वेषां प्राग्गतिः स्मृता" सू० सि० । "साऽर्ककरव्याप्तिरूपाकाशकक्षा यत्कल्पभगणैर्यस्य कल्पभगणैर्भक्ता फलं तस्य कक्षा भवेत् । एवकारो निश्चयार्थे । खकक्षा कल्परविसावनैर्भक्ता प्राप्तं फलं सर्वेषामुक्तभगणसम्बन्धिनां ग्रहादीनामह्नो दिवसस्य दिनसम्बन्धिनीत्यर्थः । प्राग्गतिर्योजनात्मिका कथिता । अत्रोपपत्तिः । कल्पभगणकक्षाघातरूपाकाशकक्षा कल्पभगणभक्ता कक्षा स्यादेव । कल्पे खकक्षामितयोजनानि ग्रहः क्रमतीति यदि कल्परविसावनदिनैराकाशकक्षामितयोजनानि तदैकरविसावनदिनेन कानीत्यनुपातेन पूर्वगतिर्योजनात्मिका प्रत्यहं तुल्येत्युपपन्नम् । अथ योजनात्मकगतेः कलात्मकगतिं स्वीयामाह" र० ना० "भुक्तियोजनजा सङ्ख्या सेन्दोर्भ्रमणसङ्गुणा । स्वकक्षाप्ता तु सा तस्य तिथ्याप्ता गतिलिप्तिकाः" सू० सि० । गतियोजनोत्पन्ना या सङ्ख्या चन्द्रस्य भ्रमणसङ्गुणा कक्षया ३२४०००, गुणिता स्वकक्षयाभिमतग्रहस्य कक्षया भक्ता सा फलरूपा तिथ्याप्ता पञ्चदशभक्ता । तुकारात् फलं तस्याभिमतग्रहस्य गतिकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदि कक्षायोजनैश्चक्र २१६००, कलास्तदा गतियोजनैः का इत्यनुपातेन गतिकलाः । तत्रापि चन्द्रकक्षा ३२४०००, पञ्चदशभक्ताश्चक्रकला २१६००, इति चक्रकलास्वरूपं धृतमित्युपपन्नम् । अथ किमुत्सेधा इति प्रश्नस्योत्तरमाह र० ना० "कक्षा भूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता । तत्कर्णा भूमिकर्णोना ग्रहौच्च्यं स्वं दलीकृताः" सू० सि० । "ग्रहाणां योजनात्मिका कक्षा भूकर्णेन "योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि च" इत्युक्तभूव्यासेन षोडशशतैः(स्थूलेन)गुणिता भूपरिधिना (५०२६,१४/२५, स्थूलेन) तदग्रगतेन भक्ता फलं तस्याः कक्षायाः कर्णा व्यासा भवन्ति। एते भूव्यासेन हीना अर्धिताः सन्तः स्वस्वकक्षाव्याससम्बन्धिग्रहौच्च्यं ग्रहस्योच्चता भूमेः सकाशाद्भवति । अत्रोपपत्तिः । यदि भूपरिधिना भूव्यासस्तदा कक्षायोजनैः क इत्यनुपातेन कक्षाव्यासास्तेऽर्धिताः कक्षाव्यासार्धं भूगर्भकक्षापरिधिप्रदेशान्तरालरूपं भूपृष्ठात् तदन्तरज्ञानार्थं भूव्यासार्धेन हीनं भूपृष्ठात् कक्षौच्च्यं तत्र कक्षाव्यासा भूव्यासोना अर्धिताः कृता उभयथा समत्वात् । कक्षौच्च्यमेव ग्रहौच्च्यं ग्रहस्य तत्राधिष्ठानादिति । एतेन सिद्धग्रहौच्च्येभ्यः परस्परान्तरज्ञानं सुगममिति श्रीपति वाक्ये (तन्मानं वक्ष्यमाण स्पष्टम्) किमन्तरा इति प्रश्नस्योत्तरं स्वतः सिद्धमेवेति दिक् । अथोर्ध्वक्रमेण सिद्धाः कक्षा विवक्षुः प्रथमं चन्द्रस्य कक्षां बुधशीघ्रोच्चकक्षां चाह ।"खत्रयाब्धिद्विदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः । ज्ञशीघ्रस्याङ्कखद्वित्रिकृतशून्येन्दवस्ततः" सू० सि०। "चन्द्रस्य कक्षा सहस्रगुणितसिद्धरामाः३२४००० । तुकारादागमप्रामाण्येनाङ्गीकार्या । अन्यथान्योन्याश्रयापत्तेस्ततश्चन्द्रादूर्ध्वं बुधशीघ्रोच्चस्य कक्षा नवखद्वन्द्ववेददस्राः१०४३२०९ । यद्यपि बुधशीघ्रोच्चमाकाशे प्रत्यक्षं नेति तत्कक्षोक्तिरयुक्ता तथापि बुधशीघ्रोच्चभगणानीतकक्षायां गत्यनुरोधेन चन्द्रोर्ध्वगायां बुधो भ्रमति। पूर्वं सूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः" इति क्रमोक्तेः । अन्यथा भगणैक्यादेककक्षायां रविबुधशुक्राणामवस्थितौ मण्डलभङ्गापत्तेरिति सूचनार्थमुक्ता । अथ शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षां सूर्यबुधशुक्राणामभिन्नां कक्षां चाह" र०ना० "शुक्रशीघ्रस्य सप्ताद्रिरसाब्धिरसषड्यमाः । ततोऽर्कबुधशुक्राणां खखार्थैकसुरार्णवाः" सू० सि० । "तदूर्ध्वं शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षाऽश्वाद्र्यङ्गवेदषट्रसपक्षाः२६६४६७७ शुक्रावस्थानसूचनार्थमुक्ता । ततस्तदूर्ध्वं सूर्यबुधशुक्राणां भगणैक्यादभिन्ना कक्षा खखपञ्चभूदेवाब्धयः४३३१५०० । यद्यपि बुधशुक्रयोः सूर्याधःस्थत्वात् केवलं सूर्यकक्षो वक्तुमुचिता तथापि यदि एतया कक्षयैको भगणस्तदा कल्परविसावनदिनैः स्वकक्षामितयोजनानि तदाहर्गणेन कानीत्यनुपातागतयोजनैः क इत्यनुपातेन सूर्यबुधशुक्राणामभिन्नत्वसिद्ध्यर्थं बुधशुक्रयोरप्युक्ता अन्यथा समत्वानुपपत्तेरिति । अथ भौमस्य कक्षां चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षां चाह" र० ना० "कुजस्याप्यङ्कशून्याङ्कषड्वेदैकभुजङ्गमाः । चन्द्रोच्चस्य कृताष्टाब्धिवसुद्वित्र्यष्टवह्नयः" सू० सि० । "भौमस्य । कपिशङ्कात् सूर्यादूर्ध्वं कक्षा नवखनवषडिन्द्रसर्पाः ८१४६९०९ । चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षा वेदाष्टवेदसर्पपक्ष-

रामनागरामाः ३८३२८४८४ । इयमप्याकाशे न दृश्या तथापि गतयोजनैश्चन्द्रोच्चस्यानायोक्ता । अथ गुरुराह्वोः कक्षे आह, र०ना०। "कृततुर्मुनिपञ्चाद्रिगुणेन्दुविषया गुरोः। स्वर्भानोर्वेदतर्काग्निद्विशैलार्थखकुञ्जराः" सू० सि० । "बृहस्पतेर्भौमाच्चन्द्रोच्चाच्चोर्ध्वं कक्षा वेदाङ्गमुनिपञ्चस्वररामचन्द्रशराः ५१३७५७६४ । राहोः कक्षा वेदाङ्गगजयमसप्तपञ्चाशीतयः ८०५७२८६४ । इयमदृश्यापि राहोर्गतियोजनैश्चानार्थमुक्ता । अत्रापि पाठस्य चक्रशुद्धत्वमवधेयम् ॥ अथ शनेः कक्षां नक्षत्राधिष्ठितवृत्तगोलमध्यकक्षां चाह र०ना०। "पञ्चबाणाश्चिनागर्तुरसाद्र्यर्काः शनेस्ततः। भानां रविखशून्याङ्कवसुरन्ध्रशराश्विनः" सू०सि० । "ततो बृहस्पतेराहोर्वोर्ध्वं शनेः कक्षा पञ्चपङ्क्त्यष्टषट्रससप्तार्काः १२७६६८२५५ । नक्षत्राणां गोलमध्ये कक्षा शनेरूर्ध्वं द्वादशनवशताष्टनवतिनवत्यानि २५९८९००१२ । यद्यपि "भवेद्भकक्षा तीक्ष्णांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम्" इत्यनेनोक्ता भकक्षाया द्वादशान्तरितत्वादयुक्तत्वं तथापि "सैव यत्कल्पभगणैः" इत्यनेन सूर्यकक्षाया उक्ताया द्वादशाधोऽवयवस्य निबन्धने त्यागेऽपि भकक्षार्थं भगवता गृहीतत्वाददोषः । एतेनाधोऽवयवस्यार्धन्यूनत्वेन त्यागोऽर्धाभ्यधिकत्वेनोर्ध्वमेकाधिकग्रहणं कक्षानिबन्धेन कृतमिति सूचितम् । ननु चन्द्रकक्षाया आगमप्रामाण्येनाङ्गीकारे सर्वकक्षाणामागमप्रामाण्यापत्त्या "सैव यत्कल्पभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत्" इति कक्षानयनं व्यर्थम् । अन्यथाकाशकक्षाज्ञानासम्भवापत्तेरित्यत आकाशकक्षैवागमप्रामाण्येनाङ्गीकार्येति वसन्ततिलकेनाह" र० ना० । "खव्योमखत्रयखसागरषट्कनागव्योमाष्टशून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः । ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिनकरस्य करप्रसाराः" सू० सि० ॥ १८७१२०८०८६४०००००० मितयोजनानि" र०ना० । कक्षादीनां योजनमानभेदेऽनुपदं वक्ष्यमाणस्य सि०शि० वाक्यस्य सूक्ष्मत्वादविरोधः) । खगोले अगस्त्यादीनां स्थानदेशमाह यथा

"अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः । विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यवस्थितः । विक्षेपो दक्षिणे भागैः खार्णवैः स्वादपक्रमात् । हुतभुग्ब्रह्महृदयौ वृषे द्वाविंशभागगौ । अष्टाभिस्त्रिंशता चैव विक्षिप्तावुत्तरेण तौ । गोलं बद्ध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम्" सू० सि० "स्वकीयात् क्रान्तिविभागस्थानात् (८४) दक्षिणस्यामशीत्यंशैस्तारात्मकोऽगस्त्यो मिथुनान्तगः कर्कादिभागे स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य राशित्रयं (९०) ध्रुवकः । दक्षिणविक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः । मृगव्याधो लुब्धको मिथुनराशेर्विंशतिभागे (८०) स्थितः । चकारः समुच्चये । लुब्धकनक्षत्रस्य राशिद्वयं विंशतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्यां चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थानाद्विक्षेपः । वृषराशौ वह्निब्रह्महृदयौ द्वाविंशभागे स्थितौ (५२) वह्निब्रह्महृदयनक्षत्रयोर्द्वाविंशतिभागाधिकैकराशिर्ध्रुवकः । तौ वह्निब्रह्महृदयौ । अष्टाभिस्त्रिंशता । चकारः क्रमार्थे । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । उत्तरेणोत्तरस्यामित्यर्थः । विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ । वह्नेर्विक्षेपोऽष्टभाग उत्तरः । ब्रह्महृदयस्योत्तरो विक्षेपस्त्रिंशदित्यर्थः । नन्वेते ध्रुवाविक्षेपाश्च कालक्रमेण नियता अनियता वेत्यत आह गोलमिति । गोलं वक्ष्यमाणं बद्ध्वा वंशशलाकादिभिर्निबध्य स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसंस्कारयोग्यं ध्रुवाभिमुखं ध्रुवकं स्फुटमायनदृक्कर्मसंस्कृतं परीक्षेत । स्वस्वकाले दृग्गोचरसिद्धमङ्गीकुरुत । तथा च क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपायनसंस्कृतध्रुवकयोरयनांशवशादस्थिरत्वादपि सदेदानीन्तनसमयानुरोधेन लाघवार्थमायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपाश्च नियता उक्ताः । कालान्तरे गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोलबन्धोक्तविधिना गोलयन्त्रे कार्यः"। तत्र खगोलस्योपरि भगोलम्, आधारवृत्तस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बद्ध्वा ध्रुवयष्टिकीलयोः प्रोतमन्यत्स्वं भवेधवलयम् । तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते मीनान्ताद्दशकलान्तरितपश्चाद्भागे रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्यान्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्या उपरि तद्वेधवलयं निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीनान्तादग्रतो यावद्भिरंशैस्तावन्तस्तस्य नक्षत्रस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः । वेधवलये तस्यैव सम्पातस्य योगताराया यावन्तोऽन्तरेंऽशास्तावन्तस्तस्य विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा वा वेद्याः । अथ रोहिणीशकटभेदमाह' र०ना० । "वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योंऽशकद्वयात् । विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटं तु सः" सू०सि

"वृषराशौ सप्तदशेंऽशे यस्य ग्रहस्य भागद्वयाधिको विक्षेपो दक्षिणः स ग्रहो रोहिण्याः शकटं शकटाकारसन्निवेशं भिन्द्यात्। तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः। तुकाराद्ग्रहविक्षेपो रोहिणीविक्षेपादल्प इति विशेषार्थकः। विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाद्बहिर्दक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभावात्। अत्र शकटाधिमनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्तदशांशाः४७। दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा युक्तिः" र०ना०।

अथ ब्रह्मसञ्ज्ञकनक्षत्रावस्थानमाह।

"पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः। प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः" सू० सि०। "ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतिस्तारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः। कुत्रेत्यत आह। वृषान्त इति। वृषान्तनिकटे। एकराशिः सप्तविंशत्यंशा ५।७ ब्रह्मध्रुवक इत्यर्थः। अस्य विक्षेपमाह। असाविति। ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टत्रिंशद्भागैः स्थितः। अष्टत्रिंशद्भागा अस्य विक्षेप इत्यर्थः" र० ना०। "अपांवत्सस्तु चित्राया उत्तरेंऽशैस्तु पञ्चभिः। वृहत्किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे" सू० सि०। "चित्रायाः सकाशादपांवत्ससञ्ज्ञकस्तारात्मकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितः। प्रथमतुकारश्चित्राध्रुवतुल्यध्रुवकार्थकः। द्वितीयतुकारश्चित्राविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपांवत्सविक्षेप उत्तरस्त्रिभाग इति स्फुटार्थकः। अतोऽपांवत्सात् किञ्चिदल्पान्तरेण वृहत् स्थूलतारात्मक आपसञ्ज्ञकः। तथाऽपांवत्सात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां स्थितश्चित्राध्रुवक एवापस्य उत्तरो नवांशः" र०ना०।

तारास्वरूपादिकम् अश्लेषाशब्दे ४९९ पृ० दर्शितं तेषां ध्रुवकविक्षेपरूपशरयोरानयनविधा सू०सि०दर्शिता यथा "प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहतः। भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्ता युता ध्रुवाः" सू० सि० "भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिप्तिका भोगसञ्ज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते समनन्तरमेव कथ्यन्ते। अथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्टनक्षत्रभोगः कलात्मको वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्यः। तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ताः। भभोगोऽष्टशती लिप्ता इत्युक्ताष्टशतकलाः प्रत्येकं युताः। अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलाष्टशतं युतमित्यर्थः। ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति" अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकान्नक्षत्रशरांश्चाष्टश्लोकैराह" र०ना०। "अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः। अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा। कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः। खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्तवः। मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाप्यार्धभोगगम्। आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः। त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु। स्वभोगतो वियन्नागाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः। रन्ध्रादयः क्रमादेषां विक्षेपाः स्वापदक्रमात्। दिङ्मासविषयः सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव। सौम्ये रसाः खं याम्येऽगाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश। दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदथोत्तरे। याम्येऽध्यर्धत्रिककृता नवसार्धशरेषवः। उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि। दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे। भागाः षड्विंशतिः खं च दस्रादीनां यथाक्रमम्" सू० सि०। "अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते। तत्राश्विन्याम् अष्टचत्वारिंशत् कलाः भरण्याश्चत्वारिंशत्। कृत्तिकायाः कलाः पञ्चषष्टिः। रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः। मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत्। आर्द्रायाश्चत्वारः। अत्राब्धय इत्यत्र गोऽब्धयो गोऽग्नय इति वा पाठस्त्वयुक्तः शाकल्यसंहिताविरोधात् "सौरोक्तरुद्रभस्यांशास्त्रयोऽगाब्धयः कलाः इति नार्मदोक्तं दशकलोनपञ्चदशभागा मिथुने सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलोनपञ्चदशभागाः पर्वताभिमतध्रुवकस्य निरस्तः। पुनर्वसोरष्टसप्ततिः। पुष्यस्य षट्सप्ततिः। अश्लेषायाश्चतुर्दश। तथेति छन्दःपूरणार्थम्। मघायाश्चतुःपञ्चाशत्। पूर्वफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः। उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत्। हस्तस्य षष्टिः। चित्रायाश्चत्वारिंशत्। स्वात्याः चतुःसप्ततिः। विशाखाया अष्टसप्ततिः। अनुराधायाश्चतुःषष्टिः। ज्येष्ठायाश्चतुर्दश। अनन्तरं मूलस्य षट्। पूर्वाषाढायाश्चत्वारः। उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह। वैश्वमिति। उत्तराषाढाद्योगतारानक्षत्रम्। आप्यार्धभोगगम्। आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोगः धनूराशेर्विंशतिभागस्तत्र स्थितं ज्ञेयम्। अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुवः इत्यर्थः। एतेन पूर्वाषाढायोगताराया सकाशादुत्तराषाढायोगतारा विंशतिकलोनसप्तभागान्तरिता। तेन पूर्वाषाढाध्रुवकोऽष्टराशि-

श्चतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्तभागैर्युत उत्तराषाढ़ाया ध्रुवश्चत्वारिंशत्कलाधिकोक्तध्रुव इति पर्वतोक्तमपास्तम् ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात् । अभिजिद्ध्रुवकमाह । आद्य-स्येति । पूर्वाषाढ़ाया अवसाने धनूराशेर्विंशतिकलोन-सप्तविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा ज्ञेया । चत्वारिंशत्-कलाधिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयोऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तेन संहितासम्मतं श्रवणपञ्चदशांशस्थानं विंशतिविकलायुत-त्रयोदशकलायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरस्तम् । श्रवणस्य ध्रुवकमाह । वैश्वान्त इति । उत्तराषाढ़ाया अवसाने श्रवणयोगताराया: स्थानं ज्ञेयम् । नव राशयो दश भागाः श्रवणध्रुवक इत्यर्थः । धनिष्ठाया ध्रुवक-माह । त्रिचतुःपादयोरिति । श्रवणस्य तृतीयचतुर्थ-चरणयोः क्रमेणान्तादिसन्धौ मकरराशेर्विंशतिभागे श्र-विष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया । नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठा-ध्रुव इत्यर्थः । तुकारात् क्षेत्रान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागा निरस्तम् । शततारायाः भोग-माह । स्वभोगत इति । धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंश-तिकलोनसप्तभागावधेरित्यर्थः । शततारायाः अशीति-र्भोगः । अतः प्राग्वद्ध्रुव इति ज्ञापनार्थं स्वभोगत इत्युक्तम् । शततारायाः स्थानं शततारकध्रुव इति पर्यवसन्नम् । अवशिष्टनक्षत्राणां भोगानाह । षट्-कृतिरिति । पूर्वभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः । उत्तरभाद्रपदाया द्वाविंशतिः । रेवत्या एकोनाशीतिः । अथ ध्रुवकानयनं यथा । अश्विन्या भोगः । ४८ । दश-गुणितः । ४८० । अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः । अतोऽश्विन्याः कलात्मको ध्रुवः ४८० । राश्याद्यस्तु ०।८। भरण्या भोगः । ४० । दशाहतः । ४०० । अतीतनक्षत्र-स्यैकत्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः । ० । २० । एवमार्द्राभोगः । ४ । दशाहतः । ४० । अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन । ४००० । चतुःसहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो ध्रुवः । ४०४० । राश्याद्यस्तु । २ । ७ । २०। एवं पूर्वाषाढ़ाया दशगुणितो भोगः । ४० । एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन । १५२०० । युतः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः । ८ । १४ । शतता-राया दशगुणितो भोगः । ८०० । त्रयोविंशतिगुणिता-ष्टशतेन । १८४०० । युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो । १९२०० । जातो ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २० । पूर्वभा-द्रपदाया दशगुणितो भोगः । ३६० । चतुर्विंशतिगुणि-ताष्टशतेन । १९२०० । युतो । १९५६० । जातो ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २६ । उत्तराषाढ़ाभिजिच्छ्रवणधनि-ष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्यसम्भवाद्वि-लक्षणरीत्या ध्रुवका उक्ताः स्वादिस्थानाद्योगतारा यदन्तर-कलाभिः स्थितास्ता लाघवाद्भागापवर्तिता भोगसञ्ज्ञा उक्ताः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते "अष्टौ विंशतिरष्टौ न गजाग्निर्व्यर्धखेषवः । त्रितर्काः शत्रिभागाद्रिरष्टाक्षत्र्य-क्षाश्च षट्शतम् ॥ नगाशा नवसूर्याश्च वेदेन्द्राः शरबा-णभूः । खात्यष्टिः खष्टतिर्गोऽतिधृतिर्विश्वाश्विनस्तथा ॥ वेदाक्षतिर्गोर्हगवस्ताः कभिरूस्ता युगार्थदृक् । खोत्-कृतिस्त्र्यंशहीनाम्बरवरूस्ताः खरूस्तिदृक् ॥ खगोऽ-श्विनः खदन्ताः षड्दन्ताः शैलगुणाग्नयः । मेषाद्यस्त्रा-दिमध्यांशाः षडंशोनाः खषड्गुणाः" ॥ इति । अथ नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह ऐषामिति । उक्तध्रुव-कसम्बन्धिनामश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादि-त्यर्थः । स्वात् स्वकीयापक्रमात् क्रान्त्यग्रात् क्रान्तिवृत्त-स्थध्रुवकस्थानादित्यर्थः । विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा भवन्ति । तत्रोत्तरदिश्यश्विन्यादित्रयाणां दिङ्मासविषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः । दक्षिण-दिशि रोहिण्यादित्रयाणां पञ्चदश नव । उत्तरस्यां पुन-र्वसोः षड्भागाः । पुष्यस्य खं विक्षेपाभावः । अत्र पञ्चमा-क्षरस्य गुरुत्वेन छन्दोभङ्ग आर्षत्वान्न दोषः । दक्षिणस्या-मश्लेषायाः सप्त । उत्तरस्यां मघादित्रयाणां शून्यं द्वादश त्रयोदश । दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोरेकादश द्वौ । अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत् । दक्षिणस्यां विशाखादीनां षण्णां सार्धैकः त्रयं चत्वारः । नव सार्ध-पञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागा अभि-जितः षष्टिः । श्रवणस्य त्रिंशत् । धनिष्ठायाः षट्-त्रिंशत् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकारः पूरणार्थः । दक्षिणस्यां तुकारस्तथा । अर्धभागः शत-तारायाः । तुकारस्तथा । उत्तरस्यां पूर्वभाद्रपदा-याश्चतुर्विंशतिः । तस्यामेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तरभाद्रपदायाः षड्विंशतिः । रेवत्या विक्षेपाभावः । चकारः पूरणार्थः" र० ना० ॥ अत्र स्पष्टत्वात् अनेकेषां नक्षत्राणां ध्रुवका न दर्शिताः । सि० शि० प्रमिताक्षरायां तु यथाक्रमं सर्वेषां स्वरूपतो ध्रुवका दर्शिता यथा

अ०	भ०	कृ०	रो०	मृ०	आ०	पु०	पु०	आ०	म०	पू०	उ०	ह०	चि०
०	०	१	१	२	२	३	३	३	४	४	५	५	६
८	२०	८	२२	६	७	३	१६	१८	९	२७	५	२०	३
०	०	२८	२८	०	२०	०	०	०	०	०	०	०	०

स्वा०	वि०	अ०	ज्ये०	मू०	पू०	उ०	अ०	श्र०	ध०	श०	पू०	उ०	रे०
६	७	७	७	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	०
१९	२	१४	१९	१	१४	२०	२५	८	२०	२०	२६	७	०
०	५	५	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

विक्षेपा यथा

अ०	भ०	कृ०	रो०	मृ०	आ०	पु०	पु०	आ०	म०	पू०	उ०	ह०	चि०
१०	१२	४	४	१०	११	६	०	७	०	१२	१३	१३	१
		१०	३०										४५
उ	उ	उ	द	द	द	उ	उ	द	उ	उ	उ	द	द

स्वा०	वि०	अ०	ज्ये०	मू०	पू०	उ०	अ०	श्र०	ध०	श०	पू०	उ०	रे०
३७	१	१	३	८	५	५	६२	३०	३६	०	२४	२६	०
	२०	४५	३०	२०	२०					२०			
उ	द	द	द	द	द	द	उ	उ	उ	द	उ	उ	उ

सि॰शि॰ग्रहकक्षा अन्यविधा उक्ता यथा

"सार्धाद्रिगोमनुसुराब्धिमितार्ककक्षा ४३३१४९७१/२ चान्द्री सहस्रगुणिता जिनरामसंख्या ३२४०००। अभ्रेषिभाङ्कगजकुञ्जरगोऽक्षपक्षाः २५९८८९८५० कक्षां वदन्ति गणका भगणस्य चेमाम्" सि॰शि॰। शेषाणां ग्रहाणां कक्षाप्रमाणानि श्रीपतिनान्यथोक्तानि यथा "अष्टत्र्यङ्कषण्मनुगजाः ८१४६९१६ क्षितिनन्दनस्य शस्ये शदन्तकृतखेन्दुमिता ६०४३२११ च सूरेः। रूपाश्विनागयुगशैलगुणेन्दुबाणाः ५१३७४८२१खाब्ध्यङ्कसागररसोत्कृतयः२६६४९४०सितस्य, भूधराहिनगनागरसर्तुक्ष्माधराश्विशशिनः१२७६६८७८७। शनिकक्षा" रव्यादीनां मन्दोच्चादिपरिधिमानमुक्तं सि॰शि॰ 'मन्दोच्चनीचपरिधिस्त्रिलवोनशक्र १३।४० भागा रवेर्जिनकलोनरदा ३१।३६ हिमांशोः। खाश्वा ७० भुजङ्गदहना ३८ अमरा३३ भवाश्च ११ पूर्वेभवो ५० निगदिताः क्षितिजादिकानाम्" सि॰शि॰। "इह ग्रहभ्रमणोपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनीचवृत्तानि पूर्वैः कल्पितानि। तेषां प्रमाणान्येतावन्तो भागाः। अत्रोपपत्तिः। ग्रहस्य यन्त्रवेधविधिना यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमफलज्यान्त्यफलज्या चोच्यते। अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्धेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्चवृत्तम्। तत्परिधिस्त्रैराशिकेन। यदि त्रिज्याव्यासार्धे भांशाः ३६० परिधिस्तदान्त्यफलज्याव्यासार्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः। एवमर्कादीनां त्रिलवोनशक्रा इत्यादय उत्पद्यन्ते। अथ भौमादीनां चलपरिधीनाह" प्रमि॰ सौरागमेण सूक्ष्मत्वान्नविरोधः।

"एषां चलाः कृतजिनास्त्रिलवेन हीना २४३।४० दन्तेन्दवो १३२ वसुरसा ६८ वसुबाणदस्राः २५८। पूर्णाब्धयो ४० ऽथ भृगुजस्य तु मन्दकेन्द्रदोःशिञ्जिनी द्विगुणिता त्रिगुणेन ३४३८ भक्ता। लब्धेन मन्दपरिधी रहितः स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजमौर्व्यथ वाणनिघ्नी। उत्तरस्यां सप्तर्षिस्थानं ऋषिशब्दे १४५२ पृ॰ दर्शितं तेषां शतवर्षैरेकैकनक्षत्रभोगस्तत्र प्रमाणं वराहसंहितावाक्यं तत्रोक्तम्। भचक्रस्य द्वादशधा विभक्तमपि अश्विन्यादिभिः सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकं तत्र त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैर्नव वीथयः बृह॰सं॰ उक्ता यथा "नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्याः। अश्विन्याद्याः कैश्चित् त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः॥ नागा तु पवनयाम्याग्नेयानि पैतामहास्त्रिभास्तिस्रः। गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे॥ जरद्गव्यां श्रवणात् त्रिभं मृगाख्या त्रिभं च मैत्राद्यम्। हस्तविशाखात्वाष्ट्राण्यजेत्यषाढाद्वयं दहना॥ तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्यमार्गस्थाः। तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका॥ वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य। नक्षत्राणां तारायास्योत्तरमध्यमास्तद्वत्॥ उत्तरमार्गो याम्यादि निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः। दक्षिणमार्गोऽषाढादि कैश्चिदेवं कृता मार्गाः"॥

भचक्रस्थग्रहाणां प्राग्गतिभेदकारणमुक्तं सू॰सि॰ यथा "पश्चाद् व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः"॥ सू॰ सि॰।" "पश्चादनन्तरं पुनराहृत्त्या पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायुसत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्गगाः स्वकक्षावृत्तस्था जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामग्रे गमनात्। अत एव लज्जयेव गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः। तुल्यं समम्। एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः। लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वस्मिन् लम्बायमाना भवन्ति। यथा लज्जितः पश्चाद्भवति नाग्रे। तुकारादधोऽधःकक्षाक्रमानुरोधेन शन्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः शनि-

रतिगुरुभूतस्तस्मात् किञ्चिन्न्यूनो गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम्। यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुताल्पत्वमिति। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्त्तो गोलः स्थापितस्तदन्तर्गताः स्वस्वाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठितमूर्त्तगोलस्थक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगतारासन्नरूपमेषादिप्रदेशसमसूत्रस्थाः स्थापिताः। क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थाने विषुवद्वृत्तलग्नसम्पातात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशौ स्वासन्नविषुवद्वृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरकर्कादिरूपौ तदेवं द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं ग्रहचारभूतम्। विषुवद्वृत्तं तु ध्रुवमध्यस्थं निरक्षदेशोपरिगम्। तत्र प्रवहवायुना स्वाघातेन मूर्त्तो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रषष्टिघटीभिः परिवर्त्त्यते। तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन वा ग्रहा भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्याप्यल्पत्वाद्बिम्बानां गुरुत्वाच्च। अतस्तत्स्थानाद्ग्रहाणां लम्बनं दृश्यते। अत एव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु ग्रहो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तरमूर्द्ध्वमागच्छतीत्यनन्तरमुदयः। लम्बनं तु शन्यादीनां कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायूनां तद्वातानां वा कक्षानुरोधेन बहल्पत्वात् तुल्यम्। यद्यपि वायोर्ध्रुवानुरोधेन सत्त्वाद्ग्रहावलम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते, तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च। तथापि वायुनावलम्बितो ग्रहो विषुवन्मार्गगोऽपि तद्विषुवप्रदेशासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन ग्रहाकाशगोल एव स्वसमसूत्रेणाकृष्यत इति नानुपपत्तिः। अत एव स्वमार्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुसृतस्वाकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपः। अत एव ग्रहाणां लोके प्राग्गतित्वं सिद्धमित्याह" र°ना°।

"प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः। परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते" सू°सि°। "अतोऽवलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम्। लम्बनस्वरूपैव ग्रहाणां पूर्वगतिरुपपन्ना लोकैः कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगततया तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः। सा कियतीत्यत आह। भगणैरिति। वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां यदि गत्युपपन्नत्वाद्भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणदिनैः सूर्य्यसावनैर्ग्रहभगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन केत्यनुपातात् ज्ञेया। ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगतिर्भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिरयुक्तोक्ता ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह परिणाहवशादिति। परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादियं ग्रहगतिर्भिन्नाऽतुल्या। अयमभिप्रायः। ग्रहाणां लम्बनं तुल्यप्रदेशे न, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तुल्ये याः कलास्ता गतिकलास्तास्तु महति कक्षावृत्तेऽल्पा लघुकक्षावृत्ते बह्व्यः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात् भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तत्राल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बहवस्तदुपपन्ना गतिरपि तथेति न विरोधः। नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीकृतेत्यत आह। तद्वशादिति भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुञ्जते ग्रहा भुञ्जन्तीत्यर्थः। तथा च ग्रहराश्यादिभोगज्ञानार्थमियमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भावः। अथ भभोगे विशेषं वदन् वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह" र°ना°। "शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताल्पगः। तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू°सि°। "अथशब्दः पूर्वोक्तविशेषसूचकः शीघ्रगतिग्रहस्तानि भान्यल्पेन कालेन भुनक्त्यल्पगतिर्ग्रहो बहुकालेन भुनक्ति तुल्यराश्यादिभोगो मन्दशीघ्रगतिग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः। तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भ्रमणेन। तत्काराद्ग्रहादिगतिभोगजनितेन भगणः प्राज्ञैरुक्तः। क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्त्तसञ्ज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगण इत्यर्थः। ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्त्तसम्भवादत्र कः परिवर्त्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति। सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगताराऽऽसन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रहचलनाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगतारासन्नाग्रिमस्थानमेवाद्यन्तावधिभूतमिति भावः" र°ना°।

सूर्य्यादिग्रहाणां महायुगे भगणमानमप्युक्तं तत्रैव।

"युगे सूर्य्यज्ञशुक्राणां खचतुष्करदार्णवाः। कुजार्किगुरुशीघ्राणां भगणाः पूर्वयायिनाम्" सू°सि°। "महा-

युगे ४३२०००० वर्षे सूर्यबुधशुक्राणां खानां चतुष्कमेकस्थानादिसहस्रस्थानान्तचतुःस्थानस्थितानि शून्यानि ततोऽयुतादिप्रयुतस्थानपर्य्यन्तं दन्तसमुद्रास्तथा च युगे सौरवर्षाणि खाभ्रखाभ्रद्विरामवेदमितानि ४३२०००० भगणा द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तानां सङ्ख्या भवन्तीति शेषः। भौमशनिवृहस्पतीनां यानि शीघ्राणि शीघ्रोच्चानि तेषामेतन्मिता भगणाः। चकारः समुच्चयार्थकोऽनुसन्धेयः। अत्र कक्षाक्रमेण चारक्रमेण वा गुरोः खलु मध्यगता भवतीति न तथोद्देशः स्वतन्त्रस्य नियोगानर्हत्वाद्वा। नन्वाकाश एषां विम्बाभावादवलम्बनासम्भवेन गत्यभावात् कथं भगणा उक्ता इत्यत आह पूर्वयायिनामिति पूर्व्वगामिनाम्। तथा च तेषामदृश्यस्वरूपाणां पूर्व्वगतिसद्भावाद्भगणोक्तौ न क्षतिः। एषां स्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे प्रतिपादयिष्यते। अथ चन्द्रभौमयोर्भगणानाह” र० ना०। “इन्दो रसाग्निवित्रीषुसप्तभूधरमार्गणाः। दस्रत्र्यष्टरसाङ्काक्षिलोचनानि कुजस्य तु” सू० सि०। “पूर्वस्मोकोक्तभगणा इत्यत्रापिमस्मोकेष्वन्वेति। भूधराः सप्त न तु पर्वतस्य धराभिधानत्वादेकसप्ततिः मार्गणाः शरास्तथा च चन्द्रस्य भगणाः षडग्निदेवपञ्चसप्तसप्तपञ्चमिताः ५७७५३३३६ भौमस्य तुकारादाकाशस्थविम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवारणार्थं दन्ताष्टषडाकृतिमिताः २२९६८३२। अथ बुधशीघ्रोच्चगुर्वोर्भगणानाह” र० ना०। “बुधशीघ्रस्य शून्यर्तुखाद्रित्र्यङ्कनगेन्दवः। वृहस्पतेः खदस्राक्षिवेदषड्वह्नयस्तथा” सू० सि०। “बुधशीघ्रोच्चस्यादृश्यरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षष्टिसप्ततित्र्यङ्कात्यष्टिमिताः १७९३७०६० वृहस्पतेस्तथा विम्बात्मकस्येति पुनरुक्तिभ्रमवारणाय नखद्विवेदषड्रामभिताः ३६४२२० । अथ शुक्रशीघ्रोच्चशन्योर्भगणानाह” र० ना०। “सितशीघ्रस्य षट्सप्तत्रियमाश्विखभूधराः। शनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशाकराः” सू० सि०। “शुक्रशीघ्रोच्चस्यादृश्यरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षट्सप्तत्रिद्विद्विखसप्त ७०२२३७६ एतेन भूधरा इत्यस्यैकसप्ततिरेकादश वार्थौ निरस्तः। शनेर्विम्बात्मकस्याष्टषट्पञ्चरसेन्दुमिताः १४६५६८ अथ चन्द्रस्योच्चपातयोर्भगणानाह” र० ना०। “चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विवसुसर्पार्णवा युगे। वामं पातस्य वस्वग्नियमाश्विशिखिदस्रकाः” सू० सि०। “चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्व्वगतेरदृश्यरूपस्य भगणा महायुगे रामनखाष्टाष्टवेदमिताः ४८८२०३। पातस्य चन्द्रसम्बन्धस्य सन्निहितत्वाच्चन्द्रपातस्यादृश्यरूपस्य वामं पश्चिमगत्या द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तरूपभगणा महायुगे अष्टरामाकृतिरामद्विमिताः २३२२३८ अत्र युगग्रहणं वक्ष्यमाणग्रहोच्चपातभगणसम्बन्धिकल्पवारणार्थम्। ग्रहोच्चपातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना इत्यस्मिन् युगसम्बन्धिप्रसङ्गेनोक्ताः। मन्दोच्चपातस्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे व्यक्तो भविष्यति” ।अथ युगे नाक्षत्रदिवसांस्तत्स्वरूपावगमाय ग्रहसावनदिनस्वरूपं स्वसङ्ख्याज्ञानहेतुकं चाह” र० ना०।। “भानामष्टाक्षिवस्वद्रित्रिद्विद्व्यष्टशरेन्दवः। भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनाः स्वस्वोदया युगे” सू० सि०। “भानां नक्षत्राणां स्वतो गत्यभावेऽपि प्रवहवायुना परिभ्रमणात् नक्षत्रपातुल्या भगणाः स्वदिनतुल्याः। अत एवात्र वाममिति पूर्वोक्तस्य युक्तोऽन्वयः। अष्टद्व्यष्टनगाग्निजातिगजतिथिमिताः १५८२२३७८२८। ननु ग्रहाणामपि प्रवहवायुना परिभ्रमणेनोदयसद्भावात् तेषां दिवसाः कथं ज्ञेया इत्यत आह। भोदया इति। उदयन्त्यस्मिन्नहनि स्वाद्यन्तावधिरूप इति व्युत्पत्त्योदयशब्देन दिनम्। तथा च भोदया नक्षत्रदिवसा एते उक्ताः स्वैः स्वैः स्वकीयैः स्वकीयैर्भगणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः स्वस्वोदया निजनिजसावनदिवसा युगे भवन्ति। युग इत्यनेनाभीष्टकाले नाक्षत्रदिवसा ग्रहगतभोगादिना भगणादिनोना ग्रहसावनदिवसा अभीष्टा भवन्ति। परन्तु राशीन् पञ्चगुणितानंशादिकं दशगुणितं कृत्वा षष्ठ्यादिस्थाने हीनं कार्य्यमन्यथा विजातीयत्वादन्तरानुपपत्तेरिति सूचितम्। अत्रोपपत्तिः यदि ग्रहाणां प्रागगमनावलम्बनं न स्यात् तर्हि ग्रहोदयनक्षत्रोदययोरेकहेतुकत्वान्नाक्षत्रसावनदिवसयोरभेदः स्यात् अतो ग्रहाणां लम्बनेन नाक्षत्रादिदिवसेभ्यः सावनादिदिवसानामन्तरितत्वादवलम्बनजभगणान्तरेण युगे नाक्षत्रदिवसेभ्यो ग्रहसावनदिवसा न्यूना भवन्ति। प्रवहेण भगणतुल्यपश्चिमग्रहतुल्यानामकरणादित्युपपन्नं भोदया इत्यादि। अनेनैव भगणसावनयोगो नाक्षत्रदिवसा इत्यप्यर्थसिद्धम्” र० ना०। महायुगे चान्द्रादिमासदिनसंख्या तत्रोक्ता यथा

“भवन्ति शशिनो मासाः सूर्य्येन्दुभगणान्तरम्। रविमासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः” सू० सि०। “सूर्यचन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासोनिताः। अत्र प्रथमं तुकारान्वयाद्द्वादशगुणितरविभगणरूपवक्ष्यमाणसौरमासैरूनिताः सन्तः शेषा

अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिमासा एव भवन्ति नान्ये। अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम्। अत्रोपपत्तिः। त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शान्तावधेश्चान्द्रमासस्य द्वादशराशिमितेन सूर्य्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः। कथमन्यथा दर्शान्ते मन्दशीघ्रयोः सूर्य्येन्द्वोर्योगस्य पुनर्दर्शान्ते सम्भवः। द्वादशराश्यन्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः। सौरमासापेक्षया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्। अथ वक्ष्यमाणावमसूर्य्यसावनयोः स्वरूपमाह" र० ना०। "सावनाहानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झ्य तिथिक्षयाः। उदयादोदयं भानोर्भूमिसावनवासराः"। चान्द्रेभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः सकाशादित्यर्थः। सावनाहानि सावनदिनानि प्रोज्झ्य त्यक्त्वावशेषं तिथिक्षयाः। तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावनदिनानामवशेषतुल्यः क्षयो न्यूनत्वम्। यद्वा तिथिशब्देन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् क्षय इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्। ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा उक्ता इत्यत्र कस्य ग्राह्या इत्यतः सूर्य्यसावनस्वरूपकथनच्छलेनोत्तरमाह। उदयादिति। सूर्य्यस्योदयकालमारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्य्यन्तं यः कालः स एको दिवसः। इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः। भूदिवसा उदयस्य भूसम्बन्धेनावगमात्। सावनादिवसाश्चेत्यर्थः। तथा च निरुपपदसावनभूमिशब्दाभ्यां सूर्य्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भावः। ते कियन्त इत्यतस्तत्प्रमाणं चान्द्रदिनप्रमाणं चाह" र० ना० "वसुद्व्यष्टाद्रिरूपाङ्कसप्ताद्रितिथयो युगे। चान्द्राः खाष्टखखव्योमखाग्निखर्तुनिशाकराः" सू०। "अष्टाश्विगजसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्य्यसावनदिवसाः। चान्द्रा दिवसा युगतिथय इत्यर्थः। अशीतिशून्यचतुष्कत्रिखरूपा एते त्रिंशद्भक्ताश्चान्द्रमासा उक्तप्रायाः। अनेनैव चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्य्यचन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूपचान्द्रमासास्त्रिंशद्गुणिता इति स्पष्टीकृता। अथाधिमासावमयोः सङ्ख्यामाह" र० ना०। "षड्वह्नित्रिहुताशाङ्कतिथयश्चाधिमासकाः। तिथिक्षया यमार्थाश्विद्व्यष्टव्योमशराश्विनः" सू०। "अधिमासकाः प्रागुक्तस्वरूपाश्चकाराद्युगे षड्वेदरामगोशरेन्दुमितास्तिथिक्षया दिनक्षया अवमानीत्यर्थः। अर्थाः पञ्च। एवं द्विशराकल्पष्टखतत्त्वानि। ननु सूर्य्यमासात् तेऽधिमाससङ्ख्या कथं ज्ञातेत्यतो रविमाससङ्ख्यां स्वरूपेण कल्पांश्चाह" र० ना०। "खचतुष्कसमुद्राष्टकुपञ्च रविमासकाः। भवन्ति भोदयाभानुभगणैरूनिताः कुहाः" सू०। "सूर्य्यमासा द्वादशगुणितरविभगणानुरूपाः शून्यखाभ्रखवेदष्टतिशरमिताः। ननु सावनदिवससङ्ख्या प्रागुक्ता कथमवगतेत्याह। भवन्तीति। भोदया नाक्षत्रदिवसाः प्रागुक्ताः सूर्य्यभगणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः कुहा भूवासरा भवन्ति। भोदया इत्यादिप्रागुक्तेः।

ननु सूर्य्यादिमन्दोच्चभौमादिपातानां युगे भगणानुत्पत्तेः कल्पभगणकथनमावश्यकमतस्तदुपपत्त्यर्थं प्रागुक्ता एते भगणादयः कल्प एव कथं नोक्ता इत्यत आह" र० ना०। "प्राग्गतेः सूर्य्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवह्नयः। कौजस्य वेदखयमा बौधस्याष्टर्तुवह्नयः। खखरन्ध्राणि जैवस्य शौक्रस्यार्थगुणेषवः। गोऽग्नयः शनिमन्दस्य पातानामथ वामतः" सू० सि०। प्राग्गतेः कल्प इत्यनयोः शनिमन्दान्तं प्रत्येकं सम्बन्धः। पूर्व्वगतेः सूर्य्यमन्दोच्चस्य कल्पे सप्ताष्टरामसिताः ३८७ शनिपातस्य भगणा इति वक्ष्यमाणस्य भगणा इति पदमत्र प्रत्येकमन्वेति। कौजस्य कुजसम्बन्धिनः सूर्य्यमन्दस्येत्यस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दोच्चस्येत्यर्थकमत्रान्वेति। तथा च भौममन्दोच्चस्य चतुरधिकं शतद्वयम् २०४। बौधस्य बुधमन्दोच्चस्याष्टषट्त्रिमिताः ३६८। जैवस्य गुरुसम्बन्धिनः। अत्र शनिमन्दस्येति वक्ष्यमाणस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दोच्चस्येत्यर्थकमन्वेत्येकदेशस्यत्वात्। यद्वाद्यन्तयोर्मन्दस्येत्युक्तेरत्र मध्यस्थानामन्वयः सूपपन्न इति। तथा च गुरुमन्दोच्चस्य नवशतं ९०० शौक्रस्य शुक्रमन्दोच्चस्य पञ्चत्रिंशदधिकपञ्चशतं ५३५ शनिमन्दोच्चस्यैकोनचत्वारिंशत् ३९। अथानन्तरं पातानां भौमादिपातानां वामतः पश्चिमगत्या भगणा उच्यन्त इति शेषः तान् श्लोकाभ्यामाह" र० ना०। "मनुदस्रास्तु कौजस्य बौधस्याष्टाष्टसागराः। कृताद्रिचन्द्रा जैवस्य त्रिखाङ्काश्च भृगोस्तथा। शनिपातस्य भगणाः कल्पे यमरसर्त्तवः। भगणाः पूर्वमेवात्र प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चपातयोः"। सू० सि०। "कुजसम्बन्धिनः। तुकारात् पातस्य भौमपातस्य कल्पे भगणाश्चतुर्दशाधिकं शतद्वयम् २१४। बौधस्य बुधसम्बन्धिनः शनिपातस्येत्यस्यैकदेशः पातस्येत्यत्रान्वेति। बुधपातस्य द्वादशोना पञ्चशती ४८८। जैवस्य गुरुपातस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतम् १७४। भृगोः शुक्रस्य

तथा स वन्धिनस्सकारात् पातस्य शुक्रपातस्येत्यर्थः । तत्र-धिका नवशतो९०३। शनिपातस्य द्विरसषट्का ६६२भगणाः कल्पे भवन्ति । नन्वस्मिन् प्रसङ्गे चन्द्रस्योच्चपातयोर्भगणाः कथं नोक्ता इति मन्दाशङ्कापाकरणाय पूर्वोक्तं स्मारयति । भगणा इति । चन्द्रोच्चपातयोश्चन्द्र मन्दोच्चपातयोर्भगणा अ स्मास्मिन्नधिकारे पूर्वं ग्रहयुगभगणकथने ।एवकारो विस्मरण निरासार्थकः "प्रोक्तावन्द्रोच्चस्येत्यादिश्लोकेनोक्ताः"र०ना०। कुजादिकक्षाणां भूमिसध्यत उच्छ्रितिः श्रीपतिनोक्ता यथा भौमस्य गोकुरसपक्षवसूर्यसंख्या १२९६३१९ दन्ताभ्रपक्षाणुपमिता १६६०२२ स्मृतिरिन्दुजस्य । पूजप्रस्य नागगुणपञ्चरसाद्रिभूमि नागाश्च ८१७६५३८ सर्पगजखाब्धियमाब्धयोऽथ ४२४०८८ । शुक्रस्य, सूर्यतनयस्य कुसप्तखाङ्क भूत्रभ्रदस्रमित २०३१९०७१ योजनकर्ण एवम् । नागाक्षषड्भरसाग्निकुवेदसंख्यो ४१३६३६५८ नक्षत्रमण्डलभवः श्रवणो निरुक्तः" । सि०शि० विशेष उक्तः । "सृष्टा भचक्रं कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः। शश्वद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा ध्रुवत्वे । ततोऽपराशाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि । तदल्पगत्यैन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु" मू० । "यदेतद्भचक्रं ग्रहैः सह भ्रमद्दृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्टा ततः शश्वद्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम्। एतदुक्तं भवति । भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहश्चक्रं ग्रहाश्च सूर्यादयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भानि प्राक् संस्थया समन्तान्निवेशितानि । ग्रहास्तु भगणादावश्विनीमुखे निवेशितास्त उपर्युपरि संस्थया । तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः । तदुपरि बुधः । ततः शुक्रः । ततो रविः । तस्माद्भौमः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वेषामुपरि दूरे भचक्रम् । एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । अहो यद्यूर्ध्वोर्ध्वस्था ग्रहास्तदुपरि दूरतो भगणास्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरित्युच्यते । सत्यम् । अत्र भूमध्ये सूत्रस्यैकमग्रं वद्धा द्वितीयमग्रं भचक्रेऽश्विनीमुखे किल निबद्धम् । तस्मिन् सूत्रे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः । भूमण्डलं द्वादशधा विभज्यैवं भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह ग्रहकक्षायां ये संपातास्ते तासु कक्षासु राशप्रान्ताः । तद्वत्प्रकारा राशय इति संक्षिप्तमिहोक्तम् । कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तीर्य वक्ष्यामः । एवंविधं भचक्रं सृष्ट्वा ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः । स च नित्यं प्रत्यग्गतिः । तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाह्ना भमण्डलस्य परिवर्त्तः । एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं व्रजन्ति । नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अनन्तरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम् । तत् तदल्पगत्या प्रत्यग्गतेर्बहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन्ते इति भावः । तथा तस्य भपञ्जरस्य यौ दक्षिणोत्तरावन्तौ तत्र ये तारे ते ध्रुवत्वे नियुक्ते" प्रमिता० । सि०शि० ग्रहाणां केषां चित् कल्पभगणा अन्यथोक्ता यथा । "अर्कशुक्रबुधपर्यया विधेरह्नि कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२०००००० । एत एव शनिजीवभूभुवां कीर्त्तिताश्च गणकैस्त्रलोद्भजाः । खाभ्रखाभ्रगगनाम्बरेन्द्रियक्ष्माधराद्रिविषया ५७७५३३०००० हिमद्युतेः । युग्मयुग्मशरनागलोचनव्यालपक्षवयमाऽश्विनो २२९६८२८५२२ ऽब्जजः । सिन्धुसिन्धुरनवाष्टगोऽङ्कषट्त्र्यङ्कसप्तशशिनो १७९३६९९८९८४ ज्ञशीघ्रजाः । पञ्चपञ्चयुगषट्कलोचनद्व्यब्धिषड्गुणमिता ३६४२२६४५५ गुरोर्मताः । द्विनन्दवेदाङ्कगजाग्निलोचनद्विशून्यशैलाः ७०२२३८९४९२ सितशीघ्रपर्ययाः । भुजङ्गनन्दद्विनगाङ्गबाणषट्कृतेन्दवः १४६५६७२९८ सूर्यसुतस्य पर्ययाः । खाष्टाब्धयो ४८०ऽष्टाक्षगजेषुदिग्द्विपद्विपाब्धयो ४८८१०५८५८ द्व्यङ्कयमा २९२ रदाग्नयः ३३२ । शरेष्विभा ८५५ स्त्र्यक्षरसाः ६५३ कुसागराः ४१ स्युः पूर्वगत्या तरणेर्ह्दूद्भजाः । गजाष्टिभर्गत्रिरदाश्विनः T २३२३१११६८ कुम्भद्रसाश्विनः २६७ कुद्विशराः ५२१ कृमर्त्तवः ६३ । त्रिनन्दनागा ८९३ युगकुञ्जरेषवो५८४निशाकराद्यग्रस्तगपातपर्ययाः" मू० । ग्रहाणां पूर्वगत्या गच्छतां कल्प एतावन्तो भगणा भवन्ति । तथा मन्दोच्चानां चलोच्चानां च प्राग्गत्या एतावन्तः पर्यया भवन्ति । तथा पातानां पश्चिमगत्या एतावन्तो भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । सा तु तत्तद्भाषाकुशलेन तत्तत्क्षेत्रसंस्थानज्ञेन श्रुतगोलेनैव श्रोतुं शक्यते नान्येन । ग्रहमन्दशीघ्रोच्चपाताः स्वस्वमार्गेषु गच्छन्तः एतावन्तः पर्ययान् कल्पे कुर्वन्तीत्यत्रागम एव प्रमाणम् । स

चागमो महता कालेन लेखकाध्यापकाध्येतृदोषैर्बहुधा जातस्तदा कतमस्य प्रमाणत्वम्। अथ यद्येवमुच्यते गणितस्कन्ध उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम्। उपपत्त्या ये सिध्यन्ति भगणास्ते ग्राह्याः। तदपि न। यतोऽतिप्राज्ञेन पुरुषेणोपपत्तिर्ज्ञातुमेव शक्यते। न तया तेषां भगणानामियत्ता कर्त्तुं शक्यते पुरुषायुषोऽल्पत्वात्। उपपत्तौ तु ग्रहः प्रत्यहं यन्त्रेण वेध्यः भगणान्तं यावत्। एवं शनैश्चरस्य तावत्‌वर्षाणां त्रिंशता भगणः पूर्य्यते। मन्दोच्चानां तु वर्षशतैरनेकैः। अतो नायमर्थः पुरुषसाध्य इति। अत एवातिप्राज्ञा गणकाः साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणं प्रौढगणकस्वीकृतं कमप्यागममङ्गीकृत्य ग्रहगणित आत्मनो गणितगोलयोर्निरतिशयं कौशलं दर्शयितुं तथान्यैर्भ्रान्तिज्ञानेनान्यथोदितानर्थांश्च निराकर्त्तुमन्यान् ग्रन्थान् रचयन्ति। ग्रहगणित इति कर्त्तव्यतायामस्माभिः कौशलं दर्शनीयं भवत्वागमो योऽपि कोऽप्ययमाशयस्तेषाम्। यथात्र ग्रन्थे ब्रह्मगुप्तस्वीकृतागमोऽङ्गीकृत इति। तर्हि तिष्ठतु तावदुपपत्त्या भगणानामियत्तासाधनम्। अथ यद्युपपत्तिरुच्यते तर्हि इतरेतराश्रयदोषशङ्कया वक्तुमशक्या। तथापि संक्षिप्तामुपपत्तिं वक्ष्यामः। इतरेतराश्रयदोषोऽत्र दोषाभासः। उपपत्तिभेदानां यौगपद्येन वक्तुमशक्यत्वात्। अथोच्यते अर्कशुक्रबुधपर्य्यया विधेरित्यादि। यावन्ति कल्पे वर्षाणि तावन्त एव सूर्यभगणा इत्युपपन्नम्। यतो भगणभोगकालो हि वर्षमुक्तम्। बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिदग्रतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्यानुचराविव सदा व्रजन्तौ दृश्येते। अतस्तयोरपि रविभगणतुल्या भगणा इत्युपपन्नम्। चलोच्चभगणोपपत्तिमग्रे वक्ष्यामः। अथ समायां भूमावभीष्टकर्कटकेन त्रिज्यामिताङ्कैरङ्कितेन वृत्तं दिगङ्कितं भगणांशैश्चाङ्कितं कृत्वा तत्र प्राचीचिह्नाद्दक्षिणतो नातिदूरे प्रदेशे उत्तरेऽयने वृत्तमध्यस्थितेन कीलेन रवेरुदयो वेध्यः। ततोऽन्तरं वर्षमेकं रव्युदया गणनीयाः। ते च पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रय ३६५ तुल्या भवन्ति। तत्रान्तिमोदयः पूर्वोदयस्थानादासन्नो दक्षिणत एव भवति। तयोरन्तरं विगणय्य ग्राह्यम्। ततोऽन्यस्मिन् दिने पुनरुदयो वेध्यः। स तु पूर्वचिह्नादुत्तरत एव भवति। तदप्युत्तरमन्तरं ग्राह्यम्। ततोऽनुपातः। यद्यन्तरद्वितयकलाभिरेकीकृताभिः षष्टि ६० घटिका लभ्यन्ते तदा दक्षिणेनान्तरेण किमिति। अत्र लभ्यन्ते पञ्चदश घटिकास्त्रिंशत् पलानि सार्द्धानि द्वाविंशतिर्विपलानि १५। ३०। २२। ३०। आभिर्घटीभिः सहितानि पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयतुल्यानि सावनदिनान्येकस्मिन् रव्यब्दे भवन्ति ३६५। १५। ३०। २२। ३०। ततोऽनुपातः। यद्येकेन वर्षेणैतावन्ति कुदिनानि तदा कल्पवर्षैः किमिति। एवं ये लभ्यन्ते ते सावनदिवसा भवन्ति कल्पे। अथ यदि तैरेव रवेर्वर्षान्तःपातिभिः कुदिनैश्चक्रकला लभ्यन्ते तदेकेन किमिति। फलं मध्यमा रविगतिरित्युपपन्नम्। अथ चन्द्रभगणोपपत्तिः। तत्रादौ तावद् ग्रहवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं गोलयन्त्रं कार्यम्। तत्र खगोलस्यान्तर्भगोल आधारवृत्तद्वयस्योपरि विषुवद्वृत्तम्। तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बध्वा कदम्बद्वयकीलकयोः प्रोतमन्यच्चलं ग्रहवेधवलयम्। तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम्। ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग् ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा अन्तरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यचिह्नगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते यो मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्या चन्द्रं विलोक्य तद्वेधवलयं चन्द्रोपरि निवेश्यम्। एवं कृते सति वेधवृत्तस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः संपातस्तस्य मीनान्तस्य च यावदन्तरं तस्मिन् काले तावान् स्फुटश्चन्द्रो वेदितव्यः। क्रान्तिवृत्तस्य चन्द्रबिम्बमध्यस्य च वेधवृत्ते यावदन्तरं तावांस्तस्य विक्षेपः। ततो यावतीषु रात्रिगतघटिकासु वेधः कृतस्तावतीष्वेव पुनर्द्वितीयदिने कर्त्तव्यः। एवं द्वितीयदिने स्फुटचन्द्रं ज्ञात्वा तयोर्यदन्तरं सा तद्दिने स्फुटा गतिः। अथ तौ चन्द्रौ "स्फुटग्रहं मध्यखगं प्रकल्प्येत्यादिना" मध्यमौ कृत्वा तयोरन्तरं या मध्यमा चन्द्रगतिः। ततोऽनुपातः। यद्येकेन दिनेनैतावती चन्द्रगतिस्तदा कुदिनैः किमित्येवं चन्द्रभगणा उत्पद्यन्ते। तथा चाह श्रीमान् ब्रह्मगुप्तः "ज्ञातं कृत्वा मध्यं भूयोऽन्यदिने तदन्तरं भुक्तिः। त्रैराशिकेन भुक्त्या कल्पग्रहमण्डलानयनम्"॥ एवमन्येषामपि भगणोपपत्तिः। अथ चन्द्रोच्चस्य। एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधं कृत्वा स्फुटगतयो विलोक्याः। यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं दृष्टं तत्र दिने मध्यम एव स्फुटश्चन्द्रो भवति। तदेवोच्चस्थानम्। यत उच्चस्थे ग्रहे फलाभावो गतेश्च परमाल्पत्वम्। ततश्च तस्माद्दिनादारभ्यान्यस्मिंश्चन्द्रपर्य्यये प्रत्यहं चन्द्रवेधात् तथैवोच्चस्थानं ज्ञेयम्। तच्च

पूर्वस्थानाद्गत एव भवति। यत् तयोरन्तरं तज्ज्ञात्वाऽनुपातः क्रियते। यद्येतावद्भिरन्तरदिनैरिदमुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति। फलं तुङ्गगतिः। तयानुपातात् कल्पभगणाः। अथ चन्द्रपातभगणोपपत्तिः। एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधाद्दक्षिणविक्षेपे क्षीयमाणे यस्मिन् दिने विक्षेपाभावो दृष्टः क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं चिह्नयित्वा तत्र यावान् विधुः स भगणाच्छुद्धः पातः स्यादिति ज्ञेयम्। पुनरन्यस्मिन्नपि पर्य्यये दक्षिणविक्षेपाभावस्थानं ज्ञेयम्। क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं पूर्वस्थानात् पश्चिमत एव भवति। अतो ज्ञाता पातस्य विलोमा गतिः। सा चानुपातात्। यद्येतत्कालान्तरदिनैरेतावत् पातयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति। फलं पातगतिः। तया प्राग्वत् कल्पभगणाः। अथ रवितुङ्गोपपत्तिः। मिथुनान्ते रवौ कस्मिंश्चिद्दिने रेवतीतारकोदयाद्यावतीभिर्घटिकाभीरविरुदितस्तावतीभिर्नीतात्काललग्नं साध्यम्। यल्लग्नं स तदा स्फुटो रविर्ज्ञेयः। एवमन्यस्मिन् दिनेऽपि। तयोः स्फुटार्कयोरन्तरं स्फुटा गतिः। एवं प्रत्यहं स्फुटगतयो ज्ञातव्याः। यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं तद्दिने यावान् रविस्तावदेव रवेरुच्चं भवति। तस्योच्चस्य चलनं वर्षशतेनापि नोपलभ्यते। किन्त्वाचार्य्यैश्चन्द्रमन्दोच्चवदनुमानात् कल्पिता गतिः। सा चैवम् यैर्भगणैः सावनाहर्गणाद्वर्षगणाद्वा एतावदुच्चं भवति ते भगणा युक्त्या कुट्टकेन वा कल्पिताः। अथान्येषां शीघ्रोच्चोपपत्तिः। तत्र "एत एव शनिजीवभूभुवामित्यादि"। उच्चो ह्याकर्षको भवति। तेन स्वकक्षामण्डले भ्रमन् ग्रहः स्वाभिमुखमाकृष्यते। तेनाकृष्टः सन् कक्षामण्डले मध्यग्रहादग्रतः पृष्ठतो वा यावतान्तरेण दृश्यते तावत् तस्य फलं मान्द्यं शैघ्र्यं वा। अहो उच्चो नाम प्रदेशविशेषस्तेन कथमाकृष्यते? अतस्तस्य देवतारूपत्वमुक्तं सूर्य्यसिद्धान्ते। "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः। शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः। तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः। प्राक् पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्" इत्यादि। एवमतोच्चस्य देवताविशेषत्वेनाङ्गीकृतत्वाददोषः। एतदुक्तं भवति। शनेर्जीवात् कुजाद्वा यदा रविरग्रे वर्त्तते तदा मध्यग्रहात् स्फुटग्रहोऽग्रतो दृश्यते। यदा तु पृष्ठगतोऽर्कस्तदा मध्यात् स्फुटग्रहः पृष्ठतो दृश्यते। अतस्तेषां तयाणां रविसमं शीघ्रोच्चं पौरैः कल्पितम्।

अतो रविभगणतुल्याः शीघ्रोच्चभगणा इत्युपपन्नम्। अथ मन्दोच्चोपपत्तिः। तत्र वेधेन स्फुटग्रहं ज्ञात्वा तं मन्दस्फुटं प्रकल्प्य ततः शीघ्रफलमानीय तत् तस्मिन् स्फुटे विलोमं कृत्वैवमसकृन्मन्दस्फुटो ज्ञेयः। एवं प्रत्यहं मन्दस्फुटमुपलभ्य स मन्दस्फुटो धनर्णं मन्दफले क्षीयमाणे यस्मिन् दिने मध्यमतुल्यो भवति तदा तत्तुल्यमेव मन्दोच्चं ज्ञेयम्। ततस्तस्माद्रविमन्दोच्चवद्भगणाः कल्प्याः। एवं सर्वेषाम्। अथ बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चोपपत्तिः। तत्र रविशुक्रयोः पूर्वस्यां दिशि चक्रयन्त्रवेधेनान्तरभागा ज्ञेयाः। ते तयोः स्फुटयोरन्तरांशा जातास्तैः स्फुटार्कादिशोधितैः स्फुटः शुक्रो भवति। ततः शुक्रस्य मन्दफलमानीय तत् स्फुटे शुक्रे धनर्णं व्यस्तं कार्य्यम्। रविश्च मध्यमः कार्य्यः। तयोर्यदन्तरं तच्छीघ्रफलस्पष्टं धनं च ज्ञेयम्। एवं प्रतिदिनवेधेन तच्छीघ्रफलं परमस्पष्टं ज्ञातव्यम्। तत् तादृक् फलमर्कात् तिर्य्यक्स्थितेनोच्चेनाकृष्टस्य भवति। तच्च तिर्य्यक्स्थत्वं त्रिभान्तरितस्य स्यात्। अतस्तत्र त्रिभोनेन स्फुटशुक्रेण तुल्यं शीघ्रोच्चं ज्ञेयम्। एवं पुनरन्यस्मिन् पर्य्यये प्राच्यामेवान्यच्छीघ्रोच्चं ज्ञात्वानुपातः क्रियते। यद्येतत्कालान्तरदिनैस्तयोरुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति। फलं तुङ्गगतिः। प्राग्वत् तया भगणाः। एवं बुधस्यापि। अथ भौमादीनां वेधेन प्राग्वद्दक्षिणविक्षेपाभावस्थाने यावान् मन्दस्फुटो ग्रहस्तच्चक्रशुद्धस्तावान् पातः। बुधशुक्रयोस्तु तदा मन्दफलव्यस्तसंस्कृतं यावच्छीघ्रोच्चं चक्रशुद्धं तावान् पातो ज्ञेयः। ततः प्राग्वद्भगणकल्पना। अथ भभ्रमणाह" प्रमि०। "खखेषुवेदषड्गुणाकृतीभभूतभूमयः। शताहता १५८२२३६४५०००० भपश्चिमभ्रमा भवन्ति काहनि"काहनि ब्रह्मदिन एतावन्तो भानां पश्चिमभ्रमा भवन्ति। अत्रोपपत्तिर्गोले"समं भसूर्य्यावुदितावित्यादिना"कथिता व्याख्याता च। अथ सूर्य्याहांश्चान्द्राहांश्चाह"प्रमि०। "विधिदिने दिनकृद्दिवसाः करेन्द्रियशरेषुभुवोऽम्बुदसंगुणाः १५५५२०००००००० । नवनवाङ्ककराभ्ररसेन्दवः प्रयुतसंगुणिता १६०२९९०००००० विधुवासराः"॥ अत्रोपपत्तिः। रविवर्षाणि (४३२०००००००।३६० गुणितानि) दिनीकृतानि सुगमम्। चन्द्रार्कयोर्यावन्तः कल्पे योगास्तावन्तः किल शशिमासाः। ते तु योगा भगणान्तरतुल्याः स्युः। उभयोरपि प्रागगमनात्। अतो भगणान्तरतुल्याः शशिमासा भवन्ति। ते त्रिंशद्गुणाः शशिदिवसा

भवन्तीत्युपपन्नम् । अथ कुदिनान्याह । भूदिनानि शरवेद-भूपगोसप्तसप्ततिथयोऽयुताहताः १५७७९१६४५००० । भ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा" ॥ एषामुपपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकस्मिन् रविवर्षे यावन्तो भभ्रमाः स्युस्तावन्त एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति । यतो रविः प्राग्गत्या एकं पर्ययं गतः । अतो भगणसंख्ययोना भभ्रमाः कुहा भवन्ति । एवमन्येषामपि ग्रहाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्" प्रमि० इदानीं कलिगताद्यहर्गणादिकमाह । "कलिगताद्यथ वा दिनसंचये दिनपतिर्भृगुजप्रभृतिस्तदा । कलिमुखध्रुवकेण समन्वितो भवति तद्द्युगणोद्भवखेचरः" सि०शि० "अत्र कलिगताहर्गणेऽयं विशेषः । शुक्राद्यो वारो गणनीयः । यतः कल्पगताहर्गणात् कलिमुखे शुक्रवारो भवति । तत्र च ये ग्रहास्ते ध्रुवसंज्ञाः कल्पिताः । तद्द्युगणभवः खेचरस्य कलिमुखध्रुवकेण समन्वितः कार्य इत्यत्र वासनापि सुगमा । इदानीं कलिमुखग्रहानाह" प्रमि० "खाद्रिरामाग्नयः ३३७० अग्निरामाङ्कका ९३३१ वेदवेदाङ्कचन्द्रा १९४४ विलिप्ताः क्रमात् । षड्रसाङ्काब्धयो ४९६६ ऽङ्गाभ्रवेदाब्धयो ४४०६ वेदषट्काभ्रभूपाभ्रभूसंमिताः १०१६०६४ । वेदचन्द्रद्विवेदाब्धिनागाः ८४४२१४ करद्व्यब्धिवेदाब्धिशैलं ७४४४२२ भवेयुः कुजात् । द्वापरान्तध्रुवाश्चक्रशुद्धास्तथा सूर्यतुङ्गेन्दुतुङ्गेन्दुपातोद्भवाः" सि०शि० "कुजादीनां सर्वेषां ध्रुवाश्चक्रशुद्धाः पठिता लाघवार्थम् स्पष्टार्थमिदम्" प्रमि०

कल्यादौ ग्रहाः ।

मं.	बु.	गु.	शु.	श.	रतु.	चंतु.	चंपा
११	११	११	११	११	२	४	५
१९	२७	२९	२८	२८	१७	५	३
३	२४	२७	४२	४६	४५	२९	१२
५०	२९	३६	१४	३४	३६	४६	५८

अत्र बालावबोधार्थं रूपमहर्गणं कृत्वा ग्रहाणां सावन दिनगतयः साधिताः ।

र	चं	मं	बु	गु	शु	श	उ	पा
०	१३	०	४	०	१	०	०	०
५९	१०	३१	५	४	३६	२	६	३
८	३४	२६	३२	५९	७	०	४०	१०
१०	५३	२८	१८	९	४४	२२	५३	४८
२१	०	७	२८	९	३५	५१	५६	२०

दिनगणः खषष्ठ्यंशोनो भाग इति प्रत्यहमेकोनषष्टिः कला गृहीताः । शेषावयवेन सत्रिभागैः सप्तभिर्दिनैरेका कला भवति" प्र'म० ।

खगोले सप्त वायुस्कन्धा" सि०शि० उक्ताः यथा "भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्ध्वः स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्बाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः । भूमेर्बहिर्द्वादश योजनानि भूवायुरत्राम्बुदविद्युदाद्यम् । तदूर्द्ध्वगो यः प्रवहः, स नित्यं प्रत्यग्गतिस्तस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा खचरैः समेतो यस्मादतस्तेन समाहतोऽयम् । भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेन" । श्रीपतिः "स्यादावहः प्रवह उद्वहसंवहौ च स्यादिवहः परिवहश्च परावहश्च । स्कन्धाः क्रमेण मरुतामिह सप्तसंख्या विश्वम्भरापवनमावहमाहुरेके" ।

मतभेदेन भूगोलभगोलयोश्चलाचलत्वविप्रतिपत्तौ भगोलस्यैव भ्रमणं सि० शि० भु०को० निरूपितं यथा "यान्तो भचक्रे लघुपूर्वगत्या खेटास्तु तस्यापरशीघ्रगत्या । कुलालचक्रभ्रमिवामगत्या यान्तो न कीटा इव भान्ति यान्तः" सि०शि० । आर्य्यभट्टमते तु भूमेरेव चलनं व्यवस्थापितं यथा

"अनुलोमगतिर्नौस्थः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत् । अचलानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम्" । अनेन भूमेरेव गतिवशाद्भचक्रस्य भ्रमणभ्रम इत्युक्तम् तेन च भचक्रस्थानां ग्रहाणामुदयास्तमयनिमित्तं भ्रमणमङ्गीकृतम् यथा "उदयास्तमननिमित्तं प्रवहेन वायुना क्षिप्तः । लङ्कायां समपश्चिमगो भपञ्जरः सग्रहो भ्रमति" अत उदयास्तमयनिमित्तत्वेन ग्रहगतिस्वीकारेण कालभेदे शुक्रादीनामिव रवेरुदयास्तमयाभावात् न गतिमत्त्वं प्रत्यहमुदयास्तमयौ तु तस्य भूगत्यैव सम्भवतः भूमिष्ठत्वाद्र्नाच्छादनादृश्यत्वाभावेनास्तत्वमिति भेदः । अत्रेदं बोध्यम् ग्रहगतिस्वीकारेणैव सर्वोपपत्तौ भूगतिस्वीकारोऽनर्थक इत्यभिप्रेत्य श्रीपतिना आर्य्यभट्टमतमुपन्यस्य तत्र दूषणमुक्त्वा भगोलस्यैव भ्रमणमुपपादितं यथा "नौस्थोविलोमगमनादचलं यथावन्मन्यते चलति नैवमिलाभ्रमेण । लङ्कासमापरगतिप्रचलद्भचक्रमाभाति सुस्थिरमपीति वदन्ति केचित् । यद्येवमम्बरचरा विहगाः स्वनीडमासादयन्ति न खलु भ्रमणे धरित्र्याः । किञ्चाम्बुदा अपि न भूरिपयोमुचः स्युर्देशस्य पूर्वगमनेन चिराय हन्त ।

भूगोलवेगजनितेन समीरणेन केत्वादयोऽप्यपरदिग्गतयः सदा स्युः। प्रासादभूधरशिरांस्यपि संपतन्ति तस्मादभ्रमत्युडुगणस्त्वचलाऽचलैव"। रङ्गनाथोऽपि "यदि च भ्रमति क्षमा तदा स्वकुलायं कथमाप्नुयुः खगाः। इषवोऽभिनभः समुज्झिता निपतन्तः स्युरपांपतेर्दिशि। पुरतोऽभिमुखे भ्रमे भुवो वरुणाशाभिमुखो व्रजेद्घनः। अथ मन्दगमात् तथा भवेत् कथमेकेन दिशा परिभ्रमः" इत्याह।

सि० शि० भूमेरेव स्थितत्वं व्यवस्थापितं यथा "भूमेः पिण्डः शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम्। नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात्। सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः। कदम्बकुसुमग्रन्थिः केशरप्रसरैरिव" सि० शि०। "योऽयं मृदनिलसलिलव्योमतेजोमय इति पाञ्चभौतिको भूमेः पिण्डो वृत्तो वर्त्तुलाकारस्तद्बहिःस्थैः शशाङ्कादिकक्षावृत्तैरावृतः सन्ननन्याधारः स्वशक्त्यैव नियतं निश्चितं वियत्याकाशे तिष्ठति। तत्पृष्ठनिष्ठं च जगत्। सदनुजमनुजादित्यदैत्यम्। दनुजा दानवाः। मनुजा मानवाः। आदित्या देवाः। दैत्या असुराः। तैः समेतं समन्तात् तिष्ठति। शेषं स्पष्टार्थम्" प्रमि०। इदानीं पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता तां निराकुर्वन्नाह। "मूर्त्तो धर्त्ता चेद्धरित्र्यास्ततोऽन्यस्तस्याप्यन्योऽस्यैवमत्रानवस्था। अन्त्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये किं नो भूमेः साष्टमूर्त्तेश्च मूर्त्तिः" सि०शि०। कथमियं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्कां परिहरन्नाह। "यथोष्णताऽर्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के कठिनत्वमश्मनि। मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा वत वस्तुशक्तयः। आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या। आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे" सि०शि०। "आकृष्टिशक्तिश्च महीत्यनेन भूमेरधःपतनशङ्का तत्तिर्य्यगधःस्थितानां चाधःपतनशङ्का निरस्ता" प्रमि०। तथान्यत्रापि युक्तिस्तत्र दर्शिता यथा "विलोक्याङ्का ध्रुवमत्स्य परिभ्रमम्"। "यदा भरणीस्थो रविर्भवति तदा तस्यास्तमयकाले ध्रुवमत्स्यस्तिर्य्यक्स्थो भवति। तस्य मुखतारा पश्चिमतः, पुच्छतारा पूर्वतः। तदा मुखतारास्तगते रविरित्यर्थः। अथ निशावसाने मुखतारा परिवर्त्त्य पूर्वतो याति। पुच्छतारा पश्चिमतो याति। ततो मुखतारास्तगतस्यैवार्कस्योदयो दृश्यते" प्रमि०। अत्रायमाशयः यदि भूमेरेव चलनं न भचक्रस्य चलनमुररीक्रियेत तदा ध्रुवमत्स्यस्य ध्रुवतारासन्निकृष्टस्थाने भचक्रे स्थितस्य मूलतारात्मकताराद्वयस्य ध्रुवचतुर्दिक्षु भचक्रभ्रमणवत् पश्चात् प्रत्यहमेकेनाह्ना परिभ्रमणं दृश्येत भरणीस्थे सूर्य्ये च अस्तमयकाले ध्रुवमत्स्य मुखतारायाः पश्चिमस्थत्वं पुच्छतारायाश्च पूर्वस्थत्वं दृश्यते दृश्यते च निशावसाने तयोर्दिग्विपर्य्ययः। भूमेरेव चलनात् तस्योदयास्तमयस्वीकारे यथास्थितैकरूपेणावस्थानमपि दृश्येत न च तथा दृश्यते। अतो भचक्रस्यैव चलनात् सर्वव्यवहारोपपत्तौ मुधा भूमेश्चलनाङ्गीकारेण। एवं सप्तर्षिमण्डलस्य मरीच्यादिक्रमेण निशामुखे उदयसमये पूर्वस्थत्वमस्तमयकाले निशावसाने च तद्विपर्य्ययेणावस्थानं भचक्रभ्रमणं विनाऽनुपपन्नमेव तेषां च राशिचक्रे यथा पूर्व्वादिक्रमेण स्थितिः शतवर्षेणैकैकनक्षत्रभोगस्तथा ऋषिशब्दे १४५१पृ० दर्शितम्। अत्र श्रीपतिना "प्रासादशिरांसि पतन्तीति" यदुक्तं तदापाततः भूमेः स्वोर्द्ध्वाकाशविभागस्थानस्थानां तदाकृष्टमूर्त्तीनामेव भूमौ पतनमिति नियमेन स्वाधिष्ठिततया भूभागस्यैवाधोभागतत्त्वैव पतनसम्भवात् तेन न प्रासादशिरःपतनसम्भवः "क्वाधःपतेदिति वाक्यापर्य्यालोचनया तथैवावगमादिति सुधीभिर्भाव्यम्। भूचलने अन्येऽपि दोषाः सम्भवन्ति। तथाहि पूर्वापरभागे तुल्ययन्त्रेणाकृष्य क्षिप्तशरयोः समगतिरेव प्रत्यक्षसिद्धा समया गत्या च तुल्यभूमिभागे एव तयोः पतनमुचितम्। भूमेः प्राग्गतित्वाङ्गीकारे च प्राक्क्षिप्तस्याधिकभूम्यन्तरे, पश्चात्क्षिप्तस्य चाल्पभूम्यन्तरे पतनं स्यात्। न च तथा लक्ष्यते। किञ्च द्वादशयोजनात्मकभूवायुना सार्द्धं भूमेः प्राग्गतिस्वीकर्त्तॄणामिलण्डीयज्योतिर्विदां मतेऽपि प्राग्गतेः शरस्य वायुनुकूलत्वादपि अधिकगतित्वं प्रत्यग्गतेस्तु प्रतिकूलवायुना प्रतिरोधात् अल्पगतित्वमपि स्रोतोऽनुकूलप्रतिकूलगतिमतोर्गतिभेदवत् स्यात्।

किञ्च आर्य्यभट्टमते भूमेः स्वकक्षायामेव भ्रमणाङ्गीकारेऽपि इंलण्डीयज्योतिर्भिः प्रत्यहं भूमेरेकवारं प्राग्गतावपि वर्षेण च क्रमशः सूर्य्यमण्डलभ्रमणमुररीकृतं तथाऽङ्गीकारे च भूमेः विषुवद्दस्थानावधि षड्राशिषु क्रमशो वेष्टनाकारेणोर्द्ध्वं गत्वा षण्मासोत्तरं सूर्य्यस्योर्द्ध्वं स्थितिः स्यात्। तथा च तदानीं सूर्य्यस्य भूष्ठतापेक्षया यावदुच्छ्रितप्रदेशे स्थिति स्तावद्भिर्योजनैः सूर्य्यस्योर्द्ध्वं भूमेः स्थितिः अयनद्वये च

तिर्य्यक्स्थितिः स्यात् तथा स्वीकारे च ध्रुवतारयोरपि विषुवतोनतत्वोन्नतत्वेन दृश्यत्वापत्तिः अयनयोश्च तिर्य्यक्स्थितत्वापत्तिश्च नच तथा दृश्यते सदा एकरूपेणैव तयोर्दर्शनात् न च तयोरतिदूरस्थत्वात् न तथा लोकनं सम्भाव्यते इति वाच्यं भचक्रस्य ध्रुवलग्नत्वेन नक्षत्रकक्षासन्निकृष्टतया ध्रुवस्य सिद्धतया नक्षत्रकक्षायाश्च सूर्य्यकक्षायाः षष्टिगुणान्तरितत्वात् तदानीं सूर्य्योर्द्ध्वस्थितस्य भूमण्डलस्य ततोऽल्पान्तरेण स्थितेरतिदूरस्थत्वाभावात् सूर्य्याधःस्थितिकाले च अधिकान्तरे भूमेः सत्त्वावश्यकत्वापत्तेः। तावद्भिर्योजनैः ध्रुवसन्निकृष्टपूर्वपश्चिमतारात्मकमत्स्यस्य नतोन्नततया तिर्य्यक्तया च दर्शनापत्तेर्व्यभिचारत्वात्। किञ्च सूर्य्योर्द्ध्वस्थितिकाले सूर्य्येण सहैकराशिगतानां कुजजीवशन्यादीनामासन्नतातारतम्येन तेषां स्थूलत्वतारतम्येन दर्शनापत्तिः। इत्यादि बहु वक्तव्यमस्ति विस्तरभयान्निरस्यते।

सि०शि० भूवृत्तादिमानमुक्तं यथा “प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धय४९६७स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभुवो१५८१ऽथ प्रोच्यते योजनम्। याम्योदक्पुरयोः पलान्तरहृतं भूवेष्टनं भांश३६०हृत् तद्भक्तस्य पुरान्तराध्वन इह ज्ञेयं समं योजनम्” सि०शि०। “भूपरिधेरुपपत्तिर्गोले कथिता। योजनलक्षणं गणिते कथितमस्ति। तथाप्यत्र यदुच्यते तत्रेदं कारणम्। भूरेकैव किन्तु यत्त्वार्यभट्टादिभिराचार्य्यैः सत्यपि नियामके पलांशदर्शनेऽन्यथान्यथा तत्प्रमाणमभिहितं तत्र षट्सप्ताष्टयवमङ्गुलं कनिष्ठिकादिभेदेन शास्त्रे दृश्यते। तेनाभिप्रायेणाऽन्येन वा तयोक्तम्। याम्योत्तरयोः पुरयोः पलांशान् वक्ष्यमाणप्रकारैर्ज्ञात्वा तेषामन्तरेणानुपातः। यदि भांशपरिधौ दक्षिणोत्तरमण्डल एतावत् पलान्तरं तदा भूपरिधौ पुरान्तरे किमिति। यल्लब्धं तावन्तो विभागाः पुरान्तरस्य क्रियन्ते। यावानेको विभागस्तावद्योजनं ज्ञेयम्। तादृशैर्योजनैर्देशान्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः” प्रमि०। इदानीं भूपरिधिस्फुटीकरणं मध्यरेखां चाह। “लम्बज्यागुणितो भवेत् कुपरिधिः स्पष्टस्त्रिभज्याहृतो यद्वा द्वादशसंगुणः स विषुवत्कर्णेन भक्तः स्फुटः। यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः” सि० शि०। रेखापुराण्याह श्रीपतिः “लङ्का कुमारी नगरी च काञ्ची पानाटमद्रिश्च सितः षडास्यः। श्रीवत्सगुल्मं च पुरी ततश्च माहिष्मती चोज्जयिनी प्रसिद्धा॥ स्यादाश्रमोऽस्मान्नगरं सुरम्यं ततः पुरं पट्टशिवाभिधानम्। श्रीगर्गराटं च सरोहिताख्यं स्थानेश्वरं शीतगिरिः सुमेरुः॥ इतीव याम्योत्तरगां धराया रेखामिमां गोलविदो वदन्ति। अन्यानि रेखास्थितिभाञ्जि लोके ज्ञेयानि तज्ज्ञैः पुटभेदनानि”॥

ग्रहाणां प्रतिदिनं खकक्षायोजनगतिमानं सि०शि०उक्तम्

“कल्पोद्भवैः क्षितिदिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिनगतिर्गगनेचरस्य। पादोनगोऽक्षधृतिभमितयोजनानि ११८५८।४५ खेटा व्रजन्त्यनुदिनं निजवर्त्मनीमे” सि०शि० अत्रोपपत्तिः। यदि कल्पदिनैः खकक्षामितयोजनानि गच्छति तदैकेन किमिति। फलं दिनगतियोजनानि। तानि च स्थूलत्वेन तावत् पादोनगोऽक्षधृतिभूमितानि स्युः” ग्रहाणां दिनभुक्तिमाह” प्रमि०। “मही मितादहर्गणात् फलानि यानि तत्कलाः। भवन्ति मध्यमाः क्रमान्नभःसदां द्युभुक्तयः। समा गतिस्तु योजनैर्नभःसदां सदा भवेत्। कलादिकल्पनावशान्मृदुद्रुता चला स्मृता” सि०शि०। “अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। पूर्वं गतियोजनात्मिका ग्रहाणां तुल्यैवोक्ता। इदानीमतुल्या सा कलादिकल्पनावशात्। इदानीमतुल्यत्वे कारणमाह प्रमि०

“कक्षाः सर्वा अपि दिविषदां चक्रलिप्ताङ्कितास्ता वृत्ते लघ्व्यो लघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः। तस्मादेते शशिजभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दा मन्दाक्रान्ता इव शशधराद्भान्ति यान्तः क्रमेण” सि०शि०। “यतः सर्वा अपि कक्षाश्चक्रलिप्ताभिरेवाङ्किताः। अतो महति वृत्ते महत्यो लिप्ताः स्युः। लघुनि लघ्व्यः। तद्यथा चन्द्रकक्षा सर्वाधःस्था लघुः। तस्यामेका कला पञ्चदशभिर्योजनैर्भवति। शनेः कक्षा सर्वोपरिस्था सा महती तस्यामेका कला योजनानां षड्भिः सहस्रैरेकसप्तत्योनैः-५९२९ र्भवति। योजनं चतुःक्रोशमेव। अतश्चन्द्रात् सकाशादूर्द्ध्वोर्द्ध्वस्था बुधशुक्रादयः क्रमेण मन्दाक्रान्ता मन्दगतय इव भान्ति” प्रमि०।

ग्रहाणां तुङ्गादिपरिधिभेदकारणम् सि०शि० उक्तं यथा “उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे नीचस्थितः स्यान्निकटे धरित्र्याः। अतोऽणुबिम्बः पृथुलश्च भाति भानोस्तथासन्नसुदूरवर्त्ती” सि०शि०। इदानीमन्यदुक्तं प्रकारान्तरमाह” प्रमि०। “उक्ता मयैषा प्रतिवृत्तभङ्ग्या युक्तिः पृथक् श्रोतृरसंभ्रमार्थम्। स्पष्टीकृतेस्तां पुनरन्यथाह नीचोच्चवृत्तस्य च वर्त्मभङ्ग्या” सि०शि०।

"इह किल स्पष्टीकरणयुक्तिः प्रतिवृत्तभङ्ग्या मयोक्ता । अथ तामेव नीचोच्चवृत्तभङ्ग्या वच्मि । इदानीं तां भङ्गिमाह" प्रमि० । "कक्षाख्यमध्यग्रहचिह्नतोऽथ वृत्तं लिखेदन्त्यफलज्यया तत् । नीचोच्चसंज्ञं रचयेच्च रेखां कुमध्यतो मध्यखगोपरिस्थाम् । कुमध्यतो दूरतरे प्रदेशे रेखायुते तुङ्गमिह प्रकल्प्यम् । नीचं तथासन्नतरेऽथ तिर्यङ्नीचोच्चमध्ये रचयेच्च रेखाम् । नीचोच्चवृत्ते भगणाङ्किते स्मिन् मान्द्ये विलोमं निजकेन्द्रगत्या । शैघ्र्ये ऽनुलोमं भ्रमति खतुङ्गादारभ्य मध्यद्युचरो हि यस्मात् । अतो यथोक्तं मृदुशीघ्रकेन्द्रं देयं निजोच्चाद्द्युचरस्तदग्रे । दोर्ज्योच्चरेखावधि-खेटतः स्यात् तिर्यक्स्थरेखावधि कोटिजीवा" सि०शि० । "प्राग्वत् कक्षावृत्तं चक्रांशाङ्कितं कृत्वा तत्र मध्यग्रहं च दत्त्वा ग्रहचिह्नेऽन्त्यफलज्याप्रमाणेनान्यद्वृत्तं लिखेत् । तन्नीचोच्चसंज्ञवृत्तम् । अथ भूमध्याद्ग्रहोपरिगता रेखा किञ्चिद्दीर्घा कार्य्या । सा नीचोच्चरेखा । नीचोच्चवृत्ते भूमेर्दूरतरे प्रदेशे रेखायुते उच्चं प्रकल्प्यम् । आसन्ने रेखायुते नीचम् । नीचोच्चचिह्नाभ्यां मत्स्यमुत्पाद्य तिर्यग्रेखा मध्ये कार्य्या । तस्मिन् वृत्ते केन्द्रगत्योच्चस्थानादारभ्य मध्यग्रहो भ्रमति । मान्द्ये विलोमं, शैघ्र्ये ऽनुलोमम् । अतः कारणान्मन्दकेन्द्रमुच्चाद्विलोमं देयम् । शीघ्रकेन्द्रमनुलोमम् । तदग्रे ग्रहः" प्रमि० ।

ग्रहाणामस्तकालांशाश्च सि०शि० उक्ताः

तच्च वाक्यं १९९१पृ० कालशब्दे उक्तम् । ग्रहबिम्बानां गोलाकारत्वेऽपि सूर्य्याभिमुखानामेव द्युतिलाभः यथाहार्य्यभट्टः । "भूग्रहभानां गोलार्द्धानि यथा विवर्णानि । अर्द्धानि यथासारं सूर्य्याभिमुखानि दीप्यन्ते" । सि०शि० रविचन्द्रराहुबिम्बमानम् उक्तं यथा "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्तु ६५२२ संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि४८० योजनानि । भूव्यासहीनं१५८१ रविबिम्बमिन्दुःकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" सि०शि० । "सूर्य्यस्य बिम्बं मध्यमं द्वियमबाणषट्कतुल्यानि ६५२२ योजनानि । इन्दोस्तु शून्यवसुवेद ४८० मितानि । राहोरुच्यते । रविबिम्बं ६५२२भूव्यासेन १५८१ हीनं कृत्वेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति । एतानि योजनबिम्बानि । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् दिनेऽर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् । तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन मूलमिलितेन तत्रस्थदृष्ट्या तद्यष्ट्यग्रं बिम्बप्रान्तौ विध्येत् । या यष्ट्यग्रयोरन्तरकलास्ता रविबिम्बकला मध्यमाः भवन्ति ताश्च द्वात्रिंशत् किञ्चिदधिकैकत्रिंशद्विकलाधिकाः ३२।३१ ३३ । एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव गतिः स्पष्टा सिध्येत् तस्यैवं किञ्चिदधिकाः द्वात्रिंशत् कलाः ३२।०।९ उत्पद्यन्ते बिम्बकलानां योजनीकरणायानुपातः । यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं बिम्बं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्विशरर्तु ६५२२ संख्यानि योजनानि । विधोस्तु खनागाम्बुधिः ४८० मितानीति" "अत्र श्रीपतिः व्यासा रवीन्दुक्षिति-गोलकानां क्रमेण तेजोजलमृण्मयानाम् । स्युर्योजनैराक्षनिबाणषड्भिः ६५२२ व्योमाष्टवेदैः ४८० कुगजेषुचन्द्रैः १५८५" । अन्येषां गुरुगुरुतरकक्षास्थितानां ग्रहाणां गुरुगुरुतरत्वादिकं बोध्यं न तु विशेष संख्या सौरागमेषूक्ता विष्णुपुराणादौ उक्ताऽपि उपपत्तिहीनत्वादत्र न प्रदर्शिता ।

भास्कराचार्य्येण स्वल्पान्तरेणाङ्गीकृतानि मेषादिराशिस्थितेऽर्के सावनदिनानि ।

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२९	२९	२९	२९	२९	३०
५५	२४	३७	२८	२	२९	५७	२७	१५	२४	४९	२३
३३	५६	२२	३५	५२	४	२	३९	३	०	४३	३१

एतन्निबन्धनश्लोकाश्च । "त्रिंशत् पञ्चशरा देवा मेषेऽर्कें दिवसादिकम् । वृषे धराग्नयः सिद्धाः षट्शरा मिथुने क्रमात् ॥ धराग्नयः सप्तरामा रदाः कर्के धराग्नयः । गजाश्विनोऽक्षरामाश्च, सिंहे भूवह्नयो द्वयम् ॥ द्विशराश्च, स्त्रियां त्रिंशद्गोऽश्विनः श्रुतय, स्तुले । गोऽश्विनोऽद्रिशराः पक्षौ, गोऽश्विनो भानि गोऽग्नयः ॥ कौर्प्ये, धनुषि गोदस्राश्तिथयो वह्नयो, मृगे । गोऽश्विनोऽब्धियमाः, कुम्भे गोदस्रा गोऽब्धयस्तथा ॥ रामाब्धयो, झषे त्रिंशद्रामदस्रा धराग्नयः" ।

सर्वेषां राशीनां त्रिंशद्भागात्मकत्वेऽपि कालभेदेनैव तेषामुदयो देशभेदात् भिन्नएव तेन देशभेदेन दिनरात्रिमानभेदस्य तत्र कारणं च सि०शि०निरूपितं यथा

"यो हि प्रदेशोऽपमण्डलस्य तिर्यक्स्थितोयात्युदयं

तथाऽऽसम् । सोऽल्पेन कालेन य ऊर्ध्वसंस्थोऽनल्पेन सोऽस्मादुदया न तुल्याः । य उद्गमे याम्यनतास्तगाद्याः खखापमेनापि निरक्षदेशे । याम्याक्षतस्तेऽतिनतत्वमाप्ता उद्यन्ति कालेन ततोऽल्पकेन । कर्क्यादयः सौम्यनताश्चि ये स्त ते यान्ति याम्याक्षवशादृजुत्वम् । कालेन तस्माद्बहुलेनोदयं ते तदन्तरे स्वञ्चरखण्डमेव"सि०शि० । "विषुवद्धोरावृत्तानि लङ्कायां समपश्चिमगानि राशिवलयं तु मकरादौ परमक्रान्त्या २४ विषुवन्मण्डलाद्दक्षिणतो मिथुनान्त उत्तरतो लग्नमतस्तिरश्चीनं तत्रापि मेषः स्वक्रान्त्या महत्या तिरश्चीन उदेति अतोऽल्पकालोदयः वृषभस्तदल्पपातस्तस्माल्किञ्चिदधिककालः मिथुनस्तदल्पपातस्तदधिककालः एवं निरक्षेऽपि न समा उदयाः । अथ ये मकरादयो याम्ये नतास्ते याम्याक्षवशात् अतिनता उद्गच्छन्ति स्वदेशेऽतोऽल्पकालोदयाः, ये तु कर्क्यादयः स्वखक्रान्त्या सौम्ये नतास्ते याम्याक्षवशादृजुत्वं गता उद्यन्ति अतश्चिरकालोदयाः लङ्कास्वदेशोदययोरन्तराले स्वञ्चरखण्डमेव भवति यतस्तत्क्षितिजयोरन्तराले चरम् । अथ चरखण्डैरूनाधिकत्वं गोलभ्रमणोपरि यथा प्रतीयते तथाह" प्रमि० । "भचक्रपादास्तिथिनाडिकाभिः पृथक् समुद्यन्ति निरक्षदेशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पर्याप्तिमिताभिरेव । मेषादेर्मिथुनान्तो नाडीभिस्तिथिमिताभिरुद्गच्छे । लगति कुजे तद्वत्स्थे प्रथमं ताभिस्वरोनाभिः । कन्यान्ताद्धनुषोऽन्तस्तिथिमितनाडीभिरुद्गलये । लगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात्ताभिश्चराढ्याभिः । तद्द्वितविंशद्भिः कन्यान्तो वा भ्रमान्तो वा । चरखण्डैरूनाढ्यास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः । क्षितिजेऽजादिं कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत्सर्वम् । उक्तमनुक्तं चान्यत् शिष्याणां बोधजननार्थम्"। सि० शि० । चरखण्डकालमाह सि०शि०"उन्मण्डलक्ष्मावलयान्तराले द्युरात्रवृत्ते चरखण्डकालः। तज्ज्यात्र कुज्याचरशिञ्जिनी स्याद्व्यासार्धवृत्ते परिणामिता सा" सि०शि० । "क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्ये ऽहोरात्रवृत्ते यावान् कालः स चरखण्डकालः तत्रोन्मण्डलादुभयतश्चरतुल्येऽन्तरे चिह्नं कृत्वा तयोर्निबद्धसूत्रस्यार्द्धं कुज्या सैव त्रिज्याहृत्सपरिणाता मतो चरज्या स्यादित्यादि त्रिप्रश्ने व्याख्यातम्" प्रमि० । इदानीं लङ्कास्वदेशार्कोदययोरन्तरं चरकालमाह । "निरक्षदेशे क्षितिजाख्यवृत्तमुन्मण्डलं तज्जगुरन्यदेशे । खे खे कुजेऽर्कस्य समुद्गमोऽस्माच्चरार्द्धमर्कोदययोस्तु मध्ये" सि० शि० । चरफलस्य धनर्णवासनामाह । "आदौ स्वदेशेऽथ निरक्षदेशे सूर्योदयोऽयस्तमयोऽन्यथातः । ऋणं गृहेऽस्मादुदये स्वमस्ते फलं चरोत्थं रविसौम्यगोले । याम्ये विलोमं खलु तत्र यस्मादुन्मण्डलं स्वक्षितिजादधस्तात् । नाड्याह्वयादुत्तरयाम्यभागौ गोलस्य तावुत्तरयाम्यगोलौ" सि० शि० ।

चरस्थानञ्च सि०शि० दर्शितं यथा

"यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः । आदौ प्रागुदयोऽपरत्र विषये पश्चाद्धि रेखोदयात् स्यात् तस्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं स्वं फलम्" सि०शि० । "लङ्कातो मेरुपर्यन्तं नीयमाना रेखोज्जयिनी कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती या याति सा मध्यरेखेत्युच्यते । रेखायां यदार्कोदयस्तत्कालात् पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति । रेखोदयकालादनन्तरं पश्चिमदेशेऽर्कोदयः । तदन्तरालस्तदन्तरयोजनैः स्वभूवेष्टनादनुपातेन ज्ञायते । यदि स्फुटपरिधियोजनैः षष्टि ६० घटिका लभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरयोरन्तरयोजनैः किमितीति त्रैराशिकेन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते । मध्यगत्या च या आनीता नाड्यस्ताभिरनुपातः। यदि घटीषष्ट्या ग्रहस्य गतिकला लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति । अथ योजनैरेवानुपातः । यदि स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा देशान्तरयोजनैः किमिति । फलं कलाः प्राग्रूपं यतस्तत्रादावुदयः । पश्चाद्धनम् । यतस्तत्र रेखोदयादनन्तरमर्कोदय इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

चरखण्डानयनञ्च सि०शि० "एकस्य राशेर्बृहती ज्यका या द्वयोस्त्रिभस्यापि क्रतोऽनानाम् । स्वस्वापमज्याकृतिवर्जितानां मूलानि तासां त्रिगुणा ३४३८ हृतानि । स्वस्वद्युमौर्व्या विभजेत् फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानि । क्रमोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेषादिकानामुदयासवः स्युः" सि०शि० "एकस्य राशेर्बृहती ज्येत्यष्टमी १७१९ ज्या । द्वयोरिति षोडशी २९७७ ज्या । त्रिभस्येति ३४३८ त्रिज्या । आसां वर्गितानां स्वकीयस्वकीयक्रान्तिज्यावर्गैर्वर्जितानां मूलानि त्रिज्यागुणितानि स्वस्वद्युज्यया विभजेत् । फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानीति तृतीयात् द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं शोध्यम् । प्रथमं तथाविधमेव । एवं लङ्कोदयासवः स्युः । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तेर्वृत्तस्य तिर्यक्स्थितत्वात् तत्र-

स्त्राणि क्षेत्राण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा मेषान्तस्य ज्या क्रान्तिवृत्ते कर्णः, तत्क्रान्तिज्या लङ्काक्षितिजे भुजः। तद्वर्गान्तरपदं मेषान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः। एवं राशिद्वयस्य ज्या कर्णः, तत्क्रान्तिज्या भुजः, तद्वर्गान्तरपदं वृषभान्तेऽहोरात्रवृत्ते कोटिः। एवं त्रिराशिज्या कर्णः, परमा क्रान्तिज्या भुजः, परमाल्पद्युज्या कोटिः। एताः कोटयस्त्रापकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणामिताः। त्रिज्यागुणाः स्वस्वद्युज्यया भक्तास्तासां चापानि। प्रथमं मेषोदयस्य कालः। द्वितीयं राशिद्वयस्य। तृतीयं राशित्रयस्य। अतो विश्लेषितानीत्युपपन्नम्" प्रमि०। "इदानीं प्रकारान्तरेणाह।" "कीटादिराश्यन्तजकोटिजीवास्त्रिज्या ३४३८ गुणाः स्वस्वदिनज्यकाप्ताः। चापीकृताः प्राग्वदतो वियुक्ताः कीटादिकानामुदयासवो वा" सि०शि०। "कीटादिराश्यन्तजकोटिजीवास्ता एकद्वित्रिराशिज्या भवन्ति १७१६।२९७७।३४३८ एतास्त्रिज्यया ३४३८ गुणिताः स्वस्वदिनज्यया: भक्ता इति यैव वृषभान्ते द्युज्या सैव कीटान्तेऽपि ३२१८। यैव मेषान्ते द्युज्या सैव सिंहान्तेऽपि ३३६६। कन्यान्ते द्युज्या त्रिज्यैव ३४३८। आभिस्ता भाज्याः। फलानां चापान्यधोऽधः शुद्धानि कीटादीनामुदयासवः स्युर्निरक्षे वा। त एव मिथुनवृषभमेषाणामित्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। क्रान्तिवृत्ते वृषभान्ते सूत्रस्यैकमग्रं बद्ध्वा द्वितीयमग्रं कीटान्ते निबध्यते तस्य सूत्रस्यार्धमेकराशेर्ज्या भवति। एवं सूत्रस्यैकमग्रं मेषान्ते बद्ध्वा द्वितीयं सिंहान्ते तस्य सूत्रस्यार्द्धं राशिद्वयस्य ज्या भवति। एवं मेषतुलादौ बद्धसूत्रस्यार्द्धं त्रिज्या। एता एव वृषभान्तमेषान्तमीनान्ताऽहोरात्रवृत्तानां ज्या भवन्ति। यतस्तत्सम्पातेषु क्रान्तिवृत्ते सूत्राणि बद्धानि। अतस्तासां त्रिज्यावृत्तपरिणतानां चापान्तराणि कीटादिकानामुदया भवन्तीति गोले प्रदर्शयेत्"। इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि०। "मेषादिजीवास्त्रिगृहद्युमौर्व्या २१४१ क्षुण्णा हृताः स्वस्वदिनज्यया वा। चापीकृताः प्राग्वदधो वियुक्ता मेषादिकानामुदयासवो वा" सि०शि०। अस्योपपत्तिर्गोले कथितैव सुगमा च। अथ निष्पन्नांस्तानसूनाह। "तेऽक्षाद्रिभूपा १६७० गुणगोऽद्रिचन्द्राः १७९३ सप्ताग्निनन्देन्दुमिता १९३७ अथैते। क्रमोत्क्रमस्थाश्चरखण्डकैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः। मेषादिषण्णामुदयाः स्वदेशे तुलादितोऽमी च विलोमसंस्थाः। उदेति राशिः समयेन येन तत्सप्तमोऽस्तं समुपैति तेन" सि०शि०। अत्र प्रथमप्रकारेण प्रथम उदयो गृह्यते। द्वितीयप्रकारेण द्वितीयतृतीयौ। "अत्रोपपत्तिः। निरक्षस्वदेशोदयोरन्तरं चरम्। निरक्षे स्वदेशे च मेषादिः समसूत्रेति मेषान्त आदौ स्वक्षितिजे तत उन्मण्डले लगति। अतश्चरखण्डोनो मेषोदयः स्वदेशोदयो भवति। एवं वृषमिथुनयोरपि। कर्क्यादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वाद्धनं तानि परिणमन्ति। तुलादौ तून्मण्डलस्याधःस्थितत्वाच्चरखण्डानि धनं भवन्ति। मकरादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वादृणं परिणमन्ति। इत्यादि गोले सम्यग्व्यक्तम्" प्रमि०।

दिननिशोर्लघुत्वमहत्त्वे हेतुमाह "अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्याद्रात्रिर्लघुर्व्यस्तमतश्च याम्ये। द्युरात्रवृत्ते क्षितिजादधःस्थे रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूर्द्ध्वे। सदा समत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्मण्डलं तत्र कुजाद्यतोऽन्यत्" सि० शि०। "क्षितिजादुपरिस्थेऽहोरात्रवृत्तखण्डे यावान् कालस्तावान् दिवसः यावांस्तदधःस्थे तावती रात्रिरिति" प्रमि०। इदानीं विशेषमाह "षट्षष्टिभागाभ्यधिकाः पलांशा यत्राथ तत्रास्त्यपरो विशेषः। लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च यावत्तावद्दिनं सन्ततमेव तत्र। यावच्च याम्ये सततं तमिस्रा ततश्च मेरौ सततं समार्द्धम्" सि०शि०। "यत्र देशे षट्षष्टे (६६) रधिकाः पलांशास्तत्रायं विशेषः अर्कस्योत्तरा क्रान्तिः (२४) र्यावत्कालं लम्बाधिका भवति तावत्कालं सततं दिनमेव याम्या क्रान्ति (२४) र्यावत् तावत्सततं रात्रिरेव तद्यथा यत्र किल सप्ततिः (७०) पलांशास्तत्र लम्बो विंशतिः (२०) तत्र देशे विषुवद्वृत्तं दक्षिणक्षितिजादुपरिभागविंशत्योत्तरक्षितिजादधस्तावत् यदा रवेरुत्तरा क्रान्तिर्भागविंशतिर्भवति तदोत्तरक्षितिजे रविबिम्बमर्द्धोदितं भूत्वा मध्याह्ने दक्षिणक्षितिजादुपरि याम्योत्तरमण्डले भागचत्वारिंशतोन्नतं भवति तदा त्रिंशद्घटिका दिनदलम् अतोदिनं षष्टिः रात्रिः शून्यं ततो द्वितीयदिने उत्तरक्रान्तेरधिकत्वाद्रविरुत्तरक्षितिजं न स्पृशति एवं प्रतिपर्ययं परमक्रान्ति(२४)र्यावदुपर्युपरि परिभ्रमति एवं मिथुनान्ते उत्तरक्षितिजादुपरिभागचतुष्टयं याति पुनस्तेनैव क्रमेणावरोहति विंशतिभागाधिका क्रान्ति र्यावत्तावत्कालं रविः सततं दृश्यः तावद्दिनमेव अनयैव युक्त्या दक्षिणगोले क्षितिजादधःस्थोऽर्कः सततं रात्रिरिति अतएव मेरौ षण्मासं दिनम्" प्रमि०।

तेनात्र देशे सौम्ययाम्ययोर्दिनरात्रिमानं वर्षः ।
"विषुवद्वृत्तं कुसदां क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्यानाम् । उत्तरयाम्यौ क्रमशोमूर्द्धोर्द्धगतौ ध्रुवौ यतस्तेषाम् । उत्तरगोले क्षितिजादूर्द्धं परितो भ्रमन्तमादित्यम् । सव्यं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसव्यगं याम्ये" सि०शि० । अयनकालभेदे संहितोक्तेरन्यार्थपरत्वमाह ।
"दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत्सांहितिकैः प्रकीर्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तम्फलकीर्तनाय तत् । इन्द्रान्समारोहति यैः क्रमेण तैरेव हस्तैरवरोहतीनः । यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् विलोक्यते किम् ?" सि०शि० । "सांहितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेषादेरूर्ध्वं मिथुनान्तं यावत् यैर्हस्तै रेवारोहणं कुर्वन्नपि देवैर्दृष्टः तैरेव पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यत इति" प्रमि० । तत्फलं दर्शितं श्रीपतिना "मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षट्चर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः । ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वद्धेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः । शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदामरम् । भवति दक्षिणमन्यदृतुत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा । गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम् । सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु दक्षिणे च" । इदानीं दिनरात्रिस्वरूपे पितृदिनस्वाह "दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोहन्तुरदर्शने सति । कुपृष्ठगानां द्युनिशं यथा नृणां तथा पितॄणां शशिपृष्ठवासिनाम्" सि०शि० । पितृदिनस्योदयास्तकालानाह । "विधूर्ध्वभागे पितरोवसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्मात् द्युदलं तदेषाम् । भार्द्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् । कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्" सि०शि० ।
इदानीं देशविशेषेण राशिभेदान् सदोदितानुदितांश्चाह । त्र्यग्रयुग्भुवरसाः (६९।१।२०) पलांशका यत्र तत्र विषये कदाचन । दृश्यते न मकरो नकार्मुकं किञ्च कर्कमिथुनौ सदोदितौ । यत्र साङ्घ्रिगजवाजिसंमिता (७८।१।४) स्तत्र वृश्चिकचतुष्टयं न च । दृश्यतेऽथ वृषभाद्यतुष्टयं सर्वथा समुदितं च लक्ष्यते । यत्र तेऽथ नवतिः (९०) पलांशकास्तत्र काञ्चनगिरौ कदाचन । दृश्यते न भदलं तुलादिकं सर्वदा समुदितं क्रियादिकम्" सि० शि० । "अयमर्थस्त्रिप्रश्ने "लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च याचात्तावद्दिनं सततमेव तत्र" इत्यादिना सम्यक्कथित एव । यत्र वृश्चिकान्तक्रान्तितुल्यो लम्बस्तत्रैतै पलांशाः" ।६९।१।२०। तत्र धनुर्मकरौ क्षितिजादधस्थितावेव भ्रमतः" कर्कमिथुनौ तूपर्येव । (तेन देवभागे धनुर्मकरस्थसूर्यकौ द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टा दश मासा दिनम्) । एवमसुरभागे तथा पलांशके कर्क द्विस्थरविकौ द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टा दशमासा दिनम् । यत्र तुलान्तक्रान्तितुल्योलम्बस्तत्राष्टसप्ततिःपञ्चदशकलाधिकाः।७८।१५। पलांशास्तत्र वृश्चिकादिचतुष्टयं क्षितिजादधो वृषभादिकमुपरि । "तेन देवभागे वृश्चिकादिस्थरविकाश्चत्वारोमासा रात्रिः शिष्टा अष्टौमासादिनम् । दैत्यभागे तु विपर्ययेण तथा दिवरात्री । एवं मेरौ नवतिः ९० पलांशास्तत्र तुला दिषट्कमधोमेषादिकमुपरीति (तेन मेषादिषड्राशिस्थरविकाः षण्मासादेवानां दिनं शिष्टा रात्रिः । एवं तुलादिषड्राशिस्थरविकाः षण्मासादैत्यानां दिनं शिष्टा रात्रिः) सर्वे भगोले भ्रामिते सति दृश्यते" प्रमि० । "इन्त्वेधविधिना ध्रुवोन्नतिर्या नतिश्च भवतोऽक्षलम्बकौ । तौ क्रमाद्विषुवदक्षहृद्वृत्ते येऽथवा नतसमुन्नतालवाः" सि०शि० । "चक्रयन्त्रेण यष्टिवेधवत् ध्रुवं विध्येत् तत्र नेम्यां ये उन्नतांशास्तेऽक्षांशाः ये नतास्ते लम्बांशाः । अथ वा विषुवद्दिनार्धे येऽर्कस्य नतोन्नतांशास्तेऽक्षलम्बांशा इति युक्तियुक्तम्" प्रमि० । सप्तमराश्युदयास्तकालताहेतुमाह तत्रैव "योऽभ्युदेति समयेन येन तत् सप्तमोऽस्तमुपयाति तेन च । राशिरूर्ध्वमपमण्डलं कुजादर्द्धमेव सततं यतः स्थितम्" मू० "यो राशिर्येन कालेन उदेति तेन तत्सप्तमोऽस्तं याति ये मेषादीनामुदयास्ते तुलादीनामस्तमयाः ये तुलादीनामुदयास्ते मेषादीनामस्तमया इत्यर्थः । यतः अपमवृत्तं क्षितिजादुपरि अर्धमेव भवति अर्धमधश्च अतो राश्योरुदयमस्तमयञ्च गच्छतोस्तुल्यकालता उपपद्यते इदानीं विशेषमाह" प्रमि० । "यत्र लम्बजलवा जिनो २४ नकास्तत्र नोदयचराद्यमुक्तवत् । नान्यसंस्थितनयान्यथोदितं येन नैष विषयो न्नगोचरः" । यस्मिन्देशे षट्षष्टिभागाधिकः पलस्तत्र केचन राशयः सदोदयाः केचन सदा अस्तमिताः केचन प्रान्तादुद्गच्छन्ति अतस्तत्र यथा कथितास्तथा उदया न भवन्ति यावद्रवेरुदितो रविस्तावदहोरात्रवृत्तं क्षितिजं न स्पृशति अहोरात्रवृत्ते क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं हि चरम् अतस्तत्र कुज्याचरज्यादिकमसत् शेषं स्पष्टम्" प्रमि० ।

कालविभागाः सि॰शि॰ दर्शिता यथा । "गुर्वक्षरैः खेन्दुमितै १० रसुः स्यात् षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः । स्याद्वा घटीषष्टिरहः खराम्नैर्मासो दिनैस्तैर्द्विकुभिश्च वर्षम्" "एकमात्रो लघुः । द्विमात्रो गुरुः । तथाच "सानुस्वारोविसर्गान्तोदीर्घोयुक्तपरस्तु यः" इति छन्दोलक्षणप्रतिपादितम् यदक्षरं सानुस्वारं विसर्गान्तं दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तल्लघ्वपि गुरुसंज्ञं ज्ञेयम् । गुर्वक्षरस्योच्चार्यमाणस्य यावान् कालस्तद्दशकेनैकोऽसुः प्राणः प्रशस्तेन्द्रियपुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती काल इत्यर्थः । षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम् पलानां षष्ट्या घटी । घटीनां षष्ट्या दिनम् । त्रिंशद्दिनैरेकोमासः मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः" प्रमि॰ । भचक्रविभागस्तत्रैव विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते । तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते" ।

ब्राह्मादि दिनभेदाः सू॰सि॰ उक्ता यथा

"ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा । सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव । चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः । बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः" सू॰सि॰ । "अत्र मनुष्यलोके सौरचान्द्रनाक्षत्रसावनैश्चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारः कर्मघटना । षष्ट्यब्दं प्रभवादिषष्टिवर्षं जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । बार्हस्पत्येन बृहस्पतिमानेन बृहस्पतिमध्यमराशिभोगात्मककालेन प्रत्येकं ज्ञेयम् । अन्यैरवशिष्टैर्ब्राह्मदिव्यपित्र्यप्राजापत्यैः । नित्यशः सदेत्यर्थः । व्यवहारो नास्ति । तुकारात् कादाचित्कत्वेन तैर्व्यवहारः" र॰ना । अथ सौरेण व्यवहारं प्रदर्शयति "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च । अयनं विषवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" सू॰सि॰ । "अहोरात्रयोर्मानं सौरेण ज्ञेयम् । प्रात्यहिकसूर्यगतिभोगादहोरात्रं भवतीत्यर्थः । षडशीतिमुखानि वक्ष्यमाणानि । चः समुच्चये । तेन सौरमानेन ज्ञेयानि अयनं विषुवत्, चः समुच्चये । संक्रान्तेः पुण्यकालता सूर्यबिम्बकालसम्बन्धा सौरमानेन" र॰ना॰ । अथ षडशीतिमुखमाह "तुलादिषडशीत्याह्नां षडशीतिमुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु" सू॰सि॰ "तुलारम्भात् षडशीतिदिनानां सौराणां षडशीतिमुखं भवति । एतच्चतुष्टयं षडशीतिमुखस्य चतुःसङ्ख्या द्विस्वभावेषु राशिषु चतुर्षु क्रमादेवं वक्ष्यमाणा भवति" र॰ना॰ । "षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च । मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे" सू॰सि॰ । "धनुराशेः षड्विंशतितमेऽंशे षडशीतिमुखं, मीनराशेर्द्वाविंशतितमेऽंशे षडशीतिमुखम् । चकारः समुच्चयार्थकः प्रत्येकमन्वेति । मिथुनराशेरष्टादशेऽंशे षडशीतिमुखं, कन्यायाश्चतुर्दशे भागे षडशीतिमुखम् । अत एव तुलादितः षडशीत्यंशो गणनया येषु राशिषु भवति ते राशयो द्विस्वभावाः षडशीतिमुखसञ्ज्ञा संक्रान्तिप्रकरणे सांहितिकैरुक्ताः" र॰ना॰ । अथ षडशीत्यंशगणनया चत्वारि षडशीतिमुखान्युक्त्वा भगणांशपूर्त्त्यर्थमवशिष्टांशाः षोडशातिमुख्या इत्याह "ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयम्" सू॰सि॰ । "ततः कन्यादिचतुर्दशभागानन्तरं शेषाणि भगणभागेऽवशिष्टानि कन्याया यान्यहानि सौरभागसमानि तानि षोडश । तुकारात् पूर्वदिनासमानि क्रतुभिर्यज्ञैः समानि । अतिपुण्यदानीत्यर्थः । तत्र पितॄणां दत्तं श्राद्धादि कृतमक्षयमनन्तफलदं भवति" र॰ना॰ । "अथ राश्यधिष्ठितक्रान्तिवृत्ते चत्वारि स्थानानि पदसन्धिस्थाने विषुवायनाख्यानि प्रसिद्धानीत्याह "भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम् । अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः" सू॰सि॰ । "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्द्वितयं विषुवद्द्वयं समसूत्रगं परस्परं व्याससूत्रान्तरितं ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्तस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ च क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्संज्ञौ मेषतुलाख्यौ चेत्यर्थः । अयनद्वितयमयनद्वयं कर्कमकरादिरूपम् । चः समुच्चये । तेन समसूत्रगं ता विषुवायनाख्याः क्रान्तिवृत्तप्रदेशरूपा भमयश्चतस्रश्चतुःसङ्ख्याकाः प्रथिता गणितादौ पदादित्वेन प्रसिद्धाः । एवकारादन्यराशीनां निरासः । तुकारात् तासां समसूत्रस्थत्वेऽपि विषुवायनत्वाभावात् पदादित्वेनाप्रसिद्धिरित्यर्थः" र॰ ना॰ । अथावशिष्टमासादिस्वरूपमन्यदप्याह । "तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः । नैरन्तर्यात् तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्" सू॰सि॰ । "तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु । अन्तरालानां चतुःस्थाने सद्भावाद्बहुवचनम् । संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुना राश्यादिगणे अन्तरालाक्रमणं वारद्वयं भवति । तदन्तराले राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः । तथा हि मेषाद्य-

विषुवकर्काख्यायनयोरन्तराले वृषमिथुनयोरादौ । कर्कतुलयोरन्तराले सिंहकन्ययोरादौ । तुलामकरयोरन्तराले वृश्चिकधनुषोरादौ । मकरमेषयोरन्तराले कुम्भमीनयोरादौ इति । एवं विषुवानन्तरं संक्रमणद्वयमनन्तरमयनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्यादि पौनःपुन्येन ज्ञेयमित्यर्थः । संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषमाह नैरन्तर्य्यादिति । निरन्तरतया सम्भूतायाः संक्रान्तेः सकाशाद्विष्णुपदीद्वयं तदन्तराले इत्यर्थः । अयनस्य प्रथमसंक्रान्तिर्विष्णुपदसञ्ज्ञा तयोर्द्वयं तदभ्यन्तरे प्रत्येकं भवतीति तात्पर्य्यार्थः । षडशीतिसञ्ज्ञं द्वितीयसंक्रमणं पूर्वसूचितं तयोरपि द्वयं तदन्तराले भवतीति ध्येयम्" र०ना० । अथायनद्वयमाह "भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्" सू०सि० । "सूर्य्यस्य मकरसंक्रान्तेः सकाशात् षट् सौरमासा उत्तरायणं भवति । कर्कादेः कर्कसंक्रान्तेः सकाशात् तथा सूर्य्यभोगात् । एवकारादन्यग्रहनिरासः । षण्मासाः तुकारात् सौराः । दक्षिणायनं भवति" र०ना० । अथर्त्तुमासवर्षाण्याह "द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः । मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः" सू०सि० । "ततो मकरसंक्रान्तेः सकाशात् । अपिशब्दः उत्तरायणावधिना समुच्चयार्थकः । द्विराशिनाथा राशिद्वयस्वामिका राशिद्वयार्कभोगात्मका इत्यर्थः । शिशिरादयः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ता ऋतवः कालविभागविशेषा भवन्ति । एते सूर्य्यभोगविषयका मेषादयो राशयो द्वादश मासास्तैर्द्वादशभिर्मासैः । एवकारान्न्यूनाधिकव्यवच्छेदः । वत्सरः सौरवर्षं भवति" र०ना० । अथ प्रसङ्गात् संक्रान्तौ पुण्यकालानयनमाह । "अर्कबिम्बकलाः षष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः । तदर्द्धनाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथापरे" सू०सि० । "सूर्य्यस्य बिम्बप्रमाणकला षष्ट्या गुणिताः सूर्य्यगत्या भक्तास्तस्य फलस्यार्द्धं तत्सङ्ख्याका घटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्य्यस्य राशिप्रवेशकालादित्यर्थः । अर्वाक् पूर्वं पुण्यं स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यघटिकाः पुण्यवृद्धिकारिकाः । अपरे संक्रान्त्युत्तरकाले तथा । स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यवृद्धिदा इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । सूर्य्यबिम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सञ्चरणकालः संक्रमणकालस्तस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलकालः कोऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ बिम्बसञ्चरणरूपोऽङ्गीकृतो बिम्बसम्बन्धात् । अतो यदि सूर्य्यगत्या षष्टिमितघटिकास्तदा सूर्य्यबिम्बकलाभिः का इत्यनुपातानीता बिम्बघटिकाः संक्रान्तिकालः स्थूलः प्राङ्नेमिसञ्चरणकालात् पश्चिमनेमिसञ्चरणकालपर्य्यन्तं तदर्द्धघटिका व्यासार्द्धघटिका इति । संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्र काले प्रागपरनेम्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्वोत्तरकाले पुण्या इति" र०ना० अथ सौरमुक्त्वा क्रमप्राप्तं चान्द्रमानमाह । "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी । तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" सू०सि० । "सूर्य्यात् समागमं त्यक्त्वा विनिर्गतः पृथग्भूतः संश्चन्द्रोऽहरहः प्रतिदिनं यत् तत्सङ्ख्यामितं प्राचीं पूर्वां दिशं गच्छति तत् प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु गत्यन्तरांशमितम् । ननु सौरदिनं सूर्य्यांशेन यथा भवति तथैतद्रूपैर्भागैः कियद्भिः पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह अंशैरिति । भागैस्तुकारात् सूर्य्यचन्द्रान्तरोत्पन्नैः, तस्य तद्रूपत्वात् द्वादशभिर्द्वादशसङ्ख्याकैस्तिथिर्ज्ञेया । एकं चान्द्रं दिनं ज्ञेयमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सूर्य्यचन्द्रयोगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः पुनर्योगे माससमाप्तेर्भगणान्तरेण चान्द्रो मासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकः । अतस्त्रिंशद्दिनैर्यदि भगणांशान्तरं तदैकेन किमिति । द्वादशभागैरेकं चान्द्रदिनम् । "दर्शः सूर्य्येन्दुसङ्गमः" इत्यभिधानाद्दर्शावधिकमासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथिश्चान्द्रदिनरूपेति" र०ना० । अथ चान्द्रव्यवहारमाह "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्वक्रियास्तथा । व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" सू०सि० । "तिथिः प्रतिपदाद्या करणं ववादिकमुद्वाहो विवाहः क्षौरं चौलकर्म । एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतबन्धाद्युत्सवरूपा व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया करणम् । तथा समुच्चयार्थकः । चान्द्रमानेन गृह्यते अङ्गीक्रियते" र०ना० । अथ चान्द्रमासं प्रसङ्गात् पितृमानं चाह "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः, पित्र्यमहः स्मृतम् । निशा च, मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" सू०सि० । "त्रिंशता त्रिंशन्मितैस्तिथिभिश्चान्द्रो मासः । पित्र्य पि सम्बन्धि । अहर्दिनम् निशा च रात्रिः पितृसम्बद्धा । चकारो व्यवस्थार्थकः । तेनोभयं नैकं प्रत्येकं, किन्तु मिलितम् । स्मृतमिति लिङ्गानुरोधेनोभयत्रान्वेति तथा च चान्द्रो मासः पित्र्याहोरात्रश्चेत्यर्थः फलितः । मासपक्षान्तौ मासान्तो दर्शान्तः, पक्षान्तः पूर्णिमान्तः

एतावित्यर्थः। विभागतः क्रमेणेत्यर्थः। तयोः पित्र्याहोरात्रयोर्मध्येऽर्द्धे भवतः। दर्शे नः पितृणां मध्याह्नः, पूर्णिमान्तः पितृणां मध्यरात्रमित्यर्थः। अर्थात् कृष्णाष्टम्यर्द्धे दिनप्रारम्भः। शुक्लाष्टम्यर्द्धे दिनान्त इति सिद्धम्" र०ना०। अथ क्रमप्राप्तं नाक्षत्रमानं प्रसङ्गान्माससंज्ञां चाह "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते। नक्षत्रनाम्ना मासास्ते ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः" "नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृतपरिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनं मानज्ञैः कथ्यते नित्यमित्यनेन चन्द्रभोगनक्षत्रभोगो नाक्षत्रमित्यस्य निरासः भचक्रभ्रमणानुपपत्तेः। माससंज्ञा महानक्षत्रनाम्नेति। पर्वान्तयोगतः पर्वान्तः पूर्णिमान्तः तस्य योगात् तत्सम्बन्धात् नक्षत्रसंज्ञया मासाः। तुकाराच्चान्द्रा अवगम्याः पूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसंज्ञो मासो ज्ञेय इति तात्पर्य्यार्थः। तथाहि यद्दर्शान्तावधिकश्चान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसंज्ञः। यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्रः। विशाखासम्बन्धाद्वैशाखः। ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठः। आषाढासम्बन्धादाषाढः। श्रवणासम्बन्धाच्छ्रावणः। भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपदः। अश्विनीसम्बन्धादाश्विनः। कृत्तिकासम्बन्धात् कार्त्तिकः। मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः। पुष्यसम्बन्धात् पौषः। मघासम्बन्धान्माघः। फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति" र०ना०। ननु पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथं तत्संज्ञा मासानामुचितेत्यत आह "कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम्। अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि०। नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी। कार्त्तिक्यादिषु कार्त्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः। कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकः। मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्षः। पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः। आश्लेषामघाभ्यां माघः। चित्रास्वातिभ्यां चैत्रः। विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः। ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्यैष्ठः। पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः। श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति फलितम्। अविशिष्टमासानामाह। अन्त्योपान्त्याविति। अत्र कार्तिकस्यादित्वेन ग्रहणादन्त्य आश्विनः। उपान्त्यो भाद्रपदः। एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः। चकारः समुच्चये इति मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रय उक्तम्। रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः। शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः। पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम्" र०ना०। अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिवृहस्पतिवर्षाण्याह। "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ। कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" सू०सि०। यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो मासो भवति। तथेति समुच्चयार्थकम्। बृहस्पतेः सूर्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः। चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः। योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति। वैशाखकृष्णपक्षपञ्चदश्याममावास्यायां बृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञम्। एवं ज्येष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासु मृगपुष्यमघापूफाचित्राविशाखाज्येष्ठापूषाश्रवणपूभाश्विनीदिननक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति। अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः। पञ्चदशे इत्युपलक्षणम्। तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम्। संहिताग्रन्थेऽस्तोदयवशाद्वर्षोक्तिः परमिदानीमुदयवर्षव्यवहारो गणकैर्गण्यते "येनोदितेज्य इत्युक्तेरिति" र०ना०। अथ क्रमप्राप्तं सावनमाह "उदयादोदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्त्तितम्। सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः" सू०सि०। सूर्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्य्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं मानज्ञैरुक्तम्। एतेनोदयद्वयान्तरात्मकालस्य गणनया सावनानि वसुद्व्यष्टाद्रीत्यादिना मध्याधिकारोक्तानि भवन्ति। तद्व्यवहारमाह यज्ञकालविधिरिति। यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः। तुकारोऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः" र०ना०। अथ व्यवहारान्तरमाह। "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते" सू०सि०। "सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि। आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि। तस्य परिच्छेदो निर्णयः। दिनाधिपमासेश्वरवर्षेश्वराः। तथा समुच्चये ग्रहाणां गतिर्मध्यमा। तुकारात् स्पष्टगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्यात् दिनसम्बन्धस्याभावात्। एतेन स्पष्टगत्या स्पष्टग्रहस्य

चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम्। सावनमानेन एवकारादन्यमाननिरासः। गृह्यते सुधीभिरङ्गीक्रियते। अत्र बहुवचनानुरोधेन गृह्यत इत्यत्र बहुवचनं ज्ञेयम्। अथ दिव्यमानमाह। "सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्। यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्" सू॰सि॰। "पूर्वार्धं पूर्वं व्याख्यातम्। यदहोरात्रं पूर्वश्लोके सूर्य्यस्य भगणभोगपूर्तेः प्रोक्तं पूर्वमनेकधा निर्णीतं तदहोरात्रं दिव्यमानं स्यात्" र॰ना॰। अथावशिष्टे प्राजापत्यब्राह्ममाने आह "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्। न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पः प्रकीर्त्तितम्" सू॰सि॰।

दृष्टान्तभूगोलभगोलरचनाप्रकारः सू॰ सि॰ दर्शितो यथा "भूभगोलस्य रचनां कुर्य्यादाश्चर्य्यकारिणीम्। अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्। दण्डं तन्मध्यगं मेरोरुभयत्र विनिर्गतम्। आधारकक्षाद्वितयं कक्षां वैषुवतीं तथा" सू॰ सि॰। "भगोलस्य भूगोलादभितः संस्थितस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य प्रागध्यायोक्तार्थस्य रचनां स्थितिज्ञानार्थं दृष्टान्तात्मकगोलस्य निर्मितिं बुद्धिमान् गोलशिल्पज्ञः कुर्य्यात्। ननु त्वदुक्तेन सर्वं ज्ञानं भवतीति दृष्टान्तगोलनिबन्धनं व्यर्थमेवेत्यत आह आश्चर्य्यकारिणीमिति। उक्तप्रतीत्युद्भूताद्भुतबुद्धिजनयित्रीं तथा चोक्तेन खाधस्तिर्य्यग्भागयोर्लोकावस्थानस्य तद्भागस्थभगोलप्रदेशस्य च भूर्निराधारत्वादेश्च ज्ञानं सम्यक् सप्रतीतिकं न भवत्यतो दृष्टान्तगोले तन्निरूपणसम्भवात् तन्निबन्धनमावश्यकमिति भावः। कथं रचनां कुर्य्यादित्यत आह अभीष्टमिति। सुधी गोलमभीष्टं स्वेच्छाकल्पितपरिमितप्रमाणकं दारवं काष्ठघटितं सच्छिद्रं कारयित्वा काष्ठशिल्पज्ञद्वारा कृत्वेत्यर्थः। मेरोरनुकल्परूपं दण्डकाष्ठं तन्मध्यगं तस्य काष्ठघटितभूगोलस्य मध्ये छिद्रमध्ये शिथिलतया स्थितम्। उभयत्र भूगोलस्य व्यासप्रमाणच्छिद्रस्थानाभ्यां बहिरित्यर्थः। विनिर्गतमेकाभ्यामन्तरावशिष्टदण्डप्रदेशतुल्यं निःसृतम्। उभयाभ्यां तुल्यौ दण्डप्रदेशौ यथा स्यातां तथा कुर्य्यादित्यर्थः। भगोलनिबन्धनार्थमाधारवृत्तद्वयमाह आधारकक्षाद्वितयमिति। भगोलनिबन्धनार्थमाधाराभ्यायार्थं वृत्तयोर्द्वितयमक्षांशतिर्य्यगवस्थानक्रमेणैकैकमेवं द्वयमित्यर्थः। भूगोलादुभयत्र तुल्यान्तरेण दण्डप्रदेशयोः प्रोतमेकं वृत्तं कुर्य्यात्। तत्तुल्यं चापरं तदर्धच्छेदेन दण्डप्रोतं कुर्य्यादिति सिद्धोऽर्थः। एतद्वृत्तद्वयव्यतिरेकेण भूगोलादभितो भगोलनिबन्धनानुपपत्तेः। भगोलनिबन्धनारम्भमाह कक्षेति। वैषुवतीं विषुवत्सम्बन्धिनीं कक्षां वृत्तपरिधिं विषुवद्वृत्तमित्यर्थः। तथाधारवृत्तद्वयस्यार्द्धच्छेदेन भगोलमध्यवृत्तानुकल्पेन गणकेन निबद्धामित्यर्थः" र॰ ना॰। अथ मेषादिद्वादशराशीनामहोरात्रवृत्तनिबन्धनमर्द्धश्लोकपञ्चकेनाह "भगणांशाङ्गुलैः कार्य्या दलितैस्तिस्र एव ताः। स्वाहोरात्रार्धकर्णैश्च तत्प्रमाणानुमानतः। क्रान्तिविक्षेपभागैश्च दलितैर्दक्षिणोत्तरैः। स्वैः स्वैरपक्रमैस्तिस्रो मेषादीनामपक्रमात्। कक्षाः प्रकल्पयेत् ताश्च कर्कादीनां विपर्ययात्। तद्वत् तिलस्तुलादीनां मृगादीनां विलोमतः। याम्यगोलाश्रिताः कार्याः कक्षाधाराद्द्वयोरपि। याम्योदग्गोलसंस्थानां भानामभिजितस्तथा। सप्तर्षीणामगस्त्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत्। मध्ये वैषुवती कक्षा सर्वेषामेव संस्थिता" सू॰ सि॰। "भगणांशाङ्गुलैः द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयपरिमिताङ्गुलैः दलितैः समविभागेन खण्डितैरर्द्धितैरित्यर्थः। ताः कक्षाः वंशशलाकाद्यात्मिकास्तिस्रः त्रिसङ्ख्याकाः। एवकारादङ्कने वृत्ते न्यूनाधिकव्यवच्छेदः। शिल्पज्ञेन गोलगणितज्ञेन कार्याः। एताः पूर्ववृत्तप्रमाणेन न कार्या इत्यभिप्रायेणाह स्वाहोरात्रार्द्धकर्णैरिति। स्वपदेन मेषादिकं तस्य प्रतिराश्यहोरात्रवृत्तस्यार्द्धकर्णो व्यासार्द्धं ज्ञात्वा तैरित्यर्थः। चकारात् कार्याः। स्वस्वद्युज्यामितेन व्यासार्द्धेन मेषादिराशीनां वृत्तत्रयं कार्य्यमित्यर्थः। ननु स्पष्टाधिकारोक्ताहोरात्रार्द्धकर्णानयने युक्त्यभावात् तैर्वृत्तनिर्माणं कुतः कार्यमित्यत आह तत्प्रमाणानुमानत इति। विषुवत्कक्षाप्रमाणानुमानाद्वृत्तत्रयं कार्यम्। यथा विषुवद्वृत्तं पूर्ववृत्तसमम्। तथा तदनुरोधेन मेषान्तवृत्तमल्पं तदनुरोधेन वृषान्तवृत्तमल्पं तदनुरोधेन मिथुनान्तवृत्तमल्पमित्युत्तरोत्तरमल्पव्यासार्द्धवृत्तम्। तत्त्वहोरात्रवृत्तमिति द्युज्याव्यासार्द्धेन वृत्तनिर्माणं युक्तियुक्तं क्रान्तिज्यावर्गोनत्रिज्यावर्गमूलस्याहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धत्वादिति भावः। इत्थंवृत्तं सिद्धं कृत्वा दृष्टान्तगोले निबध्नीत। क्रान्तिविक्षेपभागैरिति क्रान्तिवृत्तस्य विषुवद्वृत्तप्रदेशाद्दक्षिणप्रदेशा यैर्भैः। क्रान्त्याधारवृत्तस्थैर्दलितैः समविभागेन खण्डितैरर्द्धितैः। दक्षिणोत्तरैर्विषुवद्वृत्त-

क्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्दक्षिणोत्तरान्तरात्मकैरन्तरालक्षणैः स्वकीयैः स्वकीयैः स्वराशिसम्बद्धैरपक्रमैः स्पष्टाधिकारानीतक्रान्त्यंशैर्मेषादीनां मेषादिराशित्रयान्तानां मेषान्तवृषान्तमिथुनान्तानामित्यर्थः । तिस्रस्तिसङ्ख्याकाः प्राङ्निर्मिता वृत्तरूपाः कक्षाः । अपक्रमात् । अपशब्दस्योपसर्गत्वात् क्रमादित्यर्थः । प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञगणको विषुवद्वृत्तानुरोधेनाधारवृत्तद्वये उत्तरतो निबध्नीयादित्यर्थः । कर्कादीनामाह ता इति । मेषादिकक्षा निबद्धाः कर्कादीनां कर्कसिंहकन्यानामादिप्रदेशानां विपर्ययात् व्यत्यासात् । चकारः समुच्चये । तेन प्रकल्पयेदित्यर्थः । मिथुनान्तवृत्तं कर्कादेः, वृषान्तवृत्तं सिंहादेः, मेषान्तवृत्तं कन्यादेरिति फलितम् । तुलादीनामाह तद्वदिति । तुलादीनां तुलावृश्चिकधन्विनां तिस्रः कन्यादिसङ्ख्याकाः कक्षास्तद्वदेकद्वित्रिराशिक्रान्त्यंशैस्तुलान्तवृश्चिकान्तधनुरन्तानां याम्यगोलाश्रिताः । विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणभाग आधारवृत्तद्वये निबद्धाः कार्याः । गणकेनेति शेषः । मकरादीनामाह । मृगादीनामिति । विलोमत उत्क्रमात् तुलादिसम्बद्धाः कक्षा मकरादीनां भवन्ति । धनुरन्तवृत्तं मकरादेः, वृश्चिकान्तवृत्तं कुम्भादेः, तुलान्तवृत्तं मीनादेरिति फलितम् । ताराणां कक्षानिबन्धनमाह । कक्षाधारादिति । भानामश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रबिम्बानां याम्योदग्गोलसंस्थानां विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरभागयोर्यथायोग्यमवस्थितानां यन्नक्षत्रभुवकस्पष्टक्रान्तिरुत्तरा तन्नक्षत्राणामुत्तरभागावस्थितानां येषां स्पष्टक्रान्तिर्दक्षिणा तेषां दक्षिणभागावस्थितानामित्यर्थः । द्वयोर्दक्षिणोत्तरभागयोः । अपिशब्दो याम्योत्तरनक्षत्रक्रमेण संबन्धार्थकः । कक्षाधारात् कक्षाणामाधारवृत्तद्वयात् तयोरित्यर्थः । सप्तम्यर्थे पञ्चमी । कक्षाः स्वस्पष्टक्रान्तिज्योत्पन्नद्युज्याव्यासार्द्धप्रमाणेन वृत्ताकाराः प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञो निबध्नीयात् । अन्येषामप्याह अभिजित इति । अभिजिद्ब्रह्महृदयस्य सप्तर्षिविरणानामगस्त्यनक्षत्रविम्बानां चकारोऽनुसन्धेयः । तथा कक्षा यथायोग्यं प्रकल्पयेदित्यर्थः । निबन्धनप्रकारमुपसंहरति मध्य इति । एतेषामेककक्षाणां मध्ये तुल्यमानेऽनाधारवृत्तमध्यप्रदेशे । एवकारादन्ययोगव्यवच्छेदः । वैषुवती कक्षा विषुवत्सम्बन्धिनी वृत्तरूपा संस्थिता यथाऽवस्थिता भवति तथा शिल्पज्ञः कक्षां निबध्नीयादित्यर्थः । विषुवद्वृत्तात् स्वस्पष्टक्रान्त्यन्तरेण स्वद्युज्याव्यासार्द्धप्रमाणेनाहोरात्रवृत्तमाधारवृत्तयोर्निबध्नीयादिति निष्कृष्टोऽर्थः।” र० ना० । अथ गोले मेषादिराशिरूपसन्निवेशं सार्द्धश्लोकेनाह “तदाधारयुतेरूर्द्ध्वमयने विषुवद्द्वयम् । विषुवत्स्थानतो भागैः स्फुटैर्भगणसञ्चरात् । चैत्राद्येवमजादीनां तिर्यग्ज्याभिः प्रकल्पयेत्” सू० सि० । “तदाधारयुतेस्तत् विषुवद्वृत्तमाधारवृत्तं च तयोर्युतेः सम्पातादूर्द्ध्वमुपरि । अन्तिमाहोरात्राधारवृत्तयोः सम्पातेऽयने दक्षिणोत्तरायणसन्धिस्थाने भवतः अतोर्ध्वपदसङ्घाराधारवृत्तरूर्ध्वाधरं ग्राह्यं न तिर्यग्मण्डलाकारम् । तेनैतत् फलितम् विषुवद्वृत्तस्योर्ध्वाधराधारवृत्ते ऊर्ध्वमवस्य यत्र सम्पातस्तस्मादूर्द्ध्व सम्पातान्मकराद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते दक्षिणतो यत्र लग्नं तत्रोत्तरायणसन्धिस्थानम् । एवमधःसम्पातात् कर्काद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारवृत्ते उत्तरतो यत्र लग्नं तत्र दक्षिणायनसन्धिस्थानमिति । अयनाद्विषुवस्य विपरीतस्थितत्वादूर्ध्वशब्दयोजितविपरीताधःशब्दसम्बन्धाद्विषुवद्द्वयं भवति । तात्पर्यार्थस्तु तिर्यङ्मण्डलाकाराधारवृत्तविषुवद्वृत्तसम्पातौ पूर्वापरौ क्रमेण मेषादितुलादिरूपौ विषुवत्स्थाने भवत इति । अथ राशिसाकल्यसन्निवेशमाह विषुवत्स्थानत इति । विषुवप्रदेशात् स्फुटैराशिसम्बन्धिभिस्त्रिंशन्मितैरंशैर्भगणसञ्चाराद्राशिसाकल्यसन्निवेशात् तिर्यग्ज्याभिरुक्तवृत्तानुकारातिरिक्तानुकारसूत्रवृत्तप्रदेशैरजादीनां मेषादीनाम् । एवमयनविषुवत्कल्पनरीत्या तदन्तराले चैत्रादि स्थानानि सुधीर्गणकः प्रकल्पयेदङ्कयेत् । यद्यथा पूर्वदिक्स्थविषुवस्थानाद्गोलवृत्तद्वादशांशखण्डप्रदेशेन मेषान्ताहोरात्रवृत्ते पूर्वभागे यत्र स्थानं तस्मात् तदन्तरेण वृषान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृषान्तस्थानमस्मादयनसन्धिस्थानं तत्प्रदेशान्तरेण मिथुनान्तस्थानमस्मात् पश्चिमभागे कर्कान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कर्कान्तस्थानमस्मादपि सिंहान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण सिंहान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण पश्चिमविषुवस्थानं कन्यान्तस्थानमस्मादपि तुलान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण तुलान्तस्थानमस्मादपि वृश्चिकान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृश्चिकान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण [illegible] अयनसन्धिस्थानं धनुरन्तस्थानमस्मात् कुम्भाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण [illegible] स्थानमस्मादपि मीनाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कुम्भान्तस्थानं मीनादिस्थानं च कुम्भादपि [illegible] मीनान्तस्थानं मेषादिस्थानं च तदन्तरेण [illegible] ननु गोले वृत्ते द्वा-

दशराशीनां सत्त्वादन्यथा चक्रकलानुपपत्तेरित्यतैकदत्ताभावात् कथं राशद्वयं ? राशिविभागपर्यन्तस्य अन्तरालभागस्याकाशात्मकत्वादित्यतो वृत्तकथनच्छलेन पूर्वोक्तं स्पष्टयन् सूर्यस्तद्वृत्ते भगणभोगं करोतीत्याह "अयनादयनं चैव कक्षा तिर्यक् तथापरा। क्रान्तिसञ्ज्ञा तया सूर्यः सदा पर्येति भासयन्" सू० सि०। "अयनस्थानमारभ्य परिवर्त्ततदयनस्थानपर्य्यन्तं चकार आरम्भसमाप्त्योर्भिन्नायनस्थाननिरासार्थकः। अपरा गोल आधारवृत्तसमा वृत्तरूपा कक्षा तथा राश्यङ्कमार्गेण। एव कारोऽन्यमार्गव्यवच्छेदार्थकः। तिर्यक् उक्तवृत्तानुकारविलक्षणानुकारा क्रान्तिसंज्ञा क्रमणं क्रान्तिः। ग्रहगमनभोगज्ञानार्थं वृत्तं तत्सञ्ज्ञमनुकल्पितम्। अयनविषुवद्द्वयसंसक्तं क्रान्तिवृत्तं द्वादशराश्यङ्कितं गोले निबन्धयेदित्ति तात्पर्यार्थः। भासयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन् स सूर्यः। एतेन चन्द्रादीनां निरासः। सदा निरन्तरं तया क्रान्तिसञ्ज्ञया कक्षया पर्येति स्वशक्त्या गच्छन् भगणपरिपूर्त्तिभोगं करोति। सूर्यगत्यनुरोधेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः"। ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह" र०ना०। "चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः। ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते विक्षेपान्ते ष्वपक्रमात्" सू० सि०। "चन्द्रादयोऽर्कव्यतिरिक्ता ग्रहाः स्वकैः स्वीयैः पातैः पाताख्यदैवतैरपममण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वभोगस्थानेऽधिष्ठितैस्ततः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतग्रहभोगस्थानादित्यर्थः। चकारात् तत्पातरेखापकृष्टा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति। अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः। दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपकलाग्रस्थानेषु भूस्थजनैर्दृश्यन्ते। तथाच क्रान्तिवृत्तं यथा विषुवन्मण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्षड्भान्तरस्थाने च लग्नमुक्तपरमविक्षेपकलाभिस्त्रिभान्तरस्थानादूर्ध्वाधःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो लग्नं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगत्यनुरोधेन स्वं स्वं भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः" र० ना०। अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तलग्नमध्यलग्नयोः स्वरूपमाह "उदयक्षितिजे लग्नमस्तं गच्छञ्च तद्वशात्। लङ्कोदयैर्यथासिद्धं खमध्योपरि मध्यमम्" सू० सि०। "उदयक्षितिजे क्षितिजवृत्तस्य पूर्वदिग्देशे इत्यर्थः। लग्नं क्रान्तिवृत्तं यत्प्रदेशे प्रवहवायुना संसक्तं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेनोदयलग्नमुच्यत इत्यर्थः। प्रसङ्गादस्तलग्नस्वरूपमाह अस्तमिति। तद्वशादुदयलग्नानुरोधात् पश्चात्क्षितिजे क्षितिजवृत्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेशमित्यर्थः। क्रान्तिवृत्तं गच्छत्। यत्प्रदेशेन प्रवहवायुना संलग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेनास्तलग्नमुच्यत इत्यर्थः। तथा च क्षितिजोर्द्धं तथा क्रान्तिवृत्तस्य सद्भावादुदयास्तलग्नयोः षट्राश्यन्तरं सिद्धम् लङ्कोदयैर्निरक्षदेशीयराश्युदयासुभिः। यथा त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण तत्सङ्ख्यामितं सिद्धं निष्पन्नम्। मध्यमं मध्यमलग्नं तत् खमध्योपरि खस्य दृश्यांशविभागस्य मध्यं मध्यगतदक्षिणोत्तरसूत्रवृत्तानुकारप्रदेशरूपं ननु खमध्यं भास्कराचार्याभिमतं खस्वस्तिकं तल्लग्नस्य कादाचित्कत्वेन तदानुत्पत्तेः। तस्योपरि स्थितं क्रान्तिवृत्तं याम्योत्तरवृत्ते यत्प्रदेशेन लग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेन मध्यलग्नमुच्यत इति तात्पर्य्यार्थः" र० ना०। अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तान्त्यायाः स्वरूपं स्पष्टाधिकारोक्तचरज्यायाः स्वरूप चाह "भमध्यक्षितिजयोर्मध्ये या ज्या सान्त्याभिधीयते। ज्ञेया चरदलज्या च विषुवत्क्षितिजान्तरम्" सू० सि०। "या उत्तरगोले त्रिज्या चरज्यायुतिरूपा दक्षिणगोले चरज्योनत्रिज्यारूपा त्रिप्रश्नाधिकारोक्ता। सा अन्त्या मध्ये याम्योत्तरवृत्तं क्षितिजं स्वाभिमतदेशक्षितिजवृत्तं तयोर्मध्येऽन्तरालेऽहोरात्रवृत्तस्यैकदेशप्रदेशे ज्या। उदयास्तसूत्रयाम्योत्तरसूत्रसम्पातादहोरात्रयाम्योत्तरवृत्तसम्पातावधिसूत्ररूपा ज्याऽसूत्रानुकारा न तु ज्या अहोरात्रक्षितिजवृत्तसम्पातद्वयबद्धोदयास्तसूत्रस्याहोरात्रवृत्तव्यासस्त्रत्वाभावात्। अतएवोत्तरगोलेऽन्त्या त्रिज्याधिका सङ्गच्छते। अभिधीयते गोलज्ञैः कथ्यते। नन्वन्त्योपजीव्यचरज्यैव किंस्वरूपा यया तद्विद्भिरित्यत आह ज्ञेयेति। "उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्त्यते" इति त्रिप्रश्नाधिकारोक्तेन द्वयोः शब्दयोरेकार्थवाचकत्वात् तिर्यगाधारवृत्तानुकारं स्थिरं निरक्षक्षितिजवृत्तमुन्मण्डलं क्षितिजं स्वाभिमतदेशक्षितिजवृत्तमनयोरन्तरम्। चकारो विशेषार्थकस्तुकारपरस्तेन तदन्तरालस्थिताहोरात्रवृत्तैकदेशस्यार्द्धज्यारूपकज्जुसूत्रयोरन्तरविशेषात्मकम्। तथा च हि निरक्षदेशस्वदेशयोरुदयास्तसूत्रयोरन्तरमूर्द्धाधरमिति फलितार्थः। चरदलज्या तदन्तरालस्थिताहोरात्रवृत्तैकदेशरूपचराख्यखण्डकस्य। न तु दलमर्द्धम्। ज्या चरज्येत्यर्थः। गोलज्ञैर्ज्ञातव्या" र० ना०। ननु पूर्वश्लोक-

द्वयोर्ज्ञानं क्षितिजज्ञानं विना दुर्बोधमित्यतः श्लोकार्धेन क्षितिजस्वरूपमाह "कृत्वोपरि स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलम्" सू० सि० । भूगोले स्वकं स्वीयं स्थानं भूप्रदेशैकदेशरूपमुपरि सर्वप्रदेशेभ्य ऊर्द्ध्वं कृत्वा प्रकल्प्य मध्ये तादृशभूगोल ऊर्द्ध्वाधःखण्डसन्धौ यद्वृत्तं तत् क्षितिजवृत्तं तदनुरोधेन दृष्टान्तगोले क्षितिजवृत्तं स्थिरं संसक्तं कार्य्यमिति भावः" र० ना० । अथैनं दृष्टान्तगोलं सिद्धं कृत्वास्य स्वत एव पश्चिमभ्रमो यथा भवति तथा प्रकारमाह "वस्त्रच्छन्नं बहिश्चापि लोकालोकेन वेष्टितम् । अमृतस्रावयोगेन कालभ्रमणसाधनम्" सू० सि० । "बहिः गोलोपरीत्यर्थः । गोलाकारेण वस्त्रेण छन्नं छादितं दृष्टान्तगोलम् । चकाराद्वस्त्रोपरि तत्तद्वृत्तानामङ्कनं कार्यम् । लोकालोकेन वेष्टितं दृश्यादृश्यसन्धिस्थवृत्तेन क्षितिजाख्येन संसक्तम् । अपिः समुच्चये । एतेन क्षितिजं वस्त्रच्छन्नं न कार्यं किं तु वस्त्रोपरि क्षितिजं गोलसंसक्तं केनापि प्रकारेण स्थिरं यथा भवति तथा कार्य्यमिति तात्पर्यम् । अमृतस्रावयोगेनैतादृशं गोलं कृत्वा जलप्रवाहाधोघातेन कालभ्रमणसाधनं घटिकाद्यवयवघटीभिर्दृष्टान्तगोलस्य भ्रमणं यथा भवति तथा साधनं कारणं कार्य्यं स्वयंवहगोलयन्त्रं कार्य्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति दृष्टान्तगोलं वस्त्रच्छन्नं कृत्वा तदाधारयष्ट्यग्रे दक्षिणोत्तरभित्तिस्थितनलिकयोः क्षेप्ये । यथा यष्ट्यग्रं ध्रुवाभिमुखं स्यात् । ततो यष्ट्यृजुमार्गगतजलप्रवाहेण पूर्वाभिमुखेन तस्याधः पश्चाद्भागे घातोऽपि यथा स्यात् तथाऽस्य दर्शनार्थमेव वस्त्रच्छन्नत्वमुक्तम् अन्यथा गोलवृत्तान्तरवकाशमार्गेण जलाघातदर्शनभ्रमेण चमत्कारानुत्पत्तेः । आकाशाकारतासम्पादनार्थमपि वस्त्रच्छन्नत्वमुक्तम् । इदं वस्त्रमार्द्रं यथा न भवति तथा चिक्कणवस्तुना भक्तादिना लिप्तं कार्य्यम् । क्षितिजवृत्ताकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा परिखारूपा भित्तिः कार्य्या । परन्तु दक्षिणयष्टिभागस्तत्र शिथिलो यथा भवति अन्यथा भ्रमणानुपपत्तेः । पूर्वदिक्स्थपरिखाविभागाद्बहिर्जलप्रवाहोऽदृश्यः कार्य्य इत्यादि स्वबुध्यैव ज्ञेयमिति" र० ना० ।

सि० शि० अत्र विशेषोऽभिहितो यथा

"कृत्वादौ ध्रुवयष्टिमिष्टतरुजामृज्वीं सुवृत्तां ततो यष्टीमध्यगतां विधाय शिथिलां पृथ्वीमपृथ्वीं बहिः । बध्नीयाच्छशिसौम्यशुक्रतपनारेज्यार्किभानां दृढान् गोलांस्तत्परतः श्लथौ च नलिकासंस्थौ खदृग्गोलकौ" सि० शि० "आदौ सारदारुमयीं यष्टिं कृत्वा तदर्द्धस्थाने तत्र प्रोताम् अपृथ्वीं सूक्ष्मां शिथिलां च पृथ्वीं विधाय तस्या बहिश्चन्द्रादीनां गोलान् यष्ट्या सह दृढान् बध्नीयात् । तेषां बहिर्नलिकासंस्थौ खदृग्गोलाविति साधारणेनोक्तम्" प्रमि० । इदानीं सविशेषमाह "पूर्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं याम्योत्तरं च विदिशोर्वलयद्वयं च । ऊर्द्धाधरमिह वृत्तचतुष्कमेतदावेष्ट्य तिर्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे" सि० शि० । "एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरं तथा कोणवृत्तद्वयमेवं वृत्तचतुष्टयमूर्द्धाधोरूपमावेष्ट्य तदर्द्धे वृत्तं क्षितिजाख्यं निवेशयेत् । अत्र याम्योत्तरवृत्ते उत्तरक्षितिजादुपरि पलांशान्तरे एकं ध्रुवचिह्नं कार्यम् । दक्षिणक्षितिजादधोऽन्यत् । इदानीमुन्मण्डलमाह" प्रमि० "पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे पललवैः क्षितिजादधःस्थे । सौम्ये कुजादुपरि चाक्षलवैर्ध्रुवे च तदुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" सि० शि० । "सममण्डलक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च सक्तं यन्निबध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः । इदानीं विषुवन्मण्डलमाह" प्रमि० "पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलग्नं खस्वस्तिकाद्दक्षिणतोऽक्षभागैः । अधश्च तैरुत्तरतोऽङ्कितं च घट्यात्र नाडीवलयं विदध्यात्" सि० शि० । "तयोरेव पूर्वापरसंपातयोर्विलग्नं तथा याम्योत्तरवृत्ते खस्वस्तिकाद्दक्षिणतोऽधःस्वस्तिकादुत्तरतोऽक्षांशान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तद्विषुवद्वृत्तम् । इदानीं दृङ्मण्डलमाह" प्रमि० । "ऊर्द्धाधरस्वस्तिककीलयुग्मे प्रोतं श्लथं दृग्वलयं तदन्तः । कृत्वा परिभ्राम्य च यत्र तत्र नेयं ग्रहो गच्छति यत्र यत्र" सि० शि० "खस्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा तयोः प्रोतं श्लथं दृग्वलयं कार्यम् । तत्तु पूर्ववृत्तेभ्यः किञ्चिन्न्यूनं कार्यम् । यथा खगोलान्तर्भ्रमति । यद्येक एव ग्रहगोलस्तदैकमेव दृङ्मण्डलम् । यो यो ग्रहो यत्र यत्र वर्त्तते तत्र तस्योपरिगमेव परिभ्राम्य विन्यस्य दृग्ज्याशङ्क्वादिकं दर्शनीयम् । अथ वा पृथक् पृथगष्टौ दृङ्मण्डलानि रचयेत् । तत्राष्टमं वित्रिभलग्नस्य । तच्च दृक्क्षेपमण्डलम् । अथ विशेषमाह" प्रमि० । "ज्ञेयं तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्वा रचयेत् तथाष्टौ । दृङ्मण्डलं वित्रिभलग्नकस्य दृक्क्षेपवृत्ताख्यमिदं वदन्ति" सि० शि० । व्याख्यातमेवेदम् । इदानीमेवं

खगोलबन्धप्रकारमुक्त्वा दृग्गोलबन्धप्रकारं दर्शयति। “बद्ध्वा खगोले नलिकाद्वयं च ध्रुवद्वये तन्नलिकास्थमेव। बहिः खगोलाद्द्विदृढीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु वक्ष्यमाणम्। भगोलवृत्तैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञोऽपममण्डलाद्यैः। दृग्गोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र चेत्तं हि दृग्गोलमतो वदन्ति” सि॰ शि॰। “तस्मिन् खगोले ध्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं बद्ध्वा तन्नलिकाधारमेव खगोलाद्बहिरङ्गुलत्रयान्तरे दृग्गोलं रचयेत्। कथितैः खगोलोवृत्तैर्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिविमण्डलाद्यैर्यो निबध्यते स दृग्गोलः। कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह दृग्गोलजातमित्यादि। यतोऽत्रादिक्कुज्यासमशङ्क्वाद्यक्षक्षेत्राणि दृग्गोलजातानि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमिलितैस्तान्युत्पद्यन्ते। भिन्नगोलबन्धे सम्यङ्नोपलक्ष्यन्त इति दृग्गोलः कृतः। इदानीं भगोलबन्धमाह” प्र॰मि॰। “याम्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम्। षष्ट्यङ्कमत्र सममण्डलवत् तृतीयं नाड्याह्वयं च विषुवद्वलयं तदेव” सि॰ शि॰। यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारमपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपर्यन्यत् तृतीयं सममण्डलाकारं घटीषष्ट्या चाङ्कितं कार्यम्। तन्नाडीवृत्तं विषुवद्वृत्तसंज्ञं च” प्र॰मि॰। इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह “क्रान्तिवृत्तं विधेयं वृत्ताङ्कं भ्रमयत्र भानुश्च भार्धे कुभा भानुतः। क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्” सि॰ शि॰। “अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादिं प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्क्याः। तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम्। तस्मिन् वृत्ते रविर्भ्रमति। तथा रवेर्भार्धान्तरे भूभा च तथा तत्र क्रान्तिपातो मेषादेर्विलोमं भ्रमति। तथा ग्रहाणां विक्षेपपाताः प्रस्फुटाः विलोमं भ्रमन्ति। अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्राङ्क्यानि। इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह” प्र॰मि॰।

“क्रान्तिपाते च पातात्त्रिभेऽन्तरे नाडिकावृत्ततः [illegible] निदध्यादिदम्। पाततः प्राक् त्रिभे सत्रिभागैस्त्रयोविंशत्या तैस्तु भागैर्विलोमेऽपरे” सि॰ शि॰। “क्रान्तिपाततश्चक्रात् षड्भेऽन्तरेऽप्यङ्कं कार्यम्। ते चिह्ने नाडीवृत्ते लग्ने कृत्वा। पातचिह्नादग्रतस्त्रिभेऽन्तरे नाडीवृत्ताद्भागत्रयोविंशत्योत्तरतो यथा भवति, अपरत्रिभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च तैर्भागैर्यथा भवति तथा बध्नीयात्। इदानीं विमण्डलमाह” प्र॰मि॰। “नाडिकामण्डले क्रान्तिवृत्तं यथा क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत्। क्षेपवृत्तं तु राश्यङ्कितं तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वोक्तवत्। क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते सषड्भे च कृत्वा युतिम्। क्षेपपाताग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभे क्षेपभागैः स्फुटैः सौम्ययाम्ये न्यसेत्। शीघ्रकर्णेन भक्तास्त्रिभज्यागुणाः स्युः परक्षेपभागा ग्रहाणां स्फुटाः। क्षेपवृत्तानि चैषां विदध्यात् पृथक् स्वस्ववृत्ते भ्रमन्तीन्दुपूर्वा ग्रहाः” सि॰ शि॰। “अस्य समग्रस्य व्याख्यानम्। यथा क्रान्तिवृत्तं पृथक् कृतमेवं विमण्डलमपि राश्यङ्कं पृथक् कृत्वा तत्र मेषादेर्व्यस्तं स्फुटं क्षेपपातं दत्त्वाग्रे चिह्नं कार्यम्। अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः संपातं कृत्वा तस्मात् षड्भान्तरेऽन्यं च संपातं कृत्वा क्षेपपाताग्रतस्त्रिभेऽन्तरे क्रान्तिवृत्तादुत्तरतः स्फुटैः क्षेपभागैः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणतः स्थिरं कृत्वा विमण्डलं निवेशनीयम्। अथ पठिता ये विक्षेपभागास्ते त्रिज्यागुणाः शीघ्रकर्णेन भक्ताः स्फुटाः ज्ञेयाः अत्रानुपातः। यदि कर्णे एतावन्तस्तर्हि त्रिज्याग्रे कियन्त इति। यतो भगोले त्रिज्यैव व्यासार्धम्। एवं चन्द्रादीनां षड्विमण्डलानि कार्याणि। स्वस्वविमण्डले ग्रहा भ्रमन्ति। इदानीं क्रान्तिं विक्षेपं चाह” प्र॰मि॰। “नाडिकामण्डलात् तिर्यगत्रापमः क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः। क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेव स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः” सि॰ शि॰। क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्तात् तिर्यगन्तरं स विक्षेपः। अथ विमण्डलस्थग्रहस्य नाडीवृत्तात् तिर्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः। इदानीं क्रान्तिपातमाह” प्र॰मि॰ “विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात्। तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे। अयनचलनं यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एवायम्। तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः १९९६६९। तत्संपातं ज्ञात्वा खेटेऽपमः साध्यः। क्रान्तिवशाच्चरसुदयासुरदलकान्तागमे ततः साध्यः” सि॰ शि॰। “क्रान्त्यर्थं पातः क्रान्तिपातः। पातो नाम संपातः कयोः। विषुवत्क्रान्तिवलययोः। तयोर्मेषादावेव संपातः। किन्तु तत्रापि चलनमस्ति। येऽयनचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः। मेषादेः पृष्ठतस्तावद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं लग्नमित्यर्थः। न हि क्रान्तिपातो भास्तीति वक्तुं शक्यते।

प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उपलब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति । तत् कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निपुणैरपि नोक्त इति चेत् तदा स्वल्पत्वात् तैर्नोपलब्धः, इदानीं बहुत्वात् साम्प्रतैरुपलब्धः । अत एव तस्य गतिरस्तीत्यवगतम् । यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः । सत्यम् । अत्र गणितस्कन्धे उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोच्चपातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ता इति न च वक्तव्यम् । यतो ग्रहाणां मन्दफलाभावस्थानानि प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते । तान्येव मन्दोच्चस्थानानि । यान्येव विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि । किन्तु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा । सा च कियती तदुच्यते । यैर्भगणैरुपलब्धिस्थानानि यानि गणितेनागच्छन्ति तद्भगणसम्भवा वार्षिकी दैनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया । नन्वेवं यद्यन्यैरपि भगणैस्तान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः प्रामाण्यम् । सत्यम् । तर्हि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणी कापि गतिरङ्गीकर्तव्या । यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्माण एवोत्पत्स्यन्ते । ते तदुपलब्ध्यनुसारिणीं गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि करिष्यन्ति । अतएवायं गणितस्कन्धो महामतिमद्भिर्धृतः सन्ननाद्यन्तेऽपि काले खिलत्वं न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पेऽयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा मुञ्जालाद्यैर्यदयनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः । ते गोऽङ्कर्तुनन्दगोचन्द्रा १९९६६९ उत्पद्यन्ते । अथ च ये वा ते वा भगणा भवन्तु । यदा येंऽशा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्तिपातः इत्यर्थः । तं विलोमगं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या । इदानीं विक्षेपपातानाह" प्रमि० । "एवं क्रान्तिविमण्डलसंपाताः क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां व्यस्ताः क्षेपानयने तु ते योज्याः । मन्दस्फुटो द्राक्प्रतिमण्डले हि ग्रहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः । पातेन युक्ताद्गणितागतेन मन्दस्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात् । पातोऽथ वा शीघ्रफलं विलोमं कृत्वा स्फुटात् तेन युताच्छरोऽतः । चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः स्फुटार्द्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्" सि० शि० । "तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः संपातः क्षेपपातः तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः । एतदुक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रसिद्धः । यथा तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यते । एवं विक्षेपपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः । अथ विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारणमाह मन्दस्फुट इति । यतः शीघ्रप्रतिमण्डले मन्दस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति । तत्र च वृत्ते पातोऽतो गणितागतं पातं मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यते । शेषं स्पष्टम् । इदानीं ज्ञशुक्रयोर्विशेषमाह" प्रमि० "ये चात्र पातभगणाः पठिता इह ज्ञभृग्वोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः । स्वल्पाः सुखार्थमुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ । चलाद्विशोध्यः किल केन्द्रसिद्ध्यै केन्द्रे सपाते द्युचरस्तु योज्यः । अतश्चलात् पातयुताज्ज्ञभृग्वोः सुधीभिराद्यैः शरसिद्धिरुक्ता । स्फुटोनशीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः पातौ भगोले स्फुट एव पातः" सि० शि० । "ननु ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चपातयुतं केन्द्रं कृत्वा यो विक्षेप आनीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितुमर्हति । न ग्रहस्थाने । यतो ग्रहोऽन्यत्र वर्तते । अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा च ब्रह्मसिद्धान्तभाष्ये "ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्रतत्रस्थस्यापि ग्रहस्य भवति । अत्रोपलब्धिरेव वासना नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इति" । चतुर्वेदेनाप्यनध्यवसायोऽत्र कृतः । सत्यम् । अत्रोच्यते । येऽत्र ज्ञशुक्रयोः पातभगणाः पठितास्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैर्युताः सन्तस्तद्भगणा भवन्ति । तथा च माधवीये सिद्धान्तचूड़ामणौ पठिताः "अतोऽल्पभगणभवः पातः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतः कार्यः" । शीघ्रोच्चाद्ग्रहे शोधिते शीघ्रकेन्द्रम् । तस्मिन् सपाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं ग्रहः क्षेप्यः । अतस्तुल्यशोध्यक्षेपयोर्नाशे कृते शीघ्रोच्चपातयोग एवावशिष्यत इत्युपपन्नम् ।

किञ्च मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं प्रतिमण्डले चलकेन्द्रम् तत्पाते क्षेप्तुं युज्यते । एवं कृते सति विक्षेपकेन्द्रं मन्दफलेनान्तरितं स्यात् । ग्रहच्छायाधिकारे "सितज्ञपातौ स्फुटौस्तश्चलकेन्द्रयुक्तौ" इत्यत्र मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्च शीघ्रकेन्द्रपाते क्षिप्तम् । अतस्तत्र मन्दफलान्तरमङ्गीकृतमित्यर्थः इतरकेन्द्रस्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पातेऽव्यस्तं देयम् । यतोऽनुपातसिद्धं चलकेन्द्रं मध्यग्रहोनशीघ्रोच्चतुल्यं भवति । यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत् कक्षावृत्तम् । तत्र यद्विमण्डलं तत्र स्फुटग्रहः । तत्

स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रम्। अतः स्फुटपातस्थाने संपातं कृत्वा ततस्त्रिभेऽन्तरे स्फुटीकृतैः परमविक्षेपांशैः प्राग्वदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्तम्। तथा न्यस्ते विमण्डले स्फुटग्रहस्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेत्यर्थः। इदानीं ग्रहगोले विशेषमाह" प्रमि०। "ग्रहस्य गोले कथितापमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम्। निबध्य शीघ्रप्रतिवृत्तमस्मिन् विमण्डलं तत् पठितैः शरांशैः। मध्योऽत्र पातो द्युसदां ज्ञभृग्वोः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतस्तु देयः" सि०शि०। "भगोल एव तावद्ग्रहगोलः कल्प्यः। तत्र स्फुट एव पातः। अथ यदि तदन्तर्ग्रहगोलोऽन्यो निबध्यते तदा तत्र यथोक्तं विषुवद्वृत्तं क्रान्तिवृत्तं च बद्ध्वा तत् क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र छेद्यकोक्तविधिना शीघ्रप्रतिमण्डलं बद्ध्वा तत्र प्रतिमण्डले गणितागतं पातं मेषादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम् अथ त्रिज्याव्यासार्धमेवान्यद्वृत्तं राश्यङ्कं विमण्डलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेषादेर्व्यस्तं पाताग्रे चिह्नं कृत्वा प्रतिमण्डलविमण्डलयोः पातचिह्ने प्रथमं संपातं ततो भार्द्धान्तरे द्वितीयं च संपातं कृत्वा पातादग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे च विमण्डलं विन्यस्तम्। तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमार्थिको ग्रहो भ्रमति। अतो मेषादेरनुलोमं मन्दस्फुटो विमण्डले देयः। स तत्रस्थः प्रतिमण्डलाद्यावतान्तरेण विक्षिप्तस्तावांस्तत्प्रदेशे विक्षेपः। यतो वृत्तसंपातस्थे ग्रहे विक्षेपाभावः। त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपः। मध्येऽनुपातेन। अतो वृत्तसंपातग्रहयोरन्तरं ज्ञेयम्। तदन्तरं पातग्रहयोगे कृते भवति पातस्य विलोमगत्वात्। स योगः शरार्थं केन्द्रम्। यदि त्रिज्यातुल्यया केन्द्रज्यया परमः शरस्तदाभीष्टयाऽनया क इति फलं प्रतिमण्डलविमण्डलयोस्तिर्यगन्तरं स्यात्। विमण्डलस्थग्रहाद्भूमध्यगं सूत्रं तद्भूग्रहान्तरम्। स च शीघ्रकर्णः। यदि भूमध्यात् कर्णाग्रे एतावान् विक्षेपस्तदा त्रिज्याग्रे कियानिति द्वितीयं त्रैराशिकम्। आद्ये त्रिज्या हरो द्वितीये गुणस्तयोर्नाशे कृते केन्द्रज्यायाः परमशरगुणायाः कर्णो हरः। फलं कक्षावृत्तसूत्रयोस्तिर्यगन्तरम्। स स्फुटः शरः। इदानीमहोरात्रवृत्तमाह" प्रमि०। "ईप्सितक्रान्तितुल्येऽन्तरे सर्वतो नाडिकाख्यादहोरात्रवृत्ताह्वयम्। तत्र बद्ध्वा घटीनां च षष्ट्याङ्कयेदस्य विष्कम्भखण्डं द्युजीवा मता" सि०शि०। "नाडीवृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्वत इष्टक्रान्तितुल्येऽन्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तम्। तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः। तस्य वृत्तस्य व्यासार्धं द्युज्या। इदानीमन्यदाह" प्रमि०। "अथ कल्प्या मेषाद्या अनुलोमं क्रान्तिपाताङ्कात्। एषां मेषादीनां द्युरात्रवृत्तानि बध्नीयात्। नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात् तानि" सि०शि०। क्रान्तिपाताङ्कादारभ्य त्रिंशता त्रिंशता भागैरन्यान् मेषादीन् प्रकल्प्य तदग्रेषु क्रमवदहोरात्रवृत्तानि बध्नीयात्। तानि च नाडीवृत्तस्योभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति। तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनांशार्कस्य द्वादशराशीनाम्" प्रमि०। "एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः। अत्रापमण्डले वा सूत्राधारैरधस्य तस्यैव। शन्यादीनां कक्षा बध्नीयाद्दर्शनाभजालाभाः। बद्ध्वा भगोलमेवं यष्ट्यां यष्टिं खगोलनलिकान्तः। प्रक्षिप्य भ्रमयेत्तं यष्ट्याधारं स्थिरौ खदृग्गोलौ" सि०शि०। "यथायं भगोलो बद्धस्तथैव ग्रहगोला अपि बन्धनीयाः। किन्तु तेषां छेद्यकमन्तश्चालयितुं नायातीति बहिःस्थमेव दर्शनीयम्। अथ वा भगोले यदपमण्डलं तस्याधोऽधस्तन्निबद्धैः सूत्राधारैर्बद्ध्वा शन्यादीनां कक्षा दर्शनीयाः। एवंविधं भगोलं यष्ट्यां दृढं बद्ध्वा यष्ट्यग्रयोः प्रोते नलिकाद्वये निबद्धौ खगोलदृग्गोलौ कृत्वा भगोलभ्रमणं दर्शयेत्" प्रमि०।

तदयं खगोलस्थपदार्थसंक्षेपः।

कटाहद्वितयवत् सम्पुटाकारस्यान्तरवकाशवतो ब्रह्माण्डस्य मध्ये सूर्यकिरणसञ्चारावधिर्व्योमकक्षा। तदधः नक्षत्रकक्षा तदधः क्रमेण दृश्याः पूर्वगाः शनिजीवकुजसूर्यशुक्रबुधशशिनः अदृश्याश्च राहुपातादयः पश्चिमगतयः, वक्ष्यमाणस्वस्वकक्षायां स्थिताः। अश्विन्यादिनक्षत्राणि स्थिराण्यपि तत्समुदायात्मकं भचक्रं पश्चाद्गतिमता प्रवहवायुनाऽभिहतं पश्चात् भ्रमत् नाक्षत्रषष्टिघटिकाभिः भूगोलमेकवारं भ्रमति तत्स्था रव्यादयः ग्रहाश्च स्वगत्या पूर्वयायिनोऽपि तदाधारातिशीघ्रभचक्रपश्चाद्भ्रमणेन पश्चाद्भ्रमणभ्रमविषया भवन्ति।

राशिचक्रस्य ३६० अंशैर्विभक्तसंशाश्च षष्टिकलाभि-

विभक्ताः, कलाश्च षष्टिविकलाभिर्विभक्तास्तेन ३६०अंशैः, २१६०० कलाभिः,१२९६०००विकलाभिर्विभक्तं भचक्रम् । भचक्रद्वादशविभागोराशिरित्युच्यते राशयश्च मेषादयः द्वादशमिताः । तेनेकैकराशौ त्रिंशदंशाः, १८०० कलाः १०८०००विकलाः सन्ति । मेषादिराशयोऽपि अश्विन्यादि २७ नक्षत्रात्मकाः। तेन सपादनक्षत्रे णैकैकोराशिः प्रतिनक्षत्रं च १३।२०। विंशतिकलाधिकास्त्रयोदश अंशाः सन्ति । तथाहि अश्विनी १३।२० भरणी १३।२० कृत्तिकाद्यपादश्च ३।२० मेषः । कृत्तिकान्त्यपादत्रयम् १० । रोहिणी १३।२०। मृगस्याद्यार्द्धञ्च ६।४०। वृषः । मृगस्यान्त्यार्द्धम् ६।४०आर्द्रा १३।२०। पुनर्वस्वाद्यपादत्रयं च १० । मिथुनम् । पुनर्वस्वन्त्यपादः ३।२० । पुष्यम् १३।२० अश्लेषा च १३।२० । कर्कः। मघा १३।२०। पूर्वफल्गुनी१३।२०। उत्तरफाल्गुन्याद्यपादश्च ३।२०। सिंहः । उत्तरफाल्गुन्यन्त्यपादत्रयं १० । हस्तः १३।२० । चित्राद्यार्द्धञ्च ६।४० । कन्या । चित्रान्त्यार्द्धं ६।४०। स्वातिः १३।२०। विशाखाद्यपादत्रयञ्च १०। तुला । विशाखान्त्यपादः ३।२० अनुराधा १३।२०। ज्येष्ठा च १३।२० । वृश्चिकः । मूलं १३।२० । पूर्वाषाढा१३।२० उत्तराषाढ़ाद्यपादश्च ३।२०। धनुः। उत्तराषाढ़ान्त्यपादत्रयं १० । श्रवणं १३।२० । धनिष्ठाद्यार्द्धञ्च ६।४० । मकरः । धनिष्ठान्त्यार्द्धं ६।४० । शतभिषा १३।२० । पूर्वभाद्रपदाद्यपादत्रयञ्च १०। कुम्भः । पूर्वभाद्रपदान्त्यपादः३।२० । उत्तरभाद्रपदा १३।२० रेवती च १३।२० मीनः । उत्तराषाढ़ायाः शेषपादश्रवणाद्यघटिकाचतुष्टयस्याभिजित्संज्ञा किञ्चित् कार्य्यार्थो । तस्य स्थानादि २८७ पृ० उक्तम् । एते च राशयः तत्रत्याश्विन्यादयश्च यथा पूर्वमवस्थिताः तेषां स्वरूपमश्लेषाशब्दे ४९९ पृ०, विक्षेपा ध्रुवकाश्च २४२२ पृ० दर्शिताः । वक्ष्यमाणभचक्रयोजनानि द्वादशधा विभक्तानि मेषादिराशीनां स्थानमानयोजनानि । २७विभक्तानि अश्विन्यादिनक्षत्रादीनां स्थानमानयोजनानि । ३६० विभक्तानि अंशस्थानमानयोजनानि । २१६०० विभक्तानि कलास्थानमानयोजनानि । भचक्रस्य शून्याद्यूर्द्ध्वस्थत्वात् तदाश्रितनक्षत्राणामप्यूर्द्ध्वस्थत्वम् । भचक्रवत् भूगोलस्य तावदंशकलाद्याद्यात्मकतया भूगोलांशकलादिस्थानसंलग्नसूत्रैकाग्रस्य निवेशने नक्षत्रकक्षायामंशकलाद्यात्मकस्थानेषु सूत्राग्रान्तरस्य निवेशने च तन्मध्यस्थानां शून्यादिकक्षाणामंशकलादिस्थानविभागः भचक्रकलादिस्थानाधःस्थानानां तत्तद्राशितदंशकलाविकलाद्यात्मकत्वं गौणम् ।

चन्द्रकक्षातोऽधः सिद्धविद्याधरघनाः क्रमेणाधोधःस्थिताः। ते च भूगोलात् द्वादशयोजनपर्य्यन्तमूर्द्ध्वगामिनि आवह नाम्नि भूवायौ स्थितत्वात् प्रवहवाय्ववस्थानाभावाच्च न राशिचक्रगत्या पश्चात् गच्छन्ति । तदधः भकक्षायाः समानान्तरालाकाशप्रदेशरूपकेन्द्रस्थाने भूगोलः स्थितः । भूगोलशब्दे विवृतिः। संक्षेपेणेह किञ्चिदुच्यते । स च ब्रह्मणो धारणात्मकशक्त्याश्रयत्वात् निराधारः एवाकाशे स्थितः । तस्य च स्थिरत्वं भचक्रस्यैव चलत्वं च परमतनिराशेन २४३२ पृ० समर्थितम् । भूगोलमध्यगतो मेरुः स च भूगोलादूर्द्ध्वाधोनिर्गतः । तत्र ऊर्द्ध्वस्थे मेरौ देवानां वासः, अधःस्थे चासुराणाम् । स च भूगोलः देवासुरभागतया द्विधा विभक्तः तद्विभाजकस्य महार्णव एव । स च पृथिव्या मेखलेव चतुर्दिक्षु वेष्टनाकारेण स्थितः। मेरुमध्यात् चतुर्दिक्षु तुल्यभागेषु ९० अंशेषु समुद्रद्वीपमध्ये लङ्कादीनि भूम्यवृत्तपाद १२४६ योजनान्तरदेशस्थितानि चत्वारि पुराणि । यथा पूर्वस्यां भद्राश्ववर्षे यमकोटी । दक्षिणस्यां भारतवर्षे लङ्का । पश्चिमायां केतुमालवर्षे रोमकपुरी । उत्तरस्यां कुरुवर्षे सिद्धपुरी । ताभ्यः पुरीभ्यः (१२५६) योजनान्तरे देवाश्रयः मेरुरुत्तरतः स्थितः । असुराश्रयश्च तथैव दक्षिणतः । विषुवस्थः सूर्य्यः तासामसुपरिगो याति । तासु च विषुवच्छायापातोनास्ति न वा तदपेक्षयान्यत्राक्षस्योन्नतिः तत्रैव भचक्रस्य सर्व्वोन्नतत्वात् इत्यतस्तासां निरक्षेति संज्ञा मेर्वौरुपरिस्थितैः ध्रुवतारे, मूर्द्धस्थिते निरक्षपुरीषु च ते क्षितिसंलग्ने दृश्येते । तत्स्थानात् उत्तरां गच्छतः क्रमशः उत्तरध्रुवः क्षितिजवृत्तादुन्नतो भवति दक्षिणध्रुवश्च क्षितिमध्यप्रविष्टो भवति । एवं दक्षिणां गच्छतः क्रमशः दक्षिणध्रुवस्योन्नतिः उत्तरध्रुवस्य नतत्वात् भूवृत्तेनाच्छादनम् । भूवृत्तस्य ३६० अंशात्मकत्वेन निरक्षस्थानेभ्यः पादान्तरितस्थानस्थितत्वेन मेरौ ९० अंशाः अक्षांशाः । तदन्तरदेशेषु त्रैराशिकेनानुपातात् अक्षांशा ज्ञेयाः । यदि ९० अंशैः १२५६ योजनानि तदा १अंशे किमिति । किञ्चिन्न्यून १४ योजनैः एकोऽक्षांशः । सौम्ययाम्ययोः सूर्यस्य भूवृत्तपञ्चदशांश एव निरक्षस्थानात् परमक्रान्त्यंशाः २४ । तेन निरक्षस्थानात् १४ गुणिते २४ अंशे ३३६ एतद्योजनमितस्थानपर्य्यन्तं सूर्य्यस्य तयोर्दिशोरुपरिगमनम् । अवन्ती च लङ्कातः क्षितिषोड़शांशे २०१४ योजनान्तरे स्थिता । तेन तत्र २२।१/२ अक्षांशाः ।

ततः १।१/२ अंशान्तरिते २१ योजनान्तरितदेशपर्य्यन्तस्थितदेशोर्द्ध्वगः सूर्य्य उत्तरायणान्तगो गच्छति । ततः पूर्व्वस्यां पश्चाद्वा तत्समसूत्रपातस्थदेशेऽपि । राशिचक्रस्य निरक्षदेशोपरि पश्चाद्गत्या भ्रमदपि देवासुराभ्यां सव्यापसव्यगतिमत्तया, निरक्षदेशे क्षितिलग्नमध्यतया च दृश्यते । राशिचक्रमध्यस्थानमेव विषुवस्थानं तच्च सुरासुराणां क्षितिजवृत्तलग्नतया दृश्यम् । तत्र भचक्रे मेषादिषट्कमुत्तरोन्नतं तुलादिषट्कं च दक्षिणनतमत उत्तरमेरुस्थदेवैः मेषादिषट्कमेव दृश्यते तुलादिषट्कं तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते । दक्षिणमेरुस्थदैत्यैस्तु तुलादिषट्कमेव दृश्यते मेषादिषट्कं तु भूवृत्ताच्छादनात् न दृश्यते । अतो मेषादिषट्कस्थरविकाः षण्मासा देवानां दिनम्, सूर्य्यदर्शनयोग्यकालस्यैव दिनत्वात् तुलादिषट्कस्थरविकाः षण्मासाः रात्रिः, सूर्य्यादर्शनयोग्यकालस्यैव रात्रित्वात् । दैत्यानां तु तुलादिषट्कस्थरविकाः षण्मासाः दिनं, मेषादिषट्कस्थरविकाः षण्मासा रात्रिः। निरक्षदेशात् सौम्ययाम्ययोः ६६ अंशान्तरितदेशे तु द्वादशमासा एव दिनम् रात्रिर्नास्ति तद्वासिभिः सूर्य्यस्य सदा दर्शनात् । तथाहि पूर्व्वापरयोरिव याम्यसौम्ययोरपि उभयत्र ९० अंशपर्य्यन्तदृष्टिप्रचारात् सौम्ययाम्ययोश्च २४ अंशपर्यन्तमेव रवेः परमक्रान्तेरुक्तत्वात् सौम्ये ६६ अंशान्तरितदेशस्थानाम् याम्ये २४ अंशपर्य्यन्तरवेःस्थितावपि मिलित्वा ९० रवेः अंशान्तरालस्थितत्वात् दृष्टियोग्यता । एवं याम्ये ६६ अंशान्तरितदेशस्थानामपि सौम्ये २४ अंशपर्य्यन्तदेशोपरिगरवेर्दृष्टियोग्यता ९० अंशमध्यस्थत्वात् । सौम्ये निरक्षस्थानात् ६६।१/२० पलांशान्तरितदेशे धनुर्मकरराशी न दृश्येते । अतः धनुर्मकरस्थरविकौ द्वौ मासौ तत्र रात्रिः शिष्टादश मासा दिनम् । याम्ये तु तदंशस्थदेशे कर्कमिथुने न दृश्येते अतस्तत्र कर्कमिथुनस्थरविकौ द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टादश मासा दिनम् । निरक्षात् सौम्ये ७८।१/२ अंशान्तरितदेशे वृश्चिकादिराशिचतुष्कं न दृश्यते । तेन तत्स्थरविकाश्चत्वारोमासा रात्रिः । शिष्टा अष्टौ मासा दिनम् । याम्ये तु निरक्षात् तथान्तरितदेशे वृषादिचतुष्कं न दृश्यते । अतस्तत्स्थरविकाश्चत्वारो मासा रात्रिः । शिष्टा अष्टौ मासा दिनम् ।

सौम्ययाम्यायनवृत्तयोः सम्पातस्थानं विषुवद्द्वयं तच्च निरक्षोपरिगतम् । अयनवृत्तञ्च वृष्टिमारभ्य मिथुनान्तात् ६६।८कालेन प्राक् पश्चात् वा एवैकमंशमतीत्य चलतीति अदनशब्दे २६७५पृ० दर्शितम् । अयनवृत्तचलनाच्च तत्सम्पातस्थानादिकमपि भिद्यते । इदानीञ्च पश्चात् २१ अंशचलनम् तेन मिथुनस्य नवमांशे उत्तरायणान्तकालः । धनुषोनवमांशे च याम्यायनान्तकालः । तदनुसारेण तयोः सम्पातस्थानरूपविषुवस्थानद्वयमपि भिन्नम् । इदानीञ्च मीननवमांशे पूर्व्वविषुवस्थानं कन्यानवमांशे त्वपरविषुवस्थानम् । एवं विषुवायनमध्यगविष्णुपद्यादिस्थानमपि भिन्नम् । अयनञ्च द्विधा सौम्ययाम्यभेदात् । मीननवमांशात् कन्यानवमांशं यावत् सौम्यं, कन्यादशमांशात् मीननवमांशं यावच्च याम्यम् । एते एवायने देवासुरयोर्दिवारात्रिविभागदिनरात्रिमानज्ञानोपयोगि मुख्यतया । धनुर्नवमांशात् मिथुननवमांशं यावत् सौम्यायनं मिथुननवमांशात् धनुर्नवमांशं यावत् याम्यायनन्तु सौम्ययाम्यदिशोरर्कस्य गत्यारम्भकालतया चूड़ादिषु वर्ज्यावर्ज्यतया गौणं सौम्यायन एव चूड़ादिविधानात् याम्यायने तन्निवेधाच्च तथात्वमिति सि०शि०स्थितम् । इदानीं मीननवमांशरूपविषुवस्थाने च भूवृत्तार्द्धनिर्गतः सूर्य्यः क्रमेण मेषादीन् त्रीन् राशीन् ९० अंशान् मिथुननवमांशपर्य्यन्तम् उत्तरोत्तरमारोहन् देवानां पूर्व्वार्द्धं सम्पादयति मिथुनदशमांशात् कन्यानवमांशान्तञ्चावरोहन् अपरार्द्धम् । एवं कन्यादशमांशात् धनुर्नवमांशान्तं यावत् सञ्चरन् दैत्यानामहःपूर्व्वार्द्धं सम्पादयति धनुषोदशमांशात् मीननवमांशं यावत् सञ्चरंश्च उत्तरार्द्धमिति विवेकः ।

विधूर्द्ध्वभागस्थितपितॄणाञ्च चान्द्रमासेनाहोरात्रम् । तथाहि सूर्य्याचन्द्रमसोरेकराश्येकांशावच्छेदेन स्थितिकालरूपामावस्या । सूर्य्यस्य चन्द्रोपरिगतया तद्दिने तेषां मध्याह्नकालः अतएवामावस्यायां पितॄणां श्राद्धविधानम् स्वस्वमध्याह्नस्यैव भोजनकालत्वात् । पौर्णमास्याञ्च चन्द्रापेक्षया सप्तमराशिस्थतया सूर्य्यस्य तदा चन्द्राधोवर्त्तमानतयाऽदृश्यत्वात् अर्द्धरात्रम् । पुराणादौ चन्द्रात् सूर्य्यस्याधःस्थत्वकीर्त्तनमपि पितॄणां दृष्ट्या पौर्णमास्यभिप्रायेण । तेन पञ्चदश्यामहोरात्रमध्यकालतया कृष्णाष्टम्यर्द्धसमये तेषां सूर्य्योदयः । शुक्लाष्टम्यर्द्धकाले चास्तमनमिति तद्दिनस्य चान्द्रमासरूपता ।

निरक्षदेशात् भूवृत्तस्य पञ्चदशभागपर्य्यन्तमेव सूर्य्यस्य सौम्ययाम्ययोः परमक्रान्तेरुक्तत्वात् । भूवृत्तपञ्चदशभाग३२६ योजनान्तरालोत्तरदेशे तदपेक्षया सूर्य्यस्य दक्षिणस्थत्वे

छायाग्रमुत्तरम्, उत्तरस्थत्वे छायाग्रं दक्षिणम्। निरक्षात् याम्ये तथान्तराल २३३ विभागस्थदेशे तदपेक्षया सूर्य्यस्य दक्षिणत्वे छायाग्रमुत्तरम् उत्तरत्वे छायाग्रं दक्षिणम्। ततोऽधिकयोजनान्तरिते तु देशे, सूर्य्यस्य सौम्ययाम्यस्थत्वेऽपि सदा छायाग्रं विभाजकमेरुमुखम्। तथा च सौम्ये तथाविधदेशे छायाग्रं सौम्यमेरुमुखं याम्ये तु याम्यमेरुमुखमिति भेदः। लङ्कापुरे यदा सूर्य्योदयः तदा यमकोट्यां मध्याह्नः, भारताधःस्थे सिद्धपुरेऽस्तकालः, रोमकेऽर्द्धरात्रम्। एवं सर्वत्र भूवृत्ते ऊर्द्धाधःस्थितदेशयोरुदयास्तकालौ स्वस्वतिर्य्यक्पूर्वस्थितदेशे भूवृत्तपादान्तरिते मध्याह्नकालः, स्वस्वतिर्य्यक्पश्चात्तथास्थितदेशेऽर्द्धरात्रम्। तदन्तरालस्थदेशानान्तु त्रैराशिकेनोदयास्तकाला वेदितव्याः। इत्थंवं राशिचक्रस्यानिशभ्रमणात् तद्गतसूर्य्यस्यापि तद्वशात् भ्रमणेन देशभेदेनैवोदयास्तादिकालव्यवस्था।

निरक्षदेशात् उत्तरमेरुं गच्छतः क्रमेण उत्तरध्रुव उन्नतो दृश्यते, दक्षिणस्तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते। भचक्रमध्यं च क्रमेण नतं दृश्यते। सौम्यमेरुसन्निकृष्टदेशात् निरक्षं गच्छतस्य उत्तरध्रुवः क्रमेण नतः, भचक्रञ्च क्रमेणोन्नतं दृश्यते। एवं निरक्षात् दक्षिणमेरुं गच्छतस्य क्रमेण दक्षिणध्रुवः उन्नतः, भचक्रञ्च नतमुत्तरध्रुवस्तु भूवृत्तेनाच्छादनात् न दृश्यते। ततो निरक्षाभिमुखं गच्छतस्य क्रमेण दक्षिणध्रुवो नतो भचक्रञ्चोन्नतं भवति। तथा प्रवहवायुगोलस्यपूर्वापरविषुवद्वृत्ताधःस्थनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिलग्नत्वभ्रान्तिः, तत्र च भचक्रस्य मस्तकोपरिभ्रमणं च दृश्यते। तेन मेर्वभिमुखं गच्छतः क्रमेण ध्रुव उच्चः, भचक्रं च नीचमिति युक्तम्।

भचक्रस्येव तदधोऽधःस्थानां ग्रहकक्षाणामपि तत्तुल्यांशकलाविकलाद्यात्मतयाऽङ्कने महत्याः कक्षाया अंशादेर्बहुस्थलात्मकत्वम्, अल्पकक्षायां च अल्पस्थलात्मकत्वं, तेन महाकक्षायां स्थितस्य बहुकालेन भगणपूर्त्तिर्लघुकक्षास्थितस्य स्वल्पकालेन। अतोविधोः सर्वाधोलघुकक्षानिष्ठत्वेन मासेनैव भचक्रभ्रमणं, शनेस्तु सर्वोपरिमहाकक्षास्थितत्वात् ३० वर्षैर्भचक्रभ्रमणम्। एवमन्येषां तदन्तरालस्थितानां भचक्रभ्रमणकालविशेषः त्रैराशिकेन कल्पनीयः।

खकक्षादिमानयोजनानि अधोऽधःस्थग्रहकक्षामानयोजनानि च सू॰सि॰ उक्तानि तासां भूमध्यस्य चक्र।

खकक्षायाः १८७१२०८०८६४००००००

नक्षत्रकक्षायाः २५९८९०००० उ॰। ४१२६२६५८

शनिकक्षायाः १२७६६८२५५ उ॰। २०३१९०७१

अदृश्यराहुकक्षायाः ८०५७२८६४

गुरुकक्षायाः ५१३७५७६४ उ॰। ८१७६५३८

अदृश्यचन्द्रमन्दोच्चकक्षायाः ३८३२८४८४

कुजकक्षायाः ८१४६९०९ उ॰। १२९६६१९

बुधशुक्रसूर्य्यकक्षाणाम् ४३३१५०० उ॰। सू॰०३८९३७७

अदृश्यशुक्रशीघ्रोच्चकक्षायाः २६६४६७७ उ॰। ४२४०८८

अदृश्यबुधशीघ्रोच्चकक्षायाः १०४३२०९ उ॰। १६६०३३

चन्द्रकक्षायाः ३२४००० उ॰। ५१५६६

भूवृत्तपरिधिः ५०२६ स्थूलम् ४९६७ सूक्ष्मम्

अगस्त्यादीनां भचक्रस्थितिस्थानांशविक्षेपास्तु सू॰सि॰ उक्ता यथा।

अगस्त्यः मिथुनान्ते भचक्रस्य ९० अंशे स्थितः। मिथुनान्तक्रान्तिवृत्तात् याम्ये ८० अंशास्तस्य विक्षेपः।

मृगव्याधः मिथुनविंशांशे भचक्रस्य ८० अंशे स्थितः तदीयक्रान्तिवृत्तात् ४० अंशास्तस्य याम्ये विक्षेपः।

वह्निनक्षत्रं वृषराशिद्वाविंशभागे भचक्रस्य ५२ अंशे स्थितम्। तस्याष्टावंशाः स्वक्रान्तिस्थानात् उत्तरे विक्षेपः।

ब्रह्महृदयम् वृष २२ भागे भचक्रस्य ५२ भागे स्थितं स्वक्रान्तिवृत्तात् सौम्येऽस्य ३० अंशाः विक्षेपः।

एतच्च मिथुनान्तेऽयनांशकाले, अयनांशचलने तु अन्यत्र विक्षेपः।

रोहिणीशकटम् वृषराशिसप्तदशांशे भचक्रस्य ४७ अंशे स्थितं स्वक्रान्तिस्थानात् अंशद्वये याम्येऽस्य विक्षेपः।

ब्रह्मनामनक्षत्रम् वृषसप्तविंशांशे भचक्रस्य ५७ अंशे स्थितम् स्वक्रान्तिस्थानात् सौम्ये ३८ अंशा अस्य विक्षेपः।

अपांवत्सनक्षत्रं चित्रातुल्यध्रुवके स्थितं चित्राविक्षेपात् अंशद्वयात् ५ अंशाः सौम्ये अस्य विक्षेपः।

आपसंज्ञनक्षत्रं चित्रायामेव स्थितं अपांवत्सात् ६ अंशान्तरेऽस्य सौम्ये विक्षेपः।

सप्तर्षयस्तु उत्तरस्यां स्थिताः विक्षेपभेदस्तु सौरागमे नोक्तः तेषां शतवर्षैरेकैकर्क्षभोगः वृ॰सं॰ उक्तः ऋषिशब्दे १४५१ पृ॰ विवृतिः।

अश्विन्यादीनां योगताराादिकमस्लेषाशब्दे ४९७पृ॰ उक्तम् ध्रुवकविक्षेपास्तु २४५२ पृ॰ उक्ताः।

वीथिविवृतिः वृहत्संहितायां यथा

नागवीथिः	अश्विनीभरणीकृत्तिकाः
गजवीथिः	रोहिण्यमृगशीर्षार्द्राः

ऐरावतवीथिः	पुनर्व्वसुपुष्याश्लेषाः
वृषभवीथिः	मघादित्रयम्
गोवीथिः	हस्तादित्रयम्
जरद्गववीथिः	विशाखादित्रयम्
मृगवीथिः	मूलादित्रयम्
अजवीथिः	श्रवणादित्रयम्
दहनवीथिः	पूर्वभाद्रपदादित्रयम्

सूर्य्यादिग्रहाणां ४३२०००० वर्षात्मकयुगे राशिचक्र भ्रमणसंख्या सू॰सि॰ उक्ता यथा

रवेः	४३२००००	पूर्वगत्या
बुधस्य	४३२००००	तथा
शुक्रस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यभौमशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यगुरुशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
अदृश्यशनिशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
चन्द्रस्य	५७७५३३३६	तथा
भौमस्य	२२९६८३२	तथा
अदृश्यबुधशीघ्रोच्चस्य	१७९३७०६०	तथा
गुरोः	३६४२२०	तथा
अदृश्यशुक्रशीघ्रोच्चस्य	७०२२३७६	तथा
शनेः	१४६५६८	तथा
अदृश्यचन्द्रमन्दोच्चस्य	४८८२०३	तथा
अदृश्यराहोः (पातस्य)	२३२२३८	पश्चाद्गत्या

एत एव सहस्रगुणिताः कल्पे सूर्य्यादिभगणाः। तत्र सि॰शि॰सूक्ष्मतया विशेष उक्तः स च २४२८पृ॰दर्शितः।

कल्पे सूर्यमन्दोच्चादिभगणसंख्या

	सू॰सि॰ मते	सि॰शि॰ मते
प्राग्गतेः सूर्यमन्दोच्चस्य	३८७	४८०
तथा कुजमन्दोच्चस्य	२०४	२९२
तथा बुधमन्दोच्चस्य	३७८	३३२
तथा जीवमन्दोच्चस्य	९००	८५५
तथा शुक्रमन्दोच्चस्य	५३५	६५३
तथा शनिमन्दोच्चस्य	३९	४१
पश्चाद्गतेः कुजपातस्य	२१४	२६७
तथा बुधपातस्य	४८८	५२१
तथा जीवपातस्य	१७४	६३
तथा शुक्रपातस्य	९०३	८९३
तथा शनिपातस्य	६६२	५८४

कल्पादौ पातं विहाय सर्वे ग्रहाः मीनान्ते मेषादौ प्राग्गत्या स्थिताः

पातस्तु विलोमगत्या तुलादौ स्थित इति भेदः। तदुत्तरकाले तु स्वस्वगत्यनुसारेण राशिकलादौ स्थितिः प्राग्गत्या पश्चाद्गत्या वा बोध्या॥ चैत्रशुक्लप्रतिपदि शनिवारे कल्पारम्भः इदानीञ्च श्वेतवराहकल्पः। तत्र च वर्त्तमानकालपर्य्यन्ताहर्गणानयनम् अहर्गणशब्दे ५७७ पृ॰ दर्शितरीत्या ज्ञेयम्। अस्य कलेश्च शुक्रवारे प्रवृत्तिः।

महायुगे नाक्षत्रादिदिनसंख्या सू॰सि॰ उक्ता

नाक्षत्रदिनसंख्या	१५८२२३७८२८
सावनदिनसंख्या	१५७७९१७८२८
चान्द्रदिनरूपतिथिसंख्या	१६०३०००८०

सूर्य्यादिविम्बमानयोजनानि सि॰शि॰ उक्तानि

रवेर्बिम्बव्यासयोजनानि	६५२२
चन्द्रमण्डलव्यासयोजनानि	४८०

भूमण्डलव्यासयोजनानि स्थूलानि १६००सू॰सि॰ उक्तानि १५८१ सूक्ष्माणि सि॰शि॰ उक्तानि। योजने करमानाङ्गुलस्य षट्सप्तत्यष्टयवमितत्वभेदेन योजनसंख्याभेदः। अन्येषां ग्रहाणां बिम्बमानं सौरागमे नोक्तम्।

कल्पादौ ग्रहाणां भ्रुवकाः २४३२ पृष्ठे उक्ता ग्रहाणां सावनदिने मध्यगतिमानं तत्रैव पृष्ठे उक्तं, मेषादौ सूर्य्यस्य सावनमानेन भोगकालः ४२३४,३५ पृ॰ दर्शितः

दशगुर्व्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः असुरिति चोच्यते ६ षड्भिः प्राणैः पलं विनाडी च, षष्ट्या पलैः नाडीदण्ड इति चोच्यते षष्ट्या दण्डैर्नाक्षत्रमहोरात्रम्। भचक्रस्य तावता कालेन भूवृत्तभ्रमणात् तस्य नाक्षत्रत्वम्। सावनदिनं सूर्योदयाद्द्वितीयसूर्य्योदयपर्य्यन्तकालरूपम् तच्च नाक्षत्रदिनात् सूर्य्यस्य स्वाक्रान्तनक्षत्राश्यंशादि भोगकालाधिकम्। सावनदिनमपि नाक्षत्रदिनवत् स्वपरिमाणानुसारिषष्टिदण्डात्मकमिति भेदः।

नक्षत्रचक्रस्य षष्ट्या दण्डैर्भूवृत्तभ्रमणेऽपि तस्य द्वादशराश्यात्मकतया षष्टिदण्डमध्ये द्वादशराशीनामुदयः। राश्युदयश्च स्वस्वदृष्टिगोचरकुजवृत्ते पूर्वस्यां प्राथमिकदृष्टिगोचरयोग्यस्थानसम्बन्धः। राशीनां मध्ये यस्य यत्किञ्चित्कलाद्युदयः तस्योदय इति व्यवह्रियते। राशिचक्रस्य तिर्य्यक्स्थिततया देशभेदेन दृष्टियोग्यकालतारतम्येन कालभेदेनैव मेषादीनामुदयः न तु समकालेन। तत्र निरक्षदेशेषु मेषादीनामुदयासवः सू॰सि॰उक्ता यथा

	असवः	पलानि	दण्डादि ।
मेषस्य	१६७०	२७८।२/६,	४।३८।२/६
वृषस्य	१७९३	२९८।५।६	४ ५८,५/६
मिथुनस्य	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
कर्कस्य	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
सिंहस्य	१७९३	२९८।५/६,	४।५८।५/६
कन्यायाः	१६७०	२७८।२/६,	४।३८।२/६
तुलायाः	१६७०	२७८।२/६	४।३८।२/६
वृश्चिकस्य	१७९३	२९८।५/६	४।५८।५/६
धनुषः	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
मकरस्य	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
कुम्भस्य	१७९३	२९८।५/६,	४।५८,५/६
मीनस्य	१६७०	२७८।२/६	४।३८।५/६,

मेषादीनामुदयकालभेदे कारणम् २४३६ पृ० दर्शितम् अन्यदेशेषु चरखण्डवशेन लग्नमानभेद उन्नेयः। चरस्थानञ्च द्विविधं सौम्ययाम्यं पूर्वापरञ्च। तत्र लङ्कातोमेरुपर्य्यन्तदेशः सौम्ययाम्यं चरस्थानं मध्यरेखातः समसूत्रपातस्थपूर्वापरदेशः पूर्वापरचरस्थानम्। चरखण्डानयनञ्च २४३६ पृ० दर्शितम्।

देशभेदेन सूर्य्योदयादिव्यवस्था सि०शि० उक्ता लङ्कामारभ्य उत्तरमेकं नीयमाना रेखा अवन्तीकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती या याति सा मध्यरेखा। मध्यरेखायां यदा सूर्य्योदयः तत्पूर्वदेशे ततः पूर्वमेव तदुदयः। ततः पश्चिमे भागे तु पश्चात्। तत्र यदि ६० घटीभिः भूवृत्तयोजनानि लभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरान्तरालयोजनानि कियत्या घट्या इत्यनुपातेनोदयकालज्ञानम्। सौम्यायने देवभागस्थदेशे दिवसो महान् तदुपरि सूर्य्यस्य गतत्वात्, रात्रिस्तु स्वल्पा। याम्यायने देवभागे दिनं स्वल्पं रात्रिर्महती। निरक्षे तु सर्वदैव अहोरात्रं समानम् पूर्वप्रदर्शितप्रमाणकोदयकालकानां मेषादीनां मध्ये यंकञ्चिदारभ्य दिनारम्भे त्रिंशद्घटिकामानत्वसिद्धेः। तत्र मेषादौ देवभागस्थतया सूर्य्यस्यासन्नत्वात् तत्रत्यदेशे ग्रीष्मप्रधानता। तुलादौ तु दैत्यभागस्थत्वात् सूर्य्यस्य विप्रकृष्टतया देवभागे शिशिरप्रधानता। दैत्यभागे तु वैपरीत्येन शिशिरग्रीष्मते। द्वादशराशिषु मध्ये द्वयोः सौम्ययाम्यायनसंक्रान्ती द्वयोर्विषुवसंक्रान्ती अष्टसु विष्णुपद्यः संक्रान्तयः। तथाहि विषुवायनयोर्मध्ये द्वे विष्णुपद्याख्यौ संक्रान्ती। तेन मेषारम्भे पूर्वविषुवसंक्रान्तिः। वृषे विष्णुपदीसंक्रान्तिः मिथुनेऽपि विष्णुपदी संक्रान्तिः तस्यांशविशेषे च षडशीतिमुखं तेनेयं संक्रान्तिः षडशीतिमुखेऽतीते जायमानत्वात् षडशीतिरिति च भण्यते। मिथुनान्ते कर्कादौ याम्यायनसंक्रान्तिः सूर्य्यस्य दक्षिणगतेरारम्भात् तस्य दक्षिणायनत्वं तच्च चूडादिषु वर्ज्यतया गौणम्। सिंहे विष्णुपदी। कन्यारम्भे विष्णुपदी प्राग्वत् षडशीतिरिति च कथ्यते। कन्यान्ते तुलादौ अपरविषुवसंक्रान्तिः तुलान्ते वृश्चिकादौ विष्णुपदी, धनुरादौ विष्णुपदी प्राग्वत् षडशीतिरिति च। धनुरन्ते सौम्यायनसंक्रान्तिः सूर्य्यस्योत्तरगत्यारम्भात्। तच्च चूडादौ विहितत्वेन गौणम्। मकरान्ते कुम्भादौ विष्णुपदी, कुम्भान्ते मीनादौ विष्णुपदी षडशीतिरिति च कथ्यते। षडशीतिमुखत्वञ्च षडशीत्यंश मितान्तरकालस्थित्या। तथाहि तुलादितः षडशीतितमोऽंशः धनुषः षड्विंशोऽंशः तत्र प्रथमं तन्मुखम् तत आरभ्य मीनद्वाविंशेऽंशे द्वितीयं, ततोमिथुनस्याष्टादशांशे तृतीयं कन्यायाश्चतुर्द्दशांशे चतुर्थमिति भेदः। अतश्चराचरद्व्यात्मकराशिषु षडशीतिमुखसद्भावात् तिस्रः षडशीतयः। सुरासुराणां दिनरात्रिविभागकारि अयनन्तु मेषादिमारभ्य कन्यान्तं यावत् सौम्यायनं तुलादिमीनान्तं च याम्यायनमिति भेदः। संक्रान्तिश्च द्विविधा स्थिरा चला च विवृतिरयनसंक्रान्तिशब्दे २२९ पृ० दृश्या। अयनचलनवत् विषुवविष्णुपद्यादीनां चलनात् कालभेदेन राशिविशेषाद्यंशभेदेनैव तत्तत्संक्रान्तिर्भवति।

इदानीञ्च मीनस्य पश्चात् एकविंशांशे अर्थात् तन्नवमांशे विषुवारम्भः मिथुननवमांशे च अयनारम्भः। इत्येवं सर्वसंक्रान्तीनां तत्तदंशभेदे चलसंक्रान्तिरित्युन्नेयम्।

राशिचक्रस्य तत्स्थाश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणाञ्च एकस्यां रात्रौ दृष्टियोग्यता। तथाहि सूर्य्यस्य यस्मिन् राशौ यदंशादौ उदयः, ततः सप्तमे राशौ तथाविधांशादावस्तमनम्। तेन सूर्य्याक्रान्तांशापेक्षया १८० भचक्रांशाः क्रमेण दिवसे उदिता अपि सूर्य्यकिरणाच्छन्नतया दिवसे न दृष्टियोग्या अस्तमिते तु सूर्य्ये रात्र्यारम्भक्षणे ते सर्वे पूर्वकुजवृत्तात् पश्चिमकुजवृत्तमध्ये नतोन्नततया दृश्यन्ते। यथा यदा मेषस्य प्रथमांशे सूर्य्योदयात् दिनारम्भः ततः पूर्वस्था मेषावशिष्टांशाः, वृषादिराशिपञ्चकं १५०अंशात्मकं तुलायाः प्रथमांशाद्यार्द्धं च क्रमेण दिने उद्ग-

च्छति। ततः रात्र्यारम्भे तुलायाः प्रथमांशद्वितीयार्द्धं, ततो धनुरादिपञ्चकम् १५०अंशात्मकं, मेषस्याद्यांशश्च क्रमेण रात्रौ उद्गच्छति ; अत एकस्यां रात्रौ सर्वराशिचक्रांशदर्शनम्। इयांस्तु विशेषः पूर्वकुजाट्टतात् खमस्तकोपरिस्थाकाशभागरूपं खस्वस्तिकं यावत् ९० अंशात्मकं राशित्रयं मध्याह्नकालमध्ये क्रमेणोन्नतं भवति अपराह्णे तु तदेव ९०अंशात्मकं राशित्रयं खस्वस्तिकात् पश्चिमकुजाट्टाभिमुखं सत् नतं भवति। उन्नतांशानां मध्ये यस्य यस्य स्वापेक्षया पूर्वस्यैकनवतितमांशस्योदयः तस्य तस्य नतिर्भवति। नतांशानाञ्च मध्ये यस्य स्वापेक्षया १८१ पूर्वस्यैकाशीत्युत्तरशततमांशस्योदयः तस्य तस्य पश्चिमकुजाट्टेनाच्छादनादस्तत्वम् भवति। राशिचक्रवत् तत्स्थानि अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि तत्स्था भौमादिग्रहाश्च एकरात्रौ दर्शनयोग्या भवन्ति। अस्तंगतास्तु सूर्य्येण सह दिन एव उदिता अपि सूर्य्यकिरणाविभूततेजस्कत्वात् न दृश्यन्ते। कालशब्दे १९९१पृ०दर्शितास्तांशमध्यवर्त्तिनस्तु सूर्य्यसन्निकर्षविशेषेण मन्दकिरणतया दृश्या अपि न सम्यक् दृश्यन्ते। चन्द्रस्य दर्शने त्वयं विशेषः चन्द्रोहि जलमयः तस्य स्वतोदीप्तिर्नास्ति तस्य दूरस्थितजलमयस्य दृष्ट्ययोग्यत्वात्। सूर्य्यकिरणप्रवेशेनैव दीप्त्या दर्शनयोग्यता तन्मण्डलस्य सूर्य्याधःस्थितत्वेऽपि एकराश्येकांशावस्थितिकालरूपामावास्यान्तकालात् क्रमेण सूर्य्यात् पूर्वगतस्य तिर्य्यग्रूपेण स्थितत्वात् तत्प्रवेशः। तत्रापि ४८० योजनात्मकचन्द्रबिम्बस्य गोलाकृतितया सूर्य्याभिमुखार्द्ध एव सूर्य्यकरप्रवेशः नेतरार्द्धे। तथा च पूर्णिमान्तसमय एव तयोः सम्यक्तिर्य्यग्रूपेण स्थितत्वात्तदानीमेव चन्द्रबिम्बार्द्धे २४० योजनात्मके तत्करसंपूर्णप्रवेशः। पूर्णिमान्तकालस्य सूर्य्याक्रान्तराश्यादितः भचक्रस्य १८० अंशस्थे चन्द्रे भवति। स च पञ्चदशतिथिभिर्भवति तथा च यदि १५ दिनैः १८० अंशगत्या करप्रवेशपूर्त्तिकालः तदा एकेन दिनेन क इत्यनुपातेन फलम् १२ अंशाः। यदि १८०अंशगत्या २४०योजनात्मकपूरणं तदा द्वादशांशगत्या किमित्यनुपातेन फलं १६योजनात्मकं चन्द्रबिम्बार्द्धस्य पञ्चदशांशरूपकलापूरणं लभ्यते ततश्च चन्द्रबिम्बार्द्धस्य पूर्वगतौ पञ्चदशांशात्मक १६योजनरूपायाः कलायाः पश्चिमस्य सूर्य्यापेक्षया तिर्य्यक्स्थित्या सूर्य्यकिरणप्रवेशानुकूलतया तत्क्रियात्व मारोप्यते। पञ्चदशकलात्मकचन्द्रमण्डलस्य तु शुक्लप्रतिपदादि सूर्य्याक्रान्तांशादितो विभागानुकूलक्रियारूपनिःसरणस्य सत्त्वात् न केवलैकादिमात्रकलाक्रिया, तथाङ्गीकारे च केवलायास्तस्या बिम्बं विहाय गन्तुमसम्भवात् न तन्निःसरणं सम्भवति न वा दृश्यते। दृश्यते च द्वितीयादौ सूर्य्याक्रान्तांशादिभ्योबहुदूरतया चन्द्रबिम्बस्य स्थितिः। किञ्च प्रथमादि दिने प्रथमादिकलामात्रस्य पूर्वतोनिःसरणस्वीकारे चन्द्रबिम्बस्य पूर्वादिकलानामेव दृश्यतापत्तिः। न च तथा दृश्यते प्रत्युत पश्चिमस्थकलानामेव क्रमशः दृष्टिर्जायते। अतः सूर्य्यकिरणप्रवेशयोग्यत्वसम्पादिका तिर्य्यक्स्थित्यनुकूलैव प्रथमादिकलाक्रियेति वस्तुस्थितिः। तत्रामावास्यान्तक्षणे सूर्य्याक्रान्तराश्यंशादिसाम्येन तदधःस्थचन्द्रस्य सर्वथाऽदर्शनम् सूर्य्येण सह दिन एव तस्योदयात्। ततः शुक्लप्रतिपदि द्वादशांशान्तरितत्वेन तस्य सूर्य्यात् पूर्व्वगत्या १६ योजनात्मकचन्द्रबिम्बार्द्धकलायाः तिर्य्यक्स्थितत्वेऽपि कालशब्दे १९९० पृ० दर्शितास्तांशमध्यवर्त्तित्वात् अस्तांशमध्यवर्त्तिभौमादीनामिव न दृष्टिः। एवं कृष्णचतुर्द्दश्यामपि द्वादशांशान्तरित्वेन पश्चात्तिर्य्यक्स्थित्यापि न दृष्टियोग्यता। शुक्लद्वितीयायान्तु सूर्य्याक्रान्तराश्यंशात् दिनद्वयेन २४ अंशान्तरितत्वेन पूर्व्वापेक्षया सूर्य्यादधिकतिर्य्यक्स्थित्या २४ योजनात्मकस्य चन्द्रबिम्बार्द्धपञ्चदशांशरूपकलाद्वयस्य सूर्य्यकिरणप्रवेशात् दृष्टियोग्यता। एवं तृतीयादिष्वपि क्रमेण सूर्य्यकिरणप्रवेशाधिक्यात् अंशविशेषे दीप्तिपरिवृद्धिः। शुक्ले पक्षे सूर्य्याक्रान्तराशितः द्वित्रादिराश्यन्तरितत्वेन स्थितस्य दिवोदितस्यापि चन्द्रबिम्बस्य सूर्य्यकिरणविशेषप्रवेशेऽपि सौरालोकेनाविभूतत्वात् सूक्ष्मतयैव दृष्टियोग्यता। पूर्णिमायान्तु चन्द्रस्य सूर्य्याक्रान्तराशितः १८० भचक्रांशगत्या परमतिर्य्यक्स्थित्या सर्वकलासु २४० योजनात्मिकासु सूर्य्यकिरणप्रवेशः। कृष्णप्रतिपदि तु द्वादशांशान्तरितत्वेन सूर्य्यात् पश्चात् स्थित्या तिर्य्यग्गत्यल्पतया १५ योजनरूपप्रथमकलायां न सूर्य्यकरप्रवेश इत्यतस्तस्य न दर्शनम् तत्र सूर्य्यकराप्रवेशनानुकूलतिर्य्यग्गतिभेद एव कृष्णपक्षीयकलाक्रियेति भेदः। अधिकमिन्दुशब्दे ९३० पृ० उक्तम्।

तिथिकरणयोगनक्षत्रवारेशादिस्वरूपादिकं तत्तच्छब्दे दृश्यमिति दिक्।

खग्गड पु० खे आकाशे गलति गल–अच् पृषो० लस्य डः। (खागडा) ख्याते तृणभेदे रत्नमा०। [चूर्णकुन्तले हेमच०।

खङ्कर पु० खन्यते खन–क्विप् कीर्य्यते कॄ–अप् कर्म्मधा०।

खच पूतौ उत्पत्तौ च अतिक्रान्तोत्पत्तौ सि॰कौ॰ क्र्या॰ प॰अक॰सेट्। खच्ञाति अखचीत्-अखाचीत्। गण-व्यत्यासात् "खचद्वृत्तावलीढम्" कथास॰।

खच बन्धने अद॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। खचयति-ते अचखचत् त। "शकुन्तनीडखचितं बिभ्रज्जटामण्डलम्" शकु॰ "रत्नच्छायाखचितबलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः" मेघदू॰ उद्+सह बन्धने। "अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव" रघुः। "उत्खचिता सह ग्रथिता" मल्लिना॰।

खचमस पु॰ खे आकाशे चम्यतेऽसौ चम-कसच्। चन्द्रे त्रिका॰ "एष सोमोराजा देवानामन्नं देवा एनं भक्षयन्तीति" श्रुतेः स्वर्गवासिभिस्तस्यादनात्तस्य तथात्वम्।

खचर पु॰ खे आकाशे चरति चर-ट। १मेघे शब्दच॰। २वायौ ३सूर्य्ये च। ४राक्षसे पु॰स्त्री मेदि॰स्त्रियां ङीष्। "खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः खचरस्य पिता न पुनः खचरः। खचरस्य सुतेन हतः खचरः खचरी परिरोदिति हा खचर!" इति शब्दकल्पद्रुमे द्रोणपर्व्वीयतया लिखितं तत्तु घटोत्कचवधपर्वण्येव सम्भवदपि तत्र न दृश्यते। तस्य श्लोकस्यायमर्थः खचरस्य वायोः सुतस्य भीमस्य सुतः पुत्रः खचरः घटोत्कचः। खचरस्य राक्षसस्य तस्य पिता भीमः न खचरः राक्षसः। खचरः घटोत्कचः खचरस्य सूर्य्यस्य सुतेन कर्णेन हतः। खचरी हिडम्बा तन्माता राक्षसी हा खचरेत्युक्त्वा रोदितीति। ५आकाशगामिमात्रे देवपक्षिशरग्रहादौ त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "पन्नोदिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः"। संकल्पादौ पाठ्यमन्त्रः। अत्र खचरशब्देन ग्रहा उच्यन्ते अमरपवनयोः पृथङ्निर्द्देशात्। "खचरनगरकल्पं नाशयन् पाण्डवानाम्" भा॰द्रो॰७अ॰। "पुरं सुरमणीयञ्च खचरं सुमहाप्रभम्" भा॰व॰ १७२ अ॰। खपुरशब्दे विवृतिः। "जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः" भा॰व॰२४२ अ॰। खचरा गन्धर्वाः॥ वृ॰स॰ १४ अ॰ कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्ते ६देशभेदे पु॰ब॰व॰। "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "हेमतालराजन्यखचरगव्याश्च" "खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा। शान्तेऽथ वा हास्यरसे भवेदेष द्रुमाचरः" संगीतदा॰ उक्ते ७गीतभेदे पु॰।

खचारिन् त्रि॰ खे आकाशे चरति-चर-णिनि। १आकाशगामिनि पक्षिसूर्य्यादौ स्त्रियां ङीप्। २कार्त्तिकेये पु॰ "खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः" भा॰व॰१२॰अ

खचित त्रि॰ खच-क्त। १संयुक्ते त्रिका॰ २व्याप्ते शब्दच॰। ३स्फुरिते जटाध॰। [खचि हस्वः खजयति।॰

खज मन्थे भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। खजति अखा(ख)जीत् घटा॰

खज पङ्गुतायां भ्वा॰ इदित् पर॰ अक॰ सेट्। खञ्जति अखञ्जीत्। खञ्जः। पङ्गुता चेहैकपादविकलता।

खज पु॰ खजति मथ्नाति खज-अच्। १मन्थानदण्डे। "पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः। शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसंकल्पजैः खजैः" भा॰शा॰ २१४ अ॰। "दध्नः सौम्य! मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति" छा॰उ॰। "वायुसहितेन खजेन मथ्यमानस्य दध्नः" भा॰शा॰। "खजोमन्थानः तेन मथ्यमानस्य दध्नः" आन॰ (हाता) २दर्व्याम् भरतः ३युद्धे च तत्र शत्रोर्मर्द्दनात् तथात्वं "अलर्षि युध्म खजकृत् पुरन्दर!" ऋ॰८।१।७, "खजकृत् युद्धकर्त्तः!" भा॰ स्वार्थे क। खजक। मन्थानदण्डे हेम॰। [उज्ज्वलद॰।

खजप न॰ खज्यते मथ्यते खज-कर्मणि कपन्। घृते उ-

खजल न॰ खे आकाशे सञ्चितं, खात् पतितं वा जलं शाक॰ त॰। १नीहारे त्रिका॰ २आकाशपतिते जले च "दर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीटभूताश्च। तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्वम्" राजवल्लभः।

खजा स्त्री खज-घटा॰ भावे अ। १मन्थने (मओता) २मारणे हेम॰। कर्त्तरि अच् टाप्। चमसाकारे ३पाकसाधनद्रव्ये मेदि॰। "खजाञ्च दर्वीं करेण धारयन्" भा॰ वि॰ ७अ॰।

खजाक पुंस्त्री खज-आकन्। १पक्षिणि उज्ज्वलद॰ खजा-स्वार्थे क। २चमसाकारे पाकसाधने द्रव्ये स्त्री अमरः।

खजिका स्त्री खजैव स्वार्थे क वा अत इत्वम्। खजायां चमसाकारे पाकसाधनभेदे शब्दचि॰।

खजित् पु॰ खेन शून्यभावनया जयति संसारं जि-क्विप्। बुद्धभेदे सहि "सर्वं शून्यं शून्यमिति" भावनया जगतांस्थिरत्वनिराकरणेन संसारं जयतीति" तस्य तथात्वं बुद्धशब्दे विवृतिः। [राजनि॰।

खज्योतिस् पु॰ खे आकाशे ज्योतिरस्य। खद्योते कीटभेदे

खञ्ज त्रि॰ खजि गतिवैकल्ये अच्। (खोंडा) एकपादविकले। तस्य लक्षणादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा "वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद् यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्। सक्थ्नः कट्यादि-

गुल्फस्य, कण्डरां कचास्नायुम् आक्षिपेत् गमनादौ कम्पयेत्। वधात् गमनादिक्रियाघातात्"। तथाच एकपादविकलत्वे खञ्जः द्विपादविकलत्वे पङ्गुरिति भेदः। तस्यैव भेदः कलायखञ्जः तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा "कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च लक्ष्यते। कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम्। गमनारम्भे कम्पते। एतस्य खञ्जादयमेव भेदः कलायखञ्ज इति शास्त्रे रूढा संज्ञा न तु यौगिकी"। तस्य कर्मविशेषविपाकत्वम् शातातपेनोक्तं यथा "हरणे निहते खञ्जः शृगाले तु विपादकः"। विपादकः पादद्वयगतिशून्यः पङ्गुरित्यर्थः। "काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्। तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्" मनुः तस्य दैवपैत्रकर्मकरणकालेऽपसार्य्यतामाह" मनुः "खञ्जो वा यदि काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्। हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्ततः" जन्मतः खञ्जत्वे सुश्रुतेन कारणमुक्तं यथा "दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति"। स्वार्थे क खुल् वा। खञ्जक तत्रार्थे हेम०। अस्य कडारादिपाठात् वा पूर्व्वनिपातः खञ्जबाहुः कलायखञ्ज इत्यादि।

खञ्जकारि पु० खञ्जकखारिः (खेंसारि) धान्यभेदे राजनि० तत्सेवनात् खञ्जत्वं जनयतीति तस्य तथात्वम्।

खञ्जखेट पुंस्त्री खञ्ज इव खेटति खिट-गतौ अच्। खञ्जन विहगे शब्दमा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

खञ्जखेल पुंस्त्री खञ्ज इव खेलति खेल-अच्। खञ्जनखगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

खञ्जन न० खजि—भावे ल्युट्। १विकलगतौ मेदि० कर्त्तरि ल्यु। २खनामख्याते पक्षिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। तत्रार्थे। तस्य दर्शने शुभाशुभफलाद्युक्तं वृ०सं० ४५ अ० यथा "खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे। प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि। स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः। आ कण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम्। कृष्णो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः स रिक्तकृद्रिक्तः। पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः। अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु। करितुरगभुजगमूर्ध्नि प्रासादोद्यानहर्म्येषु। गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे। हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु। हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु। दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते। पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते। शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः। गृहपटलेऽर्थभ्रंशो बध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः। पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु। महिषोष्ट्रगर्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करादिस्थः। प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः। पक्षौ धुन्वन् शुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः। सूर्य्योदयेऽथो शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये। नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम्। पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति। तस्मिन्निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन् यस्मिंस्तु छर्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः। अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम्। नृतविकलविभिन्नरोगितः स्वतनुसमानफलप्रदः खगः। धनकृदभिनिलीयमानको वियति च बन्धुसमागमप्रदः। नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे खगमवलोक्य महीतले विदध्यात्। सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम्। अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः। न नृपतिरशुभं समाप्नुयान्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक्। आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु दिनशेषे। दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम्" ति०त०। "कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाबलम्। शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ। (तन्नतिमन्त्रः) "नीलग्रीव! शुभग्रीव! सर्व्वकामफलप्रद!। पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट! नमोऽस्तु ते"। वसन्तराजे "दृष्टो दिनेऽगस्त्यमुनौ सुदेशे सुचेष्टितं खञ्जनकोविदध्यात्" इत्युपक्रम्य "त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त्वमदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन। सं दृश्यसे प्रावृषि निर्गतायां त्वं खञ्जनाश्चर्य्यमयो नमस्ते"। एतद्वचनात् यदा शिरसि शिखोद्गमस्तदा खञ्जनो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तरं शिखाविगमात् पुनर्दृश्यते। दर्शनफलम् "अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु। राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाद्वलेषु। भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः"। वर्षकृत्ये "वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं, याम्ये त्वग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये। वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने"।

"अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम्" नैष० "युगपत्कुरुते खञ्जनगञ्जनाक्षि ! शिरोमदीपं यदि याति यातु" "एकोहि खञ्जनवरो नलिनीदलस्थः" इति च उद्भटः। ततः शिवादि० अपत्यादौ अण्। खाञ्जन तदपत्यादौ

खञ्जनरत न० खञ्जनस्येव गोप्यं रतम्। यतीनां गोप्ये मैथुने हारा०।

खञ्जना स्त्री खञ्जन इवाचरति खञ्जन+ङ्र क्विप्। खञ्जनाकारायां पक्षिण्याम् सर्पिण्याम्" मेदि०।

खञ्जनाकृति पुंस्त्री खञ्जनस्येवाकृतिरस्य।१खञ्जनाकारे पक्षिभेदे शब्दच०। ६त०। २खञ्जनस्याकारे स्त्री।

खञ्जनासन न०"खञ्जनासनमाख्यास्ये यत्कृत्वा सुस्थिरोभवेत्। पृष्ठे पादद्वयं कृत्वा हस्तौ भूमौ प्रधापयेत्। भूमौ हस्तद्वयं नाथ ! पातयित्वाऽनिलं पिबेत्। पृष्ठे पादद्वयं बद्ध्वा खञ्जनेन जयी भवेत्" रुद्रजामलोक्ते आसनभेदे।

खञ्जनिका स्त्री खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। खञ्जनाकारे पक्षिभेदे त्रिका०।

खञ्जरीट पुंस्त्री खञ्ज इव ऋच्छति ऋ-गतौ बा० कीटन्। खञ्जनविहगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

खञ्जा स्त्री "शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम्। सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदविततिभवति शिखा। विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदवितति—विरचितगुणनिचया। श्रुतिसुखकृदयमपि जगति जि जशिर उपगतवति सति भवति खजा। वृ०रत्नाकरोक्ते मात्रावृत्तभेदे अस्यार्थः "शिखिभिस्त्रिभिर्गुणिता दश लघवस्तैः त्रिंशल्लघुभिरित्यर्थः। रचितम्। अपगतं लघुयुगलं यस्मात् तत् अष्टाविंशतिलघुकमित्यर्थः एवं आद्यखण्डमित्येवं रूपम् अपरं द्वितीयं शकलमखिलं कृत्स्नं द्वात्रिंशल्लघुरूपमित्यर्थः। अन्ते गुरुवर्णेन सहितं शकलयुगलं खण्डद्वयं यस्य तथाभूतं शिखा नाम छन्दः। तस्याएवार्द्धविनिमयेन जि जशिरः उपगतवति सति खजा खञ्जा नाम छन्दः।

खञ्जार पु० खजि-आरन् खञ्ज इव ऋच्छति वा ऋ—अच् वा। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ्। खाञ्जारायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। ततः शिवा० अपत्यादौ अण्। खाञ्जार तदपत्यादौ त्रि०।

खञ्जाल पु० खजि-कालन् खञ्ज इवालति अल—अच् वा। ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये अश्वा० फञ्। खाञ्जालायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

खट काङ्क्षायां भ्वा०पर०सक० सेट्। खटति अखाटीत्-अखटीत् चखाट। प्रनिखटति।

खट पु० खट-अच्। १अन्धकूपे, २कफे, ३टङ्के, ४घासभेदे च मेदि०। ५तृणे हेमच०। ६लाङ्गले ७कतृणे इत्यजयपालः।

खटक पु० खट बा० वुन्। १नागवीटे २घटके त्रिका०। ३कुञ्चितपाणौ शब्दमाला०। [शब्दचि०।

खटकामुख पु० खटकस्येवामुखमत्र। शराकर्षणमुद्राभेदे

खटिक पु० खट—अस्त्यस्य ठन्। कुञ्चितपाणौ हेम०।

खटिका स्त्री खट-अच् टाप् संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् वा। १लेखनसाधनद्रव्यभेदे (खडी) २कर्णच्छिद्रे ३वीरणे (वेणारमूल) विश्वः।"खटिका च्छिणोति" नैष०। खटिका गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा

"खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते। खटिकादाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित्। लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा। खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते"।

खटिनी स्त्री खट-बा० इनि ङीप्। लेखनद्रव्ये (खडी)। राजनि०। "न पतति खटिनी ससम्भ्रमा यस्य" इत्युद्भटः।

खटी स्त्री खट—अच् गौरा० ङीष्। (खडी) लेखनसाधनद्रव्यभेदे त्रिका०।

खट्ट वृतौ चुरा०उभ०सक० सेट्। खट्टयति ते अचखट्टत् त।

खट्टन त्रि० खट्ट—कर्मणि ल्युट्। खर्वे (खाट) हेमच० स्वल्पेनैव वस्तुना तस्यावरणात् तथात्वम्।

खट्टा स्त्री खट्ट कर्मणि अच्। खट्वायां शब्दच०। स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा अत इत्त्वम्। तत्रार्थे खट्वाभेदे त्रि० शवयाने त्रिका० अभाषितपुंस्कत्वात् वाऽत इत्त्वम् इत्त्वाभावे आत्, ह्रस्वो वा। खट्टका खट्टाकाप्युक्तार्थे। ह्रस्वार्थे कन्। क्षुद्रखट्वायाम्।

खट्टाश पुंस्त्री० खट्टः सन् अश्नुते अश·व्याप्तौ अच्। (खाटाश) इति वनजन्तुभेदे शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

खट्टास पुंस्त्री खट्ट इवासति दीप्यते अस—दीप्तौ अच्। खट्टाशे शब्दरत्ना०।

खट्टि पु० खट्ट—इन्। शवशय्यायाम् त्रिका०।

खट्टिक त्रि० खट्टनमावरणं खट्टः स शिल्पत्वेनास्त्यस्य ठन्। जालादिना पक्षिमारके (पाखिमारा) शाकुनिके शब्दमा०

खट्टेरक त्रि० खट्ट—वा० कर्मणि एरक। खर्वे शब्दमाला।

खट्वा स्त्री खट्यते निद्रालुभिः खट-आकाङ्क्षायाम् क्वन्।

काष्ठनिर्म्मिते शयनसाधने द्रव्यभेदे । तस्या अङ्गादिनिरूपणेन रचनाप्रकारः आकारादिभेदेन नामभेदादिकं च युक्तिकल्पतरौ उक्तं यथा

"अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्वेति प्रतिपद्यते । तिष्ठेत् यदालम्ब्य खट्वा तज्ज्ञेयं चरणाद्वयम् । शिरःस्थं व्युपधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् निरूपकम् । आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः । आलिङ्गने चतुर्हस्ते व्युपधाननिरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वषोड़शिका खट्वा सर्व्वत्राभयदायिका । आलिङ्गने सार्द्धवेदे व्युपधाननिरूपके । सार्द्धद्वये, च चरणा हस्तैकपरिसम्मिताः । सर्व्वाष्टादशिका खट्वा सर्व्वकामफलप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वविंशतिका खट्वा धनधान्यजयप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसम्मिते, पादा हस्तैकपरिसम्मिताः । सर्व्वैकविंशिका खट्वाएवमप्युपजायते । आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे व्युपधाने निरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वद्वाविंशिका खट्वा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी । आलिङ्गने च षड्हस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसम्मिते, पादा श्चत्वारश्चरणा इति । चतुर्विंशतिका खट्वा सर्व्वरोगक्षयङ्करी । आलिङ्गने सप्तहस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्ते, सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वषड्विंशिका खट्वा सर्व्वसौभाग्यकारिका । आलिङ्गने सार्द्धसप्ते व्युपधाने निरूपके । सार्द्धत्रिहस्ते, सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वाष्टाविंशिका खट्वा सर्व्वभोगप्रदायिका । आलिङ्गने चाष्टहस्ते व्युपधाने निरूपके । चतुर्हस्ते, सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति । सर्व्वत्रिंशतिका खट्वा सर्व्वकामार्थदायिनी । एवमष्टविधाः खट्वाः समासेनोपदर्शिताः । आदित्यादिदशाजानां न्टणां सम्पत्तिदायिकाः । कार्य्याः शिल्पिभिरेतासु विविधालङ्कृतकल्पनाः । सर्व्वषोड़शिका खट्वा सर्व्वेषामेव युज्यते । अष्टौ खण्डानि अस्याः स्युःसतर्हस्तयुतानि च । श्रीसर्व्वमङ्गला नाम खट्वैषा पृथिवीपतेः । इयं यदा सच्छदना तदा सर्व्वजयाभिधा । यात्रा सिद्धिः सर्व्वसिद्धिर्व्विजया चाष्टमङ्गला ॥ एकैकहस्त वृद्ध्या तु भवेत्सम्मतःपरम् । जयोऽथ मङ्गलः प्रेयान् त्रिलकान्तः परोमहान् ॥ एकैकहस्तवृद्ध्या तु सञ्ज्ञानामिति लक्षणम् । सा तुङ्गा ह्यतितुङ्गा च शिखरी विषयेक्षणा । एकैकहस्तवृद्ध्या तु टङ्क इत्यभिधीयते । यात्रासिद्धिं समारभ्य येऽमी षोड़श कीर्त्तिताः । आदित्यादिदशाजानामाद्यन्तैकद्वयं क्रमात् । दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लङ्घ्योऽथ दुरासदः । यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिखाह्विनः । प्रासादसंज्ञकाः कार्य्या राज्ञा सुखमभीप्सता । चत्वारस्ते च सर्व्वेषां भूपतीनां सुखावहाः" । भोजमते तु "सर्व्वत्रिंशतिकां यावत् आरभ्योभयषोड़शीम् । खट्वानामिति नामानि अष्टौ इत्थद्वयाधिकाः । मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम् । प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्वानामाष्टकं विदुः" । ज्योतिःपराशरसंहितायां तु "अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽङ्गपिण्डोऽभिजायते । स चेत् समो भवेत् खट्वा प्रशस्ता स्यादतोऽन्यथा । समे सर्व्वार्थसम्पत्तिर्व्विषमे विषमास्वरम् । तस्मात् खट्वाङ्गपिण्डोयः समः कार्य्यः स सूरिभिः" । तस्या दोषगुणा यथा "खट्वायां यो गुणोदोषोभासश्च परिकीर्त्तितम् । तेनैव खट्वा काष्ठोत्था तथैव गुणमावहेत् । अनेनैव विधानेन कार्य्यं बहुविधासनम् । विना नौकासनं कार्य्यं सर्व्वत्रैवासनं गुरु" युक्तिक० । बृहत्संहितायां ७८ अ० तस्याः काष्ठविशेषेण शुभाशुभदायकत्वादिकं नामभेदास्तत्तत्फलञ्चोक्तं यथा

"सर्व्वस्य सर्व्वकालं यस्मादुपयोगमेति शास्त्रविदाम् । राज्ञां विशेषतो ऽतः शयनासनलक्षणं वक्ष्ये । असनस्यन्दनचन्दनहरिद्रसुरदारुतिन्दुकीशालाः । काश्मर्य्यञ्जनपद्मकशाका वा शिंशपा च शुभाः । अशनिजलानिलहस्तिप्रपातिता मधुविहङ्गकृतनिलयाः । चैत्यश्मशानपथिजोर्द्ध्वशुष्कवल्लीनिबद्धाश्च । कण्टकिनो वा ये च महानदीसङ्गमोद्भवा ये च । सुरभवनजाश्च न शुभा ये चापरयाम्यदिक्पतिताः । प्रतिषिद्धवृक्षनिर्म्मितशयनासनसेवनात् कुलविनाशः । व्याधिभयव्ययकलहा भवन्त्यनर्थाश्च नैकविधाः । पूर्व्वच्छिन्नं यदि वा दारु भवेत्तत्परीक्ष्यमारभ्भे । यद्यारोहेत्तस्मिन् कुमारकः पुत्रपशुदं तत् । सितकुसुममत्तवारणदधिक्षतपूर्णकुम्भरत्नानि । मङ्गल्यान्यन्यानि च दृष्ट्वारम्भे शुभं ज्ञेयम् । कर्म्माङ्गुलं यवाष्टकमुदरासक्तं तुषैः परित्यक्तम् । अङ्गुलशतं नृपाणां महती शय्या जयाय कृता । नवतिः सैव षडूना द्वादशहीना त्रिषट्कहीना च । नृपपुत्रमन्त्रिबलपतिपुरोधसां स्युर्य्यथासङ्ख्यम् । अर्द्धमतोऽष्टांशोनं विष्कम्भो विश्व-

कर्म्मणा प्रोक्तः। आयामत्र्यंशसमः पादोच्छ्रायः सकुचिशिराः। यः सर्वैः श्रीपर्ण्याः पर्य्यङ्को निर्म्मितः स धनदाता। असनकृतो रोगहरस्तिन्दुकसारेण वित्तकरः। यः केवलशिंशपया विनिर्म्मितो बहुविधं स वृद्धिकरः। चन्दनमयो रिपुघ्नो धर्म्मयशोदीर्घजीवितकृत्। यः पद्मकपर्य्यङ्कः स दीर्घमायुः श्रियं श्रुतं वित्तम्। कुरुते, शालेन कृतः कल्याणं शाकरचितश्च। केवलचन्दनरचितं काञ्चनगुप्तं विचित्ररत्नयुतम्। अध्यासनपर्य्यङ्कं विबुधैरपि पूज्यते नृपतिः! अन्येन समायुक्ता न तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा। न श्रीपर्णी न च देवदारुवृक्षो न चाप्यसनः। शुभदौ तु शाकशालौ परस्परं संयुतौ पृथक् चैव। तद्वत् पृथक् प्रशस्तौ सहितौ च हरिद्रककदम्बौ। सर्वः स्यन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिनस्ति चाम्रकृतः। असनोऽन्यदारुसहितः क्षिप्रं दोषान् करोति बहून्। आम्रस्यन्दनचन्दनवृक्षाणां स्यन्दनाच्छुभाः पादाः। फलतरुणा शयनासनमिष्टफलं भवति सर्वेण। गजदन्तः सर्वेषां प्रोक्ततरूणां प्रशस्यते योगे। कार्य्योऽलङ्कारविधिर्गजदन्तेन प्रशस्तेन। दन्तस्य मूलपरिधिं द्विरायतं प्रोज्झ्य कल्पयेच्छेषम्। अधिकमनूपचराणां न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित्। श्रीवत्सवर्द्धमानच्छत्रध्वजचामरानुरूपेषु। छेदे दृष्टेष्वारोग्यविजयधनवृद्धिसौख्यानि॥ प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्ते प्रनष्टदेशाप्तिः। लोष्टे त्वलब्धपूर्वस्य भवति देशस्य सम्प्राप्तिः। स्त्रीरूपे स्वविनाशो भृङ्गारेऽभ्युत्थिते सुतोत्पत्तिः। कुम्भेन निधिप्राप्तिर्यात्राविघ्नं च दण्डेन। कृकलासकपिभुजङ्गेष्वसुभिक्षव्याधयो रिपुवशत्वम्। गृध्रोलूकध्वाङ्क्षश्येनाकारेषु जनमरकः। पाशेऽथ वा कबन्धे नृपमृत्युर्जनविपत् स्रुते रक्ते। कृष्णे श्यावे रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं भवति। शुक्लः समः सुगन्धिः स्निग्धश्च शुभावहो भवेच्छेदः। अशुभशुभच्छेदा ये शयनेष्वपि ते तथा फलदाः। ईषायोगे दारु प्रदक्षिणाग्रं प्रशस्तमाचार्य्यैः। अपसव्येऽदिगग्रे भवति भयं भूतसंजनितम्। एकेनावाक्छिरसा भवति हि पादेन पादवैकल्यम्। द्वाभ्यां न जीर्य्यतेऽन्नं त्रिचतुर्भिः क्लेशवधबन्धाः। सुषिरेऽथ वा विवर्णे ग्रन्थौ पादस्य शीर्षगे व्याधिः। पादे कुम्भो यश्च ग्रन्थौ तस्मिन्नुदररोगः। कुम्भाधस्ताज्जङ्घा तत्र कृतो जङ्घयोः करोति भयम्। तस्याश्चाधारोऽधः क्षयकृद्द्रव्यस्य तत्र कृतः। खुरदेशे यो ग्रन्थिः खुरिणां पीडाकरः स निर्द्दिष्टः। ईषाशीर्षण्यस्य त्रिभागसंस्थो भवेन्न शुभः। निष्कुटमथ कोलाक्षं शूकरनयनं च वत्सनाभं च। कालकमन्यद्धुन्धुकमिति कथितश्छिद्रसङ्क्षेपः। घटवत् सुषिरं मध्ये सङ्कटमास्ये च निष्कुटं छिद्रम्। निष्पावमाषमात्रं नीलं छिद्रं च कोलाक्षम्। शूकरनयनं विषमं विवर्णमध्यर्धपर्वदीर्घं च। वामावर्त्तं भिन्नं पर्वमितं वत्सनाभाख्यम्। कालकसंज्ञं कृष्णं धुन्धुकमिति यद्भवेद्विनिर्भिन्नम्। दारुसवर्णं छिद्रं न तथा पापं समुद्दिष्टम्। निष्कुटसंज्ञे द्रव्यक्षयस्तु कोलेक्षणे कुलध्वंसः। शस्त्रभयं शूकरके रोगभयं वत्सनाभाख्ये। कालकधुन्धुकसंज्ञं कीटैर्विद्धं च न शुभदं छिद्रम्। सर्वं ग्रन्थिप्रचुरं सर्वत्र न शोभनं दारु। एकद्रुमेण धन्यं वृक्षद्वयनिर्म्मितं च धन्यतरम्। त्रिभिरात्मजवृद्धिकरं चतुर्भिरर्थो यशश्चाग्र्यम्। पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं याति तत्र यः शेते। षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते कुलविनाशः” वृ॰सं॰।

सुश्रुतोक्तेषु चतुर्द्दशसु व्रणबन्धविशेषेषु खट्वाकारे २बन्धभेदे “तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितप्रतोलीमण्डलस्थगिकायमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दशबन्धविशेषाः। तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः” तस्य बन्धस्योपयोगस्तत्रैवोक्तो यथा “हनुशङ्खगण्डेषु खट्वाम्”

खट्वाका खट्वा—स्वार्थे क “आदाचार्य्याणाम्” पा॰ वा आत्। खट्वायाम्। अल्पार्थे कन्। २स्वल्पखट्वायाम्। इत्त्वाभावे वा ह्रस्वः पक्षेऽतदित्त्वम्। खट्वका खट्विकाप्यत्र।

खट्वाङ्ग न॰ ६त॰। (खाटेरखुर) १खट्वाङ्गभेदे तदाकारे २शिवस्यास्त्रभेदे। “खट्वाङ्गवरधारकः” शिवस्तवः। “खट्वाङ्गैः पट्टिशैः शूलैर्लाङ्गलैर्मुशलैरलम्” काशीख॰ ३सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे पु॰। “सुतः पञ्चजनादासीदंशुमानिति विश्रुतः। दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः” हरिव॰ १५ अ॰। भागवते तु ६।६।२२ श्लो॰ “ततो दशरथस्तस्मात् पुत्र ऐडविडिस्ततः। राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूतम्” इत्यनेन अन्यपुत्रता तस्याभिहिता कल्पभेदादविरोधः। प्रायश्चित्तीयधार्य्ये खट्वाङ्गाकृतौ ४पात्रभेदे न॰ “एककालं तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यं स्वकर्म्मकृत्। कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोद्यतः” भा॰ शा॰ ३५ अ॰। “खट्वाङ्गी चीरवासाश्च” मनुः।

खट्वाङ्गधर पु॰ खट्वाङ्गं धरति धृ—अच्। शिवे। भृ—क्विप्। खट्वाङ्गभृदप्यत्रार्थे। २खट्वाङ्गधारिणि त्रि॰।

खट्वाङ्गमुद्रा स्त्री तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तल्लक्षणं यथा "पञ्चाङ्गुल्योदक्षिणस्य मिलिताश्चोर्द्ध्वमुन्नताः। खट्वाङ्गमुद्रा-विख्याता देवस्य सुप्रिया मता" रुद्रया०।

खट्वाङ्गवन न० नित्यक०। वनभेदे "अहं हि खट्वाङ्गवने नारदेन समागतः" हरिवं० ७९ अ०।

खट्वारूढ त्रि० खट्वा+आरूढ अलौकिकविग्रहे द्वितीयान्तस्य-क्तान्तेन नित्यसमासः निन्दायाम्। जाल्मे सि०कौ०। प्रवृद्धादि० अन्तोदात्तताऽस्य। "हतस्त्वं पात्रैसमितैः खट्वा-रूढः प्रमादवान्" भट्टिः। "खट्वारूढः उत्पथप्रस्थितः" जयमङ्गला। तेन २तदर्थे च।

खड मन्थने भञ्जने च भ्वा०आत्म० इदित् सक० सेट्। खण्डते अखण्डिष्ट। चखण्डे खण्डनं खण्डः खण्डितः।

खड भेदने चुरा०उभ०सक० सेट्। खाडयति-ते अचीखडत् त खाडयाम् बभूव आस चकार चक्रे। खण्डयन्।

खड न० खड अच्। १तृणभेदे (खड) २पानकभेदे, पु० मेदि० तच्च पानकं वैद्यके प्रसिद्धम् तत्करणप्रकारः वैद्यादज्ञेयः यथाह सुश्रुतः "खडाः खडयवाग्वश्च खाडवाः पानकानि च। एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः" स च भोजनकाले प्रस्तरमाले पेयो यथोक्तं सुश्रुते "दृक्तानि च खडांश्चैव सर्वशेषु दापयेत्"। खड+चातुरर्थ्यामनद्यामपि मतुप् मस्य वः। खडवत् खडस-न्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। ३ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। खाडायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

खडक न० खड+संज्ञायां कन्। स्थाणौ "स्थाणुः खडक-मुच्यते" कात्या०श्रौ० १४।३।१२ सू० व्याख्यायां कर्कः।

खडक्की स्त्री खडक् इत्यव्यक्तशब्दं करोति कृ—बा०ड गौ० ङीष्। पक्षद्वारे (खिड्कि)। स्वार्थे क ह्रस्वः। खड-क्किका तदर्थे हारा०।

खडतु पु० खड+अतु। बाहुजङ्घान्तरणे संक्षिप्तसारः।

खडयवागू स्त्री खडपक्वा यवागूः। पानकभेदे खडशब्दे विवृतिः "खडयूषयवागूषु पिप्पल्याद्येव योजयेत्" सुश्रुतः

खडयूष पु० "तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः। सुपक्वं खडयूषोऽयमयं चाम्लिकोऽपरः" चक्रदत्तोक्ते पक्वतक्रभेदे।

खडिक त्रि० खडमस्त्यस्य ठन्। खडयुते। ततः सुतङ्गमा० चतुरर्थ्याम् इञ्। खाडिकि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

खडी स्त्री खड—अच् गौ० ङीष्। खटिकायाम् शब्दच०। सैव क ह्रस्वः। खडिका तदर्थे।

खडु स्त्री खड—कु—। मृतशय्यायां संक्षिप्तसारः।

खडूर त्रि० खडमस्त्यस्य वा० ऊरच्। खडयुक्ते। "खडूरे अधिचङ्क्रमां खर्विकां खर्ववासिनीम्" अथर्व० ११।९।१६। ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक्। खाडूरेय तदपत्ये पुंस्त्री०

खडोन्मत्ता स्त्री खडेन उन्मत्ता। खडभक्षणेनोन्मत्तायाम्। तत शुभ्रा० अपत्ये ढक्। खाडोन्मत्तेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

खड्ग खड-भेदने गन्। असिशब्दे ५५१पृ० दर्शितलक्षणके लौहादिमये १प्रहरणास्त्रभेदे। "न हि खड्गो विजानाति कर्मकारं स्वकारणम्" उद्भटः (खाण्) इति ख्याते २पदार्थे ३गण्डकशृङ्गे ४गण्डके (गाण्डार) पुंस्त्री०। ५बुद्धभेदे पु० मेदि० ६चोरनामगन्धद्रव्ये पु० राजनि०। खड्ग-स्योत्पत्तिः शब्दकल्पद्रुमे ब्रह्माण्डपुराणत उक्ता तत्-प्रमाणस्य मूलत्वम्। तस्य चालने गतिभेदस्त्रयोदशविधः महाभारते उक्तो यथा "मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्त १मुच्यते। तदेव बाहुमुद्यम्य ज्ञातमुद्भ्रान्त २मीरि-तम्। भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याविद्ध ३मुच्यते। परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम्। शत्रोराक्रमणा-र्थाय गमनन्त्वाप्लुतं ४मतम्। खड्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं ५मतम्। वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं सृतम्६। परिवृत्तं ७भवेच्छत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः। पश्चात् यदापसरणं निवृत्तं ८मस्यचक्षते। अन्योन्य ताड़नं प्राहुः सम्पात९मुभयोरपि। आधिक्यमात्मनो यत् तत्समुदीर्ण१०मुदीरितम्। अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं ११स्मृतम्। विचित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं१२ स्मृतम्। निलीय चर्मनिक्षेपो यदसेः सात्वतं १३हि तत्" वह्निपुराणे खड्गचर्मयुद्धे द्वात्रिंशत्स्थानान्युक्तानि यथा "भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं सृतम्। सम्पातं समुदीर्णञ्च श्येनपात-मथाकुलम्। उद्धूतमवधूतञ्च सव्यं दक्षिणमेव च। अनालक्षितविस्फोटौ करालेन्द्रमहा-सखौ। विकरालनिपातौ च विभीषणभयानकौ। समग्रार्द्धतृतीयांशपादपादार्द्धवारणम्। प्रत्यालीढमथा-लीढं वराहं ललितं तथा। इति द्वात्रिंशतो ज्ञेयाः खड्गचर्मविधौ रणे"। गण्डकरूपखड्गस्य पञ्चनखत्वेऽपि भक्ष्यतामाह मनुः "श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशां-स्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुः"। अस्य मांसस्य श्राद्धे प्रशंसामाह" मनुः "कालशाकं महाशल्कः खड्ग-लौहामिषं मधु। आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः"। "प्रायोविषाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान् खड्गां-

आकार न्यतिनिर्मितैः क्षुरप्रैः'' रघुवंशमहाकाव्य।
खड्गिधेनु स्त्री खड्गिनी धेनुः जातित्वात् युवतिपोटेत्यादि कर्म० पूर्वनिपातः पुंवच्च। गण्डकजातिधेन्वाम्। ''खड्गिधेनुकानां त्रासपरिभ्रष्टपोतान्वेषिणीनाम्'' काद०।
खड्गिन् पुंस्त्री खड्गः तदाकारं शृङ्गमस्त्यस्य इनि। १गण्डके ''एतत् खड्गिकुलक्रीडितम्'' काद०। स च सुश्रुते आनूपवर्गे कूलचरनयोक्तः यथा ''तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमर रोहितवराहखड्गिगोकर्णबालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः''। तन्मांसगुणास्तत्रोक्ता यथा ''कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम्। पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम्। स्त्रियां ङीप् २असिधारके त्रि०। ३मञ्जुघोषे पु० शब्दचि०। ४महादेवे पु० ५अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान्'' भा० आनु० १७ शिवसहस्रनामोक्तौ [खड्गाकारपत्रके लताभेदे शब्दच०।
खड्गिमार पु० खड्गिनं मारयति मृ–णिच्–अण् उप०स०।
खड्गीक न० खड्गो तत्कर्मणि कुशलः बा० ईक। दात्रे शब्दरत्ना०। तस्य खड्गकार्यकारित्वात् तथात्वम्।
खण्ड पु० खडि–घञ्। १भेदे ''खण्डं खण्डं ययुर्घ्नतः'' देवीमाहात्म्यम्। २विड्लवणे, ३इक्षुविकारभेदे (खाँड) न० राजनि०। खण्डगुणाः इक्षुशब्दे ९१० पृ० उक्ताः। ''षष्टः खण्डनखण्डखाद्यसहजक्षोदक्षमे''नैष०। कर्मणि घञ्। ४एकदेशे पु०न० अमरः। ''ताराधिपखण्डधारी'' कुमा०। काशीखण्डः केदारखण्ड इत्यादि। ७मणिदोषभेदे मेदि०। कर्मणि घञ्। ८खण्डिते त्रि० ''खण्डाशौचिपितृर्दतौ''स्मृतिः ''न खण्डे खण्डमिष्यते'' स्मृतिः ततः पृथ्वा० भावे इमनिच्। खण्डिमन् खण्डभावे पु०। उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। खण्डीय खण्डसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।
खण्डक पु० खण्डेन निर्वृत्तादि खण्ड+ऋश्या० क। खण्डनिर्मिते सिताखण्डे शर्कराभेदे राजनि०। खण्डयति खडि–ण्वुल्। २छेदके त्रि०। [त्रिका०।
खण्डकथा स्त्री० खण्डः खण्डिता कथा। स्वल्पकथायाम्
खण्डकर्ण पु० खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य। (शकरकन्द) आलुभेदे। हेमच०।
खण्डकाद्यलौह पु० चक्रदत्तोक्ते खण्डपक्वलौहभेदरूपे औषधभेदे तल्लक्षणं यथा
''शतावरीच्छिन्नरुहाह्वपसुण्डतिकाबलाः। तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा। भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च पलानि च। जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टमांशावशेषितम्। दिव्यौषधहतस्यापि माक्षिकेन हतस्य वा। पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम्। खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशिकं बुधैः। पचेत् ताम्रमये पात्रे गुड़पाको यथामतम्। प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम्। शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्याजाजीपलं पलम्। त्रिफला धान्यकं पत्रं द्व्यक्षं मरिचकेशरम्। चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्। यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः। गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः। गुरुवृष्यानुपानानि स्निग्धं मांसादिबृंहणम्। रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः। वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमम्। श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरंतथा। आनाहं रक्तसंस्रावं चाम्लपित्तं निहन्ति च। चाक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम्। आरोग्यपुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम्। श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्त्तितम्। छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकराः शशाः। कुरङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत्। नारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम्। शुष्कमूलकजीराख्यं पटोलं बृहतीफलम्। फलं वार्त्ताकुपक्वाम्रं खर्जूरं स्वादु दाड़िमम्। ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपसम्भवम्। वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता। लोहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेष्यते''। [आलुभेदे शब्दच०।
खण्डकालु पु० खण्ड इव कायति कै–क कर्म०। (शकरकन्द)
खण्डकाव्य न० ''खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च'' सा०द० उक्ते काव्यभेदे तच्च महाकाव्यस्य अष्टाधिकसर्गतया ततो न्यूनसर्गात्मकं यथा मेघदूतादि।
खण्डकुष्माण्डक पु० खण्डेन पक्वं कुष्माण्डमत्र कप्। कुष्माण्डरसायनशब्दे १०५ पृ० चक्रदत्तोक्तलक्षणे औषधभेदे।
खण्डखर्ज्जूर न० खण्डेन पक्वं खर्जूरम्। खण्डपक्वे १खर्जूरफले। खण्ड इव स्वादु खर्जूरम्। २स्वादुखर्जूरे च
खण्डज पु० खण्ड इव जायते जन–ड। यवासशर्करायां गुड़भेदे राजनि०।
खण्डजोद्भवज पु० खण्डज उद्भवोऽस्य तस्मात् जायते जन–ड। यवासशर्करारचिते खण्डभेदे राजनि
खण्डताल पु० ''द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते

अपरं नियतं विना” इत्युक्तलक्षणे एकतालरूपे संगीतोक्ते तालभेदे (एकताला) संगीतदामो० ।

खण्डधारा स्त्री खण्डे एकदेशे धारा यस्याः । कर्त्तर्य्याम् (कातारी) अस्त्रभेदे शब्दमाला ।

खण्डन न० चु० खडि—भावे ल्युट् । १भेदने, २छेदने, ३निराकरणे च । “अरसञ्च रसखण्डनवर्जितम्” “दर्शनेन-कृतखण्डनव्यथम्” रघुः । भावे युच् । तत्रार्थे स्त्री शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः” श्रीहर्षखण्डनम् । खडि-करणे ल्युट् । परमतादिनिराकरणे ५शास्त्रभेदे यथा श्रीहर्षखण्डनं शिरोमणिपदार्थखण्डनम् । “षष्ठः खण्डनखण्डखाद्यसहजक्षोदक्षमे” नैष० । कर्त्तरि ल्यु । ६खण्डके त्रि० “अरगरलखण्डनम् मम शिरसिमण्डनम्” गीतगो०

खण्डनखण्डखाद्य न० खण्डनं पदार्थस्य निर्वचनीयता-निराकरणं खाद्यम् खण्ड इव । श्रीहर्षप्रणीते सर्वपदार्थानाम् निर्वचनीयताप्रतिपादके चतुःपरिच्छेदात्मके ग्रन्थभेदे तत्र प्रथमपरिच्छेदे प्रमाणतदाभास निर्वचनखण्डनम् । द्वितीये हेत्वाभासनिग्रहस्थाननिर्वचनखण्डनम् । तृतीये सर्वनामार्थनिर्वचनखण्डनम् । चतुर्थे भावाभावविशेषसत्तादिपदार्थानां निर्वचनखण्डनम्

खण्डपरशु पु० खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य । १शिवे ततोऽव्यक्ततत्परशुके २जामदग्न्ये च मेदि० “येनैव खण्डपरशुर्भगवान् प्रचण्डः खण्डीपरित्रिभुवनेषु गुरुः, प्ररूढः” वीरच० ३विष्णौ “इध्मन्वा खण्डपरशुः” विष्णुस० । “शत्रूणां खण्डनात्खण्डः परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति” भा०

खण्डपाल पु० खण्डं पालयति स्वशिल्पसाधनतया पालि-ण्वुल् । गुडविकारनिर्मातरि जिल्पिभेदे (मयरा)

खण्डप्रलय पु० खण्डस्य भूम्यादिखण्डस्य प्रलयः । चतुर्युगसहस्ररूपब्राह्मदिनावसाने भूम्यादिखण्ड लयाधारे कालभेदे “वृद्धिर्विधेरह्नि भुवः समन्तात् स्याद्योजनं भूभवभूतपूर्वैः । ब्राह्मे लये योजनमात्रवृद्धेर्नाशो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः” सि०शि० । “अत्र लयो नाम भूतविनाशः । प्रत्यहस्तत्पद्यते । स दैनन्दिन उच्यते । यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्रावसाने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मलय उच्यते । तत्राक्षीणपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रविशन्ति । तत्र मुखं ब्राह्मणाः, बाह्वन्तरं क्षत्रियाः, ऊरुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः । ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो मुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति । तस्मिन् प्रलये भुवो योजनमात्रवृद्धेर्विलयो नाखिलायाः” प्रमि० ।

खण्डप्रलयप्रकारश्च हरिवं० १९८ । १९९अ० उक्तो यथा “दिव्यं द्वादशसाहस्रं यदेतद्युगमुच्यते । तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते । एतच्चतुर्दशगुणमहर्ब्राह्ममिहोच्यते । ततोऽहनि गते तस्मिन् सर्वेषामेव देहिनाम् । शरीरनिर्वृतिन्नुक्ते रुद्रः संहारबुद्धिमान् । दैवतानाञ्च सर्वेषां ब्राह्मणानां महीपते ! । दैत्यानां दानवानाञ्च यक्षकिन्नररक्षसाम् । देवर्षीणां ब्रह्मर्षीणां तथा राजर्षीणामपि । गन्धर्वाणामप्सरसां भुजगानां तथैव च । पर्वतानां नदीनाञ्च पशूनाञ्चैव भारत ! । तिर्य्यग्योनिगतानाञ्च सत्त्वानां क्रिमीणां तथा । महाभूतपतिर्द्देवः पञ्च भूतानि भूतहृत् । जगत्संहरणार्थाय कुरुते वैशसं महत् । भूत्वा सूर्य्यश्चक्षुषी चाददाति भूत्वा वायुः संहरन् प्राणिजालम् । भूत्वा वह्निर्निर्दहन् सर्वलोकान् मेघो भूत्वा भूय एवाभ्यवर्षत् १९८अ० । वैशम्पायन उवाच । भूत्वा नारायणो योगी सप्तमूर्त्तिर्विभावसुः । गभस्तिभिः प्रदीप्ताभिः संशोषयति सागरान् । पीत्वाऽर्णवांश्च वै सर्वान् नदीः कूपांश्च सर्वशः । पर्वतानाञ्च सलिलं सर्वमादाय रश्मिभिः । भित्त्वा सहस्रशश्चैव महीं गत्वा रसातलम् । रसातलगतं कृत्स्नं पिबते रसमुत्तमम् । अपस्तु सृजन् क्लेदमन्यद्ददाति प्राणिनां ध्रुवम् । तत् सर्वमरविन्दाक्ष आदत्ते पुरुषोत्तमः ! वायुश्च बलवान् भूत्वा स विधूयाखिलं जगत् । प्राणोदयं सुराणाञ्च वायुना कुरुते हरिः । ततो देवगणानाञ्च सर्वेषामेव देहिनाम् । ये चेन्द्रियगणाः सर्वे ये चान्ये भूतसम्भवाः । तथा घ्राणं शरीरञ्च पृथिवीमाश्रिता गुणाः । जिह्वा रसश्च स्नेहश्च संश्रिताः सलिलं गुणाः । रूपं चक्षुर्विपाकश्च ज्योतिरेवाश्रिता गुणाः । स्पर्शः प्राणश्च चेष्टा च पवनं संश्रिता गुणाः । परमेष्ठिनमेते वै हृषीकेशं समाश्रिताः । ततो भगवता तत्र रश्मिभिः परिवारिताः । वायुना क्षुभ्यमाणाश्च रूपाण्योऽन्यसमाश्रयात् । तेषां सङ्घर्षजोद्भूतः पावकः शतधा ज्वलन् । अदहन्निखिलान् लोकांस्तपः संवर्त्तकोऽनलः । स पर्वतांस्तु द्रुमान् गुल्मान् लतावल्लीस्तृणानि च । विमानानि च दिव्यानि पुराणि विविधानि च । आश्रमांश्च तथा पुण्यान् दिव्यान्यायतनानि च । यानि चाश्रयणीयानि

तानि सर्वाणि चाददत्। भस्मीभूतांस्ततः सर्वान् लोकान् लोकगुरुर्हरिः। भूयो निर्वापयामास जल-युक्तेन कर्मणा। सहस्रदृङ्महातेजा भूत्वा कृष्णो महा-घनः। दिव्यतोयेन हविषा तर्पयामास मेदिनीम्। ततः क्षीरनिकाशेन स्वादुना परमाम्भसा। शिवेन पुण्येन मही निर्वाणमगमत् परम्। तेन सा जलसञ्छन्ना पयसा सर्वतो धरा। एकार्णवजला भूत्वा सर्वसत्त्व-विवर्जिता। महाभूतान्यपि च तं प्रविष्टान्यमितौजसम्। नष्टार्कपवनाकाशे सूक्ष्मे जगति वर्ज्जिते। संशोषयित्वा पीत्वा च कल्पयित्वा च देहिनम्। दग्ध्वा सन्ताप-यित्वा च वसत्येकः सनातनः। पौराणं रूपमास्थाय किमप्यमितबुद्धिमान्। एकार्णवजलावासी योगी योग-मुपासते। अयुतानां सहस्राणि शतान्येकार्णवाम्भसि"।

खण्डफण पु० खण्डा खण्डिता फणाऽस्य। दर्वीकरसर्प-भेदे "तत्र दर्वीकराः" इत्युपक्रमे "गवेधुकः परिसर्पः खण्डफण" इत्यादि सुश्रुतः।

खण्डमोदक पु० खण्ड इव मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल्। सिताखण्डे यवासशर्करायाम्"राजनि०। [कृष्टदेशादौ।

खण्डर त्रि० खण्ड+चतुरर्थ्याम् अश्मादि० र। खण्डसन्नि-

खण्डल पुंन० खण्डं लाति ला-क अर्द्धर्चादि। खण्डधरे।

खण्डलवण न० खण्ड्यते खडि-कर्मणि घञ् कर्मधा०। विड्लवणे राजनि०।

खण्डशर्करा स्त्री खण्ड इव शर्करा। शर्कराभेदे। "यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करायां स्मृतो गुणः। तेन तेनैव निर्द्दिश्यस्तेषां विस्रावणो गुणः" सुश्रुते तद्गुणोक्तिः।

खण्डशाखा स्त्री खण्डा खण्डिता शाखाऽस्याः। कर्हिष वल्लीलताभेदे राजनि०। [सिताखण्डे राजनि०।

खण्डसर पु० खण्ड इव सरति सृ-अच्। यवासशर्करायां

खण्डाभ्र न० कर्म०। १छिन्नमेघे। खण्डः अभ्रमिव। २दन्त-क्षतविशेषे च मेदि०।

खण्डामलक न० खण्डं खण्डितमामलकम्। १आमलक-चूर्णे मेदि०। खण्डपक्वामलकम्। (आमलकीरमोरब्बा) इति ख्याते २खण्डपक्वे आमलकीफले च।

खण्डाली स्त्री खण्डं पद्मादिखण्डमालाति आ+ला-क गौरा० ङीष्। १सरस्याम्। खण्डं दन्तनखादिखण्डन मालाति आ+ला-क ङीष्। २कामुकस्त्रियां ३तैल-मानभेदे च मेदि०

खण्डिक पु० खण्ड+अस्त्यर्थे ठन्। १कलाये, २कक्षिभेदे, स च उद्दालकपुत्रः यथाह "खण्डिक एवौद्दारिरस्य प्रायश्चित्तिं वेद"शत० ११।८।४।१। ३कक्षे हेम०। ४कक्ष्वे त्रि०। "खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति" पा० भाष्यम्। ततः पुरोहिता० भावादौ यक्। खा-ण्डिक्य तद्भावे न०। खण्डिकानां समूहः खण्डिका० अञ्। खाण्डिक तत्समूहे न०।

खण्डिकादि पा०ग० उक्ते समूहार्थे अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः। खण्डिक वडवा क्षुद्रक (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुक शुक उलूक-श्वन् अहन् युगवरत्र हलबन्ध।

खण्डित त्रि० खडि-क्त। १भेदिते २छिन्ने, ३द्विधाकृते च "स्नातान्यसङ्गविकृतेः खण्डितेर्ष्याकषायिता" इत्युक्तं चिह्नायां ४स्त्रियां स्त्री "प्रियमिति वनिता नितान्तमागः स्मरणगवेषकषायितायताक्षी। चरणगतसखीवचोऽनु-रोधात् किल कथमप्यनुकूलयाञ्चकार" माघः सा०द० तु "पार्श्वमेति प्रियोयस्याः अन्यसंभोगचिह्नितः। सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता"लक्षयित्वा "तद-वितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद्-कूलं दधानः। मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन"माघपद्यमुदाहृतम्। ५खण्डिताङ्गे हीनाङ्गे त्रि० खण्डिताङ्गत्वं च दुष्ट-वचनकर्मविपाकः यथाह शातातपः "दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये। रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वय-समन्वितम्"। अत्र खण्डिक इत्येव पाठ इत्यन्ये कक्ष्वप्रकृतेर्दुष्टवचनकर्मविपाकौचित्यात्। तत्र निराकृते छिन्ने च "सपदि तरुणपल्लवेन वध्वा विगतदयं खलु खण्डितेन मन्ये" माघः "खण्डितेन छिन्नेन तरुणपक्षे निराकृतेन" मल्लि०। ततः चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ्। खाण्डिति प्रगद्यादि ञ्य। खाण्डित्य तन्निर्दिष्टत्वादौ त्रि०।

खण्डिन् त्रि० खण्डयति खडि-णिनि। १खण्डके खण्डो-ऽस्त्यस्य इनि। २खण्डवति स्त्रियां ङीप् सा च ३पृथिव्यां शब्दमा० तस्याः नवखण्डवत्त्वात् तथात्वम्।

खण्डी स्त्री खडि-अच् गौरा० ङीष्। वनमुद्गे हेम०। [हेम०।

खण्डीर पु० अपकृष्टा खण्डी शुण्डादित्वात् र। पीतमुद्गे।

खण्डु त्रि० खण्डयति खडि-उन्। खण्डके ततः कर्वा्दि० चतुरर्थ्याम् वुञ्। खाण्डुयक तन्निर्दिष्टत्वादौ त्रि०।

खतमाल पु० खे तमाल इव। १धूमे, २मेघे च मेदि०।

खद स्थैर्य्ये अक०बधे सक०भ्वा०पर०सेट्। खदति अखादीत्-

अखदीत् चखाद । प्रनिखदति । “तथाखदन्निःसरणवद्भवति तथा निस्रवति” शत०ब्रा० १।७।४।१० अल्पतरत्वादस्थिरमगाढवलम्” भाष्यम् ।

खद पु० खद–बा० भावे अप् । १स्थिरत्वे । तस्मै हितादि गवादि० यत् । खद्य स्थिरत्वहिते त्रि० । खद्यपत्नी ।

खदिका स्त्री खे आकाशे दीयते दो–खण्डने घञर्थे क टाप् ततः संज्ञायां कन् । लाजेषु त्रिका० तेषां भर्ज्जनपात्रात् ऊर्द्ध्वाकाशे एव स्फोटनात् तथात्वम् ।

खदिर पु० खद–किरच् । (खएर) ख्याते १वृक्षभेदे तस्य सारे स्थिरत्वात्तथात्वम् । २इन्द्रे त्रिका० शत्रुहिंसकत्वात् तथात्वम् । खे आकाशे दीर्य्यते दृष्टापूर्त्तकारिभिर्यतः दृ–अपादाने किरच् । ३चन्द्रे मेदि० । दृष्टापूर्त्तकारिभिर्हि चन्द्रमण्डलात् आरब्धास्यदेहविदारेणाकाशे पतनात् तस्य तथात्वं अवरोहशब्दे ४४० पृ० विवृतिः खदिरवृक्षभेदपर्य्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा “खदिरो रक्तसारश्च गायत्रो दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः । खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्ड्कासारुचिप्रणुत् । तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् । श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् । खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्ककः । कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् । इरिमेदो विट्खदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदनः । इरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् । हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठविषव्रणान्” खदिररसादिविधानं सुश्रुते उक्तं यथा “अतः खदिरविधानमुपदेक्ष्यामः । प्रशस्तदेशजातमनुपहतमध्यमवयसं खदिरं परितः खानयित्वा मध्यममूलं छित्त्वायोमयं कुम्भं तस्मिन्नन्तरे निदध्याद्यथा रसग्रहणसमर्थो भवति । ततस्तं गोमयमृदावलिप्तमवकीर्य्यैन्धनैर्गोमयाग्निभिरादीपयेत् । यथास्य दह्यमानस्य रसो द्रवत्यधस्ताद्यदा जानीयात्पूर्णं भाजनमित्यथैवमुद्धृत्य परिस्राव्य रसमन्यस्मिन् पात्रे निधायानुगुप्तं निदध्यात् ततो यथायोगं मात्रामामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योपयुञ्जीत जीर्णे भल्लातकविधानवदाहारः परिहारश्च । प्रस्थे चोपयुक्ते शतं वर्षाणामायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥ खदिरसारतुलामुदकद्रोणे विपाच्य षोडशांशावशिष्टमवतार्य्यानुगुप्तं निदध्यात् तमामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योपयुञ्जीत । एष एव सर्व्ववृक्षसारेषु कल्पः । खदिरसारचूर्णतुलां खदिरसारक्वाथमात्रां वा प्रातः प्रातरुपसेवेत खदिरसारक्वाथसिद्धमाविकं वा सर्पिः । अमृतवल्लीस्वरसं क्वाथं वा प्रातःप्रातरुपसेवेत तत्सिद्धं वा सर्पिः अपराह्णे ससर्पिष्कमोदनमामलकयूषेण भुञ्जीतैवं मासमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुच्यत” इति ।

“कृष्णतिलभल्लातकतैलामलकरससर्पिषां द्रोणं शालसारादिकषायस्य च त्रिफलात्रिकटुकपरूषकफलमञ्जिष्ठेङ्गुदफलसारचित्रकार्कागुरुजहरिद्राद्वयत्रिवृद्दन्तीन्द्रयवयष्टीमधुकातिविषारसाञ्जनप्रियङ्गूनां पलिकान् भागांस्तानेकध्यं स्नेहपाकविधानेन पचेत् तत्साधुसिद्धमवतार्य्य परिस्राव्यानुगुप्तं निदध्यात् तत उपसंस्कृत्य शरीरं प्रातः प्रातरुत्थाय पाणिशुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंसृज्योपयुञ्जीत जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन सर्पिष्मन्तं खदिरोदकसिद्धं स्नेहोदनमश्नीयात् खदिरोदकसेवीत्येवं द्रोणमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुक्तः शुद्धतनुः स्मृतिमान् वर्षशतायुररोगो भवति” । खदिरवृक्षस्योत्पत्तिः श्रूयते । “प्रजापतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत” इत्युपक्रम्य “अस्थिभ्य एवास्य खदिरः समभवत् तस्मात् स दारुणो बहुसारोदारुणमिव ह्यस्थि तेनैवेनं तद्रूपेण समर्द्धयति अन्तरे वैल्वा भवन्ति बाह्ये खादिरा अन्तरे हि मज्जानो बाह्यान्यस्थीनि” शत०ब्रा० १३।४।४।९ “विना खदिरसारेण हारेण हरिणीदृशाम् । नाधरे जायते रागो नानुरागः पयोधरे” उद्भटः । खदिरस्य विकारः अण् । खादिर खदिरवृक्षजाते त्रि० । “खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत” श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् । “अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः । उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्” याज्ञ० उक्तेः तस्य सूर्यग्रहसमित्त्वम् । “अभावे खदिरविल्वरौहितकान्” “खदिराभावे सोमदूतरान्” । कात्या० ६।१।६।१० । पलाशाभावे खदिरादीन् यूपान् कुर्वीत सोमयागे खदिर एव मुख्यः । तदभावे विल्वादि इति भेदः । ४ऋषिभेदे च तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ् । खादिरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । ततः ऋश्यादि० चतुरर्थ्यां क । खदिरक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० । खदिरोविद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः अजिरा० न पूर्वदीर्घः । खदिरवत् खदिरयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् खदिरवती नदीभेदे स्त्री “अन्तोऽवत्याः” पा० अस्यान्तोदात्तता । खदिरात् परवनशब्दस्य असंज्ञायामपि णत्वं खदिरवणम् । खदिरस्य पाकः पील्वा० कुणच् । खदिरकुण तत्पाके पु० । ततः

उत्करादि चतुरर्थ्याम् छ । खदिरीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । वराहा० चतुरर्थ्यां कक् । खादिरक तन्निकृष्टादौ त्रि०

खदिरपत्रिका स्त्री खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । १अरिखदिरे २लज्जालुलतायाञ्च राजनि० कबभावे ङीप् । खदिरपत्री लज्जालुलतायां स्त्री जटा० । [''विना खदिरसारेण'' उद्भटः ।

खदिरसार पु० ६त० । खदिरद्रुमस्य निर्यासजे सारे (खएर)

खदिरा स्त्री खदिरः तत्पत्राकारोऽस्त्यस्याः पत्रे अच् । लज्जालुलतायाम् राजनि० ।

खदिरिका स्त्री खदिरः खदिररसस्सरसोऽस्त्यस्याः ठन् । १लाचायां तस्या हि खदिरतरुनिर्यासवत्त्वात् तथात्वम् । २लज्जालुलतायां च राजनि० ।

खदिरी स्त्री खद–किरच् गौरा० ङीष् । लज्जालुलतायाम् शाकभेदे, (छाड़जोड़ा) २लतायाञ्च जटा० । [रत्नमा० ।

खदिरोपम न० खदिर उपमा यस्य । (काँटावावला) द्रुमभेदे

खदूरक त्रि० खद–बा० ऊरच् संज्ञायां कन् । ऋषिभेदे । ततः शिवा० अपत्यादौ अण् । खादूरक तदपत्यादौ ।

खदूरवासिनी खे आकाशे दूरे वसति वस–णिनि ङीप् । बुद्धशक्तिभेदे त्रिका० ।

खद्यपत्री स्त्री खे स्थैर्ये हितं गवा० यत्, खद्यं पत्रमस्य गौरा० ङीष् । खदिरे राजवल्लभः ।

खद्योत पु० खे द्योतते द्युत–अच् । १कीटभेदे (जोनाकी-पोका) ''खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विस्मयान्वितम्'' भा० व० १२२ अ० । ''खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्'' मेघदू० । खं द्योतयति द्युत-णिच्–अण् उप०स० । २सूर्य्ये जटाधरः ।

खद्योतक पु० खद्योत इव कायति कै–क । १फलविषे वृक्षभेदे सुश्रु० । ''कुमुद्वतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भ ककर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फलविषाणि'' । २सूर्य्ये पु० । [जटा० ।

खद्योतन पु० खमाकाशं द्योतयति द्युत–णिच्–ल्यु । सूर्य्ये

खधूप पु० खमाकाशं धूपयति धूप–अण् उप०स० । खे धूप इव वा । आकाशगामिनि अग्निशिखायुक्ते (हाउइ) इति ख्याते पदार्थे ''ससृजुः खधूपान्'' भट्टिः ।

खन विदारे भ्वा०उभ०सक० सेट् । खनति ते-अखानीत्-अखनीत् अखनिष्ट खायात्-खन्यात् । चखान चख्नतुः चख्ने, खातम् खनित्वं खेयम् । खनिता । खनित्वा-खात्वा खानः । खनितुम् । खनन् खनमानः । खायते खन्यते खनिः खनकः । ''इमां खनाम्योषधिम्'' ऋ० १०।१४५।१ । ''अभ्रिरसि नार्य्यसि त्वया वयमग्निं शकेम खनितुम्'' यजु०११० ''त्वं गन्धर्व्वा अखनन्'' यजु० १२,९८ । ''यथा खनन् खनित्रेण नरोवार्य्यधिगच्छति'' मनुः । ''अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः'' ऋ० १,१७९६ ।

अभि+आभिमुख्येन सर्वतश्च खनने । ''यो ह्योहाभिखनेदप एवाभिविन्देत्'' शत०ब्रा० ११,१,६,१६ ।

अव+अधःखनने । अवखनति अवखातः ।

आ+समन्तात् खनने आखरः आखनः आखुः ।

उद्+उत्पाटने ''फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः'' (कलमाः) । ''त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः !'' ''वङ्गानुत्खाय तरसाउत्खातलोकत्रयकण्टकोऽपि'' रघुः ।

नि+निधाने सक० ''निचखान जयस्तम्भम्'' वसुधायां निचख्नतुः'' ''अष्टादशद्वीपनिखातयूपः'' रघुः ''विषादशङ्कुश्च मतौ निचख्ने'' भट्टिः ।

निस्+निर्+निष्क्रामणे ''समुद्रान्निरखनं स्तोत्त्याभिरभ्रिभिः'' शत०ब्रा० ७।५।२।५२ ।

परि+परितः खनने परिखा उत्पाटने च ''कण्टकिचौरिणस्तु समूलान् परिखायाद्वासवेदपामार्गम्'' आश्व०२।७ ५

वि+विशेषेण खनने । ''यत्ते भूमिं विखनामि क्षिप्रं तदपिरोहतु'' अथ० १२।१।३५ ।

खनक पु० खन–वुन् ।१मूषिके, २सन्धिचौरे च । ३भूविदारके (कोड़ा) त्रि० हेम० ''विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलोऽब्रवीत्'' भा०आ० १४७ अ० । ४खस्योद्युत्पत्तिस्थाने आकरे मेदि० । ''पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सहुड़ा चैव सयन्त्रखनका तथा'' भा०व०१५अ० ।

खन(मा)पान अनुवंश्ये क्षत्रियभेदे ''खन(मा)पानोऽङ्गदोजज्ञे तस्माद्दिवियस्ततः'' भाग० ९।२२।३ ।

खनयित्री स्त्री खन–णिच्-नि० वृद्ध्यभावः तृच् ङीप् । (खन्ती) इति ख्याते अस्त्रभेदे सा च जिगीषुणा यात्रायामग्रे चालनीया यथाह नारदपञ्चरात्रे ''खनयित्री शुभा यात्रा जयार्थं युद्धकाङ्क्षिभिः । पञ्चवर्णांशुकयुता चालनीया पुरःस्थिता''

खनित्र न० खन-इत्र । (खोन्ता) अस्त्रभेदे । ''यथा खनन् खनित्रेण नरोवार्य्यधिगच्छति'' मनुः । स्वार्थे क तत्रार्थे हारा० ।

ख(नि)नी स्त्री खन–इन् वा ङीप् । धातुरत्नाद्युत्पत्तिस्थाने

१आकरे "खनिभिः सुषुवे रत्नम्" "रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः" रघुः। २भूविदारणे च। ३आधारमात्रे "षष्टिः षट् च वरा योषित् अङ्कलक्षणसत्खनी" काशी० ३७अ०। ४खाते गर्त्ते "धृतगम्भीरखनीखनीलिभ" नैष०।

खनित्रिम त्रि० खननेन निर्वृत्तम् खन-भावे बा० क्त्रि-मप् च। खननिर्वृत्ते। "खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः" ऋ० ७।४६।२।

खनिनेत्र पु० इक्ष्वाकुवंश्ये नृपभेदे "विविंशतेः सुतोरम्भः खनिनेत्रोऽस्य धार्मिकः" भाग० ६,२।१६।

खन्य त्रि० खन-वेदे नि० यत्। खननीये खेयत्। खान्य इत्यपि तत्रार्थे। लोके तु खेय इत्येव।

खपुर पु० खं पिपर्त्ति उच्चतया पृ-क। १गुवाके अमरः। खमिन्द्रियं पिपर्त्ति-पृ-क। २अलसे त्रि० मेदि०। खेन पूर्य्यते घञर्थे कर्म्मणि क। ३भद्रमुस्तके पु० मेदि० ४व्याघ्रनखद्रव्ये राजनि० खे आकाशे उदितं पुरं शा०त०। अशुभसूचनायाकाशोदिते ५गन्धर्वनगरे। तस्योत्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदः वृ०सं० ५६अ० उक्तो यथा "उदगादि पुरोहितनृपबलपतियुवराजदोषदं खपुरम्। सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय। नागरनृपतिजयावहमुदग् विदिक्स्थं विवर्णनाशाय। शान्ताशायां दृष्टं सतोरणं नृपतिविजयाय। सर्वदिगुत्थं सततोत्थितं च भयदं नरेन्द्रराष्ट्राणाम्। चौराटविकान् हन्याद्धूमानलशक्रचापाभम्। गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवातकरम्। दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये। अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम्। यदा तदा नागमनुष्य वाजिनां पिबत्यसृग् भूरि रणे वसुन्धरा।"

खे आकाशे चरं पुरं शाक०त०। ६आकाशगामिनि दैत्यपुरभेदे तदुत्पत्तिकथा "पुलमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी। दिव्यं वर्षसहस्रन्ते चेरतुः परमं तपः। तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम्। अगृह्णीतां वरन्ते तु सुतानामल्पदुःखिताम्। अवध्यताञ्च राजेन्द्र! सुरराक्षसपन्नगैः। पुरं सुरमणीयञ्च खचरं सुमहाप्रभम्। सर्व्वैरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि। महर्षियक्षगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसैः। सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्। ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ! कालकेयकृते कृतम्। तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्ज्जितम्। पौलोमाध्युषितं वीर। कालखञ्जैश्च दानवैः" भारते वनपर्व्वणि १७३ अध्याये। "विध्वस्ते खपुरे तस्मिन् दानवेषु हतेषु च" भा० व० १७३ अ०। ७हरिश्चन्द्रपुरे त्रिका०।

खपुष्प न० ६त०। आकाशकुसुमे तस्य यथा मिथ्यात्वमेवं मिथ्यात्वद्योतनाय खपुष्पेणोपमा शास्त्रेषु दीयते खकुसुमादयोऽप्यत्र।

खभ्रान्ति पु०स्त्री खे आकाशे भ्रान्तिर्भ्रमणं मांसान्वेषणाय यस्य। चिल्ले त्रिका०। तस्य मांसान्वेषणाय खे भ्रमणात्तथात्वम्। स्त्रियां वा ङीप्। [त्रिका०।

खमणि पु० खे आकाशे मणिरिव प्रकाशकत्वात्। सूर्य्ये

खमीलन न० खानामिन्द्रियाणां मीलनम्। तन्द्रायाम्। शब्दच० तत्र सर्वेषां बहिरिन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्ये व्यापाराभावात् निमीलनं भवतीति तस्यास्तथात्वम्।

खमूर्त्ति पु० खं मूर्त्तिरस्य। अष्टमूर्त्तिधरे १भीमरूपे शिवे खस्य अष्टमूर्त्तेर्मूर्त्तिः स्वरूपम्। २अष्टमस्वरूपे स्त्री "स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्" मनुः।

खमूली स्त्री खं शून्यभूतं मूलमस्याः ङीप्। कुम्भिकायां (पाना) त्रिका० तस्याः मूलशून्यत्वात् तथात्वम्। पृषो० वा ह्रस्वः। खमूलि तत्रार्थे। स्वार्थे क ह्रस्वः। खमूलिका तत्रार्थे शब्दच०।

खम्ब गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। खम्बति अखम्बीत् चखम्ब।

खर पु० खं मुखविवरमतिशयेनास्त्यस्य र खमिन्द्रियं राति रा-क वा रलयोरेकत्वम्। १गर्दभे। २अश्वतरे अमरः ३राक्षसभेदे च हेम० 'चेरतुः खरदूषणावि'ति भट्टिः। "वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम्। खरेणासीत् महद्वैरं जनस्थाननिवासिना। रक्षार्थं तापसानान्तु राघवो धर्म्मवत्सलः। चतुर्द्दश सहस्राणि जघान भुवि राक्षसान्। दूषणञ्च खरञ्चैव, निहत्य सुमहाबलौ। चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान् धर्म्मारण्यं स राघवः" भा०व० २७६ अ०। ४कण्टकिद्रुमभेदे, अजयः ५काके, अजयपालः ६कङ्कविहगे, ७कुररपक्षिणि, राजनि० ६०संवत्सरमध्ये पञ्चविंशतितमे वर्षभेदे तत्फलं यथा। "उपद्रुतं जगत्सर्वं तस्करैर्मूषिकैः खगैः। पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये!" ज्यो०त०। ९रविपार्श्वचरे १०पश्चिमद्वारगृहे शब्दच० ११तिक्तरसे च। १२तद्वति, त्रि० अमरः। खरकिरणः खरांशुः १३कठिने च त्रि० 'खरविशदमभ्यवहार्य्यं भक्ष्यमिति" पा० भाष्यम्। १४दैवताडवृक्षे स्त्री टाप् अमरः १५घर्म्मे मेदि०। १६निष्ठुरे हेम०। १७दैत्यभेदे त्रिका०। जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां ङीप्।

खरकर पु० खरस्तीव्रः करोऽस्य । सूर्य्ये खरकिरणखरांशुप्रभृतयोऽप्यत्र । [दृत्त्वम् । बलायामौषधौ राजनि० ।

खरकाष्ठिका स्त्री खरसुग्रं काष्ठं यस्याः कप् कापि अत

खरकुटी स्त्री खरा तीव्रा क्षुरवत्त्वात् कुटी । १नापितगृहे त्रिका० तस्याः क्षुरवत्त्वात्तथात्वम् । ६त० । गर्द्दभगृहे च खरगृहादयोऽप्यत्र ।

खरकोण पुंस्त्री खरं तीव्रं कोणयते शब्दायते कुण—सङ्कोचे धातूनामनेकार्थत्वात् इह शब्दार्थता अण् उप०स० । तित्तिरिपक्षिणि हेम० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।

खरगन्धनिभा स्त्री खरगन्धेन नितरां भाति नि+भा—क । नागवलायां नागबल्लाम् (पान) जटा० ।

खरगन्धा स्त्री खरो गन्धोयस्याः । नागबलायाम् राजनि०

खरघातन पु० खरसुग्ररोगं, तन्नामराक्षसं वा घातयति हन—स्वार्थे णिच्—ल्यु । १नागकेशरे, २श्रीरामे च शब्दच० ।

खरच्छद पु० खरः छदः पत्रमस्य । (उलुखड़) १तृणभेदे रत्नमा० । २कुन्दरवृक्षे राजनि० ।

खरज्जु त्रि० खरं जीर्य्यति जृ—बा० कु । तीव्रगतौ "ऋभूनापत् खरमज्रा खरज्जुः" ऋ० १०,१०६,७ ।

खरणस् त्रि० खरस्य नासेव खरा वा नासा अस्य नसादेशः णत्वम् । १खरतुल्यनासिके २तीव्रनासिके च । अच् समा० । खरणसोऽप्यत्रार्थे अमरः । [भावप्र० ।

खरत्वच् पु० खरा कठिना त्वक् यस्य । १लच्चालुभेदे ।

खरदण्ड न० खरः उग्रः कण्टकावृतत्वात् दण्डोऽस्य । पद्मे धरणी ।

खरदला स्त्री खरं दलं यस्याः । काष्ठोदुम्बरे शब्दच० ।

खरदूषण पु० खरसुग्रं दूषणसुन्मादकताहेतुदोषो यत्र । १धस्तूरे (धुतुरा) २बहुदोषे त्रि० । शब्दरत्ना० । द्व० । राक्षसभेदयोः द्विव० "खरदूषणयोर्भ्रात्रोः" भट्टिः ।

खरधार त्रि० खरा उग्रा धाराऽस्य । तीव्रधारे अस्त्रभेदे करपत्रभिन्नस्य खरधारस्य च शस्त्रादौ प्रयोगे दोषाः यथाह सुश्रुतः "तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम्" ।

खरध्वंसिन् पु० खरं खरनामानं राक्षसं ध्वंसयति ध्वन्स—णिच्—णिनि । श्रीरामे । खरहन्त्रादयोऽप्यत्र । रामस्य खरध्वंसकथा खरशब्दे दृश्या ।

खरनादिन् त्रि० खरं नदति नद—णिनि । तीव्रशब्दकारके स्त्रियां ङीप् । सा च २रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये शब्दच० । खर इव नदति नद—णिनि । ३गर्द्दभतुल्यनादकारके त्रि० "उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव" पा०अस्याद्युदात्तता । खरनादिनोऽपत्यं बाह्वादि० इञ् । खारनादि तदपत्ये पुंस्त्री० ।

खरनाल न० खरं नालमस्य । पद्मे "नाभीगृगतस्ततखरनालनालनाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताजः" भाग० ३,८,२१ ।

खरप पु० खरं पिबति पा—क । १ऋषिभेदे ततो नडादि० गोत्रापत्ये फक् । खारपायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । बहुषु तस्य यास्का० लुक् । खरपास्तद्गोत्रापत्येषु ।

खरपत्र पु० खरं पत्रमस्य । १शाकवृक्षे (सेगुन) २क्षुद्रतुलसवृक्षे च रत्नमा० । ३यावनालशरे ४मरुवके ५हरिदर्भे च राजनि० । वा कप् । खरपत्रक । तिलकवृक्षे शब्दच० ।

खरपत्री स्त्री खरपत्रमस्याः गौ० ङीष् । १गोजिह्वावृक्षे २काकोदुम्बरिकायाञ्च राजनि० ।

खरपात्र न० खरं पात्रम् कर्म० । लौहपात्रे त्रिका० ।

खरपादाढ्य पु० खरैः पादैर्मूलैराढ्यः । कपित्थद्रुमे शब्दच०

खरपुष्प पु० खरं पुष्पमस्य । मरुवके रत्नमा० ।

खरपुष्पा(ष्पी) स्त्री खराणि पुष्पाण्यस्याः वा ङीष् । वर्बराशाके (वावुइ तुलसी) अमरः ।

खरप्रिय पुंस्त्री खलो धान्यादिमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य लस्य रः । पारावते शब्दमा० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।

खरमञ्ज पु० खरं मज्जयति मस्ज—र । अत्यन्तशोधके । खरञ्जुशब्दे उदा० ।

खरमञ्ज(रि)री स्त्री खरा मञ्जरी यस्याः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् ह्रस्वः वा ङीप् । अपामार्गे अमरः । तत्र ह्रस्वान्ते "पलाशपुष्पं खरमञ्जरेर्वा" "फलानि शिग्रोः खरमञ्जरेर्वा" । "खरमञ्जरियष्ट्याह्वसैन्धवामरदारुभिः" सुश्रु० । दीर्घान्ते "विडङ्गखरमञ्जरीमधुशिग्रुसूर्य्यवल्लीत्यादि० सुश्रुतः ।

खररोमन् त्रि० खरं रोमाऽस्य । कठिनरोमयुक्ते स्त्रियां वा डाप् । खररोमत्वं गर्द्दभहत्याकर्मविपाकः यथाह शाता० "खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते" इति । २नागभेदे पु० जटा० । [काभावे खरवल्लीत्यप्यत्र रत्नमा०

खरवल्लिका स्त्री खरा वल्ली सैव स्वार्थे क । नागवल्लाम्

खरशब्द पु० खर उग्रः शब्दोऽस्य । १कुररखगे । ६त० । २गर्द्दभशब्दे पु० । व०म० । ३उग्रशब्दे पु० । [भावप्र० ।

खरशाक पु० खरं शाकमस्य । (वामनहाटि) भार्ग्याम् ।

खरशाल न० खराणां शाला नपु० । गर्द्दभस्थाने । शब्दचि० तत्र जातार्थस्य लुक् । खरशाल । तत्र भवे त्रि० ।

खरसोनि स्त्री खे आकाशे रसमुन्नयति जनि—इन् । लोहिकालतायां हारा० । [लौहपात्रे त्रिका० ।

खरसोन्द पु० खं शून्यभूतः रसोन्दः रसक्लेदनमत्र । खरपात्रे

खरस्कन्ध पु० खरः स्कन्धोऽस्य । १प्रियालद्रुमे । २खर्जूर्य्यां स्त्री टाप् । राजनि० । [मल्लिकायां रत्नमा० ।

खरस्वरा स्त्री खरं स्वरति उपतापयति स्वृ—अच् । वन-

खरा स्त्री खमाकाशं लाति ला—क तस्य रः । देवताडवृक्षे अमरः । [देवताड़वृक्षे रायमुकुटः ।

खरागरी स्त्री खरमागिरति आ+गॄ—अच् गौरा० ङीष् ।

खराब्दाङ्कुरक न० खराब्दात् तीव्रगर्जनमेघात् अङ्कुरयति अङ्कुरि—ण्वुल् । वैदूर्य्यमणौ राजनि० तस्य नवमेघशब्दात् जायमानाङ्कुरत्वात्तथात्वम् ।

खराश्वा स्त्री खरैरश्यते भुज्यते अश-भोजने बा० व । मयूरशिखायाम् (रुद्रजटालता) अमरः ।

खराह्वा स्त्री खरं तीव्रं गन्धमाह्वयति आ+ह्वे—क । अजमोदायाम् राजनि० । [चूर्णाक्षतिकस्तूरीभेदे राजनि० ।

खरिका स्त्री खं राति रा—क संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् ।

खरीजङ्घ पु० खर्य्या गर्द्दभ्या इव जङ्घा यस्य । १ऋषिभेदे २शिवे पु० । ततोऽपत्ये इञ् । खारीजङ्घि तदपत्ये पुंस्त्री० ततोद्वन्द्वे अद्वन्द्वे च बहुषु तस्य लुक् । खरीजङ्घास्तस्यापत्येषु ।

खरु पु० खन—कु रश्चान्तादेशः । १शिवे २दर्पे, ३अश्वे, ४दन्ते, मेदि० ५कामदेवे उणा० । ६श्वेतवर्णे ७श्वेतवर्णवति, ८निषिद्धैकरुचौ, हेम० । ९निर्बोधे, १०क्रूरे त्रि० उणा०वृ० ११पतिं वरायां कन्यायां स्त्री । हेम० गुणवाचित्वेऽपि पश्वादित्वात् ङीष् । १२तीक्ष्णे त्रि० संक्षिप्तसारः । चखर्ज्ज ।]

खर्ज व्यथायां भ्वा०अक०पर० सेट् । खर्ज्जति । अखर्ज्जीत् ।

खर्ज्जन न० खर्ज—ल्युट् । कण्डूयने । [शब्दच० ।

खर्जिका स्त्री खर्ज्ज—ण्वुल् अत इत्त्वम् । उपदंशरोगे

खर्जु पु० खर्ज—उन् । १कण्डूभेदे (चुलकानि) २खर्जूरीवृक्षे ३कीटभेदे च हेमच० ।

खर्ज्जुर न० खर्ज—उरच् । रौप्ये रत्नमा० । [उणादिको० ।

खर्ज्जू स्त्री खर्ज्ज—ऊ । १कण्डूभेदे (चुलकानि) २कीटभेदे

खर्ज्जु(र्ज्जू)घ्न पु० खर्जुं(र्जूम्) कण्डूयनं हन्ति हन—टक । १चक्रमर्द्दे, (दादमर्द्दन) २अर्कद्रुमे च राजनि० ।

खर्ज्जूर पुंस्त्री खर्ज्ज ऊरच् स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । (खेजुर) इति ख्याते वृक्षे तस्य फलम् अण् तस्य लुप् । तत्फले न० तद्भेदगुणाश्च भावप्र० उक्ताः यथा

"भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा । तथा स्वल्पफला काककर्कटी स्वादुमस्तका । पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते । खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः । स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु । तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिकृच्चापि शुक्रदम् । कोष्ठमारुतहृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् । ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम् । मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् । महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पखर्ज्जूरिका स्मृता । खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् । वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्" "खर्जूरीस्कन्धनद्धानाम्" रघुः । २रौप्ये ३हरिताले न० हेमच० । ४खले (खामार) मेदि० । ५वृक्षजातिभेदे स्त्री अमरः । (बनखेजुर) ।

खर्ज्जूरवेध पु० एकार्गलापरपर्य्याये विवाहे वर्ज्जनीययोगभेदे उपयमशब्दे १२६६ पृ० विवृतिः ।

खर्द्द दंशने भ्वा०पर०सक०सेट् । खर्द्दति अखर्द्दीत् । चखर्द्द ।

खर्पर पु० कर्परशब्दवत् पृषो० खत्वम् । १तस्करे, २धूर्त्ते, ३भिक्षापात्रे कपाले ४भिन्नमृण्मयखण्डे च मेदि० ५उपधातुभेदे, तुत्याञ्जने (तुँते) च न० शब्दच० ।

खर्परी स्त्री खर्परं उपधातुभेदः कारणत्वेनास्त्यस्य अच् गौरा० ङीष् । खर्परीतुत्थे अमरः । ठन् खर्परिकाप्यत्र ।

खर्परीतुत्थ न० कर्म० । तुत्थभेदे (तुँते) राजनि० तत्पाकप्रकारगुणाः भावप्र० उक्ता यथा । "नरमूत्रेण गोमूत्रे सप्ताहं रसकं (पारदम्) पचेत् । दोलायन्त्रेण शुद्धः स्यात् ततः कार्य्येषु योजयेत् । खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषाश्मकुष्ठकण्डूनां नाशनं परमं मतम्" ।

खर्ब(र्व) गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । ख(र्ब)र्वति अखर्बीत्(र्वीत्) । चख(र्ब)र्व । गतिरत्र नीचतगतिः खर्बशब्ददर्शनात् । अन्त्यस्थान्त्यस्तु गर्वे इति भेदः ।

खर्व(र्ब) पु० खर्व—गर्वे अच् । १कुबेरनिधिविशेषे शब्दरत्ना० । २कुब्जक इति ख्याते अन्त्यस्थमध्यः राजनि० तस्य गन्धसौव-

कटतया गर्वहेतुत्वात् तथात्वम् । खर्ब–गतौ अच् । वर्ग्य-मध्यः ३ह्रस्वे ४वामने त्रि० अमरः "खर्वे ! गर्वसमूह-पूरिततनो !" तारास्तोत्रम् । ५संख्याभेदे (सहस्रकोटौ) "अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्व"मिति लीलावती ।६तत्संख्याते च

खर्ब(र्व)ट पु० खर्ब(र्व)–अटन् । "एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम् । मिश्रं तु खर्ब(र्व)टोनाम नदी गिरिसमाकुलः" भाग० टीकायां श्रीधरोक्ते ग्रामभेदे ।

खर्वशाख त्रि० खर्वा शाखा तत्तुल्यस्य हस्तपदादयोऽस्य । वामने हेम० ।

खर्वित त्रि० खर्व–नीचगतौ कर्त्तरि क्त । ह्रस्वे स्त्रियां टाप् । सा च अमावास्याभेदे, "संनिम्नयेच्चतुर्द्दश्या अमा-वास्या भवेत् क्वचित् । खर्वितां तां विदुः केचिद्गताध्वा-मिति चापरे" कर्मप्रदी० पूर्वदिनस्थिततिथ्यपेक्षया परदिने २ऽल्पकालस्थिततिथिमात्रे च ।

खर्वरा स्त्री खर्व उरच् । तरदीवृक्षे राजनि० ।

खर्बु(र्वु)ज न० खर्बु(र्वु) उन् तथा भूता जायते जन–ड । (खरमुज) लताफलभेदे । तस्य गुणा भावप्र० उक्ता "खर्बु(र्वु)जं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरङ्गुरु । स्निग्धं स्वादूत्तरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् । तेषु यच्चाम्लमधुरं यच्चा-रञ्च रसाद्भवेत् । रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम्" ।

खल चलने स्खलने च भ्वा० पर० अक० सेट् । खलति अखालीत् खलति प्रनिखलति खलः ।

खल पुंन० खल–अच् अर्द्धर्चा० । धान्यमर्द्दनस्थाने हेम० । (खामार) धान्यखलः गोधूमखलः यवखलः । "खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते" मनुः । खलयज्ञः खलेकपोतः । "खले न पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि" ऋ० १०,१८,७, २धूलिराशौ च ३भुवि ४स्थानमात्रे च । खलस्य साद्यस्क्रेषु यज्ञेषु उत्तरवेदित्वेन विहितो यथा "साद्यस्क्रे पूर्वरा वेदिः "खल उत्तरवेदिः" आश्व० श्रौ० ७,१२,१४, तत्र खलशब्दनिर्द्धारणं कातीये यथा "खल उत्तरवेदिः धान्यखलः प्रत्ययात्" कात्या० श्रौ० २२,२,४२,४४, खल इत्युक्ते धान्यखलः प्रतीयते यतः" कर्कः । "ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे स्वदन्ति" कात्या०श्रौ० ४५, "धान्यखलमभितः सन्निधानात् वेदि-मभितो ये शस्यविशेषास्तानुत्तरवेदिदेशे स्वदन्ति मर्द्दयन्ते स्तम्बेभ्यो विमोकार्थमनुडुद्भिः परितो गच्छद्भिराक्राम-यन्तीत्यर्थः" कर्कः । इति पूर्वपक्षः "पांशुखलोवा प्रत्य-याविशेषात्" ४७सू० । वाशब्दः पक्षान्तरे पांशुखलो-

वोत्तरवेदिर्भवति तत्रापि खलशब्दप्रयोगप्रत्ययौ" कर्कः "पांशुखलो धूलिराशिः प्रत्येतव्यः कुतः खल इत्युक्ते धान्य-खलोऽपि प्रतीयते पांशुखलोऽपि प्रतीयते" सं०व्या० इति सिद्धान्तः । ५तिलकल्के पु० (खलि) ६नीचे ७अधमे दुर्जने त्रि० "सर्पः क्रूरः खलःक्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः। मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्य्यते" चाणक्यः। "स्वप्राणान् यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः" भाग० १,७,३७, । ८इतरे च त्रि० अमरः । खे लीयते ली–ड । १०सूर्य्ये । खं तद्वर्णं लाति ला–क । ११तमालवृक्षे पु० शब्दच० । १२प्रस्तरमध्ये औषधमर्द्दनपात्रभेदे वैद्य-कम् । १३खडे डलयोरैक्यात् । "खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः" सुश्रुतः । खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ" सुश्रुतः । खलएव अङ्गु-ल्या० स्वार्थे ठक् । खालिक खलशब्दार्थे । [शब्दच०।

खलक पु० खं शून्यं मध्ये लाति ला–क संज्ञायां कन् । कुम्भे

खलकुल -० खलकौ खलभूमौ लीयते ली–बा० ड । कुलत्थ कलाये "दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिल माषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च खल्वाः खलकुलाश्च" इ०उ० "खलकुलाः कुलत्थाः" भा० ।

खलता स्त्री खस्य लता । १आकाशलतायाम् । खलस्य भावः तल् । १दुर्जनत्वे च । "अनिवारिततापसम्पदं कुलहीनां सुमनोभिरुज्झिताम् । खलतां खलतामिवासतीं प्रतिप-द्येत कथं बुधोजनः" माघः । खलता च "अद्रोहिणि तथा शान्ते विद्वेषः खलता स्मृता" इत्युक्तलक्षणा ।

खलति पु० स्खलन्ति केशाः अस्मात् भीमा० अपादाने अति पृषो० । (टाक) १इन्द्रलुप्तरोगे तच्छब्दे विवृतिः । २तद्वति त्रि० स्त्रियां वा ङीप् । तद्रोगयुक्तपरत्वे कडा० कर्मधा० परनि०। युवखलतिः खलतियुवा । "अवभृथेष्ट्य-न्ते इत्युपक्रमे "पिङ्गलखलतिविक्लिधशुक्लस्य मूर्द्धनि जुहोति" कात्या० श्रौ० २०,८,१८, "खलतिः खल्वाटः" कर्कः ।

खलतिक पु० खलतिरिव कायति कै–क । पर्वते "खलति-कादिषु वचनम्" वार्त्ति० । खलतिकः पर्वतस्तत्र भवानि खलतिकं वनानि" बहुत्वेऽपि एकवचनम् सि०कौ० ।

खलधान पु० खलाः खडा धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे ल्युट् । (खामार) ख्याते खलपदार्थे हेमच० ।

खलपू त्रि० खलं भूमिं पुनाति पू–क्विप् । स्थानशोधन कारिणि (फराश) । अमरः ।

खलयज्ञ पु० खले कर्त्तव्यो यज्ञः । खले कर्त्तव्ये यज्ञभेदे

लाट्यायनश्रौ० सू० ४,१,२५, सूत्रादौ तस्य विवृतिः।

खलाजिन न० खलस्थितमजिनम्। खलस्थितचर्म्मणि ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। खलाजिनीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

खलादि पु० का० वार्त्तिकोक्ते समूहार्थे इनिप्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः। खल डाक कुटुम्ब ढ्रम अङ्ग गो रथ कुण्डल" खलिनी डाकिनीत्यादि तत्समूहे।

खलाधारा स्त्री खल आधारो यस्याः। तैलापीका) "तैलपायिकायाम्" जटाध०।

खलि स्त्री खल–इन्। (खलि) इति ख्याते तैलकिट्टे राजनि० वा० ङीप्। "स्थाल्यां वैदूर्य्यमय्यां पचति तिलखलीं चन्दनैरिन्धनौघैः" भारतरत्ना० २तालमूले रत्नमा०।

खलि(ली)न पुंन० खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनं पृषो० वा ह्रस्वः अर्द्धर्च्चादि। अश्वमुखस्थायां कविकायां (कड़िआल)। ह्रस्वमध्यः इति रायमुकुटः। "उभयतः खलीन कनककटकावलग्नाभ्यां पदेपदे कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकृष्यमाणम्" (अश्वम्) काद०। दीर्घमध्यः २खाकाशलीने त्रि०।

खलिवर्द्धन पु० "मारुतेनाधिकोदन्तो जायते तीव्रवेदनः। खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जायते रुक् न शाम्यति" इति भावप्र० उक्ते दन्तदन्तभेदे।

खलिश पु०खे आकाशे जलादूर्द्ध्वभागे लिशति लिश-क। (खलसा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना०। तद्गुणाश्च "खलिशस्तु मलोग्राही कषायो वातकोपनः। रूक्षो लघुः स्थूलहरः किञ्चिदामविनाशनः" राजवल्लभः। पृषो० खल्लिशः खल्लीशोऽप्यत्र।

खलीकार पु० खल+अभूततद्भावे च्वि–कृ–भावे घञ्। १अपकारे जटाधरः। २भर्त्सने च। खलीकृधातोस्तदर्थकताऽपि तेन "परोक्षे खलीकृतोऽयं द्यूतकरः" "खलीक्रियते" मृच्छ० खलीक्रियते भर्त्स्यते इत्यर्थः।

खलु अव्य० खल–उन्। निषेधे एतदर्थयोगे धातोःक्त्वा "निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम्" माघः "खल्विति १निषेध २वाक्यालङ्कार ३जिज्ञासा ४ऽनुनय ५नियमेषु" गणरत्नोक्तेषु वाक्यालङ्कारादिषु च तत्र वाक्यालङ्कारे "खलु वाचिकम्" जिज्ञासायां "स खल्वधीते वेदम्"। अनुनये "न खलु न खलु मुग्धे! साहसं कार्य्यमेतत्"। नियमे (अवधारणे) "प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां धियः" प्रवृत्तिसारा एवेत्यर्थः" गणरत्नम्। जिज्ञासार्थे "न खलूग्ररुषा पिनाकिना" कुमा०। ६निश्चये ७वाक्यपादपूरणे ८वीप्सायायां शब्दरत्ना०। तत्र निश्चये "न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने" कुमा०। "न खलु वयममुष्य दानयोग्याः" माघः। "न खल्वनिर्जित्य" रघुं "कृती भवान्" रघुः। वाक्यालङ्कारे "सर्वं प्रियं खलु भवत्यनुरूपचेष्टम्" माघः। "श्लाघ्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः" रघुः। वीप्सा व्याप्तिः "काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः" रघुः। काले समारब्धानीतयः फलजननव्यापिका इत्यर्थः।

खलुक् पु० खमिन्द्रियं नेत्रव्यापारं लुञ्चति लुञ्च–अपनये क्विप्। अन्धकारे त्रिका०।

खलुरेष पुंस्त्री खलु रिष्यते बध्यतेऽसौ खलु+रिष–वधे कर्म्मणि घञ् सुप्सुपेति स०। मृगभेदे शब्दच०।

खलूरिका स्त्री अव्युत्पन्नोऽयम्। शस्त्राभ्यासे हेमच०।

खलेकपोत पु० व०व० खले पतन्तः कपोताः शा०त० अलुक् स०। खलेपतत्सु कपोतेषु। तत्तुल्यः न्यायः खलेकपोत न्यायः यथा खले कपोता युगपत् पतन्ति तथा परस्परविशेष्यविशेषणभावानापन्ना एकत्रान्विताः यथा क्रियायां कर्मादिकारकाणां सर्वेषामेव युगपदन्वयः न तु विशेष्यविशेषणमिति रीत्या "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" जै०उक्तेः। अयमेव न्यायः एकत्रद्वयमिति संज्ञकोऽपि। यथा महानसीयवह्निर्नास्तीत्यतः एकस्मिन् अभावप्रतियोगिनि महानसीयत्वं वह्नित्वञ्चेत्युभयं प्रकारविधया भासते इति जगदीशः। गदाधरमते तु निरूपितावच्छेदकभानास्वीकारेण वह्नित्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैवात्र महानसीयत्वं भासते इति तत्र न एकत्रद्वयमिति रीत्या बोधः किन्तु क्रियाकारकान्वय एव तथा बोधः इति भेदः सएव खलेकपोतन्यायः।

खलेधानी स्त्री खले धीयन्ते वृषभा अत्र धा–आधारे ल्युट् ङीप्। मेधिकाष्ठे जटाधरः। २भूलौ हेम०।

खलेयव अव्य०। खले यवोयत्र काले तिष्ठद्गुप्र० स०। खलेस्थितयवकाले।

खलेवाली स्त्री खले वाल्यन्ते चाल्यन्ते वृषभा यत्र वल-चालने आधारे घञ् गौरा० ङीष्। शस्यमर्द्दनभूमिमध्यस्थे काष्ठभेदे (मेदकाठ)। "खलेवाली यूपो लाङ्गलेषा" कात्या० श्रौ० २२,२,४८, खलमध्ये निखाता मेधिभूता खलेवाली" इति सं०व्या०। आश्व० श्रौ० ६,७,१५, तु सूत्रव्याख्यायामन्या व्युत्पत्तिरुक्ता यथा खलेवाली

यूपः" सू० । खलेऽनडुद्गमने तद्बन्धनार्था मेधिः खलेवालीत्युच्यते खलेऽनडुहोवारयतीति खले वाली"नारा० मेध्यां हि बन्धनेनानडुहां वारणात् तथा भवति" रलयोरैक्यात् तथात्वम् ।

खलेवुस अव्य० खले वुसमत्र काले तिष्ठद्गु०स०। खलेस्थित वुसकाले

खलेश पु० स्त्री खे जलादूर्द्ध्वाकाशे लिशति संश्लिष्यति गतिकाले लिश–अच् ७त० । (खलिसा) मत्स्यभेदे हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खलेशय पु० स्त्री खलेशं जलादूर्द्ध्वस्याकाशसंसर्गं याति या–क । (खलिशा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । [(खामार समूह) ।

खल्या स्त्री खलानां समूहः यत् । खलसमूहे अमरः

खल्ल पु० खलति क्विप् खल् तं लाति ला–क । १ वस्त्रभेदे २ गर्त्ते ३ चर्म्मणि ४चातकविहगे पु०स्त्री० मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ५ दृतौ चर्म्मभयपात्रे (मसक) हेम०। ६ औषधमर्द्दनपात्रे (खल) वैद्यकम् ।

खल्लिका स्त्री खल–क्विप् तं लाति–ला–क ततः संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम् । ऋजीषे भर्जनपात्रे (भाजनाखोला) शब्दच० । शब्दचिन्तामणौ अयं वमध्यः पठितः तत्र वातेः क इति भेदः ।

खल्ली स्त्री खल–क्विप् तं लाति ला–क गौरा० ङीष् । "खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी" इति भावप्रकाशोक्ते रोगभेदे ।

खल्लीट पु० खल्लीव टलति टल–विक्लवे वा० ड । १खलतिरोगे २तद्वति त्रि० त्रिका० पृषो० ह्रस्वः खल्लिटोऽप्यत्र शब्दरत्ना० । "खल्लीटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनाम्" शातातपेन तस्य परनिन्दनकर्मविपाकतोक्ता । खल्लाट इत्येव पाठः साधुः । तत्र खल्ल इवाटति अट–अच् इति व्युत्पत्तिः ।

खल्व पु० खल–क्विप् तं वाति वा–क । निष्पावे ग्राम्यधान्यभेदे "दश ग्राम्याणि धान्यानीत्युपक्रमे "खल्वाश्च खलकुलाश्च" वृ०उ० । "खल्वाः निष्पावाः वल्ला इति प्रसिद्धाः" शङ्करमाधवौ "व्रीहयश्च मे इत्युपक्रमे "मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे" यजु० १८,१२, खल्वाश्चणकाः वेददीपः । तेन २चणके च ।

खल्वाट पु० खल–क्विप् तं वटते वेष्टयते वट–वेष्टे अण् उप०स०। इन्द्रलुप्तरोगे (टाक) २तद्रोगवति त्रि० हेमच०

खव सम्पत्तिपवित्रतयोः प्रादुर्भावे, च क्र्या० पर०अक०सेट् । अख्नाति अखावीत् अखवीत् । चखाव । प्रनिखव्नाति ।

खवल्ली स्त्री खे शून्ये वल्ली । मूलशून्यायाम् १आकाशवल्लयाम् राजनि० । खवल्लरीखलतादयोऽप्यत्र २आकाशलतायाञ्च ।

खवारि न० खात् पतितं वारि शा०त० । दिव्योदके राजनि० खजलादयोऽप्यत्र ।

खवाष्प पु० खस्य वाष्पम् । हिमजलकणे (ओस) हारा० ।

खस(श) पु०देशभेदे त्रिका०। तस्य दन्त्यमध्यता मन्वादौ दृश्यते क्वचित् तालव्यमध्यता च तेनोभयरूपता । स च देशः वृ०स० कूर्म्मविभागे १४अ० पूर्वस्यामुक्तः "अथ पूर्वस्यामित्युपक्रमे "खशमगधशिविरगिरिमिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः" । सोऽभिजनोऽस्य, तद्देशस्य राजा वा अण् । खास(श) । तद्देशवासिनि तद्देश नृपे च बहुषु तु अणो लुक् । ख(शा)सास्तद्देशवासिनः तन्नृपाश्च । ते च शनकैः क्रियालोपात् वृषलत्वं गताः यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा जवनाः शकाः । पारदापह्नवाश्चीनाः किराता दरदाः खसाः" । "खसांस्तु खारांश्चोलांश्च मद्रान् किष्किन्धकांस्तथा" हरि० १४ अ० । "खसा एकासनाह्यर्हाः प्रदरादीर्घवेणवः" भा० स० ५१ अ० । "अङ्गवङ्गखसेष्वेव नान्यदेशे कदाचन" मू०चि०। ३सुरानामगन्धद्रव्ये शब्दच० ४कश्यपपत्नीभेदे दक्षकन्यान्तरे स्त्री यथा गरुडपु० ६अ० "धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् । अदितिर्दितिर्दनुः काला ह्यतायुः सिंहिका मुनिः । कद्रूः प्रधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा(सा)" । "इरा वृक्षलतावल्लीतृणजातीश्च सर्वशः । खशा(सा) च यक्षरक्षांसि मुनयेऽप्सरसस्तथा" तत्रैव तत्प्रजोक्तिः ।

खशीर पु० १देशभेदे २तद्देशवासिनि ३तन्नृपे च बहुव० । "खशीराश्चान्तचाराश्च पह्नवा गिरिगह्वराः„ भा० आ० ६ अ० उत्तरस्यजनपदकथने ।

खशेट पुंस्त्री खं शेटति शिट–अनादरे अण् । (खलिसा) मत्स्ये त्रिका० तस्य गतिकाले खस्यानाधारत्वेन गतियोग्यत्वाभावेऽपि तस्य तथात्वानादरेण गमनात्तथात्वम्

खश्वास पु० खस्य श्वास इव । वायौ त्रिका० ।

खष बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । खषति अखाषीत्-अखषीत् । चखाष ।

खष्प पु० खन–प नि० नस्य षः । १ क्रोधे २ बलात्कारे च । खष्पौ क्रोधबलात्कारौ„ सि० कौ० उक्तेः शब्दक-

त्पद्गमे तस्य शब्दस्य क्लीवतोक्तिः प्रामादिकी ।

खस पु॰ खानि इन्द्रियाणि स्यति निश्चलीकरोति सो–क । (खोस) (पाचड़ा) ख्याते १रोगभेदे । २देशभेदे ३सवर्णायां व्रात्यक्षत्रियाजाते जातिभेदे "झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च" मनुः । (खसखस) इति ख्याते वृक्षे भावप्र॰ खसतिलशब्दो दृश्यः ।

खसकन्द पु॰ खस इव कन्दोऽस्य । क्षीरकञ्चुकीवृक्षे रत्नमा॰ । खसगन्ध इति पाठान्तरेऽपि तथार्थता । खसस्येव गन्धोऽस्य तत्र वाक्यम् ।

खसतिल पु॰ खसः खसपूय इव तिलति स्निह्यते शुक्लत्वात् तिल–स्ने हे क । (पोस्ता) अहिफेननिर्यासके (खस्खस) ख्याते वृक्षे राजनि॰ । तस्य तैलस्य खस पूयतुल्यशुभ्रवर्णत्वात्तथात्वम् ।

खसतिलतत्फलतन्निर्यासादिगुणा भावप्र॰ उक्ता "तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः । स्यात् खाखसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥ ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृच्च कफास्रहृत् । धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद् वाग्विवर्द्धनम् ॥ मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् । उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम् । आफूकं शोधनं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ॥ तथा खसफलोद्भूतवल्कलप्रायमित्यपि । उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि । खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च ॥ जनयन्ति कफम् तानि शमयन्ति समीरणम्" ।

खसम पु॰ खं शून्यं समं यस्य । बुद्धे त्रिका॰ । तस्य सर्वस्य शून्यभावनयाऽस्थिरत्वचिन्तनेन जगतःस्थिरत्वनिराकारणात् सर्वशून्यतस्वीकारेण तस्य तथात्वम् ।

खसम्भवा स्त्री खे सम्भवति सम्+भू–अच् । आकासमांसी वृक्षे राजनि॰ । [बुद्धशब्दे विवृतिः ।

खसर्पण पु॰ खे बन्धच्छेदेन जद्धदेशे सर्पणमस्य । बुद्धे त्रिका॰।

खसात्मज पु॰ खसायाः कश्यपपत्नीभेदस्य आत्मजः । राक्षसे त्रिका॰ तस्य तत्पुत्रत्वकथा खसशब्दे दृश्या ।

खसूचिन् खं सूचयति सूच–णिनि । प्रश्नविस्मारणाय आकाशस्य नैर्मल्यादिसूचके निन्दिते वादिनि । वैयाकरणखसूचिः सि॰कौ॰ ।

खसृम पु॰ सिंहिकासुते असुरभेदे "सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा । व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः । । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा । अन्तको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव । निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन्" गारुडपु॰६अ॰।"खसृमः शालवदनः करालः कौशिकः शरः" हरि॰४२अ॰ ।

खस्खस पु॰ खसप्रकारः द्वित्वम् पृषो॰ । खसतिले (पोस्ता) वृक्षभेदे राजनि॰ ।

खस्खसरस पु॰ ६त॰ । अहिफेने राजनि॰ ।

खस्तनी स्त्री खमाकाशः स्तन इव यस्याः । पृथिव्यां त्रिका॰

खस्फाटिक पु॰ खमिव निर्मलःस्फाटिकः । १सूर्यकान्तमणौ २चन्द्रकान्तमणौ च हेमच॰ ।

खस्वस्तिक न॰ खं मूर्द्धोर्द्धस्थित आकाशः स्वस्तिकमिव । समसूत्रपातेन मस्तकोपरिस्थे आकाशविभागे प्रमिताक्षरा खगोलशब्दे दृश्यम् ।

खहर पु॰ खं शून्यं हरोयत । वीजगणितोक्ते शून्यहारके राशिभेदे ।"अस्मिन् विकारः खहरे न राशावपि प्रविष्टेष्वपि निःसृतेषु । बहुष्वपि स्याल्लयसृष्टिकालेऽनन्तेऽच्युते भूतगणेषु यद्वत्" । [कर्त्तरि विट् आत् । २खनितरि त्रि॰ बिसखाः।

खा स्त्री खन–कर्मणि विट् आत् । नद्याम् निघ॰ खन–

खाखस पु॰ खस+प्रकारे द्वित्वम् पृषो॰ । खसतिले भावप्र॰ यद्बीजं (पोस्ता) । खसतिलशब्दे विवृतिः ।

खाङ्गाह पु॰ खे आकाशेऽङ्गमाहन्ति गतिकाले आ+हन–ड । श्वेतपिङ्गलाश्वे शब्दचि॰ ।

खाजिक पु॰ खे जर्द्धदेशे आजः । क्षेपः तत्र साधुः ठन् । लाजेषु हारा॰ । तस्य भर्जनपात्रात् ऊर्द्धदेशे स्फोटनेन तथात्वम्

खाट पु॰ खे ऊर्द्धमार्गे अटत्यनेन अट–करणे घञ् । शवरथे शवहरणशय्यायाम् शब्दरत्ना॰ ।

खाटि स्त्री खट–काङ्क्षायाम् बा॰ इञ् । १किणे (वेंटा) २असद्व्यहे ३शवरथे च मेदि॰। ४शुष्कव्रणस्थाने उज्ज्व॰। संज्ञायाम् कन् । खाटिका शवरथे स्त्री शब्दरत्ना॰ ।

खाट्वाभारिक त्रि॰ खट्वाभारं हरति वहति आवहति वा ठञ् । १खट्वाभारहारके २तद्वाहके ३तदावाहके च । भारभूतखट्वाहारकादौ खाटिक इत्येव ।

खाडव न॰ भावप्रकाशोक्ते चूर्णविशेषे यथा "कोलामलकजंचूर्णं गुडद्राक्षाशर्करान्वितम् । मातुलुङ्गरसेनाक्तं शोषितं सूर्यरश्मिभिः । एवन्तु बहुशोऽभ्यक्तं शोषितञ्च पुनः पुनः । दैवल्लवणसंयुक्तं चूर्णं खाडवमुच्यते । खाडवं मुखवैशद्यकारकं रुचिधारणम् । हृद्रोगशमनञ्चेति मुखवैरस्य नाशनम् । भोजनान्ते विशेषेण भोक्तव्यं खाडवं सदा"।

खाण्ड न० खण्डस्य भावः ष्यञ्० भावे पक्षे अण् । खण्डभावे खण्डस्य विकारः अण् । २खण्डविकारे च ।

खाण्डव त्रि० खाण्डं खण्डविकारं वाति वा०क । खण्ड-विकारयुक्ते मोदकादौ । "रसालापूपकांश्चित्रान् मोदकांश्च सखाण्डवान्" भा० आनु० ५३ अ० ।

२वनभेदे । तच्च वनं पुरा शक्राद्यावासस्थानं तच्च छित्त्वा सोमवंश्येन सुदर्शनेन राज्ञा खाण्डवी पुरी कृता पुनः सा काशीराजेन विजयेन जित्वा शक्रनिदेशात् वनतां प्रापिता यथाह कालिकापु० ७८ अ० ।

"सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः । वीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् । स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम् । सिंहान् व्याघ्रान् समुत्-सार्य्य क्वचिच्चापि तपोधनान् । खाण्डवीं नाम नगरीम-करोत्तत्र शोभनाम् । त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम्"॥ "असहिष्णुर्नरपतिर्विजयस्तं सुदर्शनम् । कृतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम् । वाराणसी पतिं वीरं विजयं जयशालिनम् । सम्भाय कृत्वा सा-चिव्यं तत्रैवैष न्ययोजयत् । विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः । सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथा-करोत् । नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः । चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत् । विजयो रथ-मारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम् । सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा । तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना । सुदर्शनस्य नृपतेर्देवासवयोरिव । ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत् ॥ उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा । मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं क्षितिगतामिव" । "तं वीक्षन्तं नरपतिं नगरीं तां सुरे-श्वरः । समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा । इन्द्र उवाच । राजन्! महद्वनमिदमासीद्देवगणाढ्तम् । नरगन्धर्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम् । सर्व्वाभुत्-सार्य्य देवादीन्मम चाप्यप्रिये रतः । भङ्क्त्वा वनमिदं शुद्धं समुत्सार्य्य तपोधनम् । खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठाद्राजा सुदर्शनः । तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम! । तत्राहं विहरिष्यामि तत्कोण समं रहः । मुनीनाञ्च तपःस्थानं मण्डलं ते प्रसादतः । भवि-ष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पार्थिव! । मार्कण्डेय उवाच । एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा । वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात् । गच्छन्तु भो यथास्थानं प्रजाः सर्व्वा यथेच्छया । येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राज्यगमने पुनः । वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् । जग्मुर्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपा-लिताम्" ॥ "अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः । वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत । दातुमङ्गी-कृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै । वह्निस्तद्रूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् । अहमग्निः पाण्डुपुत्र! यज्ञ-भागातिभोजनात् । व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना । खाण्डवं नाम विपिनं सपक्षिमृग-राक्षसम् । यदि त्वं मां भोजयितुं शक्तोषि श्वेतवाहन! तदा ममायसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् । पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् । भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् । यदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन! । विरोधात्तत्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तु-मुत्सहे । तन्मां त्वं हि महाभाग! वने तस्मिन्नियोजय । यथाहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाचो महाबलः । दाहयामास विपिनं तत् सर्वं प्राणिसंयुतम् । देवकीतनयोपेतो वासुदेवेन पालितः । खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः" । २तन्नामपुर्य्यां स्त्री ।

खाण्डवप्रस्थ पु० इन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरवासस्थानभेदे "अस्माभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽभिचिन्तितः" भा० आ० ६१ अ० । इन्द्रप्रस्थशब्दे तत्कथा दृश्या ।

खाण्डवायन पु० ऋषिभेदे "व्यसृजत तदा राजन्! प्रख्याताः खाण्डवायनाः" भा० व० ११७ अ० ।

खाण्डविक पु० खाण्डवं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ् । मोदक-कारके (मयरा) "आरालिकाः सूपकाराः ये च खाण्डविकास्तथा" भा० आश्र० १ अ० ।

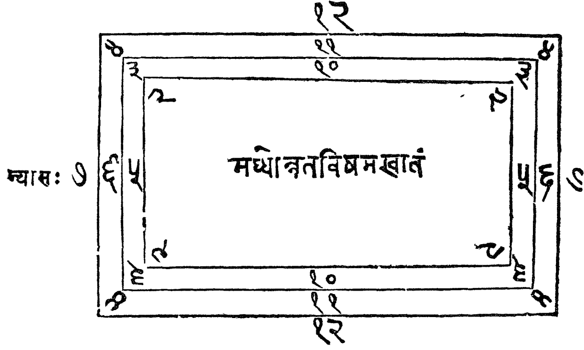
खाण्डवीरणक त्रि० खण्ड इव वीरणः खण्डवीरणः ततः अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ् । खाण्डवीरणसन्निकृष्ट-देशादौ । [मोदककारके हारा० ।

खाण्डिक स्त्री खण्डं मोदकादि शिल्पमस्य उञ् ।(मयरा)

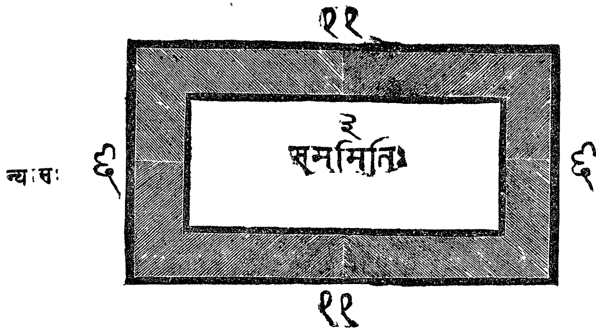
खात न० खन—भावे क्त । १खनने कर्म्मणि क्त । २पुष्करि-ण्यादौ त्रि० "पूर्त्तं खातादिकर्म्म च" अमरः । तडाग-शब्दे विवृतिः। खातवेतनादिदानार्थं क्षेत्रफलज्ञानोपयोगी खातव्यवहारो लीला० उक्तो यथा ।

"अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्य्या। गणयित्वा

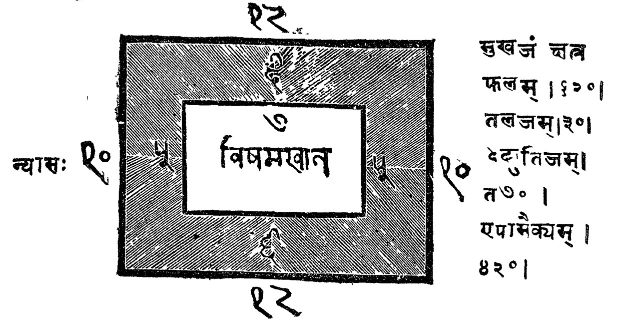
विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या। स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च। क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसङ्ख्या स्यात्॥ उदाहरणम्। भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशेशार्ककरैर्मितम्। त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः॥ यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे!। तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे॥

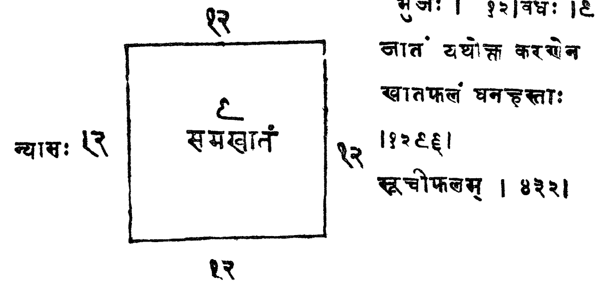
अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः। ६। दैर्घ्ये ११ वेधे। ३।
तत् क्षेत्रदर्शनम् यथा

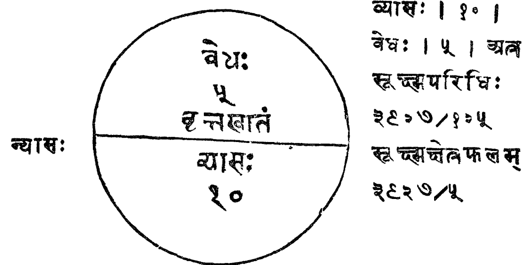
यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसङ्ख्या। १९८।
खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्। मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः॥ क्षेत्रफलं सममेतद्वेधगुणं घनफलं स्पष्टम्। समखातफलत्र्यंशः सूचीखाते फलं भवति॥
उदाहरणम्। मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम्। यस्याः सखे! सप्तकरश्च वेधः का खातसङ्ख्या वद तत्र वाप्याम्॥

षड्भिः। ६। हृतं जातं समफलम्।७०। वेधः। ७।
हतं जातं खातफलं घनहस्ताः। ४९०।
द्वितीयोदाहरणम्। खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः। वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे॥

वृत्तखातदर्शनाय।

वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलं ३९/१०/२७ सूक्ष्मसूचीफलं १३०९/१० यद्वा स्थूलखातफलं २७५०/७ सूचीफलं स्थूलं वा २७५/२१।"
कुण्डशब्दे उदा०। ३कूपे निघ०। ४खननकर्ममात्रे त्रि० "खातखुरैर्द्रुमभुजां विपक्षे" माघः।

खातक न० खात+संज्ञायां कन् । १परिखायाम् (खाइ) हेमच० । "उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातकः" इत्युक्ते २अधमर्णे ३परसैन्यविदारके च "खातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम्" भा० शा० ११८ अ० । "खातकाः परसैन्यविदारकाः" नीलक० ।

खातभू स्त्री खातयुक्ता भूः । १परिखायां २प्रतिकूपे च हारा० ।

खाति स्त्री खन—खै—वा भावे—क्तिन् आत् । खनने ।

खात्र न० खन—त्रल् किच्च आत् । १खनित्रे २जलाधारे च सि०कौ० ३वने ४सूत्रे च संक्षिप्तसारः ।

खाद भक्षणे भ्वा० पर० सक० सेट् । खादति अखादीत् चखाद । खाद्यः खादकः खादनम् । णिचि । खादयति अचिखादत् त । "सक्तून् खादति यश्च तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवम्" ति० त० "न खादेः परशस्यानि" इत्योत्सर्गमन्त्रः । "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" मनुः । "स हि (उपस्तिः) कुल्माषान् खादन् बिभिक्षे" छा० उप० । "मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यं समं स्मृतम्" मनुः । "आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निहतां मृताम्" भट्टिः । "तादृशं भवति प्रेत्य इथा मांसानि खादकः" मनुः । षष्ट्यभावश्छान्दसः । खादनस्य हिंसाव्यभिचरितत्वात् हिंसार्थत्वात् अकित्त्वेऽपि वा० चुरा० तेन स्वार्थे णिच् खादयति । "दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यामत्स्यं विशेषतः । खादयन्ति" मत्स्यपु० "मां खादय मृगश्रेष्ठ! दुःखादस्माद्विमोचय" भा०व० ६१ अ० । "देवराजो मया दृष्टो वारिवारणमस्तके । खादयन्नर्कपत्राणि" विदग्धमु० । अस्य भक्षणार्थत्वेऽपि आदिखाद्योर्न" वार्त्ति० णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः न कर्मत्वम् । खादयति अन्नं वटुना" "वयोभिः खादयन्त्यन्ये" "तां श्वभिः खादयेद्राजा" मनुः । "मारयिष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राक्षसैः" भट्टिः । खादनञ्च कठिनादि द्रव्यस्य गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारविशेषः प्रतिषिद्धभक्षणविषये तु वदनमात्रप्रवेशेऽपि प्रायश्चित्ताद्यभिनि भेदः यथाह प्रा०त० "यद्यपि अन्नादीनां कण्ठादधोनयनमेव भक्षणं न तु निष्ठीवनाय गुण्डूषादेः कपोलधारणं, तथाविधे प्रयोगाभावात् । तथापि पापविषये तथाविधानुबन्धेऽपि प्रायश्चित्तं, ब्रह्मवधे तथा दर्शनात् यथा याज्ञवल्क्यः "चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थञ्चेत् समागतः" । अत्र हननप्रतिषेधेन यथा तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रतिषिद्धत्वात् प्रायश्चित्तविधानं तथाऽत्रापि भक्षणप्रतिषेधेन तदङ्गभूताव्यभिचारितान्नादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भवत्येव प्रायश्चित्तं, मिताक्षरायामप्येवम् । अतएवोक्तं "जिघ्रन्नपि सुरां कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते । यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनम्" इति । अत्र वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनेन पानातिदेशवद्भक्षणोद्यमेऽपि भक्षणातिदेशः । ततश्च विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" इति याज्ञवल्क्योक्तेः दण्डोद्यमे दण्डनिपातप्रायश्चित्तार्द्धवत् भक्षणोद्यमे कण्ठादधोनयनसम्भावनारहिते अर्द्धं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम्"

खादक त्रि० खाद—ण्वुल् । १भक्षके । "इथा मांसानि खादकः" मनुः "यदि चेत् खादको न स्यात् न तदा घातको भवेत्" भा० आनु० ५६२४ श्लो० । २अधमर्णे च "खादको वित्तहीनः स्यात् लग्नको वित्तवान् यदि । मूलं तस्य भवेद्देयम्" नारदः "खादकोऽधमर्णः" मिता० ।

खादतमोदता खादत मोदत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स० । खादनमोदनाय निदेशक्रियायाम् ।

खादन पु० खादत्यनेन खाद—करणे ल्युट् । १दन्ते हेम० । भावे ल्युट् । २भक्षणे न० । "अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित्" रामा० २,५० स० ४५ श्लोकः ।

खादि त्रि० खाद—कर्मणि इन् । भक्ष्ये "अंसेषु वः प्रपथेषु खादयः" ऋ० १,१६६,९ । "खादयः भक्ष्याः" भा० खाद—धातूनामनेकार्थत्वात् त्राणे कर्त्तरि इन् । २त्रायके । "हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च संदधे" ऋ० १, १६८,३ । "हस्तेषु खादिः हस्तत्रायकः" भा० ।

खादित त्रि० खाद—क्त । भक्षिते अमरः । "आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निहतां मृताम्" भट्टिः ।

खादिन् त्रि० खाद—णिनि । भक्षके स्त्रियां ङीप् । "लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः" मनुः ।

खादुक त्रि० खाद—उन् संज्ञायां कन् । हिंसाशीले हेम० ।

खादोअर्णस् स्त्री खाद—कर्मणि असुन् खादः खाद्यमर्णो जलं यस्याः पृषो० पूर्वरूपैकादेशाभावः नद्यां । निघ० ।

खाद्य त्रि० खाद—कर्मणि ण्यत् । भक्ष्ये । "मांसप्रकारैर्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप!" भा०स० ४अ० ।

खान न० खै—धातूनामनेकार्थत्वात् भक्षणे भावे ल्युट् । भक्षणे । "सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः । इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः" गरु० पु० १०९ अ० । "खाने पाने च दातव्यम्" दत्ता० तन्त्रम् खै—खनने हिंसने च भावे ल्युट् । १खनने २हिंसने च ।

खानक त्रि॰ खन–ण्वुल् । खनके "व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान्" मनुः ।

खानि स्त्री खनिरेव पृषो॰वृद्धिः । स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने आकरे हेमच॰ । वा ङीप् तत्रार्थे शब्दच॰ । [त्रिका॰ ।

खानिक न॰ खानेनं खननेन निर्वृत्तं ठञ् । कुड्यच्छेद्ये गर्त्ते

खानिल पु॰ खानं खननं शिल्पत्वेनास्त्यस्य बा॰ इलच् । सन्धिचौरे भित्तिभेदनेन चौरयितरि त्रिका॰ ।

खानिष्क पु॰दोषाग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कः कफहा गुरुः" सुश्रुतोक्ते मांसभेदे । [त्रिका॰ ।

खानोदक पु॰ खानाय भोजनाय उदकमत्र । नारिकेले

खापगा स्त्री खस्याकाशस्यापगा । गङ्गायाम् हेम॰ खधुनी खनद्योप्रभृतयोऽप्यत्र ।

खार पु॰ खमवकाशमाधिक्येन ऋच्छति ऋ–अण् उप॰ स॰ । खारीपरिमाणे उज्ज्वल॰ ।

खारि(री) स्त्री खं मध्यावकाशमाराति आ+रा–क गौरा॰ङीष् वा ह्रस्वः । द्रोणषोडशात्मके धान्यादिमानभेदे । "पलञ्च कुडवः प्रस्थः आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते" हेमा॰ दा॰विष्णुध॰ । अर्द्धशब्दात् संख्यायाश्च परतोऽस्य समासे वा टच् । अर्द्धखारम् अर्द्धखारि । द्विखारं द्विखारि । अर्द्धखारेण क्रीतम् ठक् पूर्वपदस्य वा वृद्धिः । अ(आ)र्द्धखारिकम् । अध्यर्द्धशब्दात् संख्यायाश्च परतःखार्य्याः क्रीताद्यर्थे ईकन् । अध्यर्द्धखारीकं द्विखारीकम् । केवलाया अपि ईकन् तत्रार्थे खार्य्या क्रीतम् खारीकम् । [ह्रस्वस्य । खारीध्मायके ।

खारिन्धम त्रि॰ खारीं धमति ध्मा–खश् धमादेशः सुम्

खारिम्पच त्रि॰ खारीं तन्मितधान्यं पचति पच–खश् सुम् ह्रस्वश्च । खारीमितान्नपाचके ।

खारीक त्रि॰ खारीं खारीवापमर्हति ईकन् । खारीवाप योग्ये क्षेत्रे अमरः २खारीमितधान्यादिक्रीते च ।

खारीवाप त्रि॰खारी तन्मितधान्यम् उप्यतेऽत्र वप–आधारे घञ् । खारीमितधान्यवपनयोग्ये क्षेत्रादौ अमरः । खारीं वपति वप–कर्त्तरि अण् उप॰स॰ । खारीमितधान्यादिवापके त्रि॰ स्त्रियां टाप् सि॰कौ॰ । मुग्ध॰ मते घञ् अतः स्त्रियाम् ङीप् इति भेदः ।

खाकार पु॰ गर्द्दभजातिशब्दे "खाकाररभसा मत्ताः पर्य्यधावन् वरूथशः" भाग॰ ३,१७,१२ तस्य तत्रार्थतामाह श्रीधरः ।

खार्बुजेय त्रि॰ खर्बुजस्येदम् बा॰ ढक् ।१खर्बुजसम्बन्धिनि । २रसालभेदे न॰ । "मधुरदधनि मध्ये शर्करां सन्निधोज्ज्वः शुचि विदलितखण्डं प्रक्षिपेत् खार्बुजेयम् । करविलुलितमैणैर्वासितं नाभिगन्धैर्जिगमिषुजठराग्निं स्थापयत्येव नूनम् । रसालं खर्बु(र्बू)जस्येदं विष्टम्भिरुचिकारकम् । हृद्यञ्च कफदं बल्यं पित्तघ्नं मूत्रकृत् सरम्" भावप्र॰ ।

खालत्य न॰खलतेर्भावः ष्यञ् । इन्द्रलुप्तरोगे "जरा खालत्यं पालित्यं शरीरमनुप्राविशन्" अथ॰ ११।८।१९ । पृषो॰ इमध्यतायोके यथाह सुश्रुतः "रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः । रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते" ।

खिखिर पुंस्त्री खिङ्खिर–पृषो॰ । (ख्याकशेयाली) शिवाभेदे त्रिका॰ । [शेआली) शिवाभेदे त्रिका॰ ।

खिङ्खिर पु॰ खिमित्यव्यक्तं शब्दं किरति कॄ–क । (ख्याक्-

खिट भये भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । खेटति अखेटीत् । चिखेट । खेटकम् ।

खिद परितापे तुदा॰ पर॰अक॰अनिट् मुचादि । खिन्दति खिन्दतः । अखैत्सीत् चिखेद । खिन्नः ।

खिद दैन्ये दिवा॰ रुधा॰ च आत्म॰ अक॰ भीषायां सक॰ अनिट् । खिद्यते खिन्ते अखित्त चिखेद । खिन्नः । "सुखखनिरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोः" शकु॰ । "हरिरित्यखिद्यत नितम्बिनीजनः" माघः । "खिन्ते तेष्वेव ये द्रव्यं दीयमानं न गृह्णति" कविरहस्यम् । "अखिन्दानस्य तेजसा" भट्टिः । "प्रहस्तश्चिखिदे न च" भट्टिः "खिदञ् ध्यौ दैन्यके" इत्येव वोपदेवे पाठः अतएव "रक्तं न्यष्ठीवदक्लाम्यदखिद्यद्वाजिकुञ्जरम्" भट्टिः आ+प्रकर्षेण खेदने । "आखेदते प्रखिदते च नमः" यजु॰ १६।४६। "आखेदते प्रकर्षेण खेदयति पापिनः" वेददी॰ । वेदे गणव्यत्यासः अन्तर्भूतण्यर्थता च ।

उद्+उत्पाटने । "प्रजापतिरात्मनोवपामुदखिदत्" श्रुतिः । "अथ वपामुत्खिदन्ति" शतब्रा॰ ३।८।२।५। "इमां वपामुत्खिदन्ति मध्यतः" ३।८।३।२। "वपामुत्खिदतोत्युत्खिद्य" ४।५।११।२। सर्व्वत्र गणव्यत्ययः ।

परि+समन्तात् खेदे । "कान्तावियोगपरिखेदितचित्तवृत्तिः" "परिखेदितविन्ध्यवीरुधः" भट्टिः । "लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः" भाग॰ ३।६।२८।

सम्+सम्यक्ताप अक॰उत्पाटने सक॰। "यथा सुहयः पड्वी

शङ्कून् संखिदेत् एवमितरान् समखिदत्” छा०उ० ।

खिदिर पु० खिद्यते क्षयपक्षे खिद्–किरन् । चन्द्रे उज्ज्व० ।

खिद्यमान त्रि० खिद्–ताच्छील्ये चानश् ।१दैन्यशीले२खेद-युक्ते च ।

खिद्र त्रि० खिद्–दैन्ये रक् । १रोगे १दरिद्रे च उज्ज्वल० । “वलित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि !”ऋ०५।८४।१।

खिद्वन् त्रि० खिद्–अन्तर्भूतण्यर्थे क्वनिप् । खेदकारके । “कस्ते कियो दम्र खिद्वः” ऋ० ६।२२।४। “खिद्वः ! शत्रूणां खेदयितः!” भा० ।

खिन्न त्रि० खिद्–क्त । १दैन्ययुक्ते, २अलसे,३खेदयुक्ते च । “खिन्नः कार्य्यक्षणे नृपः !” मनुः “तयोपचाराञ्जलि-खिन्नहस्तया” रघुः ।

खिरहिट्टी स्त्री महासमङ्गायाम् राजनि० ।

खिल कणश आदाने तुदा० पर० सक० सेट् । खिलति अखेलीत् । चिखेल ।

खिल त्रि०खिल–क । हलादिना १अकृष्टे क्षेत्रादौ२सारतः संक्षिप्ते पूर्वत्रानुक्तपरिशिष्टे, यथा ऋग्वेदे श्रीसूक्तादि, यजुर्वेदे शिवसंकल्पादि, महाभारते हरिवंशः । खिलेषु हरिवंश इति पुष्पिकाव्याख्याने “खिलो नारायणः प्रोक्तस्तद्गुणा इवः स्मृताः” इति नीलकण्ठेनोक्तेः ४नारायणे पु०। ततः अभूततद्भावे भूधातुना कृधातुना च समासः । खिलीभवति खिलीकरोति त्रि० । “खिलीभूते विमानानां तदापतभयात् पथि” कुमा० । “तौ सुकेतु-सुतया खिलीकृते” रघुः । “पीड़यिष्यति न मां खिली कृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम्”रघुः ।
“विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा:” माघः । “धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासाश्च पुराणानि खिलानि च” मनुः । “अलं दग्धैर्दुर्मेदीनैः खिलानां शिवमस्तु वः” भाग० ६।४।१५ ।

खिल्य त्रि० खिले भवः यत् । खिलभवे लवणादौ । “यथा सैन्धवखिल्यः उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत” शतब्रा०१४,५,४।१२।“स्यन्दनात् सिन्धुरुदकं तस्य विकार-स्तत्रभवो वा सैन्धवः सचासौ खिल्योलवणशकलश्चेति सैन्धवखिल्यः”भा०। २खिले परिशिष्टे पठिते च ।“इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते, वेददी० । तानि च “अग्निश्च पृथिवी च सनते” इत्यादीनि यजु० २६अ० गतानि । एवमृ-ग्वेदे खिल्यानि दशमण्डले द्रष्टव्यानि ।

खिलेषु पु० खिलस्य हरेरिषुर्गुणो यत्र । हरिवंशे । तत्र हरिगुणाधिक्यवर्णनात्तथात्वम् । “खिलेषुहरि-वंशे” हरिवंशस्याध्यायसमाप्तिषु पुष्पिका ।

खील पु० कील+पृषो० । कीलके । “त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिः खीला अविचाचला ये” अथ०१०।८।४ । [चुखुवे ।

खु ध्वनौ भ्वा० आत्म० अक० अनिट् । खवते अखोष्ट ।

खुङ्गाह पु० खुमित्यव्यक्तं शब्दं कृत्वा गाहते गाह–अच् । कृष्णपिङ्गलश्वेतवर्णेऽश्वे हेमच० ।

खुज स्तेये भ्वा० पर० सक० सेट् । खोजति अखोजीत् । चुखोज उदित् खोजित्वा खूक्त्वा खुग्नः ।

खुज्जा(ज्ञा)क पु० खुज–बा० आक बा० जुगागमो सुमा-गमो वा । देवताडवृक्षे रत्नमा० ।

खुड खञ्जे इदित् भ्वादि० आत्म०अक० सेट् । खुण्डते अखु-ण्डिष्ट । चुखुण्डे । खुण्ड्यते।

खुड भेदने चुरा० उभ० सक० सेट् । खोडयति–ते अचूखु-डत्–त । खोडयाम् बभूव मास चकार चक्रे ।

खुड भेदे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । खुण्डयति ते अचुखुण्डत् त ।

खुडक पु० खुलकः लस्य डः । गुल्फभागभेदे खुलकशब्दे दृश्यः “न्यस्ते तु विषमे पादे रुजः कुर्य्यात् समीरणः । वातकण्टक इत्येष विज्ञेयः खुडकाश्रितः” सुश्रु०” भावप्र० तु “रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा । वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम्” स-मानप्रकरणे खुडकाश्रित इत्यस्य स्थाने गुल्फाश्रयतोक्ते-स्तस्य गुल्फांशार्थता ।

खुद भेदने सक० पर० अनिट् । खोदति अखोदीत् चुखोद । “चोदयत खुदत वाजसातये” ऋ० १०।१०१।१२ । माधवस्तु खुर्दधातोरेव तद्रूपमुक्त्वा रलोपश्छान्दस इत्याह वोपदेवधातुपाठे तु अयं धातुर्नास्ति ।“चनीखुदद् यथा सपम्”आश्व०श्रौ० २।१०।१४। [खुरः ।

खुर विलेखने तुदा०पर०सक०सेट् । खुरति अखोरीत् चुखोर

खुर पु० खुर–क । १शफे पशूनां पादस्योर्ध्वस्थिते नखाधारे पदार्थे २कोलदले ३नखीनामगन्धद्रव्ये मेदि० । करणे वज्रर्थे क । ४नापितास्त्रभेदे शब्दर०। ५खट्वापादे(खाटेर खुरा) धरणी । “उद्यत्कृशानुशकलेषु खुराभिघातात्” माघः । “रजःकणैः खुरोद्धतैः” रघुः । खुरशब्दस्य वह्वा०ङीप् वा खुरी । तेन स्त्रीत्वमप्यस्य ।

खुरक पु० खुर इव कायति कै–क । तिलवृक्षे शब्दच० ।

खुरणस(स) त्रि० खुर इव नासिकाऽस्य नसादेशः टच्

समा० णत्वञ्च । चिपिटनासिके । अमरः । [स्वामी ।
खुरप्र पु० खुर इव प्राति–पूरयति प्रा–क । क्षुरप्रशब्दार्थे
खुरली स्त्री खुर इव लाति–ला–क गौरा० ङीष् । १शरा-
भ्यासे त्रिका०। शस्त्रप्रयोगे २अभ्याससमाले च । "खुरली
कलहे गणानाम्" महावीरच० ।
खुराक पु०स्त्री खुर–आकन् । पशौ उणा० ।
खुरालक पु० खुर इवाकति पर्य्याप्नोति अल–ण्वुल् । लौह-
मयवाणे शब्दमा० ।
खुरालिक पु० खुराणामालिभिः कायति प्रकाशते कै–क ।
(भाड)१नापिताख्रभाण्डे,२नाराचास्त्रे ,३उपधाने च से०
खुरासान पु० "हिङ्गुपीठं समारभ्य मक्केशान्तं महेश्वरि !।
खुरासानाभिधो देशो म्लेच्छमार्गपरायणः" इत्युक्ते देशभेदे
खु(खू)र्द् क्रीडायां भ्वा०आ० अक० सेट् । खु(खू)र्द्दते अखु-
(खू)र्द्दिष्ट चुखु(खू)र्द्दे ।
खुलक पु०खुर–कुन् स्वार्थे क । गुल्फाष्टमभागे "आ गुल्फ-
कण्ठात् सुमितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खुलकाद्विभज्य" सुश्रु०।
खुल्ल न० क्षुद–संप०क्विप् तां लाति ला–क पृषो० । १नखी-
नामगन्धद्रव्ये शब्दच०। २क्षुद्रे ३अल्पे ४कनिष्ठे च त्रि०
स्वार्थे क । तत्रार्थे निष्ठुरे दरिद्रे खले च अमरः।
खुल्लतात पु०खुल्लः कनिष्ठस्तातस्य नि०पूर्वनि०। पितुः कनिष्ठ-
भ्रातरि शब्दच०एवं खुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादेः
कनिष्ठभ्रातरि ।
खुल्लम पु०खुल्लेन मीयते मा वा० घञर्थे क । पथि त्रिका० ।
खृगल न० तनुत्राणे "खृगलेव विस्रसः पातमस्मान्" ऋ०
२।३९।४ । खृगला"तनुर्हिंसाया रक्षतः"भा० "पिशङ्गे
सूत्रे खृगलं तदा बध्नन्ति वेधसः" अथ० ३।९।३ ।
खेकीलक पु० खे आकाशे कीलक इव लक्ष्य रः । शब्दवल्यां
यष्ट्याम् हारा० । [कण्ठविहगे शब्दमा०।
खेगमन पुंस्त्री खे आकाशे गमनमस्य अलुक् स० । काल-
खेचर पु० खे चरति चर–ट अलुक्स०। १शिवे, शब्दर०
२विद्याधरे जटा० ३पारदे राजनि० ४सूर्य्यादिग्रहे,
५आकाशगामिमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ६तत्रो
न० रत्ना० तत्रस्य वायुया खे गतिमत्त्वात्तथात्वम्।
७घोटके पुंस्त्री शब्दरत्ना० ८योगाङ्गे मुद्राभेदे स्त्री
यथाह काशीख० ४०अ० । "कपालकुहरे जिह्वा
प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति
खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च लिप्यते कर्म्मणा ।
बाध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ।
चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता ।
तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता । याव-
द्विन्दुः स्थिरो देहे तावत् मृत्युभयं कुतः । यावद्बद्धा
च सा मुद्रा तावद्विन्दुर्न गच्छति" इतन्त्रोक्ते पूजाङ्गे
मुद्राभेदे यथा "सव्यन्दक्षिणदेशेषु सव्यदेशे तु दक्षि-
णम् । बाहुङ्कृत्वा महादेवि ! हस्तौ द्वौ परिवर्त्त्य च।
कनिष्ठानामिके देवि ! युक्ते तेन क्रमेण च । तर्ज्ज-
नीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्द्धमपि मध्यमे । अङ्गुष्ठेद्धे
महेशानि ! सरलां वापि कारयेत् । इयं सा खेचरी
नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता"तन्त्रसा०। १०मेषादिराशौ
पु० । "खेचराश्च सर्वे" ज्यो० त० । सर्वे राशयः ।
खेट भोजने अद० चु० उभ० सक० सेट् । खेटयति ते अ-
चिखेटत् त ।
खेऽट पु० खेऽटति अट–अच् खिट–अच् वा । १सूर्य्या-
दिग्रहे, "यस्मिन्नृक्षे स्थिताः खेऽटाः" इति ज्यो०त० ।
२मुनिन्दके त्रि० विश्वः । ३अधमे त्रि० अमरः
४कर्षकग्रामे पु० मेदि०"खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि
भाग० १,७,११ । "खेटाः कर्षकग्रामाः" श्रीधरः ।
५अस्त्रभेदे पु०"यष्टिरूपेण खेट ! त्वमरिसंहारकारकः।
देवीहस्तस्थितो नित्यम्" तत्पूजा मन्त्रः । स्वार्थे क ।
तत्रार्थे पु०न०"दिव्याम्बरधरां देवीं खड्ग खेटकधारिणीम्"
भा० वि० ६अ० । "अनयोः स्त्रियौ च कार्ये खेटक-
निस्त्रिंशधारिण्यौ" हृ०सं० । अनयोःशाम्बप्रद्युम्नयोः,
"खेटकं पूर्ण चापञ्च"दुर्गाध्यानम् ।"खेटकास्त्रन्तु हस्त-
स्थितमेवारीन् हन्ति यथाह "हस्तघ्नोविश्वावयुनानि"
यजु० १९,५१ । "हस्ते स्थितो हन्ति हस्तघ्नः खेटकः"
वेददी० स च यष्टिरूपः । ६चर्म्मणि मेदि०। खिट भये
करणे घञ् । ७मृगयायाम् पुंन० आखेटकम् । कर्त्तरि
अच् । ८तृणे न० हेमच०। कु(क)णपास्त्रस्याधःस्थिते
९फलकाकारे काष्ठभेदे नं० तन्मानमुक्तं हेमा०परि०ख०
लक्षणसमुच्चये "तत्र खेटकमपि कु(क)णपस्य त्रिविधमुत्तमं
द्वादशाङ्गुलं दशाङ्गुलं मध्यममष्टाङ्गुलं निकृष्टम् बाला-
नामेतत् खेटकमबालानान्तु विंशत्यङ्गुलमुत्तममष्टादशाङ्गुलं
मध्यमं षोडशाङ्गुलं निकृष्टमिति" औशनसनीतिः ।
१०धनहद्धिजीविनि त्रि० हारा० ११बलदेवगदायामि-
त्यन्ये, १२कफे मेदिनिः ।
खेटाङ्ग खेऽटमङ्गं यस्य । उपद्रावकजन्तुभेदे, "डाकिनी
शाकिनीभूतप्रेतवेतालराक्षसाः । ग्रहकुष्माण्डखेटाङ्गाः

कालकर्ष्णौ शिशुग्रहाः। ज्वरापस्मारविस्फोटतृतीयक चतुर्थकाः। सर्वे प्रशममायान्ति शिवतीर्थजलोक्षणात्" काशी०ख० ३३ अध्या०।

खेटिताल पु० खे ऽटति खिट-इन् खे ऽटति अट-इन् वा खेटिः तालोऽस्य। वैतालिके बोधकरे शब्दमा०।

खेटिन् पु० खिट-णिनि। १नागरे २कामिनि शब्दमा०।

खेड भक्षणे अद० चु०उभ०सक०सेट्। खेडयति ते अचखेडत्

खेद पु० खिद-भावे घञ्। १शोके हेम० २अवसादे जटा०। खिद-णिच् कर्त्तरि अच्। ३रोगे कैयटः। "खेदो-रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमम्" सा०द०। अस्य रति-मार्गगत्यादिकार्य्यता श्वासनिद्रादिकारणता चोक्ता "रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्य्ययः" सा०द०। "नि-यमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः" कुमा०।

खेदि पु० खिद-अपादाने इन्। १किरणे निघण्टुः।

खेदिन् त्रि० खिद-णिच्-णिनि। १दैन्यकारके स्त्रियां ङीप् सा च २अशनपर्णीलतायाम् शब्दच०।

खेय त्रि० खन-कर्मणि यत् ईत्वे। १खननीये २परिखायां न० अमरः। ३सेतुभेदे "सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च। तोयप्रवर्त्तनात् खेयः" मिता०नारदः। सेतुशब्दे विवृतिः। "नाऽखेयः स गरोऽप्यन्यस्तस्य सदृश्यशालिनः" भट्टिः।

खेल चलने अक०गत्यां सक० भ्वा०पर० सेट्। खेलति अखे-लीत्। ऋदित् अचिखेलत् त। "माऽस्मिन् खलः खेलतु" नैष०। खेला खेलनम् खेलः। "लीला-खेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम्" रघुः "खे खेल-गामी तमुवाह वाहः" कुमा०। खेलितम् "स्फुट-कमलोदरखेलितखञ्जनयुग्मम्" गीतगो०।

खेलन न०खेल-ल्युट्। १क्रीड़ायाम् हलायु०। आधारे ल्युट् ङीप्। २शारिफलके (छक) स्त्री हेम०। करणे ल्युट्। ३क्रीड़ासाधने।

खेला विलासे कण्ड्वा०प०अक०सेट्। खेलायति अखेलायीत् खेलायां बभूव आस चकार। "खेलायन्निशं नापि समुत्क्रम्य रतिं वसेत्" भट्टिः।

खेला स्त्री खेल-भावे अ। क्रीड़ायाम् अमरः।

खेऽलि स्त्री खे आकाशे अलति अल-इन्। १गाने २वाणे ३सूर्य्ये ४विहगे च पु० ५आकाशगामिमात्रे त्रि०।

खेव सेवने भ्वा०आ०सक०सेट्। खेवते अखेविष्ट ऋदित् अचि-खेवत् त।

खेसर पु०स्त्री खे आकाश इव शीघ्रगामित्वात् सरति सृ-ट अलुक् स०। गर्द्दभादश्वीजाते अश्वाद्गर्द्दभीजाते वा अश्वतरे पशुभेदे राजनि०। [खायति अखासीत् चखौ।

खै स्थैर्य्ये अक० खनने हिंसायाञ्च सक० भ्वा०पर० अनिट्।

खैमख पु०खे आकाशे कर्त्तव्यः मखः स्वार्थे अण्। आकाश-कर्त्तव्ये यज्ञभेदे "खमखखाद् खैमखाद् मध्ये तदुरिः" अथ० ४।१५।१५। खैमखे इत्यत्र स्त्रोभयोगात् कम्न्ने इत्यत्र अम्नाद् इति तद्रूपम्। [ण्वादौ।

खैलायन त्रि० खिल+चतुरर्थ्यां पक्षा० फक्। खिलनिर्वृ-

खोङ्गाह पुंस्त्री। श्वेतपिङ्गलवर्णे अश्वे हेमच०।

खोट गतिप्रतिघाते भ्वा०पर०अक०सेट्। खोटति अखोटीत्। चुखोट खोटः खोटनम् खोटितम्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अचुखोटत् त। [खोटत् त।

खोट क्षेपे अद०चुरा० उभ०सक० सेट्। खोटयति ते अचु-

खोटि(टी) स्त्री खोट-इन् वा ङीप्। १चतुरनार्य्यां १प्रागल्भ्यवत्यां च शब्दच०।

खोड गतिप्रतिघाते भ्वा०पर०अक०सेट्। खोडति अखोडीत् चुखोड। ऋदित् णिचि चङि न ह्रस्वः अचुखोडत् त।

खोड क्षेपे अद०चु०उभ०सक०सेट्। खोडयति ते अचुखोडत् त

खोड त्रि० खोड-गतिप्रतिघाते अच्। खञ्जे। (खोंड़ा)।

कडारा० कर्म्म०वा पूर्ब्बनिपातः। बालखोडः खोडबालः।

खोडकशीर्षक न०खोड क्षेपे ल्युल् तथाभूतं शीर्षमस्य कप्। कपिशीर्षवत्ते त्रिका०।

खोर गतिवैकल्ये भ्वा० पर० अक० सेट्। खोरति अखो-रीत्। चुखोर। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अचुखोरत् त।

खोर त्रि० खोर-अच्। खञ्जे हेमच० संज्ञायां कन्। खोरक इयानां ज्वरे ज्वरशब्दे विवृतिः।

खोल गतिवैकल्ये भ्वा० पर० अक० सेट्। खोलति अखो-लीत् चुखोल ऋदित् च न ह्रस्वः अचुखोलत् त।

खोल त्रि० खोल-अच्। खञ्जे शब्दसा०।

खोलक पु० खोल-अच् संज्ञायां कन्। १पाकपात्रभेदे (खोला) २शिरसो भागभेदे (खोपड़ा) ३वल्मीके ४गुवा-कवल्कले मेदि०।

खोलि स्त्री खोल-इन्। तूणे शब्दमा०।[मङ्गलग्रहे त्रिका०।

खोल्मुक पु० खे आकाशे उल्मुक इव रक्तवर्णत्वात्।

ख्या प्रसिद्धौ दीप्तौ अक०कथने प्रकाशने ज्ञाने च सक० अद० पर०अनिट्। ख्याति अख्यत्। आर्द्धधातुके चक्षिङ्आदेशः ख्याधातुस्तु उभ०। अख्यत् अख्यात-अख्यास्त। चख्यौ चख्ये। ख्यातः ख्यातिः ख्यानम्। ख्येयम्। ख्याता

तत्र कथने "अख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेः" भट्टिः। कर्म्मणि ख्यायते अख्यायि। "हिरण्यपुरमित्येव ख्यायते नगरं परम्" भा०। खपुरशब्दे दृश्यम्। "विभीषणेन सोऽख्यायि" भट्टिः। "शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेति सा ख्याता कुलकोटीः समुद्धरेत्" ति० त०। [२२।१४।

अति+अतिक्रम्य कथने। "परोऽक्षद्यावतिख्यतम्" ऋ० ८।

अनु+अनुकर्षणे। "अनु पूर्वाणि चख्यथुर्युगानि" ऋ० ७।७०।४। "अनुचख्यथुः अनुक्रष्टवन्तावनुग्रहार्थम्" भा०। अनुवादे च। [२१८ पृ० दृश्यम्।

अनु+आ+तात्पर्य्यावधारणार्थं व्याख्याने अन्याख्यानशब्दे

अभि+आभिमुख्येन दर्शने "स्वर्लोकं सुमना अभिख्यम्" ऋ०७।८६।२। "अभिख्यमभिपश्येयम्" भा०। "अभिख्याय तं तिगितेन विध्य" ऋ०२।३०।६। "अभिख्याय संवीक्ष्य" भा०। अभितः ख्यातौ च "पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत!" भा०आनु०८६अ०। दीप्तौ अक० अभिख्या। "काप्यभिख्या तयोरासीत्" रघुः।

अव+अवाक्प्रेक्षणे। "अव हि ख्यताधिकूलादिवस्पशः" ऋ०८।४७।२। न्यक्कारेण दर्शने च "यदा वाख्यत्स मर णम्" ऋ० १०।२७।३। "अवाख्यत् अवाक्कृतं न्यक्कृतमहं पश्यामि" भा०।

आ+कथने। "आख्याहि मेको भवानुग्ररूपः" गीता। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" पा०। "स पृष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्राज्ञे न सन्ततिम्" रघुः। "अनाख्याय ददन् दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्" याज्ञ०। "सैवा स्ववृत्तिराख्याता" मनुः। [३।२।३।४

उद्+आ+उदाहरणे। "दश वीर्य्याण्युदाख्याय" शत०ब्रा०

उप+आ+पुरावृत्तकथने। उपाख्यानम्। उत्तरदानेन व्याख्याने च। "यदुताहं त्वया पृष्टो वैरजात् पुरुषादिदम्। यदासीत् तदु—उदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च क्रत्स्नशः" भाग० २।८।४५।

प्रति+आ+निवारणे "यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद!" भा०व० ५६अ०। "अभिप्रेतमनापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः" भाग० ३।३१।२५।

वि+आ+विवरणे शब्दान्तरेण तदर्थकथने। "अथातः पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः" शौनकः। "व्याख्यातुं कुशलाः केचित् ग्रन्थान् धारयितुं परे" भा० आ० १अ०। विशेषेण कथने च "व्याचचक्षुरच्चैश्च शुभं प्रशस्तम्"।

अनु+वि+आ+। उक्तस्य पुनः व्याख्याने "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" छा०उप०।

उप+वि+आ+उपासनादिविभूतिफलकथने "ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं भवति" छा० उ०। "तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनम् एवंविभूति एवं फलमित्यादि कथनमुपव्याख्यानम्" भा०। "खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानम्" छा०उ०।

सम्+आ+ सम्यक्कथने। "तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने!" स्कन्दपु० प्रभासख०।

परि+परितः सर्वतो वा ख्यातौ "सूतपुत्र! यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः। च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः" भा०आ० ५अ०। "अङ्गनेति परिख्याता पत्नी कौशरिणः कवेः" रामा०सु० २।१४।

सम्+परि+सम्यक् सर्वतः ख्यातौ। "यथावत् संपरिख्यातो गन्धर्वाप्सरसां तथा" भा० आ० ६५ अ०।

प्र+प्रकर्षेण कथने। "यस्तु देव मनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः" भा० व० ३५ अ०।

वि+विशेषेण ख्यातौ "संह्राद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजस्तु यः" भा० आ० ६७ अ०।

सम्+सम्यक् कथने "दश पितामहान् सोमपान् संख्याय" शत०ब्रा० ४।३।३। एकादिसंख्याभेदेन गणने "संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप!" भा०व०७अ०।

अन्वादिपूर्वकस्य सम तदुपसर्गद्योत्यार्थसहितसंख्याने "अतः कालं प्रसंख्याय संख्यामेकत्र पिण्डयेत्" सू० सि० प्रतिसंख्या प्रत्येकसंख्या प्रतीतसंख्या वेत्यर्थः।

ख्यात त्रि० ख्या—क्त। १कथिते २विश्रुते च अमरः। भावे क्त। ४कथने ५घोषणायाम् न०। "तथा ख्यातविधानञ्च योगसञ्चार एव च" भा० शा० ५६ अ०। "ख्यातमभिमन्त्रितदुन्दुभिनादेन प्रयाणकथनम्" नीलक०।

ख्यातगर्हण त्रि० ख्याता गर्हणा निन्दाऽस्य। प्रसिद्ध निन्द्ये अवगीते अमरः।

ख्यातगर्हित त्रि० गर्हितं गर्हणं भावे क्त ख्यातं गर्हितमस्य। प्रसिद्धनिन्द्ये जटा०।

ख्याति स्त्री ख्या+क्तिन्। १प्रशंसायाम्, २प्रसिद्धौ ३कथने च अमरः। ४प्रकाशे ५ज्ञाने च। "ख्यातिञ्च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्" माघः। "सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ

भिन्नाविति ज्ञात्वेत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः विवेकात् मुक्तिरिति साङ्ख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति वृत्तिरूपान्तां निवर्त्य स्वयम्प्रकाशतयैव स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः" मल्लि०। ज्ञानरूपा ख्यातिश्चतुर्विधा असत्ख्यातिशब्दे ५३१ पृ० दर्शिता। "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" पात०सू०। "यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारवीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्ममेघनामसमाधिर्भवति" भा०। "मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः" इति शा०भा० दर्शिते हिरण्यगर्भबुद्धिरूपे ६ महत्तत्त्वे च। "स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी" साङ्ख्यप्रवचनभाष्यधृतवाक्यम्।

ख्यापक त्रि० ख्या—ज्ञाने प्रकाशे णिचि ण्वुल्। १ज्ञापके २प्रकाशके "नित्यपुरुषख्यापकान् हेतून्" सुश्रुतः।

ख्यापन न० ख्या—प्रकाशे णिच्—भावे ल्युट्। प्रकाशने "ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि" मनुः।

इति वाचस्पत्ये खकारादिशब्दार्थ सङ्कलनम्।

२४६१पृष्ठस्य क्रोड़पत्रम् खड्गिधेनुशब्दस्यपूर्व्वमिदम्

खड्गकोष पु० खड्ग इव कुष्णाति कुष—अच्। खड्गाकारपत्रे लताभेदे शब्दचि०। ६त०। (खाप) इति ख्याते खड्गावरके काष्ठचर्म्मादिनिर्म्मिते २पदार्थे अत्रार्थे तालव्यान्तोऽपि।

खड्गट पु० खड्गे इव टलति अव टल—विक्लवे बा० आधारे ड। १इक्षुकाशे हारा०। तस्याङ्गस्पर्शे असिवत् पीड़ाकरत्वात्तथात्वम्।

खड्गधेनु स्त्री खड्गो धेनुरिव यस्याः। छुरिकायाम् तस्या असिपुत्रिकात्वात्तथात्वम्। खड्गा गण्डकी धेनुः जातित्वात् पोटेत्यादिना पा० कर्म्मधा० पूर्व्वनिपातः पुंवद्भावश्च। २धेनुरूपगण्डक्यां मेदि०। [लताभेदे शब्द०।

खड्गपत्र पु० खड्ग इव तीक्ष्णं पत्रमस्य। खड्गलताख्ये

खड्गपरीक्षा स्त्री खड्गस्य परीक्षा। खड्गस्य रूपघटनादिना शुभाशुभज्ञानोपयोगिन्यां परीक्षायाम् सा च युक्तिकल्पतरौ उक्ता यथा"खड्गरूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका। ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानात्मकं शुभम्। अभिन्ने दृश्यते यादृक् विच्छिद्य घटिते तथा। यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं सम्प्रचक्षते। नीलकृष्णादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते। तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तत् जातिरिति गद्यते। अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्माहात्म्योपसूचकम्। तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः। अङ्गातिरिक्तं खड्गादेर्यच्छुद्रत्वावसूचकम्। तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारणम्। यः खड्गे जायते शब्दोनखदण्डादिनाहते। स ध्वनिस्तुलना मानम् ज्ञानमष्टविधन्त्विदम्। पञ्चाद्या निपुणैः खड्गे सम्भाव्यन्तेऽपि कृत्रिमाः। अन्त्यावकृत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति। शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा। त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च। भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः। मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां सङ्ग्रहो मतः"। अधिकमसिशब्दे दृश्यम्।

खड्गपिधान न० खड्गोऽपिधीयते आच्छाद्यतेऽनेन अपि+धा—करणे ल्युट् अपेरल्लोपः। (खाप) असिकोषे हलायु०। स्वार्थे क। तत्रार्थे हेम०।

खड्गपुत्रिका स्त्री खड्गस्य पुत्रिकेव। छुरिकायां मेदि०।

खड्गफल(क) पु०खड्गः फलमिव त्वगाद्दृतत्वात् मध्ये यस्य वा कप्। (खाप) इति ख्याते असिपिधाने त्रिका०।

खड्गमुद्रा स्त्री "कनिष्ठानामिके बद्ध्वा स्वाङ्गुष्ठेनैव दृश्यते। शिष्टाङ्गुली तु प्रसृते संसृष्टे खड्गमुद्रिका" तन्त्रसारोक्ते शक्तिपूजनाङ्गे मुद्राभेदे।

खड्गारीट पु० खड्गारिरिव एटति गच्छति इट—गतौ क। (ढाल) ख्याते चर्म्ममये फलके। खड्गं तद्धाराव्रतमाच्छति आ+ऋ—गतौ कीटन्। असिधाराव्रतधारिणि त्रि० मेदि०। तच्च व्रतमसिधाराव्रतशब्दे ५५० पृ० दर्शितम्।

खड्गिक पु० खड्गं खड्गाकारोऽस्त्यस्य ठन्। मत्स्यपीड़ीरफेने तस्य खड्गाकारवत् शुभ्रतया तथात्वम्। खड्गेन चरति ठन्। १यौगिके रूगयौ च मेदि०।

ग

गकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं जिह्वामूलरूपकण्ठदेशः, आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामूलस्पर्शः, बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च। मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणमणिबन्धे न्यासः। अस्य ध्येयरूपदेवतादिकं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा "गकारं परमेशानि! पञ्चदेवात्मकं सदा। निर्गुणं त्रिगुणातीतं निरीहं निर्मलं सदा। पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्वशक्त्यात्मकं प्रिये!। अरुणादित्यसङ्काशं कुण्डलीं प्रणमाम्यहम्"। हृदयस्थद्वादशदलकमलस्य कादिठान्तद्वादशवर्णयुततया अस्य तन्मध्यगत्वम्। अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा "गो गौरी गौरवं गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः। शार्ङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्वः सर्वगः स्मृतिः। सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः। विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा मणिबन्धस्त्रिलोचनः। गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नकुलोधरा। तेजस्वती च हृदयं स्थानं जालन्धरो लयः"। काव्यादिरचनायामस्याऽसंयुक्ततया प्रथमविन्यासे लक्ष्मीः फलम्। "कः खोगोघश्च लक्ष्मीम्" संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्वर्गविन्यासयोगः। पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयमिति" वृ०र०टी० सर्वशेषतयोक्तेः।

ग न० गै—क। १गीते २गणेशे ३गन्धर्वे पु०एकाक्षरको० ४गुरुवर्णे "म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः" वृत्तर०। "गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः" छन्दोम०। "यरामन्तगलौ सतौ" "गौ स्त्री" वृत्तर०। "सुप्युपपदे गमेर्ड। हृद्ग हृदयगामिनि कण्ठग कण्ठगामिनि इत्याद्यर्थे त्रि० "हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः" मनुः। सुप्युपपदे गै—क। सामग सामगातरि छन्दोग छन्दोगातरि त्रि०।

गकार पु० ग+स्वरूपे कार। गस्वरूपे वर्णे "गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः" छन्दो०।

गगन न० गम—युच् गोऽन्तादेशः। णत्वं प्रामादिकम् "फाल्गुने गगने फेने णत्वमिच्छन्ति वर्वराः" इत्युक्तेः। १आकाशे २शून्याङ्के। ३लग्नापेक्षया दशमराशौ तस्य उदितराश्यपेक्षया खस्वस्तिकस्थितत्वात् तथात्वं तथा हि पूर्वस्यामेव राशीनामुदयेन ततः सप्तमराश्युदये तस्य अस्तम् दशमराशिस्तु तदा खस्वस्तिकस्थितः इति तस्य मूर्द्धस्थाकाशस्थितत्वात् तथात्वम्। तद्गुणादेः आकाशशब्दे ५९२ पृ० विवृतिः। सुश्रुते देहस्य पाञ्चभौतिकत्वाङ्गीकारेण "आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता चेति" देहस्याकाशधर्मा उक्ताः "पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायात् द्रव्याभिनिर्वृत्तिः" इत्युपक्रम्य द्रव्यगता गगनजधर्मास्तत्रोक्ता यथा "श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयम् तन्मार्द्दवशौषिर्य्यलाघवकरम्"। तथाकाशगुणभूयिष्ठं संशमनम्" इत्युपक्रम्य भूतविशेषसाचिव्येन धातुविशेषसंशमनकारित्वं तस्य दर्शितं सुश्रुतेन यथा "खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणाम्। वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः" "तस्याकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वम्" इति च। तस्य धर्मविशेषाः भा० शा० उक्ता यथा "आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वम् छिद्रमेव च। अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता। अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च"। "गगनं गणाधिपतिमूर्त्तिरिति" माघः। "अबोचदेनं गगनस्पृशा (स्वरेण) रघुः। "प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्यदृष्टीः" मेघ०।

गगनगति पु० गगने गतिर्यस्य। १देवे २सूर्य्यादिग्रहे ३आकाशगामिनि त्रि०। ७त०। ४आकाशे गतौ स्त्री।

गगनचर त्रि० गगने चरति चर—ट। आकाशगामिनि देवसूर्य्यादिग्रहविहगादौ। तत्र विहगे "निसूदयन् बहुविधसत्त्वजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरः (गरुड़ः) तदा" भा० आ० २८ अ०। [हेमच०

गगनध्वज पु० गगनस्य ध्वज इव। १मेघे, हारा० २सूर्य्ये

गगनप्रिय पु० दैत्यभेदे। "प्रह्लादोऽश्वशिराः कुम्भः संह्लादो गगनप्रियः" हरि० ४२ अ०।

गगनमूर्द्धन् पु० दानवभेदे। "तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च यः" भा० आ० ६५अ०। दनुवंशकथने। "तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो महासुरः" हरि० ३अ०।

गगनसद् त्रि० गगने सीदति गच्छति सद—क्विप्। गगनगामिनि देवग्रहविहगादौ। "बालत्वं वृद्धता वा यदि गगनसदां जन्मकाले नराणाम् प्रज्ञामान्द्यम्" जातकालङ्कारः। "विस्मेरान् गगनसदः करोत्यमुष्मिन्" माघः। गगनविहारिन्नादयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

गगनसिन्धु स्त्री ६त०। मन्दाकिन्याम् "गगनसिन्धुफेनपटलजालान्तरस्थ" काद०। गगननद्यादयोऽप्यत्र।

गगनाङ्गना स्त्री गगनगताङ्गना। अप्सरःसु।

गगनाध्वग पु० गगनाध्वना आकाशमार्गेण गच्छति गम—ड। सूर्य्ये हेम०।

गगनाम्बु न० ६त०। दिव्योदके तड़ागादावपतिते पात्रादौ धृते मेघनिःसृतजले।“गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने। बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततःपरम् रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि जड़दाहविषापहम्” सुश्रुतः।

गगनेचर पु० गगने चरति चर—ट अलुक् स०। १देवे २सूर्य्यादिग्रहे ३राशिचक्रे च। ४विहगादौ त्रि० स्त्रियां टाप्। “तस्मिंस्तु कथिते माता कारणे गगनेचरः” भा० आ० २७ अ०।

गगनोल्मुक पु०गगने उल्मुक इव। १मङ्गलग्रहे हारा०। तस्य गगनगत्वात् लोहिताङ्गत्वाच्च तथात्वम्। [जगग्ध।

गग्घ हासे भ्वा० पर० अक० सेट्। गग्घति अगग्घीत्

गग्नु स्त्री वाचि निघण्टौ “वग्नु इत्यत्र पाठान्तरम्।

गङ्गा स्त्री गम—गन्। विष्णुपादभवे नदीभेदे २हिमवत्कन्याभेदे च। “इमं मे गङ्गे! यमुने! सरस्वति! शुतुद्रि! स्तोमं सचता परुष्ण्या। असिक्न्या मरुद्वृधे! वितस्तयार्जीकीये! शृणुह्यासुषोमया” ऋ० १०,७५,५। इमामृचमधिकृत्य दशप्रधाननदीनां निरुक्तियास्केन ९, २६ दर्शितम् यथा “अथैकपदनिरुक्तम् गङ्गा १गमनात्। यमुना २प्रयुवती गच्छतीति वा विप्रयुतं गच्छतीति वा। सरस्वती ३सर इत्युदकनाम सर्त्तेः तद्वती। शुतुद्री ४शुद्राविणी क्षिप्रद्राविणी आशुतुन्नेव द्रवतीति वा। इरावतीं परुष्णी५त्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी। असिक्नी ६अशुक्लाऽसिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधोऽसितम्। मरुद्वृधा ७सर्वा नद्यः, मरुत एना वर्द्धयन्ति। वितस्ता ८विदग्धा विवृद्धा महाकूला। आर्जीकीया ९विपाडित्याहुः ऋजुकप्रभवा वा ऋजुगामिनी। विपाट् विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणात् वा पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतस्तस्माद्विपाडुच्यते पूर्वमासीदुरुञ्जिरा। सुषोमा १०सिन्धुर्यदेनामभिप्रस्रवन्ति सिन्धुः स्यन्दनात्”। “अष्टाविंशतिं (हयान्) भरतो दौष्मन्तिर्यमुनामनु। गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान्” शत० ब्रा०१३,५,४,११। “न वै गावोमन्दीरस्य गङ्गाया उदकं पपुः” कात्या०श्रौ०१२,३,२०।‘तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः” मनुः। “गङ्गायाहिमवत्कन्यारूपत्वेऽपि नदीरूपतया पृथिव्यवतरणकथा रामा०आदि० यथा

“भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्म्मिको रघुनन्दन!। अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः स च प्रजाः। मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः। तपो दीर्घं समातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन!। ऊर्द्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः!। तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः। अतीतानि महाबाहो! तस्य राज्ञो महात्मनः। सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः। ततः सुरगणैः सार्द्धमुपागम्य पितामहः। भगीरथं महात्मानं तपस्यन्तमथाब्रवीत्। भगीरथ! महाराज! प्रीतस्तेऽहं जनाधिप!। तपसा च सुतप्तेन, वरं वरय सुव्रत!। तमुवाच महातेजाः सर्व्वलोकपितामहम्। भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः। यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम्। सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः। गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम्! स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामहाः। देव! याचे ह सन्तत्यै नावसीदेत् कुलञ्च नः। इक्ष्वाकूणां कुले देव! एष मेऽस्तु वरः परः। उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः। प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम्। मनोरथो महानेष भगीरथ! महारथ!। एवम्भवतु भद्रन्ते इक्ष्वाकुकुलवर्द्धन!। इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता। तां वै धारयितुं राजन्! हरस्तत्र नियुज्यताम्। गङ्गायाः पतनं राजन्! पृथिवी न सहिष्यते। तां वै धारयितुं राजन्नान्यं पश्यामि शूलिनः। तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत्। जगाम त्रिदिवं देवैः सर्व्वैः सह मरुद्गणैः।” ४२ स०।

“देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीड़िताम्। कृत्वा वसुमतीं राम! वत्सरं समुपासत। अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः। उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत्। प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ! करिष्यामि तव प्रियम्। शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम्। ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता। तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम्। आकाशादपतद्राम! शिवे शिवशिरस्युत। अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा। विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसागृह्य शङ्करम्। तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः। तिरोभावयितुं बुद्धिञ्चक्रे त्रिनयनस्तदा। सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि। हिमवत्प्रतिमे राम! जटाम-

मण्डलगह्वरे। सा कथञ्चिन्महीं गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता। नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमध्यतः। तत्रैवाबभ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून्। तामपश्यन् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः। स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन!। विससर्ज ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति। तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च। तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाः शिवजलाः शुभाः। सवक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी। तिस्रश्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीन्तु शुभोदकाः। सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथरथं तदा। भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यस्यन्दनमास्थितः। प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजत्।" ४३ स०।

"स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा। प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः। भस्मन्यथाप्लुते राम! गङ्गायाः सलिलेन वै। सर्व्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत्। तारिता नरशार्दूल! दिवं याताश्च देववत्। षष्टिः पुत्राः सहस्राणि सगरस्य महात्मनः। सागरस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव!। सगरस्यात्मजाः सर्व्वे दिवि स्थास्यन्ति देववत्। इयञ्च दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति। त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता। गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च। त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात्त्रिपथगा स्मृता।" ४४ स०।

पुराणसर्वस्वे तु तस्या अवतरणप्रकारोऽन्यथा उक्तः कल्पभेदादविरोधः। यथा

महाभारते "महापुण्यां गगनतः पतन्तीं वै महेश्वरः! दधार शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते"। ब्रह्माण्डे "महादेवस्य या शम्भोरुत्तमाङ्गोत्तमाच्च्युतात्। विनिर्गता महानन्दा दक्षिणेक्षणतः शुभा" स्कान्दे "त्रिविक्रमपदोद्भिन्नब्रह्माण्डशुषिरोद्भवा। परा विष्णुपदीगङ्गा समुद्रापूर्त्तिकारिणी।" वैष्णवे "ततः प्रभवति ब्रह्मन्! सर्वपापहरा सरित्। गङ्गा देवाङ्गनाङ्गानामनुलेपनपिञ्जरा। विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम्। समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्य्यां गङ्गा पतति वै दिवः। सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रत्यपद्यत। सीता चालकनन्दा च वङ्क्षुर्भद्रा च वै क्रमात्।" पाद्मे "क्षितौ तारयते मर्त्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः। दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता।" भविष्ये "महेश्वरस्य या शम्भोर्मूर्त्तिरेषा सनातनी। त्रैलक्यपावनार्थाय दयया धरणीकृता।" तत्स्वभावप्रकरणं ब्रह्माण्डे "पापिष्ठानां पापहन्त्री स्वर्गमोक्षाप्तिहेतुका। स्वभाव एष गङ्गायाः शैत्यं शीतरुचो यथा" भविष्ये "पापखण्डनशीला हि सद्योगङ्गा स्वभावतः। उपपातकराशीनां सा हि हन्त्री यतः स्मृता" स्कान्दमात्स्ययोः "क्रोधलोभैकवृत्तीनां विपरीतक्रियावताम्। कामिनाञ्च तथान्यत्र तपोयज्ञादि निष्फलम्। गङ्गायान्तु कृतं सर्वं सफलं स्यान्न संशयः। परब्रह्मस्वरूपाया गङ्गायास्तु स्वभावतः"। सर्वदेवादिमयप्रकरणम् भविष्ये "शिववाक्यं "त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। पर्वतादीनि रम्याणि पुण्यक्षेत्राणि यानि च। धर्माश्च सर्वदेवाश्च सर्वयज्ञतपांसि च। अहं ब्रह्मा च विष्णुश्च सर्वशक्तिसमन्वितः। अष्टाविंशतिकोट्यस्तु देवता व्याप्य वै सदा। गङ्गायां सर्व एवैते सूक्ष्मरूपेण संस्थिताः। तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्। सर्वदा कलिकाले च गङ्गायां नात्र संशयः" भविष्ये "सर्वदेवमयी गङ्गा सर्ववेदस्वरूपिणी" भगवद्गीतायां "स्रोतसामस्मि जाह्नवीति" अथ तस्या विशिष्टताप्रकरणम् "देवानान्तु महादेवो यथा श्रेष्ठतमः स्मृतः। सर्वेषामेव तीर्थानां तथा गङ्गा विशिष्यते" महाभारते "सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वधर्ममयो मनुः। सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः" स्कान्दे "भूतेश्वरादिह परोऽस्ति न पूजनीयो नैवाश्वमेधसदृशः क्रतुरस्ति लोके। गङ्गासमं त्रिभुवने न हि तीर्थमस्ति नान्यद्व्रतं च शिवरात्रिसमं तथास्ति" महाभारते "न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः। ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ती एवमाह पितामहः" ब्रह्माण्डे "कलौ तु सर्वतीर्थानि स्वमहात्म्यप्रभावतः। गङ्गामभिमुखं यान्ति सा तु देवी न कुत्रचित्" नारदीये "कोटिष्वष्टासु दशसु तीर्थानां यत् फलं भवेत्। तत्सनस्तमिहैकत्र गङ्गायां लभते नरः" भविष्ये "अभिभूति प्रयाणेन भक्तिग्राह्या महेश्वरी। भावानुरूपफलदा गङ्गा सर्वजगद्धिता" ब्रह्माण्डे "प्रभासे गोसहस्रेण राहुग्रस्ते दिवाकरे। यत्फलं पाण्डवश्रेष्ठ! गङ्गायां तद्दिने दिने। महापुण्या महावेगा सद्यः शुद्धिकरी परा। महापुण्यप्रदा सद्यः स्वर्गमोक्षप्रदैव सा" दानधर्मे "स्वायम्भुवं यथा स्थानं सर्वेषामुत्तमं स्मृतम्। तीर्थानां

सरितां श्रेष्ठा तथा गङ्गा इहोच्यते” मात्स्ये “तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनामुत्तमा नदी। मोक्षदा सर्वभूतानां महा प्राह द्विजमणिः” भविष्ये “ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः। द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ गङ्गैव केवलम्। चिन्तामणिगणाश्चापि गङ्गाया-स्तोयविन्दवः। विशिष्टा यत् प्रयच्छन्ति भक्तेभ्यश्चिन्तितं फलम्” शैवे “नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति वेद समा श्रुतिः। नास्ति स्वयुसमः शास्ता नास्ति भूति समं तपः” कौर्ममात्स्ययोः “कृते च सर्वतीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम्। द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम्” दानधर्मे “ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्तेऽपि चाश्रमाः। येषां भागीरथी गङ्गा मध्ये याति सरिद्वरा” स्मरणप्रकरणम् हरिवंशे “दिव्या त्रिधारा दृष्टा यैः पुण्या त्रिपथगा नदी। स्मरणादेव सर्वेषामहसां या विभेदिनी” ब्रह्माण्डे “मनसा संस्मरेद्यस्तु गङ्गां दूर-स्थितो नरः। चान्द्रायणसहस्रन्तु लभते नात्र संशयः” भविष्ये “स्मरणादेव गङ्गायाः पापसंघातपिञ्जरम्। भेदं सहस्रधा याति गिरिर्वज्रहतो यथा” ब्रह्माण्डे “यत्र तत्र स्थितोवापि मरणे समुपस्थिते। “भक्त्या गङ्गां स्मरन् याति नरः शिवपुरं परम्” भविष्ये “गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुञ्जन् वसन् वदन्। यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत संकटात्” कीर्त्तन प्रकरणम् वैष्णवे “गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतैरपि। स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जि-तम्”। “गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि। मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति” यात्राप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “येषां बुद्धिं शुभां देवाः प्रयच्छन्ति महात्मनाम्। तेऽपि गच्छन्ति नियता गङ्गा-मभिगतां सुरैः” तत्रैव “स्नानञ्च भक्त्या गङ्गायां कर्त्तु-कामस्य गच्छतः। पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः”। भविष्ये “वृथा कुलं वृथा विद्या वृथा यज्ञा वृथा तपः। वृथा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः”। वाराहब्रह्माण्डयोः “अर्घ्यादिकं गृहीत्वा तु सेन्द्रा देवाः समासते। आगच्छन्ति कदा मर्त्या गङ्गामभि-गता नराः”। भविष्ये “अनुषङ्गेण सङ्गेन वाणिज्ये-नापि सेवया। कामासक्तोऽपि च नरो गङ्गां प्राप्य दिवं व्रजेत्। दानधर्मे “गङ्गाङ्गता ये त्रिदिवं गतास्ते” अथ क्षेत्रप्रकरणम् “सार्द्धहस्तशतं यावत् गर्भतस्तीर-मुच्यते। न मन्त्रो न विधिः कालो न रुद्रो न च गोमयम्”। अत्र ऋषयः पठन्ति “अत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि”। स्कान्दे “तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते। अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र-संशयः”। दानधर्मे “भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते-जलम्। तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते” ब्रह्माण्डे “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्। अत्र-नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन”। स्पर्शादि-प्रकरणम् वैष्णवे “श्रुताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा गीताऽ-वगाहिता। या पावयति भूतानि कीर्त्तिता सा दिनेदिने”

गतिप्रकरणम् भविष्ये “परदारपरद्रव्यवाञ्छा द्रोहः परस्य च। गतिमन्विष्यमाणस्य गङ्गेव परमा गतिः। प्लवनप्रकरणम्” महाभारते “गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषः पवनो यथा। स्पृशते सोऽस्य पाप्मानं सद्य एवापकर्षति” दर्शनप्रकरणम् दानधर्मे। “जात्यन्धै-रिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्गुभिरेव वा। समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शुभाम्” ब्रह्माण्डे “ज्ञानमै-श्वर्य्यमायुश्च प्रतिष्ठा सर्वमान्यता। शुभानामाश्रयत्वञ्च गङ्गादर्शनजं फलम्” अथ नमस्कारप्रकरणम् भविष्ये “सर्वतीर्थमयीं गङ्गां परमात्मस्वरूपिणीम्। त्रैलो-क्यपावनार्थाय गाङ्गतां प्रणमेत् सदा”। स्पर्शनप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “सुभक्त्या हि महापापी गङ्गां स्पृष्ट्वा शुचि-र्भवेत्। अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः” नारदीये “तथेह गङ्गां संस्पृश्य ब्रह्मरूपां सुपुण्यदाम्। शुद्धा भवन्तीह सर्वे सद्य एव न संशयः” वाराहे “ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः स्पृष्टो वा सर्वपातकैः। तस्या-स्तोयं नरः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते”। अथावगाहन-प्रकरणम् वनपर्वणि “यद्यकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गा-वगाहनम्। सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानलः” स्नानप्रकरणम् वैष्णवे “स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति। अखर्वपुण्यप्राप्तिश्च सदा मैत्रेय! जायते” भविष्ये “शक्तस्य पण्डितस्यापि गुणिनः सत्यशालिनः। गङ्गास्नानविहीनस्य तस्य जन्म निरर्थकम्” तत्रैव “पितरो योगिनश्चैव गाथां गायन्ति सादराः। अपि नः स्वकुले कश्चित् गङ्गास्नायी भविष्यति। देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दास्यते सलिलाञ्जलिम्। गङ्गास्नानरतं मर्त्यं दृष्ट्वैव यम-किङ्कराः। दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः। यमो भीतस्तु तं दृष्ट्वा प्रणिपत्य प्रपूज्य च। न शक्नोति

तथा स्यात् तस्मात्ये पुण्यकर्मणः। मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः। गङ्गास्नानेन दग्धः स्यात्तूल-राशिरिवानलैः” ब्रह्माण्डे “स्पृष्ट्वा स्वर्गमवाप्नोति पीत्वा ज्ञानमवाप्नुयात्। गङ्गास्नाने तु भक्त्या वै प्राप्नोति परमं पदम्” ब्रह्मवैवर्त्ते “गङ्गायां मौसलं स्नानं महा-पातकनाशनम्। अस्नानात् स्वर्गसंप्राप्तिर्नात्र कार्या विचारणा”। पुण्यकालविशेषस्नानप्रकरणम् भविष्ये “द्वादश्यां श्रवणर्क्षेण अष्टम्यां पुष्ययोगतः। आर्द्रायाञ्च चतु-र्दश्यां गङ्गास्नानं विशेषतः। वैशाखे पूर्णिमा या स्या-न्माघे वै कार्त्तिके तथा। तथा माघी त्वमावास्या गङ्गा-स्नाने सुदुर्लभा। कृष्णाष्टम्यां सहस्रन्तु शतं स्यात् सर्वपर्वसु। अमावास्यादिने चैव सहस्रन्तु दिनक्षये। चन्द्रसूर्यग्रहे लक्षं व्यतीपाते त्वनन्तकम्” ब्राह्मे “चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहति जाह्नवीम्। स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम्” स्मृतिः “इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं तथा। गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश” (नन्दामहाव्यौषीवारुणीदशहरादौदय-स्नानफलं तत्तच्छब्दे दृश्यम्)। स्वर्द्वारणप्रकरणम् दानधर्मब्रह्माण्डाग्नेयेषु।

“जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्त्ति यः। बिभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्” तर्पणप्रकरणम् ब्रह्मा-ण्डाग्नेयदानधर्मेषु “य इच्छेत् सफलं जन्म जीवनं श्रुतमेव च। स पितॄंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा” अथ दानप्रकरणम् भविष्ये “वासो हिरण्यरत्नानि फल-पुष्पफलानि च। अन्नदानादिकञ्चापि आत्मनो यद-भीप्सितम्। तत्तु भक्त्या तु गङ्गायां यः प्रयच्छति मानवः। तत्तत्सुखमनन्तञ्च सम्प्राप्य चेह जन्मनि। प्रेत्य चाप्नोति निर्वाणं परमं यन्निरञ्जनम्। यज्ञोदानं तपो ज्ञानं श्राद्धञ्च सुरपूजनम्। गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत्” व्रतप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “शालि-तण्डुलप्रस्थेन द्विप्रस्थपयसा तथा। पायसं पाचयित्वा तु मधुखण्डं घृतं तथा। प्रत्येकं पलमात्रन्तु तत्र नि-क्षिप्य भक्तितः। तत् पायसमपूपञ्च लड्डुकान् यावका-नपि। तथा गुञ्जार्द्धमात्रन्तु सुवर्णं रूप्यमेव च। चन्द-नागुरुकर्पूरकुङ्कुमानि च गुग्गुलुम्। विल्वपत्राणि दूर्वांश्च रोचनां सितसर्षपम्। नीलोत्पलस्य पत्राणि पत्राभावे फलानि च। यथा शक्त्या महाभक्त्या ग-ङ्गायां यो विनिक्षिपेत्। मासि मासि पौर्णमास्यां

दर्शे वा प्रहरद्वये। अद्ब्यानेन मन्त्रेण यावत् संवत्सरं तथा। (ओं गङ्गायै नारायण्य ते नमो नमः)। इति मन्त्रेण सततं शतमष्टोत्तरं जपेत्। गङ्गाजलात्तभूत्वा तु तन्मनास्त्यक्तसंशयः। हविष्याशी मिताहारी य-मी तेषु दिनेषु च। संवत्सरान्ते तस्यैषा गङ्गा दिव्य वपुर्धरा। दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यगन्धानुलेपना। चारुरूपधरा देवी दिव्यरत्नविभूषिता। प्रत्यक्षरूपा पुरतस्तिष्ठत्येव वरप्रदा। एवं प्रत्यक्षतः साक्षात् गङ्गां दिव्यवपुर्धराम्। दृष्ट्वा स्वचक्षुषा मर्त्त्यो वरदानसमुद्य-ताम्। यान् यान् कामयते कामांस्तांस्तान् सर्वानवाप्नु-यात्। निष्कामस्तु परं मोक्षं लभते नात्र संशयः” श्राद्धप्रकरणम् भविष्ये “गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्सृ-ष्टस्य वृषस्तथा। येन गङ्गाम्भसा सिक्ते तीरे श्राद्धमका-रि च। पितॄनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम्। गुडसर्पिःसमायुक्तं गङ्गाम्भसि विनिक्षिपेत्। तृप्ताः पिबन्ति पितरस्तस्य वर्षशतत्रयम्” देवीपुराणे “अकाले-ऽप्यथ वा काले तीरे श्राद्धं तथा नरैः। प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम्” अथ पिण्डप्रकरणम् देवीपुराणे “सकृद्गङ्गाभिगमनं कृत्वा पिण्डं ददाति यः। तारिताः पितरस्तेन भवाम्भोधेस्तिलोदकैः।” तत्रैव “गङ्गायाञ्च गयायाञ्च पिण्डदानं समं स्मृतम्। विशेषतः कलियुगे गङ्गापिण्डं प्रशस्यते। गङ्गायां पिण्डदानेन पितरस्तु तिलोदकैः। नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः। माहेन्द्रे विरजे चैव गयायां जाह्नवीतटे। अत्र पिण्डप्रदो याति ब्रह्म-लोकमनामयम्” जलप्रकरणम् ब्राह्मे “योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्स्वरूपी जनार्द्दनः। स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः”। लैङ्गे “ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नस्तेयी च गुरुतल्पगः। गङ्गाम्भसा च पूयन्ते नात्र कार्या विचा-रणा”। ब्राह्मे “तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान्। मासमेकन्तु गङ्गाम्भः सेवते स विशिष्यते। मेरोः समु-द्रस्य च रत्नराशेः संख्योपलानामुदकस्य वाचा। शक्यं वक्तुं नेह गङ्गाजलानां गुणाख्यानं परिमाणं तथैव” तोयदानप्रकरणम् भविष्ये “अन्नदानैश्च गोदानैश्च स्व-र्णदानादिभिस्तथा। रथाश्वगजदानैश्च यत्फलं परि-कीर्त्तितम्। ततः शतगुणं गङ्गातोयदानादवाप्नुयात्” महाभारते “चान्द्रायणसहस्रेण यश्चरेत् कायशोधनम्। यः पिबेद्द यथेष्टञ्च गङ्गाम्भः स विशिष्यते। गङ्गा-

तीरे वसेन्नित्यं गङ्गातोयं पिवेत् सदा । दीक्षितः सर्वयज्ञेषु सोमपानं दिने दिने । गङ्गातोयाभिसंसिक्तां भिक्षामश्नाति यो नरः । सर्पवत् कञ्चुकं मुक्त्वा पापानीह नरोत्तमः । स्वार्गापवर्गिकीं सिद्धिं प्राप्नोत्येव न संशयः” स्कान्दे “गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् । स्वच्छन्दं यः पिबेदपस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता” पाद्मे “त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिश्चैव यामुनम् । नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति” अथ वासरूपसेवाप्रकरणम् । ब्राह्मे “तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैस्त्यागेन वा गतिम् । न तां संलभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत्” नारदीये “किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम्” महाभारते “पूर्ब्बे वयस्यधर्म्मांश्च कृत्वा पापानि ये नराः । पश्चाद्गङ्गां समाश्रित्य तेऽपि यान्ति परां गतिम्” ब्रह्माण्डे “महापातकिनो ये च सेवन्ते यदि जाह्नवीम् । पातकेभ्योऽपि पञ्चभ्यः का कथाऽन्यस्य पाप्मनः” भविष्ये “त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा स्थितिमात्रेण भक्तितः । गङ्गातीरे नरो यस्तु नरकं स न पश्यति” । विघ्नप्रकरणम् भविष्ये “षष्टिर्विघ्नसहस्राणि गङ्गां रक्षन्ति यत्नतः । निरासयन्त्यभक्तांश्च पापकर्म्मरतांस्तथा । कामक्रोधमदोत्साहलोभादिनिशितैः शरैः । प्रहरन्ति मनस्तेषां स्थितिं वै नाशयन्ति च” प्रतिग्रहप्रकरणम् मात्स्ये “यस्तत्र प्रतिगृह्णाति तीर्थेष्वायतनेषु च । हिरण्यं रजतं ताम्रं यच्चान्यद्वस्तु किञ्चन । निःफलं तस्य तत् तीर्थं यावत्तद्वस्तु चाश्नुते । वरं विक्रयणं मातुर्वरं विक्रयणं पितुः । अपि गङ्गाजलस्यन्तु न गृह्णीयात् कदाचन” स्मृतिः । “गङ्गाविक्रयणाद्राजन् विष्णोर्विक्रयणं भवेत् । जनार्द्दने तु विक्रीते विक्रीतं स्याज्जगत्त्रयम्” अभक्तिप्रकरणम् भविष्ये “गङ्गां प्राप्याथ ये मर्त्याः श्रद्धां भक्तिं न कुर्व्वते । तीर्थान्तरे रतिं कुर्य्युस्ते वै निरयगामिनः” । कृतकृत्यप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “गङ्गां संश्रित्य यस्तिष्ठेत्तस्याकार्य्यं न विद्यते । कृतकृत्यः स वै मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेन्नरः” । मृत्युफलप्रकरणम् ब्राह्मे “ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा । गङ्गायान्तु मृतो मर्त्यो मोक्षं स्वर्गञ्च विन्दति” भविष्ये “कृमिकीटपतङ्गाद्या ये मृता जाह्नवीजले । कूलान्निष्पतिता वृक्षास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” तथा “अपि योजनपर्य्यन्ते गङ्गां स्मृत्वा तनुं त्यजेत् । वैवस्वतोऽपि तस्यार्घ्यं दत्त्वा स्वर्गं प्रयच्छति” स्कान्दे “अर्द्धोदके तु जाह्नव्या म्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेव च” अस्थिप्रक्षेपप्रकरणम् वनपर्व्वणि कौर्म्मे च “यावन्त्यस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च । तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ब्रह्माण्डे “गङ्गातोये तु यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः । तत्कालमादितः कृत्वा स्वर्गे तस्य भवेत् स्थितिः । गङ्गातोयेषु यस्यास्थि प्लाव्यते पुण्यकर्म्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन” केशादिप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “केशलोमनखादीनि येषां पुंसान्तु वायुना । निक्षिप्यन्ते च गङ्गायां तेषां स्याद्दिव्यति स्थितिः” अथ प्रकीर्णकम् ब्रह्माण्डे “दृष्ट्वा शतकृतं पापं स्पृष्ट्वा जन्मशतानि च । स्नात्वा जन्मसहस्राणि हन्ति गङ्गा कलौ युगे” । गङ्गाद्वारवाराणसीप्रयागादिप्रकरणम् मात्स्ये “सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे” वनपर्व्वणि “स्वर्गद्वारेण तत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः । तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्” ब्रह्माण्डे “वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा नित्यं विमुक्तिदा । अनन्तकोटिकल्पोत्थं पापं पुंसां प्रणाशयेत् । वाराणस्यां विशेषेण सद्यः पापविनाशिनी । गङ्गायान्तु जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले । जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे” । मोक्षप्रकरणम् स्कान्दे “ब्रह्मादिदेवलोकानां मुक्तेश्च प्राप्तये नृणाम् । गङ्गा च परमा हेतुः कलिकाले विशेषतः” ।

गङ्गामाहात्म्यं काशीख० विष्णुं प्रति शिवेनोक्तम् यथा

“ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका । ब्रह्माण्डानामनेकेषामाधारः प्रकृतिः परा । शुद्धविद्यास्वरूपा च त्रिशक्तिः करुणात्मिका । आनन्दाऽमृतरूपा च शुद्धधर्म्मस्वरूपिणी । तामेनां जगतां धात्रीन्धारयामि स्वलीलया । विश्वस्य रक्षणार्थाय परब्रह्मस्वरूपिणीम् । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि यानि च । सर्व्वत्र सर्व्वे ये धर्म्माः सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः । तपांसि विष्णो ! सर्व्वाणि श्रुतिः साङ्गा चतुर्म्मिता । अहञ्च त्वञ्च ब्रह्मा च देवतानां गणाश्च ये । पुरुषार्थाश्च सर्व्वे वै शक्तयो विविधाश्च याः । गङ्गायां सर्व्व एवैते सूक्ष्मरूपेण संस्थिताः । स स्नातः सर्व-

तीर्थेषु सर्वक्रतुषु दीक्षितः । चीर्णसर्वव्रतः सोऽपि यस्तु गङ्गां निषेवते । तपांसि तेन तप्तानि सर्वदानप्रदः स च । स प्राप्तयोगनियमो यस्तु गङ्गां निषेवते । सर्ववर्णाश्रमिभ्यश्च वेदविद्भ्यश्च वै तथा । शास्त्रार्थपारगेभ्यश्च गङ्गास्नायी विशिष्यते । मनोवाक्कायजैर्दोषैर्दुष्टो बहुविधैरपि । वीक्ष्य गङ्गां भवेत् पूतः पुरुषो नात्र संशयः । कृते सर्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञः कलौ गङ्गैव केवलम् । पूर्वजन्मान्तराभ्यासवासनावशतो हरे ! । गङ्गातीरे निवासः स्यान्मदनुग्रहतः परम् । यो देहपातनाद्यावद्गङ्गातीरं न मुञ्चति । स हि वेदान्तविद्योगी ब्रह्मचर्य्यव्रती सदा । कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिर्गङ्गां विना नहि । अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नो दुर्व्विचिन्तितम् । गङ्गागङ्गेति जपनात्तानि नोपविशन्ति हि । गङ्गा हि सर्वभूतानामिहामुत्र फलप्रदा । भावानुरूपतो विष्णो ! सदा सर्वजगद्धिता । यज्ञदानतपोयोगजपाः सनियमा यमाः । गङ्गासेवासहस्रांशं न लभन्ते कलौ हरे ! । किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् । अपि दूरस्थितस्यापि गङ्गामाहात्म्यवेदिनः । अयोग्यस्यापि गोविन्द ! । भक्त्या गङ्गा प्रसीदति । श्रद्धा धर्म्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं परन्तपः । श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धया सा प्रसीदति । अज्ञानरागलोभाद्यैः पुंसां संमूढचेतसाम् । श्रद्धा न जायते धर्म्मे गङ्गायाञ्च विशेषतः । बहिःस्थितं जलं यद्वन्नारिकेलान्तरस्थितम् । तथा ब्रह्माण्डबाह्यस्थं परं ब्रह्माम्बु जाह्नवम् । गङ्गालाभात् परो लाभः क्वचिदन्यो न विद्यते । तस्माद्गङ्गामुपासीत गङ्गैव परमः पुमान् । शक्तस्य पण्डितस्यापि गुणिनो दानशालिनः । गङ्गास्नानविहीनस्य हरे ! जन्मनिरर्थकम् । वृथा कुलं वृथा विद्या वृथा यज्ञो वृथा तपः । वृथा दानानि तस्येह गङ्गाभक्तो न यो भवेत् । गुणवत्पात्रपूजायां न स्याद्वै तादृशं फलम् । यथा गङ्गाजले स्नातः पूजने विधिना फलम् । मम तेजोऽग्निगर्भेयं मम वीर्य्यातिसम्भृता । दाहिका सर्वदोषाणां सर्वपापविनाशिनी । स्मरणादेव गङ्गायाः पापसङ्घातपञ्जरम् । शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ।

गङ्गां गच्छति यस्त्वेको यस्तं भक्त्यानुमोदयेत् । तयोस्तुल्यं फलं प्राहुर्भक्तिरेवात्र कारणम् । गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जन् ध्यायन् जाग्रत् श्वसन् वदन् । यः स्मरेत् सततं गङ्गां स हि मुच्येत बन्धनात् । पितॄनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् । गुडसर्पिस्तिलैः सार्द्धं गङ्गाम्भसि विनिःक्षिपेत् । तृप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे ! । यच्छन्ति विविधान् कामान् भूरिभूतान् पितामहाः । लिङ्गेशे पूजिते सर्वमर्चितं स्याज्जगद्यथा । गङ्गास्नानेन लभते सर्वतीर्थफलं तथा । गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा यो लिङ्गं नित्यमर्च्चति । एकेन जन्मना मुक्तिं परां प्राप्नोति स ध्रुवम् । अग्निहोत्राणि यज्ञाश्च तथा दानतपांसि च । गङ्गायां लिङ्गपूजायाः कोट्यंशेनापि नो समाः । गङ्गां गन्तुं विनिश्चित्य कृत्वा श्राद्धादिकं गृहे । स्थितस्य सम्यक् सङ्कल्पात् तस्यानन्दन्ति पूर्वजाः । पापानि च रुदन्त्याशु हा क यास्याम इत्यलम् । लोभमोहादिभिः सार्द्धं मन्त्रयन्ति पुनः पुनः । यथा गङ्गां न यात्येष तथा विघ्नं प्रकुर्महे । गङ्गां गतो यदा चैष न उच्छित्तिं विधास्यति । गृहाद्गङ्गावगाहार्थं गच्छतस्तु पदे पदे । निराशानि व्रजन्त्येव पापान्यस्य शरीरतः । पूर्वजन्मकृतैः पुण्यैस्त्यक्त्वा लोभादिकं हरे ! । व्युदस्य सर्वविघ्नौघान् गङ्गां प्राप्नोति पुण्यवान् । अनुषङ्गेण शुल्केन वाणिज्येनापि सेवया । कामासक्तोऽपि वा मर्त्त्यो गङ्गास्नायी दिवं व्रजेत् । अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहनोऽपि यथा दहेत् । अनिच्छयापि संस्नाता गङ्गा पापं तथा दहेत् । तावद्भ्रमति संसारे यावद्गङ्गां न सेवते । संसेव्य गङ्गां नो जन्तुर्भवक्लेशं प्रपश्यति । यो गङ्गाम्भसि संस्नातो भक्त्या संत्यक्तसंशयः । मनुष्यचर्म्मणा नद्धः स देवो नात्र संशयः । गङ्गास्नानार्थमुद्युक्तो मध्ये मार्गं मृतो यदि । गङ्गास्नानफलं सोऽपि तदाप्नोति न संशयः । महात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च । तेऽप्यशेषैर्महापापैर्मुच्यते नात्र संशयः । दुर्बुद्धयो दुराचारा हैतुका बहुसंशयाः । पश्यन्ति मोहिता विष्णो ! गङ्गामन्यां नदीमिव । जन्मान्तरकृतैर्दानैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैः । इह जन्मनि गङ्गायां नृणां भक्तिः प्रजायते । गङ्गाभक्तिमतामर्थे महेन्द्रादिपुरेषु च । हर्म्याणि रत्नभोगाणि निर्मितानि स्वयम्भुवा । सिद्धयः सिद्धलिङ्गानि स्वर्णलिङ्गान्यनेकशः । प्रासादा रत्न-

र्चिताश्चिन्तामणिगणा अपि । गङ्गाजले न तिष्ठन्ति कलिपापानि भीतितः । अतएव हि संसेव्या कलौ गङ्गेष्टसिद्धिदा । सूर्य्योदये तमांसीव वज्रिवज्रभयान्नगाः । तार्क्ष्यदर्शनाद्यथा सर्पाः मेघा वाताहता यथा । तत्त्वज्ञानाद्यथा मोहाः सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः । तथा सर्व्वाणि पापानि यान्ति गङ्गेक्षणात् क्षयम् । दिव्यौषधैर्यथा रोगा लोभेन च यथा गुणाः । यथा ग्रीष्मोष्मसन्तप्तैरगाधह्रदमज्जनात् । तूलशैलाः स्फुलिङ्गेन यथा नश्यन्ति तत्क्षणात् । तथा दोषाः प्रणश्यन्ति गङ्गाम्भःस्पर्शनाद्ध्रुवम् । क्रोधेन च तपो यद्वत् कामेन च यथा मतिः । अनयेन यथा लक्ष्मीर्विद्या मानेन वै यथा । दम्भकौटिल्यमायाभिर्यथा धर्म्मो विनश्यति । तथा नश्यन्ति पापानि गङ्गाया दर्शनेन तु । मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य विद्युत्सम्पातचञ्चलम् । गङ्गां यः सेवते सोऽत्र बुद्धेः पारं परं गतः । विधूतपापाये मर्त्त्याः परज्योतिः—स्वरूपिणीम् । सहस्रसूर्य्यप्रतिमां गङ्गां पश्यन्ति ते भुवि । साधारणाम्भसा पूर्णां साधारणनदीमिव । पश्यन्ति नास्तिका गङ्गां पापोपहतलोचनाः । संसारमोचकस्याहं जनानामनुकम्पया । गङ्गातरङ्गरूपेण सोपानं निर्म्ममे दिवः । सर्व्व एव शुभः कालः सर्व्वो देशस्तथा शुभः । सर्व्वे जना दानपात्रं श्रीमति जाह्नवीतटे । यथाश्वमेधो यज्ञानां नगानां हिमवान् यथा । व्रतानान्तु यथा सत्यं दानानामभयं यथा । प्राणायामश्च तपसां मन्त्राणां प्रणवो यथा । धर्म्माणामप्यहिंसा च कन्यानां श्रीर्यथा वरा । यथात्मविद्या विद्यानां स्त्रीणां गौरी यथोत्तमा । सर्व्वदेवगणानाञ्च यथाहं परमेश्वरः । सर्व्वेषामेव भक्तानां शिवभक्तो यथा वरः । तथा सर्व्वेषु तीर्थेषु गङ्गातीर्थं विशिष्यते । हरे ! यस्त्वावयोर्भेदं न करोति महामतिः । शिवभक्तः स विज्ञेयो महापाशुपतश्च सः । पापपांशुमहावात्या पापद्रुमकुठारिका । पापेन्धनदवाग्निश्च गङ्गेयं पुण्यवाहिनी । नानारूपाश्च पितरो गाथां गायन्ति सर्व्वदा । अपि कश्चित् कुलेऽस्माकं गङ्गास्नायी भविष्यति । देवर्षीन् परिसन्तर्प्य दीनानाथांश्च दुःखितान् । श्रद्धया विधिना स्नात्वा दास्यते सलिलाञ्जलिम् । अपि नः स कुले भूयाच्छिवे विष्णौ च साम्यदृक् । तदालयकरो भक्त्या तत्र सम्मार्ज्जनादिकृत् । अकामो वा सकामो वा तिर्य्यग्योनिगतोऽपि वा । गङ्गायां यो मृतो मर्त्त्यो नरकं न स पश्यति । तीर्थमन्यत् प्रशंसन्ति गङ्गातीरे स्थिताश्च ये । गङ्गां न बहु मन्यन्ते ते स्युर्निरयगामिणः । माञ्च त्वाञ्चैव गङ्गाञ्च यो द्वेष्टि पुरुषाधमः । स्वकीयैः पितृभिः सार्द्धं स घोरं नरकं व्रजेत् । षष्टिर्गणसहस्राणि गङ्गां रक्षन्ति सर्व्वदा । अभक्तानाञ्च पापानां वासे विघ्नं प्रकुर्व्वते । कामक्रोधमहामोहलोभादिनिशितैः शरैः । घ्नन्ति तेषां मनस्तत्र स्थितिञ्चापनयन्ति च । गङ्गां समाश्रयेत् यस्तु स मुनिः स च पण्डितः । कृतकृत्यः स विज्ञेयः पुरुषार्थचतुष्टये । गङ्गायाञ्च सकृत्स्नातो हयमेधफलं लभेत् । तर्पयंश्च पितॄंस्तत्र तारयेन्नरकार्णवात् । नैरन्तर्य्येण गङ्गायां मासं यः स्नाति पुण्यभाक् । स शक्रलोके वसति यावच्छक्रः सपूर्व्वजः । अब्दं स्नाति च गङ्गायां नैरन्तर्य्येण पुण्यवान् । विष्णुलोकं समागत्य ससुखं संवसेन्नरः ! । गङ्गायां स्नाति यो मर्त्त्यो यावज्जीवं दिने दिने । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते मुक्त एव सः । तिथिनक्षत्रपर्व्वादि नापेक्ष्यं जाह्नवीजले । स्नानमात्रेण गङ्गायां सञ्चिताघं विनश्यति । पण्डितोऽपि स मूर्खः स्याच्छक्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः । यस्तु भागीरथीतीरं सुखसेव्यं न संश्रयेत् । किमायुषाप्यरोगेण विकाशिन्याथ किं श्रिया । किं वा बुद्ध्या विमलया यदि गङ्गां न सेवते । यः कारयेदायतनं गङ्गाप्रतिकृतेर्नरः । भुक्त्वा स भोगान् प्रेत्यापि याति गङ्गासलोकताम् । शृण्वन्ति महिमानं ये गङ्गाया नित्यमादरात् । गङ्गास्नानफलं तेषां वाचकप्रीणनाद्धनैः । पितॄनुद्दिश्य यो लिङ्गं स्नपयेद्गाङ्गवारिणा । तृप्ताः स्युस्तस्य पितरो महानिरयगा अपि । अष्टकृत्वो मन्त्रजप्तैर्वस्त्रपूतैः सुगन्धिभिः । प्रोचुर्गाङ्गैर्जलैः स्नानं घृतस्नानादिकं बुधाः । आपः क्षीरकुशाग्राणि घृतं दधि गवां मधु । रक्तानि करवीराणि रक्तचन्दनमित्यपि । अष्टद्रव्यविमिश्रेण गङ्गातोयेन यः सकृत् । माधव ! प्रस्थमात्रेण ताम्रपात्रस्थितेन च । भानवेऽर्घं प्रदद्याच्च स्वकीयपितृभिः सह । सोऽतितेजोविमानेन सूर्य्यलोके महीयते । अशाङ्गोऽर्व्वोऽयमुद्दिष्टस्त्वतीव रवितोषणः । शाङ्गर्वीभिः कोटिगुणो ज्ञेयो विष्णोऽन्यवारितः । गङ्गातीरेषु शक्त्या यः कुर्य्याद्देवालयं सुधीः । अन्यतीर्थप्रतिष्ठातो लभेत् कोटिगुणं फलम् । कूपवापीतड़ागादिप्रपादानादिभिस्तथा । अन्यत्र यद्भवेत् पुण्यं तद्गङ्गा-

दर्शनाद्भवेत् । अश्वत्थवटवृक्षादिवृक्षारोपेण यत् फलम् । पुष्पवाट्यादिभिश्चापि गङ्गास्पर्शस्ततोऽधिकः । कन्यादानेन यत् पुण्यं यत् पुण्यं गोप्रदानतः । तत् पुण्यं स्याच्छतगुणं गङ्गागण्डूषपानतः । चान्द्रायणसहस्रेण यत् फलं स्याज्जनार्दन ! । ततोऽधिकं फलं गङ्गाऽमृतपानादवाप्नुयात् । भक्त्या गङ्गावगाहस्य किमन्यत् फलमुच्यते । अक्षयः स्वर्गवासोऽपि निर्वाणमथ वा हरे ! । गङ्गायाः पादुकायुग्मं नित्यमर्च्चति यो नरः । आयुः पुण्यं धनं पुत्रान् स्वर्गमोक्षौ च विन्दति । नास्ति गङ्गासमं तीर्थं कलिकल्मषनाशनम् । नास्ति मुक्तिप्रदं क्षेत्रमविमुक्तसमं हरे ! । गङ्गास्नानरतं मर्त्यं दृष्ट्वैव यमकिङ्कराः । दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः । गङ्गाव्रजनशीलस्य गङ्गातटनिवासिनः । अर्च्चां कृत्वा यथान्यायमश्वमेधफलं लभेत् । गोभूहिरण्यदानेन भक्त्या गङ्गातटे शुभे । नरो न जायते भूयः संसारे दुःखसङ्कटे । दीर्घायुष्यञ्च वासोभिर्ज्ञानं पुस्तकदानतः । अन्नदानेन सम्पत्तिः कीर्त्तिः कन्याप्रदानतः । अन्यत्र यत् कृतं कर्म व्रतं दानं जपस्तपः । गङ्गातटे तु तत् सर्वं हरे ! कोटिगुणं भवेत् । धेनुं पयस्विनीं दद्यात् गङ्गातीरे विधानतः । गोरोमसंख्यया विष्णोर्युगान् सर्वं समृद्धिदान् । गोलोके मम लोके वा कामधेनुव्रजावृतः । भुञ्जानः सर्वकामांस्तु दिव्यान् नानाविधान् बहून् । देवानामप्यलभ्यांश्च भुक्त्वा तु सह बान्धवैः । पितृभिश्च सुहृद्भिश्च सर्वरत्नविभूषितः । जायते सुकुले पश्चाद्धनधान्यसमाकुले । रत्नकाञ्चनसम्पूर्णे शीलविद्यासमन्विते । भुक्त्वा च विपुलान् भोगान् पुत्रपौत्रसमन्वितः । पुनर्गङ्गां समासाद्य काश्यामुत्तरवाहिनीम् । विश्वेश्वरं समाराध्य प्रागजनुर्वासनावशात् । कालाद्देहान्तमासाद्य ब्रह्म सम्पद्यते ततः । निर्वर्त्तनद्वयमपि भूमेर्भागीरथीतटे । नरो ददाति यो भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । तद्भूमित्रसरेणूनां संख्यया युगमानया । महेन्द्रचन्द्रलोकेषु भुक्त्वा भोगान् मनःप्रियान् । सप्तद्वीपपतिर्भूत्वा महाधर्म्मपरायणः । नरकस्थानपि पितॄन् ! प्रापय्य त्रिदिवं व्रजेत् । स्वर्गस्थांश्च पितॄन् सर्वान् मोचयित्वा महाद्युतिः । अन्ते ज्ञानासिना छित्त्वा ह्यविद्यां पाञ्चभौतिकीम् । परं वैराग्यमापन्नो युञ्जानो योगमुत्तमम् । प्राप्याथ वाऽविमुक्तञ्च परं ब्रह्माधिगच्छति । सुवर्णमात्रमपि यः सुवर्णं वा प्रयच्छति । सुवर्णञ्च सुविप्राय हरे ! भागीरथीतटे । स हेमरत्नखचिते विमाने सर्वगे शुभे । सर्वैश्वर्य्यसमायुक्तः सर्वलोकेषु पूजितः । ब्रह्माण्डान्तरसंस्थेषु भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् । सर्वैः संपूजितो विष्णो ! यावदाहूतसंप्लवम् । एकराट् च ततोभूत्वा जम्बुद्वीपे प्रतापवान् । ततोऽविमुक्तमासाद्य परं निर्वाणमृच्छति । जन्मर्क्षे तु कृते स्नाने गङ्गायां भक्तिपूर्वकम् । जन्मप्रभृतिपापौघात् संचितात् मुच्यते क्षणात् । वैशाखे कार्त्तिके माघे गङ्गास्नानं सुदुर्लभम् । दर्शे शतगुणं पुण्यं संक्रान्तौ च सहस्रकम् । चन्द्रसूर्य्यग्रहे लक्षं व्यतीपाते त्वनन्तकम् । अयुतं विषुवे चैव नियुतन्त्वयनद्वये । सोमग्रहः सोमदिने, रविवारे रवेर्ग्रहः । तच्चूडामणिपूर्वाख्यं तत्र स्नानमसंख्यकम् । स्नानं दानं जपोहोमो यच्च चूडामणौ कृतम् । तदक्षयमिदं सर्वं विष्णो ! भागीरथीतटे । श्रद्धया भक्तियुक्तस्तु गङ्गां स्नात्वा विधानतः । ब्रह्महापि विशुद्ध्येत किं पुनस्त्वन्यपातकी । कृमिकीटपतङ्गाद्या ये मृता जाह्नवीजले । कूलात् पतन्ति ये वृक्षास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्" । अन्यान्यपि तत्रत्य फलानि प्रा० त० उक्तानि तत्र द्रष्टव्यानि । ब्रह्माण्डे "गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्जयेत् । शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम् । गात्रसंवाहनं क्रीड़ां प्रतिग्रहमथोऽरतिम् । अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् । विण्मूत्रादिमलोत्सर्गं सन्तारञ्च विशेषतः" । तस्याश्च वैशाखशुक्लतृतीयायां ब्रह्मलोकात् हिमवति पतनं ततो भूमौ पतनञ्च दशहरायां यथा "वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः । यवानुत्पादयामास युगं चारब्धवान् कृतम् । ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवातारयत्" ब्रह्मपुराणम् । "ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्" ति०त० धृतवाक्यम् । एतयोरविरोधाय तथा व्यवस्था । ३ तज्जलाधिष्ठातृदेवीभेदे । गङ्गाया इदम् नदीपरत्वे अवृद्धत्वात् अण् । गाङ्ग तत्सम्बन्धिनि । "गाङ्गमम्बुसितमम्बुयामुनम्"काव्यप्र० । "गाङ्गं,जलं निर्मलम्"गङ्गास्तोत्रम् । "गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति"पद्मपु० । नदीपरत्वाभावे गङ्गाया अपत्यं ढक् । गाङ्गेय गङ्गादेव्यपत्ये भीष्मे कार्त्तिकेये च । "गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु"कुमा० "गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः"रघुः । ४ नदीमात्रे च । सप्तगङ्गम् सि०कौ० ।

गङ्गाक्षेत्र न० ६त० । "तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते" इत्युक्ते गङ्गातीराडुभयपार्श्वस्थक्रोशद्वयमितस्थाने । [(गाँगचिल) ह्वारा० ।

गङ्गाचिल्ली स्त्री गङ्गास्था नदीस्था चिल्ली । चिल्लभेदे

गङ्गाज पु० गङ्गातो जायते जन—ड । १भीष्मे २कार्त्तिकेये च तत्र भीष्मस्य गङ्गातो जन्मकथा ।

"स राजा शान्तनुर्धीमान् देवराजसमद्युतिः । बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः । स मृगान् महिषांश्चैव विनिघ्नन्राजसत्तमः । गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम् । स कदाचिन्महाराज ! ददर्श परमां स्त्रियम् । जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षाच्छ्रियमिवापराम् । सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् । सूक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम् । तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाऽभूद्विस्मितो रूपसम्पदा । पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः । सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम् । स्नेहादागतसौहार्द्दा नातृप्यत विलासिनी । तामुवाच ततो राजा सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा । देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी चाथ वाप्सराः । यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे ! । याचे त्वां सुरगर्भाभे ! भार्य्या मे भव शोभने ।" भा० आ० ९७अ० ।

"एतत् श्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च । वसूनां समयं स्मृत्वाऽथाभ्यागच्छदनिन्दिता । उवाच चैवं राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा । भविष्यामि महीपाल ! महिषी ते वशानुगा । यत्तु कुर्य्यामहं राजन् ! शुभं वा यदि वाऽशुभम् । न तद्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम् । एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ! । वारिता विप्रियञ्चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम् । तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम ! । प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् । आसाद्य शान्तनुस्ताञ्च बुभुजे कामतो वशी । न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदुक्तवान् । स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्य्यगुणेन च । उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः । दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी । मानुषं विग्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी । भाग्योपनतकामस्य भार्य्येवोपस्थिताऽभवत् । शान्तनोराजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः । सम्भोगस्नेहचातुर्य्यैर्हावलास्यमनोहरैः । राजानं रमयामास तथा रेमे तथैव सः । स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः । संवत्सरानृतून् मासान् बुबुधे न बहून् गतान् । रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वरः । अष्टावजनयत् पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान् । जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ! । प्रीणामि च त्वामित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् । तच्च तस्य प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा । न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः । अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव । उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् सुतमात्मनः । मा वधीः कासि कस्यासि किञ्च हंसि सुतानिति । पुत्रघ्नि ! सुमहत् पापं संप्राप्तं ते विगर्हिते ! । स्त्र्युवाच । पुत्रकाम ! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ! । जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः । अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता । देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह । इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः । वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः । तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते । मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन । तेषाञ्च जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता । जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षयाः । देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया । जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो नानुषादिति । तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम् । एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः । मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम्" ९८अ० ।

"स कदाचिन्मृगं विद्धा गङ्गामनुसरन्नदीम् । भागीरथीमल्पजलां शान्तनुर्दृष्टवान्नृपः । तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शान्तनुः पुरुषर्षभः । स्यन्दते किं त्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा । ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामनाः । कुमारं रूपसम्पन्नं बृहन्तञ्चारुदर्शनम् । दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरन्दरम् । कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् । तां शरैरावृतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके । अभवद्विस्मितो राजा दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् । जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं पुत्रं शान्तनुस्तदा । नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् । स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया । संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तर-

भीयत । तदङ्गुतं ततो दृष्ट्वा तत्र राजा स शान्तनुः । शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दर्शयेति ह । दर्शयामास तं गङ्गा बिभ्रती रूपमुत्तमम् । गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलङ्कृतम् । अलङ्कृतामाभरणैर्विरजोऽम्बरधारिणीम् । दृष्टपूर्वामपि स तां नाभ्यजानात् स शान्तनुः । गङ्गोवाच । यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यविन्दथाः । स चायं पुरुषव्याघ्र ! सर्वास्त्रविदुत्तमः । गृहाणेमं महाराज ! मया संवर्द्धितं सुतम् । आदाय पुरुषव्याघ्र ! नयस्वैनं गृहं विभो !" भा०आ० १००अ० "गङ्गाज । लङ्केश्वनारिकेतुः" भा०वि० ३९अ० । गङ्गाजेत्यत्र मुद्रितपुस्तके नदीजेति पाठः । कार्त्तिकेयस्य गङ्गातो जन्मकथा अग्निगर्भशब्दे ५५पृ० उक्ता । गङ्गाजातगङ्गातनयादयोऽप्युभयत्र ।

गङ्गाटेय पु० गङ्गाया नद्यास्तटे याति या—क पृषो० तलोपः अलुक् स० । (चिङ्गिड़ी) मत्स्यभेदे त्रिका० ।

गङ्गादत्त पु० गङ्गया दत्तः । भीष्मे गङ्गाजशब्दे दृश्यम् ।

गङ्गादित्य पु० काशीस्थे विश्वेशाद्दक्षिणस्थिते आदित्यभेदे "गङ्गादित्योऽस्ति तत्रान्यो विश्वेशाद्दक्षिणेन वै । तस्य दर्शनमात्रेण नरः शुद्धिमियादिह । यदा गङ्गा समायाता भगीरथपुरस्कृता । तदा गङ्गां परिष्टोतुं रविस्तत्रैव संस्थितः । तस्याप्यद्यापि गङ्गां संमुखीकृत्य भास्करः । परिष्टौति प्रसन्नात्मा गङ्गाभक्तवरप्रदः । गङ्गादित्यं समाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः । न जातु दुर्गतिं क्वापि लभते च न रोगभाक्" काशीख०५१अ० ।

गङ्गाद्वार न० गङ्गाया भूम्यवतरणद्वारम् । मायापुर्यां हरिद्वारे "ततो मायापुरीं प्राप्तः दुष्प्रापां पापकारिभिः । यत्र सा वैष्णवी माया जन्तून् पाशैर्न पाशयेत् । केचिद्वदुर्हरिद्वारं मोक्षद्वारं जगुः परे । गङ्गाद्वारञ्च केऽप्याहुः केचिन्मायापुरीं पुनः । यतोविनिर्गता गङ्गा ख्याता भागीरथी भुवि । यन्नामोच्चारणात् पुंसां पापं याति सहस्रधा । वैकुण्ठस्यैकसोपानं हरिद्वारं जगुर्जनाः । तत्राप्लुता नरा यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम्" काशीख०७अ० ।

गङ्गाधर पु० गङ्गां धरति मूर्द्ध्नि धृ—अच् ६त० । १महादेवे अमरः । गङ्गाशब्दे तद्धारणकथा दृश्या गङ्गाभृदादयोऽप्यत्र । २समुद्रे त्रिका० । लोलम्बराजोक्ते जीर्णातिसारनाशके चूर्णभेदे यथा "धातक्यामलकीपयोधरवकीकङ्कङ्गयष्टीमधुस्रोतोजम्बाम्रफलास्थिनागरविषाह्रीवेरलोध्रेन्द्रजैः । तुल्यांशं विहितं सतण्डुलजलं गङ्गाधराख्यं महच्चूर्णं दूरमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम्" ।

गङ्गाधररस पु० वैद्यकप्रसिद्धे औषधभेदे ।

गङ्गापत्री स्त्री गङ्गेव शुभ्रं पत्रमस्याः ङीप् । सुगन्धिकायां वृक्षभेदे राजनि० ।

गङ्गापुत्र पु० ६त० । गङ्गातनये १भीष्मे २कार्त्तिकेये च "लेटात् तीवरकन्यायां गङ्गापुत्र इति स्मृतः" ब्रह्मवै०पु० उक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे (सुरदाफराश) ।

गङ्गायात्रा स्त्री० गङ्गामुद्दिश्य यात्रा । गङ्गामरणार्थं यात्रायाम् ।

गङ्गालहरी स्त्री ६त० । १गङ्गायास्तरङ्गतत्तौ २जगन्नाथपण्डितरचिते गङ्गास्तोत्रभेदे च ।

गङ्गावतार पु० गङ्गाया अवतारः ब्रह्मलोकात् भूमौ पतनमत्र । गङ्गाद्वाररूपे तीर्थभेदे ६त० । तस्या भूमौ २अवतरणे च । "भगीरथ इव दृष्टगङ्गावतारः" काद० ।

गङ्गावाक्यावली गङ्गामाहात्म्यादिप्रतिपादकानां वाक्यानामावली । स्मृतिनिबन्धभेदे ।

गङ्गासागर पु० गङ्गया सङ्गतः सागरः शा० त० । गङ्गासागरयोः सङ्गमरूपे तीर्थभेदे ।

गङ्गासुत पु० ६त० । १भीष्मे, २कार्त्तिकेये च हेम० ।

गङ्गाह्रद पु० गङ्गाया ह्रद इव । भारतप्रसिद्धे स्वस्तिपुरस्थे १कूपरूपे तीर्थभेदे । "ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्" इत्युपक्रमे "गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ! । तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तत्र कूपे महीपते ! । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! स्वर्गलोकं प्रपद्यते" भा०व० ८३अ० । २कोटितीर्थस्थे तीर्थभेदे च "कोटितीर्थे सुतपसा लभेदिह सुवर्णकम् । गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ! । तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ! ब्रह्मचारी समाहितः । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः" । तत्राध्याये "६त० । ३गङ्गायाह्रदे च ।

गङ्गुक पु० कङ्कुक+पृषो० । कङ्कुके धान्यभेदे (काङनी) सुश्रु० । "रक्तशालियष्टिकगङ्गुकमुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः" ।

गङ्गोद्भेद पु० गङ्गायाः उद्भेदः प्रथमप्रकाशो यत्र । तीर्थभेदे । "गङ्गोद्भेदं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः । वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत् सदा" भा०वन०८१अ० ।

गङ्गोज्झ न० गङ्गया उज्झ्यते उज्झ—कर्मणि घञ् । गङ्गास्रोतःशून्ये जलादौ ।

गङ्गोल पु० गोमेदरत्नामके मणिभेदे हारावली।

गच्छ पु० गम–सम्प०क्विप् मलोपे तुक् च गतं गतिं छ्यति छो–क। १वृक्षे त्रिका०। लीलावत्युक्ते श्रेढीव्यवहारे प्रवृत्तगत्यादिक्रियाविरतिकारके २पदसंज्ञे स्थाने पु०। तज्ज्ञानार्थं तत्राह "श्रेढीफलादुत्तरलोचनघ्नाच्चयार्द्धवक्त्रान्तरवर्गयुक्तात्। मूलं मुखोनं चयखण्डयुक्तं चयोद्धृतं गच्छमुदाहरन्ति। उदाहरणम्। द्रम्मत्रयं यः प्रथमेऽह्नि दत्त्वा दातुं प्रवृत्तो द्विचयेन तेन। शतत्रयं षष्ट्यधिकं द्विजेभ्यो दत्तं कियद्भिर्दिवसैर्वदाशु। न्यासः आदिः।३।चयः।२।गच्छः।०। सर्वधनं ३६०। लब्धो गच्छः१८। अथ द्विगुणोत्तरादिफलानयने करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्। विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्थाप्यः समेऽर्द्धिते वर्गः। गच्छक्षयान्त्यमन्त्याद्व्यस्तं गुणवर्गजं फलं यत्तत्। व्येकं व्येकगुणोद्धृतमादिगुणं स्याद्गुणोत्तरे गणितम्। उदाहरणम्। पूर्वं वराटकयुगं येन द्विगुणोत्तरं प्रतिज्ञातम्। प्रत्यहमर्थिजनाय स मासे निष्कान् ददाति कति। न्यासः आदिः।२। चयोद्विगुणः २। गच्छः।३०। लब्धावराटकाः। २१४७८-६४३। निष्कवराटिकाभिर्भक्ता जाता निष्काः।१०४८-५७। द्रम्माः।८। पणाः।८। काकिण्यौ।२। वराटकाः।६। उदाहरणम्। आदिर्द्विकं सखे! वृद्धिः प्रत्यहं त्रिगुणोत्तरा। गच्छः सप्तदिनं यत्र गणितं तत्र किं वद। न्यासः। आदिः।२। चयोगुणः ३। गच्छः।७। लब्धं गणितम्।२१८६"

शब्दकल्पद्रुमे निर्विसर्गगच्छेत्यस्य विभक्त्यन्तस्य शब्दत्वकल्पनेनार्थकथनमतीव हास्यास्पदम् गच्छेत्यस्य विभक्त्यन्ततया पदत्वेन शब्दत्वाभावात् अन्यथा नानाविभक्तियोगेन नानाशब्दार्थकथनापत्तेः।

गज मदे स्वने च भ्वा० पर० अक० सेट्। गजति अगाजीत् अजगीत्। जगाज। गजः।

गज स्वने भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। गञ्जति अगञ्जीत्। जगञ्ज। गञ्ज्यते। गञ्जा। [जत् त।

गज स्वने चुरा० उभ० अक० सेट्। गजयति ते अजग-

गज पुंस्त्री० गज–मदे अच्। १हस्तिनि "नगजा न गजा दयिता दयिताः" भट्टिः। इभशब्दे विवृतिः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २अष्टसंख्यायाम् गजानामैरावतादीनामष्टत्वात् तथात्वम्। "कृत्वा त्रिघ्नं गजैर्हृत्वा" ज्यो० त० "गजभुक्तशेषम्" तन्त्रसा०। "अरत्नीनां शतान्यष्टावेकषष्ट्यान्वितानि च। गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिर्मानवेदिभिः" शब्दार्थचि० उक्ते ३मानभेदे। "साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः" इत्युक्ते ४मानभेदे। ५मानमात्रे ६वास्तुमानभेदे च मेदि०। स च ज्यो०त०उक्तः यथा "प्रस्तारदैर्घ्यमानं तु स्वहस्तेन तथा नरैः। कृत्वा त्रिघ्नं गजैर्हृत्वा वास्तुमाननिरूपणम्। ध्वजो धूमस्य सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च। गजः काकपदं चैव मानान्यष्टौ च वास्तुनः" ज्यो०त०। "पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः" तत्फलम् ७औषधपाकार्थे गर्त्तभेदे वैद्यकम् गजपुटशब्दे दृश्यम्। गजानां समूहः तल्। गजता तत्समूहे स्त्री। ततः ऊर्द्धमाने दघ्नच्, गजदघ्न, द्वयसच्, गजद्वयस, गजतुल्योर्द्धपरिमाणे त्रि०। स्त्रियां ङीप्। "द्वितीयश्च तृतीयश्च ऊर्द्धमाने मतो मम" व्या०का०उक्तेः ऊर्द्धमान एव तयोः प्रयोगः। परिमाणमात्रे तु मात्रच्। गजमात्र इत्येव त्रि०। [हस्तिकन्दे वृक्षे राजनि

गजकन्द पु० गजो गजदन्त इव कन्दोऽस्य। (हातिकाँदा)

गजकर्ण पु० गजस्य कर्ण इव कर्णोऽस्य। १यक्षभेदे "कुस्तुम्बरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः" भा०स०१०अ०। यक्षकथने। २औषधिभेदे स्त्री ङीप्। "गजकर्णी तु तिक्तोष्णा तथा वातकफान् जयेत्। शीतज्वरहरा स्वादुः पाके तस्यास्तु कन्दकः। पाण्डुरोगकृमिप्लीहागुल्मानाहोदरापहः। ग्रहण्यर्शोविकारघ्नो वनसूरणकन्दवत्" भावप्र०।

गजकूर्माशिन् पु० गजश्च कूर्मश्च तौ अश्नाति अश–भोजने णिनि। १गरुडे शब्दरत्ना० गजकच्छपभोजीत्यादयोऽप्यत्र। तौ च विभावसुप्रतीकमुनी अन्योन्यशापाद् गजकूर्मतां प्राप्तौ गरुडेन भक्षितौ यथाह भा० आ० २८ अ०

"आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्। भ्राता तस्यानुजश्चासीत् सुप्रतीको महातपाः। स नेच्छति धनं भ्राता सहैकस्थं महामुनिः। विभागं कीर्त्तयत्येव सुप्रतीको हि नित्यशः। अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः। विभागं बहवो मोहात् कर्त्तुमिच्छन्ति नित्यशः। ततो विभक्तास्त्वन्योऽन्यं विरुध्यन्तेऽर्थमोहिताः। ततः स्वार्थपरान् मूढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः। विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः। विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ। भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्त्तते। तस्माद्विभागं

ध्मात्मृणां न प्रशंसन्ति साधवः। गुरुशास्त्रैरनिबद्धाना-मन्योऽन्येनाभिशङ्किनाम्। नियन्तुं नहि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि। यस्मात्तस्मात् सुप्रतीक! हस्तित्वं समवाप्स्यसि। शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत्। त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः सम्भविष्यसि। एवमन्योऽन्य-शापात्तौ सुप्रतीकविभावसू। गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं मूढचेतसौ। रोषदोषानुषङ्गेण तिर्य्यग्योनिगतावुभौ। परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ। सरस्यस्मिन्महा-कायौ पूर्ववैरानुसारिणौ। तयोरन्यतरः श्रीमान् समु-पैति महागजः। यस्य वृंहितशब्देन कूर्म्मोऽप्यन्त-र्ज्जलेशयः। उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं विक्षो-भयन् सरः। यं दृष्ट्वा वेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम्। दन्तहस्ताग्रलाङ्गूलपादवेगेन वीर्य्यवान्। विक्षोभयंस्ततो नागः सरो बहुझषाकुलम्। कूर्म्मोऽप्य-भ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्य्यवान्। षड्च्छ्रितो योजनानि गजस्तद्द्विगुणायतः। कूर्म्मस्त्रियोजनोत्-सेधो दशयोजनमण्डलः। तावुभौ युद्धसम्मत्तौ पर-स्परवधैषिणौ। उपयुज्याशु कर्म्मेदं साधयेहितमात्मनः। महाभ्रघनसङ्काशौ तौ भुक्त्वाऽमृतमानय"।

इत्येवं पितानुशिष्टो गरुड़स्तावभक्षयत् यथाह तत्रैव ३०अ०। "भक्षयामास गरुड़स्तावुभौ गजकच्छपौ"।

गजकृष्णा स्त्री गज इव कृष्णा। गजपिप्पल्याम् भावप्र० गजपिप्पलीशब्दे दृश्यम्।

गजचिर्भ(र्भि)टा स्त्री गजप्रिया चिर्भ(र्भि)टा शा०त०। इन्द्र-वारुण्याम् (राखालशशा) रत्नमा०।

गजचिर्भिट पु० गजचिर्भिटाया इव आकारो ऽस्त्यस्य अच्। गोडुम्बायाम् त्रिका०। [राजनि०।

गजचिर्भिटी स्त्री गजप्रिया चिर्भिटी। १माहेन्द्रवारुण्याम्

गजच्छाया स्त्री "यदेन्दुः पितृ(१०)दैवत्ये हस्तस्यैव करे(१३)स्थितः याम्या १४तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छायेति कीर्त्तिता"१इत्युक्ते, "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया"२इत्युक्ते च योगभेदे"द्विगुणा ह्यात्मनश्छाया दर्शे स्यादापराह्णिकी। गजच्छायेति सा प्रोक्ता इत्युक्ते ३दर्शापराह्णे च। "सैंहि यो यदा भानुं ग्रसते पर्व-सन्धिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता श्राद्धं तत्र प्रकल्प-येत्" वराहोक्ते ४सूर्य्यग्रहणकाले च कुञ्जरच्छायशब्दे २०६८पृ०वि०। [स्त्रियां गजोपरिस्थढक्कायाम् हारा०।

गजढक्का स्त्री गजोपरिस्था ढक्का। हस्तिमदसूचनार्थकृतश-

गजता स्त्री गजानां समूहः तल्। हस्तिसमूहे अमरः।

गजदन्त पु० गजस्य दन्ताविव दन्तावस्य। १गणेशे। २हस्ति-दन्ततुल्यदन्तवति त्रि०। ६त०। ३करिदन्ते पु०। गणेशस्य तथात्वं च गजाननत्वेन तत्तुल्यदन्तत्वात्। गजदन्ताकृति-त्वात् भित्तौ द्रव्यादिस्थापनार्थं गजदन्तद्वयाकारे ४नाग-दन्ते (टाखा) ५दन्तोपरिजातदन्ते तस्याकारेण गज-दन्ततुल्यत्वात्तथात्वम्। [याम् राजनि०।

गजदन्तफला स्त्री गजदन्त इव फलमस्याः। १डङ्गरीलता-

गजदान न० ६त०। १हस्तिमदे। तस्य प्रस्रवणस्थानञ्च "करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदस्रुतिः" पाल-काव्ये उक्तम्। ६त०। २हस्तिनो विसर्गे च। "गां पुच्छे करिणं करे इत्युक्तेः तस्य करावच्छेदेन ग्राहकेण स्पर्शनेन तस्य दानं विहितम्।

गजनासा स्त्री ६त०। गजस्य शुण्डे। सा इव ऊरुरस्याः गजनासोरु(रू) करिशुण्डतुल्यनाकारायां स्त्रियाम्। उप-मानपूर्वकत्वात् वा ऊङ्। "धर्मस्तु गजनासोरु! सद्भि-राचरितः पुरा" रामा० ७,३०,३०।

गजपति पु० ६त०। १श्रेष्ठगजे २अत्युच्चगजे च "गजपति द्वयसीरपि हैमनः" माघः। [स्थालीवृक्षे भावप्र०।

गजपादप पु० गजप्रियः पादपः शा०त०। (खुलकुडि) ख्याते

गजपिप्पली स्त्री गजोपपदा पिप्पली शाक०त०। स्वनाम-ख्यातायां पिप्पल्याम्। "चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली। गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुत् वह्निव-र्द्धिनी। उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयकृमीन्" भावप्र० हरतीति शेषः। "कूर्ची निर्दहनी गाठा लम्पूषणं गजपिप्पली" सुश्रुतः।

गजपुट पु० "हस्तप्रमाणो गर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः" इत्युक्ते औषधपाकार्थे हस्तमित खाते गर्त्तभेदे वैद्यकम्।

गजपुर न० गजस्य हास्तिनामकस्य पुरम्। "युधिष्ठिर राजधान्याम् (दिल्ली) "स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः" भा०आनु० १६७ अ०।

गजपुष्पी स्त्री गजस्तन्माद इव गन्धयुतं पुष्पमस्याः। नाग-पुष्पायां लतायां शब्दार्थचि०। "गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्-पाट्य शुभलक्षणाम्" रामा० कि० १।१२।३९।

गजप्रिया स्त्री ६त०। शल्लकीद्रुमे हेमच०।

गजबन्धनी स्त्री गजा बध्यन्तेऽत्र ल्युट् ङीप्। हस्तिबन्ध-नशालायां (हातिशाला) अमरः। [शालायां जटा०।

गजबन्धिनी स्त्री गजस्य बन्धोऽस्त्यत्र इनि ङीप्। गज-

गजभक्षक पु० गजो भक्षकोऽस्य । अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

गजभक्ष्या स्त्री गजेन भक्ष्या । शल्लकीवृक्षे अमरः। गजेन भक्ष्यते कर्म्मणि घञ् । गजभक्षा तत्रार्थे स्त्री शब्दरत्ना०।

गजमण्डली स्त्री गजानां सन्निवेशनभेदेन मण्डली परिवेशः वेष्टनाकारपरिधिः । गजानां सन्निवेशनविशेषेण परिधिरूपे वेष्टने । स्वार्थे क ह्रस्वः । तत्रार्थे । "चन्द्राकृतीनि गजमण्डलिकाभिरुच्चैः"माघः। इत० । २गजसमूहे च ।

गजमाचल पुंस्त्री मच–कल्कने घञ् माचः गजस्य माचं शाठ्यं लुनाति लू–बा० ड । १सिंहे हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गजमुक्ता स्त्री गजे तत्कुम्भे जाता मुक्ता । हस्तिकुम्भजाते मुक्ताभेदे"मुक्ताफलैः किशरिणां किराता" कुमा०व्या० मल्लिनाथधृतवाक्यम् "करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि"मुक्तैव स्वार्थे क ठञ् । गजमौक्तिकमप्यत्र ।"गजमौक्तिकावलियुतेन वक्षसा"किरा० मल्लिनाथधृतग्रा० करिणां मुक्तायोनित्वे प्रमाणमाहागस्त्यः "जीमूतकरिमत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः । शुक्त्युद्भवाश्च विज्ञेया अष्टौ मौक्तिकयोनयः" ।

गजमुख पु० गजस्य मुखं मुखमस्य । १गणेशे यथा च तस्य तन्मुखमुखता तथा इभाननशब्दे ९८१ पृ०उक्ता । "प्रमथाधिपो गजमुखः"वृह०स०५८अ० । गजवदनादयोऽप्यत्र ।

गजमोटन पुंस्त्री० गजं मोटयति चु० मुट–चोदे ल्यु । १सिंहे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गजवल्लभा स्त्री इत० । १बहुबीजायां गिरिकदल्यां, २शल्लक्याञ्च राजनि० ।

गजवीथी स्त्री उत्तरमार्गस्थे "रोहिण्यार्द्रामृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते"इत्युक्ते १नक्षत्रत्रये । खगोलशब्दे २४५१ पृ० विवृतिः । इत० । २गजानामावलौ च ।

गजशिक्षा स्त्री गजानां शिक्षा । गजचालनाभ्यासे "तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रेषु पारगः" भा०आ०१०९ अ० ।

गजशिरस् पु० गजस्य शिर इव शिरोऽस्य । १दैत्यभेदे "गजोदरोगजशिरागजस्कन्धोगजेक्षणः" हरिवं०२४० अ०। गजस्य तन्नामासुरस्य वा शिरः शिरोऽस्य । २गणेशे च । इभाननशब्दे ९८१ पृ० गजाननशब्दे च दृश्यम् ।

गजसाह्वय पु० गजेन हस्तिनामकनृपेण सहित आह्वयो यस्य । हस्तिनापुरे (दिल्ली) । "निर्ययुर्गजसाह्वयात्" भा० व० १अ० । गजाह्वयमप्यत्र न० ।

गजस्कन्ध पु० गजस्य स्कन्ध इव स्कन्धोऽस्य । दैत्यभेदे गजशिरःशब्दे उदा० दृश्यम् । गजवत् संश्लिष्टस्कन्धे उत्तमपुरुषलक्षणयुते च ।

गजाख्य पु०गजं गजकर्णमाख्याति पत्रेण आ+ख्या–क । १चक्रमर्दवृक्षे राजनि० । तस्य पत्रस्य गजकर्णतुल्याकारत्वात् तथात्वम् । २गजतुल्यनामनि हस्तिनापुरे न०

गजाग्रणी पु० इत० । ऐरावते हस्तिनि शब्दर० ।

गजाजीव पु० गजैस्तत्पालनादिभिराजीव्यते जीव–घञ्। १हस्तिपालके हेमच० ।

गजाण्ड न०गजस्याण्डमिव मूलं यस्य ।१पिण्डमूले राजनि०

गजादिनामन्(मा) स्त्री गज इति शब्द आदौ यस्य तादृशं नामास्य वा डाप् । गजपिप्पल्याम् "कालास्वताशिग्रुपुनर्नवार्कगजादिनामाकरहाटकुष्ठैः" सुश्रुतः ।

गजानन पु० गजस्याननमाननं यस्य । १गणेशे अमरः । इभाननशब्दे ९८१पृ०दृश्यम् । स्कन्दपु०गणेशख० ११अ० तु अन्यथा तस्य गजाननता वर्णिता तत्र गणेशस्य मस्तकशून्यतयोत्पत्तौ पुरा शिवच्छिन्नेन कैलासे स्थापितेन गजासुरमस्तकेन मुखयोजनं तेन कृतमित्युक्तं यथा "गुरुरुवाच । अवतारो यदि धृतः साधुत्राणाय भो विभो ! । प्रकाशयाशु वदनं सर्वेषां शोकनाशनम् । नयस्व सर्वदेवानामानन्दं हृदयं प्रभो ! । शिव उवाच । प्रत्युवाच गुरुं पुत्रः पार्वत्या हीनमस्तकः । शिशुरुवाच । महेशाख्येन राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा । तदाशीर्या त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो ! मुदा । गजयोनौ जनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता । तत्सर्वमभवत् तस्य विद्यते चारुमस्तकः । पूज्यमानं शिवेनास्ते शुण्डादण्डः शुशोभनः । अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता सुखम् । शिवउवाच । आश्चर्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिशुम् । गुरुरुवाच । भगवन् ! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः। मया यदुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो ! । अहमीशस्वरूपत्ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः । श्रुत्वैवं ब्रह्मणः पुत्रो नारदस्तत्र चाब्रवीत् । नारद उवाच ।

"एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो ! । अथवा बालरूपस्य छिन्नन्ते केन तच्छिरः । एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर ! । शिव उवाच । निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुरुच्चकैः । शिशुरुवाच । सिन्दूरः कोऽपि

दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत् । अष्टमे मासि सम्पूर्णे प्रविश्योमोदरं शिरः । तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं द्विज ! । शिवउवाच । श्रुत्वैवं नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम् । नारदउवाच । अकिञ्चिज्ज्ञा वयं देव ! योजनेऽस्य मुखस्य ते । त्वमेव च स्वभावेन मुखमेतन्नियोजय । शिवउवाच । वदतीत्थं मुनि यावत्तावत् स ददृशेऽखिलैः । सर्वावयवसम्पूर्णो गजाननउमासुतः । कीरीटकुण्डलधरो युगबाहुः सुलोचनः । वामदक्षिणभागे च सिद्धिबुद्धिविराजितः । दृष्ट्वा विनायकं स्कन्द ! तथाभूतं निजेच्छया । हर्षेणोत्फुल्लनयना देवाः सर्वे तदाऽब्रुवन् । गजानन इति ख्यातो भवितायं जगत्त्रये" "एवं भाद्रचतुर्थ्यां स अवतीर्णो गजाननः" इति च तत्राध्याये । ६त० । हस्तिमुखे न० ।

गजारि पु० ६त० । १सिंहे । २वृक्षभेदे हड्डचन्द्रः । ३शिवे च गजासुरद्वेषिशब्दे दृश्यम् । [(माङ्गत) अमरः

गजारोह पु० गजमारोहति आ+रुह–अण् । १हस्तिपाले

गजा(इ)शन पु० गजैरश्य(द्य)ते कर्मणि ल्युट् । १अश्वत्थद्रुमे । २शल्लक्यां स्त्री ङीप् । ३गजभक्ष्यायाम् (भाग शब्दच० ४पद्ममूले न० रत्ना० ।

गजासुर पु० गजाकारोऽसुरः । असुरभेदे । तस्योत्पत्तिकथा च स्कान्दपु० गणेशख० १०अ० यथा "साम्प्रतं कथयिष्यामि गजासुरकथानकम् । पुरा युगे स राजासीन्नीतिज्ञो लोकपालकः । लक्ष्मीवान् रूपसम्पन्नो वेदशास्त्रार्थकोविदः । देवद्विजार्चनरत आत्मविद्याविशारदः" । "महेश इति नाम्ना च विख्यातो भुवनत्रये" इत्युपक्रम्य "उत्पत्तिमाप्स्यते राजन् त्वया योनौ गजस्य हेति" गुरुवाक्यमुपन्यस्य "कदाचिद्गच्छता तेन वीक्षितो नारदः पथि । अवमन्य ययौ तं तु सप्तोऽसौ मुनिना रुषा । इभास्यो भवितासि त्वमौद्धत्यादन्यजन्मनि । गजासुर इति ख्यातिं यास्यसि त्वं नराधिप ! । कैलासे प्राप्स्यसे स्थानमन्ते तस्यैव जन्मनि । अवमन्य यतो यातो मामिदानीं नराधम ! । इत्युक्त्वान्तर्हितो भूत्वा स स्वयं नारदो मुनिः । गुरुनारदवाक्याभ्यां महेशो विस्मयं गतः । गते बहुतिथे काले राजा पञ्चत्वमाप सः । पश्य लीकानने स्कन्द ! करिण्यां जनिमाप सः । इभास्यो बलवान् वीरः सर्वत्रासौ नराकृतिः" ।

गजासुरद्वेषिन् पु० गजासुरं द्वेष्टि द्विष–णिनि ६त० । महादेवे कृत्तिवासःशब्दे विवृतिः ।

स्कान्दपु० गणेशख० १०अ० तु तं हत्वा तस्य स्वभक्तिमालक्ष्य तच्चर्मधारणं तच्छिरसः कैलासे स्थापनञ्च वर्णितं यथा "जघान तं त्रिशूलेन स्कन्द! कोपात् गजासुरम्" इत्युपक्रम्य "तव हस्तादभून्मृत्युरन्ते ते दर्शनं यतः । उक्तञ्च गुरुणा पूर्वं भविष्यं नारदेन च । कैलासन्तु गते तस्मिन् गृह्यास्य चर्म्म चाननम् । चर्मणः परिधानञ्च मुखस्यापि प्रपूजनम् । भक्तवात्सल्यभावेन क्रियतेऽद्यापि षण्मुख !" । अस्यैव शिरसा विमस्तकस्य विनायकस्य गजाननतेति गजाननशब्दे दर्शितम् ।

गजास्य पु० गजस्यास्यमास्यमस्य । १गणेशे हेम० । ६त० । २हस्तिवदने न० । गजस्यास्यमिवास्यं यस्य । ३गजासुरे पु० गजासुरशब्दे दृश्यम् ।

गजाह्व न० गजसहिता आह्वा यस्य शाक० त० । १हस्तिनापुरे मेदि० । गजाह्वयमप्यत्र । "युधिष्ठिरस्यानुमते वनवासात् गजाह्वयम्" भा० व० ६अ० । २तत्पुरयुक्ते देशभेदे तद्वासिषु तन्नृपेषु च पु० बहुव०, स च देशः वृहत्सं० १४अ० कूर्मविभागे मध्यस्थतयोक्तः । "गजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम्" । [मेदि० । २हस्तिनापुर्याञ्च ।

गजाह्वा स्त्री गजोपपदा आह्वा अस्या । १गजपिप्पल्याम्

गजेन्द्र पु० गज इन्द्र इव व्याघ्रा० उपमितस०, ६त० वा । १श्रेष्ठगजे । २गजयूथपतौ च । "नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः" माघः । अगस्त्यशापेन गजेन्द्रतां प्राप्ते ३इन्द्रद्युम्नन्टपे च तस्य तथाशापादिकथा भाग० दस्क० ४अ० उक्ता यथा "स वै पूर्वमभूद्राजा पाण्ड्योद्रविडसत्तमः । इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः । स एकदाऽऽराधनकाल आत्मवान् गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम् । जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः । यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः । तं वीक्ष्य तूष्णीमकृतार्हणादिकं रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह ! तस्मादिमं शापमदाद-साधुरयं दुरात्माऽकृतबुद्धिरद्य । विप्रावमन्ता विशतां तमिस्रं यथा गजस्तब्धमतिः स एव । श्रीशुक उवाच । एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो भगवान्नृप ! सानुगः । इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिर्दिष्टं तदुपधारयन् । आपन्नः कौञ्जरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशिनीम् । हर्य्यर्च्चनानुभावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः" ।

ततः तच्छापेन गजेन्द्रतां प्राप्तस्य कदाचित् त्रिकूटपर्वते वरुणोद्यानस्थसरसि निमग्नस्य ग्राहेण ग्रहणे

पूर्व्वजन्मार्ज्जितहरिसेवावासनावशात् हरिस्तवनमेव तदुपायतया संचिन्त्य तस्य स्तवने कृते हरिणा तस्य तन्नो विमोचनं कृतं तेनैव च दिव्यगतिलाभश्च तस्य जात इत्येषा कथा तत्रैव ३० अ० स्थिता दिग्मात्रं ततः उदाह्रियते ।

"इणो करेणुं कारभांश्च दुर्मदो नाचष्ट कञ्चं कृपणोऽज-मायया । तं तत्र कश्चिन्नृप! दैवचोदितो ग्राहो बलीयां-श्चरणे रुषाऽग्रहीत् । यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो यथा-बलं सोऽतिबलो विचक्रमे । यथातुरं यूथपतिं करेणवो विकृष्यमाणं तरसा बलीयसा । विचक्रुशुर्दीनधियो-ऽपरे गजाः पार्ष्णिग्रहास्तारयितुं न चाशकन् । नियु-ध्यतोरेवमिभेन्द्रनक्रयोर्विकर्षतोरन्तरतो बहिर्म्मिथः । समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते! सप्राणयोश्चित्रममं-सतामराः । ततो गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां कालेन दीर्घेण महानभूद्व्ययः । विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो विपर्य्ययोऽभूत् सकलं जलौकसः । इत्थं गजेन्द्रः स यदाप सङ्कटं प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया । अपा-रयन्नात्मविमोचने चिरं दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यप-द्यत । न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोचितुम् । ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतो-ऽप्यहं च तं यामि परं परायणम् । यः कश्चनेशोब-लिनोऽन्तकोरगात् प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम् । भीतं प्रपन्नं परिपाति, यद्भयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि"। भा० ८।२ अ० ।

ततः तत्कृतस्तुतिसुपवर्ण्य ३अ० शेषे, हरिणा ततो गजेन्द्रस्य मोचनमुक्तं यथा

एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्व्विशेषं ब्रह्मादयो विविध-लिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मक-त्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासीत् । तं तद्वदार्त्त-मुपलभ्य जगन्निवासः स्तोत्रं निशम्य दिविजैः सह संस्तुवद्भिः। छन्दोमयेन गरुडेन समुह्यमानश्चक्रायुधोऽभ्यग-मदाशु यतो गजेन्द्रः । सोऽन्तःसरस्युरुबलेन गृहीत आर्त्तो दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं ख उपात्तचक्रम् । उत्क्षिप्य साम्बुजकरं गिरमाह कृच्छ्रान्नारायणाखिल-गुरो! भगवन्नमस्ते । तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसा-ऽवतीर्य स ग्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार । ग्राहा-द्विपाटितमुखादरिणा गजेन्द्रं सम्पश्यतां हरिरमूमुच-दुच्छ्रियाणाम्" ।

गजेन्द्रमोक्षणरूपस्य हरिचरितस्य श्रवणे फलमाह "एतन्महाराज! तवेरितो मया कृष्णानुभावो गजराज-मोक्षणम् । स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं कुरुवर्य्य! शृण्वताम् । यथानुकीर्त्तयन्त्येतच्छ्रेयस्कामा द्वि-जातयः । शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये" । तद्गजेन्द्रकृतस्तवमाहात्म्यमपि तत्रैवोक्तं यथा "ये मां स्तुवन्त्यनेनाङ्ग प्रतिबुध्य निशात्यये । तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां मतिम्" तं प्रति हरेर्वरदानम् ।

गजेष्टा स्त्री गजानामिष्टा । विदार्य्याम् भूमिकुष्माण्डे राजनि० ।

गजोदर पु० गजस्योदरमिवोदरमस्य । दैत्यभेदे हरिवं०। गजाशिरःशब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।

गजोषणा स्त्री गजोपपदा उषणा । गजपिप्पल्याम् ।

गञ्ज पु० गजि-घञ् । १अवज्ञायाम् हेमच० । आधारे घञ् । २गोष्ठागारे हारा०। ३भाण्डागारे ४खनौ मेदि० । ५पामरगृहे, ६हट्टस्थाने, ७मद्यभाण्डे, शब्दरत्ना० ८मदिरागृहे स्त्री टाप् अमरः ।

गञ्जन त्रि० गजि-खने णिच्-ल्यु । तिरस्कारके "नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयम्" सा० द० । "युष्मत्कृते खञ्जनगञ्जनाक्षि! शिरोमदीयं यदि यातु यातु" उद्भटः । "अलिकुलगञ्जनमञ्जनकम्" गीतगो० ।

गञ्जिका स्त्री गञ्ज इव स्वार्थे क । मदिरागृहे शब्दर० ।

गड् सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । गडति अगाडीत्-अगडीत् । जगाड घटा० । गडयति-ते ।

गड् वदनैकदेशे (गण्डव्यापारे) इदित् भ्वा० पर० अक०सेट् । गण्डति अगण्डीत् । जगण्डः गण्डः । गण्डूषः ।

गड पु० गड-सेके अच् । (गडुइ) गरघ्नीनामके मत्स्य-भेदे । "गरघ्नो मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् । कफघ्नो रुचिकृद्बल्यो दीपनी बलवीर्य्यकृत्" भावप्र० । तस्य पाकविशेषे गुणा उक्ता वैद्यके "पुच्छ-शीर्षेण रहिताः कासमर्द्दविमर्द्दिताः । हिङ्गुतैले च संतप्ता गडमत्स्यस्य खण्डकाः । गडो वातहरो बल्यो हृद्यः पथ्योऽग्निवर्द्धनः । सुरुच्यः शुक्रदोऽप्येवं किञ्चित् कफकरः सरः" २अन्तराये मेदि० । ३परिखायां ४व्य-वधाने शब्दर० । ५देशभेदे शाम्बरे राजनि० । गड-संज्ञायां कन् । गडक (गडुइ) मत्स्यभेदे अमरः ।

गड्देशज न० गडदेशे शाम्बरदेशे जायते जन-ड । शाम्ब-रदेशजातलवणे राजनि० ।

गड्यन्त पु० घटा० गड–णिच्–झच् ह्रस्वः । १मेघे सि०कौ०

गड्लवण न० गडदेशजं लवणम् । शाम्बरदेशजे लवणभेदे राजनि०। "गड्रोत्थं लघुवातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम् । तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि च" भावप्र०

गड्ि पु० गड–इन् । १वत्सतरे राजनि०। २भारवहनादिस्वकार्य्ये अलसे गवादौ (गड़िया) "गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्य्यो नियुज्यते । असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः" काव्यप्र० ।

गडु पु० गड–उन् । १गलगण्डे घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धिकारके रोगभेदे भरतः । २कुब्जे मेदि० । ३शल्यास्त्रे शब्दर० । ४किञ्चुलके (केंचो) त्रिका० । गलगण्डवन्निरर्थके ५पदार्थे च "काव्यान्तर्गडुभूतत्वात् नालङ्कारः प्रहेलिका" सा० द० । "किमन्तर्गडुना" सर्वद० स० । अस्य कण्ठशब्देन समासे आहिता० वा पूर्वनि०। गडुकण्ठः, कण्ठगडुः ।

गडुक पु० गडुर्गलगण्ड इव कायति मध्ये कै–क । (गाडु) ख्याते भृङ्गारे पात्रभेदे तन्मध्यस्य गलगण्डाकृतित्वात् तथात्वम् । "घण्टागडुककुम्भादिस्नानोपस्करभाजनैः" काशी० ३अ०। २तदाकृतौ ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । गाडुकि तदपत्ये पुंस्त्री अन्यशब्देन तस्य द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च बहुषु इञोलुक् । गडुकास्तद्देषगोत्रापत्येषु ।

गडुर(ल) त्रि० गडुः कुब्जरोगोऽस्त्यस्य सिध्मा० लच् बा० र वा । १कुब्जे शब्दर० । स्त्रियां गौरा० ङीष् । गलगण्डवदाकृतिमत्त्वात् तस्य तथात्वम् । ततः ब्राह्मणा० भावे ष्यञ् । गाडुल्य तद्भावे न० कडा० कर्म्मधा० अस्य पूर्वनि० । खञ्जगडुलः गडुलखञ्जः ।

गडेर पुंस्त्री० गड–एरक् । १मेषे (गाडोल) । त्रिका० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।

गड्रोत्थ न० गड्रात् देशभेदात् उत्तिष्ठति उद्+स्था–क । शाम्बरदेशजे लवणभेदे राजनि० । [२ग्रासे हेम० ।

गडोल पु० गड–ओलच् । १गुड़के (गुली) अस्त्रभेदे उज्ज्व०।

गड्डर(ल) पु० गड–बा०डर उल वा डस्य नेत्त्वम् । १मेषे ।

गड्डरि(लि)का स्त्री गड्डरं(लं) मेषमनुधावति ठन् । मेषानुगन्त्र्यां १मेषपङ्क्तौ । तस्मादृश्यादविच्छिन्नगतौ अज्ञातप्रवाहागमभूते २धारावाहिनि च शब्दचि० ।

गड्डुक पु० गडुक+पृषो० । १भृङ्गारे जलपात्रभेदे शब्दर० पृषो० दीर्घमध्योऽपि तत्रार्थे ।

गण संख्याने अद० चु० उभ० सक० सेट् । गणयति ते अजीगणत् त अजगणत् त । गणयाम्–बभूव आस–चकार चक्रे । गणयितव्यः । गण्यः। गणयिता गणयन् । गणितम् गणनम् गणना । गणयित्वा । विगणय्य । गणः, "गणयति विहितदुतांशविकल्पम्" गीतगो० "तां भक्तिरेवागणयत् पुरस्तात्" रघुः । "पदानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध ! कानिचित्" भा०व०२६१८। नलं प्रति कर्कोटकनागोक्तिः "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात् तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् । पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्यात् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्" नैष०। "लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती" कुमा०।"अजीगणद्दाशरथं न वाक्यम्" भट्टिः। "वाणीं काणभुजीमजीगणदवासासीच्च वैयासिकीम्" माघटी०,मल्लिनाथः "वृहस्पतिश्च भगवानादित्येष्वेव गण्यते" भा०आ० २६०२ श्लो० अव+अवज्ञायाम् । "नार्घ्यनूनैर्नावगणैरेकात्मभिरसाधनैः" भा० व० ८२अ० ।

वि+विशेषेण संख्याने "अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन् ! विगणयात्मनः" रघुः ।

गण पु० गण–कर्म्मणि अच कर्त्तरि अच् वा । १समूहे । "गणानां त्वां गणपतिम्" यजु०२३,१९। "गणपतिं गणानां समूहानां पालकम्" वेददी० । २प्रमथे "सकलहंसगणं शुचि मानसम् शिवसगात्मजया च कृतेर्ष्यया सकलहंसगणं शुचिमानसम्" "गणानमेरुप्रसवावतंसाः" कुमा०। सेनाविशेषाणां ३सङ्ख्याविशेषे अमरः । स च अनीकिनीशब्दे १६९पृ०दर्शितेन "त्रयोगुल्मा गणो नाम" इत्यादिवाक्येन उक्तः तेन(रथाः२७गजाः२७ । अश्वाः ८१पदातिकाः १३५सर्वसमष्टिः२७०, इति संख्याविशेषः) । ४चोरनामगन्धद्रव्ये मेदि० । गणः प्रमथादिः वश्यत्वेन सत्त्वादिगुणगणः वश्यत्वेन वा गणः गणदैत्यः नाशत्वेन वाऽस्त्यस्य अच् । ५गणेशे "गणदीक्षाप्रवर्त्तकः" महानि०। प्रमथाधिपत्वात् तस्य गणेशत्वम् । विवाहे वरकन्ययोर्मेलनज्ञानोपयोगिनि ६देवराक्षसमानुषसूचके ताराभेदवर्गे उपयमशब्दे १२५०पृ०विवृतः। "गणमैत्री भकूटं च नाड़ी चैते गुणाधिकाः" मुहूर्त्तचि० । "नो गणानां च दोषः" ज्यो०त० । ७ध्रुवादिसंज्ञके नक्षत्रविशेषसमूहे "उग्रः पूर्वमघान्तका ध्रुवगणः इत्यादि" ज्यो०त० । सम्भूय एकद्रव्यतापादनेन द्रवाणिज्यकारिणिवणिक्समूहे च "श्रेणिनैगमपाषण्डगणानामप्ययं विधिः" "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं यश्च लङ्घयेत्" याज्ञ० ।

"भ्वाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादयः" उक्तेषु शबादिविकरणविशेषनिमित्तेषु दशसु ९धातुसमुदायेषु तद्युक्तत्वात् १०गणपाठग्रन्थेऽपि । पाणिनिरचिते ११स्वरादिस्वरूपप्रतिपादकग्रन्थे १२दैत्यभेदे स च दैत्यः अभिजिदपरनाम्नो गुणवतः गुणवत्यां जातः यथाह स्कान्दपु० गणेशख० ३अ० "अथ सोप्यऽभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाययौ । पर्वणि श्रद्धया युक्तश्चक्रे स्नानं तया सह । तृषिता सा गुणवती पपौ चाऽञ्जलिना जलम् । यद्वीर्य्यं ब्रह्मणात्यक्तं दैवात्तदुदरे गतम्" । "भार्य्या गुणवती तस्य नवमासादनन्तरम् । पुत्रं प्रासूताऽह्नि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम् । ज्योतिर्विद्भिरनुज्ञातो गण इत्यभिधां पिता । कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे व्यतीते दशमेऽहनि"

स च महादेवमाराध्य लब्धवरस्त्रैलोक्यं निर्जित्य कपिलमुनेश्चिन्तामणिं हृतवान् तेन जातमन्युना तेन गणेशस्य सेवने कृते गणेशेन तद्गृहे अवतीर्य्य तं गणदैत्यं नाशितवान् इत्येषा कथा तत्रैव विस्तीर्णा दिङ्मात्रमुच्यते यथा "कथं नाशितवाञ्छम्भो ! गणदैत्यं विनायकः । तत्सर्वं कृपया देव ! कथयस्व समासतः । शिव उवाच । यथा नाशितवान् दैत्यं गणं दुष्टमतिं विभुः । तथाहं कथयामि त्वं शृणुष्व षडानन" ६अ० इत्युपक्रम्य

"प्राप्तसंज्ञां परशुना हन्ति स्म नं रुषा विभुः । दृष्टवान् परशुं वीरमुखरः सूर्य्यमिवाऽपरम् । सुतीक्ष्णं ज्वालया व्याप्तं कालचक्रनिभं शुभम् । दहन्तं दशदिग्भागान् प्रलयानलसन्निभम् । यदा तत्सादरं दृष्टुमुपचक्राम दैत्यराट् । तदैवापातयच्छित्त्वा परशुस्तस्य मस्तकम् । सपर्वतवना पृथ्वी चात्रसत् सागरैः सह । अभिजित्प्रमुखाः सर्वे रुरुदुः पतिते गणे" ७अ० । शस् गणशस्, कृत्वस् गणकृत्वस् वीप्सार्थे कारकार्थवृत्तौ गणशब्दार्थे अव्य० । १३स्वपक्षे "सगणाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इन्द्राय नमः" इति विधानपारिजा० । १४वाक्ये निघण्टुः ।

गणक त्रि० गण–ण्वुल् । १संख्याकारके २सांवत्सरिके पु० । तस्य लक्षणगुणदोषादिकमुक्तं वृ०सं० २अ० यथा

"ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ होरान्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः ।

"अथातः सांवत्सरसूत्रं व्याख्यास्यामः । तत्र सांवत्सरोऽभिजातः प्रियदर्शनो विनीतवेषः सत्यवागनसूयकः सममुसंहतोपचितगात्रसन्धिरविकलश्चारुकरचरणनखनयनचिवुकदशनश्रवणललाटभ्रूत्तमाङ्गो वपुष्मान् गम्भीरोदात्तघोषः । प्रायः शरीराकारानुवर्त्तिनो हि गुणाश्च दोषाश्च भवन्ति । तत्र गुणाः । शुचिर्दक्षः प्रगल्भो वाग्मी प्रतिभानवान् देशकालवित् सात्त्विको न पर्षद्भीरुः सहाध्यायिभिरनभिभवनीयः कुशलोऽव्यसनी शान्तिपौष्टिकाभिचारस्नानविद्याभिज्ञो विबुधार्चनव्रतोपवासनिरतः स्वतन्त्राश्चर्योत्पादितज्ञानप्रभावः पृष्टाभिधाय्यन्यत्र दैवात्ययाद्ग्रहगणितसंहिताहोराग्रन्थार्थवेत्ता । तत्र ग्रहगणिते पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चस्वेतेषु सिद्धान्तेषु युगवर्षायनर्तुमासपक्षाहोरात्रयाममुहूर्त्तनाडीविनाडीप्राणत्रुटित्रुट्यवयवाद्यस्य कालस्य क्षेत्रस्य च वेत्ता । चतुर्णां च मासानां सौरसावननाक्षत्रचान्द्राणामधिमासकावमसम्भवस्य च कारणाभिज्ञः । षष्ट्यब्दयुगवर्षमासदिनहोराधिपतीनां प्रतिपत्तिविच्छेदवित् । सौरादीनाञ्च मानानां सदृशासदृशयोग्यायोग्यत्वप्रतिपादनपटुः । सिद्धान्तभेदेऽप्ययननिवृत्तौ प्रत्यक्षं सममण्डलरेखासम्प्रयोगाभ्युदितांशकानाञ्च छायाजलयन्त्रदृग्गणितसाम्येन प्रतिपादनकुशलः । सूर्य्यादीनाञ्च ग्रहाणां शीघ्रमन्दयाम्योत्तरनीचोच्चगतिकारणाभिज्ञः सूर्य्यचन्द्रमसोश्च ग्रहणे ग्रहणादिमोक्षकालदिक्प्रमाणस्थितिविमर्दवर्णदेशानामनागतग्रहसमागमयुद्धानामादेष्टा । प्रत्येकग्रहभ्रमणयोजनकक्षाप्रमाणप्रतिविषययोजनपरिच्छेदकुशलो भूभगणभ्रमणसंस्थानाद्यक्षावलम्बकाहर्व्यासचरदलकालराश्युदयच्छायानाडीकरणप्रभृतिषु क्षेत्रकालकरणेष्वभिज्ञो नानाचोद्यप्रश्नभेदोपलब्धिजनितवाक्सारो निकषसन्तापाभिनिवेशैर्विशुद्धस्य कनकस्येवाधिकतरममलीकृतस्य शास्त्रस्य वक्ता तन्त्रज्ञो भवति । उक्तञ्च न प्रतिबद्धं गमयति वक्ति न च प्रश्नमेकमपि पृष्टः । निगदति न च शिष्येभ्यः स कथं शास्त्रार्थविज्ज्ञेयः । ग्रन्थोऽन्यथान्यथार्थः करणं यश्चान्यथा करोत्यबुधः । स पितामहमुपगम्य स्तौति नरो वैशिकेनार्य्याम् । तन्त्रे सुपरिज्ञाते लग्ने छायाम्बुयन्त्रसंविदिते । होरार्थे च सुरूढे नादेष्टुर्भारती वन्ध्या । उक्तञ्चार्य्यविष्णुगुप्तेन । अप्यर्णवस्य पुरुषः प्रतरन् कदाचिदासादयेदनिलवेगवशेन पारम् । न त्वस्य कालपुरुषाख्यमहा-

र्णवस्य गच्छेत् कदाचिदन्टषिमेनसापि पारम् । होरा-
शास्त्रेऽपि राशिहोराद्रेक्काणनवांशकद्वादशभागत्रिंश-
द्भागबलाबलपरिग्रहो ग्रहाणां दिक्स्थानकालचेष्टाभि-
रनेकप्रकारबलनिर्धारणं प्रकृतिधातुद्रव्यजातिचेष्टादि-
परिग्रहो निषेकजन्मकालविस्मापनप्रत्ययादेशसद्योमर-
णायुर्दायदशान्तर्दशाष्टवर्गराजयोगचन्द्रयोगद्विग्रहादियो-
गानां नाभसादीनाञ्च योगानां फलान्याश्रयभावावलो-
कननिर्याणगत्यनूकानि तात्कालिकप्रश्नशुभाशुभनिमि-
त्तानि विवाहादीनाञ्च कर्मणां करणम् । यात्रायाञ्च
तिथिदिवसकरणनक्षत्रमुहूर्त्तविलग्नयोगदेहस्पन्दनस्वप्नवि-
जयस्नानग्रहयज्ञगणयागाग्निलिङ्गहस्त्यश्वेङ्गितसेनाप्रवाद-
चेष्टादिग्रहषाड्गुण्योपायमङ्गलामङ्गलशकुनसैन्यनिवेशभूम-
योऽग्निवर्णा मन्त्रिचरदूताटविकानां यथाकालं प्रयोगाः
परदुर्गलम्भोपायाश्चेत्युक्तं चाचार्यैः । जगति प्रसा-
रितमिवालिखितमिव मतौ निषिक्तमिव हृदये । शास्त्रं
यस्य सभगणं नादेशा निष्फलास्तस्य । संहितापारगश्च
दैवचिन्तको भवति । यत्रैते संहितापदार्थाः । दिनकरा-
दीनां ग्रहाणां चारास्तेषु च तेषां प्रकृतिविकृतिप्रमाण-
वर्णकिरणद्युतिसंस्थानास्तमनोदयमार्गमार्गान्तरवक्रानुव-
क्रर्क्षग्रहसमागमचारादिभिः फलानि नक्षत्रकूर्मविभागेन
देशेष्वगस्तिचारः सप्तर्षिचारो ग्रहभक्तयो नक्षत्रव्यूह-
ग्रहशृङ्गाटकग्रहयुद्धग्रहसमागमग्रहवर्षफलगर्भलक्षण-
रोहिणीस्वात्याषाढीयोगाः सद्योवर्षकुसुमलतापरि-
धिपरिवेषपरिघपवनोल्कादिग्दाहक्षितिचलनसन्ध्यारा-
गगन्धर्वनगररजोनिर्घातार्घकाण्डसस्यजन्मेन्द्रध्वजेन्द्र-
चापवास्तुविद्याङ्गविद्यावायसविद्यान्तरचक्रमृगचक्राश्व-
चक्रवातचक्रप्रासादलक्षणप्रतिमालक्षणप्रतिष्ठापनवृक्षायु-
र्वेददगार्गलनीराजनखञ्जनोत्पातशान्तिमयूरचित्रकघृत-
कम्बलखड्गपट्टककवाकुकूर्मगोऽजाश्वेभपुरुषस्त्रीलक्षणान्य-
न्तःपुरचिन्तापिटकलक्षणोपानच्छेदवस्त्रच्छेदचामरदण्ड-
शय्यासनलक्षणरत्नपरीक्षादीपलक्षणदन्तकाष्ठाद्याश्रितानि
शुभाशुभानि निमित्तानि सामान्यानि च जगतः प्रति-
पुरुषं पार्थिवे च प्रतिक्षणमनन्यकर्माभियुक्तेन दैव-
ज्ञेन चिन्तयितव्यानि । न चैकाकिना शक्यन्तेऽहर्निश-
मवधारयितुं निमित्तानि । तस्मात् सुभृतेनैव दैवज्ञे-
नान्ये तद्विदश्चत्वारो भर्त्तव्याः । तत्रैकेनैन्द्री चाग्नेयी
च दिगवलोकयितव्या । याम्या नैरृती चान्येनैवं
वारुणी वायव्या, चोत्तरा चैशानी चेति । यस्मादुल्का-
पातादीनि निमित्तानि शीघ्रमुपगच्छन्तीति । तेषां चा-
कारवर्णस्नेहप्रमाणादिग्रहर्क्षाभिघातादिभिः फलानि
भवन्ति । उक्तञ्च गर्गेण महर्षिणा “कृत्स्नाङ्गोपाङ्ग-
कुशलं होरागणितनैष्ठिकम् । यो न पूजयते राजा स
नाशमुपगच्छति । वनं समाश्रिता येऽपि निर्ममा निःपरि-
ग्रहाः । अपि ते परिपृच्छन्ति ज्योतिषां गतिकोविदम् ।
अप्रदीपा यथा रात्रिरनादित्यं यथा नभः । तथाऽसां-
वत्सरो राजा भ्रमत्यन्ध इवाध्वनि । मुहूर्त्तं तिथि-
नक्षत्रमृतवश्चायने तथा । सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात्
सांवत्सरो यदि । तस्माद्राज्ञाभिगन्तव्यो विद्वान् सांवत्-
सरोऽग्रणीः । जयं यशः श्रियं भोगान् श्रेयश्च सम-
भीप्सता । नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता ।
चक्षुर्भूतो हि यत्रैष पापं तत्र न विद्यते । न सांवत्-
सरपाठी च नरकेषूपपद्यते । ब्रह्मलोकप्रतिष्ठाञ्च लभते
दैवचिन्तकः । ग्रन्थतश्चार्थतश्चैतत्कृत्स्नं जानाति यो
द्विजः ! अग्रभुक् स भवेच्छ्राद्धे पूजितः पङ्क्तिपावनः ।
म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम् ।
ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्दैवविद्द्विजः ! कुहका-
वेशपिहितैः कर्णोपश्रुतिहेतुभिः । कृतादेशो न सर्वत्र
प्रष्टव्यो न स दैववित् । अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं
प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः ।
नक्षत्रसूचकोद्दिष्टमुपवासं करोति यः । स व्रजत्यन्ध-
तामिस्रं सार्द्धमृक्षविडम्बिना । नगरद्वारलोष्टस्य यद्वत्
स्यादुपयाचितम् । आदेशस्तद्वदज्ञानां यः सत्यः स वि-
भाव्यते । सम्पत्त्या योजितादेशस्तद्विच्छिन्नकथाप्रियः ! ।
मत्तः शास्त्रैकदेशेन त्याज्यस्तादृग्महीक्षिता । यस्तु
सम्यग्विजानाति होरागणितसंहिताः । अभ्यर्च्यः स
नरेन्द्रेण स्वीकर्त्तव्यो जयैषिणा । न तत्सहस्रं करिणां
वाजिनां वा चतुर्गुणम् । करोति देशकालज्ञो यदेको
दैवचिन्तकः । दुःस्वप्नदुर्विचिन्तितदुःप्रेक्षितदुःकृतानि
कर्माणि । क्षिप्रं प्रयान्ति नाशं शशिनः श्रुत्वा भसं-
वादम् । न तथेच्छति भूपतेः पिता जननी वा स्वजनो
ऽथवा सुहृत् । स्वयशोऽभिविवृद्धये यथा हितमाप्तः
सबलस्य दैववित्” ।

सि०शि० ज्योतिःशास्त्रस्य वेदनेत्ररूपाङ्गत्वप्रतिपा-
दनेन तदध्ययने द्विजातिमात्रस्यैवाधिकारं प्रतिपाद्य त-
द्वेत्तुर्गणकस्य प्रशंसा दर्शिता यथा

“त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च

द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः। भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः॥ जानन् जातकसंहिताः सगणितस्कन्धैकदेशा अपि ज्योतिःशास्त्रविचारसारचतुरः प्रश्नेष्वकिञ्चित्करः। यः सिद्धान्तमनन्तयुक्तिविततं नो वेत्ति भित्तौ यथा राजा चित्रमयोऽथवा सुघटितः काष्ठस्य कण्ठीरवः॥ गर्जत्कुञ्जरवर्जिता न्यपचमूरघूर्जिताऽश्वादिकैरुद्यानं च्युतचूतवृक्षमथवा पाथोविहीनं सरः। योषित् प्रोषितनूतनप्रियतमा यद्वन्न भात्युच्चकैर्ज्योतिःशास्त्रमिदं तथैव विबुधाः सिद्धान्तहीनं जगुः"॥ "इदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं निरूप्य वेदाङ्गत्वादवश्यमध्येतव्यं तद्द्विजैरेव नान्यैः शूद्रादिभिरित्येतत्प्रतिपादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाह" प्रमि० "वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण। शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद्वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात्॥ शब्दशास्त्रं मुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ। या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः। वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्योतिषं मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते। संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः। तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत् पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम्। यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स सम्यग् धर्मार्थकामान् लभते यशश्च" सि० शि०। एवं गणकस्य प्रशंसायां स्थितायाम् सिद्धान्तानभिज्ञस्य नक्षत्रसूचिनो निन्दाश्रवणाच्च "वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्यात्तु साधकोत्तमः! तथाप्यस्पृश्यगणकं सर्वदा तु परित्यजेत्" महिषमर्दिनीतन्त्रवाक्यम् नक्षत्रसूचिविषयम् "चर्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः, इत्युक्त सङ्कीर्णवर्णरूपगणकपरत्वे सङ्कोचाभावाच्च तस्याधमसूद्रतया वेदाङ्गज्योतिषेऽनधिकारात् अनधिकृतशास्त्राध्यायिनो निन्दौचित्यात्। "द्विजातेऽस्तु यथोक्तस्कन्धादित्रयवेत्तृरूपगणकस्य प्रशंसत्वात्। न तथा। यथाहपी०धा० "सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम्। वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्। विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तकर्म न सिध्यति। तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा। अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः" इति। तत्रैव ज्योतिःशास्त्राध्येतुर्माहात्म्यमाह माण्डव्यः "एवंविधस्य स्रुतिनेत्रशास्त्रस्वरूपवेत्तुः खलु दर्शनं वै। निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां षड्वद्जं धर्मसुखास्पदं स्यात्" अत ज्ञानविशेषेण ज्योतिर्विदः पूज्यतातारतम्यं जीर्णोरभ्यधायि "दशदिनकृतपापं हन्ति सिद्धान्तवेत्ता त्रिदिनजनितदोषं तन्त्रवित्तः स एव। करणभगणवेत्ता हन्त्यहोरात्रदोषं जनयति घनमंहस्त्वात नक्षत्रसूची"। नक्षत्रसूची दैवज्ञो घनं बहु अंहः पापं जनयति। तल्लक्षणं वराहसंहितायां "अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते। स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः" अन्यच्च "तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति ग्रहाणां नैव साधनम्। परवाक्येन वर्त्तन्ते ते वै नक्षत्रसूचकाः" व्युत्पत्तिस्तु हट्टे हट्टे गत्वाऽपृष्ट एव नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि शुभाशुभफलसूचकानि सूचयतीति नक्षत्रसूची। वराहः "नक्षत्रसूचकोद्दिष्टमुपवासं करोति यः। स व्रजत्यन्धतामिस्रं सार्द्धमृक्षविडम्बिना नक्षत्रसूचकं पापं भिषजं शुल्कजीविनम्। तादृक् पौराणिकादींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्" अतएव वशिष्टः "त्रिस्कन्धपारङ्गम एव पूज्यः श्राद्धे सदा भूसुरवृन्दमध्ये। नक्षत्रसूची खलु पापरूपो हेयः सदा सर्वसुधर्मकृत्ये"। वराहोऽपि ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव कृत्स्नं जानाति यो द्विजः। अग्रभुक् स भवेच्छ्राद्धे पूजितः पङ्क्तिपावनः। नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता। चक्षुर्भूतोऽपि यत्रैव पापं तत्र न विद्यते। मुहूर्तं तिथिनक्षत्रमृतवश्चायनानि च। सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि"। अत एव यद्धर्मशास्त्रे सुमन्तुः "तस्करकितवेत्यादिना महता गद्येन यत् "सांवत्सरिकोऽपाङ्क्तेयः" इत्याह यच्च महाभारतेऽपि "कितवो भ्रूणहा यक्ष्मीत्यादिपद्यषट्कमध्ये कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति। एतानिह विजानीयाद्ब्राह्मणान् पङ्क्तिदूषकानित्युक्तं तन्नक्षत्रसूचकज्योतिर्विद्विषयं यदाह कश्यपः "दारत्विगृभ्रूणहन्तॄंश्च व्यङ्गान्नक्षत्रसूचकान्। वर्ज्जयेत् ब्राह्मणानेतान् सर्वकर्मसु यत्नतः" इति "नक्षत्रसूचकश्चैव पर्वकारश्च गर्हितः" इति ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तम् मनुः "तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्दिशेत्" इत्याह स्म अपृष्ट इति शेषः। यमोऽपि "नक्षत्रतिथिपुण्याहान्मुहूर्त्तान् मङ्गलानि च। न निर्दिशन्ति ये विप्रास्तैर्भुक्तं ह्यक्षयं भवेदिति" वसिष्ठवाक्यन्तु "प्रागभिहितम् महाप्रयोजनं त्वेतच्छास्त्रस्य सम्यग्ज्ञानाद्ब्रह्म सायुज्यमिति" तदुक्तं गर्गेण "ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाऽशुभम्। ज्योतिर्ज्ञानं च यो

वेद स याति परमां गतिम्" । गतिं ब्रह्मसायुज्यमिति सूर्य्यसिद्धान्तेऽपि "दिव्यचक्षुर्ग्रहर्क्षाणां दर्शितं ज्ञानमुत्तमम् । विज्ञायार्कादिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम्" वराहसंहितायामपि "न साम्वत्सरपाठी च नरके परिपच्यते । ब्रह्मलोके प्रतिष्ठाञ्च लभते दैवचिन्तक"इति गणकस्य पत्नी ङीष् गणकी तत्पत्न्यां जटा० । "तस्मिन् मग्नं गणक! कथय क्षिप्रमस्याः प्रमाणम्"गणक! पवनवेगादेकदेशे स भग्नः"लीला०। "गणकचक्रचूड़ामणिः" सि० शि० । "चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः" इत्युक्ते ३सङ्कीर्णजातिभेदे प्रजापतिपुत्रे तारापुञ्जात्मके अष्टसंख्यके ४केतुभेदे "तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ" वृह० सं० ११ अ० ।

गणकर्णिका स्त्री गणस्य गणेशस्य कर्ण इव पत्नमस्याः कप् अत इत्त्वम् । इन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

गणकार पु० गणं धात्वादिगणपाठं करोति कृ—अण्। धात्वादिगणार्थप्रतिपादके१ग्रन्थकर्त्तरि २भीमसेने शब्दच०।

गणकारि पु० गणं धात्वादिगणं करोति कृ बा० इञ्। धात्वर्थप्रतिपादकग्रन्थकर्त्तरि । ६त० गणकस्यारिश्च । तस्यापत्यं कुर्वा० ण्य । गाणकार्य्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

गणकूट पुंन० गणरूपं कूटम् । वरकन्ययोर्नक्षत्रभेदेन जातयोः विवाहे मेलनोपयोगिनि सुरराक्षसमानुषरूपे कूटे । उपयमशब्दे १२५० पृ० विवृतिः ।

गणचक्रक न० गणानां धार्मिकगणानां चक्रमत्र कप् । धार्म्मिकानां संभूय भोजने त्रिका० ।

गणता गणस्य भावः तल् । गणसमूहे ।

गणतिथ त्रि० गण+असंख्यावाचकत्वेऽपि पूरणे डट् तिथुगागमश्च । गणानां पूरणे ।

गणदीक्षिन् पु० गणान् दीक्षयति दीक्ष—णिनि । १बहुयाजके । "वेणाभिशस्तवार्द्धुषि गणिका गणदीक्षिणाम्" अभक्ष्यान्नकथने याज्ञ० । "गणदीक्षिणो बहुयाजकाः" मिता० २गणेशदीक्षकावति त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

गणदेवता स्त्री गणभूता सङ्घभूता देवता । सङ्घभूते देवभेदे "आदित्याविश्वे वसवस्तुषिता भास्वरानिलाः। महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः । आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वे देवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः । आभास्वरास्तु:षष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः। साध्या द्वादशविख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः । एते च संहता देवास्तत्रादित्याः स्वनामतः" जटाधरकोषः ।

गणद्रव्य ६त० । गणस्वामिके द्रव्ये । गणं गणीभूतं द्रव्यं द्रव्याणां गणे च ।

गणद्वीप पुंन० गणानां सप्तानां राज्यत्वात् द्वीपः । सप्तानां राज्यरूपे द्वीपभेदे "यत्नवन्तो गणद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्" रामा० कि० ४०३०अ० । यवद्वीपमिति पाठान्तरम् ।

गणन न० गण—भावे ल्युट् । सङ्ख्याकरणे सङ्ख्याने (गोणा) "येनैव लिखितं कुर्य्यात् तेनैव गणनं भवेत्" विश्वसारत० । युच् । गणनाप्यत्र स्त्री । "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्"नैष०"व्याजपर्वगणनामिवोद्वहन्"रघुः

गणनाथ पु०गणानां प्रमथादीनां नाथः । १गणेशे २शिवे च गणनायकादयोऽप्यत्र । ३बहूनां स्वामिनि त्रि० । गणनायिका स्त्री ३दुर्गायाम् त्रिका० ।

गणनीय त्रि० गणयितुमर्हति गण—अनीयर् । गणनार्हे अमरः । यत्, गण्य, तव्य गणितव्य तदर्थे त्रि० ।

गणपति पु० ६त० । गणेशे तस्याविर्भावकथा इभाननशब्दे ९८१पृ० गजाननशब्दे २४८५पृ०च उक्ता तस्य गणाधिपतित्वं याज्ञवल्क्येनोक्तं तच्च वाक्यं गणपतिकल्पशब्दे दृश्यम् २शिवे ३समूहपतौ च "गणानां त्वा गणपतिम्" यजु० १६।१८।

गणपतिकल्प पु० गणपत्युद्देशेन कल्पः विधानभेदः । गणेशोद्देशेन विघ्नविघाताय तत्स्नपनादिरूप, विधानभेदे । स च कल्पः याज्ञ० उक्तो यथा ।

"विनायकः कर्म्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः। गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा। तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत। स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति । काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति । अन्त्यजैर्गर्द्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते । व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः । विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः । तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः। कुमारी न च भर्त्तारमपत्यं न च गर्भिणी । आचार्य्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा । वणिग्लाभं न चाप्नोति कृषिञ्चैव कृषी बलः । स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् । गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च । सर्व्वौषधैः सर्वगन्धैः प्रलिप्तशिरसस्तथा । भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या द्विजाः शुभाः । अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मी-

कात् सङ्गमात् ह्रदात् ; मृत्तिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुञ्चाप्सु निःक्षिपेत् । या आहृता एकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्ह्रदात् । चर्म्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा । सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् । तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते । भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्य्यो बृहस्पतिः । भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः । यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि । ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु सर्वदा । स्नातस्य सार्षपं तैलं स्रुवेणौडुम्बरेण च । जुहुयान्मूर्द्धनि कुशान् सव्येन परिगृह्य च । मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ । कुष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः । नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः । दद्याच्चतुष्पथे सूर्पे कुशानास्तीर्य्य सर्वतः । कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च । मत्स्यान् पक्कांस्तथैवामान् मांसमेतावदेव तु । पुष्पं चित्रं सुगन्धञ्च सुराञ्च त्रिविधामपि । मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवैरण्डिकाः स्रजः । दध्यन्नं पायसञ्चैव गुड़पिष्टं समोदकम् । एतान् सर्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः । विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् । दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् । रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति ! देहि मे । पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे । ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्याद्वस्त्रयुग्मं गुरोरपि । एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः । कर्म्मणां फलमाप्नोति श्रियञ्चाप्नोत्यनुत्तमाम् । आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात्” ।

गणपर्व्वत पु० गणभूयिष्ठः पर्वतः । कैलासाचले त्रिका० ।

गणपाठ पु० गणानां स्वरादिगणानां पाठोऽत्र । पाणिन्यादिरचिते स्वरादिगणानां स्वरूपकथने ग्रन्थभेदे ।

गणपाद् पु० गणस्येव पादोऽस्य । प्रमथतुल्यपादयुक्ते युक्तारोह्यादित्वादाद्युदात्ततास्य । [शब्दच० ।

गणपीठक न० गणस्य पीठ इव कायति कै—क । १वक्षसि

गणपुङ्गव पु० गणः पुङ्गव इव उपमि०स० ।१गणश्रेष्ठे २देशभेदे च ।३तत्रवासिषु ४तद्देशनृपेषु च बहुव०“कौलिङ्गान् गणपुङ्गवानथ शिवौनायोध्यकान् पार्थिवान्” बृह० स० ४अ० ।

गणपूज्य पु० गणो गणेशः प्रमथो वा पूज्योऽत्र । १देशभेदे २तद्देशस्थजनेषु ३तन्नृपेषु च बहुव० ।“गणपृज्यस्खलितशतग्रवरपुलिन्दार्थपरिहीनाः” बृह० सं० १६अ० ।

गणपूर्व्व पु० गणानां ग्रामादिस्थलोकानां पूर्व्वः प्रधानम् । ग्रामण्याम् “अपरिज्ञातपूर्व्वांश्च गणपूर्व्वांश्च भारत !” भा० आ० २३अ० आह्वानर्हकथने ।“गणपूर्व्वा ग्रामण्यः” नीलक० । गणमुख्यादयोऽप्यत्र । “रविजेन सिते विजिते गणमुख्याः शस्त्रजीविनः क्षत्रम्” बृह०स० १७अ०

गणभर्त्तृ पु० गणानां प्रमथादीनां भर्त्ता । १महादेवे । “भृङ्गारगमूष्य भजते गणभर्त्तुर्वृत्ता” किरा० । गणस्वामिप्रभृतयोऽप्यत्र । २गणेशे ३समूहस्वामिनि त्रि० ।

गणयज्ञ पु० गणस्य भ्रातॄणां सखीनां वा समूहस्य कर्त्तव्यः यज्ञः । मरुत्स्तोमाख्ये भ्रातसखिवर्गकर्त्तव्ये यज्ञभेदे । “वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गो मरुत्स्तोमे गणयज्ञो भ्रातॄणां सखीनां वा” कात्या० श्रौ० २२।११।१२ । “सत्रगणयज्ञे सहत्वशब्दात्” कात्या०२५।१३।२८ । “एतच्च सत्रे भवति गणयज्ञे च “तेन सह यजेरन्निति” सहत्वशब्दात्”कर्कः।“तयोरनेकयजमानसद्भावाच्चान्यत्र”सं०व्या० ।

गणयाग पु० गजोद्देशेन शान्त्यर्थ्यं यागः । गणेशोद्देशेन कर्त्तव्ये गणपतिकल्पोक्ते तत्स्नपनादौ “विजयस्नानग्रहयज्ञगणयागाग्निलिङ्गेत्यादि” बृह०सं०२अ० ।

गणरत्न न०गणाः स्वरादयः रत्नानीव अत्र । पाणिन्युक्त स्वरादिगणानाम् श्लोकैर्निर्बन्धनपूर्वकं तदर्थकथनरूपे ग्रन्थभेदे । तस्य व्याख्या गणरत्नमहोदधिः ।

गणराज्य न० बृ० स० १४ उक्ते दक्षिणस्यामुक्ते देशभेदे “गणराज्यकृष्णवेल्लूरेत्यादि तद्वाक्यं कूर्म्मविभागशब्दे २४६८ पृ० उक्तम् ।

गणरात्र न० गणानां रात्रीणां समाहारः गणशब्दस्य संख्यावत्त्वात् द्विगुस० अच्समा० । रात्रिवृन्दे ।

गणरूप पु० गणा बहूनि रूपाण्यस्य । १अर्कवृक्षे अमरः । संज्ञायां कन् । गणरूपक राजार्कं राजनि० ।

गणरूपिन् पु० गणा बहूनि रूपाणि सन्त्यस्य इनि । श्वेतार्के रत्नमा० ।

गणवत् त्रि० गणोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १गणयुते “गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः” तैत्ति० २।३।३।५ । स्त्रियां ङीप् । सा च २दिवोदासमातरि त्रिका० ।

गणशस् अव्य० गण+वीप्सावृत्तौ कारकार्थे शस् । गणान् गणान् कृत्वा इत्याद्यर्थे । “स विश्वमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या

विश्वेदेवा मरुतः" शत०ब्रा०१३।४।२।२४। "अजगणनन् गणशः प्रियमन्ततः" माघः।

गणश्री पु० गणं गणरूपं श्रयति श्रि—क्विप् नि० तु गभावः। गणरूपेणावस्थिते मरुदादौ संहतदेवे। "रोदसी आ वदता गणश्रियः" ऋ० १।६४।६। हे गणश्रियः! (मरुतः) गणं श्रयमाणाः सप्त गणरूपेणावस्थिता इत्यर्थः" भा०। "पिब मन्दमाने गणश्रिभिः" ऋ० ५।६१।८। "गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः" भा० "गणश्रिये स्वाहा गणपतये स्वाहा" यजु०२२।३।

गणहासक पु० गणान् हासयति हस-णिच्—ण्वुल्। १चोरनामगन्धे अमरः। २समूहहासके त्रि०। स्वार्थे कन् उपमि० स०। गणहास तत्रार्थे राजनि०।

गणाग्रणी पु० ६त०। १गणेशे त्रिका०।२बहुनामग्रगण्ये त्रि०

गणाचल पु० गणभूयिष्ठोऽचलः। कैलासपर्वते जटा०।

गणाधिप पु० ६त०। १गणेशे अमरः २शिवे हला०। गणाधिपत्यादयोऽप्यत्र।"गगनं गणाधिपतिमूर्त्तिरिति" माघः। जैनशास्त्रप्रसिद्धेषु "गणा नवास्यर्षिसंघा एकादश गणाधिपाः"। हेमचन्द्रोक्तेषु एकादशजैनश्रेष्ठभेदेषु।

गणान्न न०गणायोत्सृष्टं, गणानां वाऽन्नम्। मठादौ १बहुजनोद्देशेनोत्सृष्टान्ने, २बहुस्वामिकेऽन्ने च 'गणान्नं गणिकान्नञ्चेति" मनुना निषिद्धान्नमध्ये गणितम्। "गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति" मनुना। तद्भक्षणे पापविशेष उक्तः।

गणाभ्यन्तर त्रि०गणायोत्सृष्टमठादौ अभ्यन्तरः तदुपजीवनासक्तः। "गणायोत्सृष्टमठधनाद्युपजीविनि" कुल्लू०। "ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च" मनुः।

गणि स्त्री गण—इन्। गणने।

गणिका स्त्री गणः समूहोऽस्त्यस्याः भर्तृत्वेन ठन्।१वेश्यायाम्, तद्धर्चित्ताकर्षकत्वात् २यूथिकायाम्(युँइ)अमरः। ३गणिकारिकावृक्षे शब्दर०। गण—ण्वुल्। ४हस्तिन्यां जटा०। "अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम्। निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका" माघः। वेश्यायाः साधारणस्त्रीत्वं लक्षणादिकं च सा० द० उक्तं यथा।

"धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका। निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि। वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः। काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम्। मात्रा निष्कासयेदेषा पुनः संधानकाङ्क्षया। तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा। लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः। एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी। रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम्"। प्रसङ्गात् तस्याः पञ्चमजातित्वं तद्गमनादौ दण्ड दण्डाभावादिकं मिताक्षरोक्तम् प्रदर्श्यते।

"साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह "अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च। गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकन्दमम्" या०। गच्छन्नित्यनुवर्त्तते। उक्तलक्षणावर्णस्त्रियोदास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृहे एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धाः, अवरुद्धाः पुरुषनियतपरिग्रहा भुजिष्याः। यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा तासु तथा चशब्दग्रहणात्स्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां ग्रहणन्तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत् पणान्दण्डन्दापनीयः परपरिगृहीतत्वेन तासाम्परदारतुल्यत्वात्। एतच्च स्वष्टमुक्तनारदेन "स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी तथा। गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः। आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात् परदारवत्। गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः" इति। निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी। ननु स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् न हि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते। तथाहि स्वैरिण्योदास्यश्च तावद्वर्णस्त्रियएव "स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत्। वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः" इति स्मरणात्। न च वर्णस्त्रीणाम्पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते "दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः। परिचार्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततन्देववत् पतिः। कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः। न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य त्विति" निषेध(मनु)स्मरणात्। नापि कन्यावस्थायां साधारणत्वं पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशाद्दातृभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयं वरोपदेशात्। न च दासीभावात् स्वधर्माधिकारच्युतिः। पारतन्त्र्यं हि दास्यञ्च स्वधर्मपरित्यागः। नापि वेश्या साधारणी वर्णानुलोमजव्यतिरेकेण गम्य

जात्यन्तरासम्भवात्। तदन्तःपातित्वे च पूर्व्वदेवागम्यत्वं प्रतिलोमजत्वे तु तासामिन्दितरामगम्यत्वम्। अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासामनिन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात् पतितसंसर्गस्य च निषिद्धत्वाच्च सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम्। सत्यमेवम्। किन्त्वत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाचोयुक्तिः। दण्डभावस्त्ववरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वर्थाद्गम्यते। स्वैरिण्याद्यानां पुनर्दण्डाभावो विधानाभावात् "कन्यांभजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेदिति" लिङ्गदर्शनाच्चावगम्यते। प्रायश्चित्तन्तु स्वधर्मस्खलननिमित्तकत्वानाङ्गनानां वाऽविशेषाद्भवत्येव। यत् पुनर्वेश्यानाञ्जात्यन्तरासम्भवेन वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तम् वेश्यावर्णानुलोमाद्यन्तःपातिन्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवदिति। तन्न कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात्। अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंयोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मणादिवल्लोकप्रसिद्धिबलादभ्युपगमनीयम्। न च निर्मूलेयमप्रसिद्धिः। स्मर्य्यते हि स्कन्दपुराणे "पञ्चचूडा नाम काञ्चनाप्सरसस्तत्सन्ततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिरिति। अतस्तासाञ्चियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने न दृष्टदोषो नापि दण्डस्तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव "स्वदारनिरतः सदेति" नियमात्। "पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते" इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम्। अवरुद्धासु दासीष्वित्यनेन दासीस्वैरिण्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्तास्वभुजिष्यासु दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तम्। तस्यापवादमाह "प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः। बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्"या०। पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः। यदि बहवः अकामामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकञ्चतुर्विंशतिपणपरिमितन्दण्डं दण्डनीयाः। यदा पुनस्तदिच्छया भाटिन्दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि बलात् व्रजन्ति तदा तेषामदोषः यदि व्याध्याद्यभिभवस्तस्या न स्यात् "व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा। आमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या वड़वा स्मृतेति" नारदवचनात्। किञ्च। "गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्। अगृहीते समन्दाप्यः पुमानप्येवमेव च"या०। यदा तु शुल्कं गृहीत्वा सुस्थापि तं नेच्छति तदा शुल्कं द्विगुणं दद्यात् तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरेव "शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्। अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयादिति तेनैवोक्तत्वात्। तथान्योऽपि विशेषस्तेनैव दर्शितः "अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम्। आक्रमेण च सङ्गच्छन् तथा दन्तनखादिभिः। अयोनौ चाभिगच्छेद्यो बहुभिर्वाभिवासयेत्। शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयन्तावदेव तु।"वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः। तत्समुत्थेषु कार्य्येषु निर्णयं संशये विदुरिति"। "गणान्नं गणिकान्नञ्च" अभक्ष्याभक्षणे मनुना तदन्नं निषिद्धम्।

गणिकारिका स्त्री गणनं गणिः गण-इन् तं करोति अण् गौरा० ङीष् गणिकारी स्वार्थे के ह्रस्वः, कृ–ण्वुल् वा कापि अत इत्त्वम्। १(गणियारी) द्रुमे अमरः। "अग्निमन्थो जयः स स्यान्छ्रीपर्णी गणिकारिका। जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका। अग्निमन्थः श्वयथुनुद्वीर्य्योष्णः कफवातहृत्। पाण्डुनुत् कटुकस्तिक्तस्तुवरो मधुरोऽग्निदः" भावप्र०।

गणिकारी स्त्री गणिं गणनं करोति कृ–अण् उप० स० गौरा० ङीष्। क्षुद्रगणिकारिकायाम् राजनि०।

गणित न० गण–भावे क्त। १गणने "पारेपराद्धं गणितं यदि स्यात्" नैष०। ग्रहाणां २गतिस्थित्यादिगणने यथा गणिताध्यायः। करणे क्त। ३व्यक्ताव्यक्तरूपे अङ्कशास्त्रे "द्विविधगणितमुक्तं व्यक्तमव्यक्तयुक्तं तदवगमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पटिष्ठः। यदि भवति तदेदं ज्यौतिषं भूरिभेदं प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नामधारी"सि०शि०। कर्म्मणि क्त। ४कृतगणने संख्याते त्रि० अमरः "विद्यां प्रमादगणितामपि चिन्तयामि" चौरप० गणनया आगते ५फलादौ (कालि)"चेतस्व पङ्क्तितुल्यचतुर्भुजस्य कर्णौ ततश्च गणितं गणक! प्रचक्ष्व"। "सूर्य्योन्मितस्य गणितं वद तत्र किं स्यात्" लीला०।

गणिताध्याय पु० गणितम् ग्रहगतिस्थित्यादिगणनमधीयतेऽत्र। अधि+इ–आधारे घञ्। सि०शि०ग्रन्थान्तर्गते अध्या-

यभेदे तत्र च प्रतिपाद्यविषयाश्च प्रथमं ग्रहाणां मध्यमगत्यादिकम् । ततः कालमानम् ततो भगणाः। मध्यग्रहस्पष्टाकरणम् ग्रहकक्षामानम् । प्रत्यब्दशुद्धिः । अधिमासादिनिर्णयः। स्पष्टग्रहानयनम् । त्रिप्रश्नाधिकारः । पर्व्वसम्भवः । चन्द्रग्रहणम् सूर्य्यग्रहणम् ग्रहच्छाया । ग्रहोदयास्तमनादि । ग्रहशृङ्गोन्नतिः । ग्रहयुतिः । भग्रहयुतिः पाताधिकारश्चेति । [गणनाकर्त्तरि ।

गणितिन् त्रि॰ गणितमनेन गणित+इष्टा॰ कर्त्तरि इनि ।

गणिपिटका स्त्री हेमचन्द्रोक्ते आचाराङ्गादिषु द्वादशसु जिनानामङ्गेषु । यथा "आचाराङ्गं सूत्र कृतं२ स्थानाङ्गं३ समवाययुक्४ । पञ्चमं भगवत्यङ्गं५ ज्ञाता धर्म्मकथा६ ऽपि च । उपासकाऽन्तकृत्७ अनुत्तरोपातिकाद८ दशाहः९ । प्रश्नव्याकरण१०ञ्चैव विपाकश्रुत११ मेव च । इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुनः । दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्गणिपिटकाह्वया"

गणेय त्रि॰गण–एय । गणनीये संख्येये अमरः ।"गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्" नैष॰ ।

गणेरु पु॰ गण–बा॰ एरु । १कर्णिकारवृक्षे, २वेश्यायां ३हस्तिन्याञ्च स्त्री मेदि॰ । [त्रिका॰ ।

गणेरुका स्त्री गणेरुषु वेश्यासु कायति कै–क । १कुट्टिन्याम्

गणेश पु॰गणानामीशः। १स्वनामख्याते देवे २शिवे च । गणेशोत्पत्तिः इभाननशब्दे ९८१पृ॰उक्ता तस्य वक्रतुण्डकपिलचिन्तामणिविनायकादिरूपेण प्रादुर्भावकथा स्कन्दपु॰ गणेशख॰ उक्ता । तत एवावसेया विस्तरभयान्नोक्ता । गणेशस्य परब्रह्मरूपत्वं नामभेदात् तद्भेदाश्च गणपति तत्त्वग्रन्थे विस्तरेणोक्ता दिङ्मात्रमुदाह्रियते । "एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञः एष भूतपतिरेष भूतलय एष सेतुर्विधरणः प्रधानत्त्वत्रपतिर्गणेशः इति" श्रुतिप्रसिद्धसर्वेश्वरादिपदवद्गणेशपदस्य नित्यसिद्धेश्वरपरत्वम् दृश्यते इत्युपक्रम्य "तस्मात् प्रधानत्त्वत्रपतिर्गणेशः" इति श्रुतेः "गुणत्रयस्येश्वरोऽसि न नाम्ना त्वं गणेश्वरः" इति विनायमसंहितावचनाच्च गणशब्दाभिहितस्य सत्वादिगुणसंघातस्य पतिर्गणेश इति सिद्धमित्युक्तम्"। अन्ते च नमः सहमानायेत्याद्यनुवाकैस्तस्य सर्व्वेषां नाम्नां सङ्कलनेन एकोननवत्यधिकशतद्वयम् इत्युक्तम् । गणपतिभेदाश्च आगमसन्त्वैर्व्वैदमन्त्वैर्वाराधनीया इत्यप्युक्तम् । तन्त्रे तु अन्यथा संख्योक्ता यथा शारदतिलकराघवटीकायाम् "विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ । विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकदद्दन्तकाः । गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वकः । शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः । गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च त्रिलोचनसंज्ञकः । लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ । आमोददुर्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः । एकपादो द्विजिह्वश्च शूरवीरः षण्मुखः । वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः । सेनानीर्ग्रामणीर्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः । जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः। भक्ष्यप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः। व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे । तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः। पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः" । तेषाञ्च पञ्चाशच्छक्तयस्तत्रोक्ता यथा "ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती । स्वाहा मेधा कान्तिकामिन्यौ मोहिन्यपि वै नटी । पार्वती ज्वालिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी। उमा तेजोवती सत्य विघ्नेशानी सुरूपिणी । कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिकासिता । रमा च महिषी प्रोक्ता मञ्जुला च विकर्णपा । भ्रुकुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा । यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा । लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा । भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी शुभदा मता । कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः । सर्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः । रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरारुणाः" ।

गणेशकुण्ड न॰ नर्म्मदास्थकुण्डभेदे । तत्कुण्डाविर्भावकथा स्कन्दपु॰ गणेशख॰११ख॰ यथा "पार्वती सिन्दूरेणाथ दृष्टा सा पर्य्यलीवने । प्रसुप्तां गिरिजां वीक्ष्य प्रसुप्तं मां (शिवम्) च षण्मुख ! । प्रविवेशोदरं दैत्य उमाया वायुरूपधृक् । छित्त्वा नखैः करे धृत्वा गर्भस्थमस्तकं बहिः । निर्गत्य तच्छिरस्त्यक्तं विन्ध्याचलसमीपतः । यत्रास्ते शर्म्मदात्री सा नर्मदा दुरितापहा । मुक्तिदा सर्वजन्तूनाम् तपसां सिद्धिदायिनी । गणेशकुण्डं तत्राभूत्पतद्यत्र तच्छिरः । तदादि नर्मदान्तःस्था कुण्डान्तःस्थास्तथोपलाः । आसन् ये रक्तवर्णाभा गणेशास्तेऽभवन् भुवि"। [शब्दार्थचि॰

गणेशकुसुम न॰ गणेश इव रक्तत्वात् कुसुमम् । रक्तकुसुमे।

गणेशखण्ड न॰ स्कन्दपुराणान्तर्गते गणेशाविर्भावादिवेदके खण्डभेदे ।

गणेशजननी स्त्री त० । १दुर्गायां "गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती" तन्त्र० गणेशमात्रादयोऽप्यत्र ।

गणेशभूषण न०गणेशं भूषयति भूषि—ल्यु । सिन्दूरे राजनि० तस्य ध्याने "सिन्दूरशोभाकरम्" इत्युक्तेः सिन्दूरस्य तथात्वम् सिन्दूरेण शोभाकरमिति तदर्थः ।

गणेशान पु० गणानामीशानः । गणेशे "गणेशानं करिगणेशानाननमनामयम्" काशीख० । "ततः सस्मार हेरम्बं व्यासः सत्यवतीसुतः । स्मृतमात्रो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः" भा० आ० १३ अ० । २शिवे च ।

गणेश्वर पु० गणानामीश्वरः। १गणेशे २शिवे च । गणात्मक ईश्वरः।३रुद्रादिषु त्रयस्त्रिंशत्संख्यदेवेषु च । ते च रुद्रादयः ११ आदित्याः १२ वसवः ८ अश्विनौ२। एते त्रयस्त्रिंशत् । रुद्रादीन् एतान् अभिधाय"एते देवास्त्रयस्त्रिंशत् सर्वभूते गणेश्वराः" भा० आनु० १५०अ० ।

गणोत्साह पुंस्त्री गणे गणभावे सम्भूयकरणे उत्साहोऽस्य । गण्डके त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गण्ड पु०गडि+वदनैकदेशे अच् । १कपोले(गाल)२हस्तिकपोले च अमरः।३गण्डके पुंस्त्री०४वीथ्यङ्गे५पिटके६चिह्ने७वीरे ८हयभूषणे ९बुद्बुदे च मेदि०।१०स्फोटके ११ग्रन्थौ रमानाथः। विष्कुम्भादिषु १२दशमे योगे ।१३अश्विन्यादिनक्षत्राणां दण्डभेदे । गण्डमाह ज्यो०त० "अश्विनी मघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाड़िकाः । अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः । मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः । तत्र जातस्य दोषा यथा । सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम्" "मूलयाः प्रथमे पादे पितुर्वपुर्विनश्यति । द्वितीये नियतां पीड़ां मातुः कुर्य्यात् पितुस्तथा । तृतीये धननाशञ्च चतुर्थे सर्वसम्पदः । व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्ववत् ।" "दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् । नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पार्वतीम् ।" विस्तरस्तु मुहूर्त्तचिन्तामणौ पीयूषधारायाञ्चोक्तो यथा । "अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठान्त्यमूलादिभवं हि नारदः । वसिष्ठ एकद्विघटीमितं जगौ बृहस्पतिस्त्वेकघटीप्रमाणकम् । अथोचुरन्ये प्रथमाष्टघट्योमूलस्य शाक्रान्तिमपञ्चनाड्यः । जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा मुखं पिताऽस्याष्टसमा न पश्येत्" । "आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे, द्वितीये जननी तृतीये । धनं चतुर्थोऽस्य शुभोऽथ शान्त्या सर्वत्र सत् स्यादहिभे विलोमम् । स्वर्गे शुचिप्रोष्ठपदेषमाघे भूमौ नभःकार्त्तिकचैत्रपौषे । मूलं ह्यधस्तात्तु तपस्यमार्गवैशाखशुक्रे ष्वशुभं च तत्र । गण्डान्तेन्द्रभम्मूलपातपरिवव्याघातगण्डावमे संक्रान्तिव्यतिपातवैधृतिसिनीबालीकुहूदर्शके । वर्ज्ये कृष्णचतुर्दशीषु यमघण्टे दग्धयोगे मृतौ विष्टौ सोदरभे जनिर्न पितृभे शस्ता शुभा शान्तितः"मु०चि०। एतद्व्याख्या पी०धा० "अत्राभुक्तमूलस्यानेके भेदाः तत्रैकस्तावदयं भेदः ज्येष्ठानक्षत्रान्ते भवं ज्येष्ठान्त्यं मूलादौ भवं मूलादिभवं ज्येष्ठान्त्यजातं घटीचतुष्टयं मूलादिजातं घटीचतुष्टयं मिलित्वाष्टौ घटिकाः प्रहर इति यावत्तावान् कालोऽभुक्तमूलाख्यः (गण्डाख्यः) इति नारद आह (उपलक्षणत्वादश्लेषान्तिमघटीचतुष्टयं मघादिमघटीचतुष्टयं चाभुक्तमूलाख्यः कालः यदाह नारदः"यो ज्येष्ठामूलयोरन्तरालप्रहरजः शिशुः। अभुक्तमूलजः सार्पमघानक्षत्रयोरपीति"। तथापरोभेदः एकेति ज्येष्ठान्ते एकघटीमितं मूलादौ घटीद्वयमितमेवं मिलित्वा त्रिघटिकमभुक्तमूलं स्यादिति वसिष्ठमुनिर्जगौ यदाह वसिष्ठः "ज्येष्ठान्त्यपादघटिकामितमेव केचिन् मूलं ह्यभुक्तमपरे पुनरामनन्ति । मूलाद्यपादघटिकाद्वितयेन सार्द्धमष्टौ समाःपरिहरेदिह जन्मभाजमिति"समा वर्षाणि। अथान्योभेदः एकेति ज्येष्ठान्त्यार्द्धघटिका मूलाद्यार्द्धघटिका मिलित्वा एकघटी प्रमाणमस्य तदेकघटीप्रमाणकं"शेषाद्विभाषा"इति पा०कप् तादृशमभुक्तमूलं स्यादिति बृहस्पतिर्जगौ तदाह गुरुः"ज्येष्ठान्त्यघटिकार्द्धञ्च मूलादौ घटिकार्द्धकम्। तयोरन्तर्गता नाड़ी ह्यभुक्तमूलमुच्यत"इति अथेतरो भेदः अथेति अथशब्दः पादपूरणे मूलनक्षत्रस्य प्रथमा आदिमा अष्ट घटिकाः शाक्रस्य ज्येष्ठायाः अन्तिमाः पञ्च नाड्यः पञ्च वटिकाः। एवमुभयोर्ज्येष्ठा मूलयोरन्तरालवर्त्तिन्यस्त्रयोदशघटिका अभुक्तमूलमिति लोका ऊचुः। "ज्येष्ठान्त्यघटिकाः पञ्च मूलाद्या वसुनाड़िकाः। अभुक्तमूलमित्युक्तं तत्र जातं शिशुं त्यजेदिति"स्मरणात्। एवमभुक्तमूलस्यानेकभेदसम्भवे कः साधीयान् पक्ष इति चेत् उच्यते नारदोक्तः पक्ष एव साधीयान् किमत्र प्रमाणमिति चेत् शृणु बहुमुनिसंवाद एवात्र प्रमाणं तदाह कश्यपः ज्येष्ठान्त्यमूलयोरन्तरालयामोद्भवः शिशुः। अभुक्तमूलजः सोऽप्यश्लेषापितृभयोरपीति"। वसिष्ठोऽपि "भुजङ्गपौर-

न्तरपौष्णभानां तदग्रभानाञ्च यदन्तरालम्। अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्र भवां सुताञ्चेति”। अतएव पूर्वमुक्ते वसिष्ठवाक्ये केचिदित्यन्यमताभिप्रायेण यतस्तद्वाक्ये केचिदिति अपरे इति चेत्युक्तिरस्ति यद्येवं घटीन्यूनाधिकभावाभिधायिनां प्रागुक्तवाक्यानां का गतिरिति चेत्। उच्यते दोषस्याधिक्याल्पत्वसूचनमेव गतिः। अथाभुक्तमूलसंज्ञाकथनस्य प्रयोजनमाह जातमिति। तत्राभुक्तमूलाख्ये काले जातं शिशुं बालकम् उपलक्षणत्वात्तत्र जातां कन्यां वा पिता परित्यजेन्निष्कासयेत् “त्यजेत् सुतं तत्रभवां सुताञ्चेति”वसिष्ठोक्तेः। यद्यशक्यं निष्कासनं स्यात्तदा किं कार्य्यमित्यत आहवेति वा अथ वा पूर्वपक्षकर्त्तव्यताशक्तौ पिताऽस्य शिशोः कन्याया वा मुखमष्ट समाः अष्टौ वर्षाणि “संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा” इत्यमरः तावत् कालं न पश्येत् यदाह नारदः“अभुक्तमूलजं पुत्रं पुत्रीमपि परित्यजेत्। अथवाब्दाष्टकं तातस्तन्मुखं न विलोकयेदिति’। च्यवनोऽपि “अभुक्तमूलभेभवं परित्यजेच्च बालकम्। समाष्टकं पिताऽथ वा न तन्मुखं विलोकयेत्” इति गण्डान्तदोषस्तु विवाहप्रकरणे वक्ष्यत इति कृत्वाऽत्र नोक्तः (तच्चोपयमशब्दे१२५८पृ°दर्शितम्)। अथ प्रसङ्गान् मूलाश्लेषा जातस्य बालस्य चरणवशेन शुभाशुभफलमुपजात्याह आद्ये इति मूलनक्षत्रस्याद्ये पादे प्रथमे चरणे चतुर्थांशे इति यावत् तत्र जातस्य शिशोः कन्याया वा पिता नाशं मरणमुपैति प्राप्नोति तथा मूलद्वितीयपादे जननी माता नाशमुपैति। तथा तृतीयमूलपादे धनं द्रव्यं नाशमुपैति चतुर्थो मूलपादोऽस्य शिशोः शुभः शुभफलदः। उक्तञ्च ब्रह्मपुराणे“मूलाद्येंऽशे पितुर्नाशो द्वितीये मातुरेव च। तृतीये धनधान्यादिनाशस्तुर्य्ये धनागमः” इति। तुर्य्ये चतुर्थे रत्नमालायाम् “तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ। तृतीयके धनक्षयस्तुर्यकः शुभावहः” इति। अत्र पितुर्बहुस्त्रीकत्वेऽपि स्वमातुरेव नाशो वाच्यो न सापत्नमातुः यदाह कश्यपः “मूलाद्यपादजो हन्ति पितरन्तु द्वितीयजः। मातरं स्वां तृतीयोऽर्थान् सुहृदश्च तुरीयजः” इति। यतो मातृशब्दः सापत्नमातुरपि वाचकः। यदाह गौतमः “पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तदपत्यानि मातुलेयानीति। अतः स्पष्टार्थमेव कश्यपवाक्ये स्वामिति पदोपादानम्। अत्र विशेषो वसिष्ठसंहितायां “मूलाद्यपादो दिवसे यदि स्यात्तज्जः पितुर्नाशनकारणं स्यात्। द्वितीयपादो यदि रात्रिभागे तदुद्भवो मातृविनाशकःस्यात्। मूलाद्यपादो यदि रात्रिभागे तदात्मनो नास्ति पुनर्विनाशः। द्वितीयपादो दिनगो यदि स्यान्न मातुरल्पोऽपि तदास्ति दोषः”इति। नारदसंहितायाञ्च “दिवाजातस्तु पितरं रात्रौ तु जननीं तथा। आत्मानं सन्ध्ययोर्हन्ति नान्यगण्डं विवर्जयेदिति”। एतदेव मातापितृगण्डमिति जीर्णा व्यवहरन्ति। अथ दोषसत्त्वे किं कार्य्यमत आह अथेति। अथानन्तरं शान्त्या मूलाश्लेषाशान्त्यास्वनुष्ठितया सर्वत्र चरणचतुष्टयेऽपि शुभमनिष्टफलनाशकं कल्याणं स्यात् उक्तञ्च वसिष्ठेन ‘नैर्ऋत्यभौजङ्गमगण्डदोषनिवारणायाभ्युदयाय नूनम्। पितामहोक्तां रुचिरां च शान्तिं प्रवच्मि लोकस्य हिताय सम्यक्। शास्त्रोक्तरीत्या खलु सूतकान्ते मासे तृतीयेऽप्यथ वत्सरान्ते” इति। नैर्ऋत्यं मूलं तद्दोषः। भौजङ्गमश्लेषा तद्दोषः गण्डो वक्ष्यमाणस्तद्दोषश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति न्यायात् अतस्तद्दोषाणां निवारणं तदर्थम् अतएव कश्यपेन ‘‘तद्दोषशमनार्थे हि शान्तिं कुर्य्यात् प्रयत्नतः’’इति सामान्यत उक्तम्। अत्र वसिष्ठवाक्ये कालत्रयकथनं सामर्थ्यासामर्थ्यकृतं ध्येयं तथा हि यदि मातुः शीतोदकस्नाने सामर्थ्यं स्यात् तदा सूतकान्त एव शान्तिस्तत्राप्यशक्तौ तृतीये मासि शान्तिः दीर्घरोगादिना तदाप्यशक्तिश्चेत्तर्हि वर्षसमाप्तिदिवसे शान्तिः। मातृगण्डे तु विशेषस्तेनैवोक्तः ‘‘मातृगण्डे सुते जाते सूतकान्ते विचक्षणः। कुर्य्याच्छान्तिं तदृक्षे वा तद्दोषस्यापनुत्तये इति’’ शिष्टास्तु सर्वत्र यस्मिन्नक्षत्रे जन्म तन्नक्षत्र एव शान्तिरिति व्यवहरन्ति। ननु मूलपादचतुष्टयेऽपि शान्तिः कर्त्तव्येत्युक्तं तत्र चतुर्थचरणस्य शुभफलत्वात् शान्तिरयुक्तेति प्रतिभाति ‘‘अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्तायोपजायते’’ स्मरणात्। उच्यते यद्यपि चतुर्थचरणे धनागमरूपं शुभफलमभिहितं तथापि कश्यपेन ‘‘सुहृदश्चतुरीयजः’’इति सुहृन्नाशरूपस्य फलस्यानिष्टस्योक्तेस्तदपाकरणार्थमवश्यं कर्त्तव्या शान्तिः। न हि कस्यचिद्वैरिनाशवन्मातुलाद्यनेकसुहृन्नाश इष्टः मूलर्क्षपादे पुरुषकन्ययोरशुभफलकथनाच्च। मूलर्क्षस्तु समनन्तरमेव मया वक्ष्यते यदि मूलाश्लेषादिदोषसम्भवे शान्तिर्न क्रियते तदानिष्टं भवति एवेत्याह नारदः ‘‘वत्स-

रात् पितरं हन्ति मातरं तु त्रिवर्षतः। द्युम्नं वर्षद्वये-नैव श्वशुरं नववर्षतः। जातं बालं वत्सरेण वर्षैः पञ्च-भिरग्रजम्। मातुलं चाष्टभिर्वर्षैरनुक्तान् हन्ति सप्तभिः। तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत प्रयत्नाद्विधिपूर्वकमिति" द्युम्नं धनं तस्मादवश्यं चरणचतुष्टयेऽपि शान्तिर्विधेयेति। व्यहिमे विलोममिति। अहिमे अश्लेषायामुक्तं फलं विलोमं विपरीतं ज्ञेयं तद्यथा मूलस्य प्रथमे पादे पितृनाश इति फलमुक्तं तत्फलमश्लेषाचतुर्थपादोत्पन्नस्य स्यात् मूलस्य द्वितीयपादे मातृनाश इत्युक्तं फलं तदश्लेषातृतीयचरणोत्पन्नस्य स्यात् अर्थनाशस्तृतीयचरणे इत्युक्तं तदश्लेषाद्वितीयपादजातस्य स्यात् मूलस्य चतुर्थपादः शुभ इत्युक्तं तदश्लेषाप्रथमचरणोत्पन्नस्य स्यादित्यर्थः। तदाह कश्यपः "फलं तदेव सार्पर्क्षे प्रतीपं त्वन्त्यपादतः" इति। वशिष्ठोऽपि "मूलाद्यपादजनितः पितरं निहन्ति द्वैतीयजः स्वजननीं त्रिपदेऽर्थहन्त्रम्। तौरीयजः शुभकरः फलमेतदेव वैलोमतो भुजगधिष्ण्यभवस्य सर्वमिति"। द्वितीय एव द्वैतीयः प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थेऽण् एवं तौरीयवैलोमशब्दौ साध्यौ। अयमर्थः स्पष्टमुक्तो भास्करव्यवहारे "सार्पांशे प्रथमे राज्यं द्वितीये तु धनक्षयः। तृतीये जननीनाशश्चतुर्थे मरणं पितुरिति"। अंशस्वरणः अत्र लग्नादिदौष्ट्ये सति दुष्टफलमविकलं भवतीत्याह बादरायणः "मूलसार्पादिजं दौष्ट्यं स्यात् सम्पूर्णन्तु लग्नपे। सक्रूरेऽब्जे च विबले शुभदृष्टिविवर्ज्जिते" इति। अतः यथा अश्लेषादौष्ट्येऽपि शान्तिकं विधेयं तथाश्लेषान्त्यमघादिस्थान्तरालप्रहरात्मका भुक्तमूलाख्यकालेयोऽभिर्विहितस्तत्रोत्पन्नस्यापि शान्तिकं विधेयम्। अत्र सम्मतिवाक्यं प्रागभिहितं तत्र मूलशान्तिरश्लेषाशान्तिश्च गण्डान्तेन्द्रभेति पद्यव्याख्यानानन्तरं लिखिष्यते"।"अथात्र प्रसङ्गान्मूलवृक्षविचारोऽभिधीयते जयार्णवे मूलस्तम्भस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा। मुनयोऽष्टौ दिशो रुद्राः सूर्याः पञ्चाङ्कयोऽग्नयः। मूले तु मूलनाशः स्यात् स्तम्भे वंशविनाशनम्। त्वचि१० मातुर्भवेत् क्लेशः शाखायां११ मातुलस्य च। पत्रे१२ राज्यं विजानीयात् पुष्पे५ मन्त्रिपदं स्मृतम्। फले ४च विपुला लक्ष्मीः शिखायां३ मल्पजीवितमिति" अस्य मूलाख्यस्य पुरुषस्याङ्गेषु घटीविन्यासस्तत्रैव। "मूलस्य घटिकान्यासो मूर्ध्नि पञ्च५ नृपो भवेत्। मुखे सप्त७ क्षतिः पित्रोः स्कन्धे वेदा४ महाबलः। बाह्वोरष्टौ बली पाण्योस्तिस्रो३ हस्तान्वितो भवेत्। हृदि खेटाः९ भूपमन्त्री नाभौ द्वौ२ ब्रह्मविद्भवेत्। गुह्ये दश१० ऽतिकामी स्याज्जानुनोः षण्६ महामतिः। पादयोः षण्६ मतिस्तस्येत्युक्तवान् कमलासनः" इति। अथ मूलोद्भूतायाः कन्यायाः फलार्थं मूलाङ्गविभागस्तत्रैव। "चतस्रो४ नाडिकाः शीर्षे कुर्वन्ति पशुनाशनम्। मुखे षट्६ धनहानिश्च कण्ठे पञ्च धनागमः। कौटिल्यं हृदये पञ्च बाह्वोर्वित्तागमं च तत्। वेदाः४ पाण्योर्दयाधर्म्मं वेदा ४ गुह्येऽतिकामिनी। ज्येष्ठमातुलनाशश्च जङ्घयोर्युगं४ नाडिकाः। ज्येष्ठभ्रातृविनाशश्च चतस्रो जानुयुग्मके। पादयोर्दश१० नाड्यश्च तत्र वैधव्यमादिशेत्। इति मूलप्रसूतायाः फलमीरितमीदृशमिति" अस्यार्थः शीर्षे चतस्रो ४ वटिकाः मुखे षट्६ कण्ठे पञ्च५ हृदये पञ्च५ बाह्वोर्बाहुद्वये पञ्चपञ्चेति५ वीप्सा। पाण्योर्मणिबन्धादधो भागयोश्चतस्र इत्यत्रापि वीप्सा। गुह्ये चतस्रः ४ जङ्घयोर्जङ्घाद्वये द्वे द्वे २।२ एवञ्चतस्रः जानुद्वये द्वे द्वे एवं चतस्रः पादयोः पादद्वये पञ्चपञ्चेत्येवं दश१० एवं मिलित्वा षष्टि६०र्घटिका भवन्ति। अथाश्लेषाजातयोः पुत्रकन्ययोरङ्गविभागेन फलं तत्रैवोक्तम् मूर्ध्नि पञ्च५ पुत्राप्तिर्मुखे सप्त७ पितृक्षयः। नेत्रे द्वे२ जननीनाशो ग्रीवायां स्त्रीषु लम्पटः। स्कन्धे वेदा ४ गुरौ भक्तिर्हस्तेऽष्टौ दच बली भवेत्। हृद्येकादशभि११श्चात्मघाती संजायते नरः। द्वाभ्यां नाभौ भ्रमः,षड्भिर्गुदे नन्देऽष्टस्तपोधनः। पादे पञ्च५ धनं हन्ति सार्पादेतत्फलं क्रमादिति"। अथाश्लेषोत्थोऽपि तत्रैवोक्तः फलं पुष्पं दलं शाखा त्वग्लता कन्द एव च। सार्पवल्ल्या दश१० चां५ कं९ स्वर७ विश्वा१३ कों१२ सागराः ४। नाडिकास्तद्भवे बाले फलं ज्ञेयं यथाक्रमम्। श्रीः श्रीराजभयं हानिर्मातृपितात्मसंक्षयः" इति। अयञ्च विभागो नक्षत्रस्य षष्टि६०घटिकात्मकत्वे ज्ञेयः न्यूनाधिकत्वे तु त्रैराशिकसह्यम्"।

वशिष्ठेनान्येष्वपि कियत्सु नक्षत्रेषु जातस्यारिष्टमुक्तं "चित्राद्यर्द्धे पुष्यमध्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधिष्ण्यपादे तृतीये। जातः पुत्रश्चोत्तराद्ये विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं चात्मनाशम्। द्विमासश्चोत्तरादोषः पुष्ये चैव त्रिमासकः। पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्रा षाण्मासिकं फलमिति" अत्रोत्तराशब्देनोत्तराषाढा गृह्यते पूर्वाषाढासाहचर्यात्। अत एष्वपि नक्षत्रेषु यथाशक्तिमूलव-

च्छान्तिकं दोषपरिहारार्थं विधेयम् परन्त्वत्र देवताभेद एव केवलं ध्येयः । स च तत्तत्स्वामिकृतः तत्तन्मन्त्राश्च वेदादेवावगन्तव्यास्तच्छान्तिकञ्च तिथिगण्डान्तशान्त्यादस्माभिर्वक्ष्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन” पी०धा०। अथ मूलनिवासं सफलमिन्द्रवज्राच्छन्दसाह स्वर्गे इति शुचिराषाढ़ः प्रौष्ठपदो भाद्रपदः इष आश्विनः माघः प्रसिद्धः एषु मासेषु मूलं मूलनक्षत्रं स्वर्गेऽस्ति स्वर्गे निवासस्तस्य । नभाः श्रावणः अन्ये प्रसिद्धाः श्रावणकार्त्तिकचैत्रपौषेषु भूमौ मूलं तिष्ठति । तपस्यः फाल्गुनः शुक्रो ज्येष्ठः अन्यौ प्रसिद्धौ फाल्गुनमार्गशीर्षवैशाखज्यैष्ठेष्वधस्तात्पाताले मूलं तिष्ठति एष मूलनिवास उक्तः एतत्फलञ्च मूलनक्षत्रं यदा यस्मिन्मासे यत्र वसति तत्रैव स्वर्गभूमिपातालेष्वेवोक्ताशुभाशुभफलं ददाति अयमत्र तात्पर्य्यार्थः द्रव्याद्यभावेन शान्तिकं कर्त्तुमशक्नुवतः पुंसः स्वर्गपातालनिवासित्वेन मूलस्यारिष्टदोषस्तथा न प्रभवेत् यदा तु भूमावेव निवासस्तदा दोषनिवारणं नैव स्यादित्यशक्तेनापि शान्तिकं विधेयं नैतावता प्रागुक्ते विषये शान्त्यभाव एव किन्तु यथाशक्ति तत्रापि शान्तिकं विधेयं शक्तेन तु सर्व्वत्रैव विधेयम् तदुक्तं ज्योतिषार्णवे “मार्गफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठे मूलं रसातले । माघाश्विननभस्येषु शुचौ मूलं सुरालये । पौषश्रावणचैत्रेषु कार्त्तिके भूमिसंस्थितम् । भूमिष्ठं दोषबहुलं स्वल्पमन्यत्र संश्रितम्” क्वचित् सौरमासपरत्वेन मूलनिवासोऽभिहितः “वृषालिसिंहेषु घटे च मूलं दिविस्थितं युग्मतुलाङ्गनान्त्ये । पातालगं मेषधनुःकुलीरनक्रेषु भूमाविति संस्मरन्ति। स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले च धनागमः। मर्त्यलोके यदा मूलं तदा शून्यं समादिशेदिति” ज्योतिषतत्त्वेऽभिहितत्वात्” पी०धा०। अथ मूलप्रसङ्गाद्दुष्टेषु गण्डान्तादिनिमित्तेषु सत्सु जातस्यारिष्टं सपरिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह गण्डान्तेति एतेषु पदार्थेषु सत्सु जनिः शिशोरुत्पत्तिर्न शस्ता दुष्टफलदा गण्डान्तः सन्धिविशेषः स त्रिविधो नक्षत्रतिथिलग्नभेदेन तल्लक्षणं ज्येष्ठा पौष्णभेत्यादिना वक्ष्यति इन्द्रभं ज्येष्ठानक्षत्रं स्थूलः स्थूलाख्यो दुष्टयोगः पातो महापातो गणितसाध्यो, व्यतीपाताख्यो वैधृताख्यश्च परिघव्याघातगण्डा अपि दुष्टयोगाः अवमस्तिथिक्षयः संक्रान्तिः सूर्य्यस्य राश्यन्तरसंक्रमपुण्यकालः व्यतीपातवैधृतौ सप्तदशसप्तविंशतितमौ दुष्टयोगौ सिनीवाली दृष्टेन्दुरमावास्या। कुहूर्नष्टेन्दुरमावस्या “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः” इत्यभिधानात् दर्शश्चन्द्रदर्शनरहितामावास्या एतच्चाग्रे सम्यक् प्रतिपादयिष्यते वज्रे दुष्टयोगे कृष्णे कृष्णपक्षे चतुर्दशी बहुवचनमाद्यत्वभिप्रायं यमघण्टे मघाविशाखेत्युक्ते दुष्टयोगे दग्धयोगे सूर्य्येशपञ्चाग्निरसाष्टनन्दा इत्युक्ते दुष्टयोगे केचित्तु चापान्त्यगे गोघटगे पतङ्ग” इति वक्ष्यमाणो दुष्टयोग इति व्याचख्युः स्मृतौ द्वीशात्तोयादित्यादिनोक्ते मृत्युयोगे विष्टौ भद्रायां सोदरस्य भ्रातुर्भगिन्या वा भे नक्षत्रे पितृभे माता च पिता च पितरौ तयोर्भे मातृभे पितृभे च एषु निमित्तेषु सुतस्य सुताया जन्म चेत् स्यात्तदनिष्टकृत् स्यादित्यर्थः। दुष्टनिमित्तस्योपलक्षणत्वात् सूर्य्यचन्द्रग्रहणजन्मत्रीतरजन्माद्यनिष्टं सजातीयापत्यत्रयप्रसवानन्तरं विजातीयापत्यप्रसवस्त्रीतरः तथा पुत्रत्रयप्रसवानन्तरं कन्याया जननं कन्यात्रयप्रसवानन्तरं पुत्रस्य जननम् अतएव त्रिभ्यः सजातीयेभ्यः इतरो विजातीयस्त्रीतरः स्त्री च त्रीतरेति व्युत्पत्तिश्च त्रीतरश्च त्रीतरा च त्रीतरौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः अथ परिहारोऽप्युच्यते सा जनिः शान्तितो वसिष्ठाद्यृषिप्रोक्तायाः शान्त्याः शुभा परिणामे सुखदायिनी शारीरक्लेशानुभवपूर्वकनीरोगदीर्घायुष्ट्व शिशोः स्यादित्यर्थः । अत्र मूलवाक्यानि लिख्यन्ते । तत्र प्राक्पद्यप्रतिज्ञातसकलशान्तिसामान्यकर्मौपयिकी च मूलशान्तिस्तावदुच्यते । शौनक उवाच । अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धनस्यापि कुले शान्तिहिताय च । त्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाब्दात् प्रदर्शनम् । अभुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते । अदर्शने वापि पिता स तु तिष्ठेत् समाष्टकम् । एवं च दुहितृत्रयं मूलजातफलं बुधैः । मुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिहोमस्य यत्नतः । जातस्य जननाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे दिने । समाष्टके वा मतिमान् कुर्य्याद्वै शान्तिमादरात् । यदेव शान्तिकं कुर्य्यात् कर्म तत्तु प्रचक्ष्महे” अधिकं तत्र द्रष्टव्यम् ।

“गण्डेषु स्फुटरचनाजपत्रवल्ली” “गण्डोज्ज्वलासुज्ज्वलनाभिचक्रया” इति च माघः ।

गण्डक पुं स्त्री गण्ड+स्वार्थे क । (गाण्डार) १पशुभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २गण्डशब्दार्थे तस्य हयभूषणपरत्वेऽपि क्वचित् भूषणमात्रपरतेत्यभिप्रायेण “व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा (बालग्रीवा) च” काद०। ३यन्यौ

"गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान् मन्त्रगण्डकान्"काद०
स्फोटकरोगे "अनेकवेत्राघातनिर्मितबद्धगात्रगण्डकम्"
काद०। गण्डकी नदी सन्निकृष्टतयाऽस्त्यस्य अच्।
गण्डकप्राचीस्थदेशभेदे तत्रवासिषु तन्नृपेषु बहुव०
"ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः। विजि-
त्याल्पेन कालेन"भा०स०२८अ० भीमप्राचीजयोक्तौ।

गण्डकी स्त्री गण्ड+जातौ ङीष्। १गण्डकी गण्डकजा-
तिस्त्रियाम्। २नदीभेदे ३तदधिष्ठातृदेवीभेदे च सा
च विष्णुसेवया शालग्रामशिलाखनित्वं लेभे तत्-
कथा। वराहपु०
"गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विभो!। शीर्णा-
पर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम्। दिव्यं वर्षशतं
तेपे विष्णुं चिन्तयती सदा। ततः साक्षाज्जगन्नाथो
हरिर्भक्तजनप्रियः। उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः
प्रणतवत्सलः। गण्डकि! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा वि-
स्मितोऽनघे!। अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय
सुव्रते!। किं देयं तद्ददस्याशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि!।
गण्डक्यपि पुरोदृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम्। दण्डवत्
प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे।" "ततो हिमांशो!
सा देवी गण्डकी लोकतारिणी। प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा
मधुरं वाक्यमब्रवीत्। यदि देव! प्रसन्नोऽसि देयो मे
वाञ्छितो वरः। मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो! मत्
पुत्रतां व्रज। ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास
गोपते!। किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्ग-
लुब्धया। दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोचनम्।
इत्येवं कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम्। गण्डकी
मवदत् प्रीतः शृणु देवि! वचो मम। शालग्रामशिला
रूपी तव गर्भगतः सदा। तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानु-
ग्रहकारणात्। मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा
भविष्यसि। दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवाव-
गाहनात्। हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम्।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः। तर्पयेत्
स्वपितॄंश्चापि तारयित्वा दिवं नयेत्। स्वयम् मम प्रियो
भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति। यदि त्वय्युत्सृजेत्
प्राणान् मम कर्मपरायणः। सोऽपि याति परं स्थानं
यत्र गत्वा न शोचति। एवं दत्त्वा वरान् देव्यै तत्रै-
वान्तरधीयत। ततः प्रभृति तिष्ठामः चेतेऽस्मिन् शश-
लाञ्छन!"। "गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं
स्मृतम्। पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम्"
स्मृतिः। सा च शोणनदसन्निकृष्टस्थाने गङ्गायां सङ्गता
हरिहरक्षेत्रतया च तत्सङ्गमस्थानं प्रसिद्धम्। "गण्ड-
कीञ्च महाशोणां सदानीरां(करतोयाम्)तथैव च। एक-
पर्वतके सद्यः क्रमेणैवाव्रजन्त ते" भा०स०१९अ०"गण्ड-
कीन्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम्। वाजपेयम-
वाप्नोति स्वर्ग्यं लोकञ्च गच्छति" भा०व० ८४। "गण्डक्या
उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे। सिंहस्थं मकरस्थञ्च
गुरुं यत्नेन वर्ज्जयेत्" मलमा० त०।

गण्डकारी स्त्री गण्डं ग्रन्थिं भग्नसंयोजनरूपं करोति
कृ—अण् गौ० ङीष्। (हातजोड़ा) १वराहक्रान्ताया-
मोषधौ रत्नमा०। २खदिरवृक्षे शब्दच०।

गण्डकाली स्त्री गण्डेषु ग्रन्थिषु काली। १खदिरीवृक्षे
२समङ्गायाम् अमरः। [शब्दे तस्य तत्पुत्रत्वकथा दृश्या

गण्डकीपुत्र पु० ६त०। १शालग्रामे शिलाभेदे। गण्डकी-

गण्डकीशिला स्त्री गण्डक्यामुत्पन्ना शिला। शालग्राम-
शिलायाम्। [मदे हारा०।

गण्डकुसुम न०गण्डस्य हस्तिकपोलस्य कुसुममिव। १हस्ति-

गण्डकूप पु० गण्डे गण्डवदुच्चपर्वतभागे कूपः। पर्वतोच्च-
देशस्थे कूपे हारा०। [फलप्रधाने वृक्षे शब्दचि०।

गण्डगात्र न० गण्ड इव उच्चावचं गात्रमस्य। (आता)

गण्डदूर्वा स्त्री गण्डयुक्ता ग्रन्थिमती दूर्वा। (गाँटदूर्वा)
दूर्वाभेदे राजनि०। "गण्डदूर्वा हिमा लौहद्राविणी
ग्राहिणी लघुः। तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटु
पाकिनी। दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा"
भावप्र०। [लोपः। गण्डतुल्यचरणे।

गण्डपाद त्रि० गण्डस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० नान्त्य-

गण्डफलक न० गण्डः फलकमिव प्रशस्तत्वात् उपमितस०।
१विस्तीर्णगण्डे। बहु०स०।२तद्युक्ते त्रि०।"घृतमुग्धगण्ड-
फलकैर्विबभुर्विकसद्भिरास्यकमलैः प्रमदाः"माघ:गण्डं भि-
त्तिरिव। गण्डभित्त्यादयोऽपि तत्रार्थे "निधौतदानामल-
गण्डभित्तिः""अनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय"रघुः।

गण्डमाला स्त्री ६त०। १रोगभेदे। तल्लक्षणभेदाद्युक्तं
भावप्र० यथा
"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागल
वङ्क्षणेषु। मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्ड-
माला बहुभिस्तु गण्डैः।" "गण्डमालाया एका-
वस्थाविशेषमपचीमाह "ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः

स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित्। ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एव गण्डाः केचिद्वाग्निपाकाः सन्तः स्रवन्ति, केचित् नश्यन्ति पुनः प्ररोहन्ति। अन्ये भवन्ति च। कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गण्डमाला चिरं तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति। अपच्याः साध्यत्वादिकमाह। साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्द्दियुता त्वसाध्या। ग्रन्थेर्लक्षणमाह। वातादयो मांसमसृक् च दुष्टे संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च। वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोथं कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः। विग्रथितं ग्रन्थिरूपम्"। गण्डमालाऽस्त्यस्य इनि। गण्डमालिन् तद्रोगवति त्रि०। तस्य श्राद्धे वर्ज्यतामाह मनुः "भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा"।

गण्डमालिका स्त्री गण्डानां ग्रन्थीनां माला यत्र कप् कापि अत इत्त्वम्। १लज्जालुलतायाम् रत्नमा०।

गण्डयन्त पु० गडि-झच्। १मेघे उज्ज्वलदत्तः।

गण्डली पु० गण्ड इव भूमेरुच्छूनप्रदेशः क्षुद्रशैलस्तत्र लीयते ला—क्विप्। १महादेवे "गण्डली मेरुधामा च देवाधिपतिरेव च" भा० आनु० १७अ०। "शिवसहस्रनामोक्तौ "सुलोपः आर्षः" नीलकण्ठः।

गण्डलेखा स्त्री लिख्यतेऽत्र लेखा स्थली गण्डः स्थलीव। १प्रशस्तगण्डस्थल्याम्।

गण्डशिला स्त्री गण्डः भूमेरुच्छूनप्रदेश इव शिला। भूमेरुच्छूनप्रदेशवत् १स्थूलपाषाणे। "इष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गण्डशिलासमः" भाग०३।१३।२१।

गण्डशैल पु० गण्ड इव भूमेरुच्छूनप्रदेशः शैलः स्थूलोपलः, शैलस्य गण्ड इव वा राजद० पूर्वनि०। भूकम्पादिना पर्वतात् पतिते स्थूलपाषाणे अमरः। "लीलां दधौ राजतगण्डशैलः" "अस्मिन् भजन्ति कनकोपलगण्डशैलाः"। "योषाणासुरभिरुरोजगण्डशैलैः" इति च माघः।

गण्डसाह्वया स्त्री गण्डेन सहित आह्वयो यस्याः। १गण्डक्यां नद्याम् "गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डकाह्वया" भा०व०२१२अ०। [शब्दच० स्त्रियां ङीप्।

गण्डाङ्ग पुंस्त्री गण्ड इव उच्छूनमङ्गं यस्य। १गण्डके

गण्डान्त न० "नक्षत्रतिथिलग्नानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम्। नवपञ्चचतुर्थीनां द्व्येकार्द्धघटिकामितम्" ज्योतिषोक्ते तिथिनक्षत्रादीनां सन्धिसमयभेदे उपयमशब्दे १२५८ पृ० विवृतिः। [वृक्षे भावप्र०।

गण्डारि पु० गण्डरोगस्याऽरिः नाशकत्वात्। १कोविदार-

गण्डाली स्त्री गण्डेन ग्रन्थिनाऽल्यते भूष्यते अल—घञ् गौरा०ङीष्। १श्वेतदूर्वायां अमरः। गण्डमलति—अल-अण् गौरा० ङीष्। २सर्पाक्षीवृक्षे भावप्र०। [हेम०।

गण्डि पु० गडि—इन्। वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभागे (गुडि)

गण्डिका त्रि०गण्डः बुद्बुद इवाकारेणास्त्यस्य ठन्। बुद्बुदोपमे १क्षुद्रपाषाणादौ "गन्धमादनपार्श्वे तु परे त्वपरगण्डिकाः"भा०भी०६अ०। "अपरे अस्य गन्धमादनस्यैवावयवभूता बुद्बुदोपमाः क्षुद्रशैलाः" नील०। अल्पार्थे ङीप् स्वार्थे क ह्रस्वः। २गण्डिका क्षुद्रगण्डपाषाणे स्त्री "तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वपूर्वानुगण्डिका"भा०भी०७अ०। अत्र "नगं डिकाकारयोगं करेऽणुमिति" भा० आश्व० इश्लोकं कश्चिदुदाजहार तच्चिन्त्यं तस्य श्लोकस्य नगमितिच्छेदः तदर्थस्तु नीलकण्ठेनोक्तः यथा नगं पर्वतं, डीयते विहायसा गच्छति डीः पक्षी ततः अल्पार्थे कन् डिका मशकादि तस्याकारेण योगोऽस्य तथाभूतं करे कुर्वे तथा च पर्वतमपि मशकीकर्त्तुं शक्तोमीति"।

गण्डीर पु० गडि—बा० ईरन्। १समष्ठिलायां (शशा) ख्याते वृक्षे जटा० (गुमिया)ख्याते २शाकभेदे भरतः। ३शिह्गुण्डवृक्षे (सिजु) स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

गण्डु(गण्डू) पुंस्त्री गण्डयते गडि—आधारे उन् स्त्रीत्वे अप्राणिजातिवाचकत्वात् ऊङ्। १उपधाने (वालिश) जटा० तत्र कपोलरूपवदनैकदेशव्यापारसत्त्वात्तथात्वम्। २ग्रन्थौ पु० शब्दार्थचि० गण्डूपदः। गण्डुः ग्रन्थिरस्त्यस्य सिध्मा०वा लच्।३गण्डुल ग्रन्थियुते त्रि०। पक्षे मतुप्। गण्डुमत् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

गण्डूपद पुंस्त्री०गण्डुः ग्रन्थयः तद्युतानि पदानि यस्य। (केँचो)१किञ्जुलके अमरः। स्त्रियां ङीष्। अल्पार्थे ङीप्। गण्डूपदी २क्षुद्रकिञ्जुलके अमरः। [हेमच०।

गण्डूपदभव न० गण्डूपद इव भवति भू—अच्। १सीसके

गण्डूष पु० गडि—ऊषन्। १मुखपूरणे २मुखान्तर्धृतजलादौ च "गण्डूषमुज्झितवता पयसः सरोषम्"माघः। "सुखोष्णः स्नेहगण्डूषो नस्यं स्नैहिकमेव च" सुश्रु०। "अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते" आ० त०। "तस्य जह्नुः सुतो, गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत्"भाग० ८।१५।३। "गजाय गण्डूषजलं करेणुः" कुमा०। ३हस्ति

गुण्डाग्रे ४प्रसृतिपरिमाणे च मेदि० “गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते” उद्भटः। ५उन्नतनाभौ च स्त्री टाप् अमरोक्तं स्त्रीत्वमेतदर्थपरमिति शब्दार्थचि० ।

गण्डूषकवलधारणादौ विधिश्च भावप्र० दर्शितो यथा “स्नेहक्षीरकषायादिद्रवैः संपूर्णमाननम् । आपूर्य्य स्थीयते तावद्भिर्गण्डूषधारणे । कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् । नेत्रघ्राणस्रुतिर्य्यावत्ता-वद्गण्डूषधारणम् । गण्डूषान् सुस्थितः कुर्यात् स्विन्नभालगलादिकः । मनुष्यस्त्रींस्तथा पञ्च सप्त वा दोषनाशनान् । गलादिक इत्यादि शब्देन गण्डकपोलौ गृह्येते सुश्रुतोक्तत्वात् । चतुर्विधः स्याद्गण्डूषः स्नेहनः शमनस्तथा । शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तादृशः । स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते, स्वादुशीतैः प्रसादनः। पित्ते कट्वम्ललवणैरुष्णैः संशोधनः कफे । कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णो रोपणो व्रणे। दद्याद्द्वेषु चैणञ्च गण्डूषे कोलमात्रकम् । कर्षप्रमाणः कल्कश्च कवले दीयते बुधैः । धार्यन्ते पञ्चमाद्वर्षाद्गण्डूषाः कवलादयः । व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् । इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे विहिते भवेत् । हरेदास्यस्य वैरस्यं शोषपाकं व्रणं तृषाम् । दन्तचालं च गण्डूषो वैशद्यं तु करोति हि । अथ कवलः वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे । अर्द्धं निःक्षिप्य संचर्व्य निष्ठी-वेत्कवले विधिः । कवलः कुरुते काङ्क्षामभ्यन्तरेषु हरते कफम् । तृष्णां शोफञ्च वैरस्यं दन्तचालञ्च नाशयेत् ।”

गण्डोपधान न० गण्ड उपधीयतेऽत्र उप+धा—आधारे ल्युट् ६त० । (गालवालिश) गण्डस्थापनार्हे १उप-धाने ।“मृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च”सुश्रु०।

गण्डोल पु०गडि—ओलच् ।१गुड़के २ग्रासे च हेमच० । गुड़-कस्य वर्त्तुलाकारः(गोला)पदार्थभेदः। गुड़कशब्दे दृश्यम् ।

गण्डोलपाद पु० गण्डोल इव पादोऽस्य उपमानपूर्वत्वेऽपि हस्त्या० नान्त्यलोपः । १गण्डोलतुल्यवर्त्तुलपादे त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीप् ।

गण्य त्रि०गणं लब्धा गण+यत्,गण—कर्मणि यत् वा । गणं सङ्ख्यानं १लब्धरि,२गणनीये च । अग्रगण्यः । गणेभवः दिगा०यत् । गण्य ३गणभवे त्रि०। अस्य केनचित् समासे उत्तरपदस्थत्वे वर्ग्यादि०अकर्मधारये उत्तरपदस्थस्याद्युदा-त्तता धार्म्मिकगण्य इति ।

गत त्रि० गम—कर्त्तरि क्त । १अतीते “नुनोद तस्य स्थलपद्मि-नीगतम्” किरा०। “गता बहुतरा कान्ते ! स्वल्पा तिष्ठति यामिनी” “गताः समाः पादयुताः”नी०ता० “आयुषो-ऽर्द्धं गतं तस्य”सू०सि० धातूनामनेकार्थत्वात् २इत्थंभावं प्राप्ते च । “तथागतायां परिहासपूर्व्वम्” रघुः “तथागतायां तथाभूतायाम्” मल्लिना० । तथारूप-प्राप्तायामिति तु न्याय्यम् ।३समाप्ते ४पतिते । कर्म्मणि क्त ।५ज्ञाते ६प्राप्ते ७कृतगतिके च। भावे क्त ।८गमने न० “गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः”माघः। “गतेषु लीलाञ्चित-विक्रमेषु”कुमा०। “गतं गतं वह्निसमागतं गतम्”भट्टिः ।

गतत्रप त्रि० गता त्रपा लज्जा यस्य ।१निर्लज्जे । [अमरः।

गतनासिक त्रि० गता नासिकाऽस्य । (खादा)नासिकाशून्ये

गतप्रत्यागत त्रि० पूर्वं विरागात् स्वस्थानात् गतः पश्चा-दागतः स्वसेवायां विरक्ततया पूर्वं गते पश्चादागते १भृत्यादौ “शत्रुसेविनि मित्रे च गूढ़े युक्ततरो भवेत् । गत प्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः”मनुः । “सा चेदक्ष-तयोनिः स्याद्गतप्रत्यागताऽपि वा” मनुः । भावे क्त । २गमनप्रत्यागमनयोश्च न० द्विव० । गदाशब्दे दृश्यम् ।

गतबुद्धि त्रि० गता बुद्धिरस्य । १ज्ञानशून्ये ।

गतरस त्रि०गतो रसोऽस्य । १नष्टरसे “यातयामं गतरसम् । अभक्ष्यकथने” स्मृतिः ।

गतभर्त्तृका स्त्री गतो नष्टः प्रोषितो वा भर्त्ता यस्याः कप् । १विधवायां २प्रोषितभर्त्तृकायाञ्च । “किमु मुहु-र्मुहुर्गतभर्त्तृकाः” माघः ।

गतव्यथ त्रि० गता नष्टा व्यथा यस्य । १व्यथाशून्ये ।

गतसङ्ग त्रि०गतः सङ्गोऽस्य ।१फलकामनाशून्ये २फलासक्ते ।

गतसन्नक पु० गतं सन्नमवसादहेतुर्मदोऽस्य कप् । निर्मदे १हस्तिनि शब्दच०। [स्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनम्”माघः ।

गतस्पृह त्रि० गता स्पृहा अस्य । १निवृत्ततर्षे । “गत-

गतस्मय त्रि० गतः स्मयो गर्व्वो, विस्मयो वा यस्य । १अहङ्कारशून्ये २विस्मयशून्ये च । [षित्त्वात् ङीष् ।

गताक्ष त्रि०गतमक्षि यस्य षच् समा०। १अन्धे हेमच०स्त्रियां

गतागत न०गतं गमनमागतमागमनं द्वयोः,समाहारः।१गमा-गमनयोः। “एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते”गीता । जीवस्य गतागतं च संसारे मरणोत्तरं पुन-र्जन्मग्रहणरूपम् निष्क्रियस्य तस्य अन्यथा तदसम्भवात् । “गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि” रसमञ्जरी । “मध्येन मघानां गतागतं लोहितः करो-ति ततः” वृह०सं० ६अ० । गतागतेन निर्वृत्तम् अच्-

द्यूता०ठक्। गातागतिक यातायातनिष्पादिते त्रि०। पूर्वं गतं पश्चादागतम्। २पक्षिगतिभेदे जटाधरः। गम—कर्त्तरि क्त। कर्म्म०। पूर्वं गते पश्चादागते त्रि०। खगगतिशब्दे विवृतिः। आ+गम—क्तिन् गतोत्तरमागतिः। गतागतिरप्यत्र स्त्री। “जावालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम्” रामा० अयो० ११०।

गताध्वन् त्रि० गतः अध्वा येन। १गतमार्गे २ज्ञाततत्त्वे च “गताध्वा छिन्नसंशयः” भा०शा०२२२अ०। स्त्रियां “डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्” पा० वा डाप्। सा च ३चतुर्दशीयुक्तामावास्यायां खर्व्विताशब्दे २४६८ पृ० कर्म्मप्रदीपवाक्यं दृश्यम्। “अमावास्यां कुर्व्वीत चन्द्रे दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति” गोपथब्रा० १।५।१०।

गतानुगत त्रि० गतस्य गमनस्यानुगतम् अनुगमनम्। १गमनानुरूपगमने। तेन निर्वृत्तं अक्षद्यूतादि०ठक्। गातानुगतिक गमनानुगमननिष्पन्ने त्रि०। गतानुगतमस्त्यस्य ठन्। गतानुगतिक तद्युक्ते त्रि० “गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः” पञ्चत०।

गतान्त त्रि० गत उपस्थितः अन्तः अन्तकालोऽस्य। १उपस्थितान्तकाले, मुमूर्षौ “मम वृद्धस्य कैकेयि! गतान्तस्य तपस्विनः” रामा० अ० १२।२०। गतः प्राप्तः अन्तो येन। २प्राप्तचरमसीमनि च।

गतायुस् त्रि० गतं गतप्रायमायुर्जीवनकालोऽस्य। १प्राप्तचरमकाले, गतायुर्लक्षणं सुश्रुतेनोक्तं यथा
“शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्व्विकृतिर्भवेत्। तस्यारिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे। शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः। समुद्रपुरमेघानामसम्पत्तौ च निःस्वनान्। तान् स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत्। ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोत्यपि। द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति। न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम्। यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णञ्च शीतवत्। सञ्जातशीतपिडको यश्च दाहेन पीड्यते। उष्णगात्रोऽतिमात्रञ्च यः शीतेन प्रवेपते। प्रहारान्नाभिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापि वा। पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते। वर्णान्यभावराज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि। स्नातानुलिप्तं यञ्चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः। सुगन्धिर्वाति योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम्। विपरीतेन गृह्णाति रसान् यश्चोपयोजितान्। उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिवृद्धये। यस्य दोषाग्निसाम्यञ्च कुर्य्युर्म्मिथ्योपयोजिताः। यो वा रसान्न संवेत्ति गतासुं तं प्रचक्षते। सुगन्धिं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम्। गृह्णीते योऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे च नीरुजः। यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्दिशेत्। द्वन्द्वान्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा। विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः। दिवाज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति। रात्रौ सूर्य्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम्। अमेघोपप्लवे यश्च शक्रचापतडिद्गुणान्। तडित्वतोऽसितान् यो वा निर्म्मले गगने घनान्। विमानयानप्रासादैर्यश्च सङ्कुलमम्बरम्। यश्चानिलं मूर्त्तिमन्तमन्तरीक्षञ्च पश्यति। धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीम्। प्रदीप्तमिव लोकञ्च यो वा प्लुतमिवाम्भसा। भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति। न पश्यति सनक्षत्रां यश्च देवीमरुन्धतीम्। ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषम्। ज्योत्स्नादर्पणतोयेषु छायां यश्च न पश्यति। पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वाऽन्यसत्त्वजाम्। श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम्। पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि। यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वह्निमीक्षते। आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात्।” अधिकं कालचिह्नशब्दे १९९६ पृ० उक्तम्।

गतार्त्तवा स्त्री गतमार्त्तवं यस्याः। गतपञ्चाशद्वर्षवयस्कायां स्त्रियाम्। “द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वमापञ्चाशत्समं स्त्रियः। मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत्” भावप्र० तद्गतिकाल उक्तः। रोगादिना तन्मध्ये गतरजस्कायामपि जातवन्ध्यायां २स्त्रियाञ्च राजनि०।

गतार्थ त्रि० गतो ज्ञातोऽर्थो यस्य। ज्ञातार्थके पदार्थे “तदपि स्वलक्षणकथनेनैव गतार्थम्” सा० द०।

गतासु त्रि० गताः असवोऽस्य। १मृते २शवे “गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः” गीता। ३गतप्रायप्राणके च सुश्रुतः गतासुःशब्दे दृश्यम्।

गति स्त्री गम—भावे क्तिन्। १गमने। “स्वत्वस्यैवास्ति मे गतिः” रघुः। “प्रणयालिभूमिमगमयत् गतिभिः” माघः। “उपागमे दुश्चरिता इवापदां गतिं न निश्चेतुमलं शिलीमुखाः” किरा०। २परिणामे च “दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्” किरा०। “गतिः परिणामः” मल्लि०। ३ज्ञाने। करणे क्तिन्। ४प्रमाणे च। “अनेन

पूर्वं न मयेति का गतिः" किरा० "का गतिः किं प्रमाणम्" मल्लि०। आधारे क्तिन्। ५सरणौ पथि "भिन्नगतिर्हि लोकः" रघुः। ६स्थाने च। "कां गतिं कृष्ण! गच्छति" गीता "गतिं प्रतापस्य जलत्प्रमाथिनः" किरा० "गतिं स्थानम्" मल्लि०। गम्यते कर्म्मणि क्तिन्। ७स्वरूपे "न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्" किरा० "गतिं स्वरूपम्" मल्लि०। ८विषये च "मनोरथानामगतिर्न विद्यते" कुमा० "अगतिरविषयः" मल्लि०। भावे क्तिन्। ९यात्रायाम्। करणे क्तिन् १०अभ्युपाये "कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" पुरा०। ११नाड़ीव्रणे मेदि०। पक्षिप्रभृतिगतिभेदाश्च खगगतिशब्दे २४१५पृ० उक्ताः। वृ० स० ७अ० नक्षत्रभेदेन बुधस्य गतिभेदास्तत्फलभेदाश्चोक्ता यथा

"प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः। सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्त्तिता गतयः। प्राकृतसञ्ज्ञा१ वायव्य१५याम्य२पैतामहानि४ बहुलाश्च३। मिश्रा गतिः२ प्रदिष्टा शशि५शिव६पितृ१०भुजग८दैवानि। सङ्क्षिप्तायां३ पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति। तीक्ष्णायां४भाद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक्१८।१। पौष्णम्२७। योगान्तिकेति५ मूलं द्वे चषाढे गतिः सुतस्येन्दोः। घोरा६ श्रवणस्त्वाष्ट्र१४ वासवं२३ वारुणं२४ चैव, पापाख्या७। सवितं१३ मैत्रं१७ शक्राग्निदैवतं१६ चेति। उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह। चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशति२२र्द्विनवकं च१८। नव मासार्धं दश चैकसंयुताः११ प्राकृताद्यानाम्। प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम्। सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम्। ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैताः। पञ्चचतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः। ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति। शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी।"

पाणिन्युक्तेषु प्रादिषु१२शब्दविशेषेषु पु० ते च "प्रादयः" "उपसर्गाः क्रियायोगे" "गतिश्च" "ऊर्य्यादिच्विडाचश्च" "अनुकरणं चानितिपरम्" "आदरानादरयोः सदसती" भूषणेऽलम् "अन्तरपरिग्रहे" "कणेमनसी" "श्रद्धाप्रतीघाते" "पुरोऽव्ययम्" "अस्तं च" "अच्छ गत्यर्थवदेषु" "अदोऽनुपदेशे" "तिरोऽन्तर्धौ" "विभाषा कृञि" "उपाजेऽन्वाजे" "साक्षात्प्रभृतीनि च" "अनत्याधाने उरसिमनसी" "मध्ये पदे निवचने च" "नित्यं हस्ते पाणावुपयमने" "प्राध्वं बन्धने" "जीविकोपनिषदावौपम्ये।" पा० उक्ताः धातुविशेषयोग एव तत्संज्ञां भजन्ते धातुविशेषाश्च सि०कौ० त०स०प्र० द्रष्टव्याः। तेषाञ्च गतिसंज्ञकानां "गतिर्गतौ" पा० अनुदात्तता। "सगतिरपि तिङ्" पा०। कार्थं प्रपचतीत्यादौ अनुदात्तता। "गतिरनन्तरः" पा० "कर्म्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या"। पुरोहितम्। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति०। "गतिबुद्ध्यादि" पा०णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मत्वम् ग्रामं गमयति देवदत्तम् चैत्रः। गत्यर्थकर्म्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" पा०। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति अध्वनि तु मार्गं गच्छति। अचेष्टायां मनसा गच्छति "गत्यर्थाकर्म्मकेत्यादि" पा० कर्त्तरि च क्त। ग्रामं गतश्चैत्रः चकारात् भावे कर्म्मणि च गतं चैत्रस्य, गतो ग्रामश्चैत्रेण। "क्तोऽधिकरणे च" "ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानेत्यादि" पा० आधारे क्त। "इदं यातं रमापतेः" सि० कौ०। सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्चेत्युक्तेः "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" पा० वर्त्तमानेऽपि क्त। शास्त्रमधिगतम् विप्रेण वर्त्तते, तेन ज्ञायमानमित्यर्थः। गत्यर्थकधातवश्च गणपाठे पठिता एव ज्ञेयाः। वैदिकप्रयोगे तु केचित्ततोऽन्येऽपि धातवः समष्ट्या निघण्टौ पठिता यथा

"वर्त्तते। अयते। लोटते। लोठते। स्यन्दते। कसति। सर्पति। स्यमति। स्रवति। स्रंसते। श्वर्त्तति। स्रोतति। ध्वंसति। वेनति। मार्ष्टि। भुरण्यति। शवति। कालयति। पेलयति। कण्टति। पिस्यति। विस्यति। मिस्यति। प्रवते। प्लवते। च्यवते। कवते। गवते। नवते। च्योदति। नक्षति। सक्षति। म्यक्षति। सचति। ऋच्छति। तुरीयति। चदति। अतति। गाति। इयक्षति। सश्चति। त्सरति। रंहति। यतते। भ्रमति। ध्रजति। रजति। लजति। क्षियति। धमति। मिनाति। ऋण्वति। ऋणोति। स्वरति। सिसर्ति। वेविष्टि। योषिष्टि। रिणाति। रीयते। रेजति। दध्यति। दभ्नोति। युध्यति। धन्वति। अरुषति। आर्यति। डीयते। तकति। दीयति। ईषति। फणति। हनति। अर्दति। मर्दति। सस्र्ते। नसते। हर्यति। इयर्ति। ईर्ते। ईङ्खते। जुर्यति। आलति। गन्ति। आ गनीगन्ति। जङ्घन्ति।

जिम्वंति। जसति। गमति। प्रति। प्राति। प्रयति। वङ्गते। अवर्यति। जेह्नते। घःक्रति। सुम्मति। पस्पाति। वाति। याति। इर्षति। ह्राति। ह्रुडति। एजति। जमति। जर्वति। वस्रुति। अनिति। पवते। हन्ति। सेधति। अगन्। अजगन्। जिगाति। पतति। इन्वति। द्रमति। द्रवति। वेति। ह्वयन्तात्। एति। अगावात्। अयुधुरिति। द्वाविंशशतं गतिकर्माणः।"

एतेषां भ्वाद्यादिगणीयत्वं विकरणादेवावसेयम्।

गतितालिन् पु० स्कन्दसैन्यभेदे "शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैन्यकाः" इत्युपक्रमे "वैताली गतिताली च तथा कथकवाचिकौ" भा० शल्य० ४६अ०।

गतिला स्त्री गम—इलच् मिथिला० नि तान्तादेशः। १वेतलतायाम् उज्ज्वल०। २नद्यां ३परम्परायाञ्च उणादिको०।

गतिसत्तम पु० गतिर्बोधः, प्राप्यं स्थानं वा चासौ सत्तमश्च। १परमेश्वरे। "आदित्यो ज्योतिरात्मा च सहिष्णुर्गतिसत्तमः" विष्णुस०।

गत्वन् त्रि०गम—क्वनिप् मलोपे तुक्। गन्तरि। स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः। गत्वरी।

गत्वर त्रि० गम—क्वरप् मलोपे तुक्। गमनशीले स्त्रियां ङीप्। "अभिमानधनस्य गत्वरैः" किरा०।

गत्वा अव्य० गम—क्त्वा। गतिं कृत्वेत्यर्थे "सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्वी गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता" उत्तरच०। वेदे तु "क्त्वोयक् च" पा० यक्। गत्वाय तदर्थे अव्य० "दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत्" ऋ० ८,१००,८। "गत्वाय गत्वा" भा०। स्नात्व्यादि० नि० आतःस्थाने ईत्। गत्वी तदर्थे अव्य०। "सा नोदुहीं यद्यवसेव गत्वी" ऋ० ४।४१।५।

गद मेघध्वनौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। गदयति ते अजगदत् त। गदयां बभूव आस चकार चक्रे।

गद व्यक्तभाषणे भ्वा० पर० सक० सेट्। गदति अगादीत्-अगदीत् जगाद। गदितं गदः। गद्यं निगाद्यम्। प्रणिगदति+प्रत्यगदत्। "जगादाग्रे गदाग्रजम्" माघः। "यस्य सायं सदा चैवं स्लोकमेकं जगाद ह" भा० व० ६७अ०। "अथ जगदुरनीचैराशिषस्तस्य विप्राः" भट्टिः। "शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी" रघुः। "अन्तर्वाष्पभरोपरोधि गदितम्" शकु०। "विस्तरात् गदतो मम" देवीमा०।

नि+नितरां कथने। "निगदामि यथा युक्तं पुराणाश्रयसंयुतम्" भा० आ० ५अ०। "पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्" भट्टिः। "मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र! यदा निगद्यसे" रघुः। "न नैषधकार्य्यमिदं निगाद्यम्" नैष०। भावे वा अप्। निगादः निगदः। चतुर्थ्यन्तयोच्चारणे च। "प्रतिनिगद्य होमः" कात्या०श्रौ०६,१०२६। "देवतां प्रति निगद्य देवतापदं चतुर्थ्यन्तमुच्चार्य्य स्वाहाकारेण होमः" कर्कः।

प्रति+प्रत्युत्तरकथने। "आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह" भा० आनु० २२४अ०।

वि+विरुद्धोक्तौ। "न हि निम्बात् स्रवेत् क्षौद्रं लोके विगदितं वचः" रामा० अयो० ३५अ०।

गद पु० गद—अच्। १रोगे अमरः। "व्रणोत्थानाञ्च विज्ञानं तद्गदप्रतिषेधनम्। प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविवेचनम्। चिकित्सा तद्गदानाञ्च" सुश्रुतः। "येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कराः!" सुश्रु०। "असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा" माघः। गद—अभ्रध्वनौ भावे अच्। २मेघध्वनौ। शब्दक० भाषणार्थकतोक्तिश्चिन्त्या हलन्तत्वात् ततो भावे घञ एवानुशासनात् नावेवोपगदेऽप्योपधानात्। ३रोहिणीगर्भजाते वसुदेवपुत्रभेदे पु०। "बलं गदं सारणञ्च दुर्मदं विपुलम् ध्रुवम्। वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्" भाग० ६,१४अ०। "हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः। आसते कुशलं कच्चित्" भा० १।१२१४,२८। चलितानकदुन्दुभिः पुरः सबलस्त्वं सह सारणेन तम्। समितौ रभसादुपागतः सगदः सस्रतिपत्तुमर्हसि" माघः "जगादाग्रे गदाग्रजम्" माघः। कु(ड़) ४कुष्ठे विषभेदे न० राजनि०। गदाख्य-गदाह्वयादयोऽप्यत्र।५असुरभेदे पु०। गदाशब्दे दृश्यम्।

गद्गद न० गद्गद+पृषो०। गद्गदभाषणे "वक्त्राजेषु कण्ठोष्ठतालूनामन्यतमे गद्गदवाक्यता" सुश्रु०। गद्गदेत्येव पाठः सम्यक्।

गदयित्नु पु० गदि—इत्नुच् णेरयादेशः। १कामे, २कामुके ३वावदूके च त्रि०मेदि० ४शब्दे उज्ज्वलदत्तः।

गदा स्त्री गद—अच् टाप्। १स्वनामख्याते लौहादिकीलिते, २लौहमये वाऽस्त्रभेदे, तद्युद्धक्रियाभेदो वह्नि पु० धनुर्वेदे दर्शितो यथा "आहतं विहृतं चैव गोमूत्रकमनावनम्। तयोर्द्ध्वगावनमितं वामदक्षिणमेव

च। व्याहृतञ्च पराहृत्तम् पादोद्धूतमवप्लुतम्। हंसमार्गं विमार्गञ्च गदाकर्म्म प्रकीर्त्तितम्"। तत्रैवानतिदूरे च "सव्यासव्यवदङ्गञ्च वराहोद्धूतकं तथा। हस्तावहस्तपालीनमेकहस्तावहस्तके। द्विहस्तबाहुपाशे च कटिरेचितकोद्गते। भव्ये ललाटघाते च भुजाविधमनं तथा। करोद्धूतं विमानञ्च पादाहतविपादकम्। गात्रसंप्रेषणं क्रान्तं तथागात्रविपर्य्ययम्। ऊर्द्ध्वप्रहारं घातञ्च गोमूत्रं सव्यदक्षिणे। पादसन्ताड़नं मण्डं कवचं विघसाकुलम्। तिर्य्यग्वत्समपाघातं भीमवेगप्रदर्शनम्। सिंहाक्रान्तं गजाक्रान्तं गर्द्दभाक्रान्तमेव च। गदाकर्म्माणि जानीयात्"। भा० शल्य० गदापर्वणि ५७अ० तु अन्यथैव प्रकारो दर्शितः यथा "अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा। मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च। अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च। परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिधावनम्। अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम्। परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम्। उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ। एवन्तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम्"। "मण्डलानि शत्रोः परिवेष्टनानि परितो भ्रमणानि। गतं शत्रोः सम्मुखगमनं प्रत्यागतम् चाभिमुख्येन तत एवापसरणम्। अस्त्रयन्त्राणि कठिनमर्म्मदेशमाक्षिप्य येन शत्रोरुत्क्षेपणमपक्षेपणं च क्रियते तदस्त्रयन्त्रम् अस्यते क्षिप्यतेऽनेनेत्यस्त्रं तस्य तद्यन्त्रं नियन्त्रणम् चास्त्रयन्त्रमिति समासः। स्थानानि तेषामेवोपयोगीनि मर्म्मदेशादीनि परिधावनं वेगेन सव्यापसव्यकरणम्। अभिद्रवणं वेगेनाभ्यागमनम् आक्षेपं परयत्नस्य तत्पातनहेतुतासम्पादनम्। अवस्थानमचाञ्चल्यं सविग्रहं शत्रावुत्थिते पुनस्तेन सहयुद्धकरणं परिवर्त्तनं शत्रुं प्रहर्त्तुं परितः प्रसरणं, संवर्त्तं शत्रुप्रसरणस्यावरोधनम् अवप्लुतं प्रहारवञ्चनार्थं नम्रीभावेन निःसरणम् उपप्लुतं तदेवार्वाग्गमनयुक्तम्। उपन्यस्तं उपेत्यायुधप्रक्षेपः अपन्यस्तं परावृत्य पृष्ठतः कृतेन हस्तेन शत्रोस्ताड़नम्" नी०क०।

गदालक्षणन्तु हेमा० परि०ख० लक्षणसमुच्चये "गदा पञ्चाशदङ्गुलायामा श्रेष्ठा, चत्वारिंशदङ्गुलायामा मध्या, त्रिंशदङ्गुलायामा कनिष्ठेत्यादि" अधिकं तत्रैव दृश्यम्। असुरभेदस्य गदस्यास्थिजातत्वात् विष्णुगदायास्तथात्वम्। यथा वायुपु० गयामा०५अ०। "गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढः। प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम्। ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा। तदस्थ्ना वज्रनिष्पेषैः कुन्दैः स्वर्गेऽप्यधारयत्" तस्याश्च विष्णवे दानकथा गदाधरशब्दे वक्ष्यते अन्य गदानां तदाकृतित्वात्तथात्वम्। "मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्" विष्णुस०भा०धृतवाक्यात् ३बुद्धितत्त्वे च। गदाधरः गदाभृत्। ४पाटलावृक्षे शब्दच०।

गदागद पु० द्वि० व० गदमागच्छति आ+गम–ड गदागं रुग्नं दायतः शोधयतः दैप्–शोधने क। अश्विनीकुमारयोः त्रिका०।

गदाग्रज पु० गदस्याग्रजः। १बलरामे गदशब्दे बलरामस्य तथात्वं दृश्यम् २श्रीकृष्णे त्रिका० तस्य सापत्न्यभ्रातृत्वेऽपि एकपितृकत्वेन तस्य गदतोऽग्रजत्वात् तथात्वम् "तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम्" माघः।

गदाग्रणी पु० ६त०। १क्षयरोगे राजनि० तस्य सर्वरोगश्रेष्ठत्वात्तथात्वम्।

गदाधर पु० गदां धारयति धृ–अन्तर्भूतण्यर्थे अच्। १विष्णौ तस्य तद्धारणकथा वायुपु० गयामा० ५अ० गदाशब्ददर्शितवाक्ये गदानिर्म्माणमुक्त्वा "अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे। हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्रस्तपस्तेपे सुदारुणम्। दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत्। ऊर्द्ध्वमुखश्चोर्द्ध्वबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि। एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्णपर्णानिलाशनः। ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान्। देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः। कृष्णेशानस्य चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः। तथेत्युक्तान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाजयत्। इन्द्रत्वमकरोद्धेतिं भीता ब्रह्महरादयः। हरिन्ते शरणं जग्मुरूचुर्हेतिं जहीति तान्। ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः!। महास्त्रं मे प्रयच्छध्वम् हेतिं हन्मि हि येन तम्। इत्युक्तास्ते ततो देवा गदान्तां हरये ददुः। दधार तां गदामादौ दैवैरुक्तो गदाधरः। गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ" वायुपु० गया० ५अ०। "मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्। धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः" विष्णुसह० भाष्यधृतवाक्यात् लोकमर्य्यादारक्षार्थं बुद्धितत्त्वस्य प्रेरकत्वेन धारयितृत्वाद्वा तस्य तथात्वम्। "गदाधरं व्यपगतकालकल्मषम्" वायुपु० विष्णुस्तवः। "शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः" विष्णुस०। "बुद्धितत्त्वा-

त्मिकां गदाम् वहन् गदाधरः" भा० । विष्णोर्मूर्त्तिभेदे गदाया हस्तविशेषेण धारणं ध्यानशब्दे विष्णु चतुर्विंश-तिमूर्त्तिध्यानकथने वक्ष्यते ।

गदाभृत् पु० गदां बिभर्त्ति भृ—क्विप् तुक् । विष्णौ हेमच० "पार्श्वस्थास्य गदभृतः" भाग० १० रासपञ्चाध्याये ।

गदामुद्रा स्त्री "अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिता-ङ्गुली । अङ्गुष्ठौ मध्यमे भूयः सुलग्ने सुप्रसारिते । ग-दामुद्रेयमुदिता विष्णुसन्तोषवर्द्धिनी" तन्त्रसारोक्ते विष्णु-पूजाङ्गे मुद्राभेदे ।

गदाम्बर पु० गदोऽभ्रध्वनियुक्तमम्बरमस्मात् । १मेघे त्रिका० ।

गदाराति पु० ६त० । १औषधे राजनि० ।

गदालोल न० गयातीर्थस्थे हेतिदैत्यनाशोत्तरं गदाक्षालना-ज्जाते तीर्थभेदे "क्षालनार्थं गदा यत्र विष्णुना लो-लिताऽभवत् । बभूव तद्गदालोलं तीर्थं परमपावनम्" वायुपु० गया० ५ अ० ।

गदावसान न० गदाया जरासन्धत्यक्त गदागतेरवसानमत्र । मथुरासमीपस्थे जरासन्धत्यक्तगदापतनस्थाने । "निहते वासुदेवेन तदा कंसे महीपतौ । जातो वै वैरनिर्बन्धः कृष्णेन सह तस्य (जरासन्धस्य कंसश्वशुरस्य) वै । भ्रामयित्वा शतगुणमेकोनं तेन भारत ! । गदा क्षिप्ता बलवता मागधेन गिरिव्रजात् । तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याद्भुत-कर्म्मणः । एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा । दृष्ट्वा पौरैस्तदा सम्यग्गदा चैव निवेदिता । गदा-वसानं तत् ख्यातं मथुरायाः समीपतः । तस्यास्तौ हंसडिम्बकावशस्त्रनिधानावुभौ" भा० सभा० १८अ० ।

गदासन न० "गदासनमथो वक्ष्ये गदाकृति वसेत् भुवि । ऊर्द्ध्वबाहुर्भवेत् येन तस्य साधनहेतुना" तन्त्रसारोक्ते आसनभेदे ।

गदित त्रि० गद—क्त । कथिते स्त्रियां टाप् "ननभर सहिता गदितोज्ज्वला छ०र० । अत्र गदितोज्ज्वलेति छन्दो नाम इत्यन्ये । उज्ज्वलेत्येव नामेति बहवः ।

गदिन् पु० गदाऽस्त्यस्य इनि । १विष्णौ "किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च" गीता । २गदाधारिमात्रे त्रि० । "पिनाकिनं वज्रिणं दीप्तशूलम् परश्वधिनं गदिनं स्वायतासिम्" भा० द्रो० २०१ अ० । गद+इनि । ३रोगयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गद्गद वाक्स्खलने कण्ड्वा० पर०अक०सेट् । गद्गद्यति अग-द्गदीत् अगद्गदीत् गद्गद्या(दाम्)बभूव आस चकार ।

गद्गद पु० गद्गद—कण्ड्वा० भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा यलोपः १अव्यक्तास्फुटशब्दे । २तद्वति त्रि० अमरः । तन्निदानमाह "आहत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्" माधवकरः । सा०द० तु सात्त्विकभावोक्तौ स्वरभङ्गरूपता तस्योक्ता यथा "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः" इत्या-द्यष्टसात्त्विकभावानुक्त्वा "मदसंमोदपीड़ाद्यैर्वैस्वर्य्यं गद्गदं विदुः" इत्युक्तम् "तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते नन्वेतन्मम, का तवास्मि दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते" अमरुश० । "विललाप सबाष्पगद्गदम्" रघुः । "हर्षाश्रुस्वेदवाष्पैर्मनःप्रसादोऽस्रुगद्गदादिकरः" सा०द० । "सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते सा०द० मुग्धानुरागोक्तौ । तत्र कुशलः आकर्षा० कन् । गद्गदक गद्गदकुशले त्रि० । सुश्रुते गद्गदत्वकारणमुक्तम् "तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नस्वेदगात्रदौर्गन्ध्य-क्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति" ।

गद्गदध्वनि पु० गद्गदः कफादिनाऽव्यक्तः ध्वनिः । हर्ष-शोकादिना सकफेन वायुना यथास्थानानुच्चारणात् सं जाते अव्यक्तध्वनौ । बहु०स० । २तद्वति त्रि० ।

गद्य त्रि०गद—यत् । १कथनीये "सद्यः कथं वियोगस्य गद्यमे-तत्त्वया मम" भट्टिः । सा० द० उक्ते २पादरहिते काव्यभेदे न० । "श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्य-मयं द्विधा" इति श्रव्यकाव्यं विभज्य "वृत्तबन्धो-ज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च । भवेदुत्कलि-काप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्व्विधम् । आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् । अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यं-ञ्चाल्पसमासकम् । मुक्तकं यथा "गुरुर्वचसि पृथु-रुरसीत्यादि । वृत्तगन्धि यथा समरकण्डूय-ननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्डशिञ्जिनीटङ्कारोज्जा-गरितवैरिनगरः । अत्र कुण्डलीकृतकोदण्डेत्यनुष्टु-ब्वृत्तस्य पादः । उत्कलिकाप्रायं यथा अणिसविसुमर-णिसिद्दरसरविसरविद्दलितसमरपरिगदपवरपरवलेत्यादि (प्राकृतम्) । चूर्णकं यथा गुणरत्नसागर ! जगदेक-नागर ! कामिनीमदन ! जनरञ्जनेत्यादि" । छन्दो-मञ्जर्य्यामन्यथाभेदसंहितं तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा "गद्यं पद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः । प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं सम्प्रति गद्यते । अपादं पदसन्तानं गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् । वृत्तकोत्कलिका

प्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः। अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं१ मतम्। तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्। भवेदुत्कलिकाप्रायं२ समासाढ्यं दृढ़ाक्षरम्। वृत्तैकदेश-सम्बन्धात् वृत्तगन्धि३ पुनः स्मृतम्।"

"कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्म्मितम्। क्वचिदत्र भवेदार्य्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके। आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तनम्" यथा कादम्बर्य्यादि"।

"गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते"। यथा देशराजचरितम्। "गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते। यथा विरुदमणिमाला" सा॰द॰।

"यजुषामृचां च साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्वशः। आसी-दुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः" भा॰ व॰२६अ॰। भाग॰ ५स्क॰, विष्णुपु॰ च तत्प्रपञ्चो दृश्यः।

गद्याण पु॰ भावप्र॰ कालिङ्गमानोक्तौ "यवद्वयेन गुञ्जा स्या-त्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते। माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित्। चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च। गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः" इत्युक्ते अष्टचत्वारिंशद्गुञ्जामिते मानभेदे। स्वार्थे क। तत्रार्थे। "तुल्या यवाभ्यां कथिताऽत्र गुञ्जा वल्लस्त्रि-गुञ्जो धरणञ्च गतेऽष्टौ। गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्र१४तुल्यैर्व-ल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः" लीला॰उक्ते परिमाणभेदे। तेन अष्टगुञ्जात्मकमाषषड्गुणतया तस्याष्टाचत्वारिंशद्गुञ्जामा-नत्वम्। क्वचिदस्य दन्त्यनमध्यतापि लमध्यता च। शब्द-कल्पद्रुमे क्लीवोक्तिश्चिन्त्या भावप्र॰ गद्याणशब्दस्य पुंस्त्वो-क्तेः स्वार्थिकप्रत्ययस्योत्सर्गतः प्रकृतिलिङ्गत्वौचित्यात्।

गध्य त्रि॰ ग्रह—यत् पृषो॰ नि॰। १ग्राह्ये। "ऋजा वाजं न गध्यम्" ऋ॰४।१६।११। "गध्यं ग्राह्यम् "गध्यं ग्रहणातेः निगमः" भा॰ "महो वाजस्य गध्यस्य सातौ" ऋ॰६।२६।२। "गध्यस्य ग्राह्यस्य" भा॰।

गध मिश्रीभावे निघण्टुः दिवा॰ पर॰ सेट्। गध्यति अगधीत् अगाधीत्। जगाध गधिता "वाजस्य गध्यस्य सातौ" ऋ॰ ६।१०।६ गध्यस्य गध्यतिर्मिश्रीभावकर्म्मा मिश्रणीयस्य प्राप्यस्य वाजस्य सातौ सुसंभजने" भा॰।

गन्तव्य त्रि॰गम—तव्य।१गम्ये "गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृत् ब्रुवाणा रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्" उत्तर॰। "राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता" मनुः।

गन्तु त्रि॰ गम—तुन्। १पथिके आगन्तुरभ्यागतः उज्ज्वल-दत्तः २गन्तरि च। क्वचिद्भावेऽपि तुन्। "मध्या-वीरिषतायुर्गन्तोः" ऋ॰ १,८९।९, "आयुर्गन्तोः कृत्स्न-स्यायोर्गमनात् पूर्वम्" भा॰। अत्र गन्तोः भावलक्षणे "स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्" पा॰ ३।४।१६। विहिततोसुनन्ततया माधवोक्तिश्चिन्त्या तत्र सूत्रे गमेरपाठात्। सितनिगमीत्यादिसूत्रेण तुन-प्रत्ययान्तस्यैव तद्रूपस्यौचित्यात्। "युयोत नो अन-पत्यानि गन्तोः" ऋ॰ ३।५४।१८ इत्यस्याः व्याख्यायां च तेन तुनन्ततयैव साधितत्वात् तथैवेहौचितत्वात्। वस्तुतः तोसुन्नन्तस्याव्ययतया तत्स्वरार्थमेव तथासाधनं तेन बा॰ तोसुन् इत्येव ज्यायः।

गन्तृ त्रि॰ गम—शीलार्थे तृन्। १गमनशीले २प्राप्तिशीले "तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" गीता शीलार्थतृणन्तत्वात् न कर्म्मणि षष्ठी। कर्त्तरि तृच्। ३गमनकर्त्तरि त्रि॰। अत्र कर्म्मणि षष्ठीति भेदः। उभयत्र स्त्रियां ङीप्। "गन्त्री वसुमती नाशम्" या॰।

गन्त्री स्त्री गम्यतेऽनया ष्ट्रन् ङीप्। १वृषवहनीये शकटे अमरः। २गमनकारिकायां ३गमनशीलायां स्त्रियाञ्च।

गन्त्रीरथ पु॰ गन्त्री रथ इव अभीष्टस्थानप्रापकत्वात्। शकटे अमरः। [न्दिक-पित्रादिक्रमेण तत्रवासिनि।

गन्दिका स्त्री पुरीभेदे साऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा॰ अण्। गा-

गन्ध अर्द्दने (हिंसायाम्)गत्यां भूषणे च चुरा॰आ॰सक॰सेट्। गन्धयते अजिगन्धत। गन्धनम् "गन्धनावक्षेपणसेवन साहसिक्यप्रतियत्नकथनोपयोगेषु कृञः" पा॰ "गन्धनं हिंसनम्, गन्धनाङ्कं उपयमे तु" इति च सि॰कौ॰। "गन्धनाङ्कं सूचनार्थे इत्यर्थः। तेन सूचनार्थेऽपि।

गन्ध पु॰ गन्ध—पचाद्यच्। घ्राणेन्द्रियग्राह्ये पृथिवीवृत्तौ विशेषगुणभेदे अमरः। २प्रतिवेशिनि त्रि॰३लेशे ४सम्बन्धे ५गन्धके च मेदि॰६गर्वे हेमच॰।७शोभाञ्जने शब्दरत्ना॰। "पृष्टो मलयजो गन्धः" इति स्मृत्युक्ते ८घृष्टचन्दने च। गन्धश्च पृथिवीमात्रस्य गुणः। "रूपगन्धरसस्पर्शवती पृ-थिवी" कणा॰ सू॰। न च पाषाणादौ गन्धरसयो-रनुपलम्भात् तत्राव्यापकमिति वाच्यम्। तत्रापा-ततो गन्धरसयोरनुपलम्भेऽपि तदीयभस्मनि तदुपल-म्भस्य सत्त्वात् य एवावयवाः पाषाणारम्भकास्त एव तद्भ-स्मारम्भका अपि "यत् द्रव्यं तद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपा-दानोपादेयमिति" व्याप्तेरतो नाव्याप्तिः। गन्धवत्त्वमुत्-पत्तिकाले घटादावव्याप्तमतो गन्धसमानाधिकरद्रव्यत्व-व्याप्यजातिमत्त्वं पृथिवीत्वलक्षणम्। इत्तात्वल्याञ्च

"तत्र क्षितिर्गन्धहेतुरिति" का०व्याख्यायाम् तथैवोक्तं यथा "गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः। यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम्। तथाहि पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः। न च पाषाणादौ गन्धाभावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं तत्रापि गन्धसत्त्वात् अनुपलब्धिस्तु अनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते? भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति, "यद् द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः दृष्टञ्चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये। इत्थञ्च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात् तज्जन्यस्य पाषाणस्यापि पृथिवीत्वं तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः"। गुणग्रन्थे च तस्य घ्राणग्राह्यत्वं द्वैविध्यञ्चोक्तं यथा "घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः। सौरभश्चासौरभश्च स द्विधा परिकीर्त्तितः" गन्धस्य पृथिव्यां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वं वेति सन्दिह्य स्वाभाविकस्यैव तल्लक्षणत्वं कणा०सू०वृत्त्योः समर्थितं यथा "पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः।" सू० "इदानीं भूतानां लक्षणानि गन्धादीनि परीक्षिषु गन्धादीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह। रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र स्वाभाविकाः सन्तो लक्षणतामुपयन्ति नान्यथा नहि समीरणे उपलभ्यमानं सौरभं शिलातले उपलभ्यमानं शैत्यं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति तदेतदाह पुष्पवस्त्रयोरिति नहि कनककेतकीकुसुमसन्निकृष्टे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः। नहि वाससः कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पन्नम्, किन्तर्हि कनककेतकीसन्निधानादौपाधिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम्। किं लिङ्गमत उक्तं गुणान्तराप्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकीसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे चोपलभ्येत न चैवमित्यर्थः। तथा च विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः तदवयवगुणाजन्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शवत्। स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्ययोगाभ्यां परिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यावर्त्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो जलादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिभ्यश्च व्यावर्त्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम्" वृत्तिः। तत्र पृथिव्या उक्तार्थकगन्धवत्त्वलक्षणं यदुक्तं तस्य कथङ्कारं लक्षणता स्यादित्याशङ्कापूर्वकं कणादसू० उप० वृत्तौ समर्थितं यथा

"ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकिलिङ्गमितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा तत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यन्नेतरभिन्नं तन्न गन्धवत् यथा जलादि इतरभेदाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती चेयं तस्मादितरभिन्ना। तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो हेतोर्व्यतिरेके सपक्षविपक्षव्यावृत्ततयाऽसाधारण्यम्। अव्यतिरेके चान्वयित्वम्। अप्रसिद्धौ च अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः। तथाच तत्र न सन्देहो न वा सिषाधयिषा न वा तद्विशिष्टज्ञानरूपानुमितिः। किञ्च हेतुसाध्यव्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्तथाच न व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्तत्वमिति वैषम्यम्, अत एवोपनयवैयर्थ्यमपि व्याख्यायते नत्वगृहीतव्याप्तिकमिति तदुक्तम्, "साध्याप्रसिद्धिर्वैषम्यं व्यर्थतोपनयस्य च। अन्वयेनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम्" इति। एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवीपदवाच्यत्वं तच्च पृथिवीत्वजातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्वं हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं यद्वा पृथिवीत्वं काचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्ववदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति साध्यम्। तथा चात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् मैवम्, इतरेषां जलादीनाम् भेदस्य घट एव प्रसिद्धेः। वाय्वादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य अन्योन्याभावस्य घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभावग्रहे अधिकरणयोग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् स्तम्भः पिशाचो न भवतीत्यादौ तथादर्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यतिरेकिणा "ऋजुमार्गेण सिद्ध्यन्तं कोहि वक्रेण साधयेत्" इति वाच्यम् अव्यतिरेकिलिङ्गं चेदनाभासं, तदाऽयमपि मार्गो वक्ररुचिं प्रत्यप्रतिहत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे तन्मूल-

कदोषाणां निरस्तत्वात्। व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्याप्तेरेव ग्रहात् व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैषम्यम्। नचोपनयवैयर्थ्यम्, गृहीतव्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्, "नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते। त एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावयोः" । इति व्यवहारस्तु गन्धवती पृथिवीत्युपदेशादेव यथा कम्बुग्रीवादिमान् घटपदवाच्य इति। तथा कुत्रचिदेव घृतादौ मृदादौ च गन्धवत्त्वेनोपलक्षणेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं येनोपदेशाद् गृहीतम्, गन्धवत् सर्व्वं पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं गन्धवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी तस्याप्यवतरत्येव। ननु भेदसाधकव्यतिरेकिणि भेदो वैधर्म्म्यं स्वरूपभेदो वा अन्योन्याभावो वा न तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तदवगमात् न तृतीयः अभावभेदस्यापि साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्राभावात् तेन सह स्वरूपभेदे साध्ये साध्याननुगमादितिचेन्न अभावप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्यत्वात् स यद्यतिरिक्तस्तदाऽस्त्येव न चेत् स्वरूपमादाय तत्पर्य्यवसानात् वस्तुतोभिन्नएव तद्वैधर्म्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात्, नचानवस्था यावत्येवानुभवस्तावत्येऽविश्रामात् अन्यत्र त्वननुभवेनैव विश्रामात् यत्तु त्रयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः मिलिताः पृथिव्यां साध्यन्ते इति तन्तुच्छं प्रत्येकं प्रसिद्धेरतन्त्रत्वात् मिलितप्रसिद्धेरभावात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावः साध्येत प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात् स च घटादावेव प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात्" । (जलाद्यष्टद्रव्याणि गुणादिभावपञ्चकञ्चेति त्रयोदश) तस्य चाश्रयनाशादेव नाशादनित्यत्वं यथाह कणादसू०।

"पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च" सू० "पृथिव्यादीनां वाय्वन्तानामवयविनां रूपादयश्चत्वारोगुणा अनित्याः। यद्यप्यन्येऽपि गुणा अवयविषु वर्त्तमाना अनित्या एव,तथापि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपादयश्चत्वारोगुणा आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभूतस्यानित्यत्वादाश्रितानामनित्यत्वमित्यर्थः।" उप० वृ० "रूपादीनामनित्यत्वे यद्याश्रयानित्यत्वं तन्त्रं तदा नित्याश्रयवृत्तीनां नित्यत्वमित्याक्षेपबललभ्यमित्याह"। "एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम्।" सू० "रूपादीनामेव चतुर्णां नित्येष्वाश्रयेषु वर्त्तमानानां नित्यत्वमुक्तम् एतेनेति एतेनेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः" उप० वृ०। एतेन मुक्तावल्यां सर्वगन्धोऽनित्य इत्युक्तिश्चिन्त्या। तस्य पाकजत्वमपि कणादसू० वृत्तौ उक्तं यथा "कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः" सू० "पाकजा रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति रूपाश्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्गुणपूर्वकाः तथा च कपालरूपकारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या घटरूपाद्यसमवायिकारणम्, एवं रसादावपि" । रूपादीनां पाकप्रकारः पाकजशब्दे वक्ष्यते। गुणगुणिनोरभेद इति वेदान्तिनो मन्यन्ते कणादसूत्रवृत्तौ तन्निराकृतं यथा।

"ननु नीलपीतादयोगुणा द्रव्याभिन्ना एव धर्मधर्मिणोरभेदादितिचेन्न रूपं घटः स्पर्शोघट इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो भवत्येव शुक्लः पटो नीलः पट इत्यादिप्रतीतिरितिचेन्न मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा प्रतीत्युपपत्तेः। भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथाकथञ्चिदुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्यादिव्यपदेशबलाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपाभेदे पटवद्रूपमपि त्वगिन्द्रियेण गृह्येत पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपमानयेत् रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्द्रव्यमानयेत्। अस्तु तर्हि भेदाभेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरितिचेन्न अवच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रासम्भवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति नित्याभाववृत्तिधर्मत्वादत्यन्ताभावत्ववदितिचेन्न एकत्र संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीतिबलादत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमात् अन्योन्याभावे तु तथाप्रतीतेरभावात्।"

वेदान्तिमते तु तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपतादात्म्यस्यैवाभेदत्वस्वीकारात् न तद्दोषावतारः। अतएवोक्तं "सत्त्वैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमिति"। ऐक्ये तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वे सति मिथः परस्परं भेदः इति तैरभ्युपगमान्न किञ्चिद्दूषणमवहतीति।

"रूपरसगन्धस्पर्शाः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमन्तः।" इत्युपक्रम्य उप०वृत्तौ तल्लक्षणमुक्तं यथा "घ्राणमात्रग्राह्यो गुणो गन्धः घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं स च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम्।

सचायं गन्धः द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च । भा० आश्व० ५०अ० अस्य दशविधतोक्ता यथा । शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः । एते पञ्च-गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः! । पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः । तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् (भेदान्) । इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा । निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च । एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत" । तत्रेष्टः १कस्तूरिकादौ, अनिष्टः २विष्ठादौ, मधुरः ३मधुपुष्पादौ, कटुः ४मरिचादौ, निर्हारी ५हिङ्ग्वादौ । संहतश्चित्रगन्धः ६अनेककल्कद्रव्यादौ, स्निग्धः ७सद्यस्तप्तघृतादौ । रूक्षः ८सार्षपतैलादौ । विशदः ९शाल्यादौ, अम्लः १०तिन्तिड्यादौ । तस्योत्कटानुत्कटत्वादिकः अवान्तरधर्म्मः उद्भूतशब्दे ११८१ पृ० विवृतः ।

तत्र सुरभिगन्धः पञ्चविधः पूजाङ्गम् यथाह कालि०पु० । "गन्धञ्च सम्यक् शृणुतं पुत्रौ ! वेतालभैरवौ ! । चूर्णीकृतो १वा घृष्टो २वा दाहकर्षित ३एव वा । रसः सम्मर्दजो ४वापि प्राण्यङ्गोद्भव ५एव वा । गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः । गन्धचूर्णं गन्धपत्रचूर्णं सुमनसां तथा । प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च ! तानि गन्धाह्वयानि स्युः स गन्धः प्रथमः १स्मृतः । घृष्टो मलयजो गन्धः सरलश्च नमेरुणा । अगरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते । घृष्ट्वा, स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः २ । देवदार्वगुरुब्रह्मसालसारान्तचन्दनाः । प्रियादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः, स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः३ । स गन्धः करवीबिल्वगन्धिनीतिलकं तथा । प्रभृतीनां रसो योऽसौ निष्पीड्य परिगृह्यते । स सम्मर्दादुगतो गन्धः सम्मर्दज इतीर्य्यते ४ । मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा । गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासिनाम् ५ । कर्पूरगन्धसाराद्याः चोद्दे घृष्टे च संस्थिताः । चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः । गन्धसारस्तु सर्वत्र ससर्गादौ प्रयुज्यते । मृगनाभिर्भवेद्घृष्टस्तू र्णोऽप्यन्यस्य योगतः । एवं सर्वैस्तु सर्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा । घृष्टादिभावादन्योन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः । गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः । सर्वः पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति क्षणात् । गन्धो मलयजो यस्तु दैवे पैत्रे च सम्मतः । तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः । सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा । कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः । वैष्णवप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरवौ ! । कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः । त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्ड्याश्च शम्भुना । दैवतोद्देशपूर्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः । देवायेज्याय वितरेत् सर्वसाध्येषु पूजकः । गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा । अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः । अयं वै कथितो गन्धः पुत्रौ वेतालभैरवौ" कालि० पु० ६८अ० ।

३कृष्णागुरुणि न० शब्दार्थचि० "नवपरिमलगन्धः केन शक्योवरीतुम्" सा०द० । "गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता" रघुः । "वर्ज्जयेन्मधुमासं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः" मनुः । ४गन्धवति त्रि० । उद्+पूति+सु+सुरभि+शब्दात् परस्य गन्धस्य बहु० टच् समा० । उत्कटो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः एवं पूतिगन्धिः सुगन्धिः सुरभिगन्धिः । "गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्" वार्त्ति० "एकान्त एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः यथा सुगन्धि पुष्पम् सलिलं वा सुगन्धिर्वायुरिति" च सि०कौ० । अत्र औपाधिकगन्धवत्त्वात् तथात्वम् शोभना गन्धा गन्धयुक्ताः पदार्थाः सन्त्यस्य सुगन्ध आपण इत्यादौ न" सि०कौ० । "कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य" "सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वाम्" माघः । "आघायि वान् गन्धवहः सुगन्धस्तेनारविन्दव्यतिषङ्गवांश्च" भट्टिः । "अरविन्दव्यतिषङ्गवत्त्वात् गन्धस्येत्त्वं न भवति विभागेन लक्ष्यत्वादिति जयम० । एवं उपमानपूर्वकस्य तस्येत् समा० पद्मगन्धिः । "प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि" कुमा० लेशवाचकत्वेऽपि इत् समा० । "सूपगन्धि घृतगन्धि भोजनम्" सि० कौ० । देवादौ गन्धदानेऽङ्गुलिविशेषनियमः तन्त्रसारे उक्तो यथा "मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरङ्गुल्यग्रेण पार्वति ! । दद्याच्च विमलं गन्धं मूलमन्त्रेण साधकः" । तत्र देयगन्धस्तु चन्दनकर्पूरकालागुर्वात्मकः यथाह तन्त्रसा० निबन्धे "गन्धश्चन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः" तद्योजनप्रकारो गन्धयुक्तिशब्दे दृश्यः ।

गन्धक पु० गन्धोऽस्त्यस्य अर्श० अच् स्वार्थे क । १शिग्रुवृक्षे (सजना) शब्दर० । २स्वनामख्याते उपधातुभेदे तस्योत्पत्तिगुणभेदशोधनादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसाप्लुतम्। दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ। प्रसृतं यद्रज स्तस्माद्गन्धकः समजायत"। तस्य भेदाः "चतुर्द्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः। रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने। व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः स दुर्लभः। श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्वत्र प्रशस्तनर इत्यर्थः। अस्य गुणाः। गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः। पित्तलः कटुकः पाके कण्डूविसर्पजन्तुजित्। हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः। अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे। सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम्। शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जरामृत्युज्वरापहः। अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्यवृद्धिकरोऽस्थिकृत्। शोधनविधिस्तु। लौहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत्। तप्ते घृते तत् समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः। विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिःक्षिपेत्। तथा वस्त्राद्विनिःसार्य्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत्। एवं स गन्धकः शुध्येत् सर्वकर्म्मोचितो भवेत्।" गन्धेन कायति कै—क। इति व्युत्पत्तिरित्यन्ये।

गन्धकचूर्ण पु॰ गन्धकप्रधानश्चूर्णः। (वारुद) इति ख्याते पदार्थे शब्दार्थचि॰।

गन्धकन्द पु॰ गन्धप्रधानः कन्दोऽस्य। कसेरुवृक्षे वैद्य॰।

गन्धकारिका स्त्री गन्धं गन्धप्रधानं वेशादिकं करोति कृ—ण्वुल् कापि अत इत्त्वम्। परवेश्मस्थायां स्ववशायां वेशादिकारिकायाम् १सैरन्ध्र्यां हला॰।

गन्धकाली स्त्री प्रशस्तः गन्धस्तस्मै अलति पर्य्याप्नोति अल—अच् गौरा॰ ङीष्। सत्यवत्यां व्यासमातरि। "भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकालीमिति तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशरात् द्वैपायनोऽभवत्। तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः विचित्रवीर्य्यश्चित्राङ्गदश्च" भा॰ आ॰ ६१५अ॰। "अद्य त्वं जननीं भीष्म! गन्धकालीं यशस्विनीम्" भा॰ हरि॰ २० अ॰। गन्धवतीशब्दे दृश्यम्। स्वार्थे क। गन्धकालिकाऽप्यत्र हेमच॰। [२शम्बरचन्दने राजनि॰।

गन्धकाष्ठ न॰ गन्धयुक्तं काष्ठमस्य। १अगुरुचन्दने त्रिका॰।

गन्धकुटी स्त्री गन्धस्य कुटीवाधारः। १मुरानामगन्धद्रव्ये। अमरः।

गन्धकुसुमा स्त्री गन्धयुक्तं कुसुमं यस्याः। (गणियारी) गणिकारीवृक्षे राजनि॰।

गन्धकेलिका स्त्री गन्धं केलति गच्छति केल—ण्वुल् कापि अत इत्त्वम्। १कस्तूर्य्यां मृगमदे राजनि॰। गन्धप्रधानत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

गन्धकोकिला स्त्री गन्धप्रधाना कोकिलेव कृष्णत्वात्। "तीक्ष्णोष्णा कफहृत् तिक्ता सुगन्धा गन्धकोकिला" भावप्र॰ उक्तगुणके लतौषधिभेदे।

गन्धखेड़(ल)(क) न॰ गन्धस्य खेला यत्र वा कप् डलयोरेकत्वात्। (वेणा)गन्धवति १भूतृणे रत्नमा॰। कबन्तः तत्रार्थे न॰ शब्दरत्नावली।

गन्धचेलिका स्त्री गन्धं चेलति गच्छति चेल—ण्वुल् कापि अत इत्त्वम्। १कस्तूर्य्यां मृगमदे त्रिका॰।

गन्धजटिला स्त्री गन्धेन जटिला। १वचायां(वच)रत्नमा॰।

गन्धजल न॰ गन्धाढ्यद्रव्यवासितं जलं शा॰ त॰। गन्धाढ्यकुसुमादिपुष्पवासितजले "सिक्तां गन्धजलैरुप्तां फलपुष्पाक्षताङ्कुरैः" भाग॰ १।१।२।१२।

गन्धजात न॰ गन्धो व्यञ्जनादौ जातो यस्मात् निष्ठान्तात्वात् परनि॰। (तेजपात) १तेजपत्रे शब्दरत्ना॰। ६त॰। २गन्धद्रव्यसंघे न॰।

गन्धज्ञा स्त्री गन्धं जानाति रसज्ञेत्यत्रेव करणस्य कर्तृत्वोपचारात् ज्ञा—कर्त्तरि क। १नासिकायाम् हेमच॰।

गन्धतण्डुल पु॰ गन्धप्रधानं तण्डुलमस्य। (वासमति) १शालिभेदे राजनि॰।

गन्धतन्मात्र न॰ सांख्यमतप्रसिद्धे शान्तघोरादिविशेषशून्यगन्धमात्रगुणके स्थूलपृथिव्यारम्भके सूक्ष्मपार्थिवांशे यथाह "स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य" सा॰ प्र॰ सूत्रभाष्ये "तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रयं न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानां हेतवोऽविशेषाः "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुरादिभ्यः। अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता। ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलशब्दादिगतविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्। तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः। अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं

घोरं दुःखात्मकं मूढं मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यानि केवलं सुखाधिक्यादिति" शब्दर०।

गन्धतूर्य्य न० गन्धे हिंसास्थाने रणे तूर्य्यम्। १रणवाद्यभेदे

गन्धतृण न० गन्धप्रधानं तृणं शा०त०। सुगन्धयुक्ते भूतृणे सुरसे सुखरागे तृणभेदे (बेणा) राजनि०। "भूस्तृणं गन्धतृणं स्निग्धं चैव रसायनम्। सुगन्धि मधुरं शीतं कफपित्तश्रमापहम्" इति तत्र तद्गुणा उक्ताः।

गन्धतैल न० गन्धयुक्तस्य चन्दनस्याग्निसंयोगेन जनितं तैलम् शा० त०। यन्त्रपाकेण जनिते तैलभेदे। (चन्दनीआतर) १प्रभृतौ। "प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचितैः"भा०भी० ८८अ०। सुश्रुतोक्ते २पक्वतैलभेदे च तत्पाकप्रकारस्तत्रोक्तो यथा

"रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले। दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत्। त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा भावयेन्मधुकाम्बुना। ततः क्षीरे पुनः पीतान्सुशुष्कांश्चूर्णयेद्भिषक्। काकल्यादिं सयष्ट्याह्वं मञ्जिष्ठां सारिवां तथा। कुष्ठं सर्ज्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम्। शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत्। पीडनार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धशृतं पयः। चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेद्भिषक्। एलामंशुमतीं पत्रं जीरकं तगरं तथा। लोध्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिणम्। शैरेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम्। पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव पूर्व्वोक्तान्यौषधानि च। एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना। एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्म्मसु। आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथाऽर्द्दिते। मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे। बाधिर्य्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः। पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने। ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरस्तेनैवोपजायते। सुखञ्च पद्मप्रतिमं सुसुगन्धिसमीरणम्। गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत्। राजार्हमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः।"

गन्धत्वच् न० गन्धप्रधाना त्वक् यस्य। १एलवालुके राजनि०

गन्धदला स्त्री गन्धयुक्तं दलं यस्याः।१अजमोदायाम् राजनि०

गन्धदारु न० गन्धप्रधानं दारु। चन्दने मलयजे हेमच०। तस्य दारुत्वेव गन्धसत्त्वात्तथात्वम्। [गन्धाढ्यद्रव्यमात्रे च

गन्धद्रव्य न० गन्धप्रधानं द्रव्यम् ।१नागकेशरे त्रिका०। २ग-

गन्धद्विप पु० गन्धप्रधानो मदगन्धाढ्यः द्विपः। मदगन्धाढ्ये हस्तिनि। "गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः" "रणे गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः" रघुः। "गन्धद्विपस्येव मतङ्गजौघः" किरा०। गन्धगजादयोऽप्यत्र।

गन्धधारिन् त्रि० गन्धं गन्धयुक्तं द्रव्यं धारयति धारि-णिनि। १गन्धद्रव्यधारिणि स्त्रियां ङीप्। २महादेवे पु०। "अजस्य बहुरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि" भा० अनु०१७अ०। शिवनामोक्तौ।

गन्धधूमज पु० गन्धस्य गन्धाढ्यस्य धूमात् जायते जन–ड। स्वादुनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

गन्धधूलि स्त्री गन्धाय धूलिश्चूर्णोऽस्याः। कस्तूर्य्यां हेमच०।

गन्धन न० गन्ध–अर्द्दने भावकरणादौ ल्युट्। १उत्साहे २प्रकाशने ३हिंसायाम् ४सूचने च मेदि०। ५तृणभेदे (गन्धतृणे) शब्दार्थचि०। "गन्धनावक्षेपणे-त्यादि" पा०। "वा गतिगन्धनयोरिति धातुः"। वातपद्व्युत्पत्तौ सुश्रुतः "गन्धनाङ्गे" सि० कौ०।

गन्धनकुल पु० गन्धेन लेशेन नकुलतुल्याकृतित्वात्, दुर्गन्ध-प्रधानो वा नकुलः।(छुचो) छुछुन्दर्य्यां जन्तुभेदे हारा०।

गन्धनाकुली स्त्री गन्धान्विता नाकुली रास्ना। रास्नाभेदे अमरः। "नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली। नकुलेष्टा भुजाङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी। नाकुली तुवरा तिक्ता कटूष्णा विनाशयेत्। भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान्" भावप्र०।

गन्धनामन् पु० गन्धेति पदयुक्तं नामास्य। १रक्ततुलस्याम् रत्नमा०२रोगभेदे स्त्री ङीप्। तल्लक्षणमुक्तं भावप्र० यथा "बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्। पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्द्दिशेत्। एतान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम्। त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते। तादृशीं बाह्वादिषु कृष्णां सवेदनाञ्च"

गन्धनाली स्त्री गन्धस्य गन्धज्ञानस्य नालीव। नासिकायाम् त्रिका०। स्वार्थे क ह्रस्वः। गन्धनालिका तत्रार्थे।

गन्धनिलया स्त्री गन्धस्य निलयो वासो यत्र। नवमल्लिकायाम् शब्दच०। [शठीभेदे राजनि०।

गन्धनिशा स्त्री० गन्धेन निशा हरिद्रेव। गन्धपलाशां

गन्धप पु० गन्धं पिबति गन्धेनैव तृप्यति पा–क। १देवभेदे "आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः" भा० अनु०१८अ० नानादेवानां शिवरूपतोक्तौ।

गन्धपत्र पु०गन्धयुक्तं पत्रमस्य। १श्वेततुलस्यां रत्नमा०। २मरुबके ३बर्व्वरे ४नागरङ्गे ५विल्वे च राजनि०। ५शटीभेदे स्त्री टाप् "गन्धपत्रा कटुः स्वादुस्तीक्ष्णोष्णा कफ-

वातहृत्। कासच्छर्दिज्वरान् हन्ति पित्तकोपकरी तथा” राजनि०। गौरा० ङीष्। ६अश्वगन्धायाम् ७अम्बष्ठायाम् ८अजमोदायाञ्च राजनि०। ततः स्वार्थे क। गन्धपत्रिका अश्वगन्धादिषु राजनि०।

गन्धपलाशिका स्त्री गन्धयुतं पलाशमस्याः कप् अत इत्वम्। हरिद्रायां हारा०। [भावप्र०।

गन्धपलाशी स्त्री गन्धयुक्तं पलाशं यस्या ङीप्। शट्याम्

गन्धपाषाण पु० गन्धयुक्तः पाषाण इव कठिनत्वात्। गन्धके उपधातुभेदे जटाधरः। [धूपे हेमच०।

गन्धपिशाचिका स्त्री गन्धेन पिशाच इव ऊर्द्धगतित्वात्।

गन्धपोता स्त्री गन्धयुक्तं पीतं पत्रं यस्याः। १शटीभेदे गन्धपत्रायाम् राजनि०।

गन्धपुष्प पु० गन्धयुक्तं पुष्पमस्य। १वेतसवृक्षे शब्दच०। २अङ्कोटकवृक्षे जटाध० ३वञ्जुवारवृक्षे राजनि०। ४नील्यां ५केतकीवृक्षे ६गणिकारीवृक्षे च स्त्री टाप् राजनि०। ७पुष्पवति गन्धयुक्तवृक्षमात्रे त्रि०। गन्धसहितं पुष्पम् शा०त०। ८गन्धसहितपुष्पे न० “गन्धपुष्पैरलङ्कृतम्” रामा०२१अ०। द्वन्द्वः।९गन्धपुष्पयोः द्विव०।“अभावे गन्धपुष्पाभ्यां केवलेन जलेन वा”आ०त०। [वृक्षे रत्नमा०।

गन्धफणिज्झक पु० गन्धप्रधानः फणिज्झकः। रक्ततुलसी

गन्धफल पु० गन्धयुक्तं फलं यस्य। १कपित्थे २विल्वे ३तेजफलवृक्षे राजनि०। ४प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री टाप् शब्दरत्ना०। ५मेथिकायां ६विदार्य्यां ७शल्लक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि०। ८चम्पककलिकायां ९प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री अमरः गौरा० ङीष्। १०आमोदयुक्तफलवति वृक्षमात्रे त्रि०।

गन्धवणिज् पु०गन्धस्य आमोदिद्रव्यस्य वणिक्। (गन्धवेणे) सङ्कीर्णजातिभेदे“अम्बष्ठात् राजपुत्र्याञ्च जातो गन्धवणिक् स्मृतः” ब्रह्मवै०। नवशाखशब्दे विवृतिः। वणिक्शब्दस्य वर्ग्यादित्वात् शब्दकल्पद्रुमे तन्मूलतया शब्दस्तोमे च अयथास्थाने लिखनं प्रामादिकम्।

गन्धबन्धु पु० गन्धं बध्नाति बन्ध–उण्। आम्रवृक्षे शब्दर०।

गन्धबहुला स्त्री गन्धोबहुलोऽत्र। १गोरक्षीवृक्षे राजनि०।

गन्धभद्रा स्त्री गन्धेन लेशमात्रसेवनेन भद्रं यस्याः ५ब०। (गन्धभादाल) लताभेदे शब्दच०। [शब्दर०।

गन्धभाण्ड पु० गन्धस्य भाण्ड इव। (गन्धभादाल) लताभेदे

गन्धमांसी स्त्री गन्धप्रधाना मांसी। जटामांसीभेदे राजनि०

गन्धमातृ स्त्री गन्धस्य मातेव उत्पादकत्वात्। क्षितौ हेमच० “तत्र क्षितिर्गन्धहेतुः” इत्युक्तेस्तस्यास्तदुत्पादकत्वम्।

गन्धमाद पु० १रामसैन्यस्थवानरभेदे। “सुग्रीवलक्ष्मणमरुत्सुतगन्धमादनीलाङ्गदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात्” भाग० ९।१०।१९। “गान्धिन्यास्तु श्वफल्कतः” अक्रूरप्रमुखा आसन्” इत्युपक्रमे “शत्रुघ्नो गन्धमादश्चेति” भाग० ९।२४।१८। उक्ते २अक्रूरभ्रातरि च।

गन्धमादन पुं०न०गन्धेन मादयति मादि–ल्यु। १पर्वतभेदे स च पर्वतः रोमकपत्तनात् उदक्, नीलनिषधपर्य्यन्तदीर्घः तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालं वर्षम्। एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नवमं वर्षम् मूलवाक्यमिलावृतशब्दे ९८५ पृ० दृश्यम्। “गन्धमादनशृङ्गेषु पुरुषः सह राक्षसैः”। “गन्धमादनपार्श्वे तु परेत्वपरगण्डिकाः” भा० भी० ६अ०। “ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम्। ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम्” भा० व० १५८ अ०। “तथैवापरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनौ नीलनिषधायतौ” भाग०५।१६।१०। एवं सर्वत्र पुंस्त्वम् क्वचित् क्लीवत्वमपि।“यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवत् गन्धमादनम्” कुमा०। “अत्र गन्धवत्गन्धमादनम्” इति आगन्तुकः पाठः। प्राचीनपाठस्तु “सुगन्धिर्गन्धमादनः” इति पुंलिङ्गान्तः। अतएव क्षीरस्वामिना “गन्धमादनमन्ये चेत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादनः” इति व्याख्याय प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं “सुगन्धिगन्धमादन इति” कालिदासः इति” मल्लिना०। स च मेरोर्दक्षिणस्थविष्कम्भरूपः यथाह विष्णुपु० “इलावृतमनुक्रम्य “चत्वार उपपर्वताः”। “विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः। पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः”। तत्र च केतुवृक्षो जम्बुः। यथाह तत्रैव “कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च” तत्र वनं नन्दनं, चैत्ररथं, गन्धमादनाख्यं, वा कल्पभेदात् व्यवस्थितं तत्र विष्णुपु०“वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादनम्। वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम्” इत्युक्तेः गन्धमादनाख्यवनवत्त्वं तस्य। “तान् विष्कम्भान् गिरीनुपक्रम्य” भाग० ५।१६। देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति”। चैत्ररथवनवत्त्वोक्ता। सि०शि०“वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं तेष्वप्सरोनन्दननन्दनञ्च। छायाद्वयं यद्वृतिकृत् सुराणां भ्राजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम्”इत्युक्तेर्नन्दनवनवत्त्वम्।

"अरुणोदं महाभद्रं संसितोदं समानसम्। सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा" विष्णु पु० उक्तेस्तत्र महाभद्रं सरः। "सरांस्यथैतेष्वरुणञ्च मानसम् महाह्रदं श्वेतजलं यथाक्रममिति" सि०शि० उक्तेस्तत्र मानसं सरः। सरसां कल्पभेदान्नामभेदः। २तद्वासिनि रामसैन्यस्थवानरभेदे च "गन्धमादनवासी च प्रथितो गन्धमादनः। कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत" भा० व० २८८अ०। तत्पर्वतस्थे ३वनभेदे न० उदाहृतविष्णु पु० वाक्ये दृश्यम्।

गन्धमादनी स्त्री गन्धेन माद्यतेऽनया मादि+करणे ल्युट् ङीप्। १मदिरायां त्रिका० २वन्दारौ ३चीड़ानामद्रव्ये च राजनि०। [१लाक्षायां २सुरानामगन्धद्रव्ये च राजनि०।

गन्धमादिनी स्त्री गन्धेन मादयति मादि—णिनि ङीप्।

गन्धमार्ज्जार पु० गन्धप्रधानः मार्ज्जारः। खट्टासजन्तौ जटाधरः। [णायां लतायाम् भावप्र०।

गन्धमालती स्त्री गन्धेन मालतीव। गन्धकोकिलातुल्यगु-

गन्धमालिनी स्त्री गन्धमालाऽस्त्यस्या इनि ङीप् मल—संश्लेषे णिनि वा ह्रत०। १सुरानामगन्धद्रव्ये जटाधरः।

गन्धमुखा स्त्री गन्धो मुखेऽस्याः। १छुछुन्दर्य्याम् (छुँचा)। शब्दार्थचि०। २आमोदिमुखवति त्रि०। स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप्। [अण्। (गन्धभादाल) लताभेदे वैद्यकम्।

गन्धमुण्ड पु० गन्धं मुण्डयति मुण्ड+तत्करोति णिच्—

गन्धमूल पु० गन्धप्रधानं मूलं यस्य। १कुलञ्जनवृक्षे २शल्लक्यां ३शठ्याञ्च स्त्री टाप् राजनि०।४शठ्यां स्त्री अमरः जातित्वात् ङीष्। वा कप् कापि अत इत्त्वम्। गन्धमूलिका १माकन्द्यां २शठ्याञ्च राजनि०। [राजनि०।

गन्धमूषिक पुंस्त्री० गन्धप्रधानः मूषिकः। छुछुन्दर्य्याम्

गन्धमूषी स्त्री स्वल्पः मूषः मूषी गन्धप्रधाना मूषी। छुछुन्दर्य्यां हेमच०। [२खट्टासे च शब्दमा०।

गन्धमृग पु० गन्धप्रधानो मृगः। १गन्धयोनौ कस्तूरीमृगे।

गन्धमैथुन पु० गन्धेन गन्धघ्राणेन मैथुनं मैथुनारम्भो यस्य। वृषे जटाधरः। [राजनि०।

गन्धमोदन पु० गन्धेन मोदयति मुद—णिच्—ल्यु। गन्धके

गन्धमोहिनी स्त्री गन्धेन मोहयति मुह—णिच्—णिनि ङीप्। चम्पककलिकायां राजनि०।

गन्धयुक्ति स्त्री गन्धानां गन्धद्रव्याणां युक्तिर्योजनविशेषः। वृ०सं० उक्ते गन्धद्रव्ययोजनप्रकारभेदे। गन्धयुक्तिश्च सप्रयोजनभेदसहिता तत्र ७७अ०दर्शिता यथा

"स्रग्गन्धधूपाम्बरभूषणाद्यं न शोभते शुक्लशिरोरुहस्य। यस्मादतो मूर्धजरागसेवां कुर्यात्तथैवाञ्जनभूषणानाम्। लौहे पात्रे तण्डुलान् कोद्रवाणां शुक्ले पक्ताँल्लोहचूर्णेन साकम्। पिष्टान् सूक्ष्मं मूर्ध्नि शुक्लाम्लकेशे दत्त्वा तिष्ठेद्वेष्टयित्वार्कपत्रैः। याते द्वितीये प्रहरे विहाय दद्याच्छिरस्यामलकप्रलेपम्। सञ्छाद्य पत्रैः प्रहरद्वयेन प्रक्षालितं कार्ष्ण्यमुपैति शीर्षम्। पश्चाच्छिरःस्नानसुगन्धितैलैर्लौहाम्लगन्धं शिरसोऽपनीय। हृद्यैश्च गन्धैर्विविधैश्च धूपैरन्तःपुरे राजसुखं निषेवेत्। त्वक्कुष्ठरेणुनलिकास्पृक्कारसतगरबालकैस्तुल्यैः। केसरपत्रविमिश्रैर्नरपतियोग्यं शिरःस्नानम्। मञ्जिष्ठया व्याघ्रनखेन शुक्त्या त्वचा सकुष्ठेन रसेन चूर्णः। तैलेन युक्तोऽर्कमयूखतप्तः करोति तच्चम्पकगन्धि तैलम्। तुल्यैः पत्रतुरुष्कबालतगरैर्गन्धः स्मरोद्दीपनः सव्यामो बकुलोऽयमेव कटुकाहिङ्गुप्रधूपान्वितः। कुष्ठेनोत्पलगन्धिकः समलयोमूर्वा भवेच्चम्पको जातीत्वक्सहितोऽतिमुक्तकइति ज्ञेयः स कुस्तुम्बुरुः। शतपुष्पाकुन्दुरुकौ पादेनार्धेन नखतुरुष्कौ च। मलयप्रियङ्गुभागौ गन्धो धूप्यो गुडनखेन। गुग्गुलुबालकलाक्षामुस्तानखशर्कराः क्रमाद्धूपः। अन्यो मांसीबालकतुरुष्कनखचन्दनैः पिण्डः। हरीतकीशङ्खघनद्रवाम्बुभिर्गुडोत्पलैः शैलकमुस्तकान्वितैः। नवान्तपादादिविवर्धितैः क्रमाद् भवन्ति धूपा बहवो मनोहराः। भागैश्चतुर्भिः सितशैलमुस्ताः श्रीसर्जभागौ नखगुग्गुलू च। कर्पूरबोधो मधुपिण्डितोऽयं कोपच्छदो नाम नरेन्द्रधूपः। त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतैश्चूर्णः। पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन। घनबालकशैलेयककर्पूरोशीरनागपुष्पाणि। व्याघ्रनखस्पृक्कागुरुदमनकनखतगरधान्यानि। कर्पूरचोरमलयैः स्वेच्छापरिवर्तितैश्चतुर्भिरतः। एकद्वित्रिचतुर्भिर्भागैर्गन्धार्णवो भवति। अत्युल्बणगन्धत्वाद् एकांशो नित्यमेव धान्यानाम्। कर्पूरस्य तदूनो नैतौ द्वित्र्यादिभिर्देयौ। श्रीसर्जगुडनखैस्ते धूपयितव्याः क्रमान्न पिण्डस्थैः। बोधः कस्तूरिकया देयः कर्पूरसंयुतया। अत्र सहस्रचतुष्टयमन्यानि च सप्ततिसहस्राणि। लक्षं शतानि सप्तविंशतियुक्तानि गन्धानाम्। एकैकमेकभागं द्वित्रिचतुर्भागिकैर्युतं द्रव्यैः। षड्गन्धकरं तद्वद् द्वित्रिचतुर्भागिकं कुरुते। द्रव्यचतुष्टययोगाद् गन्धचतुर्विंशतिर्यथैकस्य। एवं शेषाणामपि षस्णवतिः सर्वपिण्डोऽत्र। षोडशके

द्रव्यगणे चतुर्विकल्पेन भिद्यमानानाम् । अष्टादश जायन्ते शतानि सहितानि त्रिंशत्या । षस्सप्ततिभेदभिन्नश्चतुर्विकल्पो गणो यतस्तस्मात् । षस्सप्ततिगुणः कार्यः सा सङ्ख्या भवति गन्धानाम् । पूर्वेण पूर्वेण गतेन युक्तं स्थानं विनान्त्यं प्रवदन्ति सङ्ख्याम् । इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः । द्वितीन्द्रियाष्टभागैरगुरुः पत्रं तुरुष्कशैलेयौ । विषयाष्टपक्षदहनाः प्रियङ्गुमुस्तारसाः केशः । स्पृक्कात्वक्तगराणां मांस्याश्च कृतैकसप्तषड्भागाः । सप्तर्तुवेदचन्द्रैर्मलयनखश्रीककुन्दुरुकाः । षोडशके कच्छपुटे यथा तथा मिश्रितैश्चतुर्द्रव्यैः । येऽत्राष्टादशभागास्तेऽस्मिन् गन्धादयो योगाः । नखतगरतुरुष्कयुता जातीकर्पूरमृगकृतोद्बोधाः । गुडनखधूप्या गन्धाः कर्तव्याः सर्वतोभद्राः । जातीफलमृगकर्पूरबोधितैः ससहकारमधुसिक्तैः । बहवोऽत्र पारिजाताश्चतुर्भिरिच्छापरिगृहीतैः । सर्जरसश्रीवासकसमन्विता येऽत्र धूपयोगास्तैः । श्रीसर्जरसवियुक्तैः स्नानानि सवालकत्वग्भिः । लोध्रोशीरनतागुरुमुस्तापत्रप्रियङ्गुवनपथ्याः । नवकोष्ठात्कच्छपुटाद् द्रव्यत्रितयं समुद्धृत्य । चन्दनतुरुष्कभागौ शुक्तार्धं पादिका तु शतपुष्पा । कटुहिङ्गुलगुडधूप्याः केसरगन्धाश्चतुरशीतिः । सप्ताहं गोमूत्रे हरीतकीचूर्णसंयुते क्षिप्त्वा । गन्धोदके च भूयो विनिःक्षिपेद्दन्तकाष्ठानि । एलात्वक्पत्राञ्जनमधुमरिचैर्नागपुष्पकुष्ठैश्च । गन्धाम्भः कर्तव्यं कञ्चित्कालं स्थितान्यस्मिन् । जातीफलपत्रैलाकर्पूरैः कृतयमैकशिखिभागैः । अवचूर्णितानि भानोर्मरीचिभिः शोषणीयानि । वर्णप्रसादं वदनस्य कान्तिं वैशद्यमास्यस्य सुगन्धितां च । संसेवितुः श्रोत्रसुखां च वाचं कुर्वन्ति काष्ठान्यसकृद्भवानाम् । कामं प्रदीपयति रूपमभिव्यनक्ति सौभाग्यमावहति वक्त्रसुगन्धितां च । ऊर्जं करोति कफजांश्च निहन्ति रोगांस्ताम्बूलमेवमपरांश्च गुणान् करोति । युक्तेन चूर्णेन करोति रागं रागक्षयं पूगफलातिरिक्तम् । चूर्णाधिकं वक्त्रविगन्धकारि पत्राधिकं साधु करोति गन्धम् । पत्राधिकं निशि हितं सफलं दिवा च प्रोक्तान्यथाकरणमस्य विडम्बनैव । कक्कोलपूगलवलीफलपारिजातैरामोदितं मदमुदावहितं करोति" "लेख्यमणिरागगन्धयुक्तिविदः" ह०स० ।

गन्धरस पु० गन्धयुक्तो रसोऽस्य । १बोले । (फुलसत्) ख्याते उपधातुभेदे । गन्धश्च रसश्च द्व० । २आमोदरसयोः द्विव० । "श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् (अन्नम्)" भा०उ० २६अ० "शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च" भा०भी०१२३अ० ।

गन्धरसाङ्गक पु० गन्धरसौ अङ्गे यस्य कप् । श्रीवेष्टनाख्यगन्धद्रव्ये राजनि० ।

गन्धराज पु० गन्धानां गन्धयुक्तानां राजा टच् समा० । १खनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे २मल्लिवृक्षे ३कणगुग्गुलौ च राजनि० । गन्धेन राजते राज–अच् । ४जवादिनामगन्धद्रव्ये पु० ५गन्धद्रव्यभेदे क्लि० ६चन्दने न०राजनि० । ७नखीनामगन्धद्रव्ये स्त्री ङीप् शब्दचन्द्रिका ।

गन्धर्व्व पु० गन्धमामोदमर्वति अर्व–अच् ६त० शक०, गाः स्तुतिरूपा गीतिरूपा वा वाचः रश्मीन् वा धारयति धृ–व गोर्गमादेशो वा ।१घोटके २मृगभेदे कस्तूरीमृगे ३अन्तराभवसत्त्वे च अमरः । अन्तराभवसत्त्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः यातनाशरीरवान्, शुभ्रप्राणी वा ।"गन्धर्वाः पतयोमम" भा०वि०१०अ० । सैरिन्ध्रीरूपद्रौपदीवाक्यम् । अन्तराभवसत्त्वः सत्वान्तरमध्ये आवेशकारी सत्वभेद इत्येव युक्तम् । स च सुश्रुते दर्शितो यथा "अथातोऽमानुषप्रतिषेधीयं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रमे "देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां,गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः। रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाख्यः"इत्यष्टधा विभज्य ।"हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः । नृत्यन् वा प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः" इति तद्ग्रहाविष्टलक्षणमुक्तम्। "ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता" शत०ब्रा० १४।६।३।१ । "गन्धर्वेणामानुषेण गृहीता आविष्टा" भा० ।४एरण्डे भावप्र०"गन्धर्वतैलसिद्धां हरितकीं गोऽम्बुना पिबेत्"अस्य व्याख्यायां "गन्धर्वतैलमेरण्डतैलम्" तदुक्तेः तस्य च गन्धर्वरूपमृगभेदपादतुल्यपत्रकत्वात्तथात्वम् । ५गायनमात्रे त्रि०मेदि०।६देवगायने देवयोनिभेदे पु० अमरः । तत्रार्थे "रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हेममालिभिः"भा०व०१६६अ० । "गावः रश्मयः इष्टृदकानि वा धारयति गवि उपपदे धृ–व गोर्गमादेशः इति ता० ब्रा० भाष्ये माधवोक्तेः ७रश्मिधारके सोमादित्यादौ । "गन्धर्वोऽस्य रशनामगृभ्णात्"ऋ० १,१६३,२, "गन्धर्वः सोमः" भा० । "ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधिनाके अस्थात्" ऋ० ९,८५,१२ । "गन्धर्वो रश्मीनां धारकः" भा० । "गन्धर्वे इत्था पदमस्य रक्षति"९,८३,४। "गन्धर्वः उदकानां

स्तुतीनां वा धारक आदित्यः” भा० “शतक्रतुरत्सरत् गन्धर्वमस्तृतम्” ऋ० ८,१,११ । “गन्धर्वः गवां रश्मीनां धर्त्तारं सूर्य्यम्” भा० “दिव्यो गन्धर्वः केतपूः” यजु०११, ७,“गां वाचं स्तुतिरूपाम् धारयतीति गन्धर्वः सविता” वेददी० । गायने । “विश्वावसुरभि तन्नोगृणातु दिव्यो गन्धर्वः” ऋ० १०,१३९,५ दिव्य इति विशेषणात् गायन मात्रपरत्वम् । अत एव शब्दार्थचि० “अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः । गन्धर्वत्वं समापन्नो मर्त्य गन्धर्व उच्यते । पूर्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावस्य चेद्भवेत् । गन्धर्वत्वं, तादृशोऽत्र दिव्यगन्धर्व उच्यते” इति गायनरूपगन्धर्वाभिप्रायेण द्वैविध्यमुक्तम् देवयोनि गन्धर्वाश्च वह्निपुराणे एकादशविधा उक्ता यथा
“अभ्राजोऽङ्गारिवम्भारी सूर्य्यवर्चास्तथा कृधुः । हस्तः सुहस्तः स्वाम्येव मूर्द्धवांश्च महामनाः । विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्वैकादशोगणः” ।
जटाधरेण तन्नामान्यन्यथोक्तानि यथा “हाहा हूहू-श्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा । गोमायुस्तुम्बुरु-र्नन्दिरेवमाद्यास्च ते स्मृताः” । देवगन्धर्वाश्च द्विविधाः केचित् मौनेयाः केचित् प्राधेयाश्च तत्र मौनेयाः कश्यपपत्न्यां दक्षसुतायां मुनिनामिकायां जाताः षोडश,प्राधेयाश्च प्राधायां तत्पत्न्यां जाता दश इत्येवं भा०आ०६५अ० उक्ता यथा “भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा । गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यवर्च्चाश्च सप्तमः । सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चाभिविश्रुतः । भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी । तथा शालिशिरा राजन् पर्जन्यश्च चतुर्दशः । कलिः पञ्चादशस्तेषां नारदश्चैव षोड़शः । इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः । अथ प्रभूतान्यन्यानि कीर्त्तयिष्यामि भारत ! । अनवद्यां मनुं वंशामसुरां मार्गणप्रियाम् । अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्यजायत । सिद्धः पूर्णश्च वर्ही च पूर्णायुश्च महायशाः । ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सत्तमः । विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा । इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः” स्वारोचिषमन्वन्तरे तु गन्धर्वा अरिष्टायाः पुत्राः यथा हरिवं०३अ० । “अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वानमितौजसः” इत्युक्त्वा “एष मन्वन्तरे तात ! सर्गः स्वारोचिषे स्मृतः” । जातिपरत्वे स्त्रियां ङीप् । “नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी” रामा०आर०८३अ०। पत्न्यामपि ङीष् “गन्धर्वी गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये । तथैवाप्सरसः सर्वा राक्षसेषूत्तमा गतिः” । “दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्” मनुः । ८द्वीपभेदे पु० “भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपकशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यः गन्धर्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः” । गन्धर्वो देवताऽस्य अण् । गान्धर्व अस्त्रभेदे “संमोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् । गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते” रघुः । विवाहभेदे च “गान्धर्वः समयान्मिथः” मनुः ।

गन्धर्वनगर न० अनिष्टसूचके आकाशोत्थिते वृ० सं० उक्ते १खपुरे खपुरशब्दे विवृतिः तस्य कालभेदे विपाकः वृ०स०९७अ० उक्तो यथा ।“गन्धर्वपुरं मासात् रसवैकल्यं हिरण्यविकृतिश्च”।हेत० । २गन्धर्वाणां नगरे च ।“सरोमानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः । गन्धर्वरक्षितं देशमजयत् पाण्डवस्ततः । तत्र तित्तिरिकल्माषान् मण्डूकाख्यान् । हयोत्तमान् लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्वनगरात्तदा” भा० स० १७ अ० । अर्जुनोत्तरदिग्विजयोक्तौ । गन्धर्वपुरादयोऽप्यत्र ।

गन्धर्ववधू स्त्री गन्धर्वस्य वधूरिव प्रियत्वात् ।१शठ्यां २चीडानामगन्धद्रव्ये च राजनि०।

गन्धर्वलोक पु० ६त०। गुह्यकलोकोपरिस्थे विद्याधरलोकस्याधोनिविष्टे स्थाने । तत्स्थानकथा तत्प्राप्तिपुण्यानि च गुह्यकलोकोक्त्यनन्तरं काशीख०दर्शितानि यथा ।

“गान्धर्व्वस्त्वेष लोकोऽमी गन्धर्वाश्च शुभप्रदाः । देवानां गायनाह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः । गीतज्ञा अभिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् । स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः । राज्ञां प्रसादलब्धानि सुवासांसि धनान्यपि । द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः । ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतिं गायन्त्यहर्निशम् । स्तुतावेव मनस्तेषां नाट्यशास्त्रे कृतश्रमाः । तेन पुण्येन गन्धर्वलोकस्तेषां विशिष्यते । ब्राह्मणास्तोषिता यद्वै गीतिविद्यार्जितैर्धनैः । गीत विद्याप्रभावेन देवर्षिर्नारदो महान् । मान्यो वैष्णव लोके वै श्रीशम्भोश्चातिवल्लभः । तुम्बुरुर्नारदश्चोभौ देवानामपि दुर्लभौ । नादरूपी शिवः साक्षान्नादविद्याविदां हितः । यदि गीतं क्वचिद्गीतं श्रीमद्धरिहरात्मकम् । मोक्षन्तु तत्फलं प्राहुः सान्निध्यमथ वा तयोः।

गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यानुच रोभूत्वा तेनैव सह मोदते । अखिलों के सदा कालं स्त-त्तिरेषा प्रगीयते । तद्गीतमालया पूज्यौ देवौ हरिहरौ सदा । इति श्रुत्वन् चणात् प्राप पुरमन्यन्मनोहरम् । शिवशर्माथ पप्रच्छ किंसंज्ञं नगरन्त्विदम् । गणावूचतुः । असौ विद्याधरो लोको नानाविद्याविशारदाः ।”

गन्धर्वविद्या स्त्री ६तत० । सङ्गीतविद्यायाम् । [विद्शब्दे दृश्यः।

गन्धर्ववेद पु०६तत० । सामवेदस्योपवेदे सङ्गीतमूलग्रन्थे उप-

गन्धर्वहस्त पु० गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्तः पाद इव पत्रमस्य । एरण्डवृक्षे हारा० । कप् । तत्रार्थे अमरः । सुश्रुतेन तत्पत्रस्य वणोत्पत्तिरभिहिता यथा “गन्धर्वहस्तकमुष्क-कनक्तमालाटरूषकपूतीकारगवधचित्रपदीनां पत्राण्या-र्द्राणि लवणेन सहोदूखलेऽवुवद्य स्ने हघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृद्भिर्द्दाहयेदेतत्पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु” ।

गन्धलता स्त्री गन्धान्विता लता । प्रियङ्गौ शब्दार्थचि० ।

गन्धलोलुप त्रि०७तत० । गन्धलोभातिशयवत्यां मधुमक्षिकायां शब्दर० ।

गन्धवत् त्रि० गन्धो विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः । १गन्धयुक्ते “गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता”रघुः । स्त्रियां ङीप् । सा च २पृथिव्याम् मतस्यगन्धायां सत्यवत्याम् ३व्यासमातरि तस्यास्तन्नामत्वप्राप्तिः भा० भी०६२अ० उक्ता यथा

“एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् । स चा-स्यै भगवान् प्रादान् मनसः काङ्क्षितं भुवि । ततोलब्ध-वरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता । जगाम सह संसर्गमृ-षिणाऽद्भुतकर्मणा । तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं भुवि । तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन् यन्नरा भुवि । तस्या योजनगन्धेति ततो नामापरं स्मृतम् । इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा । जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् ।”

४सुरायां मेदि० ५नवमल्लिकायां रत्नमा०६सुरानाम-गन्धद्रव्ये जटा०।७वायुपुर्य्याञ्च यथाह स्कन्देन्द्रसंहिता यथा “वायोर्गन्धवतीं तुङ्गस्वे तपीतध्वजां शृणु । बलवद्-भूतसंजुष्टां सर्वरत्नविनिर्मिताम्”। काशीख०१३अ०।“इमां गन्धवतीं रम्यां पुरीं वायोर्विलोकय । वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे ! द्विज !” इति गन्धवतीपुर्य्याः स्वरूपं ते निरूपितम्। तस्याः प्राच्यां कुवेरस्य अलका-ख्येयालका पुरी” । तदुत्तराध्याये । मेदिनिकोषे “अथ गन्धवती पृथ्वी पुरीभिद्व्यासमातरीति” पुरीभेदार्थकता-मात्रोक्तेः शब्दकल्पद्रुमे तन्मूलकशब्दस्तोमे च वरुण पुरीपरत्वकथनं प्रामादिकमेव । वरुणपुर्य्यास्तु निम्लो-चनीति नाम यथोक्तं भाग० ५ । २०।१० । यथा “तस्मिन्नैन्द्रीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम”

गन्धवल्कल न० गन्धो वल्कलेऽस्य । (दारचिनि) त्वचे । राजनि०। [गन्धवल्लीत्यप्यत्र राजनि० ।

गन्धवल्लरी स्त्री गन्धान्विता वल्लरी । सहदेवीलतायाम्

गन्धवह पु० गन्धं वहति वह—अच् ६त० । १वायौ अमरः “आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः” भट्टिः “दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन” कुमा० । २गन्धयुक्ते नाय-कभेदे पु० । “नवालता गन्धवहेन चुम्बिता” नैष० । अत्र नायिकापक्षे गन्धवहशब्दस्य नायकभेदपरत्वम् । ३गन्धधारिमात्रे त्रि० । “आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः । बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः” मनुः । “वायुर्गन्धवहः” भाग० २।१०।२० ।४नासिकायां स्त्री अमरः ।

गन्धवहल गन्धं वहति वह—बा०अलच् गन्धो वहलोऽस्य वा ।१सितार्जकवृक्षे २श्वेततुलस्याञ्च राजनि०। [जले ।

गन्धवारि न० गन्धद्रव्यवासितं वारि । सुगन्धिद्रव्यवासिते

गन्धवाह पु० गन्धं वहति वह—अण् उप०स० । १वायौ । अमरः । “प्रसरदसमवाणप्राणवद्गन्धवाहः”गीतगो० । २कस्तूरीमृगे हेमच० । ३नासिकायां स्त्री ङीप् हेमच०

गन्धविह्वलपु० गन्धेन विह्वलयति वि+ह्वल—णिच्—अच् । गोधूमे शब्दच० । [राजनि० ।

गन्धवीजा स्त्री स्त्री गन्धो वीजे यस्याः । मेथिकायाम् ।

गन्धवृक्षक पु० गन्धप्रधानो वृक्षः संज्ञायां कन् । १सालवृक्षे राजनि० । [अच् । १कक्कोले । शब्दच० ।

गन्धव्याकुल पुंन० गन्धेन व्याकुलयति वि+आ+कुल—णिच्-

गन्धशटी स्त्री गन्धप्रधाना शटी शा० त० । शठ्याम् शब्दच०

गन्धशाक न० गन्धप्रधानं शाकम् शा०त० । गौरसुवर्णशाके राजनि० ।

गन्धशालि पु० गन्धप्रधानः शालिः । आमोदवति धान्यभेदे (वासमती) प्रसिद्धे सुगन्धके शालौ । “गन्धशालिः सुमधुरो वृष्यः पित्तश्रमप्रणुत् । स्नायुविदाहशमन स्त्रन्यगर्भस्थिरत्वकृत् । ईषद्वातप्रशमनः स्वल्पकफवल-

प्रदः” राजनिघण्टौ तद्गुणाः समासेन दर्शिताः ।

गन्धशुण्डिनी स्त्री गन्धयुक्तः शुण्डो मुखमस्याः इनि ङीप् । छुछुन्दर्य्यां राजनि० ।

गन्धशेखर पु० गन्धः शेखरेऽस्य । कस्तूर्य्यां मृगमदे हारा० । [गन्धशब्दे दृश्यम् ।]

गन्धसार पु० गन्धयुक्तः सारो यस्य । चन्दनवृक्षे अमरः ।

गन्धसारण पु० गन्धं सारयति सृ-णिच्-ल्यु । १वृक्ष-भेदनामगन्धद्रव्ये रत्नमा० । २मुद्गरवृक्षे राजनि० ।

गन्धसोम न० गन्धार्थं सोमो विधुर्यस्य । १कुमुदे हारा० चन्द्रोदये हि तस्य गन्धः ।

गन्धहारिका स्त्री गन्धं हरति हृ-ण्वुल् टाप् कापि अत इत्त्वम् । परगृहस्थायां गन्धाढ्यवेशकारिकायां स्त्रियाम् शब्दमाला ।

गन्धा स्त्री गन्ध-णिच् अच्, गन्ध+अस्त्यर्थे अच् वा । आमो-दहेतौ चम्पककलिकायाम् शब्दरत्ना०।२शट्याम् राजनि० ३शालपर्ण्यां भरतः।४आमोदयुक्तायां स्त्रियाञ्च ।[हारा०।

गन्धाखु स्त्री गन्धयुक्त आखुः । छुछुन्दर्य्याम् (छु चा) ।

गन्धाजीव पु० गन्धेन गन्धद्रव्येणाजीवति आ+जीव-अच् । (गन्धवेणे) गन्धवणिजि जटाधरः ।

गन्धाढ्य न०गन्धेनाढ्यः । १जवादिनामगन्धद्रव्ये २चन्दने च राजनि० ३नारङ्गवृक्षे पु० राजनि० । ४गन्धपत्रायां (गन्धभादाल)५स्वर्णयूथ्यां ६तरुण्याम् ७आरामशीतला-याञ्च स्त्री राजनि०८गन्धोल्याञ्च स्त्री शब्दच०।९गन्धयुक्ते त्रि० । “वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः” धूपदानमन्त्रः ।

गन्धाधिक न०गन्धोऽधिकोऽत्र । तृणकुङ्कुमे राजनि०[राजनि०

गन्धाम्ला स्त्री गन्धयुक्तः अम्लो रसो यस्याः । वनवीजपूरके

गन्धार पु०ब०व०गन्धमृच्छन्ति ऋ-अण् उप०स०।१देशभेदे “क-श्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारादर्शकास्तथा”भा०भी०९अ० नानाजनपदोक्तौ । “पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोप-सम्पद्यते” छा०उप०। “गन्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौ-बलस्तथा” भा०आ०६३०। २तन्नृपेषु ब०व० । ततो भवा-र्थादौ कच्छादि० अण् । गान्धार तद्देशभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । गान्धारी सा च शकुनिदुर्य्योधनमातरि । गन्धाराः अभिजनोऽस्य सिन्ध्वा०गन्धार-अण् । गान्धार-पितादिक्रमेण गन्धारदेशवासिनि त्रि०।

गन्धारि पु० गन्धम् ऋच्छति ऋ-इन् ६त० । गन्धारदेशे । “सर्वाहमस्मि रोमशा गान्धारीणामिवाविका” ऋ० १।१२६ । गन्धं लेशरूपं गर्भमृच्छति अण् गौरा० ङीष् । १गन्धारी गर्भवत्याञ्च उक्तमन्त्रभाष्ये माधव आह स्म “रोमशत्वे दृष्टान्तः गन्धारीणामविकेव । गन्धारा देशाः। तेषां सम्ब-न्धिन्य विजातिरिव तद्देशस्था अवयो मेषा यथा रोमशाः तथाहमस्मि । यद्वा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्री-णामविकाल्यर्थं तर्पयन्ती योनिरिव । तासामप्रसवं रो-मादिविकर्त्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनौ रोमशा भवति अतः सोपमीयते” [लतायां शब्दच० ।

गन्धाला स्त्री गन्धायालति पर्य्याप्नोति अल-अच् । (जियति)

गन्धाली स्त्री गन्धमलति पर्य्याप्नोति अल-अण् गौरा०ङीष् । (गन्धभादाल) लताभेदे अमरः । ६त० । गन्धश्रेण्यां च ।

गन्धालीगर्भ स्त्री गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भे यस्याः । सूक्ष्मैलायाम् राजनि० ।

गन्धाश्मन् पु०गन्धयुक्तोऽश्मा शा०त०। गन्धके अमरः ।

गन्धाष्टक न० गन्धानां गन्धद्रव्याणामष्टकम् । चन्दनाद्य-ष्टसु आमोदाढ्यद्रव्येषु ।

देवताभेदेन देयाष्टप्रकारगन्धद्रव्यभेदा यथा “चन्दनागुरु-कर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः । जटामांसी कपियुता शक्तेः गन्धाष्टकं विदुः । चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः । जटामांसीसुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः । चन्दना गुरुकर्पूरतमालदलकुङ्कुमम् । कुसीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम् । स्वरूपं चन्दनं चोररोचनागुरुरेव च । मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम् । गन्धा-ष्टकं विनिर्द्दिष्टं गणेशस्य महेशितुः” शारदा० ति० । “चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् । रक्तचन्दन-ह्रीवेरं गाणपत्यमुदाहृतम् । जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्त-चन्दनचन्दनैः । उशीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः” मेरुतन्त्रम् ।

गन्धाह्वा स्त्री गन्धेनाह्वयति आ+ह्वे-क । रक्ततुलस्याम् । “मालती कटुतुम्बी गन्धाह्वा मूलकं तथा” सुश्रुतः ।

गन्धि न० गन्ध-इन् । तृणकुङ्कुमे राजनि० ।

गन्धिक पु० गन्धोऽस्त्यस्य ठन् । १गन्धके गन्धो गन्धद्रव्यं पण्यत्वेनास्त्यस्य ठन् । २गन्धवणिजि ।

गन्धिन् त्रि० प्रशस्तः गन्धोऽस्त्यस्य इनि । प्रशस्तामोदयुक्ते “अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” “हविः शमीलाजगन्धि” “शालनिर्यासगन्धिभिः” धूमैराहुतिगन्धिभिः” रघुः। “य-स्यैव गन्धि नो रस्यं नो रूपि न च शब्दवत् । मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत् प्रधानं प्रचक्षते” भा०आश्व०५२अ० ।

स्त्रियां ङीप् । "गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलगन्धयः" भा० आनु० ७८अ० । सा च २मुरानामगन्धद्रव्ये अमरः । [गन्धिपत्रादयोऽप्यत्र ।

गन्धिपर्ण पु० गन्धि गन्धयुक्तं पर्णमस्य । सप्तच्छदे राजनि० ।

गन्धेन्द्रिय न० गन्धग्राहकमिन्द्रियम् शा० त० । घ्राणेन्द्रिये तच्च पृथिव्यंशोत्पन्नम् "पार्थिवो गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता चेति" सुश्रुतः । तस्य यथा पार्थिवता तथा मुक्तावल्यां समर्थितं यथा

"घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकघृतवत् न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेनानैकान्तमिति वाच्यं तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वा परकीयेति न देयं वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् नच घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे सति इति विशेषणात् ।" अधिकमिन्द्रियशब्दे उक्तम् । [जन्तुभेदे त्रिका० ।

गन्धो(न्धौ)तु पु० गन्धप्रधान ओतुः वा वृद्धिः । खट्टासे

गन्धोत्कटा स्त्री गन्धेन उत्कटा उग्रा । दमनकवृक्षे राजनि०

गन्धोत्तमा स्त्री गन्धेन उत्तमा उत्कृष्टा । मदिरायाम् अमरः

गन्धोद न० गन्धवासितमुदकं शा०त०वा उदादेशः । गन्धद्रव्यवासितजले "आसिक्तमार्गं गन्धोदैः" भाग०६।११।१८ । उदादेशाभावे गन्धोदकमप्यत्र गन्धयुक्तिशब्दे उदा० ।

गन्धोपजीविन् पु० गन्धं गन्धद्रव्यमुपजीवति उप+जीव–णिनि । गन्धवणिजि । "दन्तकाराः स्वपकारा ये च गन्धोपजीविनः" रामा० अयो०८३।१ अ० ।

गन्धोलि(ली) स्त्री गन्ध–ओलि–वा ङीप् । शठ्याम् । ङीबन्तः । २भद्रमुस्तायाम् मेदि० ।

गन्धोली स्त्री गन्ध–अर्द्दने बा० ओलच् गौरा० ङीष् । वरटायां (वोलता) अमरः ।

गभ न० भग+पृषो० वर्णविपर्ययः । भगे । "आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धाका" यजु०२३।२२ "गभे भगे वर्णविपर्ययः" वेददी० "गभे मुष्टिमतंसयत्" २३।४।२४ "आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धाके" शत० ब्रा० १३।२।६।६ ।

गभस्ति पु० गम्यते ज्ञायते गम–ड गः विषयस्तं बभस्ति भासयति भस–क्तिच् । १किरणे, २सूर्ये च । ३स्वाहायां वह्निपत्न्यां स्त्री मेदि० वा ङीप् । "यथा राजन् ! क्षतीः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः" भा० व० १३३अ० । "निजवदनमलिनमयगभस्तिभिः सुधयति" भाग० ५।८।२७ । "गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि तेजांसि भानोः" भट्टिः । ४अङ्गुलीषु व०व० ५बाह्वौ द्विव० निघण्टुः । "पृथू करस्ना बहुला गभस्ती" ऋ० ६।१६।३ । "भगस्ती बाहू" भा० । "आ रश्मयोः गभस्त्योः सूरयोः" २६।२ । "गभस्त्योः बाह्वोः" भा० ६पाणौ च "पाणी वै गभस्ती पाणिभ्यां ह्येनं पावयति" गभस्तिपूतनिरुक्तौ शत०ब्रा० ४।१।१।१६ । "क्षण्णोऽशुभ्यां गभस्तिपूतः" यजु० ७।१ । "गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां पूतः" वेददी० ।

गभस्तिनेमि पु०गभस्तय एव चक्रं तस्य नेमिरिव । गभस्तिरूपचक्रमध्यस्थस्य सूर्यात्मनो नेमितुल्ये परमेश्वरे । "गभस्तिनेमिः सत्वस्थः" विष्णुस० । "गभस्तिनेमिः श्रीपद्मः" भा० शा० १३अ० विष्णुस्तुतिः ।

गभस्तिपाणि पु०गभस्तिः पाणिरिवास्य रसाकर्षणाय । सूर्ये हेमच० । गभस्तिकरादयोऽप्यत्र । गभस्तिहस्तशब्दे दृश्यम् ।

गभस्तिमत् पु०गभस्तयोभूम्ना सन्त्यस्य मतुप् । सूर्ये शब्दर० । तस्य सहस्रकिरणत्वात्तथात्वम् । "घनव्यपायेन गभस्तिमानिव" रघुः गभस्तयोनित्यं सन्त्यत्र नित्ययोगे मतुप् । २पातालभेदे न० शब्दर० । "आह्लादकारिणः शुभ्राः मणयो यत्र सुप्रभाः । दिवाकरस्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् । शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम्" विष्णुपुराणोक्तेः तस्य सर्वदा मण्यादिदीप्तिमत्त्वात् तथात्वम् ३द्वीपभेदे पु० गन्धर्वशब्दे दृश्यम् ।

गभस्तिहस्त पु० गभस्तयो हस्ता इव जलाकर्षणाय यस्य । सूर्ये त्रिका० । "सूर्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वतः । जगतो जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तम !" विष्णुपु० उक्तेस्तस्य किरणद्वारा जलाकर्षकत्वात् तत्किरणानां तस्य हस्ततुल्यत्वम् । [मेतद्दिव्यमहःप्रदम्" काशीख० ।

गभस्तीश पु० काशीस्थे लिङ्गभेदे "गभस्तीशो महालिङ्ग-

गभि त्रि० गच्छति नीरमत्र गम–आधारे इन् भश्चान्तादेशः । गभीरे । "गभौ सञ्जते सनज–क्विप् गभिषज् गमीरस्थायिनि । "तेषां हि धाम गभिषक् समुद्रियम्" ऋच० ७।७।१ ।

गभीका स्त्री गभीरे कायति कै–क पृषो०रलोपः । (गाम्भार) वृक्षभेदे तस्याः फलम् अण् हरितक्या० तस्य लुप् तद्धितलुपि प्रकृतिलिङ्गता । गभीका तत्फले स्त्री ।

गभीर त्रि० गच्छति जलमत्र गम–ईरन् भान्तादेशश्च । १निम्नस्थाने, २अतलस्पर्शे, ३मन्द्रे ध्वनौ च अमरः । ४गहने, ५दुष्प्रवेशे, ६दुर्बोधे च उणादिकोषः। "जीर्णा तरिः सरिदतीव गभीरनीरा" उद्भटः "न त्वां गभीरं पुरुहूत ! सिन्धुः" ऋ० ३।३२।१६ । "न तं गूहन्ति स्रवतो गभीराः" ऋ० १०।१०८।४ ॥ ७वाचि स्त्री निघण्टुः । ८द्यावापृथिव्योः रोदस्योः स्त्री द्विव० निघण्टुः।

गभीरात्मन् पु० गभीरः दुर्लक्ष्य आत्मा स्वरूपमस्य । परमेश्वरे । "चतुरस्रो गभीरात्मा" विष्णुस० । आत्मास्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यमस्य गभीरात्मा" भा० । [हुड्ढक्कायाम् शब्दरत्ना० ।

गभीरिका स्त्री गभीरा मन्द्रध्वनियुक्ता संज्ञायां कन् ।

गभोलिक पु० अव्युत्पन्नप्रातिपदिकम् । मसूरे हारा० ।

गम गतौ भ्वा० पर० अनिट् । गच्छति ऌदित् अगमत् जगाम जग्मतुः । गन्ता गम्यात् गमिष्यति । गन्ता गमी गम्यः गन्तव्यः गमनीयः गच्छन् गतं गतः गतिः गन्तुम् गत्वा आगत्य । हृदयङ्गमः। जग्मिवान् । कर्मणि गम्यते अगमि गम्यमानः। णिच् । गमयति ते अजीगमत् ते । सन् जिगमिषति संजिगांसते । यङ् जङ्गम्यते । यङ्लुक् जङ्गमीति-जङ्गन्ति । जङ्गमम् । "चोदीयानपि गच्छति" माघः "गच्छति पुरः शरीरम्" शकु० "तेन गच्छन् न रिष्यति" मनुः । "न गणस्याग्रतो गच्छेत्" हितो० । "जगाम गहनं वनम्" देवीमा० । "तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकशासनः" कुमा० । "गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः" माघः । "क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा" रघुः । "अगम्यां च स्त्रियं गत्वा" स्मृतिः ।

अच्छ+आभिमुख्ये गच्छगत्य अभिमुखं गत्वा ।

अति+अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य वा गमने । "ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः" रामा० अयो० ७७।१ । "चिन्तामतिजगाम ह" भा० शल्य० ४७ अ० । अतिक्रमार्थे नास्य गतित्वम् अतिगत्वा ।

वि+अति+विशेषेणातिक्रम्य गतौ "कथमर्जुन ! कालोयम् स्वर्गे व्यतिगमस्तव" भा० व० १६७ अ० ।

अधि+प्राप्तौ । "अधिगत्य जगत्यधीश्वरात्" नैष० । यथा "खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति" मनुः । "विशेषं नाधिगच्छामि निर्द्वन्द्वस्थावरस्य च" भा० शा० २२६ श्लो० । "वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च" याज्ञ० ।

सम्+अधि+सम्यक् प्राप्तौ । "यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम्" मनुः ।

अनु+प्राप्तौ पश्चाद्गमने अनुकरणे च । "तत् पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति" स्मृतिः "श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्" रघुः। "अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य" माघः।

अन्तर्+व्यवधाने गतौ मध्यगतौ च । "भानौ यज्ञादन्तर्गतः" शत० ब्रा० ३।६।१।१ । "अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या" उद्भटः ।

अप+अपाये विश्लेषजनकक्रियायाम् । "सा कन्यापजगामाथ समीपात्तस्य धीमतः" भा० द्रो० ५४अ० ।

अपि+स्वकारणादौ प्रवेशे "अस्तु वागपिगच्छतु" अथ० ८।१२।८।

अभि+आभिमुख्येन गतौ । "अनुरागाद्वने रामं दिष्ट्या त्वमभिगच्छसि" रामा० अयो० २ अ० । सम्यग्गतौ च "अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं च तवेति च" याज्ञ० ।

अव+बोधे, "यदावगच्छेदायत्यामनिष्टं ध्रुवमात्मनः" मनुः । प्राप्तौ च "कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत्" भा० उ० ७४० श्लो० ।

आ+पश्चाद्देशविभागपूर्वकगतौ । "आगच्छ बिल्वशाखायां चण्डिके ! कुरु सन्निधिम्" दुर्गावाहनमन्त्रः। "धनुषोऽस्याः समागत्य" भा० आ० १८७अ० । "आगता वत जरेव हिमानी सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः । बोधे "आगमो निष्फलस्तत्र भक्तिर्लेशोऽपि यत्र नो" । आ+गम–णिच् । क्षमायां प्रतीक्षायाञ्च आत्म० "यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान्" नैष० । आगमयते कालम् । "कर्म्मादिषु सर्वेषु अध्वर्युः संप्रैषमागमयेत" लाट्या० श्रौ० ४।९।८।

अधि+आ+प्राप्तौ "नाध्यागमच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः" भा० आ० ९९अ० ।

अनु+आ+अनुकृतौ सम्यग्गतौ पश्चाद्गतौ प्रत्यागतौ च "अन्वागतो यज्ञपतिर्वो अभ्रमत" यजु० १८।५९ । "अन्वागतो कर्म्म समाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति" वेददी०। सम्बन्धे च । "किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतः" शत० ब्रा० १४।६।१।१७ । "अनन्वागतः अननुबद्धः" भा० ।

अभि+आ+आभिमुख्येनागतौ "सर्वत्राभ्यागतो गुरुः" मनुः सम्यगागतौ "क्रमादभ्यागतं द्रव्यम्" याज्ञ० । प्राप्तौ च

उप+आ+समीपागतौ "वनादारादुपागतः" रामा० । "तपोनिधिं वेत्सि न मामुपागतम्" शकु० । उपस्थितौ अङ्ग० । "कथमापदुपागता" भा० स० २६०९अ० ।

प्रति+आ+परावृत्यागमने (यतो गतिस्तत्र पुनरागतौ) "द-

णात् प्रत्यागतं सूरं भार्य्याञ्च गतयौवनाम्" चाण० । "प्रत्यागतश्चेव पुनस्तथैव" प्रा०त० ।

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ उत्थाने अक० । "इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन् कथाः" रघु० । उद्गमः । उत्क्रम्य गतौ च"ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति"मनुः ।

अभि+आ+आभिमुख्येनागमने । "अभ्युद्गतास्त्वा वयमद्य सर्वे" भा०आ० ८८अ० ।

प्रति+उद्+प्रतिमुखीकृत्य उत्थाने अक०।"तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परन्तपाः" भा०आ० १६८अ०। (आगवाड़ा) गतिभेदे सक०।"प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः"। "प्रत्युद्गतमिवानुष्णैः" "प्रत्युद्गता पार्थिवधर्म्मपत्न्या" रघुः "प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः" कुमा०।

उप+समीपगमने । "यत्रास्तमुपगच्छन्ति सारमेया इवामिषम्""सदनमुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेः" प्रबोधच० । "सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहोयत्रोपगच्छति" मनुः । प्रतिज्ञायाम् उपगमः ।

अभि+उप+प्रतिज्ञायाम् स्वीकारे च । "वयमभ्युपगच्छाम कृष्णेन त्वां प्रधर्षितम्" हरिवं०३अ० । अभ्युपगमः । आभिमुख्येन समीपगतौ च "गच्छन्त्यभ्युपगच्छन्ति यशसेऽर्थाय भाविनि !"भा०१२४अ० ।

नि+नियमेन प्राप्तौ । "हिते मित्रे निगतान् हन्ति वीरान्" ऋ०१०।१३२।५ । "निगतान् हननाय नियमेन प्राप्तान्"भा०। णिच् । निश्चयेन बोधने च निगमो वेदः । निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्" भाग० १।१।३ । उक्तस्यार्थस्योपसंहारे च निगमनशब्दे विवृतिः ।

निर्+निष्क्रमणे । "अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात्"मनुः । विशेषेण प्राप्तौ च । "पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः" भा० व० २५८अ०।

परा+पराङ्मुख्य गमने परितगतौ च । "यद्वै मनः परागतं यद्बद्धमिह वेह वा" अथ०७।१२।४ । "विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः" शत०ब्रा० १०।५।४।१६ । व्याप्तौ च । "स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्" माघः ।

परि+परितो गतौ "यथा हि मेरुर्भगवता(सूर्य्येण)नित्यशः परिगम्यते" भा०व० २०४ अ० । वेष्टने च"अथ स वल्कदुकूलकुथादिभिः परिगतोज्ज्वलदुद्धतबालधिः" भट्टिः ।

प्रति+वैपरीत्येन गतौ (यत्र आगतिस्तत्रैव गमने) "भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत्"शकु० "अधीतां योगहीनस्य विद्यां प्रतिगतामिव" रामा०सुन्द०१८अ० ।

वि+विशेषेण गतौ विच्छेदे विगमे च । "अवनितलविगतैश्च भूतसंघैः" भा० द्रो० ३७अ० । "ततो निशा साव्यगमन्महात्मनाम्" भा० आश्व० ६४अ० । "श्रद्धा च नो माविगमत्" मनुः । "रुचिभर्त्तुरस्य विरहाधिगमादिति सन्ध्ययापि सपदि व्यगमि" माघः ।

सम्+सङ्गे अक० आ०। "यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे" ऋ० १०।८२।६ ।"सङ्गच्छस्व मया सार्द्धमेकैकेनकनराशन !"भा० अयो०१५३अ० । "जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे" प्रा०त०। "परमं भगवन्देवं संगमिष्ये त्वया सह" भा० व० ३०६ अ० । "दिष्ट्या मे सङ्गतं यथा" भा० सम्यग्गतौ पर०सक०।"सङ्गच्छ पोत्रि! स्वैरं माम्" भट्टिः । गमेः कर्म्मविशेषे उपपदे कर्त्तरि ख । तुरङ्गमः हृदयङ्गमः भुजङ्गमः इत्यादि । उरआदिषु उपपदेषु ड । उरगः भुजगः तुरगः हृद्गः अन्तग इत्यादि ।

गम पु० गम—यथायथं भावादौ अप् । १जिगीषोर्यात्रायाम्, २पथि, अमरः ३द्यूतभेदे, ४गमने, च । ५अपर्य्यालोचिते अध्वनि मेदि० । ६सदृकपाठे हेम० । गम्यते कर्म्मणि अप् न वृद्धिः । ७गम्यमाने मार्गादौ । "अश्वस्यैकाहगमः" पा० तत्र गमने "वृषसिंहवृश्चिकवटैर्विद्धि स्थानं गमागमौ नस्तः" षट्पञ्चाशिका ।

गमक त्रि० गमयति गम—णिच्—ण्वुल् । १गमयितरि २बोधके च "सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः" महाभा० "यत् प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतोगौरवम् तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः" मालतीमा० । ३स्वरभेदे । "गमकः स्वश्रुतिस्थानस्थानां श्रुत्यन्तराश्रयात् । स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते । कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च । आहतान्दोलितौ चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः । माघपौषनिशायान्तु शेषप्रहरमात्रके । साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् । दाक्षिणात्या हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान्" सङ्गी०दा०

गमथ पु० गम—अथच् । पथिके उज्ज्वद० ।

गमन न० गम—भावे ल्युट् । स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणे १क्रियाभेदे"प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" "भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च । तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते" भाषा०। उत्क्षेपणशब्दे१०८६पृ०विवृतिः । २जिगीषोः प्रयाणे च अमरः ।

गमिन् त्रि० "भविष्यति गम्यादयः"पा० गम—भव्ये इनि ।

भाविगमनके स्त्रियां ङीप्। "गम्यादीनामुपसंख्यानम्" वार्त्तिकोक्तेः ग्रामगमीत्यादौ द्वितीयातत्समा०। अदन्तत्वे ऽपि तद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी ग्रामं गमी।

गमिष्ठ त्रि० अतिशयेन गन्ता—गन्तृ—अतिशायने इष्ठन्। गन्तृतमे। "किमङ्ग वा प्रत्यग्नि गमिष्ठः" ऋ० १।११८।२।

गम्ब(न्व) गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। गम्बति अगम्बीत् जगम्ब। नोपधत्वे क्विपि गनौ गमः। मोपधत्वे गमौ गम इति भेदः।

गम्भन् त्रि० गम—बा० अन् भुगागमश्च। गम्भीरे "अपां गम्भनत्सीद मन्त्वा" यजु० १३।३०। "गम्भन् गम्भनि गभीरे" वेददी०। वेदे सप्तमीलोपः।

गम्भर न० गम—विच् गमं निम्नगतिं बिभर्त्ति भृ—अच् इत०। उदके निघण्टुः। "हन्तेव गम्भरेषु प्रतिष्ठाम्" ऋ०१०।१०६।६। "गम्भरेषु गहनेषु जलेषु" भा०।

गम्भारिका स्त्री गम—विच् गमं निम्नगतिं बिभर्त्ति—भृ—ण्वुल् कापि अत इत्त्वम्।(गाम्भार) वृक्षभेदे राजनि०।

गम्भारी स्त्री गमं गतिभेदं बिभर्त्ति अण्, कं जलं बिभर्त्ति पृषो० कस्य ग इत्यन्ये उप०स० गौरा० ङीष्। (गाम्भार) वृक्षभेदे अमरः। गम्भार्य्याः फलं पुष्पं वा अण् तस्य लुपि प्रकृतिवल्लिङ्गता। गम्भारीतत्फले पुष्पे च स्त्री। "गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका। काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी। कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुदिकापि च। काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा-गुरुः। दीपनी पाचनी मेध्या भेदनी भ्रमशोषजित्। दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा। तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम्। वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धहृत्। स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विबन्धकृत्। हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान्" भावप्र०

गम्भिष्ठ त्रि० गम्भन्+अतिशायने इष्ठन् टिलोपः। गम्भीरतमे। "अपां गम्भन्त् सीदेति एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपति" शत०ब्रा० ७।५।१।१८।

गम्भीर त्रि० गच्छति जलमत्र गम—ईरन् नि० भुगागमः। १निम्नस्थाने अगाधे, अमरः। "इतगम्भीरखनीखनीनिभ" नैष०। २मन्द्रे शब्दे "स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकस्यन्दनमास्थितौ" रघुः। ३गभीरार्थे च उणादि०। ४जम्बीरे, ५पद्मे, ६ऋग्मन्त्रभेदे च पु०। "स्वरे सत्वे च नाभौ च त्रिषु गम्भीरता शुभा।

गम्भीरवेदिन् पु० गम्भीरं गहनं यथातथा वेत्ति विद—णिनि। "चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि। गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः" राजपुत्रीयोक्तचिह्ने १गजे। "अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः" रघुः। गम्भीरवेदिनः पुरः कवलं करीन्द्रे" माघः। त्वच्। गम्भीरवेत् "त्वग्भेदात् शोणितस्रावात् मांसस्य क्रथनादपि। आत्मानं यो न जानाति स स्यात् गम्भीरवेदिता" मृगचर्य्योक्तचिह्ने गजे।

गम्भीरिका स्त्री गम्भीर—स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा कापि अत इत्त्वम्। १गम्भीरायां नद्यां २नदीभेदे च। "लौहित्यः सिन्धुनदः सरयूर्गम्भीरिका रथाह्वा च। गङ्गाकौशिक्याद्याः सरितो विदेहकाम्बोजाः" वृह०सं०१६अ०। ३नाड़ीभेदे "नाड्यो गम्भीरिका यास्य सद्यस्विन्नास्तथैव च" सुश्रुतः। ४दृष्टिरोगभेदे "हताधिमन्थो निमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या" सुश्रुतः। तल्लक्षणं तत्रैव उक्तं यथा "दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति। रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः"।

गम्य त्रि० गम—पवर्गान्तत्वात् कर्मादौ यत्। १गमनीये २प्राप्ये च। अर्हार्थे यत्। गमनयोग्ये। "गम्यान्यपि तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च" भा०व० ८५। "अभिकामां स्त्रियं यश्च गम्यां रहसि याचितः" भा० आ० ८३ अ०। "गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्य्यात् स्वयं वरम्" याज्ञ० "समानस्य खेदविगमो गम्यायामगम्यायाञ्च तत्र नियमः क्रियते इयं गम्या इयमगम्येति" महाभाष्यम् "खेदयतीति खेदो रोगः इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा" इति कैयटः तथा च अगम्यानिषेधस्य इतराभ्यनुज्ञाफलकतया स्वदारगमने दोषाभावः" विवरणम्।

गम्यमान त्रि० गम—कर्म्मणि शानच्। १वर्त्तमानगतिकर्मणि। २बुध्यमाने च "गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका" व्या०न्यायः। "गम्यमानेऽर्थे" सि० कौ० भूरिप्रयोगः।

गम्यादि न० "भविष्यति गम्यादयः" पा० उक्ते भविष्यदर्थे इनिप्रत्ययान्तशब्दसमूहे ते च "गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतिषेधी इत्येते" पा०ग०। "गम्यादीनामुपसंख्यानम्" वार्त्ति० तद्योगे द्वितीयातत्पुरुषः। ग्रामगमी।

गय पु० रामायणप्रसिद्धे १वानरभेदे। "कोटीशतवृतो वापि गयो गवय एव च। वानरेन्द्र ह्रीमवीर्य्यौ पृथक्

पृथगदृश्यताम्" भा० व० २८२अ०। २हविर्धानराजपुत्र-भेदे, तत्कथा "हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट् सुतान्। वर्हिषदङ्गयं शुक्रं कृष्णं सत्यजितं व्रतम्" भाग० ४।२४अ०। प्रियव्रतवंशोद्भवे ३राजभेदे तत्कथा यथा "नक्ताद्दतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत। साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षया गृहीतसत्त्वस्य कला आत्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः। स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभावितविशुद्धमतिरुपरतानात्म्ये आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान एवावनिमजूगुपत्। तस्येमां गाथां पाण्डवेय! पुराविद उपगायन्ति। गयं नृपं कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता। समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवको ऽन्यो भगवत् कलामृते। यमभ्यषिञ्चन् परया मुदा सतीः(सत्यः) सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः। यस्य प्रजानां दुदुहे धराऽऽशिषो निराशिषो गुणवत्सस्नुतोधाः। छन्दांस्यकामस्य च यस्य कामान् दुदुहुराजह्रुरथोवलिं नृपाः। प्रत्यञ्चिता युधि धर्मेण विप्रा यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य। यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे। श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार। यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिञ्च्यात्। प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य। गयाद्गायन्त्यां चित्ररथः सुमतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुः" भाग०५।१५। अमूर्त्तरयसः पुत्रे प्रधानषोड़शराजान्तर्गते ४राजर्षिभेदे तत्कथा।

"गयञ्चामूर्त्तरयसं मृतं सृञ्जय! शुश्रुम। यो वै वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत्। तस्मै ह्यग्निर्वरं प्रादात्ततो वव्रे वरं गयः। तपसा ब्रह्मचर्य्येण व्रतेन नियमेन च। गुरूणाञ्च प्रसादेन वेदानिच्छामि वेदितुम्। स्वधर्मेणाविहिंसयान्यान् धनमिच्छामि चाक्षयम्। विप्रेषु ददतश्चैव श्रद्धा भवतु नित्यशः। अनन्यासु सवर्णासु पुत्रजन्म च मे भवेत्। अन्नं मे ददतः श्रद्धा धर्मे मे रमतां मनः। अविघ्नं चास्तु मे नित्यं धर्मकार्य्येषु पावक!। तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्रैवान्तर-धीयत। गयो ह्यवाप्य तत्सर्वं धर्मेणारीनजीजयत्। स दर्शपौर्णमासाभ्यां कालेष्वाग्रयणेषु च। चातुर्मास्यैश्च विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः। अयजच्छ्रद्धया राजा परिसंवत्सरान् शतम्। गवां शतसहस्राणि शतमश्वशतानि च। शतं निष्कसहस्राणि गवाञ्चाप्ययुतानि षट्। उत्थायोत्थाय संप्रादात् परिसंवत्सरान् शतम्। नक्षत्रेषु च सर्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणाः। ईजे च विविधैर्यज्ञैर्यथा सोमोऽङ्गिरास्तथा। सौवर्णीं पृथिवीं कृत्वा य इमां मणिशर्कराम्। विप्रेभ्यः प्राददद्राजा अश्वमेधे महामखे। जाम्बूनदमया यूपाः सर्वे रत्नपरिच्छदाः। गयस्यासन् समृद्धास्तु सर्वभूतमनोहराः। सर्वकामसमृद्धांश्च प्रादात्तांश्च गयस्तथा। ब्राह्मणेभ्यः प्रहृष्टेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च। ससमुद्रवनद्वीपनदीनदवनेषु च। नगरेषु च राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येऽवसन्। भूतग्रामाश्च विविधाः संतृप्ता यज्ञसम्पदा। गयस्य सदृशो यज्ञो नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन्। षट्त्रिंशद्योजनायामा त्रिंशद्योजनमायता। पश्चात् पुरश्चतुर्विंशद्वेदी ह्यासीद्धिरण्मयी। गयस्य यजमानस्य मुक्तावज्रमणिस्तृता। प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽथ वासांस्याभरणानि च। यथोक्ता दक्षिणाश्चान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणाः। यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः। कुल्याः कुशलवाहिन्यो रसानामभवंस्तदा। वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च पृथग्विधाः। यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। वटश्चाक्षयकरणः पुण्यं ब्रह्मसरश्च तत्। स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः" भा० द्रो० ६६अ०। ५धने ६अपत्ये ७गृहे च निघण्टुः। "इन्द्रो वसुभिः परिपातु नो गयम्" ऋ० १०।६६।३। "गयं गृहनामैतत्। प्राप्तव्यं गीयते शब्द्यतेऽनेनेति वा गयं गृहम्" भा०। "अरक्षद्दाशुषे गयम्" ऋ० १।७४।२। "गयं धनम्" भा०। "परि पाहि नो गयम्" ऋ० ६।७१।३। "गयं गृहं धनं वा" भा०। ८अन्तरीक्षे च। "गयमस्मार्कं शर्म वनवत्स्वावसुः" ऋ०५।४४।७। "गयं गृहमन्तरिक्षं वा" भा०। ९गृहगते प्राणिनि च। "या नो गयमाविवेश" ऋ० ६।७४।२। "गयं गृहं गतं प्राणिजातम्" भा०। १०स्वस्थाने। "हित्वी गयमारे अवद्य आगात्" ऋ०१०।६८।५। "गयं स्वस्थानम्" भा०। ११प्राणेषु बृहद०, "सा हैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तान्

प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्र तस्माद्गायत्री नाम” शत० ब्रा० १४।८।१५।७। गयाऽस्त्यत्र अच्। १२गयाप्रदेशे बहुव०। “गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम्। आहूता सरितां श्रेष्ठे गययज्ञे सरस्वती” भा० शल्य०३८ अ० “गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति” रामा० अयो०१७७।१। तेन तद्यागस्थानत्वेन च गयेति प्रसिद्धिः १३असुरभेदे। तत्कथा वायुपु०गयामाहात्म्ये २अ०यथा।

“गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः। योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्छ्रयः स्मृतः। स्थूलः षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः। कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम्। बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासं स्थितोऽभवत्। तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं ययुः। ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्ते प्रपितामहम्।”

ततस्तत्कृतस्तवादिकमुपवर्ण्य तद्वरकथा तत्रैव यथा

“यदि तुष्टास्तु मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। सर्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात्। देवेभ्योऽतिपवित्रोऽहमृषिभ्योऽपि शिवाव्ययात्। मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्वशः। न्यासिभ्यश्चापि कर्मिभ्यो धर्मिभ्यश्च तथा पुनः। ज्ञातिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः!। पवित्रतास्तु तं देवाः सत्यमुक्त्वा दिवं ययुः। दृष्ट्वा दैत्यं, तथा स्पृष्ट्वा सर्वे हरिपुरं ययुः। शून्ये लोकत्रये याते शून्या यमपुरी ह्यभूत्। यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत्। ब्रह्माणमूचिरे देवा गयासुरविलोपिताः। त्वया दत्ताधिकारांस्त्वं तान् गृहाण पितामह!। ब्रह्माब्रवीत्ततो देवान् व्रजामो विष्णुमव्ययम्। ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरोऽसुरः। तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत्। देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत्। गयासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम्। विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यद् गयासुरम्। गयासुरोऽब्रवीत् दृष्ट्वा ब्रह्माणं त्रिदशैः सह। संपूज्योत्थाय विधिवत् प्रणतः श्रद्धयान्वितः। गयासुर उवाच। अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः। यदागतोऽतिथिर्ब्रह्मा सर्वं प्राप्तं मयाद्य वै। योगिन्! योगाङ्गवित् सर्वलोकस्वामिन्! पितर्गुरो!। यदर्थमागतो ब्रह्मन् तत्कार्य्यं करवाण्यहम्। ब्रह्मोवाच। पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया। यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः। त्वया देहे पवित्रत्वं प्राप्तं विष्णुप्रसादतः। अतः पवित्रं देहं त्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर!। गयासुर उवाच। धन्योऽहं देवदेवेश! मद्देहं प्रार्थ्यते त्वया। पितृवंशे कृतार्थोऽहं मातृवंशे तथैव च। त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रस्तु त्वया कृतः। सर्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भविष्यति। इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः। नैरृतं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ। शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे। ब्रह्मा संभृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत्” इत्युपक्रम्य कतिचित्तत्कल्पितर्षीनुक्त्वा “एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् वेधा लोकपितामहः। परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके। अग्निशर्मापि पञ्चाग्नीन् मुखादेतानवासृजत्। दक्षिणाग्निं गार्हपत्याहवनीयौ तपोऽव्ययः। सभ्यावसथ्यौ देवर्षिर्येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः। यज्ञस्य च प्रतिष्ठार्थं विप्रेभ्यो दक्षिणां ददौ। हुत्वा पूर्णाहुतिं ब्रह्मा स्नात्वा चावभृथे सुरैः। यज्ञयूपं सुरैः सार्द्धं समानीय व्यरोपयत्। ब्रह्मणः सरसां श्रेष्ठे सरस्येवोच्छ्रितं शुभम्। यज्ञवाटे सुरैः सार्द्धं गयासुरमपश्यत। चलितं चकितो ब्रह्मा धर्मराजमभाषत। या सा गृहे तव शिला समानीयाविचारयन्। दैत्यस्य शीर्षं शिरसि तां धारय ममाज्ञया। निश्चलार्थं, यमः श्रुत्वाऽधारयन्मस्तके शिलाम्। शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चासुरोऽचलत्। देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल। तिष्ठध्वं देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः। देवाः पादैर्ल्लक्षयित्वा तथापि चलितोऽसुरः। ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम्। तुष्टाव प्रणतो भूत्वा नत्वा चादृत्य तं प्रभुम्। ब्रह्माण्डस्य पते! नाथ! नमामि जगतां पतिम्। गतिं कीर्त्तिमतां नृणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। विश्वक्सेनोऽब्रवीत् विष्णुं देव! त्वां स्तौति पद्मजः। हरिराह्वानयस्व त्वं विष्णूक्तः स तमानयत्। अजमूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत्। ब्रह्मोवाच। देवदेव! कृते यागे प्रचचाल गयासुरः। शिलायां देवरूपिण्यां न्यस्तायां तस्य मस्तके। रुद्रादिषु च देवेषु संस्थितेष्वसुरोऽचलत्। इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव!। ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः। मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः। आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत्। तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्द्देव समागमत्। आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत्। जनार्द्दनाभिधानेन पुण्डरीकेति नामतः।

शिलायां निश्चलार्थं हि स्वयमादिगदाधरः। निश्च-
लार्थं पञ्चधासीत् शिलायां प्रपितामहः। पितामहोऽथ
फल्ग्वीशः केदारः कनकेश्वरः। ब्रह्मा स्थितः स्वयं तत्र
गजरूपी विनायकः। गयादित्यस्तूत्तरार्को दक्षिणार्क-
स्त्रिधा रविः। लक्ष्मीः सीताभिधानेन, गौरी वै मङ्गला-
ह्वया। गायत्री चैव सावित्री त्रिसन्ध्येयं सरस्वती।
इन्द्रो बृहस्पतिः पूषा वसवोऽष्टौ महाबलाः। विश्वे देवा-
स्त्वाश्विनेयौ मरुतो विश्वनायकाः। सयक्षोरगगन्धर्वा-
स्तस्थुर्देवाः स्वशक्तिभिः। आदितो गदया चासौ
यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः। स्थित इत्येव हरिणा तस्मा-
दादिगदाधरः। ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं
वञ्चितोह्यहम्। यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया।
विष्णोर्व्वचनमात्रेण किं न स्यां निश्चलोह्यहम्। यत्
सुरैः पीड़ितोऽत्यर्थं गदया हरिणा तथा। पीड़ितो
यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्व्वदा। गदाधरादय-
स्तुष्टाः प्रोचुर्दैत्यं गयासुरम्। वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो
देवानूचे गयासुरः। यावत् पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्च-
न्द्रार्कतारकाः। तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णु-
महेश्वराः। अन्याश्च सकला देवा मन्नाम्ना क्षेत्रमस्तु वै।
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः। तन्मध्ये
सर्व्वतीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणाम्। स्नानादि-
तर्पणं कृत्वा पिण्डदानात् फलादिकम्। सहात्मनि सह-
स्रस्य कुलानाञ्चोद्धरेन्नरः। व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण यूयं तिष्ठन्तु
सर्वदा। गदाधराद्यास्ते लोकात् भूयात् सर्व्वाघनाशनात्।
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते। ब्रह्म-
हत्यादिकं पापं विनश्यतु च सेविनाम्। नैमिषं
पुष्करं गङ्गा प्रयागं चाविमुक्तकम्। एतान्यन्यानि
तीर्थानि दिवि भुव्यन्तरीक्षतः। समायान्तु सदा नृणां
प्रयच्छन्तु हितं सुराः। ते देवास्तानि तीर्थानि प्रयच्छन्तु
हितं नृणाम्। पितॄणां ब्रह्मलोकञ्च भुक्तिमुक्तिफलं तथा।
एको विष्णुस्त्रिधामूर्त्तिर्यावत् संकीर्त्त्यते बुधैः। तावद्
गयासुरक्षेत्रं ख्यातिमेतु सदा भुवि। ब्रह्महत्यादिकं पापं
विनाशयतु सेविनाम्। किं बहूक्त्या सुरेशाना! युष्माकं
कापि देवता। चेन्न तिष्ठेदहं चापि, समयः प्रतिपाल्य-
ताम्। गयासुरवचः श्रुत्वा प्रोचुर्व्विष्ण्वादयः सुराः।
त्वया यत् प्रार्थितं सर्वं तद्भविष्यत्यसंशयम्। पितॄणां
वै कुलशतमात्मानं पिण्डदानतः। श्राद्धादिना नयि-
ष्यन्ति ब्रह्मलोकमनामयम्। अक्षतपादानर्च्चयित्वा या-
स्यन्ति परमां गतिम्। सनत्कुमार उवाच। देवैर्दत्त-
वरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत्।" ४अङ्गिरसे मुनि-
भेदे गर्गशब्दे दृश्यम् अस्य दृषा०आद्युदात्तता।

गयस्फान पु० स्फायी—वृद्धौ अन्तर्भूतण्यर्थात् ल्युट्
नि० यलोपः गयस्य धनस्य स्फानः। धनवर्द्धके।
"गयस्फानो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः" ऋ० १०।
६१।८२। "गयस्फानः धनस्य वर्द्धयिता" भा०।
"एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्द्र!" ऋ० ७।५४।२।

गया स्त्री गयो गयासुरः गयरूपो वा कारणत्वेनास्त्यस्य
अच्। तीर्थभेदे गयशब्दे तत्कथा उक्ता।
वायुपु० गयामा० १अ० तन्माहात्म्यं यथा
"वक्ष्ये तीर्थवरं पुण्यं श्राद्धादौ सर्व्वतारकम्।
गयातीर्थं सर्व्वदेशे तीर्थेभ्योऽप्यधिकं शृणु। गयासुर
स्तपस्तेपे ब्रह्मणा क्रतवेऽर्थितः। प्राप्तस्य तस्य शिरसि
शिलां धर्म्मो ह्यधारयत्। तत्र ब्रह्माकरोद्यागं स्थित-
श्चादिगदाधरः। फल्गुतीर्थादिरूपेण निश्चलार्थमह-
र्निशम्। गयासुरस्य विप्रेन्द्र! ब्रह्माद्यैर्दैवतैः सह।
कृतयज्ञो ददौ ब्रह्मा ब्राह्मणेभ्यो गृहादिकम्। श्वेतकल्पे
तु वाराहे गयोयागमकारयत्। गयनाम्ना गयाख्याता
क्षेत्रं ब्रह्माभिकाङ्क्षितम्। काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाद्भ-
यभीरवः। गयां यास्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति।
गयाप्राप्तं सुतं दृष्ट्वा पितॄणामुत्सवो भवेत्। पद्भ्या-
मपि जलं स्पृष्ट्वा सोऽस्मभ्यं किं न दास्यति?। गयां
गत्वान्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः। पक्षत्रय
निवासी च पुनात्यासप्तमं कुलम्। न चेत् पञ्चदशाहं
वा सप्तरात्रं त्रिरात्रकम्। महाकल्पकृतं पापं गयां
प्राप्य विनश्यति। पिण्डं दत्त्वा च पित्रादेरात्मनोऽपि
तिलैर्विना। ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः।
पापं तत्सङ्गजं सर्व्वं गयाश्राद्धाद्विनश्यति। आत्म-
जोऽप्यन्यजोवापि गयाभूमौ यदा तदा। यन्नाम्ना
पातयेत् पिण्डं तन्नयेत् ब्रह्म शाश्वतम्। नामगोत्रे समु-
च्चार्य्य पिण्डपातनमीष्यते। येन केनापि कस्मैचित्
स याति परमां गतिम्। ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोगृहे
मरणं तथा। वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतु-
र्व्विधा। ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोगृहे मरणेन किम्।
वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रोगयां व्रजेत्। गयायां
पर्व्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः। अधिमासे जन्म-
दिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः। न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं

सिंहस्थेऽपि बृहस्पतौ। तथा दैवप्रमादेन प्रवृत्ते तु ग्रहणेषु च। पुत्रः कर्म्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक्। प्रीत्या श्राद्धन्तु कर्त्तव्यं सर्व्वेषां वर्णलिङ्गिनाम्। एवं कुर्व्वन् नरः सम्यक् महतीं श्रियमाप्नुयात्। सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डस्य पातनम्। दुर्लभं किं पुनर्नित्यमस्मिन्नेव व्यवस्थितः। प्रमादान्म्रियते क्षेत्रे ब्रह्माद्यैः मुक्तिदायके। ब्रह्मज्ञानाद्यथा मुक्तिर्लभ्यते नात्र संशयः। कीकटादिमृतानाञ्च पितॄणां तारणाय च। तस्मात् सर्व्वयत्नेन वक्तव्यं सुविचक्षणैः। ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनार्च्चयेत्। तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्व्वाः पितृभिः सह देवताः। मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः। वर्ज्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम्। दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः। दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते। न दण्डी किल्बिषं धत्ते पुण्यं वा परमार्थतः। अतः सर्व्वक्रियां त्यक्त्वा विष्णुं ध्यायति भावुकः। संन्यसेत् सर्व्वकर्म्माणि वेदमेकं न संत्यजेत्। मुण्डपृष्ठाच्च पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे। सार्द्धं क्रोशद्वयं मानं गयेति ब्रह्मणेरितम्। पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः। तन्मध्ये सर्व्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै। श्राद्धकृद्यो गयाक्षेत्रे पितॄणामनृणो हि सः। शिरसि श्राद्धकृद्यस्तु कुलानां शतमुद्धरेत्। गृहाच्चलितमात्रेण गयाया गमनं प्रति। स्वर्गारोहणसोपानं पितॄणाञ्च पदे पदे। पदेपदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छतो गयाम्। तत्फलञ्च भवेन्नॄणां समग्रं नात्र संशयः। पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा। तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम्। तिलाज्यदधिमध्वादिपिण्डद्रव्येषु योजयेत्। मुष्टिमात्रप्रमाणेन आर्द्रामलकमात्रतः। शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे। उद्धरेत् सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम्। तिलकल्केन खण्डेन गुड़ेन सघृतेन वा। केवलेनैव दध्ना वा दुग्धेन मधुनाथ वा। पिण्याकं सघृतं खण्डं पितृभ्योऽक्षयमित्युत। दृश्यतेऽवाप्तितो भोज्यं हविष्यं मनुरब्रवीत्। एकतः सर्व्ववस्तूनि रसवन्ति मधूनि हि। कृत्वा महाप्रराज्ञं फल्गुतीर्थाम्बु चैकतः। पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम्। दक्षिणा चान्नसंकल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयं विधिः। नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसम्भवः। सकारुण्येन कर्त्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः। अन्यत्रावाहिताः काले पितरो यान्त्यमुं प्रति। तीर्थे सदा वसन्त्येते तस्मादावाहनं न हि। तीर्थश्राद्धं प्रयच्छद्भिः पुरुषैः फलकाङ्क्षिभिः। कामं क्रोधं तथा लोभं त्यक्त्वा कार्य्या क्रिया ऽनिशम्। ब्रह्मचार्य्येकभोजी च भूशायी सत्यवाक् शुचिः। सर्व्वभूतहिते रक्तः स तीर्थफलमश्नुते। तीर्थान्यनुसरन् धीरः पाषण्डं दूरतस्त्यजेत्। पाषण्डं तच्च विज्ञेयं यद्भवेत् कामकारतः। तीर्थेषु ये नराधीराः कर्म्म कुर्व्वन्ति सङ्गताः। यथा ब्रह्मविदो वेद्यं वस्तुचानन्यचेतसः। प्रविशन्ति परेशाख्यं ब्रह्म ब्रह्मपरायणाः। याऽसौ वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता। सावतीर्णा गयाक्षेत्रे पितॄणां तारणाय वै। स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्त कुलमुद्धरेत्। तथाक्षयवटं गत्वा विप्रान् सन्तोषयिष्यति। ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनार्च्चयेत्। तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्व्वाः पितृभिः सह देवताः। गयायां नहि तत्स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते। सान्निध्यं सर्व्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम्। मीनमेषे स्थिते सूर्य्ये कन्यायां कार्म्मुके घटे। दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम्। मकरे वर्त्तमानेऽर्के ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम्। गयायां पिण्डदानेन यत् फलं लभते नरः। न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि"।

तद्यात्राविधिश्च तत्रैव ६ अ०। "सनत्कुमार उवाच। गयायात्रां प्रवक्ष्यामि शृणु नारद! मुक्तिदाम्। निष्कृतिः पिण्डकर्त्तॄणां ब्रह्मणा गीयते पुरा। उद्यतश्चेद्गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः। विधाय कर्पटिवेशं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम्। ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम्। ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्ज्जितः। प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो नियतः शुचिः। अहङ्कारविमुक्तो यः स तीर्थफलमश्नुते। यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चापि सुसंयतः। विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते। ततो गयाप्रवेशे च पूर्व्वतोऽस्ति महानदी। तत्र तोयं समुत्पाद्य स्नातव्यं निर्म्मले जले। देवादींस्तर्पयित्वाथ श्राद्धं कृत्वा यथाविधि। स्वस्ववेदशाखोदितमर्घ्यावाहनवर्ज्जितम्। अपरेद्युः शुचिर्भूत्वा गच्छेद्वै प्रेतपर्व्वते। ब्रह्मकुण्डे ततः स्नात्वा देवादींस्तर्पयेत् सुधीः। कुर्य्याच्च श्राद्धं

सपिण्डानां प्रयतः प्रेतपर्वते। प्राचीनावीतिनाभ्यर्च्य दक्षिणाभिमुखः स्मरन्। "कव्यवालोनलः सोमो यमश्चैवार्य्यमा तथा। अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः। आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षितास्त्विह"। "मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः कुलाह्वयाः। तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम्। ते सर्वे तृप्तिमायान्तु श्राद्धेनानेन शाश्वतीम्"। आचम्योक्त्वा च पञ्चाङ्गं प्राणायामं प्रयत्नतः। पुनरावृत्तिरहितः ब्रह्मलोकाप्तिहेतवे। एवञ्च विधिवत् श्राद्धं कृत्वा पूर्वं यथाक्रमम्। पितृनावाह्य चाभ्यर्च्य मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत्। तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा सष्टेन वा। प्रक्षाल्य पूर्वं तत्स्थानं पञ्चगव्यैः पृथक् पृथक्। मन्त्रैस्तैरथ संपूज्य पञ्चगव्यैश्च देवताम्। यावत्तिला मनुष्यैश्च गृहीताः पितृकर्म्मसु। गच्छन्ति तावदसुराः सिंहत्रस्ता यथा मृगाः। अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां क्षयेऽहनि। मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्य्यादन्यत्र पतिना सह। वृद्धिश्राद्धे तु मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम्। गृहीत्वाञ्जलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन तत्त्वतः। सक्तुना मुष्टिमात्रेण दद्यादक्षय्यपिण्डकम्। आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः। तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः। अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम्। आ ब्रह्मभुवनात् लोकादिदमस्तु तिलोदकम्। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही। मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः। तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम्। मुष्टिमात्रप्रमाणञ्च आर्द्रामलकमात्रकम्। शमीपत्रप्रमाणं वा पिण्डं दद्याद्गयाशिरे। उद्धरेत् सप्तगोत्राणां कुलानि शतमुद्धरेत्। पितुर्मातुश्च भार्य्याया भगिन्या दुहितुस्तथा। पितृष्वसुर्मातृष्वसुः सप्त गोत्राः प्रकीर्त्तिताः। विंशतिर्विंशतिरिन्द्राः१४ षोड़श द्वादशैव हि। रुद्राश्च११वसवः८श्चैव कुलान्येकोत्तरं शतम्। नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसम्भवः। सकारुण्येन कर्त्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः। पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम्। दक्षिणा चान्नसंकल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयं विधिः"।

अधिकं मदीयगयाश्राद्धादिपद्धतौ द्रष्टव्यम्। गयाश्राद्धस्य फलादेराधारादिकं गयाश्राद्धादिपद्धतौ अस्माभिर्न्यरूपि यथा "गयाश्राद्धफलं किंनिष्ठमिति, विविच्यते। "यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डम्" इत्यादिवचनजातात् पुत्त्रादिकृतश्राद्धात् तदुद्देश्यपित्रादिगतं नरकनिवृत्तिर्ब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलमवगम्यते. तच्च नोपपद्यते। तथा हि सर्व्वो हि लोकः स्वेष्टसाधने कर्म्मणि प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्त्या च तत्तदिष्टसाधनं वस्तु साधयति इत्येवं नियमे स्थिते वैदिककर्म्मण्यपि तथैव स्वाभीष्टफलवत्येव प्रवृत्तिरुचिता नान्यगामिफले। एवं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातर्य्येव कर्म्मभिर्जन्यते "शास्त्रीयं फलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वादिति" जैमिनीयन्यायात्। अन्यकर्त्तृकक्रिययाऽन्यदीयफलस्य जननेऽतिप्रसङ्गः स्यात्। ततश्च पुत्त्रादिकृतश्राद्धात् कथं पित्रादेरुद्धारादिसम्भवः तस्य श्राद्धाद्यकर्त्तृत्वात् इत्येवं प्राप्ते उच्यते "यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव सः" इत्यादिवेदवचनात् जैमिनीयन्यायस्य जातेष्ट्यादिभिन्नविषयत्वं कल्प्यते। तथा च पित्रादिकृतजातेष्ट्यादिद्वारा अन्नाशनादिसंस्कारद्वारा च यथा तत्राऽकर्त्तर्य्यपि पुत्त्रे फलमुत्पद्यते एवं गयादिश्राद्धकर्त्तुरुद्देश्यस्याकर्त्तुरपि उद्धारादिफलसम्बन्धः नानापुराणवचनबलादपि सम्भवति "फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वादिति" जैमिनीयन्यायान्तरेण विधिविशेषेणैव फलविशेषसम्बन्ध इत्युक्तत्वात्। तथा च प्रागुक्तातिप्रसङ्गस्य शास्त्रातिरिक्तविषयत्वमिति कल्प्यते "नास्ति वचनस्यातिभारः" इति न्यायात् "वाचनिकेऽर्थे न्यायानवतारात्" इति न्यायाच्च। तत्र वचनाच्चोभयगतफलसाधनताऽवगता जातेष्ट्यादिवत्। तच्च फलं पुण्यविशेषस्तज्जन्यनरकादुद्धारो वेत्यन्यदेतत्। मीमांसादावेवैतद्विवेचितमित्युपरम्यते। काश्यादिमृतपितृककृतगयाश्राद्धस्य तु कर्त्तव्यताकरणनिबन्धनप्रत्यवायपरिहारमात्रं, सति कामे विशिष्टसन्तानञ्च फलम् "गयायां पिण्डदानेन पितृणामनृणो भवेत्" इत्यादिवचने पितृणापाकरणस्यावश्यकतया तदकरणे प्रत्यवायबोधनात् "गयाभिगमनं कर्त्तुं यः शक्तो नाभिगच्छति। शोचन्ति पितरस्तस्य वृथा तस्य परिश्रमः" इति कूर्म्मपुराणीयेन समर्थस्य गयाश्राद्धाऽकरणे वृथाजन्मतोक्तेः "जीवतोर्वाक्यकरणात् प्रत्यब्दं भूरिभोजनात्। गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्त्रस्य पुत्त्रता" इत्यादिवचने गयाश्राद्धादिकरणेनैव पुत्त्रकार्य्यकारितया पुत्त्रत्वसिद्ध्युक्तेश्च। तेन गयाश्राद्धं नित्यमत एव यथाशक्ति अनुष्ठेयं "नित्ये यथा शक्नुयादिति" न्यायात्। तथापि सकृत्करणमेव

नित्यं तावतैव शास्त्रार्थसिद्धेः "सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति" न्यायात् आवृत्तिबोधकवीप्साद्यभावाच्च जन्मतिथ्यादिकं यवन्न पुनःपुनः करणावश्यकता। पुनःकरणे तु फलाधिक्यम् "यो भूय आरभते तस्य फले विशेषः" इति न्यायात् "सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डप्रपातनम्" इत्यादिवाक्यमप्याद्यस्यैवावश्यकत्वार्थं न तु द्वितीयादेर्निरासार्थमपि, परिसंख्यापत्तेः। तत्रापि प्रथमयात्रायां येषां प्रेतत्वनिवारणार्थं प्रेतशिलायां पिण्डदानभाण्डस्फोटने कृते तत्र द्वितीययात्रायां तेषां ते न कार्य्ये इत्येव विशेषः। प्रथमयात्रानन्तरकृतानान्तु द्वितीययात्रायां ते अपि कार्य्ये। अन्यत् सर्व्वं सर्व्वास्वपि यात्रासु समानम्। तस्मादयुक्तं पित्रादौ नरकोद्धारादि यथायथं फलं युक्तं तु तस्मिन् पुत्रादेः प्रत्यवायाभावः कस्याञ्च कामनायां किञ्चित्सन्तानादि पुत्रादिगतं फलं भवतीति सिद्धम्। अत्रेदं विविच्यते प्रागुक्तपुराणादिवचनेषु गयाश्राद्धस्य पित्राद्युद्धारः प्रत्यवायपरिहारः पुत्रावाप्तिश्च फलत्वेन श्रूयते तत्र गयाश्राद्धप्रवृत्तौ किं प्रयोजकं किमेकैकमुभयं वा त्रितयं वेति सन्देहे त्रितयस्यैव प्रयोजकता तत्र कामनाभेदादेकस्य मुख्यफलताऽपरयोर्द्वयोरता प्रासङ्गिकता वा तथा च यदा पित्राद्युद्धारार्थिना गयाश्राद्धं क्रियते तदा तदेव मुख्यं फलं तत्प्रवृत्तौ प्रयोजकं, प्रत्यवायपरिहारः पुत्रोत्पत्तिश्च तत्र प्रासङ्गिकौ अन्यार्थदीपस्यानुद्देश्यप्रकाशनवत्। यदा तु पुत्रार्थिना तदनुष्ठीयते तदा पुत्रोत्पत्तिरेव मुख्यं फलं पित्राद्युद्धारस्तु तत्र द्वारमित्येव सिद्धान्तः। एवं पित्राद्युद्धारस्य फलत्वे स्थितेऽधुना तत्रेदं विचार्य्यते। उद्धारो नाम स्वापेक्षयोत्कृष्टस्थानादिनयनं तच्च प्रकृते नारकीयदेहविगमानन्तरं देवादिदेहप्रापणरूपं तच्च न सम्भवति नारकीयादिदेहादेः स्वस्वकर्म्मारब्धतया कारणसत्त्वे विगमासम्भवात् तत्कर्म्मणां च भोगेनैव नाश्यत्वात् "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति" आगमात्। ततश्च तद्देहनाशः स्वारम्भककर्म्मनाश एव नान्यथा। तथा च गयाश्राद्धादिना कथमुद्धारसम्भवः। प्रारब्धकर्म्मणाञ्च भोगादेव क्षये सति गयाश्राद्धेनोद्धारो जननीय इति कल्पनापि न युक्ता भोगादेव कर्म्मक्षये कल्प्ये गयाश्राद्धवैफल्यापत्तेः। इत्येवं स्थिते उच्यते कर्म्मविपाकोक्तदानादिना प्रारब्धकर्म्मक्षयद्वारा यथा रोगनाशकल्पना तथा प्रकृतेऽपि गयाश्राद्धादिना प्रारब्धक्षयनाशद्वारैव उद्धारकल्पना "नाभुक्तं क्षीयते" इत्यादिवाक्यस्य तु बलवद्वाक्यस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वे नाप्रवृत्तेः "न हि वचनस्यातिभारः इति" न्यायात् तथा च गयाश्राद्धस्यैव प्रारब्धक्षयजनकपुण्यविशेषजनकता कर्म्मविपाकोक्तदानादिवदेव कल्प्यते इति न कश्चिद्विरोधः। किञ्च भोगादेव प्रारब्धकर्म्मक्षयादनन्तरमुद्धारकल्पनेऽपि न गयाश्राद्धवैफल्यं पापविशेषैरेकैकस्योनिष्वनेकावृत्तिश्रवणात् फलोन्मुखानामितरेषामनारब्धफलानां कर्म्मणाञ्च गयाश्राद्धनाश्यता भविष्यतीति। श्रूयते च नारकीयाद्याद्यारम्भके पापे उद्धारस्य ब्रह्मलोकावाप्तिरूपतैव। स्वकर्म्मानुसारेण तल्लोकप्राप्तेरपि पूर्व्वं वृत्तत्वे तु पुत्रनिष्ठः प्रत्यवायपरिहार एव फलं युक्तपित्रादौ तथाकल्पनस्य पूर्व्वमुक्तत्वात् तथैवात्र कल्पनौचित्यात्।

अथ गयाश्राद्धाधिकारिणः। तत्र पुत्रपौत्रप्रपौत्रा एव प्रधानाधिकारिणः। तद्भिन्नाः सर्व्वेऽपि गौणाधिकारिणः। तथा "पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत् स्वधाम्" इत्यादिवचनेन पुत्रसत्त्वेऽन्यकर्तृकश्राद्धस्य निषेधेऽपि गयायां तस्य प्रतिप्रसवः, "आत्मजो वाऽन्यजो वापि गयाकूपे यदा तदा। यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद् ब्रह्म शाश्वतम्" इति वायवीयवचनात् "सवर्णा ज्ञातयो मित्रबान्धवाः सुहृदस्तथा। तेऽपि भूयो गयां गत्वा पिण्डं दद्युर्विधानतः" इति स्मृतिरत्नावलीधृतवाक्याच्च। तथा चात्र सर्व्वेषामेवाधिकारः। यो यदीयधनं यथा कथञ्चिद्गृह्णाति सोऽसवर्णोऽपि तदीयगयाश्राद्धेऽधिकारी, "प्रेत किञ्चिद्दिशुद्धर्यम्" इत्यादि वायवीयवचनेऽसवर्णवणिग्दत्तपिण्डेन प्रेतोद्धारस्य कीर्त्तनात् पुत्रो वा बन्धुपुत्रो वा मित्रं वा स्वजनोऽपि वा। ऋणिको वाथवा दद्याद् द्वयोः स्वर्गस्तदा तयोरिति" वह्निपुराणीयाच्च। तथान्यत्र कर्तृविशेषविषयनिषेधोऽपि गयायां न प्रवर्त्तते "न पुत्रेभ्यः पिता दद्यान्नानुजेभ्यस्तदाग्रजः। न पत्न्यै तु पतिर्द्द्यात् बुद्धिमान् सुसमाहितः" इति च सामान्यतो निषिध्य "तेऽपि यान्ति दिवं सर्व्वे पिण्डे दत्ते इति श्रुतिः। अतस्तेभ्योऽत्र यत्नेन पिण्डं दद्यात् समाहितः" इति स्मृतिरत्नावल्यां गयायां प्रतिप्रसवात् बौधायनेनापि "पिता श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्राणान्तु कदाचन। भ्रातापज्जेन वा कार्य्यं भ्रातृणां न कनीयसाम्। अतिस्नेहेन कार्य्यं वा सपिण्डीकरणं विना। गयायामविशेषेण ज्यायानपि समा-

चरेदिति सामान्यतो निषिध्य गयायां प्रतिप्रसवाच्च । पूर्ब्बवचने अत्रेति गयायामित्यर्थः ।

अथ गयाश्राद्धानधिकारिणः। जीवत्पितृको जीवन्मातृकश्च गयाश्राद्धे सर्व्वथानधिकारी । जीवत्पितृको मृतमातृकस्तु यदि प्रसङ्गेन गयां प्राप्नोति तदा अन्वष्टकाश्राद्धमिव मातृपार्व्वणमेव कुर्य्यात् "आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च क्षयाहनि । मातुः श्राद्धं सुतः कुर्य्यात् पितर्य्यपि च जीवति" इति मैत्रायणीयपरिशिष्टवाक्यात् । अत्र प्राप्तावित्युक्त्या प्रासङ्गिकगमनं सूचितम् "गयां प्रसङ्गतो गत्वा मातृश्राद्धं समाचरेदिति त्रिस्थलीसेतुधृतवचने प्रसङ्गत इति पदस्य स्पष्टोपादानस्वरसात् । तेन जीवत्पितृकस्य गयामुद्दिश्य गमने न मातृश्राद्धकरणम् । मातृश्राद्धस्यान्वष्टकाश्राद्धसाहचर्य्यात् पार्व्वणमेव कार्य्यमिति त्रिस्थलीसेतुप्रभृतयः । अन्ये तु जीवन्मातृको मृतमातृको वा जीवत्पितृकोऽपि पार्व्वणविधिना पितामहादीनां गयाश्राद्धं कुर्य्यात् "जीवे पितरि वै पुत्त्रः श्राद्धकार्य्यं विवर्ज्जयेत् । येषां वापि पिता दद्यात्तेषामेके प्रचक्षते" इति हारीतवचनोत्तरार्द्धेन जीवत्पितृकपार्व्वणस्य विधानेन गयायामपि तत्प्रवृत्तेरित्याहुः । आचार एवात्रान्यतरपक्षग्रहणे शरणम् ।

संन्यासिनस्तु सर्व्वकर्म्मपरित्यागितया गयाश्राद्धेऽनधिकारिणः । तथापि तत्र विष्णुपदादिश्राद्धस्थानेषु दण्डमात्रस्पर्शनं प्रणवोपासनादिवत् तैराचरणीयं न तु श्राद्धतर्पणादि "दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः । दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते" इति वायवीयात् स्पृष्ट्वा स्पर्शयित्वेत्यर्थः । पुत्त्रवत्याः स्त्रिया नाधिकार इति गौड़ैकदेशिनामाचारः स तु मूलाभावान्नादरणीयः ।

अथ गयाश्राद्धकालः । न तत्र कालशुद्ध्यपेक्षा "गयायां सर्व्वकालेषु पिण्डं दद्यात् विचक्षणः । अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च वृहस्पताविति" वायवीयात् । अत्र सर्व्वकालेष्वित्युपक्रमात् अस्ते इत्याद्युक्तिस्तु सर्व्वसमयाशुद्धिप्रयोजकनिमित्तमात्रोपलक्षणार्था न तु रात्र्यादिपर्य्युदस्तकालग्रहणार्थेति बोध्यं सर्व्वत्र तीर्थादौ रात्र्यादिकालस्य पर्य्युदस्ततया रघुनन्दनादिभिः स्वीकारात् । संक्रान्त्यादौ तु फलातिशयः "गयाश्राद्धं प्रकुर्व्वीत संक्रान्त्यादौ विशेषतः । काले वाऽपरपक्षे वा चतुर्थ्यादितिथिष्वपीति" वह्निपुराणीयात् "मकरे वर्त्तमानेऽर्के ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनमिति" वायुपुराणवाक्याच्च । तथान्येऽपि निषिद्धकाला गयायां प्रतिप्रसूताः । यथा "विवाहव्रतचूड़ासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्य्यात्तिलतर्पणमिति" कार्ष्णाजिनिवचनेन, "वृद्धिमात्रे तथान्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया । कृता गर्गादिभिर्मुख्यैर्मासमेकन्तु कर्म्मिणामिति" स्मृतिसंग्रहवाक्येन च विवाहादेरूर्द्ध्वं वर्षादिकालपर्य्यन्तं पिण्डदानस्य निषेधेऽपि "महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृताहनि । कृतोद्वाहोऽपि कुर्व्वीत पिण्डनिर्व्वपणं सुतः" इति, "पित्रोः क्षयाहे यज्ञे च पितृयज्ञे महालये । गयायां पिण्डदानस्य न कदाचिन्निराक्रियेति" च त्रिस्थलीसेतुधृतस्मृतिसंग्रहवाक्याच्च तत्प्रतिप्रसवः । तथा तत्र तिलतर्पणनिषेधाभावोऽपि "उपरागे व्यतीपाते गयायामथ पर्व्वणि । आदित्यादिनिषेधेऽपि कर्त्तव्यं तिलतर्पणमिति" स्मृतिदर्पणधृतसंग्रहवाक्यात् ।

अथ गयाश्राद्धे निषिद्धकालः । "तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम् । अब्दमध्ये न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने" इति गारुड़ात् प्रमीतमहागुरुकस्य वर्षमात्रं गयाश्राद्धं निषिद्धम् । तत्रायं विशेषः वृद्ध्यादिनिमित्तकसपिण्डीकरणे तु कर्त्तुं शक्यत एव "अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपक्षिकम् । अब्दमध्ये न कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं विना" इति गारुड़वाक्यान्तरात् । अत्राप्यपरोविशेषः यदि पितृभक्तिमान् तदाब्दमध्येऽपि गयाश्राद्धं कर्त्तुं शक्नोति "अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् । प्रथमाब्देऽपि कुर्व्वीत यदि स्याद्भक्तिमान् सुतः" इति त्रिस्थलीसेतुधृतवचनात् । अत्र भक्तिः प्रीतिरिति बहवः । अन्ये तु अब्दमध्ये प्रेतस्य देवतात्वयोग्यतासिद्धये देवतासंस्कारकमेकं पार्व्वणं कर्त्तव्यं तदेव भक्तिपदाभिधेयं तच्च कृत्वा गयाश्राद्धं कुर्य्यादित्याहुः । भक्त्या वर्षमध्ये गयाश्राद्धकरणे तु वृद्धाविव मासिकादीन्यपकृष्य कार्य्याणीति बोध्यम् । अत्रेयं सम्प्रदायानुसारिणी व्यवस्था अकृतसपिण्डनस्य प्रथमाब्दे गयाश्राद्धं नैव कार्य्यं कृतसपिण्डनस्यापि सति सम्भवे प्रथममाब्दे नैव कार्य्यमित्येव मुख्यः पक्षः प्रसङ्गतो गयाप्राप्तौ पुनरागमनाद्यसम्भावनायान्तु भक्त्या, मतान्तरोक्तं श्राद्धं कृत्वा वा । प्रथमाब्देऽपि तत् कार्य्यं नित्य-

त्वादिति। महापातकिनामपि वर्षमात्रं गयाश्राद्धं न कार्य्यम् "क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित्। देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे स्वबन्धुभिरिति" आम्नात् कूपग्रहणं गयास्थतीर्थमात्रोपलक्षणम्। पतितानामिति यावद्दुर्मरणमृतानामुपलक्षणार्थं ते च विस्तरभया न्नात्र लिखिताः। युक्तञ्चैतत् मिताक्षरायां यावद्दुर्निमित्तमृतानां संवत्सरादूर्द्धमेव नारायणबलिविधानपूर्व्वकं श्राद्धकरणस्योक्ततया गयाश्राद्धस्यापि तत्स्थानीयत्वेन तत्काले एव करणौचित्यम्। अतएव तद्धृतषट्त्रिंशन्मतीयवाक्यम्"गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च। ऊर्द्धं संवत्सरात् कार्य्यं सर्व्वमेवौर्द्धदैहिकमिति"। अत्र सर्व्वमिति सर्व्वशब्दस्वरसात् नारायणबलेरिव गयाश्राद्धादेरपि वर्षोत्तरमेव कर्त्तव्यता नावीगिति प्रतीयते। अतएव तद्वचनव्याख्यायां मिताक्षराकृता नारायणबलिं कृत्वोर्द्धदैहिकं कार्य्यमित्युक्तम्। एवञ्चात्मघातिनाम्"नास्ति किञ्चिद्गयां विना"इत्युक्तिरपि वर्षोत्तरमेव तत्कर्त्तव्यतार्थैवेति बोध्यम्। अथ कर्त्तृविशेषे गयाश्राद्धविशेषः। तत्र"पितॄणां दत्तमक्षयमिति", "पिण्डं दद्याच्च पित्रादेरिति" च वायवीयात् पित्रादित्रयाणामुद्देश्यता। "पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहादयः"इत्युक्तेः,गयामुपक्रम्य "मातामहानामप्येवं श्रुतिरेषा सनातनीति" पाद्मसृष्टिखण्डवचनाच्च, मातामहादीनामप्युद्देश्यतेत्येवं षड्दैवतं पार्व्वणमिति गौडीयाः। "अन्वष्टकायां वृद्धौ च गयायाञ्च मृताहनि। अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह" इति वायुग्निपुराणोक्तेः"नान्दीमुखेऽन्वष्टकायां गयायाञ्च मृताहनि। पितामह्यादिभिः सार्द्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत्" इति शातातपोक्तेश्च मात्रादीनामप्युद्देश्यता तेन नवदैवत्यम्। तत्राप्ययं विशेषः। नान्दीमुखे असामवेदिनामेव नवदैवतपार्व्वणस्य विधानेन तत्साहचर्य्यात् तद्वेदिनामेव नवदैवत्यमिति। "पित्रादि नवदैवं वा तथा द्वादशदैवतम्" वह्निपुराणीयात् मातामहादित्रिकसहितं नवदैवतमिति द्वादशदैवतं वा। तत्र वाशब्दश्रवणात् विकल्प एव गम्यते स च देशभेदादिना व्यवस्थितः। पितृव्यादीनान्तु एकोद्दिष्टमेव तदशक्तौ पिण्डदानमात्रं कार्य्यम्। तत्पत्नीनामपि पृथगेकैकोद्दिष्टादि कार्य्यम् "न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यात्"इत्यादिना पृथग्दाननिषेधेऽपि"स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्पत्योः पिण्डपातनम्। अपृथक् निष्फलं श्राद्धं पिण्डञ्चोदकतर्पणम्" इति वायवीये गयामुपक्रम्य सहदाननिषेधेन तत्प्रतिप्रसवात्।"

गयाकूप गयास्थकूपभेदे पुं० गयाक्षेत्र न०गयाख्ये क्षेत्रभेदे गयातीर्थ तद्रूपे तीर्थे न०। गयादित्य पु० तत्रत्यादित्यभेदे गयाशिरस् न० गयास्थे गयशिरसि। "सर्व्वे स्नात्वा अदन्ताश्च" इत्युक्तेः गयाशिरसम्भवन् न० "पिण्डं दद्यात् गयाशिरे" वायुपु०। गयाशीर्षगयासैस्वराद्योऽप्यत्र। १गन्तव्ये। "स्वरोऽसि गयोऽसि" ता० ब्रा०। "गयः फलाकाङ्क्षिभिर्गन्तव्यः"भा०।

गर त्रि० गीर्य्यते गॄ—कर्म्मादौ पचादि० अच्। तत्र गणे गरट् इति पाठात् टित्वात् स्त्रियां ङीप्। १गीर्य्यमाणे २उपविषे ३रोगे ४विषे च पु० हेमच०। "गरो गिरः पल्लवनार्थलाघवे मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता" नैष०। "स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविड्रार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः। यच्छन्ति प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च" सुश्रुतः। "विषनिमित्तस्तु गरोपयोगाद्दुष्टतोयसेवनात्" सुश्रुतः विषभक्षणजातश्वयथुकरणोक्तौ "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः"स्मृतिः। ५विषभेदे न० हेमच० "तस्मादिदं गरं भुङ्क्ष्व" भाग० ८।७।३३श्लो०। ६वत्सनाभाख्ये विषे राजनि० ववादिषु पञ्चमे तिथ्यर्द्धरूपे ७करणे न० मेदि०। करणशब्दे विवृतिः। "गरोदृष्ये" पा० गणसूत्रोक्ते दृष्ये च तस्य उञ्छादि० अन्तोदात्तता। भावे अप्। ८निगरणे पु०। ततः तार० इतच्। गरित सञ्जातगरणे। गीर्य्यते कर्म्मणि अप्। १०भक्ष्ये चूर्णभेदे "शृणु मन्दविषेषु" इत्युपक्रमे "योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत्" सुश्रुतः।

करणशब्दे अनुक्तत्वात् प्रसङ्गात् करणाधीशाः कृत्यभेदे तेषां ग्रहणादिकं च वृ०सं०९९अ०उक्तं प्रदश्यते यथा।

"ववबालवकौलवतैतिलाख्यगरवणिग्विष्टिसञ्ज्ञानाम्। पतयः स्युरिन्द्रकमलजमित्रयमभूश्रियः सयमाः। कृष्णचतुर्द्दश्यर्द्धाद्ध्रुवाणि शकुनिश्चतुष्पदं नागम्। किन्तुघ्नमिति च तेषां कलिवृषफणिमारुताः पतयः। कुर्य्याद्ववे शुभचरस्थिरपौष्टिकानि, धर्म्मक्रिया द्विजहितानि च बालवाख्ये। सम्प्रीतिमित्रकरणानि च कौलवे स्युः सौभाग्यसंश्रयगृहाणि च तैतिलाख्ये। कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे वणिजि ध्रुवकार्य्यवणिग्युतयः। नहि विष्टिकृतं विदधाति शुभं परघात विषादिषु सिद्धिकरणम्। कार्य्यं पौष्टिकमौषधादि

शकुनौ गूढानि मन्त्रास्तथा। गोकार्यादि चतुष्पदे द्विजपितृनुद्दिश्य राज्यानि च। नागे स्थावरदारुणानि हरणं दौर्भाग्यकर्म्मोच्यते। किन्तुन्ने शुभमिष्टक्षयकरणं मङ्गल्यसिद्धिक्रियाः।"

गरघ्न पु० गरं हन्ति हन–टक्। १कृष्णार्जके २वर्वरे च राजनि०। (गरुड़) ३मत्स्यभेदे स्त्री ङीप्। भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तनुत्। कफघ्नी रुचिकृद्गुग्मी दीपनी बलवीर्य्यकृत्"।

गरण न० गृ–सेचने गृ–निगरणे वा भावे ल्युट्। १सेचने २भक्षणे च। "गरुत्मान् गरणवान्" निरुक्तौ ६।१८। ३विषे शब्दचि०।

गरद न० गरेण सेचनेन दीयते खण्ड्यते दो–खण्डने कर्म्मणि घञर्थे क। १विषे हेम० दा–क ६त०। २विषदातरि त्रि० "अग्निदो गरदश्चैव" स्मृतिः।

गरभ पु० गृ–बा० अभच्। गर्भे हेमच०।

गरल न० गिरति जीवनम् गृ–अलच् गरं सेचनं लाति प्रतीकाराय ला–क वा। १विषे अमरः। "स्मरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनम्"। "गरलमिव कलयति मलयसमीरम्" गीतगो० "संछादितं गरलमिवाशनेन" भा० व० ६७ अ०। २तृणपुले(घासेर आटि) ३सर्पविषे ४मानभेदे च हेमच०।

गरलारि पु० ६त०। मरकतमणौ राजनि०। [शब्दरत्ना०।

गरव्रत पुंस्त्री गरः विषवद्‌दुःसर्पभोजनं व्रतमस्य। मयूरे

गरस् न० गृ–बा० असुन्। १भक्षणे। "सगरा असि बुभ्नः" ता०ब्रा०। "गरसा भक्षणेन सह वर्त्तमानः" भा०।

गरहन् पु० गरं हन्ति हन्–क्विप्। १कृष्णार्जके २वर्वरे च त्रिका०।

गरा स्त्री गृ–गृ–वा अच् अजादेराकृतिगणत्वात् टाप्। १देवताडे राजनि०। भावे–अ। २भक्षणे धरणी।

गरागरी स्त्री गरं मूषिकविषमागिरति गृ–अच् गौरा० ङीष्। देवताड़े अमरः।

गरात्मक न० गरस्य विषस्येवात्मा यस्य। शिग्रुवीजे शब्दच०।

गराधिका स्त्री गरे गरप्रतीकारेऽधिका श्रेष्ठा। लाक्षायाम् रत्नमा०। गरायिकेति पाठान्तरे गर इवाचरति क्यच–ण्वुल्। तत्रार्थे। [उभ० सेट् गरयति अजगरत् त।

गरि (गुरुं करोतीत्यर्थे णिच् गुरोर्गरादेशः) गुरुकरणे अक०

गरिमन् पु० गुरोर्भावः इमनिच् गरादेशः। अधःपतनसाधने ऊर्द्ध्वस्थितिविरोधिनि गुरुत्वरूपे गुणे। "पादाहतं यत् सहसां गरिम्णः"। "इतराङ्कवच्च यदिदं गरिमग्लपितावलम्बमगमत्तनुताम्" माघः। "प्रोद्यद्राजफलो रुढ़ीतगरिमा विष्वग्वृतोभोगिभिः" सा०द०।

गरिष्ठ त्रि० अतिशयेन गुरुः गुरु+इष्ठन् गरादेशः। १अतिगुरौ। २राजभेदे पु० "हविर्ध्नांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः" भा० स० ७अ० शक्रसभ्योक्तौ। ३दैत्यभेदे पु०। "हविष्यश्च गरिष्ठश्च प्रलयो नरकः पृथुः" हरिवं० २६२ अ० दैत्योक्तौ।

गरी स्त्री गृ–पचाद्यच् तत गणे गरट् इति पाठात् ङीप्। देवताडेऽच्चे अमरः गरागरीत्यत्र पदद्वयमित्यन्यमतात्।

गरीयस् त्रि० अतिशयेन गुरुः गुरु+ईयसुन् गरादेशः। अतिगुरौ "सखा गरीयान् शत्रुश्च" "वाक्यस्यार्थगरीयसः" माघः। स्त्रियां ङीप्। "तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीः" माघः।

गरुड पु० गरुद्भ्यां डयते डी–ड पृषो० तलोपः। कश्यपात्मजे विनतागर्भजाते १पक्षिराजे अमरः। "विनतापि सुसिद्धार्था वभूव मुदिता तदा। जनयामास पुत्रौ द्वारुणं गरुड़ं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्रिणान्तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत" भा० आ० ३१अ०। विंशतिविधप्रासादमध्ये २प्रासादभेदे। "गरुड़ाकृतिश्च गरुड़ो नन्दीति षट्चतुष्कविस्तीर्णः। कार्य्यश्च सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैश्च विंशत्या" वृ०स० ५६अ० ३सैन्यनिवेशनभेदरूपे व्यूहभेदे। "दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा। वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुड़ेन वा" मनुः। "सूक्ष्ममुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः एष एव पृथुतरमध्यो गरुड़व्यूहः ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत्" कुल्लू०।

गरुड़ध्वज पु० गरुड़ो ध्वजोऽस्य। १विष्णौ अमरः। यथा च तस्य तत्केतनत्वं तथा खगासनशब्दे पृ०२४१६द्रष्टव्यम्। गरुड़केतनादयोऽप्यत्र। "पयांसि भक्त्या गरुड़ध्वजस्य" माघः। "महाचो गरुड़ध्वजः" विष्णुसं०।

गरुड़पुराण न० गरुडायोक्तं विष्णुना पुराणम्। अष्टादशमहापुराणान्तर्गते सप्तदशे महापुराणभेदे। गरुड़स्येदम् उद्देश्यतया अण् गारुड़मप्यत्र। तत्संख्याप्रतिपाद्यविषयाश्च उत्तरख० १०८अ० नारदीयपुराणोक्ताः यथा

"ब्रह्मोवाच। मरीचे! शृणु वक्ष्यद्य पुराणं गारुड़ं शुभम्। गरुडायाब्रवीत् पृष्टो भगवान् गरुड़ा-

स्ततः। एकोनविंशसाहस्रं तार्क्ष्यकल्पकथाचितम्"। तत्र पूर्वखण्डे। "पुराणोपक्रमो यत्र सर्गः सङ्क्षेपत स्ततः। सूर्य्यादिपूजनविधिर्दीक्षाविधिरतः परम्। श्राद्धादिपूजा ततः पश्चान्नवव्यूहार्च्चनं द्विज!। पूजाविधानञ्च वैष्णवं तथा पञ्जरं ततः। योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्त्तनम्। ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्य्यपूजा मृत्युञ्जयार्च्चनम्। मालामन्त्राः शिवार्च्चाऽथ गणपूजा ततः परम्। गोपालपूजा त्रैलोक्यमोहनं श्रीधरार्च्चनम्। विष्णर्च्चा पञ्चतत्त्वार्च्चा चक्रार्च्चा देवपूजनम्। न्यासादिसन्ध्योपास्तिश्च दुर्गार्च्चाऽथ सुरार्च्चनम्। पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोहणार्च्चनम्। मूर्त्तिध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम्। प्रतिष्ठा सर्वदेवानां पृथक् पूजा विधानतः। योगोऽष्टाङ्गो दानधर्मः प्रायश्चित्तविधिक्रिया। द्वीपेशनरकाख्यानं सूर्य्यव्यूहश्च ज्यौतिषम्। सामुद्रिकं स्वरज्ञानं नवरत्नपरीक्षणम्। माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यमुत्तमम्। ततो मन्वन्तराख्यानं पृथक् पृथग् विभागशः। पित्राख्यानं वर्णधर्मा द्रव्यशुद्धिः समर्पणम्। श्राद्धं विनायकस्यार्च्चा ग्रहयज्ञस्तथाऽऽश्रमाः। मलहाख्या प्रेताशौचं नीतिसारो व्रतोक्तयः। सूर्य्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरेः। रामायणं हरिवंशो भारताख्यानकन्ततः। आयुर्वेदे निदानं प्राक्चिकित्सा द्रव्यजा गुणाः। रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गारुडस्त्रैपुरो मनुः। प्रश्नचूडामणिश्चान्ते हयायुर्वेदकीर्त्तनम्। ओषधीनामकथनं ततोव्याकरणोहनम्। छन्दःशास्त्रं सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्मृतः। तर्पणं वैश्वदेवञ्च सन्ध्या पार्वणकर्म च। नित्यश्राद्धं सपिण्डाख्यं धर्मसारोऽथ निष्कृतिः। प्रतिसंक्रम उक्तोऽस्माद्युगधर्माः कृतेः फलम्। योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्कृतिफलं हरेः। माहात्म्यं वैष्णवञ्चाथ नारसिंहस्तवोत्तमम्। ज्ञानामृतं गुह्याष्टकं स्तोत्रं विष्णवर्चनाह्वयम्। वेदान्तसाङ्ख्यसिद्धान्तं ब्रह्मज्ञानात्मकं तथा। गीतासारः फलोत्कीर्त्तिः पूर्वखण्डोऽयमीरितः"। उत्तरखण्डे प्रेतकल्पे। "अथास्यैवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः पुरोदितः। यत्र तार्क्ष्येण संपृष्टो भगवानाह वाडव!। धर्मप्रकटनं पूर्वयोनीनां गतिकारणम्। दानादिकं फलञ्चापि प्रोक्तमत्रौर्द्ध्वदैहिकम्। यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम्। षोडशश्राद्धफलकं वृत्तान्ताञ्चात्र वर्णितम्। निष्कृतिर्यममार्गस्य धर्मराजस्य वैभवम्। प्रेतपीड़ाविनिर्द्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणम्। प्रेतानां चरिताख्यानं कारणम् प्रेततां प्रति। प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्डीकरणोक्तयः। प्रेतत्वमोक्षणाख्यानं दानानि च विमुक्तये। आवश्यकोत्तमं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम्। शारीरकविनिर्द्देशो यमलोकस्य वर्णनम्। प्रेतत्वोद्धारकथनं कर्म कर्त्तृविनिर्णयः। मृत्योः पूर्वक्रियाख्यानं पश्चात् कर्म निरूपणम्। मध्यं षोडशकं श्राद्धं स्वर्गप्राप्तिक्रियोहनम्। सूतकस्याथ सङ्ख्यानं नारायणबलिक्रिया। वृषोत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्जनम्। अपमृत्युक्रियोक्तिश्च विपाकः कर्मणां नृणाम्। कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुध्यानं विमुक्तये। स्वर्गतौ विहिताख्यानम् स्वर्गसौख्यनिरूपणम्। भूर्लोकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम्। पञ्चोर्द्धलोककथनं ब्रह्माण्डस्थितिकीर्त्तनम्। ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्मजीवनिरूपणम्। आत्यन्तिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम्। इत्येतद्गारुडं नाम पुराणं भुक्तिमुक्तिदम्"। तत्फलस्तुतिः। "कीर्त्तितं पापशमनं पठतां शृण्वतां नृणाम्। लिखित्वैतत्पुराणन्तु विषुवे यः प्रयच्छति। सौवर्णहंसयुग्माढ्यं विप्राय स दिवं व्रजेत्"।

गरुड़मन्त्र पु० ६त०। "संवर्त्तको नेत्रयुतः पार्श्वस्तारोऽग्निसुन्दरी। (क्षिप ओँ स्वाहा)। गारुडो मनुराख्यातो विषद्वयविनाशनः। स्मरन् गरुड़मात्मानं मन्त्रमेनं जपेन्नरः। विषमालोचनेनैव हन्याद्नागभयं कुतः" तन्त्रसारे निबन्धोक्ते विषहारके मन्त्रभेदे।

गरुड़मुद्रा स्त्री "हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठके। मिथस्तर्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा। मध्यमानामिकाग्रे तु द्वौ पक्षाविव चालयेत्। एषा गरुड़मुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी" तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे मुद्राभेदे।

गरुड़रुत न० "गरुड़रुतं नजौ भजतगा यदा सुस्तदा" छन्दो० उक्तलक्षणे षोड़शाक्षरपादके छन्दोभेदे ६त०। गरुड़स्य रवे च "अमरमयूरमानसमुदे गरुड़रुतं सुरारिभुजगेन्द्रसन्त्रासने" छन्दोम०।

गरुड़वेगा स्त्री गरुड़स्य वेग इव वेगो गमने यस्याः। शीघ्रोत्पद्यमानलताभेदे। "वीरुधयो वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा" वृ०सं० ५४ अ०।

गरुड़व्यूह पु० गरुड़ इवाकृत्या व्यूहः। सैन्यनिवेशन-

विशेषेण गरुडाङ्कितौ व्यूहभेदे गरुडशब्दे दृश्यम् ।

गरुडाग्रज पु० ६त० । विनतायाः ज्येष्ठपुत्रे सूर्य्यसारथौ १अरुणे । अमरः । तस्य गरुडाग्रजत्वकथा गरुडशब्दे दृश्या । "विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन" माघः ।

गरुडाङ्कित न० गरुड इवाङ्कितं तुल्यवर्णत्वात् । १मरकतमणौ शब्दरत्ना० । गरुडाङ्कादयोऽप्यत्र ।

गरुडाश्मन् पु० गरुड इवाश्मा समानवर्णत्वात् । मरकतमणौ जटाधरः ।

गरुडासन न० "गरुडासनमाख्यास्ये येन ध्यानस्थिरो भुवि । सर्वदोषाद्विनिर्मुक्तो भवतीह महाबली । एकपादमूरौ बद्ध्वा एकपादे च दण्डवत् । जङ्घापादसन्निवेशे जान्वोरग्रं व्यवस्थितम् । एतदासनमाकृत्य पृष्ठे संहारमुद्रया । आधार्य्य योगनाथस्य स दास ईश्वरस्य च" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।

गरुडोत्तीर्ण पु० गरुडो वर्णेनोत्तीर्णः अतिक्रान्तो येन । मरकतमणौ राजनि० । [उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

गरुडोपनिषद् स्त्री अथर्ववेदान्तर्गते गारुडाख्योपनिषद्भेदे ।

गरुत् पु० गृ—गृ—वा उति । खगानां नभोगतिहेतौ पक्षे (पाखा)अमरः। २गरणे गरुत्मच्छब्दे उदा०। ३भक्षणे च ।

गरुत्मत् पु० प्रशस्तौ गरुतौ स्तोऽस्य मतुप् यवादि० मस्य न वः । १गरुडे अमरः । "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्" यजु०१२।४ । "अङ्ग सवितुर्गरुत्मान् पूर्व्वो जातः" ऋ०१०।१४९।३ । २हविर्भक्षणवति वह्नौ च । "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे" यजु० १७।७२ । "अग्ने ! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुड इवासि । गरुत्मान् गरुत् गरणं गिलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायावानित्यर्थः" वेददी० । ३पक्षिमात्रे च ।

गरुद्योधिन् पुंस्त्री गरुता युध्यति युध—णिनि ३त० । भारतीखगे (भारुइ) त्रिका० ।

गरुल पु० गरुड+डस्य वा लः । गरुडे हेमच० ।

गर्ग पु० गृ—ग तस्य नेत्त्वम् । आङ्गिरसे मुनिभेदे । "बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रो राजन् ! महामुनिः। संक्रामितो भरद्वाजः" इत्युपक्रमे "वितथश्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ । स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै । सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च । कपिलञ्च महात्मानम्" हरिवं ३२ अध्या० । तस्य च शिवतोषात् चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषज्ञानं यथाह भा० आनु० १८अ०।"गर्ग उवाच चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कालज्ञानं ममाद्भुतम् । सरस्वत्यास्तटे तुष्टो(शिवः)मनोयज्ञेन पाण्डव !" कलाज्ञानमित्यपपाठः । तस्य च कालज्ञानप्रकारः भा० व०२८अ०उक्तः। तच्च वाक्यं गर्गस्रोतस्शब्दे दृश्यम् । तत्कृता ज्योतिषसंहिता गर्गसंहितेति प्रसिद्धम् ।"तल्लक्षणानि मुनिमेलानि निबद्धानि तानि दृष्ट्वेदम् । क्रियते गर्गपराशरकाश्यपवात्स्यरचितानि" "गर्गादीनां मतं वीक्ष्य" इति च बृ०सं० २१ अ० । स च भरद्वाजगोत्रान्तर्गतः आर्षशब्दे ८१७पृ० दृश्यम् । तस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ् । गार्ग्यं तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । यून्यपत्ये फक् । गार्ग्यायण यूनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । बहुषु यञोलुक् अस्त्रियाम् । "गर्गाः शतं भोज्यन्ताम्"महाभा० "गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगैन्यगार्ग्येति पञ्च" आश्व० श्रौ० १०।१२।१२। स्त्रियान्तु ङीप् यलोपश्च गार्गी इत्येव "गार्गी वाचक्नवी" आश्व० गृ० ३।४।४ । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च इत्येकशेषे "वृद्धो यूना" पा० वृद्धशेषे गार्ग्यौ । कुष्ठिरोगाक्रान्ते २मुनिभेदे । "ऋषिरासीत् महावीर्य्यः कुणिर्गर्गो महायशाः" भा० ग० ५२ अ० । तत्कथा वृद्धकन्याशब्दे दृश्या । गयाक्षेत्रे यज्ञार्थं सृष्टे ब्रह्मणो ३मानसपुत्रभेदे ।"ब्रह्मा सम्भृतसंभारो मानसानृत्विजोऽसृजत्" इत्युपक्रमे "गर्गं कौशिकवासिष्ठौ वायु० गयामा०२अ० । ४वृषे ५किञ्जल्के शब्दार्थचि० । "चतुर्द्रुतविरामान्तस्तालोऽयं गर्गसंज्ञितः" संगीतदामोदरोक्ते ६तालभेदे पु० ।

गर्गत्रिरात्र पु० त्रिरात्रिभिः रात्रिभिः साध्यः अण् द्विगोर्लुक् लुकि व्यक्तिवचनता गर्गकृतस्त्रिरात्रः । त्रिसुत्यके त्रिदिनसाध्ये यागभेदे । "त्र्यहाः पञ्च गर्गवैदकन्दोमान्तर्वसुपराकाः" कात्या० श्रौ० २३।२।८ । "त्र्यहाः (त्र्यह साध्याः") पञ्च अहीनाः । "द्विगौ क्रतौ" पा० पूर्वपदमन्तोदात्तम् । युक्तारोह्या० आद्युदात्तश्च

गर्गर पुंस्त्री गर्गेति शब्दं राति रा—क गृ—बा० गरन् वा । "यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः पृष्ठेषु रेखाबहुलः सशल्कः । स गर्गरो वर्वरनादकृच्च जडश्च शीतः कफवातकारी" राजनि० उक्ताकारगुणे मत्स्यभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २तरणपशौ ३दधिमन्थनभाण्डे च शब्दार्थचि० "गर्गरोद्गारनिस्वनम्" हरिवं० ६१ अ० । "नैषां ब्रह्म च नोतपुत्रा न गर्गरो मथ्यते नो यजन्ते" भा० शा० ७० अ० । "न हृष्टाः संप्रवर्त्तेरन्नमथ्येरंश्च गर्गराः" भा० शा० ६८ अ० ।

४कलसे अल्पार्थे ङीप्। ५खल्वघटे स्त्री “मेघादौ सम्भवो देया वारिपूर्णा तु गर्गरी”तिं०त०। गर्गस्येदम् कुर्वा० ण्य। गार्गर्य्य तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

गर्गशिरस् पु० दैत्यभेदे।“द्वरा गर्गशिरा यश्च” हरिवं०३अ०।

गर्गसंहिता स्त्री गर्गेण कृता कालज्ञानस्य संहिता। गर्गकृते ज्योतिषग्रन्थभेदे।

गर्गस्रोतस् न० भा०व० प्रसिद्धे सरस्वतीर्थस्थे तीर्थभेदे “तस्मात् गाम्भीर्यतीर्थाच्च महाबाहुररिन्दमः। गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली (बलभद्रः)। यत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना। कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमः। उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय!। सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विदिता वै महात्मना। तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम्। तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप!। उपासाञ्चक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो!” भा० श० ३८अ०

गर्गाट पुंस्त्री गर्गेति शब्दायाटति अट–अच्। मत्स्यभेदे हारा०।

गर्गादि पु० गोत्रे यञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे सच गणः गर्ग वत्स (राजा से) संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग अगस्ति पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित संशित बभ्रु बल्गु मण्डु गण्डु शङ्कु लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष वृक्ष तनु तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपि कत कुरुकत अनडुह् कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कुण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण बकगण शण्डिल चणक चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जातूकर्ण महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अररक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज् भिष्णज भण्डित भाण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलू पिप्पलू बृहदग्नि सुलोहिन् सुलाभिन् उक्थ कुटीगु।

गर्ज अर्व्वाहेतुकशब्दे भ्वा० पर० अक० सेट्। गर्ज्जति। अगर्जीत् जगर्ज। गर्जितम्। गर्जनं गर्जः। गर्जन्। गर्जा। “गर्ज गर्ज क्षणं मूढेति” देवीमाहात्म्यम्। “शरदि गर्जति, न वर्षति, वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः” उद्भटः। “कुम्भकर्णस्ततोऽगर्जीत्” “गर्ज्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे” भट्टिः। “योधानां चैव गर्जताम्” भा० भी० ६७८ श्लो०। “नाम संश्रावयामास अगर्ज च ननाद च” रामा० सु० ८८। शीलार्थे चानश्। गर्जमानः। “तथात्र गर्जमाने तु मेघदुन्दुभिनिस्वनम्” भा० आ० २०अ०। “सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः। चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्यायशोबलम्” स्मृतिः। “माघादिचतुरो मासान् गर्जमत्रं विवर्जयेत्” स्मृतिः।

अनु+गर्गेनप्रतिरूपगर्जने। “अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः” कुमा०। अनुरूपगर्जने च। “सोऽनुगर्जन् महुष्माक्षिः” भा०द्रो० ४० अ०।

अभि+अभिलक्ष्य गर्जने सक०। “दुःशासनस्तामभिगर्जमानः” भा०स०६५अ०। ताच्छील्ये चानश्। “शार्दूलाविव चान्योन्यमामिषार्थेऽभ्यगर्जताम्” भा०द्रो०१२३अ०। सम्यग्गर्जने अक०। “शूराणाञ्चाभिगर्जताम्” भा०क०२१अ०

प्रति+प्रतिरूपगर्जने अक०। “बलवन्तावपि संक्रुद्धावन्योन्यं प्रतिगर्जताम्” भा० वि० २२अ०। आर्षः पदव्यत्ययः। “प्रतीपं पततो मत्तान् कुञ्जरान् प्रतिगर्जतः” भा० उ० ५० अ० “सुहृदयोर्हृदयः प्रतिगर्जताम्” रघुः। प्रतिलक्ष्यीकृत्य गर्जने सक०। “ऋषीणां कदनं कृत्वा नाम्नापि प्रतिगर्जति” हरिवं ४९अ०।

गर्ज रवे चुरा० उभ० अक० सेट्। गर्ज्जयति ते अजगर्जत्–त। गर्जयां बभूव आस–चकार चक्रे। गर्जयन् गर्जयमानः।

गर्ज पु० गर्ज–भावे घञ्। १हस्तिशब्दे २मेघादिशब्दे च गुरुमत्त्वात् सेट्कत्वाच्च भावे अ स्त्रियाम्। गर्जा। ३मेघादिध्वनौ स्त्री “गण्डूषगर्जजागरभुजकोलज्वालवर्त्तकक्रीडाः। उत्कण्ठसठवराटकरभसाः स्त्रीत्वे तु टाबन्ताः” त्रिका०।

गर्जक पु० गर्ज–ण्वुल्।(शाल)मत्स्यभेदे शब्दर०। [मेदि०।

गर्जन न० गर्ज–भावे ल्युट्। १शब्दे करणे ल्युट्। २कोपे

गर्जर न०गर्ज–बा० अरच्। १गृञ्जने (गाजर)ख्याते मूलप्रधाने वृक्षे भावप्र०। “गर्जरं गृञ्जनं प्रोक्तं तथा सारङ्गवर्णकम्। गर्जरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु। संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित्”।

गर्जाफल पु० गर्जया फलति फल–अच् ३त०। विकङ्कतवृक्षे राजनि०।

गर्जि पु० गर्ज–भावे इन्। १मेघशब्दे हेम०।

गर्जित न० गर्ज–भावे क्त। १मेघादिध्वनौ कर्त्तरि क्तः।

२मत्तगजे अमरः। ३गर्जनकर्त्तरि मेघादौ त्रि० "स-न्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः" स्मृतिः। गर्जो जातोऽस्य तार०—इतच्। ४जातगर्जने त्रि०।

गर्ज्य न० गर्ज—ण्यत् "न क्वादेः" पा०न कुत्वम्। गर्जनीये।

गर्त्त पु० गृ—तन्। १भूमिच्छिद्रे २त्रिगर्त्तदेशे ३स्त्रीनितम्बस्थ ककुन्दरे च विश्वः। ४रोगभेदे शब्दर०। ५रथे निघ०। ६रथे ७सभास्थाणौ च निरु०। "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्तारुगिव सनये धनानाम्" ऋचो निरुक्तौ गर्त्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्यसङ्करो भवति रथोऽपि गर्त्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्म्मणः स्तुततमं यानम्" इति ३।५। "वरुण! मित्र! गर्त्तमचचाथे" ऋ० ५।६२।८। 'गर्त्त रथम्'भा०"नमखन्ता धृतदक्षाधिगर्त्ते" २५।६।५। "गर्त्ते रथे" भा०। ८खातभेदे "धनुः-सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदी-शब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः" ति० त०। "स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च" मनुः। ९खातेन क्षतबिलमात्रदेशे च "अशुचिस्थानम् उच्छिष्टक्षेपणस्थान गर्त्तादिकम्" मिता०। "न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छ-न्नापि च स्थितः"(मूत्रं कुर्यात्) मनुः।"गर्त्तेष्वव-काशी-पालमित्यवधापयेत्" आश्व० गृ० २।८।१४। "सर्वासां स्थूणानां गर्त्तेषु" नारा० "वर्षाभ्यस्त्वा गर्त्तेऽवदध्युः" ४।५।५। "स्थाणुं वर्च्छत् गर्त्ते वा पात्यते"ऋ०भा०श्रुतिः। गर्त्तस्यादूरभवो देशः सुवास्वा० अण्। गार्त्त गर्त्तसन्नि-क्कष्टदेशादौ त्रि०। ततः चतुरर्थ्याम् प्रेक्षा० इनि। गर्त्तिन् गर्त्तसन्निकृष्टादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। गर्त्ते भवः धूमा० वुञ्। गार्त्तक गर्त्तभवे त्रि०। उत्करा० चतु-रर्थ्यां छ। गर्त्तीय गर्त्तयुक्तदेशादौ त्रि०। कुमुदा० चतुरर्थ्यां ठञ्। गर्त्तिक गर्त्तसन्निकृष्टदेशादौ। गर्त्तं तत्पतनमर्हति "छन्दसि च" पा० यत्। गर्त्त्य गर्त्तपतनमर्हति त्रि०छन्दसीत्युक्तेः वेद एवास्य प्रयोगः।

गर्त्तिका स्त्री गर्त्तोऽस्त्यस्याः ठन्। १तन्तुवपनशालायां (ताँतघर)। हेमच०। २गर्त्तवति त्रि०।

गर्द्द रवे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्। गर्द्द-यति-ते गर्दति अजगर्दत्-त अगर्दीत्। गर्द्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे जगर्द्द।

गर्द्दभ पुंस्त्री० गर्द—अभच् (गाधा) १जन्तुभेदे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी" "अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति। ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्दभात्" चाणक०। "दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमि-वातक-फापहः। शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रमिनाशनम्" सुश्रु० तत्र पुंसामेव मूत्रं ग्राह्यं यथाह भावप्र० "खरोष्ट्रेभतराश्वानां पुंसां मूत्रं हितं स्मृतम्"। तस्यो-त्पत्तिः "अथ यासां पांसवः पर्य्यशिष्यन्त ततो गर्द-भः समभवत् तस्माद्यत्र पांसुलं भवति गर्दभस्थानमिव तत्रेत्याहुः" शत०ब्रा० ४।५।१।९। तस्य पांसुषु उत्पन्न-त्वात् पांसुलस्थानप्रियता। "चण्डालश्वपचानान्तु बहि-र्ग्रामात् प्रतिश्रयः। अपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्व गर्दभम्" मनुना तस्य श्वपचादिधनत्वमुक्तम्। २गन्धे हेमच०। ३श्वेतकुमुदे ४विडङ्गे च न० रत्नमा०।

गर्द्दभगद पु० जालगर्दभाख्ये रोगभेदे राजनि०। जाल-गर्दभशब्दे लक्षणादि।

गर्द्दभयाग पु० गर्दभेन यागः। अवकीर्णिनः प्राय-श्चित्तार्थे नैर्ऋतदेवताककाणगर्दभपश्वालम्भनेन कर्त्तव्ये यागभेदे।। तद्विधिर्मनुनोक्तो यथा

"अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे। पाक-यज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि। हुत्वाग्नौ विधि-वद्धोमानन्ततश्च समेत्यृचा। वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः। कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः। अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः। मारुतं पुरु-हूतञ्च गुरुं पावकमेव च। चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः"।

गर्दभयज्ञ गर्दभेज्यादयोऽप्यत्र। तत्र विशेषः कात्या०श्रौ० सूत्रे उक्तो यथा।

"वाऽवकीर्णिनो गर्दभेज्या"सू०१।१।१३ "यो ब्रह्मचारी सन् स्त्रियं गच्छति सोऽवकीर्णी तस्यावकीर्णिनः स्खलित-ब्रह्मचर्यस्य गर्दभेज्या गर्दभेनेज्या यागो गर्दभेज्या प्राय-श्चित्तार्था भवति। वाशब्दो विकल्पार्थः तेन गृह्योक्तमपि प्रायश्चित्तान्तरमाज्याहुतिद्वयरूपं विकल्पेन भवति"अथाप-रमाज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्मीत्यादिना"(पार-स्कर) शाखान्तरे उभयस्य विकल्पेन स्मृतत्वात् अत्रैतद्विचार्यते किं स्थपतीष्टिरवकीर्णिपशुश्च तदुभय-साधनसंस्कृतेष्वाहवनीयादिषु भवति उत लौकिके इति। तत्र प्रकृतित आहवनीयादिप्राप्तेराहवनीयादीनां चा-धाननिष्पाद्यत्वात् स्थपतेरवकीर्णिनश्चाधानविध्यभावेऽपि इष्टिपश्वू आधानं प्रयोजतः अत एतदर्थमेवाधानेनाऽऽ-

हवनीयादीनुत्पाद्य तेष्वेतदुभयं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते आह” कर्कः। “लौकिके” १४सू०। ‘एतौ स्थपतीष्ट्यवकीर्णिपशू लौकिकेऽग्नौ भवतः न ह्येमाविष्टिपशू आधानं प्रयोजयतः आभ्यां हि तदेव गृह्यते यद्दर्शपूर्णमासाङ्गं भवति। न चाधानं दर्शपूर्णमासाङ्गम् स्वकाले हि पुरुषसंस्कारकत्वेन तद्विहितमिति। अतो लौकिकाग्नावेवैतावनुष्ठेयौ लौकिकमेव गार्हपत्यस्थाने स्थापयित्वा तत आहवनीयादिस्थानेषु विहृत्य स्थपतीष्ट्यवकीर्णिपशू दर्शपूर्णमासपशुवत् कर्त्तव्यौ। अत्र विशेषविधानार्थमाह” कर्कः। “भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम्” १५सू०। “अत्रावकीर्णिनो गर्दभपशुयागे पशुपुरोडाशस्य श्रपणं भूमावेव कर्त्तव्यम् न तु कपालेषु” कर्कः। “अप्स्ववदानहोमः” १६सू०। “अवदानानां हृदयजिह्वाक्रोडादीनां होमोऽप्सु उदकेषु भवति नाग्नौ वचनात्। अवदानग्रहणादन्यदाघाराज्यभागहोमादिकमग्नावेव कार्य्यम्” कर्कः। “शिश्नात् प्राशित्रावदानम्” १७सू०। “गर्दभस्य शिश्नात् प्राशित्रावदानं कार्य्यम् वचनात्” कर्कः।

गर्दभशाक पु० गर्दभोगन्धो शाकेऽस्य। ब्रह्मयष्टिवृक्षे (वामनहाटि) जटा०। २तत्रैवार्थे स्त्री गौरा० ङीष् रत्नमा०।

गर्दभशाखी स्त्री गर्दभो गन्धः शाखायां यस्याः गौरा० ङीष्। १भार्ग्याम् राजनि०।

गर्दभाण्ड पु० गर्दभं गन्धमनति अन–गतौ ड। पत्रकाण्डफलादिभिरश्वत्थाकारे १प्लक्षवृक्षे (पाकुड) अमरः। (पिप्पली) ख्याते २वृक्षे सारसुन्दरी।

गर्दभाह्वय न० गर्दभेति आह्वयो यस्य। १कुमुदे हेमच०।

गर्दभिका स्त्री “मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकावृतम्। रुजाकारीं गर्दभिकाम् तां विद्यात् वातपित्तजाम्” माधवकरोक्ते रोगभेदे।

गर्दभी स्त्री गर्द–अभच् गौरा० ङीष्। अग्निप्रकृतिके १कीटभेदे सुश्रु० कीटशब्दे २०४८पृ० विवृतिः। स्वार्थे क। २गर्दभिकारोगे संज्ञायां कन्। ३अपराजितायाम् ४श्वेतकण्टकार्य्यां ५कटभ्याञ्च राजनि०। गर्द्दभ+जातौ स्त्रियां ङीष्। ६गर्दभजातिस्त्रियाञ्च तत्क्षीरादिगुणाः “बल्यं वातश्वासहरं मधुराम्लं च गार्दभम्। पयो रूक्षं दीपनञ्च सुपथ्यं परिकीर्त्तितम्। गार्दभं दधि रूक्षोष्णं लघु दीपनमुच्यते। पाचनं मधुराम्लञ्च रुचिकृत् वातदोषहृत्। गार्दभं नवनीतं च कषायं कफवातहृत्। बल्यञ्च दीपनं पाके लघूष्णं मूत्रदोषकृत्” राजनि०।

गर्द्ध लिप्सायां चुरा० उभ० सक० सेट्। गर्द्धयति ते अजगर्द्धत् त। गर्द्धयाम् बभूव आस चकार चक्रे। गर्द्धः गर्द्धा। गर्द्धनः। [२गर्द्धभाण्डद्रुमे च शब्दच०।

गर्द्ध पु० गृध–घञ् अच् वा। १अतिशयस्पृहायां, हेमच०।

गर्द्धन त्रि० गृध–युच्। लुब्धे अमरः।

गर्ब्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। गर्बति अगर्बीत् जगर्ब।

गर्ब्ब दर्पे अद० चुरा० आत्म० अक० सेट्। गर्बयते अजगर्बत। गर्बः। गर्बितः। “तदप्रसारगर्बितकृष्णसारम्” रघुः।

गर्ब्ब पु० गर्ब–दर्पे भावे अच्। अहङ्कारे अमरः।

गर्भ(र्ब्भ) पु० गृ–भन् वा द्वित्वे भस्य बः। भ्रूणे देहजन्मकारके शुक्रशोणितानुबन्धजन्ये १मांसपिण्डे, २शिशौ, ३कुक्षौ, ४नाटकसन्धिभेदे, ५पनसकण्टके मेदि० ६अपवरके, हेमच० “भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाप्लवते जलम्। तावद् गर्भं विजानीयात्” प्रा०त० उक्ते भाद्रकृष्णचर्दश्यां, गङ्गाजलाप्लावनस्थाने, ७अन्ने, ८अग्नौ, ९पुत्रे च शब्दार्थचि०। गर्भस्य देहहेतुता कायशब्दे १९०८पृ० दर्शिता कश्चिदत्र विशेषोऽभिधीयते। तत्र भावप्र०

“कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः। गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते। गर्भः शुद्धोऽशुद्धश्च अशुद्धस्तु गर्भोऽशुद्धशुक्रशोणितयोरपि दम्पत्योर्भवति यत आह “दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्यात् दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यन्तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितमिति”। कुष्ठं सञ्जातं यस्य तत् कुष्ठितम्, अत्र तारकादित्वादितच् प्रत्ययः। यत्तु, “वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः” इति सुश्रुतः। तत्र शुद्धप्रजोत्पादने न समर्था इति बोद्धव्यम्। रोगादिनाऽशुद्धास्तु वातादिदुष्टशुक्रा अपि प्रजा जनयन्ति जन्मान्धबधिरपङ्ग्वादिसम्भवात्। ऋतौ स्त्रीपुंसयोर्योगे मकरध्वजवेगतः। मेढ्रयोन्यभिसङ्घर्षाच्छरीरोष्माऽनिलाहतः। पुंसः सर्वशरीरस्थं रेतो द्रावयतेऽथ तत्। वायुर्मेहनमार्गेण पातयत्यङ्गनाभगे। तत् संस्रुत्य व्यात्तमुखं याति गर्भाशयं प्रति। तत्र शुक्रवदायातेनार्त्तवेन युतं भवेत्। गर्भाशयस्य स्वरूपमाह शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः। तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः। अयमर्थः गर्भशय्याया मुखं रोहितमत्स्यस्येव भवति यथा च रोहितमत्स्यस्य स्थितिर्जले भवति तथा पित्ताशयपक्वाशयमध्ये गर्भशय्यायाः

स्थितिर्भवति रूपमपि तस्यैव भवति यथा रोहितस्य मुखं स्वल्पमाशयस्तु महानित्यर्थः। शुक्रार्त्तवसमाश्लेषोयदैव खलु जायते। जीवस्तदैव विशति युक्त शुक्रार्त्तवान्तरः। सूर्य्यांशोः सूर्य्यमणितोऽनुभयस्माद्युताद्यथा। वह्निः सञ्जायते जीवस्तथा शुक्रार्त्तवाद्युतात्। आत्माऽनादिरनन्तश्चाऽव्यक्तो वक्तुं न शक्यते। चिदानन्दैकरूपोऽयं मनसापि न गम्यते। एवं भूतोऽपि जगतो भाविन्या बलवत्तया। अविद्यया कृत कर्मवशो गर्भं विशत्यसौ। गर्भं चतुर्विंशतितत्त्वमयम्। स एव वेत्ता रसनो द्रष्टा घ्राता स्पृशत्यसौ। श्रोता वक्ता च कर्त्ता च गन्ता रन्तोत्सृजत्यपि। दिने व्यतीते नियतं सङ्कुचत्यम्बुजं यथा। ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा। ऋतौ रजोदर्शनात् षोड़शनिशात्मके काले योनिरत्र भगद्वारम्।

"वीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ। यमावित्यभिधीयेते धर्म्मेतरपुरःसरौ। धर्मस्तदितरोऽधर्मस्तौ पुरःसरौ ययोः तेन यमौ धर्माधर्माभ्यां भवत इत्यर्थः। व्याधिक्ये रेतसः पुत्रः कन्या स्यादार्त्तवेऽधिके। नपुंसकं तयोः साम्ये यथेच्छा पारमेश्वरी। नन्वेवं सति कथं पुत्रोत्पत्तिः सदैवार्त्तवस्यैव बाहुल्यात् यत उक्तम् "आर्त्तवं चतुरञ्जलिप्रमाणं शुक्रं प्रसृतिमात्रमिति" वाग्भटेऽप्युक्तमात्रेयादिभिः "मज्जा मेदोवसा मूत्रपित्तश्लेष्मशकृदसृक्। रसो जलं च देहेऽस्मिंस्त्वेकैकाञ्जलिवर्द्धितम्। पृथक् च प्रसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम्। द्वावञ्जली तु दुग्धस्य चत्वारो रजसस्तु ते। समधातोरिदं मानं विद्यात् वृद्धिक्षयावतः" इति। मैवं, यतो गर्भाशयस्थमेव शुक्रमार्त्तवं च गर्भोत्पत्तिहेतुः शुक्रं कदाचिदत्यन्तहर्षवशाद्दुग्धादिशुक्रलद्रव्यसेवनात् शुक्रबाहुल्यात् गर्भाशये बहु स्रवति कदाचिद्वैमनस्यादिना शुक्राल्पत्वादल्पमिति एवमार्त्तवमपीति न दोषः। सुश्रुतः पुनराह "वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात् तथैव च। दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते"। वैलक्षण्यात् दीर्घह्रस्वकृशादिभेदेन सादृश्याभावात् अस्थायित्वात् वयोर्हर्निशत्तुर्भुक्तेष्वेकमात्रानवस्थानात्। एवं तामभिसङ्गम्य पुनर्मासाद्भजेदसौ"मासादूर्द्ध्वमिति शेषः। अर्वाग्गमनेन गर्भद्वारविघट्टनात् गर्भच्युतिप्रसङ्गः स्यात्। केचित्तु, पुनः पुष्पदर्शनेन गर्भालाभनिश्चये मासात् पूर्वं गच्छेत् लब्धगर्भां तु नोपगच्छेदिति वदन्ति। तत्र परिहार्य्यपरिहारार्थं सद्योगृहीतगर्भाया लक्षणमाह शुक्रशोणितयोर्योनेरास्रावोऽश्म श्रमोद्भवः। सक्थिसादः पिपासा च ग्लानिः स्फूर्त्तिर्भगे भवेत्। अथ तस्या एवोत्तरकालीनं लक्षणमाह स्तनयोस्तु खकाग्र्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा। अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः"।

"छर्दयेत् पथ्यभुक् चापि गन्धादुद्विजते शुभात्। प्रसेकः सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते। तत्र पुत्रगर्भवत्या लक्षणमाह पुत्रगर्भयुतायास्तु नार्य्या मासि द्वितीयके। गर्भो गर्भाशये लक्ष्यः पिण्डाकारोऽपरं शृणु। पिण्डो वर्त्तुलाकृतिः मासि द्वितीयक इत्यस्य गर्भः पिण्डाकारो लक्ष्यः इत्यनेनैवान्वयो न त्वग्रिमश्लोकेऽपि। दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणे स्तने। दक्षिणोरुः सुपुष्टः स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता। पुन्नामधेय द्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथः। आम्रादिफलमाप्नोति स्वप्नेषु कमलादि च। कन्यागर्भवतीगर्भः पेशी मासि द्वितीयके। पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतानि चेक्षते। पेशी दीर्घाकृतिः। नपुंसकं यदा गर्भं भवेद्गर्भोऽर्बुदाकृतिः। उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत्। अर्बुदं वर्त्तुलं फलार्द्धतुल्यम्।

"अपरा अपि गर्भप्रकृतीराह यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन। मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते। अनस्थिः अत्रेषदर्थे नञ् तेनाल्पको मलास्थिरित्यर्थः। ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत्। आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि। मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः। कललं जायते तस्य वर्जितं पैतृकैर्गुणैः। गर्भलक्षणः प्रकृतगर्भलक्षणः। पैतृकैर्गुणैः केशश्मश्रुलोमनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतिभिः। सर्पवृश्चिककुष्माण्डाकृतयो विकृताश्च ये। गर्भास्ते योषितस्ताश्च ज्ञेयाः पापकृतो भृशम्। गर्भो वातप्रकोपेण दोहदे चापमानिते। भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूकोमिन्मिन एव च। पुत्राणामाहारचारचेष्टाभेदस्य हेतुमाह आहाराचारचेष्टाभिर्य्यादृशीभिः समन्वितौ। स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः। समुपेयातां संयोगं गच्छेताम्। अथ गर्भलक्षणमाह। गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम्। प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञितम्।

कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः। भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते। अङ्गोपाङ्गसंयुतः व्यक्ताङ्गोपाङ्गः। तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः। मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः। आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः। तस्यान्तर्स्तु तुण्डं च ललाटं भ्रूयुगन्तथा। नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्त्तिते द्वे कनीनिके। दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी। पक्ष्माण्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलीद्वयम्। पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता। ओष्ठाधरौ च सृक्किण्यौ मुखं तालुहनुद्वयम्। दन्ताश्च दन्तवेष्टश्च रसना चिवुकन्तलः। द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यथा मूर्द्धा विधार्य्यते। तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे। तत्रोपरिगतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः। कफोणियुगं तदधः प्रकोष्ठयुगलन्तथा। मणिबन्धौ ततो हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश। नखाश्च दश ते स्याधा दश च्छेद्याः प्रकीर्त्तिताः। चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे। स्तनौ पुंसस्तथा नार्य्या विशेष उभयोरयम्। यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ। गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ। हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम्। जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति। आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम्। अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि। चेतनास्थानमुत्तमम्मिति अयमभिप्रायः। चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहश्च सेन्द्रियः। केशलोमनखाद्यं च मलं द्रव्यगुणं विना” इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तम्। तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति। कक्षयोर्वक्षसः सन्धी जत्रुणी समुदाहृते। कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वङ्क्षणौ। उदरं पञ्चमञ्चाङ्गं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम्। सप्तष्ठवंशं पृष्ठं तु समस्तं सप्तमं स्मृतम्। उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः। शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः। रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः। हृदयाद्वामतोऽधश्च फुस्फुसो रक्तफेनजः। अथो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यकृतः स्थितिः। तत्तु-रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्। अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति। जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम्। क्लोम तिलकम्। एतत्तु वातरक्तजम्। अत्र वृद्धवाग्भटः “रक्तादनिलसंयुक्तात्कालीयकससुद्भव इति। मेदः शोणितयोः साराद्वृक्कयोर्युगलं भवेत्। तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः। उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः। अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्द्दिशेत्। उण्डुकश्च कटी चापि त्रिकं वस्तिश्च वङ्क्षणौ। कण्डराणां प्ररोहः स्यात् स्थानं तद् वीर्य्यमूत्रयोः। स एव गर्भस्याधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः। शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता। यस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। वृषणौ भवतः सारात्कफासृङ्मांसमेदसाम्। वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ। गुदस्य मानं सर्वस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुलम्। तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः। प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता। उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता। तस्याधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता। अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधैर्गुदमुखं मतम्। मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः। पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः। तयोः ककुन्दरे स्यातां सक्थिनी त्वष्टमम्। तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम्। जङ्घे द्वे घण्टिके पार्ष्णी तले च प्रपदे तथा। पादावङ्गुलयस्तत्र दश तासां नखा दश”। अथेदं शरीरमपरेणापि येन येन समवायिकारणेनोत्पद्यते तानि सर्वाण्याह अथ दोषाः प्रवक्ष्यन्ते धातवस्तदनन्तरम्। आहारादेर्गतिस्तस्य परिणामश्च वक्ष्यते। आर्त्तवं चाथ धातूनां मलास्तदुपधातवः। आशयाश्च कलाश्चापि वर्मांण्यथ च सन्धयः। शिराश्च स्नायवश्चापि धमन्यःकण्डरास्तथा। रन्ध्राणि भूरिस्रोतांसि जालैः कूर्चाश्च रज्जवः। सेवन्यश्चाथ सङ्घाताः सीमन्ताश्च तथा त्वचः। लोमानि लोमकूपाश्च देह एतन्मयो मतः”।

१०मेघस्य जलवर्षणयोग्यतासम्पादके निमित्तभेदे स च वृ०सं० २१ अ० उक्तो यथा

“दैवविदवहितचित्तो द्युनिशं यो गर्भलक्षणे भवति। तस्य मुनेरिव वाणी न भवति मिथ्याम्बुनिर्द्देशे। किं वाऽतः परमन्यच्छास्त्रं ज्यायोऽस्ति यद्विदित्वैव। प्रध्वंसिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति। केचिद्वदन्ति कार्त्तिकशुक्लान्तमतीत्य गर्भदिवसाः स्युः। न तु तन्मतं बहूनां, गर्गादीनां मतं वक्ष्ये। मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम्। पूर्वां वा समुपगते गर्भाणां

लक्षणं ज्ञेयम्। यन्नक्षत्रमुपगते गर्भश्चन्द्रे भवेत् स
चन्द्रवशात्। पञ्चनवते दिनशते १९५ तत्रैव प्रसवमा-
याति। सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कार्ष्णाद्युसम्भवा रात्रौ।
नक्तंप्रभवाश्चाहनि सन्ध्याजाताश्च सन्ध्यायाम्। मृग-
शीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च। पौषस्य
कृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम्। माघसितोत्था
गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रसूतिमायान्ति। माघस्य कृष्णपक्षेण
निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम्। फाल्गुनशुक्लसमुत्था भाद्रपदस्या-
सिते विनिर्देश्याः। तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्व-
युक्शुक्ले। चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा-
गर्भाः। चैत्रासितसम्भूताः कार्त्तिकशुक्लेऽभिवर्षन्ति।
पूर्वोद्भूताः पश्चादपरोत्थाः प्राग्भवन्ति जीमूताः। शेषा-
स्वपि दिक्ष्वेवं विपर्ययो भवति वायोश्च। ह्लादिमृदू-
दक्शिवशक्रदिग्भवो मारुतो वियद्विमलम्। स्निग्ध-
सितबहुलपरिवेषपरिवृतौ हिममयूखार्कौ। पृथुबहुल-
स्निग्धघनं घनसूचीक्षुरकलोहिताभ्रयुतम्। काकाण्ड
मेचकाभं वियद्विशुद्धेन्दुनक्षत्रम्। सुरचापमन्द्रगर्जित-
विद्युत्प्रतिसूर्यकाः शुभा सन्ध्या। शशिशिवशक्राशास्थाः
शान्तरवाः पक्षिमृगसङ्घाः। विपुलाः प्रदक्षिणचराः
स्निग्धमयूखा ग्रहा निरुपसर्गाः। तरवश्च निरुपसृष्टा-
ङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः। गर्भाणां पुष्टिकराः सर्वेषा-
मेव योऽत्र तु विशेषः। स्वर्तुस्वभावजनितो गर्भविवृद्धौ
तमभिधास्ये। पौषे समार्गशीर्षे सन्ध्यारागोऽम्बुदाः
सपरिवेषाः। नात्यर्थं मृगशीर्षे शीतं पौषेऽतिहिम-
पातः। माघे प्रबलो वायुस्तुषारकलुषद्युती रविश-
शाङ्कौ। अतिशीतं सघनस्य च भानोरस्तोदयौ धन्यौ।
फाल्गुनमासे रूक्षश्चण्डः पवनोऽभ्रसम्प्लवाः स्निग्धाः।
परिवेषाश्चासकलाः कपिलस्ताम्रो रविश्च शुभः। पवन-
घनवृष्टियुक्ताश्चैत्रे गर्भाः शुभाः सपरिवेषाः। घनपवन-
सलिलविद्युत्स्तनितैश्च हिताय वैशाखे। मुक्तारजत-
निकाशास्तमालनीलोत्पलाञ्जनाभासः। जलचरसत्त्वा-
कारा गर्भेषु घनाः प्रभूतजलाः। तीव्रदिवाकर-
किरणाभितापिता मन्दमारुता जलदाः। रुषिता इव
धाराभिर्विसृजन्त्यम्भः प्रसवकाले। गर्भोपघातलिङ्गा-
न्युल्काशनिपांशुपातदिग्दाहाः। क्षितिकम्पखपुरकी-
लककेतुग्रहयुद्धनिर्घाताः। रुधिरादिवृष्टिवैकृतपरिघेन्द्र-
धनूंषि दर्शनं राहोः। इत्युत्पातैरेभिस्त्रिविधैश्चान्यैर्हतो
गर्भः। स्वर्तुस्वभावजनितैः सामान्यैर्यैश्च लक्षणैर्वृद्धिः।

गर्भाणां विपरीतैस्तैरेव विपर्ययो भवति। भाद्रपदाद्वय-
विश्वाम्बुदैवपैतामहेष्वथर्क्षेषु। सर्वेष्वृतुषु विवृद्धो गर्भो
बहुतोयदो भवति। शतभिषगश्लेषार्द्रास्वातिमघासंयुतः
शुभो गर्भः। पुष्णाति बहून्दिवसान् हन्त्युत्पातैर्हत-
स्त्रिविधैः। मृगमासादिष्वष्टौ षट् षोडश विंशतिश्चतु-
र्युक्ता। विंशतिरथ दिवसत्रयमेकतमर्क्षेण पञ्चभ्यः।
क्रूरग्रहसंयुक्ते करकाशनिमत्स्यवर्षदा गर्भाः। शशिनि
रवौ वा शुभसंयुतेक्षिते भूरिवृष्टिकराः। गर्भसमयेऽति-
वृष्टिर्गर्भाभावाय दुर्निमित्तकृता। द्रोणाष्टांशेऽभ्यधिके
वृष्टे गर्भः स्रुतो भवति। गर्भः पुष्टः प्रसवे ग्रहोप-
घातादिभिर्यदि न वृष्टः। आत्मीयगर्भसमये करकामिश्रं
ददात्यम्भः। काठिन्यं याति यथा चिरकालधृतं पयः
पयस्विन्याः। कालातीतं तद्वत् सलिलं काठिन्यमुपयाति।
पञ्चनिमित्तैः शतयोजनं तदर्धार्धमेकहान्यातः। वर्षति
पञ्च समन्ताद्रूपेणैकेन यो गर्भः। द्रोणः पञ्चनिमित्ते
गर्भे त्रीण्याढकानि पवनेन। षड् विद्युता नवाभ्रैः
स्तनितेन द्वादश प्रसवे। पवनसलिलविद्युद्गर्जिताभ्रा-
न्वितो यः स भवति बहुतोयः पञ्चरूपाभ्युपेतः। विसृ-
जति यदि तोयं गर्भकालेऽतिभूरि प्रसवसमयमित्वा
शीकराम्भः करोति"।

"गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः" कुमा०। "नरपतिकुल-
भूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी" रघुः। "गर्भोजरायुणावृत
उल्वणं जहाति जन्मना" यजु०१९।७६। "यथोल्वेना-
वृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्" गीता। कुक्षिस्थ गर्भ-
शायस्थानम्। तत्र "गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दशाहं
सूतकी भवेत्" शु०त० "कुन्त्या गर्भेण धारितः" भा०व०
१३७अ०। "देहादुत्क्रमणं चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भ-
वम्" मनुः। आधारे अभन्। ११गर्भारम्भकाले "गर्भा-
ष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्" मनुः। "तस्मात्
गर्भान्विते युग्मे पतिसौभाग्यवर्द्धिनी" उ०त०। १२अभ्य-
न्तरे "तासां मुखैरासवगन्धगर्भैः" स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिता-
म्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि" "आविर्बभूव
कुशगर्भमुखं मृगाणाम्" "निधानगर्भामिव सागराम्ब-
राम्" रघुः। "भर्त्तुर्नाम्ना मधुरक्षितगर्भाः" सा०द०। "नष्टो
न दृश्यते यत्र शमीगर्भे हुताशनः" भा० शा० ४८ अ०।
जलोत्पादकगर्भे "अष्टमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभ-
स्तिभिः। रसं सर्वं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्"
रामा० कि० २७ अ०। तस्याष्टमासधृतत्वञ्च मनुनोक्तं

यथा "अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति निग्रहः" मनुः। गर्भोत्पन्ने पुत्रे "अस्यास्त्वमष्टमो गर्भो हन्ता, यां वहसेऽबुध!" भाग०१०।१।२४। "देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम्" भाग० १०।४।७। नाटकसन्धिभेदश्च सा०द०उक्तो यथा"अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति" सन्धिं लक्षयित्वा "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः" इति तं पञ्चधा विभज्य "फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन। गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान् मुहुः" तल्लक्षणमुक्ता तस्य गर्भशब्दार्थत्वे युक्तिप्रदर्शनमुखेन उदाहृतं यथा

"फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः। यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के "सुसङ्गता सहि अदक्खिणा दानिं सि तुमं, जा एवं भट्टिणा हत्थेन गहिदावि कोवं ण मुञ्चसी-त्यादौ समुद्भेदः। पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ह्रासः। तृतीयेऽङ्के "तद्वार्त्तान्वेषणाय गतः कथञ्चिरयति वसन्तकः" इत्यन्वेषणम्। "विदू। ही ही भो भो कोसम्बीरज्जलम्भेणावि ण तारिसो पिअवअस्सस्स परितोसो जादिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि" इत्यादौ उद्भेदः। पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् ह्रासः। पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणम्। पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः।

"यत्र मुख्यश्च नोपाय उद्भिन्नोगर्भतोऽधिकः" सा० द०। गर्भो जातोऽस्य तारका० इतच्। गर्भित जातगर्भे काव्यदोषभेदे च। दोषशब्दे दृश्यम्। सगर्भ्यः।

गर्भक पु० गर्भे केशमध्ये कायति कै–क। १केशमध्यस्थे माल्ये अमरः। गर्भ+संज्ञायां कन्। २रात्रिद्वये न० हेमच०।

गर्भकर पु० गर्भं करोति निष्पादयति सेवनेन कृ–ट। १पुत्रजीववृक्षे भावप्र०। २गर्भकारके त्रि०।

गर्भकार पु० गर्भं करोति कृ–ण्वुल्। १गर्भाधानकारके पत्यादौ। गर्भे मध्ये कारः स्तवनकर्मणि वैराजस्य यत्र। रथन्तरस्तोमयोर्मध्ये वैराजपाठरूपे २स्तोमभेदे न०। "गर्भकारञ्चेत् स्तुवीरंस्तथैव स्तोत्रियानुरूपान्" आश्व० श्रौ० ६।५। "शंसेदिति शेषः। रथन्तरेणाग्रे ततो वैराजेन ततो रथन्तरेण। अनेन गर्भकारस्वरूपमुच्यते" नारा० वृ०। "बृहद्वैराजाभ्यां वैवम्" सूत्र०। "एवमेव गर्भकारमेवेत्यर्थः" नारा०वृ०।

गर्भकोष पु० गर्भस्य कोष आधार इव। गर्भाशये। गर्भकोषसमासङ्गोमक्कल्लो योनिसंवृतिः। हन्यात् स्त्रियं मूढगर्भे यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः" सुश्रुतः।

गर्भगृह न० गर्भ इव मध्यस्थं गृहम्। गृहमध्यभागे। "वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च" मा०उ०११७अ०। "कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः सख्या" सा० द०। गर्भभवनादयोऽप्यत्र। "निर्गत्य गर्भभवनात्" मालतीमा०। [हेम्ने रत्नमा०।

गर्भघातिनी स्त्री गर्भं हन्ति हन–णिनि। लाङ्गलिका-

गर्भच्युति स्त्री ६त०। गर्भस्रावे तत्प्रकारादि सुश्रुते उक्तं यथा

"ग्राम्यधर्म्मयानवाहनाध्वगमनप्रस्खलनप्रपतनप्रपीडनधावनाभिघातविषमशयनासनोपवासवेगाभिघातातिरूक्षकटुतिक्तभोजनशोकातिक्षारसेवनातिसारवमनविरेचनप्रेङ्खोलनाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्तबन्धनादभिघातविशेषैः। स विमुक्तबन्धनो गर्भाशयमतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्रविवरैरवस्रंसमानः कोष्ठसङ्क्षोभमापादयति तस्या जठरसङ्क्षोभाद्वायुरपानोमूढः पार्श्वबस्तिशीर्षोदरयोनिशूलानाहमूत्रसङ्गानामन्यतममापाद्य गर्भं व्यापादयति तरुणं शोणितस्रावेण, तमेव कदाचिद्विवृद्धमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरस्यमानमपानवैगुण्यसंमोहितं गर्भं मूढगर्भमित्याचक्षते। ततः स कीलः प्रतिखुरो वीजकः परिघ इति। तत्र ऊर्द्ध्वबाहुशिरःपादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः। निःसृतहस्तपादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः। यस्तु निर्गच्छत्येकशिरोभुजः स वीजकः। परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् स परिघ इति चतुर्व्विधो भवतीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् कस्मात् स यदा विगुणानिलप्रपीडितोऽपत्यपथमनेकधा प्रतिपद्यते तदा सङ्ख्या हीयते। तत्र कश्चित् द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रतिपद्यते कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन, कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्य्यगागतः। कश्चिदुरःपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते। अन्तःपार्श्वापवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना। कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन। कश्चिदाभुग्नमध्योहस्तपादशिरोभिः। कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिमुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमित्यष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टाः समासेन। तत्र द्वावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ शेषानपि विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्रंशसंवरणमक्कल्-

श्वासकासभ्रमनिपीडितान् परिहरेत् । भवन्ति चात्र । कालस्य परिणामेन मुक्तं वृन्ताद्यथा फलम् । प्रवर्त्तते स्वभावेन नान्यथा पतितुं फलम् । एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीनिबन्धनात् । गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते । कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलम् । पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः । आ चतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविच्युतिः । ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः । प्रविध्यति शिरो या तु शीताङ्गी निरपत्रपा । नीलोद्धतसिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा । गर्भास्पन्दनमावीनां (गर्भवतीनाम्) प्रणाशः श्यावपाण्डुता । भवत्युच्छ्वासपूतित्वं शूलं चान्तर्गते शिशौ । मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः । गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः । वस्तमारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि । तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्धरेद्भिषक् ।”

गर्भविच्युति गर्भपतनादयोऽप्यत्र । (गाड़) निका० ।

गर्भाण्ड पु० गर्भस्याण्ड इव शक० । नाभिगुड़के (नाभिर-

गर्भद पु० गर्भं ददाति सेवनेन दा—क । १पुत्रजीववृक्षे राजनि० । २गर्भसम्पादके औषधभेदे च ।

गर्भदात्री स्त्री गर्भं ददाति दा—तृच् ङीप् । तापसद्रुमसमानपत्रायामपत्यदायामोषधिभेदे राजनि० । “अपत्यदा तु मधुरा शीतला पित्तदाहनुत् । नारीपुष्पादिदोषहारिणी श्रमनाशिनी । गर्भसम्भवदात्री च सेवनात् परिकीर्त्तिता” राजनि० ।

गर्भदास पु० गर्भात् गर्भमारभ्य दासः । गृहजातदास्यामुत्पन्ने दासभेदे । “शूद्रस्य दानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम्”कात्या०श्रौ०२२।१।११। सू० व्याख्यायां “शूद्रस्य दानं भवति दृश्यते हि दानं पुरुषमेधे । “सपुरुषं प्राचीदिग् होतुः” शत०ब्रा० १३।६।२।१२ । “न च विरोधो गर्भदासस्य” कर्कः ।

गर्भध न० गर्भं दधाति धा—क । रेतसि । “आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्” यजु० २३।१८ । “गर्भधं गर्भधारकं रेतः” वेददी० ।

गर्भधारण न० ६त० । अपत्योत्पादनार्थं शुक्रशोणितानुबन्धरूपगर्भग्रहणे । तद्धारणलिङ्गञ्च मिताक्षरायां दर्शितं यथा “गर्भधारणञ्च श्रमादिभिर्लिङ्गैरवगन्तव्यं तथाच स्मृतिः “सद्योगृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणञ्च योन्याः” गर्भशब्ददर्शिते भावप्र० वाक्ये विवृतिः तद्धारणाय विधिः आ० त० दर्शितो यथा “पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः“सा यदि गर्भं नादधीत निदिग्धिकायाः सिंह्याः श्वेतपुष्प्यायाः उपोष्य पुष्येण मूलमुद्धृत्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीति “इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । अस्या अहं पुत्रः पितुरिव नाम जनयत्वभित इति” “सा परिणीता ऋतुकाले कृताभिगमना यदि गर्भं न धारयति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकाया मूलमुत्पाट्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायाः पत्न्या रात्रावुदकेन दक्षिणनासापुटे पतिरियमोषधी त्रायमाणा, इति मन्त्रेण सिञ्चति नस्यं दधाति दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा प्राक्शिरःसंविष्टायाः इति । आयुर्वेदीयेऽपि । “पिप्पल्या शृङ्गवेरञ्च मरिचं नागकेशरम् । आज्येन सह भुञ्जीत अपि बन्ध्या प्रसूयते” । “गर्भधारणजं वाऽपि न खेदं समवाप्स्यसि” भा० व० १२६ अ० ।

गर्भनुद् पु० गर्भं नुदति नुद—क्विप् । कलिकार्य्यां वृक्षे (विषलाङ्गला) भावप्र० ।

गर्भपाकिन् पु० गर्भस्य पाको पुष्टिः साध्यत्वेनास्त्यस्य इनि । षष्टिधान्ये (षेटेरा धान) हेमच० । यथा च तस्य गर्भपोषकत्वम् तथा गर्भपोषणशब्दे वक्ष्यते ।

गर्भपात पु० ६त० । गर्भस्रावे स तु पञ्चमादिमासस्यैव कठिनशरीरस्य भवति तत्प्रमाणं गर्भच्युतिशब्दे दृश्यम् ।

गर्भपातक पु० गर्भं पातयति सेवनात् पत—णिच्—ण्वुल् । रक्तशोभाञ्जने जटा० ।

गर्भपातन पु० गर्भं पातयति पाति—ल्यु ।१रीठावृक्षे भावप्र० गौरा० ङीष् । २कलिकारीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

गर्भपातिनी स्त्री गर्भं पातयति—पत—णिच्—णिनि ङीप् । विशल्यावृक्षे जटाधरः ।

गर्भपोषण न०६त० । गर्भस्य पुष्टिसम्पादके विधौ स च सुश्रुते दर्शितः यथा“गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यं प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेद् दुर्गन्धदुर्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः, शुष्कं पर्य्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयसङ्करांश्च भारादुच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति

नचाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत नचायासयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत्। शयनासनं मृद्वास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसंबाधं विदध्यात्। हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदा प्रसवात्। विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत। विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके। चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत्। पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषोमात्रां पाययेद्यवागूं वा। सप्तमे सर्पिः पृश्निपर्ण्यादिसिद्धम् एवमाप्याय्यते गर्भः। अष्टमे वदरोदकेन बलातिवलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थञ्च वायोः। ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति। अत ऊर्द्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालादेवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते" विधानपारि० तत्पोषणविधिर्मन्त्रभेदपूर्वको दर्शितो विस्तरभयान्नोक्तस्तत्रैवावसेयः।

गर्भप्रसव पु० ६त०। गर्भस्य तत्स्थशिशोः प्रथमप्रकाशनरूपे दर्शनयोग्यतापादनरूपकर्मभेदे तत्र कालस्य "नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः। निःसार्य्यते वाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः" याज्ञ०उक्तः। तद्विधानं सुश्रुते दर्शितं यथा।

"नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्म्मितं सर्वागारं यथासङ्ख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्रागद्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतञ्चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्। जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयवन्धने। सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी। तत्रोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ताद्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च। प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलामुष्णोदकपरिषिक्तामथैनां कुमारपरिवृतां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामथैनां सम्भृतां यवागूमा कण्ठात् पाययेत्। ततः कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति। अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनुसुखमभ्यज्याद्ब्रूयाच्चैनामेका सुभगे! प्रवाहस्वेति न चाप्राप्तावीं (अप्राप्तप्रसववेदनाम्) प्रवाहयस्व ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे सशूलेषु श्रोणिवङ्क्षणवस्तिशिरःसु प्रवाहयेथाः शनैः शनैः। ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं, ततो गर्भे योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमा विशल्यभावात्। अकालप्रवाहणाद्बधिरं मूकं व्यस्तहनुं मूर्द्धाभिघातिनं कासश्वासशोषोपद्रुतं कुब्जं विकटं वा जनयति। तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत्। गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेण पिण्डीतकेन वा। बध्नीयाद्धिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोर्धारयेत् सुवर्च्चलां विशल्यां वा। अथ जातस्योल्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्द्ध्नि पिचुं दद्यात्ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलायामसूत्रेण बद्ध्वा छेदयेत्तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग्बध्नीयात्। अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ताब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्ततोबलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकायं यथादोषं यथाविभवञ्च। धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम्। चतूरात्रात्त्रिरात्राद्वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते। तस्मात्प्रथमेऽह्नि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं पाययेद्द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च। ततः प्राङ्निवारितस्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसम्मितं द्विकालं कालयेत्"।

गर्भभर्मन् न० गर्भस्य शिशोः भर्म्म भरणं भृ—भावे मनिन्। कुमारभृत्याकर्म्मणि तद्विधानादि सुश्रुतोक्तं कुमारभृत्याशब्दे दर्शितम्। "कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि" रघुः।

गर्भमास पु०गर्भस्य तदारम्भस्य मासः तत्सहितो मासः। १गर्भारम्भमासे २गर्भसहिते मासे च "यदि नाधीयात् तृतीये गर्भमासे" आश्व० गृ० १।१३।२। "गर्भसहितो मासः गर्भमास"इति नारा०। ३गर्भमाससंख्यमासे च गर्भस्रावशब्दे दृश्यम्।

गर्भयोषा स्त्री गर्भार्थी योषा। गर्भस्थानीयायां स्त्रियाम् "इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा गुहस्य रुक्मस्य च गर्भ-

योधा” भारते आनुशासनिकपर्वणि २अध्याये।

गर्भलक्षण न० गर्भो लक्ष्यतेऽनेन लक्ष–करणे ल्युट्। गर्भसूचकचिह्नभेदे भावप्रकाशोक्तं गर्भशब्दे तल्लक्षणमुक्तम्

गर्भलम्भन न०गर्भोऽमोघवीर्य्यतया लभ्यतेऽनेन लभ–ल्युट् मुम् च। निषिक्तवीर्य्यस्यामोघतासम्पादनार्थे क्रियाभेदे“उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनञ्च” आश्व० गृ०१। १३।१। “आम्नातमिति शेषः गर्भो लभ्यते येन कर्म्मणा निषिक्तं वीर्य्यममोघं भवति” नारा०।

गर्भवती स्त्री गर्भो विद्यतेऽस्या मतुप् मस्य वः। आपन्नगर्भायां स्त्रियाम् शब्दरत्ना० तस्या लक्षणं तत्परिहार्य्यञ्च कायशब्दोक्तसुश्रुतवाक्ये १८२१पृ० दृश्यम्। लब्धगर्भाया गर्भस्थैर्य्यकारिविधिभेदः सुश्रुते उक्तो यथा

“लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्षणावटशुङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा विन्दून् दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै नच तान्निष्ठीवेत्। ध्रुवञ्चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्वकः। ऋतुक्षेत्राम्बुवीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा। एवं जाता रूपवन्तो महासत्वाश्चिरायुषः। भवन्त्यृणस्य मोक्तारः सत्पुत्राः पुत्रिणे हिताः”। शिशौ वर्णभेदहेतुरपि तत्रोक्तः तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाशप्रायः कृष्णश्यामं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम्। यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते। तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धं करोति। तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं, पित्तानुगतं पिङ्गाक्षं,श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षं,वातानुगतं विकृताक्षमिति” “दशैव मासान् विभ्रति गर्भवत्यः” भा० व० १३४अ०।

गर्भवसति स्त्री गर्भः कुक्षिरेव वसतिः। कुक्षिरूपे स्थाने “स तत्र गर्भवसतौ वसत्यात्मेच्छया हरिः”हरिवं०६०अ०।

गर्भवास पु० वसत्यस्मिन् वासः वासस्थानं गर्भ एव वासः। १कुक्षिरूपस्थाने “असकृत् गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम्” मनुः। वस–भावे घञ् ७त०। २कुक्षौ वासे च।

गर्भव्यूह पु० गर्भ इव गूढो व्यूहः। व्यूहभेदे युद्धार्थसैन्यनिवेशनभेदे। “पश्चाद्वै तस्य पद्मस्तु गर्भव्यूहः सुदुर्भिदः। सूचीपद्मस्य गर्भस्थो गूढो व्यूहः कृतः पुनः” भा० द्रो० २७ अ०। स च पद्माकारः।

गर्भशय्या स्त्री गर्भस्य शय्येव स्थानम्। “शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता” भावप्र०उक्ते गर्भोत्पत्तिस्थाने। “शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा” इति वेणीसंहारः।

गर्भसंक्रमण न० गर्भे संक्रमणं अन्यदेहपरित्यागेन देहान्तरोपादनार्थं प्रवेशनम्। देहाद्देहान्तरग्रहणाय कुक्षिप्रवेशनरूपे जन्मनि। “गर्भसंक्रमणे चापि कर्मणामभिसर्पणे। तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः” भा० आश्व० १७ अ०।

गर्भसमय पु० ६त०। गर्भकाले स च ऋतुस्नानोत्तरपुंयोगकालः हृष्ट्राङ्कुवाय मेवगर्भकालश्च। स च गर्भशब्दे दृ०सं० वाक्येन दर्शितः “गर्भसमयेऽतिवृष्टिर्गर्भाभावाय-दुर्निमित्तकृता” दृ० सं०।

गर्भस्राव पु० स्रु–घञ् ६त०। प्रसूतिकालात् पूर्वं रोगादिना गर्भस्य पतने। गर्भच्युतिशब्दे विवृतिः। तत्राशौचनिर्णयः “रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति” मनुः। कूर्मपुराणम् “अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भसंस्रवः। तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते। अत ऊर्द्धन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम्। सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा ततः। गर्भच्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे। यथेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः”। दशरात्रकमिति स्वस्वजात्युक्ताशौचकालपरम्। तथा चादित्यपुराणम् “षण्मासाभ्यन्तरं यावत् गर्भस्रावो भवेद् यदि। तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते। अत ऊर्द्ध्वं स्वजात्युक्तमशौचं तासु विद्यते”। गर्भस्रावाच्च वा तत इति तच्छब्देन सन्निधानादत ऊर्द्धमित्युक्तषण्मासोत्तरकालः परामृश्यते। षण्मासोपरि सगुणानां सद्यः, निर्गुणानामेकाहः, अत्यन्तनिर्गुणयथेष्टाचरणज्ञातीनां त्रिरात्रम्” शु०त०। अशौचव्यवस्था अशौचशब्दे ४८६पृ० उक्ता

गर्भस्राविन् पु० गर्भं स्रावयति स्रु–णिच्–णिनि। हिन्तालवृक्षे। राजनि०।

गर्भागार न० गर्भ इवागारम्। १गृहमध्यभागे वासगृहे। गर्भ एवागारम्। २गर्भस्थाने अमरः। ३गर्भाशये राजनि०।

गर्भाधान न० गर्भ आधीयतेऽनेन कर्मणा आ+धा–करणे ल्युट्। गर्भरूपफलसंस्कारकर्म्मणि तत्र विहितनक्षत्रादिकालभेदास्तद्विधानानि च सं०त०उक्तानि यथा

“अथ गर्भाधानम्। गोभिलः “यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः” ऋतुः प्रजाजनन-

योग्यकालः तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यम् अकुर्वतः प्रत्यवायान्नियमः “ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति। अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामसंशयम्” इति स्मृतेः। ज्योतिषे“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी। उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ” विष्णुपु०“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा। पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसंक्रान्तिरेव च। स्त्रीतैलमांससंभोगी विण्मूत्रनरकं व्रजेत्”। याज्ञ० “षोड़शर्त्तुनिशास्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत्। अत्र षोड़शाहोरात्रात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनायायुक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणना। तथा व्यवहारश्च तथा च याज्ञवल्क्यः “गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च। अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम्। एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम्”। चतुर्थे स्पन्दते ततः” इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्व्वमासत्रयं पुंसवनकालः। अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोगे गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतं तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारप्रसिद्धा च। “अहन्येकादशे नाम” इत्यत्रापि “अशौचव्यपगमे नामधेयमिति” विष्णुसूत्रात् सूतकोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता” सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम्। अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति। शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात्। अतएव पितामहः “विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः”। अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः। “गर्भाधाने सदा ग्राह्याः वारा भौमरवीज्यकाः” इति। गोभिलः “दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत्” विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयर्चा “गर्भं धेहि सिनीवालीति च” समाप्तौ सम्भवतः”। कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्वारणाय दक्षिणेनेति। उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं, ततो “गर्भं धेहिसिनीवालीत्यादि” मन्त्रेण च। “मन्त्रान्ते कर्म्मादिसन्निपातः” इति न्यायात् पाठानन्तरं स्पर्शः न तु भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति। ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः। देवलः “सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता”। तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि। छन्दोगपरिशिष्टम् “विवाहादिकर्म्मगणोय उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते। विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात् श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात्”। विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्म्मादौ, एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्व्वाणि श्राद्धवन्तीति। अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तः पट इति वत् समीपार्थे उपलक्षणं स्यात्। ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यान्वितत्वात्। यत्तु “निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च” इत्यनेन भविष्यपुराणे श्राद्धं कर्म्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरम्। अत एव भवदेवभट्टेनापि तथा लिखितम्। अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तभविष्यपुराणात् “नित्ये नान्दीमुखश्राद्धे कृते दानाद्यवर्जनम्” इति वचनान्तराच्च”।

सु०चि०पीयू०धा०विस्तरेण विहितनिषद्धकालादिकमुक्तं यथा“गण्डान्तं त्रिविधं त्यजेन्निधनजन्मर्क्षे च मूलान्तकं दास्रं पौष्णमथोपरागदिवसं पातं तथा वैधृतिम्। पित्रोः श्राद्धदिनं दिवा च परिघाद्यार्द्धं स्वपत्नीगमे भान्युत्पातहतानि मृत्युभवनं जन्मर्क्षतः पापभम्” सु०चि० “गण्डान्तमिति। अत्र यदि दुष्टफलतिथ्यादिषु रजोदर्शनसम्भूतं तत्र चतुर्थदिनानन्तरं शान्तिकं विधेयं यदाह वसिष्ठः “प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्पुष्पं ततः शान्तिककर्म्म कार्य्यम्“विवर्ज्जयेदेव तदैकशय्यां यावद्रजो दर्शनमन्यपक्षे। ईशानतो गोमयमण्डलेन परिस्तृतेऽग्नौ जुहुयात्सदूर्व्वाम्। युग्मां घृताक्ताञ्च समित्प्रमाणां गायत्रिकां साष्टसहस्रसंख्याम्। शतप्रमाणामथवाघहन्त्रीं शुभैर्यवैर्व्याहृतिभिस्तिलैश्च। ततः सुरान् भूमिसुरान् पितॄंश्च सन्तर्पयेदन्नसुवर्णवस्त्रैरिति”। शान्तिकप्रकारस्तु शान्तिपद्धत्यादौ द्रष्टव्यः। एवं शान्तिकं विधाय गर्भाधानं विधेयम्। तत्र स्वपत्नी गमे स्वपत्नीगमने एतान् दोषान् त्यजेदिति सर्व्वत्र सम्बन्धः। एतान् कान्? त्रिविधं गण्डान्तं गण्डान्तलक्षणं रत्नमालायाम् “नक्षत्रतिथिलग्नानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम्। नवपञ्चचतुर्थानां द्व्येकार्द्धघटिकामितमिति” निधनं जन्मर्क्षात् सप्तमं वधतारां, जन्मनक्षत्रं

मूलम् अन्तकं भरणीं दास्रमश्विनीम्। पौष्णं रेवतीं मघाम् उपरागदिवसं ग्रहणदिनं, पातं व्यतीपातम् महापातं च, वैधृतिं योगं, पित्रोर्मातापित्रोः श्राद्धदिनं, दिवा सूर्यावच्छिन्नकालं परिघयोगस्य पूर्वार्द्धम्। तथोत्पातैर्दिव्यान्तरिक्षभौमैस्त्रिविधैरुत्पातैर्हतं दूषितं, जन्मर्क्षतः जन्मलग्नाज्जन्मराशेर्वा मृत्युभवनमष्टमं लग्नं पापभं पापग्रहयुक्तं भं नक्षत्रं लग्नं वा इति" पी०धा० "भद्राषष्ठीपर्वरिक्ताश्च सन्ध्याः भौमार्कार्कीनाद्यरात्रीश्च तस्रः। गर्भाधानं त्र्युत्तरेन्द्वर्कमैत्रब्राह्मस्वातीविष्णुवस्वम्बुपे सत्" मु० चि०। "भद्रेति भद्रा प्रसिद्धा षष्ठी तिथिश्च पर्वाणि चतुर्दश्यष्टम्यमावास्या पूर्णिमा संक्रमणानि उक्तञ्च विष्णुपुराणे "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसंक्रान्तिरेव चेति" रिक्तास्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः, सन्ध्याः प्रातःसन्ध्यां सायम् सन्ध्याञ्च। भौमं मङ्गलवारम् अर्कमादित्यवारम् आर्किं शनैश्चरवारं, चतस्रः आद्यरात्रीः रजोदर्शनदिनमारभ्य दिनचतुष्टयं त्यजेदित्यर्थः। तदनन्तरमपि पुत्रार्थी रजोदर्शनात् विषमदिवसं त्यजेत्। उक्तञ्चाधानाध्याये वशिष्ठेन निषेधजातं "पौष्णद्वये पित्र्यभयाम्यसार्पविष्णुद्वये नैधनजन्मभेषु। उत्पातपापग्रहदूषितेषु न कार्यमाधानमनिष्टलग्ने। उपप्लवे वैधृतपातयोश्च विष्ट्यां दिवा पारिघपूर्वभागे। सन्ध्यासु पर्वस्वपि मातृपित्रोर्मृतेऽह्नि पत्नीगमनं विवर्ज्यम्। दिनेषु युग्मेषु च वक्ष्यमाणयोगैः सुतार्थी स्वसतीमुपेयात्। दिनेष्वयुग्मेषु च कन्यकार्थी हित्वा च गण्डांस्तिथिलग्नभानामिति" वक्ष्यमाणयोगैः पुंयोगैः स्त्रीयोगैश्च। अत्र ग्रन्थकृता श्रवणधनिष्ठयोर्न निषेधः कृतः। वार्हस्पत्यसंहितायां तयोर्विशेषतो विहितत्वात्। तद्वचनमग्रेणैव वक्ष्यते। ननु षोडशिग्रहणाग्रहणवत् विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः कस्मान्न भवति? सत्यम् बहूनामनुरोधोऽन्याय्य इति विधिरेवोचितः। अतएवोक्तं नारदेन "शुचिर्भूत्वा युग्मतिथावनग्नां कामयेत् स्त्रियम्। पुत्रार्थी पुरुषस्त्यक्त्वा पौष्णमूलाहिपित्र्यभमिति" "त्यक्त्वा पर्वतिथिं मूलमश्लेषां पैत्रभन्त्विति" काश्यपोक्तेः। तिथ्यादयः कश्यपेन कालविधाने उक्ताः। "षष्ठ्यष्टमीं पञ्चदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा। शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेके वाराः शशाङ्कार्यसितेन्दुजानामिति" अत्र वाक्ये चन्द्रबुधगुरुशुक्रवारा निषेककार्ये शुभा उक्ताः। अर्थादन्ये सूर्यभौमशनिवारा निषिद्धाः। उक्तञ्च कालनिर्णये "रिक्ता पर्वाष्टमी षष्ठी दिवा जन्मत्रयं तथा। पापग्रहाणां वाराश्च त्याज्याश्चैवान्ततौ गतिरिति"। अतएव वृहस्पतिसंहितायाम् "शेषाण्यृक्षाणि दुष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्मणीत्युक्तं "सौमगुरुशुक्राणां वारा वर्गोदयाः शुभाः। तेषाञ्च दृष्टयश्चैव नेतरेषां कदाचनेति" अत्र केचिद्विशेषे पुंवारा उत्तमाः स्त्रीवारौ मध्यमौ नपुंसकवारौ निषिद्धौ उक्तञ्च व्यासेन "पुरुषग्रहवाराः स्युः शुभाः सीमन्तकर्मणि। मध्यौ स्त्रीग्रहवारौ तु वर्ज्यौ तु नपुंसकाविति" अत्र सीमन्तग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानस्येत्याहुः। युक्तञ्चैतत् पुंस्त्रीवारेषु स्त्रीगमने पुरुषाः स्त्रियो वोत्पद्यन्ते इति तावद्दिष्टम्। नपुंसकवारगमने तु नपुंसकस्योत्पत्तिः स्यान्न हि सा कस्यचिदिष्टा भवेदिति नपुंसकबुधवारनिषेध एवोचितः। शनिनिषेधस्तूभयवादिसिद्ध एव दाक्षिणात्यशिष्टसमाचाराच्चातो बुधशन्योरेव निषेधोऽन्येषां ग्रहणमिति प्रतीमः। प्राच्यास्तु नैतन्मन्यन्ते तन्मते तु सूर्यभौमशनीनामेव निषेधः। नारदः "रजोदर्शनतोऽस्पृश्या नार्यो दिनचतुष्टयम्। ततः शुद्धाः क्रिया स्वेताः सर्ववर्णेष्वयं विधिः"। अत्रार्थवादमाह भरद्वाजः "प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी। तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति"। धर्मशास्त्रेऽपि "भर्त्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला। पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि"। तस्मादेतावतो दोषांस्त्यक्त्वा स्त्रीगमनं हितमिति। ऋतुकालावधिमाह याज्ञवल्क्यः "षोडशर्त्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्। युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु"अतः षोडशदिनमध्ये गर्भाधानं विधेयम् तत्रैव गर्भसम्भवात्तत्र वाराः समीचीनाः प्रागुक्ता एवाधुना नक्षत्राण्याह गर्भाधानमिति। उत्तरात्रयमृगहस्तानुराधारोहिणीस्वातिश्रवणधनिष्ठाशततारकासु गर्भाधानं सत् शुभदम्। उक्तञ्च वार्हस्पत्यसंहितायाम् "हरिहस्तानुराधाश्च स्वातीवारुणवासवम्। उत्तरात्रितयं सौम्यं रोहिणी च शुभाः स्मृताः। आधाने मूलसार्पान्त्यमशुभं सममन्यभमिति" एवं विहितनक्षत्रे सति चन्द्रबले गर्भाधानार्थं सकृदेव पत्नीगमनं कार्यमित्याह "याज्ञवल्क्यः। "एवं गच्छेत् स्त्रियं

न्त्यामां मघां मूलं च वर्जयेत्। सुस्थिरेन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान्" चकाराद्रेवतीम्। भीमपराक्रमोऽपि "पित्र्यं पौष्णं नैर्ऋतं चापि धिष्ण्यं त्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नाम्। पुष्टः क्षामां पुत्रकामोऽभिगच्छन् सल्लक्षण्यं पुत्रमाप्नोति पुण्यमिति"। तच्च गमनं मन्त्रपूर्वकम्। तदुक्तं विष्णुपुराणे "ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यां मन्त्रतो द्विजेत्युक्तेः" इदन्तु वैदिकविषयं प्रतीयते। मन्त्रास्तु "विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येवमादयः। "एतैर्मन्त्रैर्दक्षिणेन पाणिना पत्न्यमभिमृशेदिति गोभिलोक्तेः" पी० धा०। "केन्द्रत्रिकोणेषु शुभैश्च पापैस्त्र्यायारिगैः पुंग्रहदृष्टलग्ने। ओजांशगेऽब्जेऽपि च युग्मरात्रौ चित्रादितीज्याश्विषु मध्यमं स्यात्" मु० चि०। अथ गर्भाधाने लग्नबलमिन्द्रबलञ्चाह। केन्द्रेति अथ सामान्यतः शुभलग्नानि वसिष्ठोक्तानि वृषमिथुनकर्कसिंहकन्यातुलाधरचापझषाः शुभा भवन्ति। यदि शुभफलशालिनोऽनुकूला निधनविशुद्धियुता निषेककाले" इति। तत्र केन्द्रत्रिकोणेषु लग्नचतुर्थसप्तमदशमपञ्चमनवमस्थानेषु स्थितैः शुभग्रहैस्तथा त्र्यायारिगैस्तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितैः पापग्रहैरुपलक्षिते पुंग्रहैः सूर्यभौमगुरुभिर्दृष्टे लग्ने तथौजांशगेन्दौ विषमराशिमेषमिथुनादिरंशोऽजादिरेव तत्र स्थिते चन्द्रे सति युग्मरात्रौ समरात्रौ गर्भाधानं कार्यम् यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "केन्द्रत्रिकोणेषु शुभाश्रितेषु लग्ने शशाङ्के च शुभैः समेते। पापैस्त्रिलाभारिगतैश्च यायात् पुंजन्मयोगेषु च संप्रयोगम्" नारदः "ओजराश्यंशगे चन्द्रे लग्ने पुंग्रहवीक्षिते। शुचिर्भूत्वा युग्मतिथौ ह्यलग्नां कामयेत् स्त्रियमिति। पुंग्रहादीनाह नारदः "पुंग्रहाः सूर्यजीवाराः स्त्रीग्रहौ शशिभार्गवौ। नपुंसकौ सौम्यसौरी शिरोमात्रं विधुन्तुदः" इति। अत्र पुंनपुंसकादियोगविशेषेणोक्ताः "आधानलग्ने विषमांशराशौ जीवेन्दुजार्थ्यां युतवीक्षिते वा। नान्यैः सुपत्रस्तथ पापखेटैः पापी च मिश्रैर्बलिभिश्च मिश्रः। ओजर्क्षगे लग्नगे वीर्ययुक्ते जीवेन्दुरोजराश्यंशसंस्थैः। पुंजन्म स्यादन्यथा कन्यका स्यान्मिश्रैः षण्ढोद्भवङ्गर्गैर्द्विजन्म। षण्ढो नपुंसकः "ओजांशकर्क्षाहिषमर्क्षसंस्थः पुंजन्मकारी रविरत्रसुरेकः। विचार्य वीर्यं पुरुषग्रहाणां वाच्योऽत्र पुत्रस्तथ पुत्रिका वा। पापैश्च शेषं सुविचिन्त्य वाच्यमिति"। एवमन्येऽपि पुंजन्मादियोगा जातके द्रष्टव्याः। एषु यस्मिन् कस्मिंश्चित् पुंजन्मयोगे पुत्रार्थी युग्मतौ पत्नीं गच्छेत्। कन्याजन्मयोगे तु कन्यार्थी विषमरात्रौ पत्नीं गच्छेत् इति फलितोऽर्थः। अथ गर्भाधाने विहितनक्षत्राप्राप्तौ मध्यमनक्षत्राण्याह। चित्रेति चित्रापुनर्वसुपुष्याश्विनीषु तद्गर्भाधानं मध्यमं मध्यमफलदमित्यर्थः। यदाह बृहस्पतिः "चित्रादित्ये तथा तिष्यस्तुरगौ चेति मध्यमाः। शेषाण्यृक्षाणि दुष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्मणीति" अत्र केचित् दैवान्मासुप्राद्वा प्रतिबन्धात्कुत्रचिद्र्धाने अनेकेषु ऋतुषु व्यतीतेषु यदि गर्भाधानाख्यः संस्कारो नाभूत्तदानीं दैवान्मध्ये भर्त्तुं समागतश्चेत्तदा दक्षिणायने शुक्रास्तगुर्वस्तन्यूनाधिमासादिमहादोषसद्भावेऽपि तदा गर्भाधानं नैव भवतीत्याहुः अतीतकालत्वात् यथा कालातीतेषु जातकर्मनामकर्मान्नप्राशनचौलादिसंस्काराः पूर्वोक्तदोषसद्भावे नैव भवन्ति। उक्तञ्च वसिष्ठेन "अतीतकालान्यखिलानि यानि कार्याणि सौम्यायनगे दिनेशे। गुरौ भृगौ वाप्यथ दृश्यमाने तदुक्तपञ्चाङ्गदिनेऽप्यखण्डे" इति सत्यम्। तत्रापि नवामातिक्रमे निमित्तानन्तरमेव नैमित्तिकमिति" न्यायेन "षोड़शर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्" इति याज्ञवल्क्यवचसा षोड़शदिनातिक्रमे ऋत्वन्तरमपेक्ष्य प्रागुक्तदिशा कालशुद्धिं विचार्य कार्यमेव। तदा बहुकालव्यापिनी कालशुद्धिरन्वेष्यैव यतो विज्ञानेश्वरेण "तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति" व्याख्यावसरे किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वेति त्रयः पक्षा उपन्यस्तास्तत्र स्त्रीगमने रागत एव प्रवृत्तेर्नियम एवायमिति सिद्धान्तितमतो गच्छेदेवेति नियमकरणात् ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषेधवर्जमिति" गौतमस्मरणात् ऋतुगमने प्रत्यवायोऽपि स्मर्यते "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः" इति शातातपोक्तेः।

"अथ गर्भाधानं विधाय पुंसानिद्रासमये किं कार्यमित्याह विष्णुः। "निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात् त्यजेत्। पत्यङ्कात् प्रमदां मालां पुण्ड्रं पुष्पाणि मस्तकात्" इति"। पी० धा०। निषेकोत्तरं कार्यमाह आ० त०। "अत्र सम्यगाधानहेतुतया उत्तानकरचरणामेव कुर्वीत नातिर्यगाहितकरचरणां स्त्रियं कृत्वाभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वेन स्वापयेत्। पुरुष इति तु गर्भानुत्पत्तिरिति विशेषः। गर्भाधानञ्च गर्भस्य-

बालस्य तदाधारपात्रस्य च सीमन्तोन्नयनवत् संस्कारः "सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गार्भपात्रसंस्कारः" इति श्रुतेः गर्भपात्रयोरयं संस्कार इति गार्भपात्रः गर्भस्य उदरस्थस्य, पात्रस्य तदाधारस्त्रियश्च। सीमन्तोन्नयनपदमुपलक्षणार्थम्। यदि दैवात् गर्भाधानादिसंस्कारा यथाकाले न कृतास्तदा प्रसवकालोत्तरं जातकर्माद्युत्तरसंस्कारकाले "अङ्के बालकं निधाय संस्कारः कार्य्यः यथाह राजमार्त्तण्डे "यं नार्य्यकृतसीमन्ता सूयते च कथञ्चन। अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति"। तेन संस्कारेण च तदाधारे उत्पन्नानामपि संस्कारसिद्धिः "सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्ते न कुलस्त्रियः। यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्"राजमार्त्तण्डात्।

लग्नभेदेन गर्भाधाने शुभाशुभं इहज्जातके४अ०निषेकाध्याये विस्तरेणोक्तं जातकपद्धतौ तु किञ्चित् संक्षिप्योक्तं यथा "आधानाङ्गात् सप्तमभे यादृशं कुरुते रतम्। करोति तादृक् पुरुषस्समुत्पत्तिं बलान्विताम्। रवीन्दुशुक्रभौमाश्चेत् स्वांशे वाथ गुरौ तनौ। नवमे पञ्चमे वा स्यादपत्यं पुंस्त्वशालि तत्। बलिष्ठौ स्वगृहांशेऽर्कगुक्रावुपचयर्क्षगौ। पुंसां,स्त्रीणां कुजेन्दू चेत् तदा गर्भस्य सम्भवः। भौमार्कौ सप्तमेऽर्कात् स्तो रुजे पुंसः, स्त्रिया विधोः। भौमार्किमध्ये सूर्येन्दू पुंस्त्रियोर्मृत्यवे क्रमात्। भौमार्कान्यतरेणार्कचन्द्रौ युक्तौ क्षितौ क्रमात्। पुंस्त्रियोर्मृत्युदौ प्रोक्तौ प्राक् सूतेः प्राज्ञनैर्बुधैः। लग्ने वेन्दौ पापमध्ये शुभदृष्टिविवर्जिते। सगर्भस्त्रीमृतिः स्याद्वा यथा वामनभाषितम्। दिवा सूर्यशुक्रौ, शनीन्दू च रात्रौ, ४जले तातमात्रप्रदौ व्यस्ततस्तौ। तयोः सोदरस्वस्रुसंज्ञौ क्रमात्तु तयोरोजयुग्मर्क्षगौ सौख्यहेतू। कललं कठिनं हस्ताद्यस्थित्वग्रोमचेतनाः। अशनोद्वेगसूतिश्च मासेष्वीशाः क्रमादमी। भ्रुवारेज्यार्कचन्द्रार्किज्ञाङ्गेशार्कदिवाकराः। मासेशे पीड़िते गर्भरोगः पुष्टिस्तु सद्बले। (प्रथममासे कललं शुक्रशोणितमिश्रणरूपं तत् शुक्रोऽधिपः। द्वितीये काठिन्यं तदीशः कुजः। तृतीयमासे हस्ताद्युत्पत्तिः गुरुस्तदीशः। चतुर्थेऽस्थ्युत्पत्तिः सूर्यस्तदीशः। पञ्चममासे चर्म्मोत्पत्तिश्चन्द्रोऽधिपः। षष्ठे रोमोत्पत्तिः शनिरधीशः। सप्तमे चैतन्यं बुधोऽधिपः। अष्टमे मातृभुक्तान्नादे नाड़ीद्वारेणाशनम्, तत्र गर्भाधानलग्नेशः स्वामी। नवमे उद्वेगः चन्द्रोऽधीशः। दशमे प्रसवः, सूर्यस्तदीशः आधानकाले उक्तग्रहे पीड़िते तत्तन्मासे गर्भपातादि बलयुक्ते तत्तन्मासे पुष्टिः)। विषमर्क्षनवांशेषु गुरुचन्द्राङ्गभानुषु। पुंजन्म समभांशेषु, स्त्रियस्तेषु समादिशेत्। सूर्य्येज्यौ विषमेऽंशे चेत् सबलौ पुंजनिप्रदौ। स्त्रियाः समांशे शुक्रेन्दू, कुजादृद्गृङ्गांशके यमम्। भानुमन्दग्रहदृष्टाश्चेत् पुंस्त्रीयुग्मं नवांशकात्। विषमर्क्षे शनिलग्नाल्लग्नं त्यक्त्वा त्वजन्मदः। इन्दुर्दृष्टे भसन्धिस्थैरशुभैर्मूकजन्मदः। व्ययेऽर्केन्दू दक्षवामनेत्रनाशकरौ मतौ। शनिभांशे तनौ, मन्दे सप्तमेऽब्दत्रयात् शवः। स्वांशे कर्कतनौ चन्द्रे द्यूने द्वादशवर्षतः। यत्संख्ये द्वादशांशे स्याच्चन्द्रः प्रश्नेततःपरम्। तत्तुल्यराशिसहिते चन्द्रे सूतिं वदेत् सुधीः" आधानाध्यायः।

गर्भावक्रान्ति स्त्री अव+क्रम—भावे क्तिन् ६त०। शारीरजीवस्य गर्भाशयप्रवेशनरूपे गर्भावतारे तच्च सुश्रुते शारीरस्थाने ३अ० "अथातो गर्भावक्रान्ति शारीरं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य दर्शितं तच्च वाक्यं कायशब्दे १९२१पृ०दर्शितम्।

गर्भाशय पु० आशेतेऽत्र आ+शी—आधारे अच् ६त०। गर्भाधारस्थाने गर्भशय्यायाम् "पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः। एको गर्भाशयः प्रोक्तः पित्तपक्काशयान्तरे" इति भावप्र० तस्य पित्तपक्काशययोर्मध्यस्थत्वमुक्तम् "स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टमः"। "ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते" "दैवसंयोगादव्ययोऽचिन्त्यः (आत्मा) भूतात्मना सहान्वक्षं सत्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाऽभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते" इति च सुश्रुतः। तदाधारावरकत्वात् २जरायौ अमरः।

गर्भाष्टम पु० गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः। गर्भविशिष्टे अष्टमे मासवर्षादौ। "गर्भाष्टमो देवमासः" लिका०। "गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः" मनुः "उत्तरत् गर्भादिति निर्देशेन गर्भाष्टमे इत्यत्रापि अवध्यर्थकपञ्चम्या "सह सुपेति" पा०समा०।

गर्भास्पन्दन न० गर्भस्यास्पन्दनम्। "गर्भक्षये गर्भास्पन्दनमुन्नतकुक्षिता च" सुश्रुतोक्ते गर्भक्षयचिह्ने। "गर्भास्पन्दनमावीनां(गर्भिणीनां) प्रणाशः श्यावपाण्डुता"सुश्रु०।

गर्भास्राव पु० गर्भस्यास्रावः। गर्भस्रावे तच्छब्दे उदा०।

गर्भिणी स्त्री गर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। गर्भवत्यां सगर्भायां

स्त्रियाम् अमरः। गर्भिणीलिङ्गं गर्भवतीशब्दे उक्तम्। गर्भिणीतत्पतिकर्त्तव्याकर्त्तव्यादि नि०सि०उक्तं यथा "गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम्। व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत्। शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटासनम्। व्यवायं च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत्"कश्य०। मदनरत्ने स्कान्दे "हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा। कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्। केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम्। भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि" वृहस्पतिः "चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा। यात्रा तया विवर्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषतः" याज्ञवल्क्यः "दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्। वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः" दौहृदं गर्भिणीप्रियम्। तत्रैवाश्वलायनः "वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः। श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित्। श्राद्धं तद्भोजनमिति प्रयोगपारिजातः। कालविधाने मूहूर्त्तदीपिकायाञ्च "क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनं च युद्धादि वास्तुकरणं त्वतिदूरयानम्। उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाहमायुःक्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम्" रत्नसंग्रहे गालवः "दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम्। नाव आरोहणं चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः" अन्यत्रापि "प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं सूतस्य बाहं क्षुरकर्मसङ्गम्। तस्यानुयत्नेन गयादितीर्थं यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात्"। प्रव्यक्तगर्भा वनिता भवेन्मासत्रयात् परम्।(मासत्रयादूर्द्धम्)षण्मासात् परतः सूतिर्नवमे रिष्टवासिनी"अथ सूतिकागृहप्रवेशः"रोहिण्यैन्द्रवपौष्णेषु स्वातीवरुणयोरपि। पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्वुत्तरासु च। मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम्" एतच्च सम्भवे "प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेदिति" वसिष्ठोक्तेः तद्गृहञ्च नैरृत्यां कार्य्यम् "वारुण्यां भोजनगृहं नैरृत्यामथ रिष्टकमिति" वसिष्ठोक्तेः विष्णुधर्मे "दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः। वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः। सुयत्नेन तथा वारिवर्षैश्चिलितेन चेति"।

"गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः। ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं (करम्) तरे:" मनुना द्विमासोर्द्धं तस्या नौशुल्कग्रहणमुक्तम्। अतिथेरग्र एव तस्याभोजनं मनुनोक्तं यथा "सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणोगर्भिणीस्तथा। अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्"। "बालं सुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकांस्तथा। "संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम्" याज्ञ०। जात्या सह कर्म्म० अस्य परनिपातः। गोगर्भिणी।

गर्भिणीदौहृद न० ६त०। गर्भिण्याकाङ्क्षिते द्रव्यभेदे तस्य दानावश्यकता सुश्रुते उक्ता तच्च चतुर्थे याभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोतीत्यादि वाक्यं २११६ पृ० उक्तं "इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी" सुश्रुतः। [लिका० ।

गर्भिण्यवेक्षण न०६त०। कुमारभृत्यायां गर्भिणीपरिचर्य्यायाम्

गर्भित त्रि० गर्भो जातोऽस्य तार० इतच्। १जातगर्भे २काव्यदोषभेदे न०। दोषशब्दे विवृतिः।

ग(र्भ)र्भाङ्क पु० गर्भे अङ्कमध्येऽङ्कः वा अलुक्स०। "अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारा मुखादिमान्। अङ्कोऽपरः स गर्भ(र्भा)ङ्कः सवीजः फलवानपि" सा०द० उक्ते नाटकाङ्गाङ्कमध्यप्रविष्टाङ्के। यथा बालरामायणे सीतास्वयंवरनामा ग(र्भे)र्भाङ्कः।

गर्भेतृप्त त्रि० गर्भे शिशौ अन्ने वा तृप्तः अलुक् स०। १शिशौ २अन्ने च तृप्ते।युक्तारोह्या० आद्युदात्तताऽस्य।

गर्भोपघात पु० गर्भस्य उपघातः। १जातगर्भस्य नाशे मेघस्य २जलोत्पादनशक्तिनाशे च तल्लिङ्गानि "गर्भोपघातलिङ्गान्युल्काशनिपांशुपातदिग्दाहाः" इत्यादि वृ०सं० २१अ० उक्तं तच्च गर्भशब्दे दर्शितम्।

गर्भोपघातिनी स्त्री गर्भमुपहन्ति उप+हन+णिनि। गर्भघातिन्यां स्त्रीगव्यादौ अमरः।

गर्भोपनिषद् स्त्री गर्भस्वरूपावेदिका उपनिषद्। उपनिषदन्तर्गते गर्भस्वरूपाद्यावेदके उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे विवृतिः। तत्स्वरूपादि ऐतरेयोपनिषद्यपि संक्षेपेणोक्तं तच्च कायशब्दे १६२५ पृ० "पुरुषे ह वा आदितो गर्भः इत्याद्युक्तम्। [धान्यभेदे रत्नमाला।

गर्मुच्छद पु०गर्मुतो नडस्य छद इव छदोऽस्य। (मेडुया)

गर्मुटिका स्त्री गर्मुत इव वटं पर्णमस्य शक० टेः पररूपैकादेशः टापि अत इत्त्वम्। (मेडुया) इति ख्याते धान्यभेदे रत्नमाला।

गर्मुत् स्त्री गृ—बा०उति मुट् च।(मेडुया)१धान्यभेदे अमरः २नडे तृणभेदे ३स्वर्णे च मेदि०।

गर्व मदे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। गर्वति अगर्वीत्। जगर्व। गर्वितः। गर्वः। "खर्वे! गर्वसमूहपूरिततनो!" तारास्तवः।

गर्व पु॰ गर्व–घञ्। अभिमाने, "ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि। इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्वः ईरितः" इत्युक्ते २अवज्ञाभेदे "गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः। "अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाऽविनयादिकृत्" सा॰ द॰ उक्ते ३व्यभिचारिभावभेदे। अमरे अहङ्कारपर्यायतोक्तिः ईषद्भेदमनादृत्यैव।

गर्वाट पु॰ गर्वेणाटति अट–अच् ३त॰। द्वारपाले त्रिका॰।

गर्वित त्रि॰ गर्व–कर्त्तरि क्त गर्वो जातोऽस्य तार॰ इतच् वा। १मत्ते २जातगर्वे "यूयं तदप्सरगर्वि(र्बि)तलक्ष्यसारम्" "प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरात्" रघुः।

गर्ह निन्दायां वा चुरा॰ पक्षे भ्वा॰ आत्म॰सक॰सेट्। गर्हयते गर्हते अजगर्हत अगर्हिष्ट। गर्हयाञ्चक्रे जगर्हे: गर्हणा "न गर्हयेयुरस्मान् वै पाण्डवार्थाय कर्हिचित्" भा॰ आ॰ ५७३१ श्लो॰। "गर्हयन्तोऽस्य साहसम्" भा॰व॰१८१अ॰ पदव्यत्यय आर्षः। उपसर्गपूर्वकस्तु तद्द्योत्यार्थयुक्ते निन्दने। "विगर्हितं धर्म्मधनैर्निबर्हणम्" नैष॰।

गर्ह कुत्सायां भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट्। गर्हते अगर्हिष्ट जगर्हे गर्हणम् गर्हितः गर्हा। "स एव धर्म्मो राज्ञां तु तद्वितं किन्तु गर्हणम्" भा॰ आ॰ ११८अ॰। "केचिद्भीष्मं जगर्हिरे" भा॰ स॰४१अ॰। "न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गर्हे बलवत्तरम्" र॰ २०६अ॰। "विषमां च दशां प्राप्तो देवान् गर्हति वै भृशम्" २०८ अ॰। आर्षः पदव्यत्ययः। "गर्हितान्नस्य जग्धिः" मनुः।

गर्हा स्त्री गर्ह–अ। १निन्दायाम् "येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन् गर्हा न विद्यते" भा॰ अ॰ ६०५६ श्लो॰। चुरा॰ गर्ह–भावे युच्। गर्हणाऽप्यत्र स्त्री।

गर्ह्य त्रि॰ गर्ह–ण्यत्। १निन्द्ये २अधमे अमरः।

गर्ह्यवादिन् त्रि॰ गर्ह्यं वदति वद–णिनि। कुत्सितवादिनि कद्वदे अमरः स्त्रियां ङीप्।

गल भक्षणे सक॰स्रावे (गला) अक॰भ्वा॰पर॰सेट्। गलति अगालीत्। "निर्गलिताम्बुगर्भम्" रघुः। "गलितं त्वराविरहितासनयाः" माघः "प्राक्शोकनिर्गलितनेत्रपयःप्रवाहान्" नैष॰। "विपक्षे गलितादरौ" "पर्य्यागलदच्छबिन्दुः" "सुघलाद्यगलत्ततः" भट्टिः। "प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः"। "निगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः" रघुः।

गल स्रावणे (गालान) चुरा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। गालयते अजीगलत गालयाञ्चक्रे। गालः। गालितः। "पञ्च गोमूत्रगलितम्" चक्रदत्तः।

गल पु॰ गल–भक्षे वा॰ करणे अच्। १कण्ठे (गला) अमरः। कर्त्तरि अच्। २सर्ज्जरसे (धुना) ३वाद्यभेदे, ४गड्डकमत्स्ये च शब्दरत्ना॰। "गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि" भा॰ आनु॰ १५४ अ॰। अस्य स्वाङ्गत्वेऽपि क्रोड़ा॰ न ङीष्। छिन्नगला। बहु॰ स्त्रियां ङीष्। गली इत्यपि तत्रैव स्त्री।

गलक पु॰ गल–वा॰ वुन्। (गड़ू) १मत्स्ये शब्दार्थचि॰।

गलकम्बल पु॰ गले कम्बल इव। सास्नायां गवां गलस्थिते रोमंशे मांसपिण्डे अमरः।

गलगण्ड पु॰७त॰। (गरगण्ड)। रोगभेदे। तल्लक्षणादि यथा "निवद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले। महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत्। निबद्धो दृढ़ः अचलो वा। मुष्कवत् अण्डवत्। गले इति हनुमन्ययोरुपलक्षणम्। तथा च भोजः "महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम्। मुष्कवल्लम्बमानं तु गलगण्डं विनिर्दिशेत्" संप्राप्तिमाह वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः। कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः। क्रमशः शनैः शनैः स्वलिङ्गैः वातकफमेदोलक्षणैः। तत्र वातिकमाह। तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु। पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित्। वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः। चिरवृद्ध्यपाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः। श्लैष्मिकमाह स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डुः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु। चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्। माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगले प्रलेपः। कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति। प्रलेपः श्लेष्मणा। मेदोजमाह स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोऽन्वितः कण्डुयुतोऽरुजश्च। प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः। स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम्। देहक्षये काश्यं क्षयं, देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः। असाध्यमाह "कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम्।

चौणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं नैव नरं चिकित्सेत्" भावप्र०। "यवमुद्गपटोलानि कटुरूक्षञ्च भोजनम्। छर्दिं सरक्तमोक्षं च गलगण्डे प्रयोजयेत्" चक्रद०।

गलग्रह पु० "आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न दृश्यते। गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम्" १नारदोक्ते आरम्भदिनात् परं स्वल्पक्षानध्ययदिनपातेन प्रत्यारम्भाभाववति, पदार्थे, "कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम्। त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः" राजमार्त्तण्डोक्ते २तिथ्यष्टके च। ३व्यञ्जनभेदे ४मत्स्यकण्टके शब्दार्थचि०।

गलत्कुष्ठ न० कर्म्म०। स्रवद्रुधिरादौ कुष्ठभेदे। भ्रातृभार्य्याभिगमनात् गलत्कुष्ठं प्रजायते,' शातातपेन तस्य भ्रातृभार्य्यागमनकर्मविपाकतोक्ता।

गलन न० गल+भावे ल्युट्। १क्षरणे (गला) "गलदा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते" निरु० ६।२४। २स्वयं पतने च कर्त्तरि ल्यु। ३स्राविणि त्रि० "गलनस्तानफलानि च दन्तस्य समानि भञ्जन" वृह० ६४अ०।

गलन्तिका स्त्री गल–शत ङीप् अल्पार्थे कन्। स्वल्पवारिधारायुतायां (झारा) कर्कर्य्याम् "प्रपा कार्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका" का०शी०५अ०।

गलमेखला स्त्री गलस्य मेखलेव। कण्ठाभरणभेदे हारा०।

गलवार्त्त त्रि० गले गलव्यापारे यथेष्टभोजनादौ वार्त्तः निरामयः। यथेष्टभोजनयोग्ये निरामये। "दृश्यन्ते चैव तीर्थेषु गलवार्त्तास्तपस्विनः" पञ्चतन्त्रम्।

गलविद्रधि पु० "सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितोयः शोफोरुजो यत्र वसन्ति सर्वाः। स सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु" सुश्रुतोक्ते कण्ठगते रोगभेदे "असर्मस्थं सुपक्वञ्च भेदयेद् गलविद्रधिम्" सुश्रु०।

गलव्रत स्त्री गरो गरणं सर्पभक्षणं व्रतमस्य रस्य लः। मयूरे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गलशुण्डिका स्त्री अल्पा शुण्डा कन् शुण्डिका गले शुण्डिकेव। (आलजिव) १उपजिह्वायाम् हेमच०। "तालूदरं वस्तिशीर्षं चिवुके गलशुण्डिके" याज्ञ०। तालुगते कण्ठशुण्डीख्याते २रोगभेदे कण्ठशुण्डीशब्दे १६६५ पृ० लक्षणादुक्तम्। "तालुगतास्तु गलशुण्डिकेत्यादि" सुश्रु०। "शल्यं जतुर्मीणमीसंघातो गलशुण्डिका" सुश्रु० अधिमांसार्बुदार्शोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिका" इत्युपक्रमे गलमाला प्रकृतयोमांसदोषजा" सुश्रुतेन तस्याः मांसदोषजत्वमुक्तम्।

गलस्तन पु० गले स्तन इव। छागगलस्थे स्तनाकारे मांसपिण्डभेदे। स च दुग्धक्षरणहीनत्वात् निष्फलः यथोक्तं दृष्टान्तविधया वशिष्ठसिद्धान्ते "चलसंक्रमयुङ्मासो संक्रमोयः स संक्रमः। अजागलस्तन इव राशिसंक्रान्तिरुच्यते"। [छाग्याम्। हेमच०।

गल(ले)स्तनी स्त्री गले स्तनो यस्याः वा अलुक्स०।

गलहस्त पु० गले न्यस्तो हस्तः। १अपसारणार्थं गलेऽर्पिते हस्ते (गलाटिपि)। "दैवलवचनं गलहस्तः" दायभागः "अनिच्छन् गलहस्तेन ताभिर्निर्वासितस्तदा" कथास०। स जातोऽस्य तार० इतच्। गलहस्तित जातगलहस्ते। "अर्द्धेन्दुलीलैर्गलहस्तितेव" नैष०। तदाकृतित्वात् २अर्द्धचन्द्राख्ये वाणभेदे पु०। ३कृष्णत्रिवृति स्त्री मेदि०।

गला स्त्री गलति गल–अच्। लज्जालुलताभेदे, शब्दार्थचि०

गलाङ्कुर पु० "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम्। गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरयं तु रोहिणी" माधवकरोक्ते रोहिणीरूपकण्ठजातरोगाङ्के अङ्कुराकारे पदार्थे। "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम्। प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् साऽसुहरा तु रोहिणी" इति सुश्रुते रोहिणीरोगस्य गलजाताङ्कुरसर्जनकारित्वमुक्तम्।

गलानिल पु० गलेऽनिलः प्राणवायुरस्य। (गलता चिङ्गिटि) मत्स्यभेदे। त्रिका०। गलाविल इति पाठः।

गलि पु० गडि–इन् डस्य लः। (गडियागरु) सामर्थ्येऽपि भारावाहके १वृषे हेमच०। गल इन्। २लतायां स्त्री उज्ज्वल०।

गलित त्रि० गल–क्त। १पतिते स्रस्ते, च्युते, हस्तादितो भ्रष्टे अमरः। गलधातौ उदा०२परिणते च। "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः।

गलितक पु० गलित इव कायति कै–क। पतितवस्त्राद्यभेदे नाट्यशब्दे विवृतिः। "गलितकः" विक्रमो०५अ०।

गलितकुष्ठ न० कर्म्म०। गलत्कुष्ठे। [त्रिका०।

गलेगण्ड पु० गलेगण्ड इव यस्य। पक्षिभेदे (हाड़गिला)

गलेचोपक त्रि० गले चुप्यतेऽसौ चुप–णिच् कर्म्मणि ण्वुल् अलुक्स०। कण्ठे कर्त्तनीये। गलेचोपकपाद हारकौ" सुग्ध०।

गलोड्य न०गलेन ओड्यः पृषो० ललोपः । धान्यभेदे "शालि-षष्टिकनलवञ्जुलतालीशश्टङ्गाटकगलोड्यगौरीगैरिकशैव-लपद्मकपत्रप्रभृतिभिर्धान्याम्लपिष्टैः प्रदेहो घृतमिश्रः" सुश्रु० । [यवे निगाले अमरः ।

गलोद्देश पु० गलस्य उद्देशः समीपम् । गलसमीपस्थेऽव-

गलोद्भव पु० गले अश्वगलदेशे उद्भवति उद्+भू—अच् । अश्वगलजाते रोचमानाख्ये रोमावर्त्तभेदे त्रिका० ।

गलौघ पु० गले ओघ इव । "तस्यैव (गलविद्रधेः) तुल्यः खलु सर्वजस्य । शोफो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता । कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ" सुश्रुतोक्ते कण्ठगतरोगभेदे ।

गलद् स्त्री गल—क्विप् गल+पृषो०वा तेन गला गलेन वा दीयते दा—कर्मणि घञर्थे क । १वाचि निघ० । गलद इति पाठान्तरम् । गलितं गल् धीयते आसु धा—घञर्थे क पृषो०धस्य दः । धमनीभेदे"आ त्वा विशन्त्विन्दव आ गलदा धमनीनाम्" । इमास्त्वचमधिकृत्य गलदा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते" निरु० ६।२४ ।

गल्भ धाष्ट्र्ये (प्रागल्भ्ये) भ्वा० आ० सक० सेट् । गल्भते अगल्भिष्ट जगल्भे । "या कथञ्चन सखीवचनेन प्रागभि प्रियतमं प्रजगल्भे" माघः। गल्भ+च्व्यर्थे क्यङ् गल्भायते अगल्भायिष्ट ।

गल्या स्त्री गलानां कण्ठानां समूहः पाशा० यत् । १कण्ठसमुदाये । गलो हृहत्काशस्तेषां २समूहे शब्दार्थचि० ।

गल्ल पु० गल—ल तस्य नेत्त्वम् । (गाल) गण्डे । हेमच० ।

गल्लक पु० गलति क्विप् गल् तं लाति गृह्णाति ला—क ततः स्वार्थे क । १चषके मद्यपानपात्रे हेमच० । २इन्द्रनीलमणौ त्रिका० । पृषो० वमध्यता इत्येके ।

गल्लचातुरी स्त्री गल्ले चातुरी यस्य, संज्ञात्वात् न कप् न वा ह्रस्वः । (गालवालिश) ख्याते उपधानभेदे जटा० ।

गल्वर्क पु० गलति गल—उन् गलुरर्कौ दीप्तिरस्य । मुसारे १मणिभेदे त्रिका० । तत्र"गल्वर्कस्तु मुसारवत् । अश्मसारस्त्विन्द्रनीलः" इत्युक्तौ अश्मसारशब्दोत्तरं तुकारात् गल्वर्कशब्दस्य न इन्द्रनीलार्थता शब्दकल्पद्रुमे तदर्थतोक्तिः प्रामादिकी । २पद्मरागे मणौ च ।"मसारगल्वर्कसुवर्णहर्म्यैः"भा० द्रो०१६अ० ।"मसार इन्द्रनीलः(अश्मसारत्वात्) गल्वर्कः पद्मरागः" (अर्कदीप्तिकत्वात्) नील० ३चषकपात्रे हेमच० । रक्तवर्णसुरासम्बन्धेन सूर्य्यकरतुल्यवर्णत्वात्तस्य तथात्वम् ।

गल्ह कुत्सने भ्वा० आ० सक० सेट् । गल्हते अगल्हिष्ट । जगल्हे ।

गवची स्त्री गां भूमिमञ्चति अन्‌च—क्विप् अवङादेशः ङीप् अचोऽल्लोपः पृषो० न दीर्घः । इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) रत्नमाला ।

गवय पुंस्त्री गुङ् शब्दे भावे अप् गवं शब्दभेदं याति या—क, गां तदवयवं सादृश्येनायते अय—कच् वा । गलकम्बलशून्ये गोसदृशे मृगभेदे अमरः "ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् । गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम्" भाषा० । "दृष्टः कथञ्चिद् गवयैर्विविग्नैः" कुमा० । स्त्रियां योपधत्वेऽपि योपधप्रतिषेधे गवयहयादीनामप्रतिषेधात् ङीष् । अस्य मांसपाकविधिर्यथा । "तैले संपाचिते तप्ते हिङ्गुसैन्धवसंयुतम् । मांसं गवयसम्भूतं सुखिन्नं भूरिवारिणा" । भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "गवयो मधुरो हृद्यः स्निग्धोष्णः कफपित्तलः । विदाही गुरुविष्टम्भी विपाके विरसः सदा" । २वैवस्वतपुत्रे वानरभेदे ।"पुत्रा वैवस्वतस्यासन् पञ्च कालान्तकोपमाः । गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः" रामा०उत्त० ।

गवराज पु० गवेन शब्देन राजते राज—अच् । वृषे शब्दच० ।

गवल पुंस्त्री गुङ् शब्दे भावे अप् गवं शब्दभेदं लाति ला—क । महिषे हेमच० । "गवलाजवधस्तथा" ति०त० । "गवलालिकुलाहिनिभाविसृजन्ति पयः पयोवाहाः" वृ० सं० २२अ० । "बभौ तरङ्गैर्गवलासितद्युतिः" माघः । स्त्रियां ङीष् ।

गवल्गण पु० सञ्जयपितरि सूतभेदे । "सञ्जयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात्" भा० आ० ६३अ० ।

गवाक्ष पु०गवामक्षीव अक्षि—षच् समा० नित्यसवङ्, गावः सूर्य्यकरा जलानि वा अक्ष्णुवन्ति व्याप्नुवन्ति एतमनेन वा अक्ष—व्याप्तौ अकर्त्तरि घञ् । वातायने (जानेला) अमरः । "गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः" भट्टिः"उत्सृष्टलीलाञ्चितमा गवाक्षात्" "विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः" कुमा० । "कुवलयितगवाक्षा लोचनैरङ्गनानाम्" रघुः । २वैवस्वतपुत्रे वानरभेदे रामा० गवयशब्दे दृश्यम् । गां भूमिमक्षति व्याप्नोति अण् गौरा० ङीष् सि० कौ०मुग्ध०मते ईप् । ३गोडुम्बायां(गोमुक्) अमरः।ङीषन्तः ४इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) ५शाखोटे(सेओड़ा)राजनि०।६अपराजितायाम् रत्नमा०।

गवाची स्त्री गवचीवत् किन्तु पूर्वाणो दीर्घः।(पाँकाल)मत्स्य-भेदे“गवाच्यजीर्णकारी च गुर्वी श्लेष्मप्रकोपिनी” राजव०

गवादन न० गोभिरद्यते अद—कर्मणि ल्युट् अवङ्। १घासे अमरः। इन्द्रवारुण्यां स्त्री ङीप् शब्दच०। २नीलापारि-जातायाम् स्त्री राजनि०। आधारे ल्युट् ङीप्। ३गवां भक्षणाधारे पात्रे (डावा)स्त्री मेदि०।

गवादि पु० पा० गणसूत्रोक्ते हिताद्यर्थे यत्प्रत्ययप्रकृतिरूपे शब्दगणे स च“गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्वदा युग मेधा स्रुच् (नाभि नभञ्च) (शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्)।(ऊधसोऽनङ् च) कूप खद दर खर असुर अध्वन् क्षर वेद वीज दीप्त। “गवादिभ्यो यत्” पा० हितादौ गव्यम्

गवाधिका स्त्री गवा किरणेनाधिकायति अधि—कै क। लाक्षायां त्रिका०। अत्र गवाधिकेति पाठः प्रामादिकः

गवानृत न० गवि गोविषयेऽनृतम् अवङादेशः। गोविषये मिथ्याकथने। “गवानृते पञ्चशतं सहस्रं पुरुषानृते” स्मृतिः।

गवामयन न०दशमाससाध्ये द्वादशमाससाध्ये च सत्रभेदे तद्विवृतिः ता० ब्रा० ४अध्यायादौ।

तत्र ताण्ड०ब्रा० ४अ० भाष्ये तस्य द्वैविध्यमुक्त्वा तत्रा-हानि यथा कर्त्तव्यानि तथोक्त्वा तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त-ज्ञानाय श्रुतिमवतारयन् व्याचख्यौ यथा

“स्तोमानां दशरात्रस्य प्रोक्ता विष्टुतयः क्रमात्। गावाम-यनिकानां च ता एवेत्यवगम्यते। शतानि त्रीणि षष्टिश्च विषुवांश्च चतुर्थके। प्रोक्तानि गव्यसत्रस्य सुत्याहानि क्रमादिह। तानि संदृश्य वक्ष्यन्ते बुद्धिव्युत्पत्तिसिद्धये।

द्विविधं गवामयनं दशमाससाध्यं द्वादशमाससाध्यञ्च तस्य द्वादशमासनिर्वर्त्यस्य प्रायणीयोऽतिरात्रः प्रथममह-स्ततश्चतुर्विंशः उक्थ्य आरम्भणीयः ते उभे अहनी अनु-ष्ठाय ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्याभिप्लविकः षडहः स चतुर्वारमावर्त्तनीयः ततस्त्रिवृदादिस्तोमस्तुत्यकसाध्यः पृष्ठ्यः षडहः एवं पञ्चभिः षडहैरेको मासः पूर्य्यते एत-स्यैवावर्त्तनेन पञ्च मासाः सम्पाद्याः तत्र षष्ठे मासस्यादौ त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः कार्य्याः ततः एकः पृष्ठ्यः षडहः ततोभिजिदेकमहः त्रयः स्वरसामान इत्येवमष्टाविंशत्य-हानि आद्याभ्यां प्रायणीयचतुर्विंशाभ्यां षष्ठमासपूरणम्। इत्थं पूर्वपक्षे अशीत्युत्तरशतसंख्यान्यहानि सम्पन्नानि। ततो विषुवमेकमहः सोऽस्य सत्रस्य प्रधानभूतः। सप्तमे मासस्यादौ त्रयः स्वरसामानः प्रतिलोमाः कार्य्याः। ततो विश्वजिदाहतः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भस्त्रिवृदुत्तमः ततस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः आवृत्ताः एवमष्टाविं-शत्यहानि स्युः अस्य च मासस्य महाव्रतातिरात्रौ च ततोभिधास्यमानौ पूरकौ स सप्तमो मासः। ततः पृष्ठ्यः षडहःपूर्वोक्तैश्चतुर्भिराभिप्लविकैः प्रतिलोमक्रमेणानुष्ठितै-रष्टमोमासः अनयावृत्त्या नवमदशमैकादशा अपि स-म्पाद्याः द्वादशमासस्यादौ त्रयोभिप्लवाः, षडहः, ततो गोरायुषी द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि चेति त्रिंशाहानि स द्वादशो मासः ततो महाव्रतमुपान्त्यमहः तेन उदयनीयातिरात्रौ इत्यपि सप्तममासस्य पूरकाविति तदेतद्गवामयनसत्रं विधास्यन् तन्नामनिर्वचनप्रदर्शनाया दावाख्यायिकामाह” भा०

“गावो वा एतत् सत्रमासत तासां दशसु मासेसु शृङ्गा-ण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठामोपशा नोऽज्ञतेति ता उदतिष्ठन्” ता०ब्रा०४।१।१। “पुरा खलु गावः एतत्-संवत्सरसत्रमासत अन्वतिष्ठन् आसचोदना अपरचोदना च तत्र लिङ्गमिति मीमांसकाः। अत्रासरूपपूर्वतिथे चानुष्ठाने ये वर्त्तन्ते तदन्यैरनुष्ठितम् अत इदं गवामयनमित्याचक्षते तासां सत्रस्थितानां मध्ये कासा-ञ्चिद्गवां दशसु माःसु मासेषु पद्दन्मासोत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः तेष्वनुष्ठितेषु शृङ्गाण्यजायन्त ता जातशृङ्गा अब्रुवन् परस्परमुक्तवत्यः किमिति अरात्स्म समृद्धा अभूम अतोवयमुत्तिष्ठामसत्रं समापयाम अरात्-स्मेति तदुक्तं तद्व्याचष्टे। ओपशाः आ अभितः शिरः प्रदेशमुपेत्य शेरन्ते इत्योपशाः शृङ्गाणि अज्ञत जा-तान्यभूवन्निति सम्बन्धः अज्ञतेति जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात् लुङि बहुवचने “मन्त्रे घसेत्यादिना च्ले-र्लुङि गमहनजनेत्युपधालोपे रूपम्। एवमुक्त्वा ता गावः सत्रादुदतिष्ठन्। ताभिरेवं दशभिर्मासैः फलस्य प्राप्ते र्दशमा-सनिर्वर्त्यमपि गवामयनमस्तीत्युक्तं भवति”भा०। द्वादशमा-सनिर्वर्त्यमप्यस्तीति दर्शयति।“तासान्त्वेवाब्रुवन्नासामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ सं संवत्सरमापयामेति तासान्द्वा-दशसु माःसु शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त ताः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवंस्ता एतास्तूपरास्तस्माताः सर्वान्द्वादश मासः प्रेरते सर्वं हि ता अन्नाद्यमाप्नुवन्” ता०ब्रा० २। “तुशब्दो वैलक्षण्य-द्योतनार्थः तासामेव गवां मध्ये काश्चिदब्रुवन् किमि-त्युच्यते, यौ द्वादशौ द्वादशसंख्यापूरकावेव शिष्टावेका-

दशद्वादशौ मासौ ऊनौ आसामह्ना एवं अनुष्ठायैवं अनुष्ठाय प्रारब्धं संवत्सरोऽध्यं समापयामेति व्यवहिता-न्वयेति समिशब्दस्य व्यवहितेन सम्बन्धः। तासां गवां जातानि शृङ्गाणि द्वादशसु मासेषु पूर्णेषु प्रावर्त्तन्त प्रापयन् दशभिर्मासैः शृङ्गप्राप्तिलक्षणफले सिद्धेऽपि पुनरश्रद्धया यतो मासद्वयमन्वतिष्ठन् अतो जातानामपि शृङ्गाणां पुनःपतनमित्यभिप्रायः तथा चैतरेयकम् "अथ समापयिष्यामः संवत्सरमित्यासत तासामश्रद्धया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्तेति" एतास्तूपरा इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्वर्त्तुभवमन्नाद्यमदनीयमन्नं प्राप्नुवन् ता गावस्तूपराः शृङ्ग-हीनाः दृश्यन्ते तस्मात्ताः सर्वान् द्वादश मासो मासान् प्रेरते प्रगच्छन्ति ईर गतौ शीतवातातपेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा एव यथायथं गच्छन्ति शृङ्गिणो महिष्यादयस्तु कृशा भवन्ति तस्मादित्युक्तं कस्मादित्याह हि यस्मात्ता गावः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवन् तस्मात्सर्वर्त्तुषु पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरेयकम् "ऊर्ज्जं त्वमसमन्वत तस्माद्ध ताः सर्वभूतान्त-रस्तुत्तिष्ठन्तीति"। उक्तार्थं जानतः फलमाह" भा०। "सर्वमन्नाद्यमाप्नोति य एवं वेद"ता०ब्रा०२। स्पष्टोऽर्थः। तदेवं दशमासनिर्वर्त्यं द्वादशमासनिर्वर्त्यं चेति द्विविधं गवामयनं प्रतिपादितं तयोर्ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादिवदे-तत्काम तत्कुर्यादिति कामफलसम्बन्धफलविशेषाश्रवणा-द्विश्वजिन्न्यायेनान्यत्राम्नातस्य स्वर्गस्य कल्पनाया अन्याय्य-त्वाद्रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकस्य समृद्धिफलस्य वाक्यशेषे श्रुतत्वादस्त्वताक्ष्णुङ्गरीय इति समृद्धिकामा एतत्सत्र-मासीरन्निति विधिरुन्नेतव्यः। तैत्तिरीयके समृद्धिफल-कत्वं स्पष्टमाम्नातम्"य एवं विद्वान् संवत्सरमुपयान्त्या-ध्नुवन्त्येवेति"भा०तत:,४।१ ४कण्डिकामारभ्य। ५अ०८ख० ६क०पर्य्यन्ते तद्विधानमुक्ता तत्र सत्रे दीक्षाकालविधा-नार्थमेकाष्टकारम्भपक्षं निरस्य चैत्रशुक्लैकादश्यां दीक्षा-माह तत्रैव ५।८।१० कण्डिकादिषु

"चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्" ता०ब्रा०५।८।१०।"चित्रा-युक्तः पौर्णमासः चित्रापूर्णमासः तस्मिन् दीक्षेरन्" तदेतत् स्तौति" भा०।"चक्षुर्वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रा-पूर्णमासो मुखतो वै चक्षुर्मुखत एव तत् संवत्सरस्य दीक्षन्ते तस्य न निर्य्यास्ति" ता०ब्रा०११। "चित्रापूर्ण-मास इति यत् एतत् संवत्सरस्य चक्षुर्वै जायमानस्य हि प्रथमं मुखञ्जायते तत्रापि चक्षुरेव प्रथममाविर्भवति अतस्तस्मादस्यादस्य चक्षुषः उक्तक्रमेण मुखतो मुखप्रदेश-एव चक्षुः, अतो मुखएव तत् संवत्सरमारभ्य गृहीत्वा दीक्षन्ते। यः फाल्गुन उक्तः सोऽप्यत्र विद्यत इत्युक्तं भवति तस्य न निर्य्यास्ति कश्चिदपि दोषो न विद्यते" इत्थं चित्रापौर्णमास्यां दीक्षितव्यमित्युक्तम् अथ तस्मि-न्नेव मासे शुक्लैकादश्यां दीक्षितव्यमित्याह" भा० "चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्या दीक्षेरन्" ता० ब्रा०१२।"चैत्र्याः पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे चतुर्णामह्नां समाहारश्चतुरह-स्तस्मिन्विद्यमाने गवामयनस्य दीक्षा कार्य्या एवं दीक्षणस्य गुणमाह"भा०"तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते तेनैकाष्ट-कान्न संवट् कुर्वन्ति" ता० ब्रा०१३। "सर्वेषां सत्राणां द्वादश दीक्षा भवन्ति तत एकादशीप्रभृति द्वादशसु गतासु रात्रिषु त्रयोदशी रात्रिरष्टमी स्यात् एकाष्टका च बहु-लाष्टमीति अस्यामेकाष्टकेत्युपचारः तस्याः क्रयः सम्प-द्यते प्रथमे ह्युपसर्जने राजक्रयस्तस्मिन् दिने प्रातः-काले प्रायणीयाद्या यज्ञावयवाः प्रक्रम्यन्ते तेन प्रक्रमेण एकाष्टकां न संवट् कुर्वन्ति क्रियानुपयोगेन व्यर्थं न कुर्वन्ति अतएव एकाष्टकाप्रारम्भकृतो गुणस्तस्मिन् पक्षेऽन्तर्भ-वति इत्यर्थः। अन्येऽपि गुणा अस्मिन् पक्ष सन्तीत्याह" भा० "तेषां पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते पूर्वपक्षे मासाः सन्तिष्ठमाना यन्ति पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठतः पशव ओषधयोऽनूत्तिष्ठन्ति तान्कल्याणी वागभिवदत्य-रात्सुरिमे सत्रिण इति ते राध्नुवन्ति" ता०ब्रा० १४। "तेषामेकादश्यां दीक्षमाणानां सुत्या सोमयागः पूर्वपक्षे सम्पद्यते सत्राणां सर्वेषां द्वादशोपसदः तत्राष्टमीप्रभृति द्वादशसु गतासु त्रयोदशी शुक्लपक्षपञ्चमी तस्यां प्रथमो-ऽतिरात्र इति पूर्वपक्षे सुत्या प्रारभ्यत इत्यर्थः। त्रिंशता त्रिंशता ऽह्नोभिर्मासेषु पूर्वपक्षे एव सर्व्वे मासाः सन्ति-ष्ठमाना यन्ति वर्त्तन्ते एवं द्वादशसु मासेषु गतेषु पूर्वपक्ष एव सत्रादुत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठतः सत्रादुत्थानं कुर्वतो यज-मानाननु पश्चात् पशव ओषधयश्चोत्तिष्ठन्ति ऊर्द्ध्वं रोहन्ति तान् यजमानान् कल्याणी शोभना वाक् यशस्करी वाक् वदति किमिति इमे सत्रिणो यजमानाः अरात्सुः स-मृद्धा अभवन्निति तदनन्तरन्ते सत्रिणो राध्नुवन्ति समृद्धा भवन्ति"।५अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तस्यैव विधानभेदा उक्ताः। "गवामयनेनेयुः" कात्या०श्रौ०२४।५।२ ।"गवामयनं वा-ऽभिगरस्तुतेः" २४।४।४८। इदञ्च एकपदं तेन गावा-मयनिकमित्यादौ ठकि पूर्वाचोद्धिः। "गावामयनिके पृष्ठ्यषडहे प्रत्यहं द्वयम्" जैमिनीयन्यायमाला।

गवामृत न॰ गोरमृतमिव क्षीरम् अवङादेशः। गोक्षीरे "अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम्" भा॰ व॰ ३१२ अ॰। गोक्षीरस्य सोमवत् हूयमानत्वात् चन्द्रहेतुकत्वाद्वा सोमत्वेति "अमायां च सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते। तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत्। तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी" कालमा॰ सोमोत्पत्तिवाक्यात् सोमस्यैव गोक्षीरहेतुत्वम्। एवञ्च गोक्षीरस्य सोमप्रसूतत्वेन पुनर्यज्ञे मन्त्रेण होमात् चन्द्राप्यायनात् तद्धोमस्य सन्तत्या सनातनत्वम्। तेन "किं स्विद्धर्म्मः सनातन" इति यक्षप्रश्नस्योत्तरमिदं सङ्गच्छते।

गवाम्पति पु॰ ६त॰ अलुक् स॰। १वृषभे "सिंहेनेव गवाम्पतिम्" भा॰ व॰ १६॰ अ॰। २गोपालके "तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवांपतिम्" भा॰ वि॰ वि॰ १८ अ॰। ३गोस्वामिनि ४रुद्रे ५किरणपतौ सूर्य्यवह्न्यादौ। "प्रशान्तोऽग्निर्महाभाग! परिश्रान्तो गवांपतिः" भा॰वि॰ २२॰ अ॰। सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवांपतिः रुद्रः" भा॰ व॰ ३अ॰ सूर्य्यस्तवः। खगोलशब्ददर्शितदिशा सूर्य्यस्य चन्द्रादिग्रहदीप्तिकारित्वात् तथात्वम् रुद्रस्य तथात्वं गोपतिशब्दे वक्ष्यते। पदद्वयमित्यके। [मृगभेदे गवये त्रिका॰।

गवालूक पु॰ गवाय शब्दाय अलति अल—बा ऊकञ्।

गवाविक न॰ गौश्च अविश्च द्वयोः समाहारः गवाश्वा॰ नि॰ नित्यमवङादेशः कश्च। गोमेषयोः समाहारे।

गवाश्व न॰ समाहारद्व॰ अवङ्। गोहययोः समुच्चये।

गवाश्वप्रभृति न॰ पा॰ गणसूत्रोक्ते समाहारद्वन्द्वनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः "गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः, मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोलपम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम्" "गवाश्वादीनि यथोच्चारितानि साधूनि" सि॰कौ॰।

गवाह्निक न॰अह्नि भवं दिनभक्षणाय पर्य्याप्तम् अहन्+ठञ् आह्निकम् ६त॰। गोर्दिनभक्षणपर्य्याप्तघासादौ "निरुद्धे गस्तु यो दद्यात् मासमेकं गवाह्निकम्। एकभक्तं तथाश्नीयात् श्रूयतां तस्य यत् फलम्। इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः। त्रीन् लोकान् धारयन्ति स्म सदेवासुरमानुषान्। तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा च महाफला। अहन्यहनि धर्म्मेण युज्यते वै गवाह्निके" भा॰आनु॰ १२२ अ॰। "गवाह्निकं देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्प्लवः। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि" आ॰त॰यमः। "गवाह्निकं गोर्दिनभक्ष्यम्" आ॰त॰रघुनन्दनः।

गविजात पु॰गवि, गोसंज्ञायाम् पुलस्त्यकार्य्यायां वा जातः अलुक्स॰। १ऋषिभेदे स तु नहुषाय च्यवनमूल्यतया गां कल्पितवान् तत्कथा भा॰आनु॰ ५१अ॰ "तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः। नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः" इत्युपक्रमे "नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान्। उवाच हर्षयन् सर्वानमात्यान् पार्थिवञ्च तम्। अनर्घा वै महाराज! द्विजा वर्णेषु चोत्तमाः। गावश्च, पुरुषव्याघ्र! गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम्" पुलस्त्यस्य गोसंज्ञायां भार्य्यायां जाते २वैश्रवणे च पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसोदयितः सुतः। तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः" भा॰ व॰ २७ अ॰। "गवि गोसंज्ञायां भार्य्यायाम् नील॰। गवीत्यस्याभवदित्यनेन सम्बन्धात् तस्येत्यस्य पुत्रेणान्वयाच्च तथात्वम् एतन्मूलकं गविपुत्रशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव।

गविनी स्त्री गवां समूहः खला॰इनि। गोसमूहे।

गविष् त्रि॰ "गां स्तुतिवाचमिच्छति इष—क्विप्। स्तोत्रादिवाक्येच्छावति। "निरस्य रसं गविषः" ऋ॰१०।७६।७। "अगोरुधाय गविषे" ८।२४।२०।

गविष त्रि॰ गामिच्छति इष—क। स्तोत्रेच्छावति अस्मे इन्द्रप्सं दविध्वद्गविषो सत्वा" ऋ॰४।१३।२। "सत्वा भरिषो गविषः" ४।४०।२। "गविषो गवां प्रेप्सुः" भा॰।

गविष्टि पु॰ इष—अन्वेषे क्तिन् ६त॰। गवामन्वेष्टरि। "आ पवस्व गविष्टये" ९।६६।१५। "गविष्टये गवामन्वेष्ट्रे" भा॰।

गविष्ठ पु॰ दैत्यभेदे "गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः" भा॰ आ॰ ६५ अ॰। सच द्वापरे द्रुमसेनतयाऽऽविर्भूतः यथाह भा॰ आ॰ ६७ अ॰ "गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः। द्रुमसेन इति ख्यातो पृथिव्यां समजायत"।

गविष्ठिर पु॰गवि वाचि स्थिरः षत्वम् अलुक्स॰। गोत्रप्रवर्त्तके १ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् अण्। गाविष्ठिर तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री॰ बहुषु तस्य लुक्। "गविष्ठिराणामात्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति" आश्व॰ श्रौ॰१२।१४।१। "गविष्ठिरो नमसा

स्तोममग्नौ" ऋ०५।१।१२। २कण्वे मुनौ च "अग्निरत्रिं भरद्वाजं गविष्ठिरम्" ऋ०१०।१५०।५। "गविष्ठिरं कण्वम्" भा०।

गवीधुका स्त्री गवेधुका+पृषो०। धान्यभेदे। "अनाङ्कृति वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्च" तैत्ति० ५।४।३।२।

गवो(वे)श्वर ६त० वा अवङ्। गोस्वामिनि अमरः।

गवेङ्गित न०गवामिङ्गितम् अवङ्। शुभाशुभसूचके गवां चेष्टाभेदे तच्च वृ० सं० ९२ अ० उक्तं यथा।

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान्। मृत्युं कुर्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः पत्युर्भीतास्तस्कराना रुवन्त्यः। अकारणे क्रोशति चेदनर्थं भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय। भृशं निरुद्धो यदि मक्षिकाभिस्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा। आगच्छन्त्यो गोष्ठवृद्धै च वेश्म बम्भारवेण संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्धै गवां गाः। आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्यः प्रहृष्टा धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम्"। [सं०। (गङगडे) धान्यभेदे अमरः।

गवेडु स्त्री गवे दीयते दीङ् रक्षणे कु पृषो० दस्य डः अलुक्

गवेधु पु०गवे धीयते धाञ्–धारणे कु अलुक्स०। (गङगडे) १धान्यभेदे तस्या गवे धारणात्तथात्वं यथोक्तम्

"अथ रुद्राय पशुपतये। रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति तदेनं रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्यथ यद् गावेधुको भवति वास्तव्यो वा एष देवो वास्तव्या गवेधुका स्तस्माद्गावेधुको भवति" शत० ब्रा० ५।३।३।७।

"गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम्। गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी" भावप्र०। तेन शब्दक०गवेधुशब्दस्य पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी। गवेधुश्च सुश्रुते कुधान्यवर्गे उक्ता यथा

"कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकामरूकतोदर्पणीसुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः"

गवेन्द्र पु० गौरिन्द्र इव नित्यमवङ्। श्रेष्ठे गवि।

गवेरुक न० गां गोशोभामीरयति ईर–बा० उकन् अवङ्। गैरिके त्रिका०। गैरिकेण गोर्भूषणात्तथात्वम्।

गवेश पु० ६त० अवङ्। १गोस्वामिनि गोरक्षके तेन निर्वृत्तादि० संकला० पाठान्तरे ततोऽण्। गावेश तन्निर्वृत्तादौ त्रि०। २रुद्रे च गोपतिशब्दे दृश्यम्। पक्षेऽव। गवीश उक्तार्थेषु।

गवेशकी स्त्री। गवामीशः गोरक्षः तथाभूत इव काशते कै–क गौरा० ङीष्। (गोरक्षचाकुलिया) लताभेदे शब्दच०। गवेशकेति केचिदिमं टाबन्तमाहुः।

गवेष अन्वेषणे, अद० चुरा० आत्म० सेट्। गवेषयते अजगवेषत। गवेषयाञ्चक्रे। गवेषितः गवेषणं गवेषणा। "तीर्थैस्वितस्ततस्तस्याभिचचार गवेषयन्" भा०व०२६२अ०। आर्षः पदव्यत्ययः। तस्य स्वादित्वं तङ्वत्त्वं च क्वचित् प्रयोगे दृश्यते "गवेषमाणं महिषीकुलं जलम्" रत्ना०।

गवेष त्रि० गवेष+अच्। १अन्वेष्टरि भावे अच्। २अन्वेषणे पु०। तेन निर्वृत्तादि संकला० अण्। गावेष तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

गवेषणा स्त्री गवेष–भावे युच्। १अन्वेषणे अमरः। गोरुदकस्य वा एषणा। गोरुदकस्य वा२अन्वेषणे। इष–ल्यु ६त०। ३गोरन्वेषके त्रि०। गवेष–ल्यु। ४अन्वेष्टरि त्रि० "अन्विन्द्रो गवेषणो बन्धुक्षिद्भ्यो गवेषणः" ऋ० १। १३२।३। "अस्तीनः सत्वा गवेषणः" ऋ० ७।२०।५। "गवेषणः गवामन्वेष्टा उदकान्वेष्टा। यजमानफलस्य मार्गयिता वा" भा०। भाष्ये गवेष मार्गणे पूर्ववत् ल्यु इत्येव पाठः मुद्रितपुस्तके ल्युट् इति पाठः प्रामादिकस्तस्याकर्त्तर्य्येव विधानात् क्लीबत्वाच्च।

गवेषित त्रि० गवेष–क्त। १अन्वेषिते मार्गिते अमरः।

गवेष्ठिन् न० दैत्यभेदे "शङ्कुकर्णौ विरोधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा" हरिवं० ३अ०। [षयोः समाहारे।

गवैडक न०गौश्च एडकश्च गवाश्वा० नि० क्लीवता च। गोमे-

गवोद्ग पु०प्रशस्तः प्रशस्ता वा गौः "प्रशंसावचनैश्च" पा०जातेः कर्म०परनि०अवङ्। १प्रशस्ते गवि। २प्रशस्तायां गोजातिस्त्रियाञ्च अस्य नियतलिङ्गत्वात् स्त्रियामपि तथात्वम्।

गव्य (आत्मनो गामिच्छति क्यच् "वान्तो यि प्रत्यये" पा० अव्) आत्मसम्बन्धित्वेन गोरिच्छायाम् अक०स्वा० पर० सेट्। गव्यति अगव्यीत्-अगवीत् गव्या (वा)म् चकार" "गौरसि वीर! गव्यते" ऋ० ६।४५।८।२६।

गव्य त्रि०गोर्विकारः गवि भवं,गोर्हितं,गोरिदं, वा सर्वत्र यत् यादौ अव। १गोसम्बन्धिनि, 'गव्यसतके" जै० अधिकर० मा०। २सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम्" कुमा० "संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा।" "शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत्" मनुः। २गोर्हितादौ च। गवि इषौ नेत्रे वा साधु यत्। ३ज्यायां ४रागद्रव्ये च न० मेदि०। ज्यायाः शरक्षेपणसाधनत्वात् रागद्रव्यस्य च नेत्ररागजनकत्वात्तथात्वम्। गोविकारे ५गोरोचनाद्रव्ये स्त्री राजनि०। तस्य गोर्विकारत्वात्तथात्वम् तत्र ज्यायाम्

"अवणोपान्तिकनीयमानगव्यम्" माघः। समूहे पाशा० यत्। ६गोसमूहे, ७गव्यूतौ क्रोशयुगे च स्त्री हेमच०।

गव्ययी स्त्री गोरिदम् वा० अयट् युडागमश्च यादौ अत् ङीप्। गोरवयवे त्वगादौ। "गव्ययी त्वगभवति" ऋ० ६।७०।७। "गव्ययी गोमयी त्वक्" भा०।

गव्ययु त्रि० गामिच्छति गो+क्यच्–उन् यादौ वेदे दीर्घयलोपाभावौ। गोरिच्छावति "आ दिवस्पृष्टमश्वयुर्गव्ययुः" ऋ०८।३६।६। "गव्ययुर्गामिच्छन्" भा०।

गव्यु त्रि०गामिच्छति क्यच् उन् यादौ अत् दीर्घयलोपाभावौ। गामिच्छति। "अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसुयुः ऋ० १।५१।१४।

गव्यूत न० गव्यूति+पृषो० अदन्तादेशः। १क्रोशे २क्रोशयुगे च हेमच०।

गव्यूति स्त्री गोर्यूतिः "गोर्यूतौ"पा० अव्। द्विसहस्रधनुर्मिते १क्रोशे हेमच०। २क्रोशद्वये अमरः। "गव्या गव्यूतगव्यूती इति दीर्घपाठदर्शनात् शब्दकल्प० दीर्घान्तगव्यूतिशब्दकल्पनं प्रामादिकम् तत् गव्यूतगव्यूती इत्यस्य द्विवचनान्ततया दीर्घान्तशब्दत्वाभावात् किञ्च यूतिरित्यस्य क्तिन्नन्ततया निपातनात् "कृदिकारादक्तिनः" पा०अक्तिन्नन्तस्यैव ङीपो विधानेन ततो ङीपोऽप्रसक्तिः।

गह गहने अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। गहयति ते अजगहत् त। गहनं दुर्बोधः दुष्प्रवेशो दुर्गमश्च।

गहन न० गाह–ल्युट्–"कृच्छ्रगहनयोरिति" पा० निर्देशात्, पृषो०वा ह्रस्वः गह–गहने ल्युट् वा।१वने अमरः। तस्य दुर्गमत्वात् तथात्वम्।२निविडे त्रि०"जगाम गहनं वनम्" देवीमा० ३गह्वरे ४दुःखे च न०मेदि०। ५दुर्गमे ६दुर्बोधे ७दुष्प्रवेशे त्रि०। ८परमेश्वरे पु०। "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः"विष्णुस०। "स्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं वा तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः" भा० "गम्भीरो गहनो गुप्तः" विष्णुस० "दुष्प्रवेशत्वात् गहनः अवस्थात्रयसाक्षित्वाद्वा गहनः" भा०। "गहना कर्मणो गतिः" गीता। ९उदके निघ० गाहनात्तस्य तथात्वम्। १०अलङ्कारे स्त्री शब्दार्थचि०।

गहादि न० चतुरर्थ्यां छप्रत्ययनिमित्ते पा० ग० उक्ते शब्दगणे स च गणः

"गह अन्तस्थ सम विषम (मध्य मध्यंदिन चरणे) उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्व्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत् दैवशर्म्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्म्मि भौजि वाराटकि वाल्मीकि क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताग्र हंस तन्त्वग्र उत्तर अनन्तर (मुखपार्श्वतसोर्लोपः) (जनपरयोः कुक् च) (स्वस्य च) (देवस्य) (वेणुकादिभ्यश्छण्। गहादिराकृतिगणः"। "गहादिभ्यश्छः" पा०। गहीयः।

गह्व न० गह–कर्म्मणि भावे वा बा०व।१गाम्भीर्ये २दुष्प्रवेशे च ततः अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। गह्वर तद्युक्तादौ त्रि०।

गह्वर न० गुह–वरच् पृषो० नि०। १दम्भे अमरः। २वने, ३निकुञ्जे पु० मेदि०। ४रोदने, हेमच०। ५विषमस्थाने, ६अनेकार्थसङ्कुले च न० शब्दार्थचि०। "अथान्धकारं गिरिगह्वरस्थम्" रघुः। ७गुहायां न०स्त्री स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। "गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेशः" रघुः। "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" कठो० अन्वष्टा०० धत्वम्। "काय्याय च गह्वरेष्ठाय च" यजु०१६।४।

गा गतौ सक० भ्वा० आ० अनिट्। गाते अगास्त जगे।

गा स्तुतौ सक०जन्मनि अक०जुहो०वैदिकोऽयं धातुः सार्वधातुके अभ्यासस्येत्त्वञ्च। जिगाति अगासीत्। जगौ। "सोमो जिगाति गातुवित्" ऋ० ३।६२।१३। "जरितः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः" ३।१२।२। "स्तेषु जयेषु प्रथमो जिगाति" १०।८।२। इङादेशस्य इणादेशस्य च गाते रूपं तत्तद्धातौ उक्तम्।

गाङ्ग पु० गङ्गाया अपत्यम् शिवा० अण्। गङ्गापुत्रे १भीष्मे २कार्त्तिकेये च गङ्गापुत्रशब्दे दृश्यम्। गङ्गाया इदम् अण्।३गङ्गासम्बन्धिनि जलादौ"गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनम्" काव्यप्र० "गाङ्गं जलं निर्मलम्" गङ्गास्तोत्रम्।"गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यतिः"प्रा०त०। ४मेघनिःसृते सुश्रुतोक्ते जलभेदे तल्लक्षणादि अम्बुशब्दे ३३पृ० उक्तम्। ५स्वर्णे "यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम्। तदुल्बं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत" भा० व० उक्तेस्तस्य तज्जातत्वात् तथात्वम्। अग्निरेतःशब्दे विस्तृतिः। ६स्वर्णनामनामके धूस्तुरे अमरः ७कशेरुणि शब्दार्थ०। ८नदीसम्बन्धिनि तटादौ त्रि०।

गाङ्गट पु० गाङ्गं नदीतटमटति अट–अच् शक०। (चिङ्गिडि) १मत्स्यभेदे शब्दरत्ना०। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे शब्दर०। [तलोपः। (चिङ्गिड़ि) मत्स्यभेदे शब्दर०।

गाङ्गटेय पु० गाङ्गे नदीतटे अटति अट–अच् पृषो० ।

गाङ्गायनि पु० गङ्गाया अपत्यम् तिका० फिञ् । १भीष्मे २कार्त्तिकेये च । प्रवरप्रवर्त्तके ३ऋषिभेदे च प्रव-राध्यायः ।

गाङ्गेय पु० गङ्गा+अपत्ये ढक् । १भीष्मे, २कार्त्तिकेये च । "यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् । तदुल्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत" इत्युक्तेः ३स्वर्णे, ४तन्नाम-नामके भुस्तूरे, ५कशेरुणि च शब्दार्थचि० । ६इक्षि-समतृणे पु० त्रिका० । ७भद्रमुस्तके राजनि० ।

गाङ्गेरुका स्त्री गाङ्गं जलमीरयति क्षिपति ईर–उ स्वार्थे क गौरा० ङीष् । नागबल्याम् अमरः गोरक्ष-तण्डुलायाम् शब्दार्थचि० ।

गाङ्गेष्ठी स्त्री गाङ्गे नदीतटे तिष्ठति स्था–क अम्ब० ष-त्वम् अलुक् स० गौरा० ङीष् । (नटा) कटशर्करा-लतायाम् हारा० ।

गाङ्ग्य त्रि० गाङ्गे गङ्गाकूले भवः यत् । गाङ्गसम्ब-न्धिनि । "उरः कक्षो न गाङ्ग्यः" ऋ०६।४५।३१ । "गा-ङ्ग्यः गाङ्गे कूले भवः" भा० ।

गाजर न० गज–मदे घञ् "न कादेः" पा० न कुत्वम् गाजं मदं राति रा–क । १टङ्कने २गर्ज्जरे (गाजोर) । मूलभेदे गर्ज्जरमित्यत्र भावप्र० पाठान्तरम् गर्ज शब्दे गुणाद्युक्तम् ।

गाडव पु० गडुराकारेणास्त्यस्य प्रज्ञा० अण् गडोर्भावो वा अण् । १गवेडुधान्ये त्रिका० २गडुभावे न० ।

गाडिक त्रि० गडिका+चतुरर्थ्यां सुतङ्ग० इञ् । गडिका-निर्वृत्तादौ ।

गाडुल्य न० गडुलस्य भावः ब्राह्म०ष्यञ् । गडुलभावे ।

गाढ़ न०गाह–क्त । १अतिशये दृढे । २तद्युते, ३अवगाढे, ४सेविते च त्रि० । "तपस्विगाढां तमसां प्रापेति" रघुः । "गाढ़कान्तदशनक्षतव्यथाम्" माघः । "सद्यःकण्ठ-च्युतभुजलताग्रन्थिगाढोपगूढे" मेघ० ।

गाढ़मुष्टि पु० गाढ़ो मुष्टिरत्र । खड्गे मेदि० ।

गाढ़ावटी स्त्री चतुरङ्गक्रीड़ाङ्गे क्रीड़ाभेदे "नौकैका वटिका-यस्य विद्यते खेलने यदि । गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति" ति०त० । [कारिभवादौ ।

गाणकार्य्य त्रि० गणकारौ भवः कुर्वादि० ण्य । गण-

गाणगारि पु०गणगारस्यापत्यम् इञ् । मुनिभेदे । "सर्वे समानगोत्रा स्युः गाणगारिः" विश्वाद०धृतवाक्यम् । "पुनर्होमञ्च गाणगारिः" आश्व०श्रौ० २।१७।१८ । स्त्रत्वे

गाणपत त्रि० गणपतेरिदम् अश्वपत्या० अण् यकोऽपवादः । १गणपतिसम्बन्धिनि । "सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवः क्रमात्" ति० त० ।

गाणपत्य त्रि० गणपतेर्भावः पत्यन्तात् यक् । गणपतिभावे "महादेवप्रसादेन गाणपत्यञ्च विन्दति" भा० व० ८२ अ० । "उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात्" तत्राध्याये ।

गाणिक त्रि० गणं वेत्त्यधीते वा उक्था०ठक् । १गणसूत्रादि पाठके २तद्वेत्तरि च । गणे गणपाठे साधुः कथा०ठक् । ३गणसूत्रकुशले त्रि० । [यञ् । वेश्यासमूहे हेम० ।

गाणिक्य न० गणिकानां समूहः गणिकाया यञ्" वार्त्ति०

गाणिन पुंस्त्री गणिनोऽपत्यादि "इन्यऽणपत्ये" पा० अपत्यार्थकेनो निषेधेऽपि गाथिविदथीत्यादिना इनो-नलोपः । १गणिनोऽपत्ये २तच्छात्रे च स्त्रियां ङीप् ।

गाण्डव्य पु० गण्डोरपत्यादि गर्गा० यञ् । गण्डोरपत्ये । यूनि यञन्तत्वात् फञ् । गाण्डव्यायन यूनि तदपत्ये लोहिता० स्त्रियां युवत्यामयुवत्याञ्च ष्फ षित्त्वात् ङीष् । गाण्डव्यायनी तदपत्यस्त्रीमात्रे ।

गाण्ड(ण्डी) स्त्री गण्डि–इनु "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्" पा० दीर्घनिर्द्देशात् नि० वृद्धिः । ग्रन्थौ । कृदिकारान्त-त्वात् वा ङीष् । तत्रार्थे । "एष गाण्डीमयश्चापः" भा० उ० ९७अ० ।

गाण्डि(ण्डी)व पुंन० गाण्डिरस्त्यस्य संज्ञायाम् व । १अर्जु-नस्य धनुषि । तच्च धनुर्ब्रह्मणा निर्माय सोमाय दत्तं सोमेन च वरुणाय, अग्निप्रार्थितेन च वरुणेनार्ज्जुनाय दत्तम् तत्कथा भा०आ०२२५अ० ।

"तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम् । चतुर्थं लोक-पालानां देवदेवं सनातनम् । सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते । तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपि-लक्षणम् । कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति । चक्रेण वासुदेवस्य तन्ममाद्य प्रदीयताम् । ददानीत्येव व-रुणः पावकं प्रत्यभाषत । तदद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्त्ति विवर्धनम् । सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च । सर्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् । एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् । चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्ण-मव्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः । प्रादा-च्चैव धनूरत्नमक्षय्यौ च महेषुधी" । "एतद्दिव्यं धनुः

मेष' ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा"। "एतद्दक्षिणदत्तन्तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत्। ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत्। त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च। सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम्। पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः" भा० वि०४३ अ०। २चतुर्मास्ते मेदि०। [अर्ज्जुने। "यत्र गाण्डीवधन्वा"मेघ०।

गाण्डीवधन्वन् पु० गाण्डीवं धनुरस्य अनङ् समा०। अ-

गाण्डीविन् पु० गाण्डीवमस्त्यस्य इनि। १अर्ज्जुने मध्यमपाण्डवे त्रिका०। "क्षतवान् योऽबुधः कोपाद्वरिगाण्डीविविग्रहम्" भा० आ०१४८अ०। २अर्ज्जुनवृक्षे राजनि०। [२गन्तव्ये च।

गातव्य त्रि०गै—गाने गा गतौ वा कर्म्मणि तव्य। १गेये

गातागतिक त्रि० गतागतेन निर्वृत्तम् अक्षद्यू० ठक्। गमागमनिष्पन्ने। [ठक्। गतानुगतनिष्पन्ने।

गातानुगतिक त्रि० गतानुगतेन निर्वृत्तम् अक्षद्यू०

गातु पु०गै—गाने गाङ्—गतौ गा—स्तुतौ वा कर्त्तृभावादौ तुन्। १कोकिले २भ्रमरे ३गन्धर्वे च मेदिनिः। ४रोषणे त्रि० मेदि०। ५गायने त्रि० उणादि०। ६गाने "गातुं कृणवन्नुषसो जनाय" ऋ०४।५१।२। "गातुं गानम्" भा०। ७गन्तव्ये मार्गादौ "उरुं नो गातुं कृणु सोममीढ्वः" ६।८५।४। "गातुं मनुषे च विन्दः" १०।१०४।८।"गातुं गन्तव्यमार्गम्"भा० ८उपाये "क्षयाय गातुं वनते" ५,६५।४। "गातुमुपायम्" भा०। गच्छत्यत्र गा—गतौ आधारे तुन्। ९पृथिव्यां निघ०। "नाकं स्रष्टुं सुषम्ज गातुमग्निम्" १।३१।१५। "गातुं पृथिवीम्" भा०। "गोभ्यो गातुं निरेतवे" ८।४४।१०। "गातुं भूमिम्"भा०। १०स्तवे। "यद्वतेब्रह्मणे गातुमैरत्"४।४।६। "गातुं स्तवम्" भा०। गातुमिच्छति क्यच् गातूयति। "ये त्वा पुरा गातूयन्तीव देवाः" १।१६८।५। गातुं वेत्ति विद—क्विप्। गातुविद् मार्गादिवेत्तरि। "सोमोजिगाति गातुविद्देवानाम्"१।६२।१२।

गातृ त्रि० गै— गाने तृच्। गायके। "गाता चतुर्णां वेदानां उद्गाता प्रथमर्त्विजाम्। स नारदोऽथ विप्रर्षिः" हरिवं५५ अ०।"तस्मात्त्वोद्गातैतस्य हि गाता"छा०उ०

गात्र शैथिल्ये अद० चु० आत्म० अक० सेट्। गात्रयते अजगात्रत। गात्रयाम्—बभूव आस चक्रे।

गात्र न० गै—ष्ट्रन् गातुरिदम् वा अण्। १अङ्गे देहे "सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री" कुमा० "दुःखदुःखेन गात्रम्" मेघ०। "स्पृशन् करेणानतपूर्वकायम्"—?

गात्रम्" मेघ०। "स्पृशन्करिगात्रमन्तिकात्"रघुः।२गात्रसम्बन्धिनि त्रि० "प्रभुर्गात्राणि पर्य्येषि" ता०ब्रा० ३हस्तिपृष्ठजङ्घादौ मेदि०। "आपस्कारान्नगात्रस्य भूमिम्" माघः। "लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य" मल्लि०।

गात्रगुप्त पु० कृष्णस्य महिषीषु लक्षणायामुत्पन्ने पुत्रभेदे "लक्षणायाः प्रजाः शृणु। गात्रवान् गात्रगुप्तश्च गात्रविन्दश्च वीर्य्यवान्। जज्ञिरे गात्रवत्याथ भगिन्यानुजया सह" हरिवं० १६२ अ०।

गात्रभङ्गा स्त्री भनज—घञ् गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः। १शूकशिम्ब्याम्। शब्दच०।६त०।२अभङ्गङ्के (गामोड़ा)पु०।

गात्रमार्जनी स्त्री गात्रं मृज्यते अनया मृज—करणे ल्युट् ङीप्। (गामछा) क्षुद्रपट्याम्।

गात्ररुह न०गात्रे रोहति रुह—क ७त०।१तनुरुहे लोमनि। "गात्ररुहेषु च हर्षः" भाग० २२।३ अ०।

गात्रवत् पु० १लक्षणागर्भजाते कृष्णपुत्रभेदे २तदनुजभगिन्यां स्त्री ङीप्। गात्रगुप्तशब्दे दृश्यम्। ३प्रशस्तगात्रे त्रि०। स्त्रियां ङीप्। [दृश्यम्।

गात्रविन्द पु० लक्षणागर्भजाते कृष्णपुत्रभेदे गात्रगुप्तशब्दे

गात्रसङ्कोचिन् पु०गात्रं सङ्कोचयति सम्+कुच—णिच्—णिनि ६त०। जाहकजन्तौ राजनि०। [खङ्गे हेमच०।

गात्रसम्प्लव पु०गात्रेण संप्लवते सम्+प्लु—अच् ३त०। प्लव-

गात्रानुलेपनी स्त्री गात्रमनुलिप्यतेऽनया लिप—करणे ल्युट्। अनुलेपनवर्त्तिकायाम् अमरः।

गात्रावरण न० गात्रमावृणोति आ+वृ—ल्यु। गात्रावरके वर्म्मणि "तूणांश्च पूर्णान् महतः शराणामासञ्ज गात्रावरणानि चैव" भा०द्रो० २अ०।

गात्रसम्मित त्रि० गात्रं सम्मितं सम्पूर्णं यस्य। सम्पूर्णगात्रे त्रिमासोर्द्ध्व गर्भस्थे प्राणिनि। "पादृतपन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते। पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम्" प्रा० त०छतवाक्यम्।

गाथ त्रि० गा—थन्। १स्तोत्रादौ। "गायद्गाथं सुतसोमो दुवस्यन्" ऋ० ११।१६७।६। "गाथं गातव्यं स्तोत्रम्" भा०। २श्लोके "पादे द्वादश विषमे मात्रास्त्वष्टादश द्वितीये हि। पञ्चदश चेत् तृतीये कथिता गाथा तथैवार्य्या"छन्दोम०उक्तलक्षणे ३मात्रावृत्तभेदे ४गानमात्रे च ५प्राकृतभाषायां मेदि०। गाथां करोति अण्। आनुलोम्यादावपि न ट। गाथाकार तत्कारके "गाथाश्चाप्युदाहरन्तीमां गाथां नित्यं क्षमावताम्"भा०व०२९अ०।

पितृगाथादयः। "इतिहासश्च पुराणञ्च गाथाश्च नाराशंसीश्च" अथ० १५।६।४। ६वाक्यमात्रे निघ०।

गाथक त्रि० गै—थकन्। गायके "कणद्भिरलिगाथकैः" भट्टिः।

गाथपति पु० ६त० ङ्यापोरिति ह्रस्व०। वाक्पतौ रुद्रे। "गाथपतिं ये धमति रुद्रम्" ऋ० १।४३।४।

गाथिन् त्रि० गाथा स्तोत्रादि अस्त्यस्य इनि। गाथायुक्ते गीयमानसामयुक्ते "इन्द्रामद्गाथिनः" १।७।१। तस्यापत्यमण् गाथिविदथीत्यादिना अपत्येऽपि न टिलोपः गाथिन तदपत्ये तच्छात्रे च। स्त्रियां ङीप्।

गादि पुंस्त्री गदस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। गदरूपयादवस्यापत्ये। [निर्वृत्ते।

गादित्य त्रि० गदितेन निर्वृत्तादि प्रगद्या० ञ्य। गदितेन

गाध प्रतिष्ठायां अक०ग्रन्थने लिप्सायाञ्च सक० भ्वा० आत्म० सेट्। गाधते अगाधिष्ट। जगाधे। ऋदित् चङि अह्रस्वः। अजगाधत्-त। गाधः। "अगाधत ततो व्योम "गाधितासे नभो भूयः" भट्टिः।

गाध पु० गाध—भावादौ घञ्। १स्थाने, २लिप्सायां, च कर्म्मणि घञ्। ३तलस्पर्शे हेमच०।४तद्वति त्रि०।"सरितः कुर्वती गाधाः" रघुः। "अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठाम्" ऋ०५।४७।७। "अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम्" भा०आ०२१अ०।

गाधि पु० गाध—इन्। चन्द्रवंश्ये कान्यकुब्जाधिपे, विश्वामित्रपितरि नृपभेदे। "कस्य चित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः। जज्ञे परमधर्म्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः स पिता मम काकुत्स्थ! गाधिः परमधार्मिकः" रामा० बा०१।३४अ०। रामं प्रति विश्वामित्रोक्तौ। "ऐलपुत्रानहं वक्ष्ये" इत्युपक्रमे "कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः"। कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्त्तिमांस्तथा" "कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः। लभेयमिति "तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्" "पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत। अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः। समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत्। पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः। स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्। पौरकुत्स्यऽभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत" हरिवं० २७अ०।

गाधिज पु०गाधेर्जायते जन—ड। विश्वामित्रे ब्रह्मर्षौ तत्कथा हरिवं० २७ अ०। "विश्वामित्रन्तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः। जनयामास पुत्रन्तु तपोविद्याशमात्मकम्। प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं सप्तर्षितां गतः। ऋचीकशब्दे १४१४पृ० तदुत्पत्तिकथा। गाधिसुतादयोऽप्यत्र "ततोऽभ्यगात् गाधिसुतः चितीन्द्रम्" भट्टिः। "प्रजापतिसुतादासीत् कुशो नाम महीपतिः। कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्म्मिकः। कुशनाभसुतोह्यासीत् गाधिरित्येव विश्रुतः" "गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः"रामा०बा०३१अ०।२विश्वरथादौ च।

गाधिन् पु०गाधिनामके नृपे।"शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम्"रामा०बा०१८अ०।

गाधिपुर न० ६त०। कान्यकुब्जे महोदयाख्ये पुरे हेमच०। कान्यकुब्जशब्दे १८८६ पृ० कुशनाभशब्दे च दृश्यम्। गाधिनगरादयोऽप्यत्र।

गाधेय पु० गाधेरपत्यम् द्व्यचः इत्यनुवृत्तौ "इतोऽनिञः" पा० ढक्। गाधिपुत्रे विश्वामित्रादौ। "विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथस्तथा। विश्वकृत् विश्वजिच्चैव तथा सत्यवती नृप!" हरिवं० २२ अ०। "गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तम्" भट्टिः। तस्य कन्यायां २सत्यवत्यामृचीकपत्न्याम् स्त्री ङीप्। "उवाच भार्य्या गाधेयी भर्त्तारं भार्गवर्षभम्" भा० आनु० ४अ०।

गान न०गै—भावे—ल्युट्। १गीतौ। गानं हि द्विविधं लौकिकं वैदिकञ्च। तत्र लौकिकगानस्य लक्षणादि गीतशब्दे वक्ष्यते वैदिकस्य लक्षणादि जै०६।२।२६ सूत्रभाष्यादौ उक्तं यथा

"अर्थैकत्वात् विकल्पः स्यात्" २६सू०। "सामवेदे सहस्रं गीत्युपायाः। आह, के इमे गीत्युपायाः नाम?"। उच्यते,—गीतिर्नाम क्रिया, सा आभ्यन्तरप्रयत्नजनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका, सा सामशब्दाभिलप्या, सा च नियतपरिमाणायामृचि गीयते, तत्सम्पादनार्थाः ऋक्षु अक्षरविकारो विश्लेषो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः सर्वे समधिगताः समाम्नायन्ते। तेषु संशयः,—किं समुच्चीयन्ते उत विकल्प्यन्ते?—इति। किं तावन्नः प्रतिभाति, सर्वेषां समाम्नानात् सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चीयेरन्निति एवं प्राप्ते ब्रूमः, "अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्" इति। एकार्था हि गीत्युपायाः,—गीतिः कथं निर्वर्त्त्येतेति प्रयुज्यन्ते, तत्रान्यतरेण गीतौ निर्वृत्तायां नेतरे प्रयोगमर्हन्ति। तस्माद्विकल्प इति"। तत्र स्वराः उत्क्रुष्टादयः षष्ठान्ताः सप्त सामविधानब्रा०१'१। उक्ताः

यथा "तद्योसौ क्रुष्टतमइव साम्नः स्वरस्तं देवा उपजीवन्ति येऽवरेषां प्रथमस्तं मनुष्यायो,द्वितीयस्तं गन्धर्वाप्सरसो, यस्तृतीयस्तं पशवो,यश्चतुर्थस्तं पितरो ये चाण्डेषु शेरते,यः पञ्चमस्तमसुररक्षांसि,योऽन्त्यस्तमोषधयोवनस्पतयोयच्चान्यज्जगत्, तस्मादाहुः सामैवान्नमिति साम ह्येषामुपजीवनं प्रायच्छत् । उपजीवनीयो भवति यएवं वेद तस्य ह वा एतस्य साम्न स्वगेवास्तीति स्वरोमांसानि स्तोभा लोमानि । योह वै साम्नः स्वं यः सुवर्णं वेद स्वं च ह वै साम्नः सुवर्णं च भवति स्वरो वाव साम्नः स्वं तदेव सुवर्णम्" ।

छान्दोग्ये च "का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच" "स्वर इति स्वरात्मकत्वात् साम्नः, यो यदात्मकः स तद्गतिस्तदाश्रयश्च भवतीति मृदाश्रय इव घटादि" भा० । सामसंहिताभाष्येऽपि तथैवोक्तं यथा

"साम-शब्द-वाच्यस्य गानस्य स्वरूपन्त्वगक्षरेषु क्रुष्टादिभिः सप्तभिः स्वरैः,अक्षरविकारादिभिश्च निष्पाद्यते । क्रुष्टः प्रथमः द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः पञ्चमः षष्ठश्च इत्येते सप्त स्वराः ते चावान्तरभेदैर्बहुधा भिन्नाः । स्वरस्य साम-निष्पादकत्वं छान्दोग्योपनिषदः प्रथमे प्रपाठके प्रश्नोत्तराभ्यामामनन्ति" ।

तत्राक्षरविकारविषये पूर्वोत्तरपक्षौ जै० ६।२।२२। सूत्रादिभाष्ययोर्दर्शितौ यथा

"सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात्" सू०२२। "इदमाम्नायते,—'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथन्तरं गायति, विराट्सु वामदेव्यम्" इति । तत्र सन्देहः,—किमुत्तरावर्णवशेन गातव्यं, किं योनिवर्णवशेन ? । कथमुत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ? कथं वा योनिवर्णवशेन ? इति । उच्यते, किञ्चिदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः,—यदा तावत् इडन्तालव्यमाई भवति इति योनौ यस्मिन् भागे आईभावः क्रियते, ततो योनिवर्णवशेन गीतं भवति, अथ भागान्तरे इडन्तालव्यं दृष्ट्वा आईभावः क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति । किं पुनरत्र कर्त्तव्यम् ?—योनिवर्णवशेनेति । कथम् ? । यावति भागे पुएकारस्य योनौ ईभावः कृतस्तं विचारयामः,—किं तत्र कृतमिति ?—एकारो नोच्चारितः, ईकाराकारौ आगमिताविति. एवञ्चेदुत्तरास्वपि तावत्येव भागे यो वर्णः, स न उच्चारयितव्यः, ईकाराकारौ आगमयितव्यौ इति । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीतं भवति । तस्माद्योनिवर्णवशेन गातव्यमिति । अपि चैवं गीतिर्न नङ्क्ष्यति,इतरथा क्वचित् प्रणश्येत् यत्र महती गीतिः अल्पेषु अक्षरेषु गीयते, तत्र व्यक्तं प्रणश्यति यदुत्तराक्षरवशेन क्रियते, तस्माद्योन्यक्षरवशेन कर्त्तमिति । अपिच क्वचित् क्रम उपरुध्यते यत्रक्रमे आईभावभागवर्णः, आर्षश्च क्वचिदुपरुध्यते, यत्र प्राकृत आगमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्यायकाले गानेन च कर्मकाले गानमविरुद्धं कर्त्तव्यं, तस्मात् योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यमिति "सामप्रदेशे विकारः" आईभावादिः, "तदपेक्षः" योन्यपेक्षः, एतत् शास्त्रेण कृतः,—'यद्योन्यां तदुत्तरयोः' इति, यावति सामभागे योनौ आईभावः कृतः, तावत्येवोत्तरासु कर्त्तव्यः" भा० । "वर्णे तु बादरिर्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात्"२३सू० । "उत्तरावर्णवशेन कर्त्तव्यं बादरिर्मन्यते स्म, न योनिभागवशेन । कुतः ? । योऽसौ प्रकृतौ आईभावः कृतः, नासौ आगमः, न च तत्र एकारलोपः, किन्तर्हि ? एकारो नाम आवर्णम् ईवर्णञ्च आवर्णं संहतम्, ईवर्णं विहतम्, उभे अपि च दीर्घे, ताभ्यामसाधुभ्यां सन्ध्यक्षरं साधु जन्यते । तत्र प्रकृतौ आकारेकारौ विश्लेषितौ, नापूर्वावागमितौ, गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षं तद्यत्, तावति भागेऽन्यो वर्णो भवति, न सन्ध्यक्षरं, तत्र संश्लेषाभावे विश्लेषो न शक्यः कर्त्तुम्, अन्यस्मिन् भागे यत्र सन्ध्यक्षरं भवति, तत्र तद्वशाद्विश्लेषः क्रियते एवं, यद्योन्यान्तदुत्तरयोः कृतं भवति, योन्यां हि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः, इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः, इतरथा व्यतिरिक्तं कल्पितं स्यात् अथ यदुक्तं,—गीतिः प्रनङ्क्ष्यतीति, न प्रनङ्क्ष्यतीति, विनाशं कृत्वा अनक्षरं गायिष्यते । संश्लेषभावाच्चाशक्यो विश्लेषः, आर्षक्रमौ नोपरोत्स्येते" भा० ।

स्तोभविषये च तथैव तौ पक्षौ तत्रैव६।२।२४।२६सूत्रादौ दर्शितौ यथा

"स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिस्त्वत्"२४सू० । "कवतीषु रथन्तरं गायति, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति' इति । तत्रोत्तरावर्णवशेन गातव्यमित्येतत् समधिगतम् । अथेदानीम् इह संदिह्यते,—किं स्तोभाः प्रदिश्यन्ते न वा ? इति । किं प्राप्तम् ?—न प्रदिश्यन्ते इति । कुतः । गीतिर्हि

साम, न स्तोभाः, या गीतिः, सा प्रदिश्यते, "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" इति गायतिशब्दसम्बन्धात्। अपि च ऋक्शब्दार्थैरसंबध्यमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात्, तस्मादपि न प्रदिश्येत। अपिच क्वचिद्भवति वचनम्,— "ऐन्द्राग्नमवस्थयसाम गायति" इति, तत्रानुपत्तिर्भवेत् गीतकर्मा ह्यैन्द्रो वाक्यशेषेभ्योऽवगम्यते। तस्य "तपति" इत्यनेन सम्बन्धो न स्यात्। तस्मात् स्तोभस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः, यथा ऋगक्षराणामगीतित्वात् निवृत्तिरेवं स्तोभाक्षराणामपीति" भा०। "सर्व्वातिदेशस्तु सामान्याल्लोकवद्विकारः स्यात्"२५सू०। "नैतदस्ति,-स्तोभानां निवृत्तिरिति, सर्वातिदेशो हि भवति, ऋक्—स्तोभ-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टायाः गीतेः सामशब्दो वाचकः। कथमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवर्त्तेरन्, तत्कृतो विशेषो नोपसंहितः स्यात् तत्र शब्दो बाध्येत! तस्मात् स्तोभाः प्रदिश्येरन्। यत्तूक्तम्,- ऋक्शब्दार्थैः असम्बध्यमानाः स्तोभा अनर्थका भवेयुः, अत्र ब्रूमः,—"लोकवत्" न अनर्थका भविष्यन्ति। तद्यथा, लोके गायनैरङ्गव्यञ्जकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते, तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थसम्बन्धाय उच्चार्य्यन्ते, सुखं ह्यक्षरैः गीतिकालः परिच्छिद्यते, तद्वदिहापि कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तिष्यन्तीति" भा०। "अन्वयतश्चापि दर्शयति"२६सू०।"अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, यत्राधिकानि पदानि निवर्त्तन्ते, "स्तोभा गेष्णाश्चानुयन्ति" इति, "स्तोभाः" स्तोभा एव "गेष्णाः" स्वराः। तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते" भा०। "निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात्"२७सू०।"वाशब्दात्पक्षो विनिवर्त्त्यते। 'निवृत्तिः' 'अग्निष्टपति' इत्येवञ्जातीयकाः, गीतकर्मा ह्यैन्द्री वाक्यशेषे उपलभ्यते,न तेनैवंजातीयकाः स्तोभाः सम्बध्येरन्निति। अन्वयात्सम्बध्यन्ते लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम्" भा०। "अन्वयो वार्थवादः स्यात्" २८सू०। "अन्वीयुर्वा एवञ्जातीयकाः स्तोभाः, नहि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्षमुपलभामहे, यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः" भा०।"अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात्" २९सू०। "अथ कः स्तोभो नाम, ? तस्य लक्षणं कर्त्तव्यम्, उच्यते,—य ऋगक्षरेभ्योऽधिको न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम, दृश्यते हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन सभायां परं प्रलपता बहुस्तोभं कथितमिति, यदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवंवक्तारो भवन्ति। लक्षण प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति। किमर्थमुभयं सूत्रितं ? नन्वन्यतरत् पर्य्याप्तम् अधिकमिति वा' इति। नेत्याह,— भवति हि किञ्चित् अधिकं न सवर्णं,—यथा अभ्यास,- "तोयाई, तोयाई" इति, तथा किञ्चित् विवर्णं,नाधिकं,- यथा विकारः,—"ओग्नाइ" इति। तस्मादुभयं सूत्रयितव्यमिति" भा०।

विवृतञ्चैतत् सामसंहिताभाष्ये यथा

"समुच्चेया विकल्प्या वा विभिन्ना गीति-हेतवः। आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थैकत्वाद् विकल्पनम्। छान्दोग्ये तवलकारादि-शाखा-भेदेषु विलक्षणा गीति-हेतवोऽक्षर-विकारादय आम्नायन्ते, ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चेतव्याः, कुतः ? प्रयोगवचने सर्वेषां परिगृहीतत्वात्— मैवम्, एकैक-शाखोक्तैरेवाक्षर-विकारादिभिरध्ययन-कालएव गीति-स्वरूपनिष्पत्तेस्तन्निष्पत्ति-लक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्, प्रयोग-वचन-परिगृहीता अपि व्रीहि-यव-वद् बृहद्रथन्तरवच्च विकल्प्यन्ते" इति। गीतिहेतुषु स्तोभस्यात्यन्तमप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणं तस्मिन्नेव पादे एकादशाधिकरणे चिन्तितम्—"स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता। आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत्। न तावद् विवर्णत्वं लक्षणम्, वर्णविकारस्य विपरीत-वर्णत्वेन स्तोभत्व-प्रसङ्गात्, "अग्न-आयाहि" (छ,१प्र,१द,१) इत्यस्यामृचि अकारस्य स्थान ओकारं कृत्वा गायन्ति "ओग्नाइ" इति (गे०प्र१सा१)। अधिको वर्णः स्तोभ इत्युक्ते सति, अभ्यासेऽतिव्याप्तिः, "पिबासोममिन्द्रमन्दतुत्वा"इत्येतस्यामृचि दतुत्वेत्यक्षर-त्रयं गानकाले त्रिरभ्यस्तम्। अतोविकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्तिलक्षणम्-इति चेद्—मैवम्, अधिकत्वे सत्यृग्विलक्षण-वर्णः स्तोभः" इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात्, लोकेऽपि सभायां विप्रलम्भकेनोच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं काल-क्षेप-मात्र-हेतुं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते, तस्मादस्ति लक्षणम्" इति। अक्षर-विकार-स्तोभादिवत् वर्ण-लोपोऽपि क्वचिद् गीति-हेतुर्भवति, तल्लोपविषयश्च विचारो नवमाध्याये प्रथमपादस्याष्टादशाधिकरणेऽभिहितः—१० "इरा गिरा विकल्पः स्यादुतैवाविशेषतः। आद्यमैरं बाध-पूर्वमिरायाविहितत्वतः। ज्योतिष्टोमे श्रूयते "यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत"-इति।

'यज्ञायज्ञा'-इत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्, तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते 'यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे'-इति। तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति 'गायिरा गिरा'-इति, ब्राह्मणे तु गकार-लोप-पूर्वक-माकार-यकारादिकगानं विधीयते 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्'-इति, गिरा-शब्दे गकार-लोपात् इराशब्दो भवति, इरायाः सम्बन्धि गानम् ऐरम्, तादृशं कृत्वा प्रयोगकाले तद्गानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र योनिगान-ब्राह्मणयोः समान-बलत्वेन विशेषाभावात् विकल्पेन प्रयोक्तव्यम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—"न गिरा गिरेति ब्रूयाद्, यद् गिरा गिरेति ब्रूयाद् आत्मानमेव तदुद्गाता गिरेत्" इति गकार-सहित-गाने बाधकश्रुत्या गकार-रहित-मिरा-पदं गेयत्वेन विधीयते, तत्पदादेरिकारस्य गानार्थमाकारोयकारइकारस्येति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते, ततः 'आयिरा'-इत्येव गातव्यम्" इति। तत्रैवोपरितनाधिकरणे कश्चिद् विशेषश्चिन्तितः—११"इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा गीत्यनुक्तितः। न गेयं गीयमानस्य स्थाने पातात् प्रगीयते। ब्राह्मणेन विहित-इराशब्दो न गातव्यः, कुतः? ऐरमिति शब्देन गीतेरनुक्तत्वात्, पाणिनीयेन 'विमुक्तादिभ्योऽण्' [५,२,६१] इति सूत्रेणेराशब्दादण्-प्रत्ययो मत्वर्थीयो विहितः, तथासतीरापदोपेतं कृत्वेत्येतावानेवार्थो भवति, यदि प्रगीतेरापद-सम्बन्धः तद्धितेन विवक्ष्येत, तदानीमाकारो यकारइकारोरेफआकारश्चैतैः पञ्चभिवर्णैर्निष्पन्न-मायिरा-रूपं गीयमानैरा-शब्द-प्रातिपादिकं भवति, तादृशात् प्रातिपदिकात् पाणिनीयेन 'वृद्धाच्छः [४,२,११४]'-इति सूत्रेण छप्रत्ययान्तरे सति, आयिरीयं कृत्वेति ब्राह्मणपाठो भवेत्, तस्मान्न गेयम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—गीयमानस्य गिरा-पदस्य स्थाने इरापदं विधीयते-इतिपदमात्रस्य बाधः, गानन्तु न बाध्यते, किञ्च विमुक्तादिसूत्रेणाण्-प्रत्ययेऽपि, पूर्वस्मात् 'मतौ छः सूक्त-साम्नोः [५,२,५९]-इति सूत्रात् सामानुवृत्तेरैरं सामेत्यर्थो भवति, सामत्वं च गीति साध्यम्, यदा तु 'तस्य विकारः [४,३,१३४]'-इत्यर्थे अण्प्रत्ययः, तदानीमिरायाविकार इति विग्रहेयथोक्तं गानं लभ्यते, तस्माद् गातव्यम्" इति। तत्रैव ऋगक्षराणां संस्कारकत्वं गानात्मकसाम्नो व्यवस्थाप्योक्तं यथा

यथोक्तमृगक्षराणां संस्कारकं गीत्यात्मकं यत् साम तदेतदेकैकं छन्दोगा एकैकस्यामृचि 'वेदसाम-नामके ग्रन्थेऽधीयन्त, ऊहनामके तु ग्रन्थे एकेकं साम तृचेऽधीयते सोऽयमूहग्रन्थः तस्मिन्नेव पादे प्रथमाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचारितः—"ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवाग्रिमः। वेदसाम-समानत्वाद् विधि-सार्थ-त्वतोऽन्तिमः। यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे तृचे सामैकैकं गायन्ति सोऽयमूहग्रन्थोनित्यो न तु पुरुषेण निर्मितः, कुतः? अनध्यायवर्जनेन कर्त्तुरस्मरणेनाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदसाम-नामक-योनि-ग्रन्थ-सदृशत्वात्, इति चेत्—मैवम्, अपौरुषेयत्वे विधि-वैयर्थ्य-प्रसङ्गात्—'यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति'-इति विधीयते। अयमर्थः—अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपन्ने वेदसाम-नामके ग्रन्थे 'कया नश्चित्र आ भुवत्' इत्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्-वामदेव्य-नामकं सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोर्ऋचोः 'कस्त्वासत्योमदानाम्' "अभी षु णः सखीनाम्" इत्येतयोः द्वितीयतृतीययोर्गातव्यम्-इत्ययं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्, "वेदसाम-वदध्ययनादेव तत् प्रसिद्धेः। उपरितनऋग्द्वये सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य तदाधारभूतानां तिसृणामृचां च वेदत्वादनध्याये वर्जनीयाः, कर्त्तुरस्मरणं जीर्णकूपारामादिष्विव चिरकाल-व्यवधानादुपपन्नम्, अ-स्मरण-मूलिकैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः यथावद्धृ चानामध्यापकामहाव्रत-प्रयोग-प्रतिपादकमाश्वलायन-निर्मितं कल्पसूत्रमारण्येऽधीयमानाः पञ्चमारण्यक मिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति तद्वत्। न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवाद-राहित्येन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च। तस्मात् पञ्चमारण्यकवदूहः पौरुषेयः, पौरुषेयस्य च न्यायमूलत्वात् यत्र वक्ष्यमाणन्याय-विरोध-स्तदप्रमाणम्"।

अत्रेदं दिङ्मात्रमुदाह्रियते। "अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये। निहोता सत्सि बर्हिषि" सा० प्रथमा ऋक्। तस्या अक्षरविकारादिभिरेवं गानम्। यथा "ओग्नाइ आयाहीर वोइ(यि) तोया इ तोयाइ टणानो ह, व्यदा तोयाइ तोयाइ नाइ हो तारा इसाइ वा औ हो वा होषि"। तत्र अग्न इत्यत्र आद्यस्य वर्णविकारे अइत्यस्य स्थाने ओरूपो विकारः। एवं ए इत्येकारस्थाने आइ इति विश्लेषणम्। आयाहि

इत्यत्र दीर्घता इति वर्णविकारः। वी इत्यत्र वीइ (यि) विश्लेषणम्। त इत्यस्य तो इति विकारः। गे इत्यत्र एकारस्य आइ, इति विश्लेषे ताइ इति। तोयाइ तोयाइ इत्यभ्यासः। म्टषानोह्, इति ह्वयदातय इत्यस्यैकदेशे विरामः। व्यदातवे इत्यत्र त इत्यत्र अकारस्य ओ इति विकारे ये इत्यत्र आइ इति विश्लेषे च तोयाइ इति तस्य चाभ्यासः। नि इत्यत्र नायि इति वर्णविकारः। हो इत्यत्र विरामः। ता इति यथास्थितम् सत्सीत्यस्य स इत्यत्र विरामः दीर्घश्चाक्षरागमः वर्णविकारः। त्सि इत्यस्य स्थाने तुषाय इति तल्लोप-विकारौ। वर्हिषि इत्यस्य व इत्यत्र विरामो दीर्घश्च। औहो वा इति स्तोभः स्वगक्षराधिकत्वात्। र्हिषि इत्यत्र दीर्घरलोपौ अक्षरविकारश्च। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। एवंरूपेण अक्षरविकारादि तु नारदशिक्षाद्यनुसारेणो ज्ञेयम्। सामभेदाश्च रथन्तरादयः गानविशेषा एव यथाह सामसं० भाष्ये

"यदुक्तं "गीतिषु सामाख्येति" जैंसू०तदेव विशदीकर्त्तुं सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे रथन्तरशब्दो निरूपितः- "अतिदेशं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम्। गायतीत्यृग् गानयुक्ता शब्दार्थोगानमेव वा। इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभित्वेत्यृक् प्रसिद्धितः। लाघवादतिदेशस्य योग्यत्वाद्गानिमोभवेत्। इदमाम्नायते—"कवतीषु रथन्तरं गायति"-इति,"कया नश्चित्र आभुवदित्याद्यास्तिस्र-ऋचः कवत्यः, तासु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् तस्मादिदं रथन्तरं साम तास्वतिदिश्यते, तत्रातिदेशस्य स्वरूपं निश्चेतुं रथन्तर-शब्दार्थश्चिन्त्यते। गानविशेषयुक्ता "अभि त्वा शूर नोनुम" इतीयमृग् रथन्तरमित्युच्यते, कुतः? अध्येतृ-प्रसिद्धिः रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ताः अध्येतारः स्वर-स्तोभविशेषयुक्ताम् अभित्वेत्यृचं पठन्ति, न तु स्वरस्तोभमात्रम् तस्मात् गान-विशिष्टायाऋचोरथन्तर-शब्दार्थत्वमिति प्राप्ते, ब्रूमः स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपस्यगक्षर-व्यतिरिक्तं यद् गानं तदेव रथन्तरशब्दार्थः, कुतः? लाघवात्, किञ्च कवतीष्वृक्षु गानमतिदेष्टुं योग्यम्। नत्वृचस्तद्योग्यतास्ति, कयानोऽभित्वेत्यनयोर्ऋचोर्युगपदाधाराधेयभावेन पठितुमशक्यत्वात्, तस्माद् गानविशेषएव रथन्तरशब्दार्थः इति। पुनरपि नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गानमात्-वाचित्वं स्थापितम्—"सामोक्ति-र्बृहदाद्युक्तौ गीतायामृचि केवले। गाने वा गानएवेति स्थाप्यते सप्तमोदितम्। सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो बृहद्रथन्तरादि-शब्दाश्च गानमात्रे वर्त्तन्ते, न तु गान-विशिष्टायामृचि-इत्ययं नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः"। वेदगानग्रन्थे ऊहगानग्रन्थे चास्य विस्तरः। तद्भेदाश्च सामशब्दे वक्ष्यन्ते।

गा—गतौ ल्युट्। २गमने। गा स्तुतौ ल्युट्। ३स्तवने।

गानिन् त्रि० गानमस्त्यस्य इनि। १गतियुक्ते। २गीतियुक्ते ३स्तुतियुक्ते च स्त्रियां ङीप्। ४वचायाम् स्त्री शब्दच०।

गान्तु त्रि० गम—तुन् वृद्धिश्च। १गन्तरि २पथिके उज्ज्वल० ३गाथके संक्षिप्तसा० वस्तुतः तत्रापि पथिक इत्येव पाठः लिपिकरप्रमादात् गाथक इति।

गान्त्री स्त्री गन्त्र्येव गन्त्री+स्वार्थे अण् ङीप्। वृषवाह्ये शकटे रायमुकुटः। "भ्रसुजिगमिनमीत्यादिना" सूत्रेण ष्ट्रन् वृद्धिश्च गान्त्रं शकटमित्युज्ज्वलदत्तोक्तेः क्लीवत्वमपि। [नदीभवे।

गान्दिक त्रि० गन्दिकायां भवः शिण्ड्या० अण्। गन्दिका-

गान्दिनी स्त्री काशिराजदुहितरि श्वफल्कभार्य्यायामक्रूरादि मातरि त्रिका० तस्या नामनिरुक्तिः हरिवं०३५अ० उक्ता यथा "श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत। गान्दिनी नाम सा गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः। सा मातुरुदरस्था तु बहून् वर्षगणान् किल। निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताऽब्रवीत्। जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थमिह तिष्ठसि। प्रोवाच चैनं गर्भस्था कन्या गाश्च दिने दिने। यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह। तथेत्युक्ता च तां चास्याः पिता काममपूरयत्। दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः। अक्रूरः सुषुवे तस्यां श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः। उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मृदरश्चारिमेजयः। अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्दनः। धर्मभृग् यतिधर्मा च गृध्रभोजान्धकस्तथा। आवाह प्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना"। गान्धिनीति त्रिका० पाठान्तरम्। दर्शितनिरुक्तेर्दकारयुक्तैव युक्ता। गां भूमिं दायति शोधयति दै—णिनि पृषो०। २गङ्गायां त्रिका०।

गान्दि(न्धि)नीसुत पु० ६त०। १भीष्मे २कार्त्तिकेये त्रिका० ३अक्रूरादौ च। गान्दिनीशब्दे तन्मूलं

इश्यम्। "रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम्" माघः। "गान्दि(न्धि)न्यास्तु श्वफल्कतः। अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः" भाग० "आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुरिर्गिरः। धर्म्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोऽपेक्षोऽरिमर्दनः। शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादशः। तेषां स्वसा सुचार्व्वाख्या" भाग० ६।२४।६। अत्र अक्रूरप्रमुखा इत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुब्रीहिणा अक्रूरं त्यक्त्वा द्वादश तेन सह त्रयोदशेत्यर्थः। तत्सुतायां ४चार्व्वां स्त्री। गान्दिनी शब्दोक्ते हरिवं० वाक्ये तत्पुत्राणां नामान्तरमुक्तं तच्च कल्पभेदादविरुद्धम्।

गान्दी स्त्री अक्रूरमातरि गान्दिन्याम्। "श्यमन्तककृते प्राज्ञो गान्दीपुत्रो महायशाः" हरिवं ४०अ०।

गान्धपिङ्गलेय पुंस्त्री गन्धपिङ्गलाया अपत्यम् शुभ्रा० ढक्। गन्धपिङ्गलायाः अपत्ये स्त्रियां ङीप्।

गान्धर्व त्रि० गन्धर्वस्येदम् अण्। १गन्धर्वसम्बन्धिनि गान्धर्वलोकः। "इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च। गान्धर्वः स तु विज्ञेयः" इत्युक्ते २विवाहभेदे, गान्धर्वविवाहेऽधिकारिभेदादि नि० सि० उक्तं यथा।

"मनुः "षड़ानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान्। विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान्"। चतुरः आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्, तान् राक्षसवर्ज्यान् वैश्यशूद्रयोः। स एव "आसुरं वैश्यशूद्रयोः" हेमाद्रौ पैठीनसिः "राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य" प्रचेताः "पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानाञ्च" मनुः "राक्षसस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः" क्षत्रियादेः संकटे पैशाचमाह माधवीये वत्सः "सर्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या। चौर्य्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता" गान्धर्वादिविवाहेष्वप्युदकपूर्वकं दानमाह तत्रैव यमः "नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते। पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे" पराशरमाधवीये देवलोऽपि "गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः। कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः" त्रैवर्णोक्तेः गान्धर्वादौ विप्रवर्जमधिकार उक्तः। तत्रैव परिशिष्टे "गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसश्च यः। पूर्वं परिग्रहस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते" अतो होमादावकृते भार्य्यात्वाभावाद्वरान्तराय देया तथा च तत्रैव वसिष्ठबौधायनौ "बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता। अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सेति" अत्र मन्त्रसंस्काराभावेऽन्यस्मै दानस्य सर्वविवाहेषु साम्याद्बलादपहारे राक्षसपैशाचयोर्विशेषवचनं व्यर्थम्। तेन तयोर्यदि न संस्कृता संस्कृता वेत्याहृत्तत्र कन्यानुमत्यभावेऽन्यस्मै देयेति व्याख्येयम्" "द्वयोः सकामयोर्मातापितृरहितो योगो गान्धर्वः" विष्णुः। ३भारतवर्षीयोपद्वीपभेदे "भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय। इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान्। नागद्वीपस्तथा सौम्यो गा(ग)न्धर्वस्त्वथ वारुणः। अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः" पुराणस० विष्णुपु०। तस्य द्वीपस्य गन्धर्वप्रधानत्वात् गा(ग)न्धर्वसंज्ञा। ४सामवेदस्योपवेदे उपवेदशब्दे १२२०पृ० विवृतिः। "पदस्थस्वरसंघातस्तालेन सङ्गतस्तथा। प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते" इत्युक्ते ५सङ्गीतभेदे, न० हेमच०। गान्धर्वचित्तता च सुश्रुते वातप्रकृतिनिमित्ततयोक्ता। सप्तप्रकृतयो भवन्तीत्युपक्रमे "वातप्रकृतिलक्षणोक्तौ "तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्वचित्तः स्फुटितचरणः" इत्यादि। गान्धर्वशाला सङ्गीतशालायाम् गान्धर्वविद्या सङ्गीतविद्यायाम्। गान्धर्वविद् सङ्गीतवेत्तरि। गन्धर्वो देवताऽस्य अण्। ६तद्देवताकेऽस्त्रे। "गान्धर्वमादत्स्व सखे! ममास्त्रम्" रघुः। स्वार्थे अण्। ६अश्वे अमरः। "नानाविधाविष्कृतसामजस्वरः सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः। गान्धर्वभूमिष्ठतया समानतां स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः" माघः। सामवेदपक्षे गानम् बलपक्षे अश्वः। गान्धर्वं गानं प्रियत्वेनास्त्यस्याः प्रज्ञा०अण् ङीप्। ७दुर्गायाम् स्त्री "ह्रीं श्रीं गार्गीञ्च गान्धर्वीं योगिनीं योगदां सदा" हरिवं १७८ अ०दुर्गास्तुतौ। इवाचि स्त्री निघण्टुः। "अग्निर्गान्धर्वीं पथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृत" ऋ० १०।८०।६।

गान्धर्विक त्रि० गान्धर्वे कुशलः ठक्। सङ्गीतकुशले। "याम्ये माषकुलत्थाभोज्यं गान्धर्विकै र्योगः" वृ० सं० ६६अ०। काकशकुने उक्तम्।

गान्धार पु० गन्ध एव स्वार्थे अण् तमृच्छति ऋ—अण् उप०स०। १सिन्दूरे २देशभेदे च (कान्दार) मेदि० स च देशः वृ०स० कूर्मविभागे१५अ० उत्तरस्यामुक्तः "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "गान्धारयशोवतहेमतालराज-

न्यखचराश्च"गन्धारोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा० अण् । पिता-
दिक्रमेण ३गान्धारदेशवासिनि । ४तन्नृपे च बहुषु तस्य
लुक् । गन्धाराः तद्वासिषु तन्नृपेषु च ब०व० । "क्रमेण
व्यचरत् स्फीतस्ततः पञ्चनदं ययौ" "तस्मादपि च कौरव्य !
गन्धारविषयं ययौ" "ततो गन्धारराजेन युद्धमासीत्
किरीटिनः" भा० आनु० ८३ अ० । "शकुनेस्तनयो
वीरो गन्धाराणां महारथः । निरुध्यमानस्तैश्चापि
गन्धारैः पाण्डुनन्दनः" । "बध्यमानेषु तेष्वाजौ ग-
गन्धारेषु समन्ततः" ८४ अ० । गन्धारे भवः तस्य
राजा वा कच्छा०अण् । ५गन्धारदेशभवे मनुष्यतत्स्थभिन्ने
मनुष्यतत्स्थयोस्तु वुञ् । गान्धारक गान्धारदेशस्थे
मनुष्ये तदीयहसितादौ च । "शकुनिस्तु सहानी-
को माद्रीपुत्रमवारयत् । गान्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्त्यसि
पाणिभिः" भा० द्रो० ९५ अ० । "वायुः समुद्गतो
नाभे कण्ठशीर्षसमाहतः । नानागन्धवहः पुण्यो गा-
न्धारस्तेन हेतुना" भरतोक्ते "नाभेः समुद्गतो वायु-
र्गन्धश्रोत्रे च चालयन् । सशब्दस्तेन निर्याति गा-
न्धारस्तेन कथ्यते" संगी० दा० उक्ते च तन्त्रीकण्ठो-
त्थितसप्तस्वरान्तर्गते ५तृतीयस्वरे । "अजाविकं च गान्धा-
रम्" इत्युक्तेः तस्याजाविकस्वरतुल्यता । "चतस्रः
पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः । ऋषभे धैवते
तिस्रो द्वे गान्धारनिषादयोः" संगी० दा० । ७गन्धरसे
न० त्रिका० । गान्धारेरपत्यम् "साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च"
पा० अण् । ८गान्धारेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

गान्धारि पु० गन्धेन गान्धं सौरभमृच्छति ऋ—इन् ।
१गान्धारदेशे गान्धारस्य तद्देशनृपस्यापत्यम् इञ् ।
२तद्देशनृपापत्ये । "गान्धारिभिरसंभ्रान्तैः पार्वती-
यैश्च दुर्जयैः" भा० कर्ण० ४६ अ० । "अलं द्यूतेन
गान्धारे ! विदुरो न प्रशंसति" भा० स० ४९ अ० ।
गान्धारिः शकुनिः सुबलनृपपुत्रः । "अनुज्ञातस्तु गा-
न्धारिः कर्णेन सहितस्तदा भा० व० २३८ ।

गान्धारी स्त्री गान्धारस्यापत्यम् स्त्री इञ् ततो ङीप् ।
गान्धारदेशनृपकन्यायाम् १सा च अजमीढभार्याभेदः यथाह
भा० आ० ९५ अ० । "अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं
बभूव कैकय्यां गान्धार्यां विशालायामृक्षायां चेति" ।
धृतराष्ट्रभार्या सुबलात्मजा दुर्योधनादिमाता च यथाह
भा० आ० ११० अ० । "अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गा-
न्धारीं सुबलात्मजाम् । आराध्य वरदं देवं भग-
नेत्रहरं हरम् । गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं
शुभा । इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
ततो गन्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ! । अचक्षुरिति
तत्रासीत् सुबलस्य विचारणा । कुलं ख्यातिञ्च वृत्तञ्च
बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः । ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं
धर्मचारिणीम् । गान्धारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ! ।
ततः सा पटमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा । बबन्ध
नेत्रे स्वे राजन् ! पतिव्रतपरायणा । नाभ्यसूयां पति-
महमित्येवं कृतनिश्चया । ततो गान्धारराजस्य पुत्रः
शकुनिरभ्यगात्" । "इड़ापृष्ठे तु गान्धारी मयूरगलस-
न्निभा । सव्यपादादिनेत्रान्तव्यापिनी परिकीर्त्तिता"
तन्त्रोक्तलक्षणे २नाड़ीभेदे । ४जिनानां शासनदेवता-
भेदे हेमच० । ५यवासे राजनि० । ६दुरालभायां भावप्र० ।
७पार्वतीसहचरीभेदे "गौरी विद्याऽथ गान्धारी
केशिनी मित्रसाह्वया" भा० व० २३०अ० ।

गान्धारीतनय पु० ६त० । १दुर्योधनादौ तद्भगिन्यां २दुःश-
लायां स्त्री । तस्यां तदुत्पत्तिकथा
"क्षुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम् । तोषया-
मास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ । सा वव्रे सदृशं
भर्त्तुः पुत्राणां शतमात्मनः । ततः कालेन सा गर्भं
धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् । संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारी
गर्भमाहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमा-
विशत् । श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
उदरस्यात्मनः स्थैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् । अज्ञातं
धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः । सोदरं घातयामास
गान्धारी दुःखमूर्च्छिता । ततो जज्ञे मांसपेशी लोहा-
ष्ठीलेव संहता । द्विवर्षसम्भृतां कुक्षौ तामुत्स्रष्टुं
प्रचक्रमे । अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् ।
तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः । ततोऽब्र-
वीत् सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् । सा चात्मनो
मतं सत्यं शशंस परमर्षये । गान्धार्युवाच । ज्येष्ठं
कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम् । दुःखेन परमे-
णोदरं घातितं मया । शतञ्च किल पुत्राणां वितीर्णं
मे त्वया पुरा । इयञ्च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय
वै । व्यास उवाच । एवमेतत् सौबलेयि ! नैतज्जात्वन्यथा
भवेत् । वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यदा ।
घृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् । सुगुप्तेषु

देशेषु रक्षा चैव विधीयताम्। शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमाश्च परिषेचय। वैशम्पायन उवाच। सा सिच्यमाना त्वष्ठीला बभूव बहुधा तदा। अङ्गुष्ठपर्व्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु। एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशाम्पते!। मांसपेश्यास्तदा राजन्! क्रमशः कालपर्य्ययात्। ततस्तांस्तेषु कुम्भेषु गर्भानवदधे तदा। स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां चैवादधात्ततः। शशंस चैव भगवान् कालेनैतावता पुनः। उद्घाटनीयान्येतानि कुम्भानीति स सौबलीम्। इत्युक्त्वा भगवान् व्यासस्तथा प्रतिविधाय च। जगाम तपसे धीमान् हिमवन्तं शिलोच्चयम्। जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्य्योधनो नृपः!। जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः"। भा० आ० ११५ अ०।

तेषां नामानि ज्येष्ठानुज्येष्ठानि च तत्रैव ११७ अ० पाठक्रमेणोक्तानि यथा

"दुर्य्योधनो युयुत्सुश्च राजन्! दुःशासनस्तथा। दुःसहो दुःशलश्चैव जलसन्धः समः सहः। विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः। दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च। विविंशतिर्विकर्णश्च शलः सत्त्वः सुलोचनः। चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः। दुर्मदो दुर्विगाहश्च विवित्सुर्विकटाननः। ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ। चित्रबाणश्चित्रवर्म्मा सुवर्म्मा दुर्विमोचनः। अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः। भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्द्धनः। उग्रायुधो भीमकर्म्मा कनकायुर्दृढायुधः। दृढवर्म्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्त्तिरनूदरः। दृढसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदः सुवाक्। उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः। अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधरः। दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्च्चसौ। आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्तोऽग्रयाय्यपि। कवची निषङ्गी कुण्डी च कुण्डधारो धनुर्द्धरः। उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुपः। अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः। अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः। प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्य्यवान्। दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः। कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका"। [भगिन्यां स्त्री ङीप्।

गान्धारेय पु० गान्धार्य्या अपत्यम् ढक्। १दुर्य्योधनादौ २तद्गु-

गान्धिक पु० गन्धो गन्धद्रव्यं पण्यमस्य ठक्। १सुगन्धिद्रव्यव्यवहारिणि (गन्धवेणे) अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जाते सङ्कीर्णजातिभेदे। "शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः। आद्यशब्दात् मालाकाररजकगान्धिकादयः" सा०द०। स्वार्थे ठक्। गन्धद्रव्यमात्रे च "पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिकैः। एकेकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते" पञ्चत०। गन्धी+स्वार्थे क। ३गान्धिका कीटविशेषे स्त्री (गँधोपोका) शब्दर०। कृमिशब्दे २२०० पृ० दृश्यम्।

गान्धी स्त्री गन्ध एव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् सोऽस्या अस्ति अच् गौरा० ङीष्। कीटभेदे (गँधोपोका) कृमिशब्दे २२०० पृ० दृश्यम्।

गामिन् त्रि० गम+भविष्यति णिनि। भाविगमनकारके "आगामी "यद्यागामिक्रियासुख्यकालस्याप्यन्तरालवत्" छन्दोग० एतद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी २त०। "द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः" रघुः। कर्त्तर्य्युपमाने उपपदे गम-णिनि। तत्तुल्यगन्तरि। "हंसवारणगामिनी" मनुः। "समसेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः।

गामुक त्रि० गम–उकञ्। गमनशीले।

गाम्भीर्य्य न० गम्भीरस्य भावः ष्यञ्। १अगाधत्वे तलस्पर्शनायोग्यत्वे २अविकारित्वे च। "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकम्" माघः। "गाम्भीर्य्यमविकारित्वम् अगाधत्वञ्च" मल्लि०। सा० द० उक्ते ३पौरुषसात्विकगुणभेदे यथा "शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी। ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्वजाः पौरुषा गुणाः" इति पुरुषगुणानष्टधा विभज्य "भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्विकारता" इति लक्षितम्। "विकाराः सहजा यस्य हर्षक्रोधभयादिषु। भावेषु नोपलभ्यन्ते तत् गाम्भीर्य्यमिति स्मृतम्" शाकु०। यथा "आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च। न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः"। ४अचापल्ये च "गाम्भीर्य्यमनोहरं वपुः" रघुः "गाम्भीर्य्येण अचापल्येन" मल्लि०।

गाय पु० गै–भावे घञ्। १गाने। "यथाविधानेन पठन् सामगायमविच्युतम्" याज्ञ०। कर्मण्युपपदे गै–कर्त्तरि अण्। तत्तत्पदार्थगायके त्रि०। "विज्ञाय तावुत्तमगायकिङ्करौ" भाग० ४।१२।१८। स्त्रियां टाप् सि० कौ०। मुग्धमते पक्षे ङीप्।

गायक त्रि० गै–ण्वुल्। १गानकर्त्तरि गानोपजीविनि २नटे। "पठन्ति पाणिस्वनिकास्तथा गायन्ति गायकाः" भा०आ०

५२ अ० । "नर्त्तकैश्चापि नृत्यद्भिर्गायकानाञ्च निःस्वनैः" भा० आदि० ७० अ० ।

गाय(त्री)त्री स्त्री गायन्तं त्रायते त्रै—क, गीयतेऽनेन गै—घञ् यण् नि० ह्रस्वः गयः प्राणस्तं त्रायते त्रै—क वा । षडक्षरपादके छन्दोभेदे "उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च" वृ०र० । अस्याः पादे लघुगुरुभेदविवेशनभेदात् चतुःषष्टिर्भेदाः । तेषां मध्ये भेदत्रयस्य विशेषनामानि तनुमध्या शशिवदना वसुमतीति तत्रोक्तानि । इतरभेदानां तु विशेषनामाभावेऽपि ऋग्वेदादौ बाहुल्येनोदाहरणात् तेषां गायत्रीछन्दस्कत्वम् । इयांस्तु भेदः लौकिकच्छन्दसि षडक्षरपादेन चतुश्चरणता वेदे अष्टाक्षरपादत्वेन त्रिपादतया समष्ट्या चतुर्विंशाक्षरता । यथा "अग्निमीडे पुरोहितम् यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्" इत्यादौ अतएव कात्या० सर्वानुक्रमणिकायां ५अ० "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीत्यादिना छन्दोनामान्यभिधाय चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणीति गायत्र्यादीनां समष्ट्यक्षरसंख्यामुक्त्वा "प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री" इति सा लक्षिता । तेनाष्टाक्षरपादतया त्रिपादत्वे चतुर्विंशाक्षरता इति । अनादेशे च सर्वासां गायत्रीच्छन्दस्कानामृचामग्निर्देवता "अथात्र च्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निः" इति तत्रोक्तेः गायत्रीच्छन्दसस्य यथाऽष्टाक्षरपादता तथा ता० ब्रा० भाष्ययोर्दर्शितम् ।

"साध्या वै नाम देवा आसंस्ते सर्वे यज्ञेन सह स्वर्गलोकमायंस्ते देवाश्छन्दांस्यब्रुवन् सोममाहरतेति ते जगतीं प्राहिण्वन् सा त्रीण्यक्षराणि हित्वैकाक्षरा भूत्वाऽऽगच्छत्,त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सैकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वागच्छद् गायत्रीं प्राहिण्वंश्चतुरक्षराणि वै तर्हि छन्दांस्यासन् सा तानि चाक्षराणि हरन्त्या गच्छदष्टाक्षरा भूत्वा" ता०ब्रा० "पूर्वं साध्याख्या देवा आसन् ते सर्वे यज्ञेन सोपकरणेन सोमादिसाधनमादायैव स्वर्गं लोकमायन्नगमन् ते प्रसिद्धा वस्वादयो देवाः आदौ स्वर्गसाधनयज्ञार्थसोमहरणाय छन्दांसि गायत्र्यादीनि "यूयं सोमं द्युलोकात् आहरत" इत्युक्तवन्तः तान्यपि तथैवाङ्गीचक्रुरिति शेषः तथोक्तास्ते जगतीं प्राहिण्वन् अप्रैरयन् सा तत्रत्यैः सोमपालैः सह युद्ध्वा त्रीण्यक्षराणि हित्वा एकाक्षरा भूत्वा पुनर्देवानागच्छत् चतुरुत्तराणि वै तर्हि छन्दांसि वक्ष्यति तदभिप्रायकमिदं पुनस्ते त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सापि पूर्ववत् सोमपालेभ्य एकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वा पुनरागच्छत् ते पुनर्गायत्रीं प्राहिण्वन् छन्दांसि सर्वाणि चतुरुत्तराण्यासन् अतः सा गायत्री द्युलोके सोमरक्षकैः कृशानुप्रभृतिभिर्जितानि जगतीत्रिष्टुभोश्चतुरक्षराणि हरन्ती अष्टाक्षरा भूत्वा आगच्छत्" भा० ।

२गायत्रीछन्दस्के उपनयनाङ्गे मन्त्रभेदे च ।

छन्दःशास्त्रे षडक्षरपादं हि छन्दो गायत्रीशब्देनोच्यते । सर्ववेदेऽपि षडक्षरयुक्तपादकाबहवो मन्त्राः सन्ति । सर्वेऽपि ते गायत्रीरूपतया वक्तुं शक्यन्ते । किन्तु यथा, "पङ्काज्जायते" इति व्युत्पत्त्या पङ्कजशब्दः पङ्कजनिकर्तृत्वयुक्तस्य पद्मस्यैव बोधकः पङ्कजातानामन्येषां कुमुदादीनामबोधकः, एवं गायत्रीशब्दोऽपि योगरूढ्या मन्त्रभेदस्यैव बोधकः । वस्तुतोऽन्यव्युत्पत्तिमत्त्वेनास्य मन्त्रभेदबोधकत्वम् । यथाह, व्यासः "गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्रीयं ततः स्मृता" ।

स्वोपासकत्राणकर्त्तृब्रह्मप्रतिपादकतयाऽपि उक्तमन्त्रविशेष एव गायत्रीरूपतयोच्यते । यद्यपि गायत्र्याः षडक्षरपादतया चतुर्षु चरणेषु २४ चतुर्विंशत्यक्षरावश्यकत्वं किन्तु, अनुगायत्रीच्छन्दस्कानां मन्त्राणामिवास्मिन् २४ चतुर्विंशत्यक्षराभावस्तथापि द्यौरित्यत्रैव वरेण्यपदे वर्णविश्लेषेण २४ चतुर्विंशतिसंख्या परिपूर्या । वक्ष्यमाणबृहदारण्यकमाधवभाष्ये च "द्यौरित्यत्र दिऔरिति वर्णविश्लेषे सति वरेण्यमित्यत्र वरेणिअमिति वर्णविश्लेषेण व्यक्तमुक्तम् । अस्याश्च अष्टाक्षरपादतया एकैकचरणस्य भूम्यादिरूपता, गयनामप्राणत्राणतया गायत्रीशब्दनिरुक्तिश्च बृहदारण्यकब्राह्मणे दर्शिता यथा, "भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणि, अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । प्राणोऽपानो व्यानः (त्रिप्राणः) इत्यष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावदिदं प्राणि तद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । अथास्या

एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृशे इव एष परोरजा इति सर्वम् ह्येष रज उपर्युपरि तपति एवं हैष श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद। सैषा गायत्री एतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठितेत्यादि। तद्वैतत् सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत् प्राणे प्रतिष्ठितमित्यादि। सा हैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तान् प्राणांस्तत्रे यस्माद् गयांस्तत्रे तस्माद् गायत्री नाम। स यामेवामुमन्वाहैषैव सा, स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते"। "ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमथेदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते सर्वच्छन्दसां हि गायत्रीच्छन्दः प्रधानभूतं तत्प्रयोक्तृगयत्राणात् गायत्रीति वक्ष्यति। न चान्येषां छन्दसां प्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यं प्राणात्मभूता सा, सर्वच्छन्दसां चात्मा प्राणः, "प्राणश्च क्षतः त्राणात् क्षत्रम्" इत्युक्तं प्राणश्च गायत्री तस्मात् तदुपासनमेवं विधित्स्यते द्विजोत्तमत्वहेतुत्वाच्च "गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत, त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यमिति" द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तं तस्मात् प्रधाना गायत्री ब्राह्मस्याद्यर्था। "यो ब्राह्मणान् अभिवदन्ति स ब्राह्मणः विपापो विरजा विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति" इत्युक्तेन परमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलमतो वक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वं, गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमो निरङ्कुश एवोत्तमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियते ततस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसम्बन्धस्तस्मादेतदुपासनविधानायाह भूमिः अन्तरीक्षं द्यौः (दिश्यौः) इत्येतानि अष्टौ अक्षराणि,अष्टाक्षरम् ह्यष्टावक्षराणि यस्य तदिदम् अष्टाक्षरं ह्वै प्रसिद्धावद्योतनार्थौ। एकं प्रथमं गायत्र्यै, गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्माष्टाक्षरत्वसाम्यात् एवम् एतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत् फलम् स विद्वान् यावत् किञ्चिदेषु त्रिषु जेतव्यं तावत् सर्वं ह जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद। तथा ऋचः, यजूंषि, सामानि, इति त्रयीनामाक्षराणि एतान्यप्यष्टावेव तथैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्याः द्वितीयम् पदं एतदुहैवास्या एतद् यदृग्यजुःसामलक्षणम् अष्टाक्षरत्वसाम्यात् एवं स यावती इयं त्रयी विद्या त्रय्या विद्यया यावत् फलजातमाप्यते तावद्ध जयति योऽस्या एतत् गायत्र्यास्त्रैविद्यलक्षणं पदं वेद। तथा प्राणः, अपानः (विश्वानः) व्यानः एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराणि अष्टौ तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद। अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यते अभिधेयभूतम्। अस्याः प्रकृतायाः गायत्र्याः एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदम् परोरजा य एष तपति तुरीयमित्यादि वाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः। यद् वै चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते। दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थः? इत्युच्यते ददृश इव दृश्यत इव हि सूर्यमण्डलान्तर्गतः पुरुषः अतो दर्शतं पदमुच्यते। परोरजाः इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः? इत्युच्यते सर्वम् समस्तम् उ हि एष मण्डलान्तर्गतः पुरुषः, रजः रजोजातं समस्तं लोकमित्यर्थः उपर्युपरीति वीप्सा सर्वलोकाधिपत्यख्यापनार्था। ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सानर्थिका, नैष दोषः येषामुपरिष्टात् सविता दृश्यते तद्विषयः एव सर्वशब्दः स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्था वीप्सा "ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषाञ्चेष्टे देवकामानञ्चेति" श्रुत्यन्तरात् तस्मात् सर्वावबोधार्था वीप्सा। यथासौ सविता सर्वाधिपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च ख्यात्या तपति एवं हैष श्रिया यशसा च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं दर्शतं पदं वेद। सैषा त्रिपादा उक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणाद्यात्मिका गायत्री, एतस्मिन् चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता, मूर्त्तामूर्त्तरसत्वादादित्यस्य, रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति यथा काष्ठादि दग्धसारं तद्वत्। तथा मूर्त्तामूर्त्तात्मकं जगत्। त्रिपदा गायत्री च आदित्यप्रतिष्ठिता तद्रूपत्वात्। सह त्रिभिः पदैः तद्धि तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितम् इत्यादि। तद्धि तुरीयपदाश्रयं सत्यं बले प्रतिष्ठितं किं? पुनस्तद्बलमित्याह प्राणो वै बलम् तस्मिन् प्राणे बले, प्रतिष्ठितं सत्यं तथाचोक्तं सूत्रे, "तदोतञ्च प्रोतञ्चेति" तस्मात् बले सत्यं प्रतिष्ठितमित्यादि। सैषा गायत्री प्राणः अतः गायत्र्यां जगत् प्रतिष्ठितम् यस्मिन् सर्वे देवाः एकीभवन्ति सर्वे-

वेदाः, कर्माणि फलानि च सैषा गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा सा हैषा गयांस्तत्रे तातवती, के? पुनर्गयाः, एते प्राणाः वागादयो वै गयाः शब्दकरणात् तान् तत्र, सैषा गायत्री तत् यस्मात् गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम गयत्राणात् गायत्रीति प्रथिता। स आचार्य्य उपनीय माणवकमष्टवर्षं यामेव अमूं सावित्रीं सवितृदेवताकाम् अन्वाह पच्छः अर्द्धर्शः समस्ताञ्च एषैव सा साक्षात् प्राणो जगतः आत्मा माणवकाय समर्पिता इहेदानीं नान्या सः आचार्य्यः यस्मै माणवकाय अन्वाह अनुवक्ति तस्य माणवकस्य गयान् प्राणान् त्रायते नरकादिपतनात्" भा०

छान्दाग्योपनिषदि गायत्र्या अन्यथा निर्वचनपूर्वकं षड़क्षरपादत्वेन चतुष्प-द्त्वं वागादिरूपेण ध्यातव्यत्वम् स्वप्रतिपाद्यब्रह्मात्मद्वारा सर्व्वात्मकत्वञ्च दर्शितम्।

"गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च। वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च। या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी अस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव नातिशीयते। या वैसा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरम् अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते। यद्वैतत् पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः-पुरुषे हृदयम् अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते। सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम्। तावानस्य महिमा ततोज्यायांश्च पुरुषः। पादोऽस्य सर्व्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति।" छा०उप०। "यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्यारभ्यते। गायत्रीद्वारेण चोच्यते ब्रह्म, सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् सत्स्वनेकेषु छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपादानं प्राधान्यात्।" (इत्युपक्रम्य किञ्चिदुक्तोक्तम्) "गायत्रीसारत्वाञ्च ब्राह्मणस्य मातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यत् गुरुतरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं अब्रह्मापीति तस्यामत्यन्तगौरवस्य प्रसिद्धत्वात् अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते। गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः। इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यत् किञ्च स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव तस्याञ्छन्दोमात्रायाः सर्वभूतात्मत्वमनुपपन्नमिति गायत्रीकारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं, वाग्वै गायत्रीति वाग्वा इदं सर्वं भूतम् गायति च शब्दायते (असौ गौरसावश्वः) इति त्रायते च रक्षति "अमुष्मात् मा भैषीः किं? ते भयमुत्थितमित्यादि" सर्वतो भयान्निवर्त्त्यमानो वाचा त्रातः स्यात्। यत् वाक्, भूतं गायति च त्रायते च गायत्र्येव तद् गायति च त्रायते च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्याः,गानात् त्राणाच्च गायत्रीत्वम्। या वै सैवंलक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी, कथं? पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते? सर्वभूतसम्बन्धात् कथं सर्वभूतसम्बन्धः? तस्यां पृथिव्यां हि यस्मात् सर्वं स्थावरं जङ्गमञ्च भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव पृथिवीं नातिशीयते, नातिवर्त्तते इत्येतत्। यथा गानत्राणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्र्या एवं भूतप्रतिष्ठानात् भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी। या वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव, तत् किम्? यदिदमस्मिन् पुरुषे कार्य्यकारणसङ्घाते जीवति शरीरं, पार्थिवत्वाच्छरीरस्य गायत्रीत्वमुच्यते? अस्मिन् हीमे प्राणाः भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः। अतः पृथिवीवत् भूतशब्दवाच्य-प्राणप्रतिष्ठानात् शरीरं गायत्री एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः। यद्वैतत् पुरुषे शरीरं गायत्री वाव तत् यदिदमस्मिन् अन्तर्मध्ये पुरुषे हृदयं पुण्डरीकाख्यमेतत् गायत्री कथम्? इत्याह अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः अतः शरीरवत् गायत्री हृदयम् एतदेव नातिशीयन्ते "प्राणो हि पिता प्राणो माता" "अहिंसन् सर्वभूतानीति" श्रुतेः भूतशब्दवाच्याः प्राणाः। सैषा चतुष्पदा षड़क्षरपादच्छन्दोरूपा सती भवति गायत्री षड्विधा वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा भवति। (किञ्चिदतीत्योक्तम्) तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुखेनोक्तम् ऋचापि मन्त्रेण अभ्यनूक्तं प्रकाशितम्। तावान् अस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः यावान् चतुष्पाद् षड्विधश्च ब्रह्मणो विकारः, पादः गायत्रीति व्याख्यातः। अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्र्याख्यात् ततो ज्यायान् महत्तरश्च परमार्थसत्यरूपोऽविकारः पुरुषः सर्वपूरणात् पुरिशयनाच्च। तस्यास्य पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽबन्नादीनि सस्थावर-

जङ्गमानि। त्रिपाद् त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपाद् अमृतं पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मकस्य दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थः” शा०भा०। मातृतोजन्मवतामपि सावित्र्या द्वितीयजन्माधानात् द्विजानां द्विजत्वम्। यज्जन्मैव हि सकलपुरुषार्थहेतुरिति मन्वादिशास्त्रे प्रसिद्धम्। यथा, मनुः “आचार्य्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः। उत्पादयति सावित्री सा सत्या साऽजराऽमरा। तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्। तत्रास्य माता सावित्री पिता चाचार्य्य उच्यते”। यद्यपि परमेश्वरः सर्वत्रामिन्नरूपतया वर्त्तमानस्तथापि समुपासने एव विशिष्टफलप्रदः, नान्यथा इदमपि दृष्टान्ततया योगियाज्ञवल्क्येन कथितम् “गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम्। निःसृतं कर्म्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम्। एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः। विना चोपासनादेव न करोति हितं नृषु”। गायत्र्याश्च स्ववाच्यब्रह्मणा सहाभेदात् प्राशस्त्यमाह व्यासः “न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह। सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्”। “गायत्रीस्थभर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वरः अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति जीवेश्वरयोरहङ्कारप्रतिविम्बितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपेणैक्यं भावयन् उपासीत” इति रघुनन्दनः। तत्र सत्स्वपि परमब्रह्मण उपासनाया बहुषूपायेषु गायत्र्येव तदुपासनायाः प्रधानोपायः इति प्रागदर्शितेषु शास्त्रेषु प्रसिद्धम्। विशेषतः, गायत्र्यर्थः परं ब्रह्म एतदर्थमपि अनेन मन्त्रेणैव उपासना श्रेयस्करी “प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च। उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः। वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः। वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति” योगीश्वरवाक्येन तथाभिधानात्।

“गायत्र्याः २४ चतुर्विंशत्यक्षराणां यथा भावना कार्य्या, तथा ब्राह्मणसर्वस्वे विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं यथा “कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च। पञ्च बुद्धीन्द्रियार्थाश्च भूतानां चैव पञ्चकम्। मनोबुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्च यदुत्तमम्। चतुर्विंशतिरेतानि गायत्र्या अक्षराणि च। प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्वगं पञ्चविंशकम्।” अनेन पञ्चविंशतितत्त्वरूपतया सप्रणवगायत्र्यक्षराणां ध्येयतोक्ता। तत्र प्रत्यक्षरं देवताभेदमाह योगियाज्ञवल्क्यः। “अक्षराणान्तु दैवत्यं सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम्। आग्नेयं (तत्) प्रथमं ज्ञेयं वायव्यञ्च (स) द्वितीयकम्। तृतीयं (वि) सूर्य्यदैवत्यं चतुर्थं (तुः) वैद्युतं तथा। पञ्चमं (व) यमदैवत्यं वारुणं (रे) षष्ठमुच्यते। बार्हस्पत्यं सप्तमन्तु (ण्) पार्ज्जन्यमष्टमं (यम्) विदुः। ऐन्द्रं तु नवमं (भ) ज्ञेयं गान्धर्वं दशमं (र्गः) तथा। पौष्णमेकादशं (दे) प्रोक्तं मैत्रावरुणं द्वादशम् (व)। त्वाष्ट्रं त्रयोदशं (स्य) ज्ञेयं वासवन्तु चतुर्द्दशम् (धी)। मारुतं पञ्चदशकं (म) सौम्यं षोडशकं (हि) स्मृतम्। सप्तदशं (धि) त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमतः परम्। (यः)। आश्विनञ्चैकोनविंशं (यः) प्राजापत्यन्तु विंशकम् (नः)। सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंश (प्र) मतः परम्। रौद्रं द्वाविंशकं (च) प्रोक्तम् त्रयोविंशन्तु (द) ब्राह्मकम्। वैष्णवन्तु (यात्) चतुर्विंशमेता ह्यक्षरदेवताः। जप्यकाले तु संस्मृत्य तासां सायुज्यतां व्रजेत्”।

“तस्याश्च वेदसारता-नानाशास्त्रे दर्शिता यथा

“अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी। ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च। ततोऽपि धर्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्वी श्रुतिर्द्विज। ततोऽप्युपनिषच्छ्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका। दुर्लभा सर्वमन्त्रेषु गायत्री प्रणवान्विता। न गायत्र्यधिकं किञ्चित्त्रयीषु परिविद्यते। न गायत्रीसमो मन्त्रो न काशी सदृशी पुरी। न विश्वेशसमं लिङ्गं सत्यं सत्यं पुनः पुनः। गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणप्रसूः। गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्रीति प्रगीयते। वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः। वाच्योऽसौ सविता साक्षाद्गायत्री वाचिका परा। प्रभावेनैव गायत्र्याः क्षत्रियः कौशिको वशी। राजर्षित्वं परित्यज्य ब्रह्मर्षिपदमीयिवान्। सामर्थ्यं प्राप चात्युच्चैरन्यद्भुवनसर्जने। किं किं न दद्याद्गायत्री सम्यगेवमुपासिता। न ब्राह्मणो वेदपाठान्न शास्त्रपठनादपि। देव्यास्त्रिकालमभ्यासात्ब्राह्मणः स्याद् द्विजोऽन्यथा। गायत्र्येव परो विष्णुर्गायत्र्येव परः शिवः। गायत्र्येव परो ब्रह्मा गायत्र्येव त्रयी यतः” काशी०।

इत्थं बहुविधशास्त्रे गायत्री सर्वेषां वेदानां सारांशतया सर्वाभीष्टहेतुतया च प्रसिद्धा। यदज्ञाने ब्राह्मण्यहानिर्भवति। सेयं वेदत्रयेऽपि समानरूपा”।

मनुः "अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः। वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च!। त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्"। मनुयमबृहद्विष्णवः "ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयस्तथा। त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्।" जपेदित्यनुक्रमत्र छन्दोगपरिशिष्टम् "सर्वेषां वेदानां गुह्योपनिषत्सारभूतां ततो गायत्रीम्।" योगियाज्ञवल्क्यः "गायत्रीञ्चैव वेदांश्च तुलया समतोलयन्। वेदा एकत्र साङ्गास्तु गायत्री चैकतः स्थिता।" स एव "सारभूतास्तु वेदानां गुह्योपनिषदो मताः। ताभ्यः सारस्तु गायत्री तिस्रो व्याहृतयस्तथा।" स एव "ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो गायत्रीं यश्च विन्दति। चरितब्रह्मचर्य्यश्च स वै श्रोत्रिय उच्यते।" स एव "एतया ज्ञातया सर्वं वाङ्मयं विदितं भवेत्। उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम्।" स एव "एवं यस्तु विजानाति गायत्रीं ब्राह्मणस्तु सः। अन्यथा शूद्रधर्मा स्यात् वेदानामपि पारगः।" स एव "अज्ञात्वा चैव गायत्रीं ब्राह्मण्यादेव हीयते। अपवादेन संयुक्तो भवेत् श्रुति निदर्शनात्।" कौर्मम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टाचरणस्याङ्गमरणान्तमशौचकम्।" मूर्खस्य सार्थगायत्रीरहितस्येति शुद्धितत्त्वे रघुनन्दनः। गायत्रीरहितस्येत्यन्ये। तस्याः सन्ध्यारूपतया उपस्थतापि यथाह, योगियाज्ञवल्क्यः "या सन्ध्या सैव गायत्री द्विधा भूता व्यवस्थिता। सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः।" व्यासः "गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने। सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता। प्रतिग्रहादन्नदोषाच्च पातकादुपपातकात्। गायत्री प्रोच्यते तस्मात् गायन्तं त्रायते सदा। सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता। जगतः प्रसवितृत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती"। ऋष्यशृङ्गः "सर्वात्मना हि या देवी सर्वभूतेषु संस्थिता। गायत्री मोक्षहेतुर्वै मोक्षस्थानमलक्षणम्" कूर्मपुराणम् "गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी। न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञानमुच्यते।" योगियाज्ञवल्क्यः "गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी। गायत्र्यास्तु परं नास्ति दिवि चेह च पावनम्। हस्तत्राणप्रदा देवी पततां नरकार्णवे। तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणोऽनुदये शुचिः। गायत्रीं निरतं हव्यकव्येषु विनियोजयेत्। तस्मिन्न तिष्ठते पापमब्विन्दुरिव पुष्करे।" स एव "गायत्र्याः पदमर्द्धन्तु ऋचोऽर्द्धमृच एव वा। ब्रह्महत्यासुरापाणं गुरुदाराभिमर्षणम्। यच्चान्यत् दुष्कृतं सर्वं पुनातीत्याह वै मनुः।" स एव "यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः। गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोड़शीम्।" बृहद्विष्णुः "एतयर्चा विसंयुक्ता काले च क्रियया स्वया। विप्रक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणीया तु साधुषु।" अग्निपुराणम् "गायत्रीं जपते यस्तु द्वौकालौ ब्राह्मणः सदा। असत्प्रतिगृहीतापि स याति परमां गतिम्।"

गायत्र्याश्च सर्वच्छन्दसां प्रधानत्वात् "गायत्रीछन्दसामपि" गीतायां भगवद्विभूतित्वमुक्तम्। २खदिरवृक्षे अमरः। खदिरस्य च "सा गायत्री सोममाहरत्" इत्युपक्रमे "खदिरेण सोममाचखाद" तस्मात् खदिर इति" शत० ब्रा० ६।२।८ गायत्र्या सोमहरणेन तत्पाने साधनत्वाद् गायत्रीत्वम्। गायत्रं गायत्रीसम्बन्धि सोमहरणमस्त्यत्र पानसाधनत्वेन गायत्र+इनि। गायत्रिन् इत्यपि तत्रार्थे वैद्यकम् "उभे हरिद्रे सुरदारुशुण्ठीं गायत्रिसारं च पिबेत् समानम्" सुश्रुतः। "वह्निगायत्रिणां तथेति" वैद्यकात् इनन्तोऽपि तत्रार्थे पुंभानुदीक्षितः। पुंसाहचर्य्यात् अमरवाक्यस्य पुंलिङ्गपरतौचित्यात् तथात्वम्। "गायत्री खदिरे स्त्री स्यात्" इति रभसोक्तेः "गायत्री द्रुपदादेवीछन्दोभित् खदिरेषु च" कोषान्तराच्च स्त्रीत्वम् ङीवन्तता च। [illegible]यत्र्या ऋचोपास्यायां ४देवतायाम्। सा च एकापि प्रातरादिकालभेदेन गायत्री-सावित्री सरस्वतीति-नामत्रययुता तत्र प्रातरुपास्या गायत्रीति संज्ञाऽनुपदमुक्तम्। ५दुर्गायां च "गायनाद्गमनाद्वापि गायत्री त्रिदशार्च्चिता" देवीपु० देवीनामनिरुक्तौ। गायत्र्या इदम् अण्। ६गायत्र गायत्रच्छन्दसि न० "गायत्रच्छन्दाह्यग्निः" ता०ब्रा०८।८।६। गायत्रच्छन्दोऽभिमानी अग्निः" भा०। "आददे गायत्रेण छन्दसा" यजु० ११।८। गायत्र्याहृतः अण्। गायत्र्या हृते ७सोमभेदे पु० तद्धरण कथाऽग्रे उक्तैव "गायत्रस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा" सुश्रुते सोमभेदकथने। तत्स्थानञ्च तत्रैवोक्तं "काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम्। गायत्रस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा। न तान् पश्यन्त्यधर्म्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः। भेषज-

द्वेषिणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा"। गायत्र्या इदम् अण्। गायत्र ८गायत्रीसम्बन्धिनि त्रि॰ ९गायत्रीच्छन्दस्के स्तोत्रादौ न॰। गायत्रीं तच्छन्दस्कामृचमधिकृत्य गीतं साम अण्। गायत्र्यामृचिगेये १०सामभेदे। "स्वादिष्ठया मदिष्ठया" इत्येकं सूक्तं तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्र ऋचः तत्र गायत्रं संहितं चेति द्वे सामनी" सा॰ स॰ भाष्यम्। "ऋचा स्तोमं समर्द्धय गायत्रेण रथन्तरम् बृहद्गायत्रवर्त्तनि! स्वाहा" यजु॰ ११।८। गायत्रेण साम्ना, गायत्रं सामं वर्त्तनिर्मार्गोऽस्याः वेददी॰ "इमां गायत्रवर्त्तनिं जुषेथां सुष्टुतिं मम" ऋ॰ ८।३८। ६। "गायत्रवर्त्तनिं गायत्रसाममार्गां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम्" भा॰। "स्वाहा गायत्रवेपसे" ऋ॰१।१४२।१२। गायत्रं साम वेपो रूपं यस्याः" भा॰। गायत्रसदृशत्वात् ११प्रशस्ये च "हुवे गायत्रवेपसम्" ८।१।१०। "गायत्रवेपसम् प्रशस्यवेगाम्" भा॰। गायत्रसाम्न उपसना प्रकारादि छा॰ उ॰ दर्शितम् यथा

"मनोहिङ्कारो वाक् प्रस्तारश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्। स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, महामनाः स्यात्तद्व्रतम्" छा॰ उ॰। "मनो हिङ्कारो मनसः सर्वकरणप्रवृत्तीनां प्राथम्यात्। तदानन्तर्य्याद्वाक् प्रस्तारः, चक्षुरुद्गीथः श्रैष्ठ्यात्। श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहार्य्यत्वात्, प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणे निधानात्स्वापकाले। एतद्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतम् गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात्। स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत्। सर्वमायुरेति "शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति" श्रुतेः। ज्योगुज्ज्वलं जीवति। महान् भवति प्रजादिभिर्महांश्च कीर्त्त्या। गायत्रोपासकस्यैतद्व्रतं भवति यन्महामनास्त्वक्षुद्रचित्तः स्यादित्यर्थः" शा॰भा॰।

गायत्रिन् पु॰ गायत्रं स्तोत्रमस्यास्ति इनि। १उद्गातरि सामगायके "गायन्ति त्वा गायत्रिणः" ऋ॰ १।१०।१ २खदिरवृक्षे च गायत्रीशब्दे दृश्यम्।

गायन त्रि॰ गै–शिल्पिनि ल्युट्। गानोपजीविनि त्रिका॰। "स्तेनगायनयोरन्नम्" मनुना तदन्नभक्षणं निषिद्धम् "सत्यं किलैतत् सा प्राह दैत्यानामसि गायनः" भा॰ आ॰ ७८ अ॰। स्त्रियां ङीप्।

गारित्र न॰ गीर्य्यते गॄ–कर्म्मणि णित्रन्। ओदने उज्ज्वल॰।

गारुड न॰ गरुडायोक्तं भगवता, तस्येदम् वा अण्। १गरुडपुराणे २विषहरमन्त्रभेदे जटाधरः। गरुडाकृतित्वात् ३व्यूहभेदे। "गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा" भा॰ भी॰ ५६अ॰। तस्य च गरुडाकृतित्वं तदुत्तरश्लोकानां पर्य्यालोचनयाऽवसेयम्। ४मरकतमणौ राजनि॰ तस्य च नीलवर्णतया गरुडवर्णता तच्च गारुत्मतशब्दे वक्ष्यते। "सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतो राशिर्मणीनामिव गारुडानाम्" रघुः। ५स्वर्णे हेम॰ तल्लोमतुल्यवर्णत्वात्तथा। ६पातालगरुडलतायाम् स्त्री राजनि॰ ङीप्। गरुडो देवताऽस्य अण्। ७अस्त्रभेदे। "अलं विषादेन अर्जुनेन प्रयुक्तं गारुडमस्त्रम्। पश्य पश्य। पक्षाघातनिपातमारुतभरोत्प्रोत्क्षिप्तपृथ्वीधराः श्वभ्रूदृष्टविशालभोगभुजगाः स्वर्य्योपकण्ठस्पृशः। सन्तोषं जनयन्त्यमी कुलगुरोस्तीक्ष्णास्तथा सारथेर्मन्ये वैरिनृपप्रमाथविकसद्विक्रान्तयः पक्षिणः"। धनञ्जयवि॰ तत्प्रयोगकृत्यमुक्तम्। [वैद्ये शब्दरत्न॰।

गारुडिक पु॰ गारुडेन विषमन्त्रेण जीवति ठक्। विष-

गारुत्मत न॰ गरुत्मान् देवताऽस्य अण्, गरुत्मान् तद्वर्णः अस्त्यस्य सादृश्येन प्रज्ञा॰ अण् वा। १गरुडदेवताके अस्त्रभेदे। "गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजङ्गनाशाय समादधेऽस्त्रम्" रघुः। २मरकतमणौ अमरः। गरुत्मा इव श्यामवर्णत्वात्तथात्वम्। "तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्रप्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा" माघः। "शुकवंशपत्रकदलीशिरीषकुसुमप्रभं गुणोपेतम्। सुरपितृकार्य्ये मरकतमतीव शुभदं नृणां विधत्ते" बृ॰स॰ ८१अ॰। तल्लक्षणवर्णादिकमुक्तम्।

गारुत्मतपत्रिका स्त्री गारुत्मतमिव वर्णेन पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। पाठालतायाम् राजनि॰।

गार्गि पुंस्त्री गार्ग्यीः कुत्सितमपत्यम् "गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च" पा॰ण पक्षे ठक्। गार्ग्याः कुत्सितेऽपत्ये पक्षे ठकि गार्गिकोऽप्यत्र। उभयत्र स्त्रियां टाप्। गार्ग्यस्य अङ्कः संघः लक्षणं वा यञन्तत्वात् अण् यलोपः। गार्ग्य संघे ३तदङ्के च पु॰। ४तल्लक्षणे न॰ परम्परासम्बद्धोऽङ्कः साक्षात्तु लक्षणमिति भेदः सि॰ कौ॰। गार्ग्यादागतः "गोत्रादङ्कवत्" पा॰ अण् यलोपः। गार्ग्यादागते त्रि॰ वा वुञि गार्गकोऽपि तदर्थे त्रि॰।

गार्गिका स्त्री "गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु" पा॰

गर्ग+वुञ् वैरमैथुनिकादिवुञः स्त्रीत्वम्। गार्ग्यत्वेन १श्लाघायां २तथात्वाकारे ३तद्वेते च।

गार्गी स्त्री गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री यञ् ङीपि यलोपः। गर्गगोत्रापत्ये १स्त्रीमात्रे तत्र वचक्नोर्दुहिता गार्गी ब्रह्मविदुत्तमा तच्च वृ० उ० गार्गीब्राह्मणे स्पष्टम् तच्च ब्राह्मणम् "अथैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेत्यादि "ततोह गार्गी वाचक्नव्युपररामेत्यन्तम्" षष्ठब्राह्मणम्। सैव च अष्टमब्राह्मणे इतरप्रश्नद्वयकरणेन याज्ञवल्क्यात्तदुत्तरप्राप्त्या याज्ञवल्क्यस्य जेतृत्वमन्येषां निषिध्य तस्य ब्रह्मज्ञश्रेष्ठत्वं व्यवस्थापितं यथा तत्रैवोक्तं दम ब्राह्मणे "साहोवाच ब्राह्मणा भवन्तस्तदेव बहु मन्यध्वम् यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वम् न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेतेति" "ततोह वाचक्नव्युपरराम"। २दुर्गायां गान्धर्वीशब्दे उदा०। तस्या अपत्यम् ढक्।। गार्गेय तदपत्ये पुंस्त्री।

गार्गीपुत्र पु० ६त०। गार्ग्याः पुत्रे शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते मुनिभेदे "गार्गीपुत्रात् गार्गीपुत्रः" शत०ब्रा०१४।८।४।३०। ततः अपत्ये "पुत्रान्तादन्यतरस्याम्" वा फिञ् वा कुक्च पक्षे इञ्। गार्गीपुत्रकायणि गार्गीपुत्रायणि गार्गीपुत्रि गार्गीपुत्रस्यापत्ये पुंस्त्री।

गार्गीभू अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति अभूततद्भावे च्वि। "क्यच्व्योश्च" पा० च्वौ अपत्यार्थयलोपश्च। अगार्ग्यस्य गार्ग्यभवने भ्वा० प० अक० सेट्। गार्गीभवति गार्गीभूतः।

गार्गीय आत्मनो गार्ग्यमिच्छति क्यचि यलोपे गार्ग्यच्छादाम् पर०अक०सेट्। गार्गीयति अगार्गीयीत्।

गार्गीय त्रि० गार्ग्यस्येदम्, "वृद्धाच्छः" पा० छ यलोपश्च। १गार्ग्यसम्बन्धिनि २तत्प्रोक्ते च। "गार्गीयं शिखिचारं पाराशरमसितदेवलकृतञ्च" वृ०स०।

गार्ग्य पुंस्त्री गर्गस्यापत्यं गर्गा० यञ्। गर्गगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपे गार्गी। विशेषोऽत्र गर्गशब्दे दृश्यः

गार्त्तक त्रि० गर्त्तदेशे भवः धूमा० वुञ्। गर्त्तदेशभवे।

गार्त्समद पु० गृत्समदस्यापत्यम् शिवा० अण्। गृत्समदापत्ये स च शुनकानां त्रिप्रवरान्तर्गत ऋषिभेदः। यथाह आश्व० श्रौ० १२।१०।१२ सू० "शुनकानां गृत्समदेति, त्रिप्रवरं वा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति"।

गार्द्दभ त्रि० गर्दभस्येदम् अण्। गर्दभमूत्रादौ २५४७पृ० गर्दभशब्दे विवृतिः।

गार्द्दभरथिक त्रि० गर्द्दभयुक्तं रथमर्हति ठक्। गर्दभयुक्तरथगमनयोग्ये।

गार्द्ध्य न० गृध–गर्द्ध–वा भावे घञ् गर्द्ध एव चतुर्वर्ण्या० स्वार्थे ष्यञ्। लोभे। "पीत्वा जलानां निधिनातिगार्द्ध्यात्" माघः। "लभ्ये गार्द्ध्यंव्रज वलज संभक्तौ"कविक०।

गार्ध्रपक्ष पु० गृध्रस्यायम्–अण् गार्ध्रः पक्षः पक्षो यस्य। गृध्रपक्षयुक्ते बाणे हेमच०। गार्ध्रपत्रादयोऽप्युक्तार्थे। "विपाठाः पृथवः कङ्क गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः"भा०वि० ४२ अ०। "न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः सुतेजनाः" भा०वि०५३अ०। गार्ध्रवाजोऽप्यत्र। गार्ध्रवाजः कृतः गार्ध्रवाज+करोत्यर्थे णिच् कर्म्मणि क्त। गार्ध्रवाजित कृतगृध्रपक्षे बाणे। "इतस्येतस्य निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितैः" भा० वि० ४८अ०। "तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः" भा० व० १७३अ० मुद्रित पु० वाजितैरित्यत्र राजितैरित्यपपाठः।

गार्ध्रवासस् पु० गार्ध्रः पक्षः वास इव यस्य। गृध्रपक्षयुक्ते बाणे "नहि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससाम्" भा० व० ३०अ०।

गार्भ त्रि० गर्भे गर्भवृद्धौ साधु अण्। गर्भवृद्धये कर्त्तव्ये १गर्भाधानकर्म्मणि। "गार्भैर्होमैर्जातकर्म्मचौड़मौञ्जीनिबन्धनैः,' मनुः। होमैरित्युपलक्षणं गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात्" कुल्लू०। गर्भस्येदम् अण्। २गर्भसम्बन्धिनि त्रि०। "संस्कारैर्विविधैस्तद्वत् गार्भमेनो व्यपोहति" स्मृतिः। तत्रार्थे ठक्। गार्भिकमप्यत्र। "वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते"मनुः। तच्च "एनः अशुचिमातृगर्भवासजम्" कुल्लू०।

गार्भिण न० गर्भिणीनां समूहः भिक्षा० अण्। गर्भिणीसमूहे अमरः। भिक्षादिगणे गर्भिणीशब्दपाठात् अण् एव विधानेन अत्रार्थे गार्भिण्यशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव।

गार्मुत त्रि० गर्मुत इदम् अण्। गर्मुद्धान्यविशेषसम्बन्धिनि "प्राजापत्यं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्" तैत्ति० २।४।४।७।

गार्ष्टेय पुंस्त्री गृष्टेरपत्यम् गृष्ट्या० ढक्। गृष्टेरपत्ये। "गार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानट्"ऋ०१०।१११।२। "सकृत्प्रसूता गौः गृष्टिः तस्या अपत्यम्" भा०।

गार्हपत त्रि०गृहपतेरिदम् तस्य भावो वा अश्वपत्या०अण्। १गृहपतिसम्बन्धिनि त्रि०। २गृहपतिभावे न०। "वैश्वराजन्ययोः गार्हपते"कात्या०श्रौ०१।६।१६। "नेत्यनुवर्त्तते

वैश्यराजन्ययोर्गृहपतित्वेऽपि नाधिकारः" कर्कः। "अपेतप्रजननाः स्थविरास्तदाख्यास्तेषां यो ज्यैष्ठ्यतमः स्याद्‌द्रव्यवत्तमो वाऽनूचानतमो वा तस्य गार्हपते दीक्षेरन्" कात्या॰ श्रौ॰ २२।४।७। "स गृहपतिः कर्त्तव्यः" कर्कः। चतुर्थव्रात्ये स्तोमे इति शेषः।

गार्हपत्य पु॰ गृहपतिना नित्यं संयुक्तः संज्ञायां ञ्य। यजमानरूपगृहपतिसंयुक्तेऽग्निभेदे स च कृतविवाहाग्निपरिग्रहस्याग्निहोत्रादिसाधनाधानाङ्गतया प्राक् आधेयः यथाह आश्व॰ श्रौ॰ २।२।१।

"उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वित्तवतो वैश्ययोनय इत्येके भ्रियमाणं वा प्रज्वाल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत्" १सू॰ "अत्रापराह्णशब्देन अह्नश्चतुर्थभागो गृह्यते। विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्यगृहादानयेत्। चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वा गृहात्, गार्हपत्याद्वा धार्य्यश्चेत् प्रज्वालयेत्। काले काले यदि निर्मन्थ्यः तदा मन्थेत् एषां प्रकाराणामुत्पत्तिविशेषाद्व्यवस्था। तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थं मुद्धरेत्। पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः" नारा॰ "गार्हपत्ये संस्काराः" कात्या॰ श्रौ॰१।८।२४ 'अधिश्रयणपर्य्यग्निकरणपात्रप्रतपनादयः संस्काराः वचनाभावे गार्हपत्याग्नौ भवन्ति तद्यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रतपनम् स्रुक्स्रुवादीनाम् वरुणप्रवासे करम्भपात्रयवानां दक्षिणाग्नौ श्रपणेऽपि पर्य्यग्निकरणं गार्हपत्यादेव, पितृयज्ञे च धानानाम् पर्णकषायोदकस्य तु दक्षिणाग्नावेव पाकः इष्टकापाकार्थत्वात् तत्पाकस्य दक्षिणाग्निना विधानात्" कर्कः

"श्रपणं वाहवनीये" २५ सू॰ हविषां श्रपणमाहवनीये वा स्यात् गार्हपत्ये वा उभयथा श्रुतत्वात् "तदाङ्गाराहवनीये हवींषि श्रपयेयुरिति अतो गार्हपत्य एव श्रपयन्तीति च"। आदिविकल्पोऽयम् नेच्छाविकल्पः तच्छ्रापिण इति तच्छ्रापित्वस्य नियतत्वेनानुवादात्। तदुक्तम्। "रूपं कालेऽनुनिर्वाप्यः श्रपणं देवतास्तथा। आदौ ये विहृताः पश्चात्त इमे सर्व्वदा स्मृताः" इति रूपं कर्मस्वरूपम् दाक्षायणदर्शपूर्णमासादिकम् काल उदितानुदितादिः अनुनिर्वाप्यो वैमृधादिस्तौ, श्रपणं हविःश्रपणम् गार्हपत्ये वाहवनीये वेति। देवता ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति एतेषां विकल्पानां मध्ये यः प्रथमं स्वीकृतः स एव यावज्जीवं कर्त्तव्यः न पश्चान्तरम्। एवमेवैते पञ्चैवादिविकल्पाः अन्ये सर्वेऽपीच्छाविकल्पाः" कर्कः।

तस्य प्रतियज्ञविधानञ्च शत॰ब्रा॰३।६।१।२८।यथा "तस्मादेनानुत्सवने सवने एव प्रतिसमिन्धते" "एनान् गार्हपत्यादीन्"। त्रेताग्नेश्च च षोडशसंस्कारान्तर्गतत्वं व्यासआह यथा "गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोजातकर्म च। नामक्रिया निष्क्रमो ऽन्नप्राशनं वपनक्रिया। कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः। केशान्तस्नानमुद्वाहोविवाहाग्निपरिग्रहः। त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः" "गार्हपत्यागारे वा देवान् वा एष उपावर्त्तते" शत॰ब्रा॰१।१।१।११। तत्करणप्रकारः कात्या॰श्रौ॰४।७।८। सूत्रादौ उक्तो यथा "अग्न्यगारे कुर्वन्ति" "पूर्वं गार्हपत्यगृहं पश्चादाहवनीयगृहम् कुर्वन्ति" कर्कः। "उदग्वंशं वाऽपरम्" ६सू॰ "अपरं गार्हपत्यागारं उदग्वंशं वा प्राग्वंशम् आहवनीयागारं तु प्राग्वंशमेव" कर्कः। "दक्षिणपूर्वे द्वारे" १०सू॰ "उत्पत्तिक्रमेण गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारमाहवनीयागारस्य प्राच्याम्। अर्थात् गार्हपत्यागारे पूर्वद्वारम् आहवनीयागारे अपरद्वारम्" कर्कः "गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति" तत्रैव १५ सूत्रम्।

गार्हमेध पु॰ गृहमेधं अण् कर्म॰। गृहसम्बन्धियज्ञे गृहस्थकर्त्तव्ये पञ्चयज्ञरूपे कर्म्मणि। "तथैव राजर्षिगार्हमेधवितानविद्योरुविजृम्भितेषु" भाग॰५।११।२।

गार्हस्थ्य न॰ गृहस्थस्य भावः कर्म वा। गृहस्थकर्त्तव्ये पञ्चयज्ञादौ कर्मणि। "गार्हस्थ्यञ्चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः" भा॰आश्व॰७अ॰। "गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय ह्यसितो देवलः पुरा" भा॰शल्य॰ ५१अ॰।

गालन न॰ चु॰ गल—क्षरणे भावे ल्युट्। निःस्रावणे (गालान) "मा चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन" निरु॰ ६।२४। "तथा पचेत् यथा दारुकाठिन्यातिशैथिल्यमण्डगालनरहितोऽन्तरुष्मपक्वश्चरुर्भवति" भवदेवः।

गालव पु॰ गल—घञ् तं वाति वा—क। १लोध्रवृक्षे मेदि॰ २केन्दुकवृक्षे शब्दच॰ ३मुनिभेदे, स च विश्वामित्रपुत्रभेदः। यथाह हरिवं २७अ॰। "विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः" इत्युपक्रमे

"साङ्कृतिर्गालवश्चेति मुद्गलश्चेति विश्रुताः"। तस्य शिष्यभेदश्च यथाह भा० उ० १०५ अ०। "विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः! शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह" इत्युपक्रमे तस्यातिनिर्बन्धेन कृतविश्वामित्रादिष्टगुरुदक्षिणात्वेन एकतः श्यामकर्णाश्वशताष्टकस्य दानकथा भा० उ० १०६अ० ११८ अ०पर्य्यन्ते उक्ता। तत्रेयमाख्यायिका गुरुणा तथाऽनुशिष्टस्य तस्य उपासनादितः प्रसन्नेन गरुड़ेन सह तथाभूताश्वप्राप्त्यर्थं ययातिन्टपसमीपे गतिः। तत्प्रार्थनया तेन च तथाभूताश्वलाभद्वारभूतां माधवीनामककन्यां ददे। तस्यां कन्यायाञ्चैकैकपुत्रजनने तथाभूतश्वशतद्वयं शुल्कत्वेन च कल्पितं, तत्रादौ हर्य्यश्वन्टपेण द्वे तथाविधाश्वशते शुल्कत्वेन दत्त्वा एकपुत्रस्तस्यामुत्पादितः। ततो दिवोदासेन तथैव द्वेशते शुल्कं दत्त्वा एकः पुत्र उदपादि। तत उशीनरेण तथैव द्वे शते शुल्कं दत्त्वा एकः पुत्र उदपादि। एवं षट् तथाभूताश्वशतानि द्विशताश्वशुल्कदानेनैकपुत्रोत्पादनयोग्यां ताञ्च कन्यां गुरवे विश्वामित्राय गुरुदक्षिणात्वेन ददौ तेन च तस्यामेकः पुत्रः उदपादीति।

गालवि पु० गालवस्यापत्यम् इञ्। गालवर्षेः पुत्रे प्राक्शृङ्गवदाख्ये मुनिभेदे। स हि कुणिगर्गस्यातिवृद्धां कन्यामुपयेमे तत्कथा च वृद्धकन्यामुपवर्ण्य "वार्द्धक्येन च राजेन्द्र! तपसा चैव कर्शिता। सा नाशकद्यदा गन्तुं पदात् पदमपि स्वयम्। चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा। मोक्तुकामान्तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत्। असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे!। एवन्तु श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते!। तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः। तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीदृषिसंसदि। तपसोऽर्द्धं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तम!। इत्युक्तेऽस्याश्च जग्राह पाणिं गालवसम्भवः। ऋषिः प्राक्शृङ्गवान्नाम समयञ्चेदमब्रवीत्। समयेन तवाद्याहं पाणिं स्प्रक्ष्यामि शोभने!। यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह। तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा। यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः। चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहञ्च गालविः" भा० शल्य० ५२ अ०।

गालि पु० चु० गल—चारणे इन्। आक्रोशे शापे त्रिका०। "ददतु ददतु गालिं गालिमन्तोभवन्तो वयमिह तदभावाद्गालिदानेऽप्यशक्ताः" उद्भटः।

गालित त्रि० चु० गल—चारणे (गालान) कर्मणि क्त। स्रुतद्रवे "गालितस्य सुवर्णस्य षोड़शांशेन सीसकम्" वैद्य०। "तथा पचेत् यथाऽगालितमखण्डश्चरुर्भवति" लालेसी पद्धतिः।

गालिनी स्त्री "कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम्। तर्ज्जनीमध्यमानामाः संगताः भुग्नवर्ज्जिताः। मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता" तन्त्रसा० उक्ते मुद्राभेदे।

गालोडि गालोड़ितमाचष्टे णिच् इतलोपः मुग्ध० उन्मत्ताद्याख्याने अक० उभ० सेट्। गालोड़यति ते।

गालोडित त्रि० "उन्मादशीलो रोगार्त्तो मूर्खो गालोड़ितः स्मृतः" कलापवृत्तावुक्ते १उन्मत्ते २रोगार्त्ते ३मूर्खे च गोलोड़ित इति वा पाठस्तत्रार्थेषु। [वीजे राजनि०।

गालोड्य न०गलोड्य+स्वार्थे प्रज्ञा० अण्। १धान्यभेदे २पद्म-

गावलगणि पु० गवल्गणस्यापत्यम् इञ्। गवल्गणेरपत्ये सञ्जये गवल्गणशब्दे दृश्यम्। "गावल्गणिरिदं धीमान्" भा० आ० १० अ०। "सञ्जयस्य महामात्यो विद्वान् गावल्गणिर्वशी" २अ०।

गाविष्ठिर पुंस्त्री गविष्ठिरस्यापत्यम् विदा० अञ्। गविष्ठिरर्षेरपत्ये। ततः हरिता०युवापत्ये फञ्। गाविष्ठिरायण तदीययुवापत्ये पुंस्त्री।

गावेधुक त्रि० गवेधुकाया विकारः बिल्वा० अण्। गवेधुकावयवे चर्वादौ। गवेधुशब्दे उदा०।

गाह विलोड़ने भ्वा० आत्म० सक० ऊदित् वेट्। गाहते अगाहिष्ट-अगाढ जगाहे। "मनस्तु मे संशयमेव गाहते" कुमा०। "अगाहताष्टादशतां जिगीषया" नैष०। "जगाहिरेऽम्बुधिं नागाः"। "समगाहिष्ट चाम्बुधिम्" "जगाहे द्यां निशाचरः" "जगाहे च दिशो दश" भट्टिः। "ब्रह्मावर्त्तं जनपदमधश्छायया गाहमानः" मेघ०। "पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य" कुमा० अवाऽल्लोपः। पक्षे अवगाह्य। "तपस्विगाढ़ां तमसाम्" (प्राप) रघुः अव+विषयीकरणे च। "पक्षे साध्यावगाहि ज्ञानम्" गदा०।

गाह पु० गह—गहने भावे कर्म्मणि वा घञ्। १गहने। "गाहादिव आ निरधुक्षत" ऋ० ८।७१०।८। "गाहात् गहनात्"भा०। गाह—कर्त्तरि अच्।२गाहकर्त्तरि त्रि०

गिद् पु० रथपालके देवभेदे "गिदैष ते रथ एष वामश्विना" ता० ब्रा० १।७।७। "गिदो नाम रथपालकः कश्चि-

द्देवः" भा०। [गिरिधारके।

गिध्र त्रि० गिरिं धारयति धृ—मूलविभ०क नि० रिलोपः।

गिन्दुक पु० गेन्दुक+पृषो०। गेन्दुके (केन्द) इत्ये हेमच०।

गि(र)रा स्त्री गॄ—क्विप् वा टाप्। वाक्ये।

"रवेः कवेः किं समरस्य सारं इति" प्रश्ने "भागीरथी-तीरसमाश्रितानाम्" विदग्धमु० उत्तरम्। "गिरा सुखाम्भोजमियं युयोज" "गरोगिरः पल्लवनार्थ-लाघवे" नैषधम् "भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः" "गिरमुत्तरपक्षताम्" माघः। "गीर्भिष्टा वयं वर्द्धयामो वचोविदः" ऋ० १।६१।६। अस्य पत्यादौ परे समासे अहरा०रूपत्रयम् गीष्पतिः गीर्पतिः गीःपतिः। २स्तुतौ च "पवमानो गिराहवम्" ऋ०६।२६।६। "गिरा स्तुत्या वर्द्धमानम्" भा०।

गिरि पु० गॄ—इ किच्च। १पर्वते। "कुचरो गिरिष्ठा इत्यृचो निरुक्तौ १।२०। "गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति" इत्युक्तम्। "सदोर्द्ध्वबाहुर्योधीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः। सर्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः। इष्टदेवीधिया नारीं स गिरिः परिकीर्त्तितः" इत्युक्तलक्षणे २तान्त्रि-कसंन्यासिभेदे,३परिव्राजकोपाधिभेदे च। यथा आनन्द-गिरिः। गि(र)लति लोकम् गॄ—अच्। ४बालमू-षिकायां स्त्री वा ङीप् रमानाथः। ५नेत्ररोगे मेदि०। गिरिकाणः इत० प्रकृतिस्वरः। ६गेन्दुके विश्वः। ७पूज्ये त्रि० मेदि०। ८निगरणे स्त्री अमरः। "अथान्धकारं गिरिगह्वरस्थम्" रघुः। "गिरेस्तडित्त्वा-निव तावदुच्चकैः" माघः। ९मेघे निघ०। "गिरयो नाप उग्रा अस्पृध्रन्" ऋ० ६।६७।११। "गिरयो मेघाः" भा०। "गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तः" ऋ० १०।६८।१। "गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गताः" भा०। "मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव जलादेः संगरणं भवति" निरु० १।२०। १०पारददोषभेदे "मलं विषं वह्निगिरी च चापलञ्चैसर्गिकं दोषमुशन्ति पारदे। उपाधिजौ द्वौ त्रपुनागयोगजौ दोषौ रसेन्द्रे कथितौ मुनीश्वरैः। मलेन मूर्च्छा, मरणं विषेण, दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे। देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्यात्, चाञ्चल्यतो वीर्य्यहृतिश्च पुंसाम्। वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन षण्डो भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः। वह्निर्विषं मलञ्चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे। एते कुर्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात्। अन्येऽपि कथिता दोषा भिषग्भिः पारदे यदि। तथाप्येते त्रयो दोषाः शोधनीया विशेषतः" भावप्र०। ततःपरस्य नदीनखादीनां गिरि-नद्यादि० पूर्वपदस्थनिमित्तत्वात् वा णत्वम्। गिरिण(न)दी गिरिण(न)खः गिरिण(न)द्धः गिरिणि(नि)तम्बः।

गिरिक पु० गिरौ कैलासे कायति कै—क। १शिवे। "गिरिको हिण्डुको इत्थो जोवः पुद्गल एव च" भा० शा० २३८ अ० दवोक्तशिवनामसु। नीलकण्ठनाम्ना-व्युत्पत्तिरुक्ता। गिरिं गिरिवदचेतनं देहादिकं कायति शब्दति अन्तर्भूतण्यर्थे कै—क। अचेतनमपि देहादि चेतनं करोतीत्यर्थः"। गिरि+स्वार्थे क। २बालमूषि-कायाम् स्त्री अमरः। गिरौ भवः कन्। ३पर्वतजाते त्रि०। ४उपरिचरवसुन्दपमहिष्यां स्त्री तस्या गिरितो जन्मकथा भा० आ० ६३ अ० यथा

"राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम्। पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः। अरौत्सी-च्चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल। गिरिं कोला-हलं तन्तु पदा वसुरताडयत्। निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा। तस्यां नद्यामजनयन् मिथुनं पर्वतः स्वयम्। तस्मात् विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेद-यत्। यः पुमानभवत् तत्र तं स राजर्षिसत्तमः। व-सुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः। चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः। वसोः पत्नी च गिरिका कामकालं न्यवेदयत्। ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः। तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि मृगानिति। तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मतिमतां वर!। स पितॄणां नियोगन्तमनतिक्रम्य पार्थिवः। चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्मरन्। अतीव रूपस-म्पन्नां साक्षाच्छ्रियमिवापराम्"। "चैद्योपरिचरं वीरं वसुं नामान्तरिक्षगम्। चैद्योपरिचराज्जज्ञे गिरिका सप्त मानवान्। महारथो मगधराट् विश्रुतो यो बृह-द्रथः। प्रत्यग्रहः कुशश्चैव यमाहुर्मणिवाहनम्। मा-रुतश्च यदुश्चैव मत्स्यकाली च सत्तम!" हरिवं३२ अ०।

गिरिकच्छप गिरौ पर्वतस्यदर्य्यां कच्छपः। पर्वतदरीस्थ-शायिनि स्थलकच्छपे। स च प्रमथाद्युपद्रवराहित्याय गृहे गृहस्थेन स्थापनीयः यथाह भा०आनु० १२१ अ० "गोरचना समालम्भी वचाहस्तश्च यो भवेत्। घृताक्षतं च यो दद्यात् मस्तके तत्परायणः। ये च मांसं न खादन्ति तांश्च शक्नुम हिंसितुम्। यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिवा

रात्रौ च दीप्यते। तरक्षोश्चर्म दंष्ट्रा च तथैव गिरिकच्छपः। व्याघ्रचर्मोविडालस्य छागः कृष्णोऽथ पिङ्गलः। येषा-मेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम्। तान्यष्टधा-गृहागाराणि पिशिताशैः सुदारुणैः" पिशाचोक्तौ।

गिरिकण्टक पु० गिरेः कण्टक इव भेदकत्वात्। वज्रे त्रिका०

गिरिकदम्ब पु० गिरौ भवः कदम्बः। धाराकदम्बे राजनि० स्वार्थे क। तत्रार्थे "देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकद-म्बकः" सुश्रुतः।

गिरिकदली स्त्री ७त०। बहुबीजायाम् वनरम्भायाम् राजनि० "गिरिरम्भा तु मधुरा हिमा बल्या च दुर्ज्जरा। तृष्णापित्तदाहशोषशमनी वीर्य्यकृद्गुरुः" राजनि०।

गिरिकर्णिका स्त्री गिरिः कर्ण इव यस्याः कप् कापि अत इत्वम्। १पृथिव्यां त्रिका०। गिरेर्बालमूषिकायाः कर्णः अस्त्यस्याः तदाकारपत्त्रत्वात् ठन्। २अपराजिता लतायां ३श्वेतकिण्हीवृक्षे च राजनि०।

गिरिकर्णी स्त्री गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ण इव कर्णः पत्रमस्याः ङीप्। १अपराजितालतायाम् अमरः। "त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकम्" भावप्र०। २यवासे शब्दच०। [गिरिशब्दे गिरिकशब्दे च दृश्यम्।

गिरिका स्त्री गिरिरेव स्वार्थे क। बालमूषिकायाम् अमरः।

गिरिकाण त्रि० गिरिणा नेत्ररोगभेदेन काणः। नेत्ररोगभेदेन एकनेत्रहीने। अस्य ३त० प्रकृतिस्वरता।

गिरिक्षित् पु० गिरि वाचि क्षियति क्षि—वासे क्विप् अलुक्स०। स्तुतिरूपवाक्यस्थे परमेश्वरे "प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म-गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे" ऋ०१।१५४।३। "गिरिक्षिते गिरि वाचि, गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते" भा०।

गिरिक्षिप त्रि० गिरिं क्षिपति क्षिप—क। १गिरेरुत्क्षेपण सामर्थ्यवति २अक्रूरभ्रातरि पु० गान्दिनीजशब्दे दृश्यम्

गिरिगुड पु० गिरौ गुड इव। गेन्दुके (केन्द) हेमच०।

गिरिचर त्रि० गिरौ चरति चर—ट।१पर्वतचारिणि। "गिरि चर इव नागं प्राणसारं बिभर्त्ति" शकु०स्त्रियां ङीप्। २चौरे तदीशे ३रुद्रभेदे पु० "नम उष्णीषिणे गिरि-चराय" यजु० १६।२१। गिरिचरश्चौरः अध्वन्यानां वस्त्राद्यपहर्त्तुं पर्वतादिविषमस्थानचरत्वात् तदधिपत्वाद् रुद्रोपि गिरिचरः इत्युपचारः।

गिरिज न० गिरौ जायते जन—ड। १शैलजे शिलाजतुनि २लौहे ३अभ्रके च मेदि०। ४गैरिके राजनि० ५मधुक वृक्षे ६गौरशाके पु० रत्नमा०।७हिमाद्रिजातायां पार्वत्यां स्त्री "आगतं शिवयक्षेभ्यो गतञ्च गिरिजानने" यामलम्। "यदा यदा स गिरिजामुद्दनामाचरागतम्" काशी०६६अ० ८मातुलाङ्ग्यां स्त्री मेदि० ६श्वेतबुह्यायां रत्नमा०। १०क्षुद्रपाषाणभेदलतायां ११त्रायमाणलतायां १२कारी वृक्षे १३मल्लिकायां १४गिरिकदल्यां च स्त्री राजनि०। १५पर्वतजातमात्रे त्रि०। गिरि वाचि जायते जन—ड अलुक्स०। १६स्तुतिरूपवाक्यनिष्पन्ने च "मरुत्वते गिरिजा एवया मरुत्" ऋ०५।८७।२। गिरिजा वाचिनिष्पन्नाः" भा०। पार्वत्या हिमालयरूपगिरेर्जन्मकथा शिवपुराणे १२अ० हिमालयस्य मेनकानाम्नी पत्नी बभूवेत्युक्त्वा "प्रकृतिरभव-त्तस्याः मेनायाः कन्यका शुभा" इत्युपक्रमे "तां पार्वती-त्याभिजनाञ्च नामतो जुहाव तद्बन्धुजनः स्वभावतः। माता निषिद्धा तपसे यदा तु सा ययावुमाख्यां भवभक्ति भाविनी"। कालिकापुराणे तु तस्याः कालीतिनाम तत्-कथा ४१।४२अ०दृश्या। १७गङ्गायाञ्च स्त्री तस्या अपि तत उत्पत्तिकथा कालिकापु० ४७ अ० दृश्या।

गिरिजातनय पु० ६त०। कार्त्तिकेये तस्य च यथोत्पत्ति-स्तथा कार्त्तिकेयप्रसूशब्दे १९५६पृ०उक्तप्राया कालिकापु० ४७अ० विस्तरेण दृश्या। गिरिजानन्दनादयोऽप्यत्र।

गिरिजापति पु० ६त०। १शिवे, गिरिजेशादयोऽप्यत्र।

गिरिजामल न० गिरौ पर्वते मेघे घनरवे वा जायते जन—ड, तेषु अमलम्, तथाभूतञ्च तदमलञ्च, गिरिजायाः पार्वत्या वीजरूपं मलं वा। १अभ्रके तस्य यथा च पार्वतीवीजजातत्वं तथा अभ्रकशब्दे ३१५ पृ० उक्तम् भावप्र० तस्यान्यथोत्पत्तिभेदादिकमुक्तं यथा

"पुरा बधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्। विस्फु-लिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः। ते निपेतुर्घन-ध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्। तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्। तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रम-भ्ररवोद्भवात्। गगनात् स्खलितं यस्माद् गगनञ्च ततो मतम्। विप्रक्षत्त्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतु-र्विधम्। क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः। प्रशस्यते सितन्तारे रक्तं तत्तु रसायने। पीतं हेमनि, कृष्णन्तु गदेषु द्रुतयेऽपि च। पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम्। मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिना-कन्दलसञ्चयम्। अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठ प्रदायकम्। दर्दुरं त्वग्निनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुर-ध्वनिम्। गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्यु

प्रदायकः। नागन्तु नागवद् वह्नौ फुत्कारं परिमुञ्चति। तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरम्। वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत्तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत्। सर्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत्। अभ्रमुत्तरशैलोत्थं बहुसत्वं गुणाधिकम्। दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्वमल्पगुणप्रदम्। अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च। हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषक्रमींश्च। रोगान् हन्ति दृढयति वपुर्वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव। दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम्"। अभ्रशब्दे अनुक्तास्तद्गुणादिभेदा इहोक्ताः।

गिरिज्वर पु० गिरिं जृरयति ज्वर—णिच्—अच्। वज्रे शब्दर०।

गिरि(लि)त त्रि० गिल—क्त वा रः। भक्षिते रायमुकु०।

गिरित्र पु० गिरौ कैलासे स्थितस्त्रायते त्रै—क। रुद्रे। "शिवां गिरित्र तां कुरु" यजु० १६।३।

गिरिदुर्ग न० गिरिरिव दुर्गम् राज्ञां शत्रुभ्यो निःशङ्क-, तया वासस्थानम्। पर्वतरूपे तादृशे स्थाने (गड़)। "धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा। नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्। सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्। एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते"। त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः"। त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः" मनुः। एषां मध्ये गिरिदुर्गं बहुगुणत्वात् विशिष्टं तस्य गुणाश्च सुदुरारोहत्वं महाप्रदेशादल्पप्राणप्रेरितशिलादिना बहुशत्रुसैन्यविनाशनमित्यादयः" कुल्लू० "वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः" भा०वि० ५ अ०।

गिरिधातु पु० ६त०। गैरिके उपधातुभेदे राजनि०।

गिरिनगर न० दृ०स० कूर्मविभागे १४अ० दक्षिणस्यामुक्ते "अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे "कालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः गिरिनगरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्यभरुकच्छाः" इत्युक्ते देशभेदे। अस्य च संज्ञात्वेऽपि पूर्वपदस्थनिमित्तात् क्षुभ्नादित्वात् न णत्वम्।

गिरिनद्यादि पु० वार्त्ति०ग० उक्ते पूर्वपदस्थनिमित्तात् वा णत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्य्यमाण माषोण आर्गयन" आकृतिगणः। "गिरिनद्यादीनां वा" वार्त्ति०।

गिरिनन्दिनी स्त्री ६त०। हिमालयसुतायां १पार्वत्यां २गङ्गायाञ्च, गिरेर्नन्दिनीव। ३नदीमात्रे तासां गिरिप्रभवत्वात्तथात्वम् "अन्याश्च सरितो बह्व्यः" इत्युपक्रमे "शुभाश्च गिरिनन्दिन्यः" हरिवं० १२६अ०। "कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गाधरः।

गिरिनिम्ब पु० ७त०। महानिम्बवृक्षे राजनि०।

गिरिपीलु पु० ६त०। (फालसा) इति वृक्षभेदे राजनि०।

गिरिपुर न० आनर्त्तदेशान्तर्गते पुरभेदे आनर्त्तशब्दे ७२७ पृ० उदा०। [जतुनि राजनि०।

गिरिपुष्पक न० गिरेः पुष्पमिव कायति कै—क। शिला-

गिरिप्रिया स्त्री गिरिः प्रियोऽस्याः। चमर्य्यां मृगभेदे राजनि०। [उवाचापः" शत०ब्रा० ७।४।२।१८।

गिरिबुध्ना स्त्री गिरिर्बुध्न इव यस्याः। अप्सु। गिरिबुध्ना

गिरिभिद् पु०गिरिं भिनत्ति भिद—क्विप्। १पाषाणभेदके वृक्षे भावप्र०। २इन्द्रे च। ३नद्यन्तरे। ४नदीभेदके "नद्यन्तरेऽसंसवो गिरिभिच्चेत्"कात्या० श्रौ०२५।१४।२३। "गिरिं भित्त्वा या नद्यागता तदनन्तरे संसवो न भवति"कर्कः।

गिरिभू त्रि० गिरौ भवति भू—क्विप्। १पर्वतप्रभवे क्षुद्रपाषाणभेदे २पार्वत्यां ३गङ्गायां च स्त्री ६त०। ४पर्वतभूमौ स्त्री।

गिरिमल्लिका स्त्री गिरौ मल्लीव इवार्थे कन्। कुटजवृक्षे। अमरः। [उच्चत्वात्तथात्वम्।

गिरिमान पु० गिरेरिव मानमस्य। गजे शब्दरत्ना०। तस्य

गिरिमाल पु० गिरौ मालः सम्बन्धोऽस्य। बाधके स्वनामख्याते यज्ञिययूपकाष्ठसाधने वृक्षभेदे "तैल्वको बाधको वा" कात्या० श्रौ० २१।३।९। "यूपो भवति तैल्वकस्तिणिशः बाधको गिरिमालः" कर्कः।

गिरिमृद् स्त्री ६त०। १गैरिके (गेरिमाटि) त्रिका०। २पर्वतमृत्तिकायाञ्च।

गिरिमृद्भव न०गिरेर्मृदो भवति भू—अच्। गैरिके राजनि०

गिरिमेद पु० गिरिर्मेद इव सारोऽस्य। विट्खदिरे रत्नमा०

गिरियक पु० गिरिं याति या—क संज्ञायां कन्। गेन्दुके (केन्दु) वृक्षे हेमच०। [केन्दुके शब्दरत्ना०।

गिरियाक पु०गिरिं याति—या क्विप् संज्ञायां कन् न ह्रस्वः।

गिरिराज् पु० गिरिषु राजते राज—क्विप् ७त०।१पर्वतश्रेष्ठे "स तयाभिहतो राजन् न्यपतत् गिरिराडिव"भा०भी०

७८अ० । "गिरिराट्पादचारीव" भाग० ६।१२।२५ । २हिमाचले च ।

गिरिराज पु० ६त० । हिमालये । यथा च तस्य नगराजत्वं तथा अचलराजशब्दे ८३ पृ०उक्तम् ।"सोऽपि कार्पटिकस्तस्य गिरिराजस्य भाषितम्"। "गिरिराजाङ्गजासखः" काशी०। "गिरिराजराजसुतान्वितवामतनुम्"शिवस्तवः ।

गिरिवासिन् त्रि० गिरिं वासयति सुरभीकरोति वासि-णिनि, गिरौ वसति वस-णिनि वा । हस्तिकन्दे वृक्षे राजनि० ।

गिरिव्रज न० गिरीणां पञ्चानां व्रजो यत्र । मगधदेशान्तर्गते जरासन्धपुरे "सोऽभिजनोऽस्य अण् । गैरिव्रज तद्देशवासिनि त्रि० बहुषु तस्य लुक्।"गिरिव्रजाः मगधपुण्ड्र मिथिलाश्च" वृ०स०१०अ० ।

गिरिव्रजवर्णनं भा०स०२१अ०। यथा

"एष पार्थ ! महान् भाति पशुमान्नित्यमम्बुमान् । निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः । वैहारो १ विपुलः शैलो वराहः २ वृषभ ३ स्तथा । तथा ऋषिगिरि४स्तात ! शुभश्चैत्यक५पञ्चमाः । एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः । रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम्" इत्युपक्रमे ।

"अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः । गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुन ! । वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः । लोध्राणाञ्च शुभाः पार्थ ! गौतमौकःसमीपजाः । अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ । स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः । अपरिहार्य्या मेघानां मागधा मनुना कृताः । कौशिको मणिमांश्चैव चक्राते चाप्यनुग्रहम् । एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधर्षं समन्ततः । अर्थसिद्धिं त्वतुलमां जरासन्धोऽभिमन्यते" ।

गिरिश पु० गिरौ शेते शी-बा० लोकेऽपि ड, गिरिरस्त्यस्य लोमा० श वा ।१शिवे अमरः ।"गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी"कुमा० । "गिरिशरमणी कालि ! सततम्" कालीस्तवः ।"शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि" यजु० १६।४ ।

गिरिशन्त पु० महादेवे । "गिरिशन्ताभिचाकशीहि" यजु० १६।२ । "गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयति, गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ-मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा वेददी० । सर्वत्र तन-बा० ड । गिरि वाचीति पक्षे अलुक्स० ।

गिरिशय पु० गिरौ कैलासे शेते शी-अच् । महादेवे । "नमो गिरिशयाय च गिरिष्ठाय च" यजु० १६।८ ।

गिरिशाल पु० गिरिं शलति आश्रयत्वेन गच्छति शल-गतौ अण् उप० स० । सुश्रुतोक्ते प्रतुदे पक्षिभेदे । कपोतपारावतेत्युपक्रमे गिरिशालक्कानदूषकेत्याद्यः प्रतुदाः" सुश्रुतः ।

गिरिशालिनी स्त्री गिरिं वालमूषिकाकर्णं शलते श्लाघते स्वपत्रेण शल-श्लाघायां णिनि ङीप् । गिरिकर्णिकायामपराजितायाम् "पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी" वामनपु० । तत्तुल्यपत्रत्वेन गिरेः श्लाघनात् तस्यास्तथात्वम् ।

गिरिशृङ्ग पु० गिरेः शृङ्गमाकारेणास्त्यस्य अच् । १गणेशे शब्दरत्ना० शुण्डादण्डस्योत्तलने गिरिशृङ्गाकारत्वात् तस्य तथात्वम् । ६त०।२ पर्वतशिखरे न० ।

गिरिषद् पु० गिरौ सीदति सद-क्विप् षत्वम् । महादेवे ।

गिरिष्ठा स्त्री गिरौ तिष्ठति स्था क्विप् अम्ब० षत्वम् । १महादेवे २पर्वतस्थायिमात्रे त्रि० । "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः"ऋ०१।१४४।२ । "गिरिष्ठा गिरिस्थायी" निरु० ।

गिरिसर्प पु० नित्यः ७त० । दर्वीकरसर्पभेदे सुश्रुतः । अहिशब्दे ५८१ पृ० विवृतिः ।

गिरिसार पु० ६त० । १लौहे २रङ्गे धातुभेदे च "द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं वली" भा० भी० ५३अ० गिरिषु सारः चन्दनादिसुरभिद्रव्यवत्त्वात् श्रेष्ठः । ३ मलयपर्वते मेदिनिः ।

गिरिसुत पु० ६त० । १मैनाकपर्वते ।२पार्वत्यां स्त्री । "अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा" उद्भटः । "शम्भोः शिरसीन्दुकला वृषध्वजोऽक्षि च तृतीयमप्यूर्ध्वम् । शूलं धनुः पिनाकं वामार्धं वा गिरिसुतार्धम्" वृ०स० ५८ अ० ।

गिरिस्रवा स्त्री गिरेः स्रवति स्रु-अच् ५त० । पर्वतनद्यां "गिरिस्रवाभि ! सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा" भा० आनु०१४अ० ।

गिरिह्वा स्त्री गिरिं बालमूषिकाकर्णं ह्वयति स्पर्द्धते तदाकारेण ह्वे-क । गिरिकर्णिकायाम् अपराजितायाम् तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।"श्वेता गिरिह्वा किणिही सिता च" सुश्रु० । आ+ह्वे-क । गिर्य्याह्वा-

ष्यत। "गिरीषः किणीहिः शेलुः गिर्य्याह्वा रजनीद्वयम्" सुश्रु०।

गिरीन्द्र पु० गिरिरिन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ६त० वा। १हिमालये पर्वते अचलराजशब्दे दृश्य० विवृतिः। २महादेवे च कैलासेश्वरत्वत्तस्य तथात्वम्। "माधवश्च गिरीन्द्रोऽसौ सम्भावयति चेतसि" काशी० ६६ अ०।

गिरीश पु० गिरेः कैलासस्य ईशः। महादेवे अमरः। "सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम्" कुमा०। गिरीणामीशः। २हिमालये। गिरां वाचामीशः। ३वाचस्पतौ च मेदि०।

गिर्वणस् पु० गिरा स्तुत्या वन्यते वन-कर्म्मणि असुन् संज्ञात्वात् णत्वं पृषो० नोपपददीर्घः। १स्तवनीये देवभेदे। "गिर्वणादेवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति" निरु० ६।१४। "सोमास इन्द्र! गिर्वणः" ऋ० १।५।७। "गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीयो देवविशेषः" भा०। कर्त्तरि असुन्। २स्तोतरि च। "धीरो गिर्वणस्यु विदानः" ऋ० १०।१११।१। "गीर्भिर्वनन्ति भजन्ते इति गिर्वणसः स्तोतारः वनतेरसुनि रूपम् उपपददीर्घाभावश्छान्दसः। तदन्तात् क्यप्। "क्याच्छन्दसि" पा० उप्रत्ययः स्तोतॄन् कामयमानः" भा०। "परि त्वा गिर्वणो! गिर इमा भवन्तु विश्वतः" शत० ब्रा० १।६।१।२४।

गिर्वन् पु० गिरा वन्यते वन-विच् नि० उपपददीर्घाभावः। इन्द्रादौ देवे "इन्द्रो वै गिर्वा" शत० ब्रा० १।६।१।२४।

गिर्वाहस् पु० गिरा स्तुतिवाचा उह्यते नि० उपपददीर्घाभावः। "स्तुतिवाक्यवाहनीये इन्द्रादौ देवे।" "न जगृह्गिर्वाहो! अश्वाः" ऋ० ६।२४।६।

गिल गिल गिलने सक० तु० पर० सेट्। गिलति गिलन् सार्वधातुकविषयोऽयम्। गिरतेः रस्य लः इत्येके। किन्तु गिलन इति निर्द्देशात् सौत्रोऽयं धातुरित्येव ज्यायः

गिल त्रि० गिल-क। १भक्षके। "गिलेऽगिलस्य" वार्त्ति० एतत्परे पूर्वस्य मुम्। तिमिङ्गिलः। "तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव!" गिलस्य तु न गिलगिलः "गेलगिले च" वा०। तिमिङ्गिलगिलः इत्यादौ मुम्। २कुम्भीरे पु० शब्दच०। तस्य सर्वपदार्थस्य चर्व्वणाभावेन गिलनात् तथात्वम्। कर्म्मणि मूल० क। ३जम्बीरे शब्दच० तस्य दन्तशठत्वेन चर्व्वणन्तरेण गिलनात्तथात्वम्।

गिलगिल पु० गिलं कुम्भीरं गिलति गिल-क। अगिलस्येत्युक्तेः न मुम्। गिलग्राहे नक्रे (हाँगर)।

गिलग्राह पु० गिलं कुम्भीरं गृह्णाति ग्रह-अण् उप०स०। नक्रे राजनि०।

गिलन न० सौ० गिल-ल्युट् गिलन इति निर्द्देशात् न गुणः। चर्व्वणमन्तरेण भक्षणे(गेला) अमरः।

गिलायु "यन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः। संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः" सुश्रुतोक्ते कण्ठरोगभेदे।

गिलि स्त्री गिल-भावे इन्। गिलने अमरटी०।

गिलित त्रि० गिल-क्त। भक्षिते अमरः।

गिलोड्य पु० मधुरफले वृक्षभेदे। "कतकाश्मगिलोडियाबेल्याद्युपक्रमे "समासेन मधुरो वर्गः" सुश्रुतः।

गि(गे)ष्णु त्रि० "गै-गादाभ्यामिष्णुच्" उणा० इष्णुच् आदन्तः। इष्णुगिति केचित् पठन्ति तन्मते आतो लोपः। १गायने २सामादिगायके पु०। उज्ज्वलदत्तीये तु इष्णुजित्येव पाठः मतान्तरे एष्णुक् इति पाठान्तरसत्त्वा आतो लोपे रूपसामान्यसत्त्वा चित्स्वराभावात् स्वरे भेद इत्युक्तं तेन शब्दकल्पद्रुमे गिष्णा इत्यदन्तशब्दकल्पनं प्रामादिकम्। तथा च गिष्णुरिति, गेष्णुरिति वा शब्दरूपद्वयम्।

गीत न० गै-गाने भावे क्त। गाने स्वरविशेषनिष्पाद्ये शब्दभेदे। तच्च द्विविधं लौकिकं वैदिकञ्च तत्र गानशब्दे वैदिकगानलक्षणादिकमुक्तं लौकिकमधुनोच्यते।

"धातुमात्रासमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः। तत्र नादात्मकोधातुर्मात्रा ह्यक्षरसञ्चयः"। तद्द्विविधं यथा "गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः। यन्त्रं स्याद्वेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम्। निबन्धमनिबन्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते। अनिबन्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना। तद्वा गमकधात्वाद्यै रनिबन्धं विनाङ्कतम्। निबन्धञ्च भवेद्गीतं तालमान रसाञ्चितम्। छन्दोगमकधात्वाद्यैर्वर्णादिनियमैः कृतम्। ऋग्भ्यः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत। यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणः स्मृताः। अथ संगीतलक्षणम् "तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते नृत्यस्यानुगं तं रङ्गे तत्सङ्गीतकमुच्यते। सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि। मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः। संसारदुःखदग्धानामस्मानामनुग्रहात्। प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम्। गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य्यत्रिकमिदं मतम्। तूर्य्यशब्दोऽस्त्यदङ्गे स्यात् सुर-

ऽेऽपि च दृश्यते। गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम्। रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते। गीतेन हरिणा रङ्ग प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः। वनादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च। हृदि चमत्कृतये किमतः परं फणिवरोऽश्वतरो वत पन्नगः। अपि स्तौ यदवाप मदालसां मधुरगीतवशीकृतशङ्करः। परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम्। सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम्"। "शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम्। एला साद्यभवा सपाठकरं तत् पञ्चतानेश्वरः कैराते खरचक्रपालविजया षतं त्रिभङ्गिस्तथा। टेङ्कारवर्णसरःपुटौ द्विपदिका स्त्रका ऽवलीमाहकालस्बोदखण्डकवर्त्तनीति कथिताः शुद्धास्तु ते विंशतिः" सङ्गीतदा०। एलादीनामेतेषां विंशति संख्यकानां प्रबन्धगीतानामङ्गानि षट् भवन्ति यथा "पदं तानो विरुदश्च तालः पाठः स्वरस्तथा। एलादीनां षड़ङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना। पौनरुक्त्यं न देशीये गीते दोषोऽभिजायते। शीघ्रोच्चारेण वर्णानां तथा चैव प्रसारणे। लिङ्गान्यत्वे विसन्धौ च संयुक्ताक्षरमोक्षणे। परिवर्त्ते ऽक्षराणाञ्च ह्रस्वदीर्घव्यतिक्रमे"। शालगत्वं यथा "ध्रुवकोमण्डकश्चैव प्रतिमण्ठोनिसारुकः। वासकः प्रतितालश्च तथान्या चैकतालिका। यतिश्च भ्रमरि स्येति शालगं स्वत्वमीरितम्"। सङ्कीर्णत्वं यथा "चैत्रोमङ्गलकस्तथा न गणिका चर्च्चरीतिनाटोच्चयी दोहा स्याद्वङ्कलस्तथागुरुवलो गीता च गोविस्तथा। छेन्नोकोप्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि कामद्विषा संक्षेपेण चतुर्द्दश प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात्"सङ्गीतदा०। अधिकम् उन्नोप्यशब्दे १२७२ पृ० दृश्यम्। स्वार्थे क तत्रार्थे "काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च। शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः"अग्निपु०। कर्म्मणि क्त। २शब्दिते मेदि०। ३स्तुते ४गानकर्म्मणि कृतगाने त्रि०। "गीता सुगीता कर्त्तव्या" गानशब्दे उदा०।

गीतगोविन्द पु० गीतोगोविन्दोऽत्र। जयदेवकृते श्रीकृष्णचरितख्यापके द्वादशसर्गात्मके ग्रन्थभेदे। "यच्छृङ्गार विवेकतत्त्वमपि यत्काव्येषु लीलायितम् तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः। सानन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दितः" गीतगो०।

गीतप्रिय त्रि० गीतं प्रियमस्य। १गानरक्ते २महादेवे पु० ३कुमारानुगतमातृकाभेदे स्त्री। "गीतप्रिया च कल्याणी कद्रुरोमाऽमिताशना" भा० शल्य० ४६अ० मातृगणोक्तौ।

गीतमोदिन् त्रि० गीतेन मोदते मुद–णिनि। १गीतेनामोदकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्। २किन्नरे पु० शब्दर०।

गीता स्त्री गै–कर्म्मणि क्त। १गुरुशिष्यकल्पनया आत्मविद्योपदेशात्मके कथाविशेषे सा च भगवद्गीतारामगीतादिभेदात् बहुला किन्तु भगवद्गीतायामेव प्रसिद्धिः।"गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः। या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृतेति"श्रीधरस्वामिधृतवचनम्। प्रसिद्ध गीतायास्तात्पर्य्यादि नीलकण्ठेन समथ्यादि यथा "भारते सर्ववेदार्थो, भारतार्थश्च कृत्स्नशः। गीतायामस्ति, तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता। कर्मोपास्तिज्ञानभेदैः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकम् भक्तिस्तूपासनाकाण्डात्तृतीयान्नातिरिच्यते। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यत्तदुपासते। इति श्रुत्यैव वेद्यस्य ह्युपास्यादन्यतेरिता। इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रिकेण हि। कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते"। मधुसूदनसरस्वतीभिस्तु गीतागूढार्थदीपिन्यां तत्प्रयोजनादिकं विस्तरेण दर्शितं यथा

"सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम्। परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम्। सच्चिदानन्दरूपन्तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम्। यत्प्राप्तये समारब्धाः वेदाः काण्डत्रयात्मकाः। कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात्। तद्रूपाष्टादशाध्यायी गीता काण्डत्रयात्मिका। एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत्। कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः। यतः समुच्चये नास्ति तयोरतिविरोधतः। भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता। उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी। कर्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा। तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्त्यागवर्त्मना। त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते। द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनया ततः। भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते। तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम्। एवमप्यत्र काण्डानां संबन्धोऽस्ति परस्परम्। प्रत्यध्यायं विशेषन्तु तत्रतत्रैव वक्ष्यते। मुक्तिसाधनपर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते। निष्कामकर्मानुष्ठानं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः। तत्रापि परमोधर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः। क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा। नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढ़स्तदा। इहामुत्रार्थ

वैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात्। ततः शमादिसंपत्त्या संन्यासनिष्ठता भवेत्। एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा। ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः। ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम्। सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते। ततस्तत्परिपाकेण निदिध्यासननिष्ठता। योगशास्त्रं तु संपूर्णमुपक्षीणं भवेदिह। क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत्। साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते। अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत्। तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ। अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः। न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः। प्रारब्धकर्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति। सा सर्वतो बलवती संयमेनोपशाम्यति। संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत् त्रिकम्। यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते। ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम्। ततोभवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च। तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि। युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत्। विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ कृतम्। प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने। निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना। निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः। व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः। अन्ते तूत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः। एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्। गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते। अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तदा। एतस्य कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमस्मान्निवर्त्तते। यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः। इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा। सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते। पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत्। अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा। पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि सः। अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः। यदि प्राग्भवसंस्कारैरचिन्त्यत्वात्तु कश्चन। प्रागेव कृतकृत्यः स्यादकस्मात् फलपातवत्। न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धमिष्यते। प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा। एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये। विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिद्ध्यति। जीवन्मुक्तदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना। अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः। आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे। कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः। तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते। इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते। एतत् सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम्। अतो व्याख्यातुमेतन्मम उत्सहते भृशम्। निष्कामकर्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम्। शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः। यतः स्वधर्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनात्। फलाभिसन्धिपूर्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत्। आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः। पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम्। दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्वेषां प्राणिनामिह। अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं विदा। अनादिभवसन्तानरूढं दुःखकारणम्। दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम्। एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम्। बुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम्"। व्यासप्रणीताध्यात्मरामायणान्तर्गता रामगीता भारताश्वमेधिकोक्ते ब्राह्मणगीतानुगीते देवीभागवतोक्ता देवीगीता वैष्णवभागवतोक्ता गोपीगीता तन्त्रोक्ता शिवगीता इत्यादयो बह्व्यो गीताः सन्ति। ताश्च सर्वा एव अध्यात्मविद्याप्रकाशिकाः। अपराधशब्दे २२३ पृ० उक्तवाक्ये प्रत्यहं गीताध्यायपाठफलमुक्तम्।

गीतायन न० ६त०। गानसाधने वेणुमृदङ्गादौ "गीतायनैः दुन्दुभिशङ्खवेणुभिः" भाग० ४।४।६।

गीतासार पु० गीताया भगवद्गीताया सारः संक्षेपेणार्थकथनमत्र। गरुडपुराणान्तर्गते २३५ अध्यायादित्रये भगवद्गीतार्थोक्तिसंक्षेपरूपग्रन्थे।

गीति स्त्री गै—भावे क्तिन्। १गाने। "तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः"। "अहोरागपरिवाहिणी गीतिः" शकु०। "श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्" कुमा०। "आर्य्याप्रथमदलोक्तं कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः। दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः" वृ०र० उक्ते २मात्रावृत्तभेदे।

गीतिका स्त्री गीतिरिव कायति कै—क। १गीतितुल्यगाथायां "गायत्रीं पठते यस्तु वर्णशङ्करजस्तथा। गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप!" भा० व० ८५अ०। "गाथा स्वरनियमहीना, गद्यवन्मुखाद्भिः सरति। गाथैव ग्राम्यगीतिवत् स्वरवर्णविकृता गीतिका" नीलक०। "सगणौ जयुग्मभरैः सलगैः कथिता बुधैरिह गीतिका" वृ०र० टी० उक्ते २विंशत्यक्षरपादके समचतुष्पादवर्णवृत्त-

भेदे च। स्वार्थे क। गीतिका २गीतौ गाने।

गीथा स्त्री गै—थक्। वाचि। "एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत् प्राणेन ह्रीदं सर्वमुत्तब्धं, वागेव गीथा उच्च गीथा चेति स उद्गीथः" शत०ब्रा० १४।४।१।२५। "वागेव गीथा उद्गीथाभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दार्थत्वात्" भा०

गीरथ पु० गीः रथ इवास्य। १गीष्पतौ त्रिका०। २जीवात्मनि शब्दार्थचि०।

गीर्ण त्रि० गृ—निगरणे शब्दे कर्म्मणि क्त। १वर्णिते २स्तुते ३गिलिते च अमरः। [अमरः।

गीर्णि स्त्री गृ—भावे क्तिन्। १स्तुतौ २वर्णने ३गिलने च

गीर्देवी स्त्री गिरोऽधिष्ठात्री देवी। १सरस्वत्याम् शब्दरत्ना०।

गीर्पति पु० ६त० अहरा० वा रः। १वृहस्पतौ। २पण्डिते च पक्षे षविसर्गौ गीष्पतिः गीःपतिशब्दावप्यत्र अमरः।

गीर्वा(र्वा)ण पु०गीरेव बाणः कार्य्यसाधनत्वादस्त्रं यस्य। १देवे सुरे। अन्तःस्थमध्यत्वे गिरं स्तुतिरूपां वनुत वन—याचने अण् "पूर्वपदात् संज्ञायामिति" पा० णत्वम् उप०स०। देवानां स्तुतिप्रियत्वात् तथात्वमिति भेदः।

गीर्वा(र्वा)णकुसुम न० गीर्वा(र्वा)णप्रियं कुसुमम्। देवकुसुमे लवङ्गे राजनि० गीर्वाणपुष्पादयोऽप्यत्र।

गीर्लता स्त्री गीरिव विस्तीर्णा लता। महाज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि०।

गीर्वत् त्रि० गीरस्त्यस्य मतुप् "छन्दसीरः" पा० मस्य वः। वाक्ययुक्ते छन्दसीत्युक्तेः लोके न वः। गीर्मत् इति।

गु ध्वनौ अव्यक्तशब्दे भ्वा० आत्म० अक० अनिट्। गवते अगोष्ट। जुगुवे। "उपो वेनस्य जोगुवानः" ऋ० १।६१।१४। गुङ् अव्यक्ते शब्दे अस्मात् यङ्लुकि पदव्यत्ययेन शानच्" भा०। "विश्वास्वस्त्रासु जोगुवे" ऋ० ५।६४।२। "जोगुवे शब्दयामीति" भा० पूर्ववत् पदव्यत्ययः।

गु विष्ठोत्सर्गे तुदा० कुटा० पर० अक० अनिट्। गुवति अगुत ओदित् क्त तस्य नः "दुग्वोर्दीर्घश्च" पा० दीर्घः गूनः।

गुग्गु(ल)लु पु० गुज—क्विप् गुक् व्याधिः ततो गुडति रक्षति गुड—क कु वा डलयोरेकत्वम्। स्वनामख्याते वृक्षभेदे, अमरः। भरतस्तु दूमसदन्तमप्याह स्म। २रक्तशोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०।

"श्रीवासकरसगुग्गुलुभल्लातककुन्दुरूकसर्जरसैः" "लाक्षाकुन्दुरुगुग्गुलुगृहधूमकपित्थविल्वमध्यानि" वृ० स० ५७अ०। तस्य पर्य्यायभेदगुणादि भावप्र०उक्तं यथा

"गुग्गुलु र्देवधूपश्च जटायुः कौशिकःपुरः। कुम्भोलूखलकं क्लीबे महिषाक्षः पलङ्कषः। महिषाक्षः महानीलः२ कुमुदः ३पद्म ४इत्यपि। हिरण्यः ५पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः। भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः। महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः। कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः। हिरण्याख्यस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम्। महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हितावुभौ। हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्थ्यारोग्यकरौ परौ। विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः। कदाचिन्महिषाक्षश्च मतः कौशिकनृणामपि। गुग्गुलु र्विशदस्तिक्तो वीर्य्योष्णः पित्तलः सरः। कषायः कटुकः पाके कटू रूक्षो लघुः परः। भग्नसन्धानकृद् वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्य्यो रसायनः। दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापचीः। मेदोमेहाश्मवातांश्च क्लेदकुष्ठाममारुतान्। पिडकाग्रन्थिशोफार्शःगण्डमालाकृमीन् जयेत्। माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा। तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्व्वदोषहा। स नवो वृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः। स्निग्धः काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः। नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्य्यस्तु पिच्छिलः। शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः। पुराणः स तु विज्ञेयः गुग्गुलुर्वीर्य्यवर्ज्जितः। अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यवायं श्रममातपम्। मद्यं रोषन्त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः" पुरः गुग्गुलुः।

अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनं यथा "जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापिताः शीतर्त्तौ शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं मुञ्चन्ति ते पञ्चधा। हेमाभं महिषाक्षितुल्यमपरं सत् पद्मरागोपमं भृङ्गाभं कुमुदद्युतिञ्च विधिना ग्राह्या परीक्षा ततः। वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति क्षीर्य्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः। ग्राह्या शुभाः परिहरेच्चिरकालजातान् अङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णानिति" प्रयोगामृतम्। अस्य वह्निपु० उत्पत्तिस्थानमुक्तम् यथा

"गोरचना या सञ्जाता संजाता सर्वकामिका। गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः"।

गुग्गुलुक त्रि० गुग्गुलुः पण्यमस्य किशरा० ष्ठन्। गुग्गुलुविक्रेतरि स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्।

गुग्गुलुगन्धि पुंस्त्री गुग्गुलुर्गन्धो लेशोऽस्य अल्पार्थग-

गन्धश्चेत् समा०। गवि"गावो गुग गुलुगन्धयः"प्रा०त०यमः गुग गुलोर्गोमूत्रभवत्वात् गोस्तथात्वम् गुग गुलुशब्दे तत्कथा। गुग गुलोर्गन्ध इव गन्धोऽस्य वा इत् समा०। २गुगगुलुगन्धयुक्ते त्रि०।

गुङ्गू स्त्री कुहू+पृषो०। कुहूतिथौ। "या गुङ्गूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती" ऋ० २।३२।८। "अत्र गुङ्गूशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात् कुहूरुच्यते" भा०।

गुच्छ(त्स) पु०गु—सम्प०क्विप् गुतं छ्यति स्यति वा छो—सो—वा क। कलिकाकुसुमादिसमूहवति १स्तवके, काण्डमूल्ये मूलत एव शाखाप्रधानसंघातात्मके धान्यमल्लिकादेः २स्तम्बे, द्वात्रिंशद्यष्टिके ३हारभेदे, ४मयूरपुच्छे च मेदि०। ५मल्लिकादौ च "गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः। बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च। तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना। अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" मनुना तेषां कर्म्महेतुतोक्ता। "मूलतएव यत्र लतासमूहो भवति न प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः संघातजाताः शरेक्षुप्रभृतयः" कुल्लू०। ६गुच्छकरञ्जे मेदि०। स्तवके पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप्। "ववरयुकच्छदगुच्छसुगन्धयः" माघः। स्वार्थे क। गुच्छक उक्तार्थेषु। संज्ञायां कन्। रीठाकरञ्जे ग्रन्थिपर्णे न० भाव०।

गुच्छ(त्स)कणिश पु०गुच्छः कणिशोऽस्य। धान्यभेदे राजनि०

गुच्छ(त्स)करञ्ज पु० गुच्छाकरः करञ्जः। करञ्जभेदे राजनि०। "कटुर्गुच्छकरञ्जस्तु तिक्तोष्णो विषवातहृत्। कण्डूविचर्चिकाकुष्ठस्वर्शत्वग्दोषनाशनः" राजनि०।

गुच्छ(त्स)दन्तिका स्त्री गुच्छीभूता दन्ताः पुष्परूपाः सन्त्यस्याः ठन्। कदल्याम् राजनि०। तस्या हि मोचकरूपे पुष्पे गुच्छाकृतिदन्तरूपत्वात्तथात्वम्।

गुच्छ(त्स)पत्र पु० गुच्छाकृतीनि पत्राण्यस्य। तालवृक्षे राजनि०। तस्य हि प्रत्येकपत्रस्य गुच्छात्मकत्वात्तथात्वम्।

गुच्छ(त्स)पुष्प पु०गु(त्सा)च्छाकृतीनि पुष्पाण्यस्य। सप्तच्छदवृक्षे २रीठाकरञ्जे ३धातक्यां स्त्री राजनि० ङीप्।

गुच्छ(त्स)फल पु० गु(त्सा)च्छाकृतीनि फलान्यस्य। १रीठाकरञ्जे, २राजादन्यां, ३कतके च। ४अग्निदमन्यां, ५काकमाच्यां, ६द्राक्षायां ७कदल्याञ्च स्त्री राजनि० टाप्।

गुच्छ(त्स)बध्ना स्त्री गुच्छेन बध्यते बन्ध—बा० रक्। गुण्डालावृक्षे राजनि०। [गुण्डालिनीतृणे राजनि०।

गुच्छ(त्स)मूलिका गुच्छाकृति मूलमस्या कप् अतइत्त्वम्।

गुच्छा(त्सा)र्द्ध पु० गु(त्स)च्छ इव ऋध्नोति ऋध—अच्। चतुर्विंशतियष्टिके हारभेदे। ६त०। गुच्छ(त्स)स्यार्द्धे पु०न०। अमरः। [आ+ला—क वा। भूतृणे राजनि०।

गुच्छा(त्सा)ल पु०गुच्छाय अलति अल—अच् गुच्छमालाति

गुच्छा(त्सा)ह्वकन्द पु० गुच्छमाह्वयति आ+ह्वे—क गुच्छाह्वः कन्दोऽस्य। गुलञ्चकन्दे राजनि०।

गुज ध्वनौ तुदा० कुटा० पर० अक० सेट्। गुजति अगुजिष्ट जुगोज। प्रनिगुजति। [जुगोज।

गुज कूजने भ्वा० पर० अक० सेट्। गोजति अगोजीत्।

गुज कूजने भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। गुञ्जति अगुञ्जीत् जुगुञ्ज गुञ्जितम् गुञ्जः गुञ्जन्। (गुनगुन) इति ध्वनितमिह कूजनम्। "न जुगुञ्ज यः कलमिति"। "न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः"। "रेणून् पुपूरिरे गुञ्जा" जुगुञ्जुः करघट्टिताः" भट्टिः। "लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्" "गुञ्जन् मत्तमधुव्रतः" सा० द०।

गुञ्ज(र्ज)री स्त्री १रागिणीभेदे। तत्स्वरूपं सङ्गीतदा० उक्तं यथा "श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता। श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं तन्त्रीमुखात् दक्षिणगुञ्ज(र्ज)रीयम्" कालभेदे तस्या गानं निषिद्धं तत्रैव "नाटी गौडी वराटी च गुञ्ज(र्ज)री हेशिरेव च। पूर्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः" २रागभेदे च "गुञ्ज(र्ज)रीरागैकतालीतालेन गीयते" गीतगो०।

गुञ्ज पु० गुजि—अच्। १पुष्पस्तवके शब्दर०। भावे घञ्। गुञ्जने (गुनगुन) इति २ध्वनौ च। भावे ल्युट्। गुञ्जनमप्यत्र ध्वनौ। [शब्दच०।

गुञ्जकृत् पु० गुञ्जं ध्वनिभेदं करोति कृ—क्विप्। १भ्रमरे

गुञ्जा स्त्री गुजि—अच्। १लताभेदे (कुँच) तत्फलेऽपि हरीतक्यादिरित्वादणो लुक्। "तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जेति" लीलावती। २गोधूमद्वयमाने, राजनि० ३चतुर्धान्यमाने, वैद्यकम्"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता। रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकणन्ती च रक्तिका। काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" "श्वेतरक्तप्रभेदेन द्वेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः। गुञ्जाद्वयं तु केश्यं स्यात् वातपित्त-

ज्वरापहम् । सुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् । नेत्रामयहरं हृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् । क्रमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलाऽपि च” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः । सितगुञ्जा चाभिचारकर्म्मभेदे विहिता । “जपित्वा सितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये” शा० ति० नवदुर्गामन्त्राभिचारे । तत्र स्मार्त्तवैदिकपौराणिककृत्येषु त्रियवमिता गुञ्जा वैद्यके तु चतुर्यवमितेति भेदः। कर्षशब्दे१७७४पृ०दृश्यम् । “सहसि सुवर्णरूपासितं न हि गुञ्जाफलमेति सोढ्मताम्” माघः । “अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः” पञ्चत० । “तेनेयं मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते” भ्रमरा० । कर्त्तरि अच् । ४पटहे । भावे अ । ५कलध्वनौ मेदि० ६चर्चायां त्रिका० । आधारे अ । ७मदिरागृहे शब्दरत्ना० । तत्र सुरासवगन्धेन भ्रमरगुञ्जाबाहुल्यात् तथात्वम् ।

गुञ्जिका स्त्री गुञ्जा+संज्ञायां कन् । त्रियवपरिमाणे शब्दच०।

गुटिका स्त्री वट्येव स्वार्थे क पृषो०। वटिकायाम् वर्त्तुलाकारे पदार्थे । “समुद्रे गुटिकापातः” ज्यो० । “गुटिकापातादिना व्यञ्जनं वा विभागः” दायभागः । “निर्धौतहारगुटिकाविशदं हिमाम्भः” रघुः । कबभावे ङीप् गुटीत्यपि तत्रार्थे ।

गुटिकाञ्जन न० “गैरिकं सैन्धवं कृष्णां नागरञ्च यथोत्तरम् । द्विगुणं पिष्टमद्भिस्तु गुटिकाञ्जनमिष्यते”सुश्रुतोक्ते १अञ्जनभेदे । गुटिका वटिका तथाभूतमञ्जनमित्यर्थः । “अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यमञ्जनं मतम् । रसो वटी तथा चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम्” भावप्र० । सुश्रुतेऽपि “वटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि च” ।

गुठ वेष्टने चुरा० उभ० इदित् सक० सेट् । गुण्ठयति-ते अजुगुण्ठत्-त । गुण्ठितः गुण्ठनम् । “प्रतिपद्य यदा स्वनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः” भा०आ० ७४ अ० । “अग्निहोत्रं त्रयोवेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृहस्पतिः” सर्वद० । अव+समन्तात् वेष्टने । “रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे” कुमा० ।

गुड़ वेष्टने रक्षणे चूर्णने च चुरा० उभ० इदित् सक० सेट् । गुण्डयति-ते अजुगुण्डत्—त । गुण्डः गुण्डिता । गुण्डनं गुण्डा । [अगुडीत् । जुगोड ।

गुड़ रक्षणे व्याघाते च तुदा० कुटा० पर०सक०सेट् । गुडति ।

गुड़ पु० गु—ड कित् । १इक्षुविकारे इक्षुशब्दे ६०६ पृ० विवृतिः। “ऐक्षवं गुडवर्जितम्” ति०त०। गुडेन निर्वृत्तादि गुड+अश्मा०र । गुडर गुडनिर्वृत्ते त्रि०। गुडाय साधु गुडा० ठञ्। गौडिक गुडसाधने इक्षौ । भक्ष्येण मिश्रणे स० गुडधाना गुडौदन गुडमिश्रितधानादौ । “सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः” वैद्यकम् । २गोले वर्त्तुलाकारपदार्थे “प्रादुरासन् महीपाल ! कार्ष्णायसमया गुडाः” भा० द्रो० २००अ० ३हस्तिसन्नाहे मेदि० । ४ग्रासे हेमच० । ५कार्पास्यां स्त्री राजनि०। ६स्नुहीवृक्षे स्त्री गुडाप्रायाः केशा यस्य । गुडाकेशः अर्ज्जुनः । उज्ज्वलद० ।

गुडक त्रि० गुडेन पक्वः वा० कन् । १गुडपक्वे औषधादौ गुड़+स्वार्थे क । २गोलाकारे पदार्थे । “समुगुणडप्रस-गुडकाः”भा०व० १५अ० । अश्मगुडकाः वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः” नील०। “नीतौ च तद्युक्तात्”पा० परम्परया अनुकम्पायाम् कन् । अनुकम्पप्रयुक्तादौ दीयमाने ३गुडद्रव्ये च । हन्त ते धानकाः गुडका एहकि” सि०कौ० ।

गुडकरी स्त्री रागिणीभेदे हलायु० ।

गुडकुष्माण्डक न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे यथा ।

“कुष्माण्डस्य पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम् । प्रस्थं घृतस्य तैलस्य तस्मिंस्तप्ते प्रदापयेत् । त्वक्पत्रधन्याकव्योषजीरकैलाद्वयानलम् । ग्रन्थिकं चव्यमातङ्गपिप्पलीविश्वभेषजम् । शृङ्गाटकं कशेरुञ्च प्रलम्बं तालमस्तकम् । चूर्णीकृतं पलांशञ्च गुडस्य च तुलां पचेत् । शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः संप्रदापयेत् । कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाञ्च शस्यते । कृशानां वृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् । प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः । चवेण च गृहीतानां परमेतद् भिषग्जितम् । कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति छर्दिमरोचकम् । गुडकुष्माण्डकं ख्यातमश्विभ्यां समुदाहृतम् । खण्डकुष्माण्डवत् पाकं स्विन्नकुष्माण्डकद्रवः ।”

गुडची स्त्री गुडेन चीयते ची—ड गौ०ङीष् । गुडूच्याम् भरतः

गुडतृण न० गुडसाधनं तत्प्रधानं वा तृणम् शा०त० ।१इक्षौ राजनि० पृषो०। सुडतृणमप्यत्र शब्दरत्ना० ।

गुडत्वच् स्त्री गुड इव मधुरा त्वग् यस्याः। (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्दरत्ना०।“त्वक् स्वाद्वी तु गुडत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता । उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता

चानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रदा वस्या सुखयोषत्पापहा" भावप्र० ।

गुडत्वचा स्त्री गुड इव मधुरा त्वचा यस्याः।१गुडत्वचि(दारचिनि) ख्याते पदार्थे २राजभोग्ये(जयती)न० शब्दच०।

गुडदारु न० गुडप्रधानं दारु शाक०त०। इक्षौ त्रिका०।

गुडधेनु स्त्री दानार्थं गुडनिर्मिते धेनुभेदे। तद्विधिश्च हेमा०दा० यथा "प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथाऽपरा । तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थी जलसंज्ञिता । क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथाऽपरा । सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी । रसधेनुर्नवमी स्याद्दशमी स्यात् स्वरूपतः" इत्युपक्रमे "एतासां तु विधानञ्च समाचक्ष्व जनार्दन ! । किंरूपं केन मन्त्रेण दातव्या तदिहोच्यताम् । मत्स्य उवाच । गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम् । तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् । कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि । गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य सर्वतः । लघ्वेणकाजिनन्तद्वद्वत्सस्य परिकल्पयेत् । प्राङ्मुखीं स्थापयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम्" । एणकाजिनं कृष्णाजिनं प्राङ्मुखीं प्राक्शिरसमित्यर्थः। "तदुत्तरेण वत्सोऽपि तथैव परिकल्पनीयः । "उत्तमा गुडधेनुः स्यात्सदा भारचतुष्टयम् । वत्सश्चारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता । अर्द्धभारेण वत्सः ! स्यात् निजवित्तानुसारतः" । निजवित्तानुसारत इति इयमुत्तममध्यमादिकल्पना निजवित्तानुसारतः कर्त्तव्येत्यर्थः । "धेनुवत्सौ घृतास्यौ तौ सितसूक्ष्माम्बरावृतौ । शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ । सितसूत्रसिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ । ताम्रकद्रूकपृष्ठौ तौ सितचामररोमकौ"। कद्रूकं ककुत्प्रदेशः । "विद्रुमभ्रूयुगोपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ । क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ । सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतक्षुरसंयुतौ । नानाफलमयैर्दन्तैर्घ्राणगन्धकरण्डकौ" । अत्र च भारतः परिमाणतश्च फलविशेष इति यथाशक्ति सुवर्णशृङ्गादित्वमवधेयम् । "इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैरथार्चयेत्" । "विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामिह पठ्यते" । सर्वासामत्यन्तधेनुव्यतिरिक्तानामित्यवगन्तव्यम् । तथा "एतदेव विधानं स्यात एवोपस्कराः स्मृताः । मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणिपर्वणि । यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः । अश्वमेधयज्ञफलदाः सर्वपापहराः शुभाः । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथ वा पुनः । गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु" मत्स्यपु० । अत्र घृतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनूक्तमेव । "विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामपि पठ्यते इत्यतिदेशात् "कुम्भाः,स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः" इति तु भारचतुष्ट्यादिपरिमितस्य द्रवद्रव्यस्य कुम्भाधारतयावस्थापनम्" हेमाद्रिदानखण्डम् ।

अन्यत् क्षीरधेनुशब्दे २३७३ पृ० दर्शितरीत्या कार्य्यम्" "कुम्भवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ । शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुद्धमुक्ताफलेक्षणौ । सितसूत्रसिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ । ताम्रककुदपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ । विद्रुमभ्रूयुगयुतौ नवनीतस्तनान्वितौ । क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ । इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्चयेत्" पद्मपु० ।

गुडपाक पु० ६त०। गुडस्य पाके वैद्यकोक्ते औषधपाकभेदे तत्पाकप्रकारः चक्रदत्तेनोक्तो यथा "तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुडः । क्षिप्तश्च निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्य्यते । यदा दर्वीविलेपः स्याद्यावद्वा तन्तुलीभवेत् । एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्त्तितः" । "सुखमर्द्दः सुखस्पर्शो गुडः पाकमुपागतः । पीडितो भजते मुद्रां गन्धवर्णरसान्वितम्" ।

गुडपिप्पलीघृत न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे ।

"सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे । विनिहन्त्यग्निपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम्" ।

गुड़पुष्प पु० गुड इव मधुरं पुष्पमस्य । मधुकवृक्षे (मौल) (मऊया) अमरः ।

गुड़फल पु० गुड इव मधुरं फलमस्य । पीलुवृक्षे अमरः ।

गुड़भल्लातक पु० गुडेन पक्वः भल्लातकः । पाकविशेषेण गुडपक्वे भल्लातकादिरूपे औषधभेदे चक्र० तत्पाको यथा "भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् । भल्लातकसहस्रार्द्धं छित्त्वा तत्रैव दापयेत् । सिद्धेऽस्मिंस्त्रिफलाव्योषयमानीमुस्तसैन्धवम् । कर्षांशसंस्कृतं दद्यात् त्वगेलापत्रकेशरम् । खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ! । कुष्ठार्शःकामलामेहग्रहणीगुल्मपाण्डुताः । हन्यात् प्लीहोदरं कासक्रिमिरोगभगन्दरान् । गुडभल्लातकोह्येष श्रेष्ठश्चार्शोविकारिणाम्" । प्रकारान्तरं यथा "दशमूलसमता भार्गी श्वदंष्ट्रा चित्रकं शठी । भल्लातकसहस्रञ्च पलांशं क्वाथयेद् बुधः । पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन्

विपाचयेत् । दत्त्वा गुडतुलामेकां लेहीभूतं समुद्धरेत् । माक्षिकं पिप्पलीतैलं मानवकञ्च दापयेत् । कुडवं कुडवञ्चात त्वगेलामरिचन्तथा । अर्शःकासमुदावर्त्तं पाण्डुत्वं शोथमेव च । नाशयेद्वह्निसादञ्च गुडभल्लातकः स्मृतः” ।

गुड़भा स्त्री गुड़ इव भाति भा—क । यावनालशर्करायाम् । राजनि० । [(कनुकानटे । शब्दच० ।

गुड़मूल पु० गुड इव मधुरं मूलमस्य । क्षुद्रमारिषशाके

गुड़ल न० गुड़ं कारणतया लाति ला—क । १गौड्यां मदिरायां शब्दच० । २गुड़ोत्पन्ने त्रि० ।

गुड़वीज पु० गुड इव मधुरं वीजमस्य ।१मसूरे राजनि० ।

गुड़शर्करा स्त्री गुडजाता शर्करा । गुडजातशर्करायाम् त्रिका० ।

गुड़शिग्रु पु०गुड इव मधुरः शिग्रुः । रक्तशोभाञ्जने शब्दच०

गुड़ा स्त्री गु—ड किच्च । १स्नुहीवृक्षे २वटिकायां गुटिकायां मेदि० । ३उशीर्य्यां राजनि० ।

गुड़ाका स्त्री गुडिं वेष्टने वा० ध्याकन् उपधालोपश्च । १आलस्ये २निद्रायाञ्च ।

गुड़ाकेश पु० गुडा स्नुहीव केशा अस्य उज्ज्व० गुडाकाया निद्राया आलस्यस्य वा ईशः । २गुडावत्केशयुक्ते अर्जुने । “गुडाकेशः अर्ज्जुनः” उज्ज्वल० । २जितालस्ये “एवमुक्ता हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः” गीता । “गुडाकेशो जितालस्यः” मधुसूदनः ३शिवे जटा० ।

गुड़ाचल पु० दानार्थं कल्पिते गुडनिर्मिते मेरुरूपे पर्वते “प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः । गुड़ाचलस्तृतीयस्तु” पद्मपु० दश मेरूक्तौ । गुड़पर्वतादयोऽप्यत्र । तद्विधिः हेमा० दा० ब्रह्मपु० ।

“पुलस्त्य उवाच । “अथात संप्रवक्ष्यामि गुड़पर्वतमुत्तमम् । यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम् । उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः । त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तदर्द्धेनाल्पवित्तवान्” । भारः, परिमाणायां व्याख्यातः । “तद्वदामन्त्रणं पूजाहैमवृक्षसुरार्चनम् । विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत् सरांसि वनदेवताः । होमं जागरणं तद्वल्लोकपालाधिवासनम् । धान्यपर्वतवत् कुर्य्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् । यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः । सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् । प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः । मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुड़पर्वत ! । यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुड़पर्वत ! । निवासश्चापि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्वदा । अनेन विधिना यस्तु दद्यात् गुडमयं गिरिम् । पूज्यमानः स गन्धर्वैर्गौरीलोके महीयते । पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् । आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः” इति पद्मपुराणोक्तो गुड़पर्वत दानविधिः । “श्रीभगवानुवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि गुड़पर्वतमुत्तमम् । सर्वपापहरं पुण्यं सौभाग्यजननं परम् । पुष्टिदं शान्तिदञ्चैव सुखदं दिव्यभोगदम् । भारैस्तं दशभिः कुर्य्याद्यथाशक्त्यापि वा भवेत् । पूर्ववत् मण्डपं कृत्वा सर्वोपकरणानि च” । पूर्ववदिति, ब्रह्माण्डपुराणोक्तधान्यपर्वतवदित्यर्थः । लोकपालसमोपेतं तथा काञ्चनशृङ्गिणम् । मुक्ताफलविचित्राङ्गं वस्त्रालङ्कृतविग्रहम् । प्रवालकलतोपेतं इक्षुखण्डोपवेणुकम् । नितम्बं राजतन्तस्य मेखलाकारसंस्कृतम् । कुर्य्यात्ताम्रमयं स्कन्धं नानाधातुविभूषितम् । कृत्वा तमीदृशं शैलं सर्वधान्यसमावृतम् । सर्वौषधिसमोपेतं सशृङ्गं समहाद्रुमम् । कल्पयित्वा विधानेन सवितानं विचक्षणैः । कुण्डमेकं ततः कृत्वा चतुःकोणं स्वलङ्कृतम् । नियोज्यास्तत्र विद्वांसो ब्राह्मणाः शंसितव्रताः । पञ्चमो गुरुरत्रोक्तस्तान् सर्वान् पूजयेत्ततः । पूजितास्ते यथान्यायं होमं कुर्य्युरतन्द्रिताः । लोकपालान् ग्रहांश्चैव ब्रह्मादींश्च विधानतः । स्वलिङ्गोक्तैश्च मन्त्रैश्च होमयेयुर्द्विजोत्तमाः । महाव्याहृतिभिश्चैव अयुतं तत्र होमयेत् । आचार्य्यः सह विप्रैस्तैर्मौनेन सुसमाहितः । ब्रह्मघोषरतस्तस्मिन् कारयित्वा महोत्सवम् । एवं विधिं तदा कृत्वा पूर्वेद्युः श्रद्धयान्वितः । दद्यात्तं माघमासस्य तृतीयायां विशेषतः । चैत्रस्य वा विधानेन तृतीयायां प्रदापयेत् । अन्येष्वपि च कालेषु ग्रहणादिषु कारयेत् । त्वं रसानां वरो नित्यं देवानाञ्च सदा प्रियः । सुखं प्रयच्छ मे नित्यं नमस्ते पर्वतोत्तम ! । यावद्भूः सागरा नद्यो याञ्चन्द्रार्कतारकाः । तावन्मे त्वं सुखं यच्छ सौभाग्यमतुलं तथा । एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणानां निवेदयेत् । आचार्य्यं पूजयेत्पश्चाद्दीनान्धकृपणानपि । विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । तस्मिन् दिने च भोक्तव्यं मधुरं क्षारवर्ज्जितम् । अनग्न्यालेपनञ्चैव कृतकृत्यो भवेन्नरः । तस्मादेवमिदं दानं फलमुत्तममिच्छता । गतिञ्च शाश्वतीं लोके सौभाग्यं रूपमेव च । अनेन विधिना चैव दातव्यो

गुडपर्वतः। विंशद्भारस्तु कर्त्तव्यः शेषं पूर्ववदाचरेत्। दानमेतत् प्रशस्तं स्यात् स्त्रीणां राजन् विशेषतः। सौभाग्यराज्यकामस्य सर्वस्यापि विधीयते। पूर्वोक्तञ्च फलं प्राप्य क्षतक्षयो हि जायते" इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तो गुडपर्वतदानविधिः"।

गुडादि पु० पा० गण० उक्ते साध्वर्थे ठञ्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम सङ्घात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास" "गुडादिभ्यष्ठञ्" पा० गुडाय साधु गौडिक इक्षुः।

गुडापूप पु० गुडेन मिश्रितः अपूपः। गुडमिश्रिते पिष्टके "तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्" पा० कन् टाप्। गुडापूपिका पौर्णमास्यां सि०कौ०।

गुडाशय पु० गुड इव मधुररसआशेतेऽस्मिन् आ+शी आधारे अच् ह्रत०। आखोटवृक्षे (आखरोट) राजनि०।

गुडगुडायन न० "रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः। संनिरुद्धः करोत्याशु ध्वानं गुडगुडायनम्" सुश्रुतोक्ते श्लेष्मरुद्धवायुजनिते शब्दभेदे।

गुडु(डू)ची स्त्री गुड-रक्षणे बा० उ(ऊ)चट् ङीप्। स्वनामख्यातायां लतायाम्। तस्या उत्पत्तिगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"हते तस्मिन् सुरारातौ रावणे बलगर्विते। देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽति राघवे। तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे। तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभिः। ततो येषु प्रदेशेषु कपिगात्रात् परिच्युताः। पीयूषबिन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका। गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी। छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च। जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली। चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी। चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्मिता। गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी। संग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याऽग्निदीपनी। दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासांश्च पाण्डुताम्। कामलाकुष्ठवातास्रज्वरक्रिमिवमीन् हरेत्। प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत्।" तत्कल्कगुणाः

"अमृतायाः शतं चूर्णं वाससा परिशोधितम्। पृथक् षोडश भागाः स्युर्गुडमाक्षिकसर्पिषाम्। यथाग्नि भक्षयेदेतन्नरो हितमिताशनः। नास्य कश्चित् भवेद्व्याधिर्न जरा पलितं न च। न ज्वरा विषमा नैव मेहोनानिलरक्तकम्। न च नेत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनम्। मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगादस्य बुद्धिमान्। जीवेद्वर्षशतं साग्रं यथैवादितिजास्तथेति"। तत् पत्रगुणाः

"गुडूचीपत्रमाग्नेयं सर्वज्वरहरं लघु। कषायं कटुतिक्तञ्च स्वादुपाकं रसायनम्। बल्यमुष्णञ्च सङ्ग्राहि हन्याद्दोषत्रयं तृषाम्। दाहप्रमेहवातास्रकामलाकुष्ठपाण्डुताः"।

"गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी। संग्राहिणी कषायोष्णा बल्या तिक्ताग्निदीपिनी। कामलाकुष्ठवातास्रज्वरपित्तक्रिमीन् जयेत्। घृतेन वातं सगुडा विबन्धं पित्तं सिताढ्या मधुना कफञ्च। वातास्रमेरण्डकतैलमिश्रा शुण्ठ्यामवातं शमयेद्गुडूची" वैद्यकम्।

गुडूच्यादि पु० "गुडूची निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च। एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः। हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः" इति चक्रद०त्तोक्ते गुडूच्यादिद्रव्यगणे। "आरग्वधादिगुडूच्यादिरित्यादिना सुश्रुते ऽसौ तिक्तवर्गे उक्तः तिक्तशब्दे विवृतिः।

गुडूच्यादिकषाय पु० "गुडूचीप्रतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दबालकैः। पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः। कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये। हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः" चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे।

गुडूच्यादिघृत न० "गुडूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च। मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरान्तिहाः" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे।

गुडूच्यादितैल न० "गुडूचीक्वाथदुग्धाभ्यां तैलं लाक्षारसेन च। सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत्" चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे।

गुडेर पु० गुडि-एरक् नलोपश्च। १गुडके (गुली) वर्त्तुलाकारे पदार्थे उज्ज्वल०२ग्रासे हेमच०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

गुडोद्भवा स्त्री उद्भवत्यस्मात् उद्+भू-अपादाने अप् गुड उद्भवोऽस्याः। १शर्करायाम् राजनि०। २गुडजातमात्रे त्रि०

गुण आमन्त्रणे आम्रेडने आवृत्तौ द्वन्द्वे अद०चु०उभ०सक०सेट्। गुणयति-ते अजुगुणत्-त। "गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात्"। "विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्थाप्यः समेऽर्द्धिते वर्गः" "गुण्यः पृथग्वा गुणितः समेतः" लीला०। "वर्गेण वर्गं गुणयेत् भजेच्च" बीजग०

गुण पु० गुण–भावे कर्त्तरि वा अच्। १धनुर्गुणे मौर्व्याम् धनुराकर्षणदामनि, २रज्जुमात्रे, "गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गणयाहको यदि। सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति" उद्भटः। ३शौर्य्यादिधर्मे, राज्ञां ४सन्धिविग्रहादिषु षट्सु साधनेषु, "षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः" अमरः। "षाड्गुण्यमुपयुञ्जते" इति माघः। ५ज्ञानविद्यादिषु, "गुणा गुणानुबन्धित्वादिति" रघुः। सांख्यमते पुरुषोपभोगोपकरणभूतत्वात् तद्बन्धनोपयोगित्वाच्च सत्त्वरजस्तमःआदिषु ६पदार्थेषु। "प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु" गीता। ७अप्रधाने, "...र्कुर्य्यात्तदा गुणे" भर्तृहरिः। तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। न्यायमते रूपादिषु चतुर्विंशतिपदार्थेषु "सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः" भाष्योक्ते द्रव्यमात्राश्रिते द्रव्यभिन्ने उत्पाद्यानुत्पाद्यतासमानाधिकरणे विरुद्धे ८वस्तुधर्मे, "अदेङ्गुणः" पा० परिभाषिते १०अकारे ११एकारे १२ओकारे च "दुष्पातोदिताख्यार्कं दोषसम्पत्तये गुणः" उद्भटः। अलङ्कारोक्तेषु १३माधुर्य्यादिषु, "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" काव्यप्र०। "निर्दोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्" सा० द०। १४आवृत्तौ, "विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः" मनुः १५उत्कर्षे, १६विशेषणे "समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम्। प्रधानगुणभावे च तत्र दृष्टो विपर्ययः" साकाङ्क्षावयवं भेदे, परानाकाङ्क्षशब्दकम्। क्रियाप्रधानमेकार्थं सगुणं वाक्यमुच्यते" हरिः। सगुणं सविशेषणं क्रियान्वयिकारकादिविशेषणसहितमित्यर्थः। १७अप्रधानधर्मभेदे तेजोबलवीर्य्यैश्वर्य्यवैराग्यादिशक्त्यादौ स हि पराश्रितत्वादप्रधानभूतः "उपैत्यन्यज्जहात्यन्यत् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि। वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे १८धर्मभेदे च देशकालज्ञतादिषु चतुर्दश १९धर्मभेदेषु ते च "देशकालज्ञता१ दार्ढ्यं२ सर्वक्लेशसहिष्णुता३। सर्वविज्ञानता४ दाक्ष्यं५ मोजः६ संवृतमन्त्रता७। अविसंवादिता८ शौर्य्यं९ शक्तिज्ञत्वं१० कृतज्ञता११। शरणागतवात्सल्यं१२ममर्षित्व१३मचापलम्१४। एते चतुर्दश गुणाः प्रोक्ताः शास्त्रेषु सूरिभिः" इत्युक्ताः। "दया सर्वभूतेषु१, क्षान्तिः२ अनसूया३ शौचम्४ अनायासः५ मङ्गलम्६ अकार्पण्यम्७ अस्पृहा८ इति"। २०गौतमोक्तधर्मभेदे। २१सूदे२२इन्द्रिये२३त्यागे२४अप्रधाने मेदि०। दोषान्यधर्मे २५विद्यादौ सुखसाधने २६विवेकवैराग्यशुश्रूषादौ च। "प्रक्षीणदोषाय गुणान्विताय" वेदान्तसा०। प्रधाननिर्वाहके २७अङ्गे। "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" जैमि०। तिथिनक्षत्रवारादिसाधनं पुण्यपापयोः प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः" "शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो भवेत्" भट्टका०। २८शाब्दत्वादिवस्तुधर्मे च। "लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता" काव्यप्र०। २९वस्तुधर्ममात्रे "गुणः प्रधानसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते" काव्यप्र०। "सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः" सि०कौ०। "गन्धः स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चेति गुणाः स्मृताः। तत्र गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तराभिहितान् गुणान्" भा० शा० १८४अ०। गन्धरूपगुणस्य "गुणादिर्निर्गुणक्रियः" इत्युक्तेः प्रसिद्धगुणशून्यत्वात् धर्ममात्रपरता "निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्यादिश्रुतौ गुणशब्दस्य धर्ममात्रपरत्वम्। "ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति श्रुतयः" भाग०१०।८७अ०।

३०दूर्वायाम् स्त्री राजनि०। तस्या बहुतन्तुमत्त्वात्तथात्वम्। वर्णोत्पत्त्यनन्तरभाविषु शिक्षोक्तेषु ३१विवारादिषु बाह्यप्रयत्नेषु पु० "वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभाविनस्तु आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकासादेरा बहिर्भागावच्छिन्नस्य कार्य्यस्य जनका यत्ना गुणशब्देनोच्यन्ते" शब्देन्दुशेखरः। बाह्यप्रयत्नाश्च एकादशधा विवारसंवारश्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणाः उदात्तादयश्च त्रयःस्वराः। "स्थानेऽन्तरतमः" पा०। "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा०। "शब्दस्य स्थानतो वर्णतः गुणतः प्रमाणतश्च" तत्र गुणतः (बाह्यप्रयत्नात्)यथा। नादवतो घोषवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्यस्य हकारस्य स्थानेऽन्तरतम एव घकारः"। सुश्रुतोक्ते ३२अष्टविधवीर्य्ये च। "केचिदाहुरष्टविधं वीर्य्यम् उष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्च" सुश्रुते विभज्य "वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः" इति तेषां गुणत्वमुक्तम्। गुण–कर्मणि अच्। ३३गुणिते। "आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा। षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः" चाण०। वैद्यकोक्तद्रव्यगुणस्वभावप्र० गुणशब्दे दृश्यास्तत्कण्डे

च ते प्रायेण उक्ता वक्ष्यन्ते च ३४भीमसेने हेम० ३५ क्लित्व-संख्यायाञ्च सत्त्वे निविशते द्रव्यस्यायमर्थः। सत्त्वं द्रव्यम्। सत्त्व एव निविशते इति सावधारणम्। तेन सत्ता व्यावर्त्त्यते। सत्ता हि न केवलं द्रव्ये वर्त्तते किन्तु द्रव्यगुणकर्मसु। ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्त्तते इति तज्जातिव्याप्तिरतआह अपैतीति असम्बन्धो भवतीत्यर्थः अर्थात् द्रव्ये यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलतापैति नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति। एवमपि गोत्वं गोषु वर्त्तते अश्वादावसम्बद्धम् तज्जातिव्याप्तिरतआह पृथग्जातिषु दृश्यत इति। गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते गुणस्तु दृश्यते यथा अश्वे नीलता दृष्टा तथादिष्वपि सा दृश्यते। तेन पूर्व्वार्द्धेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः। एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्त्तते ततोऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तज्जातिव्याप्तिरतआह आधेयस्याक्रियाजस्येति। उत्पाद्यानुत्पाद्यतासमानाधिकरणजातिमान् इत्यर्थः। तत्रोत्पाद्यो यथा घटादेः पाकजो रूपादिः। अक्रियाजः अनुत्पाद्यो यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः। क्रिया तु सर्व्वाप्युत्पाद्यैव न क्वापि नित्येति तस्या नित्यत्वसामानाधिकरण्याभावात् गुणत्वाभावः। एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिः अवयविद्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निविशते, असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च स्वयं विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते। तच्च द्विविधं भवति नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादतआह असत्त्वप्रकृतिरिति। अद्रव्यस्वभावः द्रव्यभिन्न इति यावत्।

वैशेषिकमतप्रसिद्धगुणभेदलक्षणादिकं कणादसूत्रवृत्त्योरुक्तं यथा

"रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः" १।७सू०।

"गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्याश्रितत्वं द्रव्याभिव्यङ्ग्यत्वं द्रव्याभिव्यञ्जकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशं विभागञ्चाह रूपेत्यादि चकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान् समुच्चिनोति ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कण्ठतो नोक्ताः। गुणत्वञ्चामीषां यथास्थानं लक्षणतः स्वरूपतश्च वक्ष्यति तत्र रूपरसगन्धस्पर्शानां समानकालीन रूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं समासः। सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकालीनसङ्ख्यापरिमाणसामानाधिकरण्यसूचनायासमासो बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वसमाधिकरणं नैकत्वान्तरं न वा महत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरणं महत्त्वदीर्घत्वान्तरं तथापि द्वित्वादीनामन्योऽन्यं सामानाधिकरण्यं महत्त्वदीर्घत्वादौ नाञ्च विजातीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमस्त्येव। पृथक्त्वञ्च यद्यपि द्विपृथक्त्वादिसमानाधिकरणं, तेन सङ्ख्यावद्बहुत्वेनैव निर्द्देष्टुमर्हति तथाप्यवधिव्यङ्ग्यत्वलक्षणं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्द्देशः। संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं, परत्वापरत्वयोरन्योन्याश्रयनिरूप्यतया दिक्कालिङ्गत्वविशेषसूचनाय च द्विवचनं, बुद्धीनां विद्यादिभेदेन साङ्ख्याभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहुवचनं, सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेदेनैककार्यजनकत्वम् अविशेषेण चादृष्टोत्पादकत्वं दुःखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च ख्यापयितुं द्विवचनम्। इच्छाद्वेषयोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं प्रयत्नानां विहितनिषिद्धगोचराणां दशविधानां पुण्यहेतुत्वं, दशविधानाञ्च पापहेतुत्वमभिसन्धाय बहुवचनमित्यूह्येयम्। यद्वा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वज्ञापनार्थं पाकजप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः सङ्ख्यायां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरणसूचनार्थं बहुत्वेनाभिधानं, पृथक्त्वे तु सङ्ख्याबहुत्वेनैवास्यापि बहुत्वमिति सूचनायावधिज्ञानव्यञ्जनीयत्वं सङ्ख्यातो वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानम्। परिमाणे तु दीर्घत्वह्रस्वत्वादिविप्रतिपत्तिनिरासाय बहुवचनम्। संयोगविभागयोरन्योन्यविरोधज्ञापनाय द्विवचनं, परत्वापरत्वयोर्दैशिककालिकभेदेन भिन्नजातीयत्वसम्भवेन चतुष्टापत्तौ गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि द्विवचनमित्याद्यूह्येयम्" उप० वृत्तिः।

"द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्" १।८सू०

"द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी एतच्च द्रव्येऽपि गतमत आह अगुणवानिति तथापि कर्मण्यतिव्याप्तिरित्यत आह संयोगविभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभागधर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनामसङ्ग्रहः स्यादत उक्तमनपेक्ष इति अत्रानपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं संयोगविभागेष्वनपेक्षः सन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः।

संयोगविभागादीनां संयोगविभागौ प्रति सापेक्षत्वात् नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागौ भिन्नौ प्रति असमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं तद्गुणत्वाभिव्यञ्जकं, संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभागकारणत्वं न भिन्नयोः, धर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्तकारणत्वमात्रं न असमवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिकारणत्वमिति तेषां संग्रहः, यद्वा संयोगविभागासमवायित्वासमवायिकारणत्वान्यत्वं सामान्यसमानाधिकरणं गुणत्वव्यञ्जकं सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सत्यगुणवत्त्वमेव वा गुणलक्षणम् ॥" उप० वृत्तिः

"नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं ...यिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं ...र यिकारणवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजाति- कार्य्यसमानाधिकरणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा" ... २। कर्मत्वजातेः सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वेऽपि नित्यवृत्तित्वाभावात् द्रव्यत्वजातेस्तथात्वेऽपि नित्यवृत्तिनित्यवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः गुणत्वजातेस्तु नित्यज्ञानादिषु वर्त्तमाने नित्ये महत्त्वादौ सत्त्वात् तामादाय लक्षणसमन्वयः। व्याप्तिश्च भेदगर्भा बोध्या। तेन सत्ताव्याप्यत्वस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वेन तामादाय न द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिः।

"तेषां मूर्त्तामूर्त्तगुणत्वादिभेदः भाषायामुक्तो यथा।

"रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम्। द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अमी। धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च। एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्त्तिताः। संख्यादिश्च विभागान्त उभयेषां गुणो मतः। संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा। द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः। अतः शेषा गुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः। बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः। अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः। संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा। गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्त्तिताः। संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च। एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः। बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या, गुरुत्वादृष्टभावनाः। अतीन्द्रिया, विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः। अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः। अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधम्। स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्। स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः। संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः। स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके। भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे। आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः। वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा। द्विधैव कारणत्वं, स्यादथ प्रादेशिको भवेत्। वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा"।

एते च गुणाः द्रव्यभिन्ना गन्धशब्दे २५२४पृ० दर्शिते उपस्कारवृत्तिवाक्ये स्पष्टमुक्ताः। तद्भिन्ना अपि ते द्रव्याधीना इति वैशेषिकादय आहुः। वैदान्तिकादयस्तु द्रव्याभिन्ना एव गुणा इति मन्यन्ते यथाह शा०भा० "वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति यथा मनुष्योऽश्वः शश इति। तथात्वमभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति। तन्नोपपद्यते कथं यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नैवेतरेतराधीनत्वं भवति एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभिन्नानां नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति। अथ च भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम्। ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति। यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति तद्वत् तथा सति सांख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापद्येयाताम्। नन्वग्नेरन्यस्यापि सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते, सत्यं दृश्यते भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति।" इतःपरं भाष्यम् अयुतसिद्धशब्दे ३४५ पृ० दर्शितम्। तत्र च द्रव्याभिन्नत्वं गुणादीनामुक्तम्।

सां०प्रव० भा० समवायनिराकरणेनैव गुणादीनां द्रव्याभिन्नत्वमुक्तं यथा

"कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिध्यति अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या स्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनानवकाशात्। स च कादाचित्को विभागो न सम्बन्धिनित्यत्वे सम्भवति। अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणे-

नैव बाधान्न नित्यः सम्बन्धः। नन्वेवं नित्ययोर्गुणगुणिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत तत्राह” सा॰ भा॰ “न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्” सा॰ सू॰।” ननु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यन्यथानुपपत्तिश्च प्रमाणं तत्राह” भा॰। “उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा” सू॰। “उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न तदुभयं समवाये प्रमाणमित्यर्थः। अयं भावः। यथा समवायवैशिष्ट्यबुद्धिः तत्स्वरूपेणैवेष्यतेऽनवस्थाभयादिति तत्र प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे। एवं गुणगुणिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरूपेणैवेष्यताम्। अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे इति। नन्वेवं संयोगोऽपि न सिद्ध्यति भूतलादौ घटादिप्रत्ययस्यापि स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेन्न वियोगकालेऽपि भूतलघटयोः स्वरूपतादवस्थ्येन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले च समवेतस्य कदापि स्वाश्रयवियोगो नास्तीति नायं दोषः। कश्चित्तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह तन्न शब्दमात्रभेदात्। तादात्म्यं ह्यत्र नानन्यत्वं वक्तव्यम् गुणवियोगेऽपि गुणिसत्त्वात् वैशिष्ट्याप्रत्ययाच्च। किन्तु भेदाभेदबुद्धिनियामकः सम्बन्धविशेष एवागत्या वक्तव्यः। तथाच तस्य समवाय इति वा तादात्म्यमिति वा नाममात्रं भिन्नम् सम्बन्धिद्वयातिरिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध एवेति। यदि च तादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते तदास्माभिरपि तदेवोक्तमिति शब्दमात्रभेद इति”।

“सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च” इत्युक्तेः शुक्लादिशब्दानां शुक्लादयो गुणा शक्यतावच्छेदका भवन्ति शुक्लादयो हि सिद्धवस्तुधर्मा गवादिकं सजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्दन्ति इति तेषां तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। साङ्ख्यमते सत्वादयो गुणाद्रव्यात्मकाः सूक्ष्मभूतोपादानत्वात् तेषाञ्च पुरुषभोगसाधनत्वेनाङ्गत्वात् तथात्वं यथाह सा॰प्र॰भा॰।

“सत्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकादिमतसिद्धा गुणाः संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च। तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धनत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते”।

राज्ञां नीत्यङ्गानि सन्ध्यादयश्च षट् यथा

“सन्धिविग्रहयानानि स्थानमासनमेव च। द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनामिति”। रसाङ्गगुणाश्च “ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः। उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः इत्युपक्रमे “श्लेषः१ प्रसादः२ समता३माधुर्य्यं४ सुकुमारता५। अर्थव्यक्ति६ रुदारत्व७मोजः८कान्ति९ समाधयः१०। इति वैदर्भीमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः” अन्यमतप्रसिद्धान् दश गुणानुक्त्वा तेषां त्रिष्वेवान्तर्भावात् गुणत्रैविध्यमाह स्म काव्यप्र॰ “माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश। केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः। अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश”। काव्यप्र॰।

गुणक त्रि॰ गुणयति आवर्त्तयति गुण—ण्वुल्। गुणनकारके। “गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात्”। “विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्याप्यः समेऽर्द्धिते वर्गः”लीला॰।

गुणकथन न॰ ६त॰। १गुणवर्णने “मम त्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः” शिवस्तवः। २कामकृते नायकदशाभेदे। “अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च। उन्मादोऽथ व्याधिर्जड़ता मृतिरिति दशात्र कामदशा” सा॰द॰। रसमञ्जर्य्यान्तु गुणकथनमित्यत्र गुणकीर्त्तनमिति पठित्वा “विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाकथनं गुणकीर्त्तनमिति लक्षयित्वा “संस्पर्शः स्तनसंस्पर्शो वीक्षणम् रत्नवीक्षणम्। तस्याः कोकिलकालापसमयः समयः सखे!” इत्युदाहृतं तेन गुणकीर्त्तनमप्यत्र।

गुणकर्मन् न॰ कर्म्म॰। १अप्रधाने कर्म्मणि कर्म्मणोऽप्रधानत्वञ्च द्विकर्म्मकधात्वर्थघटकाप्रधानक्रियान्वितत्वम्। “कर्त्तृकर्म्मणोः कृति” पा॰ “गुणकर्म्मणि वेष्यते” वार्त्ति॰। “नेताश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा” अत्र गमनानुकूलव्यापारोनयत्यर्थस्तद्विशेषणीभूतगतौ स्रुघ्नस्यान्वितत्वेन गुणकर्म्मत्वम्। “गुणानां सत्वादिद्रव्यरूपाणाम् कर्म्म। सत्वादिद्रव्यरूपजन्ये २कर्मभेदे च तानि च कर्माणि सा॰ का॰उक्ताणि यथा।

“सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः। गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिः।” सत्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्य्यैः, तत्र कार्य्योद्गमने हेतुर्धर्म्मो लाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि यतोऽग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं भवति तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्य्यग्गमने हेतुर्यथा वायोः। एवं करणानां वृत्तिपटुत्वहेतु-

लोचवं गुरुत्वे हि मन्दानि स्युरिति सत्वस्य प्रकाशकत्वमुक्तम्। सत्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्य्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्य्ये ते उत्साह्य प्रयत्नं कार्य्येते तदिदमुक्तमुपष्टम्भकं रजइति। कस्मादित्यत उक्तं चलमिति। तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम्। रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुरुणावृण्वता च तमसा यत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्तते इति ततस्ततो व्यावर्त्त्य तमोनियामकमुक्तं गुरु वरणकमेव तमइति। एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्बध्यते सत्वमेव रजएव तमएव। ननु परस्परविरोधशीलागुणाः सुन्दोपसुन्दवत्परस्परं ध्वंसयन्त इत्येव युक्तं प्रागेव तेषामेकक्रियाकर्त्तृतायाः, इत्यत आह "प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः, दृष्टमेतत् यथा वर्त्तितैले अनलविरोधिनी अथच मिलिते सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्य्यं कुरुतः यथा च वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्य्यकारिणः एवं सत्वरजस्तमांसि मिथोविरुद्धान्यपि अनुवर्त्स्यन्ति च स्वस्वकार्य्यं करिष्यन्ति च अर्थतः पुरुषार्थत इति यावत्। वक्ष्यति च "पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्य्यते करणम्" इति। अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति। तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम्। तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात्। सैव स्त्री सपत्नीः दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात्। एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः? तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात्। अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः। तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्वं, यत् दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सहदर्शनात्। तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उन्नीयन्ते एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्त्तकत्वैरेवं मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति।"

विस्तरेण गुणकर्म्मविभागश्च गीतायां दर्शितो यथा।

"सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः। निबध्नन्ति महाबाहो! देहे देहिनमव्ययम्। तत्र सत्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्। सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ!। रजोरागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्। तन्निबध्नाति कौन्तेय! कर्मसङ्गेन देहिनम्। तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्। प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत!। सत्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत!। ज्ञानमावृत्य तु तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत। रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत!। रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा। सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते। ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्वमित्युत। लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा। रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ!। अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादोमोहएव च। तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन!। यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्। तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते। रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते। तथा प्रलीनस्तमसि,मूढयोनिषु जायते। कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्म्मलं फलम्। रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम्। सत्वात् संजायते ज्ञानं रजसोलोभएव च। प्रमादमोहौ तमसोभवतोऽज्ञानमेव च। ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्वस्थामध्ये तिष्ठन्ति राजसाः। जघन्यगुणवृत्तिस्थाअधोगच्छन्ति तामसाः।"

गुणकार त्रि० गुणं पाकभेदेनान्नरसरूपं गुणं करोति कृ—अण्। १सूपकारे २भीमसेने पु० त्रिका०। स हि विराटनगरे छद्मवेशेन सूपकारितां जग्राहेति तस्य तथात्वं तत्कथा भा० वि० २अ०

"पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम नामतः। उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः। सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे। कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः। तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम्। आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च। तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति। अमानुषाणि कुर्वाणं तानि कर्माणि भारत!। राज्ञस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम्। भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः"। तस्य पाकशास्त्रकर्तृत्वेन रसकारकारित्वात् तथात्वमिति तु ज्यायः।

गुणकेशी स्त्री मातलिकन्यायाम् "मतलिर्दशराजस्य मातलिर्नाम सारथिः । तस्य चैका कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता । गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी" भा० उ० ९६ अ० । तस्याश्चार्य्यकनागपौत्रेण सुमुखनागेन विवाहकथा च १०३अ०उक्ता तत एवावसेया ।

गुणगृह्य त्रि० ग्रह–पक्ष्यार्थे क्यप् ६त० । गुणपक्षपातिनि ।

गुणगौरी स्त्री गुणेन गौरी शुद्धा गौरीव वा । १गुणैः शुद्धायां २गुणैः पार्वतीतुल्यायां च । "अन्तर्गिरं गुणगौरि ! मा कृथा माम्" माघः ।

गुणग्राहिन् त्रि० गुणं गृह्णाति ग्रह–णिनि । गुणग्रहीतरि स्त्रियां ङीप् । ण्वुल् गुणग्राहकोऽप्यत्र । "गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि" उद्भटः ।

गुणज्ञ त्रि० गुणं जानाति ज्ञा–क ६त० । गुणज्ञातरि "गुणिनि गुणज्ञो रमते" हितो० ।

गुणधर्म्म पु० "यो गुणेन प्रवर्त्तेत गुणधर्मः स उच्यते" इत्युक्ते मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजापालनादिधर्मे ।

गुणनिका स्त्री गुण–आम्रेड़ने भावे युच् स्वार्थे क । १अभ्यासे निश्चयार्थं पाठ्यग्रन्थस्य पुनःपुनरनुशीलने, "हेतुः परिचयस्थैर्य्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा" माघः । २शून्ये, ३नृत्ये, मेदि० । ४मालायाञ्च "दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका" आनन्दलहरी ।

गुणनिधि पु० गुणा निधीयन्ते अस्मिन् नि+धा–आधारे कि ६त० । १गुणाधारे काम्पिल्लनगरवासियज्ञदत्तदीक्षितद्विजपुत्रे "आसीत् काम्पिल्लनगरे सोमराजिकुलोद्भवः । दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः । तस्य पुत्रो गुणनिधिरिन्द्रबिम्बसमाकृतिः" काशी० १२अ० । स चात्यन्तद्यूताद्यासङ्गेन दुष्टतया पित्रा त्यक्तः इतस्ततोऽटन् अन्नालाभेन शिवचतुर्द्दश्यामुपोष्य रात्रौ शैवकृतशिवलिङ्गार्चनादिकं दृष्ट्वा सुप्तेषु तदर्च्चकेषु शिवनिर्म्माल्यहरणायोपचक्राम तत्र काले च शिवगृहे पूर्व्वप्रज्वलितप्रदीपे निर्व्वाणतां प्राप्ते अपहर्त्तव्यद्रव्यसम्यग्दर्शनार्थं स्ववस्त्रखण्डेन तत्र दीपस्योद्दीपनं कृत्वा शिवनैवेद्यान्नं हर्त्तुमारेभे अस्मिन्नेव काले शिवोपासकानां निद्रापगमे तैस्ताड्यमानो गुणनिधिर्म्मृतः तत्र प्रसङ्गेन शिवरात्रिदिनोपवासजेन शिवार्च्चादर्शनजेन शिवगृहदीपोद्दीपनजेन च पुण्येन कैलासं जगाम भोगावसाने कलिङ्गदेशाधिपत्यं लेभे पूर्व्वसंस्कारवशात् शिवभक्तेः प्रादुर्भावे शिवाराधनेन कुवेराख्यो प्राण इति तत्रत्यकथासंक्षेपः । विस्तरस्तु तत्र दृश्यः ।

[कायामनुशीलने त्रिका० ।

गुणनी स्त्री गुण्यतेऽनया गुण–ल्युट् ङीप् । गुणनि-

गुणनीय पु० गुण–करणे अनीयर् । १अभ्यासे हारा० । कर्म्मणि अनीयर् । २गुणितव्ये त्रि० ।

गुणपदी स्त्री गुणौ गुणवन्तौ पादावस्याः कुम्भपद्या० अन्त्यलोपो ङीप् च । गुणवत्पादायां स्त्रियाम् ।

गुणप्रवृद्ध पु० गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवृद्धः । संसाररूपवृक्षशाखादौ "अधश्चोर्द्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः" गीता ।

गुणभृत् त्रि० गुणं बिभर्त्ति, अधिष्ठातृत्वेन वा बिभर्त्ति आश्रयति भृ–क्विप् । १गुणधारिणि २गुणाधिष्ठातरि परमेश्वरे पु० । "गुणभृन्निर्गुणो महान्" विष्णुस० । "सृष्टिस्थितिप्रलयकर्म्मस्वधिष्ठातृत्वात् गुणभृत्" भा० ।

गुणभ्रंश पु० ६त० । गुणनाशे हारा० ।

गुणमय त्रि० गुणात्मकः गुणप्रचुरो वा गुण+तादात्म्ये प्राचुर्य्ये वा मयट् । १गुणात्मके "तया बद्धमनश्चक्षुःपाशैर्गुणमयैस्तदा" भा० आ० १७१अ० । "एतैर्गुणमयैर्भावैः" गीता । स्त्रियां ङीप् "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" गीता । २गुणाढ्ये च ।

गुणलयनी स्त्री गुणा गुणनिर्म्मिताः पटा लीयन्तेऽस्याम् ली–आधारे ल्युट् ङीप् । १पटमण्डपे (तांबु) हलायुधः । स्वार्थे क । अत इत्वम् । गुणलयनिका । तत्रार्थे हेम० ।

गुणवचन पु० गुणमुक्तवान् वच–कर्त्तरि भूते ल्यु । गुणवद्द्रव्यवाचके शुक्लादौ शब्दे । "वोतो गुणवचनस्य" पा० । अत्र विशेषणतया गुणवचनानामेव तथात्वं तेन गुणिवाचकत्वे सति गुणवाचकत्वं गुणवचनत्वम् । ततो मृद्वादिपदानामेव तथात्वम् रूपादिपदानान्तु केवलगुणवाचकत्वात् न गुणवचनत्वमिति बोध्यम् । गुणमुक्तवान् इति भूत एव ल्युट् तेन यदा कदाचिद्गुणवाचकत्वे सति इदानीं गुणवचनत्वमिति शेषः "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन" पा० । "गुणशब्दो धर्ममात्रं तेन शङ्कुलाखण्ड इत्यादुदाहृतौ खण्डनस्य क्रियारूपत्वेऽपि नासङ्गतिः" "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ्" पा० । अत्र विशेषणमात्रपरम् गुणवचनं ग्राह्यम् तेन जडस्य भावः जाड्यम् इति वैशिष्ट्यमित्यादि सिद्धिः "अजादी गुणवचनादेव" पा० अत्रापि विशेषणतयैव गुणवाचिनां द्रव्यपरत्वे इष्टनीयसुनौ न गुणपरत्वे इत्याकरे स्थितम् "प्रकारे गुणवचनस्य" पा० द्वित्वम् । पटुप्रकारः पटुपटुः इत्यादि ।

गुणवचनशब्दे परे विस्पष्टादीनामाद्युदात्तता विस्पष्टकटुकम्" सि॰कौ॰ ण्वुल् । गुणवाचकोऽप्यत्र ।

गुणवत् त्रि॰ गुणोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः।१गुणाढ्ये "गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि" उद्भटः।"सर्वत्र गुणवद्दानम्" स्मृतिः स्त्रियां ङीप् । यदुवंश्यसुनाभस्य २दौहित्रे पु॰ ३तत्कन्यायां स्त्री । "वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः । दुहितृद्वयञ्च न्टपते ! तस्य रूपगुणान्वितम् । एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा" हरिवं॰१५१अ॰।"गुणवत्यपि पुत्रञ्च गुणवन्तमजीजनत्" हरिवं॰१५५ अ॰ । ४अप्सरोभेदे स्त्री । "अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती" काशी॰ ६अ॰ ।

गुणवाद पु॰गुणस्य अङ्गस्य वादः। अर्थवादभेदे तथाहि अर्थवादो विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः सोऽपि त्रिविधः"गुणवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धाना दर्थवादस्त्रिधा मतः" इति भट्टकाः। अयमर्थः विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवादः अङ्गकथनरूपत्वात् यथा यजमानः प्रस्तर इति अत्र हि प्रस्तरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयबाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपाङ्गवादरूपत्वात् गुणवादः। अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः सोऽनुवादः यथा "अन्तरीक्षे नाग्निश्चेतव्यः""अग्निर्हिमस्य भेषजम्"इत्यादि च, अन्तरीक्षे अग्निचयनस्याशक्यत्वेन तदभावस्य, अग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः। तद्धानौ तयोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थवादः।"इन्द्रो वृत्रमहन्नित्यादि" सोऽपि द्विविधः स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च। "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयमित्यादौ" स्तुत्यर्थवादः । "तैलस्त्रीमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं ध्रुवम्" इत्यादौ निन्दार्थवाद इति ।

गुणविधि पु॰गुणस्याङ्गस्य द्रव्यादेर्विधिः । प्राप्तस्याऽप्राप्तस्य वा कर्मणोऽङ्गद्रव्यविधाने । यथा"अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकामः"इति विधिना स्वर्गसाधनत्वेन प्राप्तस्याग्निहोत्रादेरङ्गं "दध्ना जुहोतीति" वाक्येन दधिद्रव्यं विदधत् गुणविधिः । यत्र च कर्म अङ्गं च मानान्तरेणाप्राप्तं तत्रोभयविधानं यथाहि तस्य अङ्गरूपगुणविधानेन गुणविधित्वं तथा कर्मस्वरूपप्रापकत्वेन उत्पत्तिविधित्वं चेत्युभयरूपत्वम् तदेतत् मीमांसाग्रन्थे विवृतं यथा "अज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः । स च प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् । तादृशञ्चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते । यथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इति विधिः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते अग्निहोत्रेण स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः । यत्र कर्म प्रमाणान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते । यथा"दध्ना जुहोति"इत्यत्र होमस्य"अग्निहोत्रं जुहुयात्" इत्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति । यत्र तूभयमप्राप्तं, तत्र विशिष्टं विधत्ते । यथा "सोमेन यजेत"इत्यत्र सोमद्रव्ययागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानम् । सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः । न चोभयविधाने वाक्यभेदः, प्रत्येकमुभयस्याविधानात् किन्तु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात् । न च "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति" प्राप्तयागोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति, किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् । ननु "उद्भिदा यजेत पशुकाम" इत्यस्येव ज्योतिष्टोमेन इत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात् । किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रोभयविधित्वे तेनैव यागस्तस्य फलसम्बन्धश्च बोधनीय इति सुदृढो वाक्यभेदस्तद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्"। अधिकं विधिशब्दे वक्ष्यते । उभयविधाने अन्यदुदाहरणं तत्त्वबोधिन्यां दर्शितं यथा

"प्रथमस्य चतुर्थे "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति" तत्र वाजपेयशब्देन वाजमन्नं पेयं सुरादीति । तत्र तत्द्यागमनूद्य वाजपेयद्रव्यरूपो गुणो विधीयते, किं वा वाजपेयनामा यागविशेषोऽनेन विधीयत इति संशयः तत्र विशिष्टयागान्तरकल्पने गौरवादन्नसुरात्मकं द्रव्यद्वयं गुणो विधीयते न च गुणविधित्वे वाजपेयकरणक यागेन स्वाराज्यं कुर्यादिति यागे वाजपेयकरणत्वेन वाजपेयसाध्यत्वस्वाराज्यसाधनत्वयोर्विरुद्धयोरेकज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येतेतिवाच्यं सकृदुच्चरितस्य यजेतेत्यस्य तन्त्रेणोभयत्रान्वयाङ्गीकारात् वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यागं कुर्यादित्यर्थलाभान्न मत्वर्थलक्षणा । तथाच सूत्र"नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेदिति" (जैमि॰ १।४।८ ।) प्राप्ते ब्रूमः यजेः

फले द्रव्ये च उभयत्र सम्बन्धाङ्गीकारे विरुद्धं त्रिकद्वयमापद्येत। तथा हि उपादेयत्वं गुणत्वं विधेयत्वञ्चेत्येकं त्रिकम् उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वञ्चेत्यपरं त्रिकं तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः। उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनीभूतयागनिष्ठा धर्माः फलमुद्दिश्य यागस्योपादानात् फलमनूद्य यागस्य विधानात् फलस्य च साध्यतया मुख्यत्वात् यागस्य साधनत्वेनोपसर्ज्जनत्वात् तदेव च गुणत्वम्। अत्र चोपादेयत्वोद्देश्यत्वयोः, गुणत्वमुख्यत्वयोरनुवाद्यत्वविधेयत्वयोर्विरोध इति त्रिकद्वयं विरुद्धम्। तथाचैकेनैकदा तादृशविरुद्धोभययोर्वोधकत्वं नाङ्गीक्रियत इति भावः। अथ मा भूत्तन्त्रेण सम्बन्धः यजेतेनुषङ्गेण पृथक् फले द्रव्ये-चान्वयः स्वीक्रियतामिति चेन्न अनुषङ्गकल्पने वाजपेयद्रव्येण यजेत यागं कुर्य्यात् स्वाराज्याय यजेत यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यभेदापत्तेः तस्माद्वाजपेयशब्दो न द्रव्यवाचकः अपि तु यागनामधेयमिति। इत्यस्यानुषङ्गकल्पने वाक्यभेदरूपगौरवं दोष इत्यनुषङ्गाधिकरणसिद्धान्तः। यत्र चानुषङ्गकल्पने विशेषप्रमाणमस्ति तत्र प्रामाणिकत्वात् तत्कल्पने गौरवं न दोषायेति ध्येयम्"।

उभयत्र च द्रव्यमात्रगुणविधाननिराकरणम् प्रयोजनम्। क्वचित्तु गुणमात्रविधानं जै० १।४।९ सूत्रभाष्ययोर्दर्शितं यथा

"तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः" ९सू०।"यथा "आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्येवमादयः श्रूयन्ते तत्र सन्देहः, किम् 'आग्नेयोऽग्नीषोमीयः' इत्येवमादयो गुणविधयः, कर्मनामधेयानि वा? इति। किं तावत् प्राप्तम्? गुणविधौ सत्यनेको गुणो विधीयेत, अग्निःपुरोडाशाष्टाकपालाः इति, तस्मान्न गुणविधयः इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, तच्च कर्म, गुणास्तस्य विधीयेरन्, अविभक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थे तद्धितान्ते शब्दे, तत्र हि अष्टाकपालस्याग्नेयता विधीयते, स एष एवमाग्नेयो भवति, यद्यग्नये संकल्प्य दीयते, तेनायम् अनेन प्रकारेण यागो विहितो भवति, स एवं विधीयमानो न शक्यते सम्बन्धिनावविधाय विहित इति वक्तुम्। तस्मात् गुणविधयः, अष्टसु कपालेषु संस्क्रियमाणो व्रीहिमयो वा पुरोडाश एव भवति, सोऽनुवादः सिद्धस्वात्राष्टाकपाल उच्यते, 'कपालेषु श्रपयति' इति वचनात् नान्येन अर्पितं गृह्णन्ति, तेनास्मिन्पक्षे न वाक्यभेदो भवति, 'न चेदन्येन शिष्टाः' यत्र पुनरन्येन वचनेन शिष्टा गुणा भवन्ति तत्र नामधेयं, यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति।"

गुणवृक्ष पु० गुणानां नौकाकर्षणरज्जूनां बन्धनाधारः वृक्ष इव। नौकाकर्षकदामाद्याधारे काष्ठे। (मास्तुल)। स्वार्थे क, स इव कायति कै—क वा। तत्रार्थे अमरः।

गुणवृत्ति स्त्री गुणेन वृत्तिः। १लक्ष्यमाणसादृश्यादिगुणावलम्बनेन शब्दस्य अर्थप्रकाशनरूपशक्तौ लक्षणावृत्तौ, "यस्याश्चित्समीपे पौरुषाणि स गुणवृत्त्या चतुरक्षः" कात्या०श्रौ० २०।१।२८ सूत्रे कर्कः। गुणे वृत्तिर्यस्य। २गुणसामर्थ्यवति त्रि० "अद्धान् ब्रह्मण्यनिर्द्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" भाग०१०८७ अ०। गुणानां सत्वादीनां वृत्तिः। सत्वादीनां ३परिणामभेदेषु स्त्री "परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" पात०सू०। तासाञ्च यथाऽन्योन्यविरोधस्तथा तत्सूत्रभाष्यादिषु दर्शितम्।

"प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवारभन्ते चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि तु अतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्ज्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्तेषु विशेष इति तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिन" व्यासभा०।

"प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपबुद्धिरूपेण परिणता गुणाः सत्वरजस्तमांसि परस्परानुग्रहतन्त्राः शान्तं-सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणं प्रारभन्ते नच सोऽपि तादृशरूपोऽस्य परिणामः स्थिरः इत्याह चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं नान्येकप्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धशान्तघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यते? इत्यत आह रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सरूपास्त्वष्टौ भावा धर्म्मादयो वृत्तयः सुखाद्यास्तदिह धर्म्मेण विपच्यमानेनाधर्म्मस्तादृशो विरुध्यते एवं ज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यैः सुखादिभिश्च तादृशान्येव

तद्विपरीतानि विरुध्यन्ते, सामान्यानि त्वसमुदाचद्रूपाणि अतिशयैः समुदाचरद्भिः सहाविरोधात् प्रवर्त्तन्ते इति। ननु रुष्टक्षोभएतत्तथापि विषयसुखस्य कुतः स्वाभाविकी दुःखतेत्यत आह एवमेव इति उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः। तत्किमिदानीमात्यन्तिकमेव तादात्म्यं तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदौ न कल्पेते इत्यत आह गुणप्रधानेति सामान्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं तस्मादुपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति" वाच० विवरणम्

गुणसङ्ग पु० गुणेषु गुणकार्य्येषु सुखदुःखादिषु सङ्गः। सुखाद्यासक्तौ "कारणं गुणसङ्गोऽस्य" गीता।

गुणसंख्यान न० गुणाः संख्यायन्तेऽनेन सम्–ख्या करणे ल्युट् ६त०। सांख्यप्रातञ्जलशास्त्रे।

गुणसम्मूढ त्रि० गुणैः सम्मूढः। गुणकार्य्यदेहादिष्वात्माभिमानवति। "प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु" गीता।

गुणसागर पु० गुणानां सागर इवाधारः। चतुर्मुखे १ब्रह्मणि शब्दच०। २बुद्धभेदे त्रिका०३गुणाधारे च। शब्दक० अस्य अतार्थे त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी सागरशब्दस्य नियतलिङ्गत्वात् "द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" पा० सूत्रेण विशेषं विना उत्तरपदलिङ्गस्य नियमनात्।

गुणा स्त्री गुणोऽस्त्यस्याः अच्। १दूर्वायां २मांसरोहिण्याञ्च राजनि०। तयोर्बहुतन्तुमत्त्वात्तथात्वम्।

गुणाकर पु० ६त०। १बुद्धभेदे शब्दर० २गुणयुक्ते च "तपस्विभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः। सत्यवान् नाम देवर्षे!" भा०व० सावित्र्युपाख्याने। गुणसागरशब्दोक्तहेतुना शब्दक० अस्य त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी।

गुणाढ्य त्रि० गुणैराढ्यः। सद्गुणयुक्ते।

गुणातीत पु० गुणान् सत्वादिगुणधर्म्मान् सुखदुःखादीनतीतः। १परमेश्वरे स्थितप्रज्ञे २आत्मज्ञे च। गुणातीततनाकारणसहितं तल्लक्षणमुक्तं गीतायां यथा

"गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान्। जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते। अर्ज्जुन उवाच। कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो!। किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते। श्रीभगवानुवाच। प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव!। न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि निवृत्तानि न काङ्क्षति। उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते। गुणा वर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते। समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः। तुल्यप्रियाऽप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः। मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः। सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते। माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते"।

गुणादि "गुणादयोऽवयवाः"। ("अवयववाचिनः परे गुणादयोनान्तोदात्ताः") पा० सूत्रविहितान्तोदात्ततानिषेधनिमित्ते १शब्दगणे। स च गण "गुण अक्षर, अध्याय सूक्तछन्दस् मान"। २गुणकर्म्मजातिसमवायविशेषाभावेषु "गुणादिर्निर्गुणक्रियः" भाषा०।

गुणान्वित त्रि० ३त०। १विवेकवैराग्योपरमादिभिर्मोक्षोपायैरन्विते "प्रक्षीणदोषाय गुणान्विताय" वेदा०सा० २गुणयुक्ते च। [हारा०।

गुणिका स्त्री गुण इन् स्वार्थे क। शूनाङ्गे उच्छूनदेहे

गुणित त्रि० गुण–आम्रेडने कर्मणि क्त। १आहते ताड़िते पूरिते अमरः। "इष्टकृतिरिष्टगुणिता व्येका दलिता विभाजितेष्टेन" लीला०।

गुणिन् त्रि० गुण+अस्त्यर्थे इनि। गुणयुक्ते "गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य" हितो०।

गुणीभूत त्रि०अगुणः गुणः भूतः गुण+च्वि+भू–क्त। अप्रधानीभूते "गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे" भा०स०१५अ०। च्व्यर्थे कृतादित्वात् समासे उक्तार्थत्वात् ततो न च्विः। तेन गुणभूतोऽप्यत्र। "गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते" हरिः।

गुणीभूतव्यङ्ग्य न० गुणीभूतं व्यङ्ग्यं यत्र। काव्यभेदे तल्लक्षणाभेदादि सा०द० उक्तं यथा

"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये। अपरं काव्यं अनुत्तमत्वम् न्यूनतया साम्येन च संभवति। तत्र स्यादितराङ्गं१ काक्वाक्षिप्तं२ञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गम्३ संदिग्धप्राधान्यं४तुल्यप्राधान्य५मस्फुट६मगूढम्७। व्यङ्ग्यमसुन्दर८मेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ। इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्य१ यथा। "अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः"। अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम्। "मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः। हा हा कथं नु भवतोरिपुराजधानीप्रासादसन्ततिषु तिष्ठति

कामिलोकः" । अत्रौत्सुक्यत्रासमस्विसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः । "जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृग-तृष्णान्धितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् । कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता" । अत्र रामत्वं प्राप्तमित्य-वचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते वचनेन तु सादृश्य हेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कृत्य तद्गोपनमपाकृतं तेन व्यङ्ग्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं ४यथा । "मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः । संचूर्ण-यामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन" । अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम् ।"दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वतः । प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः"। अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपोव्यङ्ग्यः प्रतापस्य दवानल-त्वारोपसिद्ध्यङ्गम्३ । "हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्यः" इत्यादौ" । विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः४ । "ब्राह्मणातिक्रमत्यागोभवतामेव भूयते । जामदग्न्यस्य वोमित्रमन्यथा दुर्मनायते"। अत्र वाच्यस्य परशुरामोरक्षः-कुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य च समं प्राधान्यम्५ । "सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः । अश्वपदीन-नृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः"। अत्राश्वपदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपाय इति व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्यस्फुटम्६ । "अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना । अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्" । अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमानत्वमूढम्७ । "वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए । घर कम्मवावडाए वीए सीअन्ति अङ्गाइम्" । अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् सुखमस्याः सीदन्त्यङ्गानि इति वाक्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरम् ८ । किञ्च योदीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारोव्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्का-रविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनिकृता "अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गोध्वनेर्मतः" । यत्र च शब्दान्तरादिना गोपन-कृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः यथा "दृष्ट्या केशवगोपरा-गहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम्" । अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग-इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां सलेशमिति पदेन स्फुटतयाऽ-वभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसान्तरे गुणी-भावः तत्र प्रधानकृतएव काव्यव्यवहारः तदुक्तं तेनैव "प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते रसादितात्पर्य्यपर्य्यालोचनया पुनः" यत्र च "यत्रो-न्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्य-धत्त" इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तान्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्य व्यवहारः" । अस्य भेदसंख्याविस्तरभयात् नोक्तास्तत एवावसेयाः ।

गुणेश्वर पु० ६त० । १चित्रकूटपर्वते २सत्त्वादिगुणानां नियामके परमेश्वरे शब्दरत्ना० । गुणेशोऽपि परमेश्वरे ।

गुणोत्कर्ष पु० ६त० । गुणातिशये हेमच० । "भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्यं करिष्यतः" रामा०बाल० २६अ० ।

गुण्ठित त्रि० गुठि—क्त । १आवृते । २गुण्डिते ३कृतधूलिधूसरे च रमानाथः ।

गुण्ड पु० गुडि—वेष्टने अच् । १अश्मपत्रे तृणभेदे राजनि० यस्य कन्दः कशेरु । कशेरुशब्दे विवृतिः । भावे अच् । २चूर्णने पेषणे (गुँड़ाकरा) पु० । कर्मणि अच् । ३चूर्णीकृते त्रि० । [४स्नेहपात्रे च पु० मेदि० ।

गुण्डक त्रि० गुडि—ण्वुल् । १मलिने । २धूलौ ३कलोक्तौ

गुण्डकन्द पु० ६त० । कशेरुणि (केशुर) । राजनि० ।

गुण्डारोचनिका स्त्री गुण्डा सती रोचना हरिद्रेव इवार्थे कन् (कमलागुँडि) वृक्षभेदे रत्नमा० ।

गुण्डाला स्त्री गुण्डं चूर्णनमालाति आ+ला—णिनि । जलो-द्भवायां क्षुपभेदे राजनि० । [लतायाम् राजनि० ।

गुण्डासिनी गुण्डा सती आस्ते आस—णिनि । चिपिटा-

गुण्डिक पु० गुण्ड+अस्त्यर्थे ठन् । चूर्णीकृते तण्डुलादौ । (गुँड़ि) "गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयेच्च गृहाङ्गनम्" अनन्तव्रतकथा ।

गुण्डिचा स्त्री जगन्नाथक्षेत्रस्थे तस्य रथयात्रानन्तरं सप्ता-हं वासार्थे मण्डपभेदे "मण्डपे वासयेत् देवान् गुण्डि-चाख्ये मनोहरे" इत्युपक्रमे "विन्दुतीर्थतटे तस्मिन्

सप्ताहानि जनार्द्दनः। तिष्ठेत् पुरा स्वयं रात्रे वरमेतत् समादिशत्। नन्दीर्थतीरे राजेन्द्र! स्थास्यामि सप्तवासरम्। सर्वतीर्थानि तत्रापि स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति। तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने। सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम्। माञ्च रामं सुभद्राञ्च मम सायुज्यमाप्नुयुः"। तन्नामनिरुक्तिरपि तत्रोक्ता यथा "सर्वपापनियन्तृत्वात् पूज्यत्वात् सर्वदैवतैः। गुण्डिचाख्यापि सा प्रोक्ता अद्भुतेजोऽवगुण्ठनात्" स्क० पु० उत्ख०।

गुण्डित त्रि० गुडि–वेष्टने क्त। रजसाकीर्णे, रूषिते अमरः

गुण्य त्रि० गुण–कर्म्मणि यत्। १गुणनीये पूर्य्ये। "गुण्यस्त्वधोऽधो गुणखण्डतुल्यः"। "गुणाग्रान्त्यमङ्कं गुणाक्केन हन्यात्" लीला०। प्रशस्तो गुणोऽस्यास्ति "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" वार्त्ति० यत्। २प्रशस्तगुणयुक्ते च। "गुण्याः ब्राह्मणाः" सि० कौ०।

गुत्स पु० गुच्छ+पृषो०। गवेधुकाधान्ये (गड़गड़े) रत्नमा०

गुत्सक न० गुच्छेन कायति कै–क पृषो०। ग्रन्थिपर्णे वृक्षे रत्नमा०। [गुच्छशब्दे २५८६पृ० विवृतिः।

गुत्स पु० गुध–स किच्च नि० दृटन्। ग्रन्थिपर्णवृक्षे मेदि०।

गुत्सक पु० गुत्स+स्वार्थादौ क। १स्तवके शब्दरत्ना०। गुच्छकशब्दे दृश्यम्। २ग्रन्थपरिच्छेदे त्रिका०। "अथ वाङ्मयभेदाः सुयम्भूः खण्डकथा कथा। आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ। सन्दानमनिरुद्धं च प्रकीर्णं गुत्सकादि च। सर्गोद्देशपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलं काण्डमस्त्रियाम्। स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः" त्रिका०। अत्र गुत्सकादीत्यादिपदात् स्तवकोल्लासादीनां ग्रहणम्। तत्र कुसुमाञ्जलौ स्तवकः, काव्यप्रकाशे उल्लासः। एवमन्यत्रापि यथायथं ग्रन्थनामानुसारेण तदवयववाचकशब्दविशेषेण ग्रन्थसन्धिकरणम् दृश्यते तेषां सर्वेषामादिपदग्राह्यता।

गुद खेले भ्वा० आत्म० अक० सेट्। गोदते अगोदिष्ट। जुगुदे। गुदम्।

गुद न० गुद–क। मलत्यागद्वारे अपानवायुनिःसारणद्वारे "तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुस्तस्मिन् वलयस्तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी १विसर्ज्जनी २संवरणी चेति। "चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः। शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः। गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्त्तिताः। रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धो गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः" सुश्रु०। तस्य स्वरूपादिकमुक्तम्।

अस्य प्राणायतनता याज्ञ० उक्ता यथा "नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा। मूर्द्धा सकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि च"। अस्य उपसर्ज्जनत्वे क्रोड़ादौ सुकेत्यत्र गुद इति पाठान्तरं तेन स्त्रियां ङीष्। भ्रष्टगुदा इत्येव। २नाड़ीभेदे स्त्री बह्वादि० वा ङीष्टापौ। "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः" ऋ०१०।१६३।३। "गुदाभ्यः याभिर्नाड़ीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाड़ीभ्यः" भा०। ३वलयाकारे गुदस्थाने पु०। "उदरं च गुदौ कोष्ठ्यौ विस्तारोऽयमथो स्तनु" याज्ञ० "बाह्याद्गुदबलयात् अन्तरे गुदवलये द्वे, तौ च गुदौ कौष्ठ्ये कोष्ठौ नाभेरधोदेशे भवौ" मिता०। वस्तुतः गुदमस्यत्र अर्श० अच्। गुदाधारस्थानपरतायामेव त्रिलिङ्गत्वम्। अतएव "गुदाः पात्राणि सृदुकामधेनुः" यजु०१८।६६। व्याख्यायाम् वेददी०। "गुदाः गुदस्थानानि" इत्युक्तम् "स्थूलगुदया सर्पान् गुदाभिः" यजु०२५।७ मन्त्रव्याख्यायां च तेन गुदपरत्वे स्त्रीत्वं छान्दसमित्युक्तञ्च सङ्गच्छते "सिन्धवो गुदाः" शत० ब्रा० ६।४। ततः अश्मा० अस्त्यर्थे र। गुदर तद्युक्ते त्रि०।

गुदकील पु० गुदे कील इव। अर्शोरोगे राजनि०। अर्शःशब्दे विवृतिः। "स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः सूरणो गुदकीलहा" सुश्रु० "आनाहमेदोगुदकीलहिक्काश्वासापहो वन्यकुलत्थ एषः" सुश्रु०। स्वार्थे क। तत्रार्थे हला०।

गुदग्रह पु० गुदं तद्व्यापारं गृह्णाति ग्रह–अच् ६त०। उदावर्त्तरोगे हेम०। उदावर्त्तशब्दे ११६२ पृ० दृश्यम्।

गुदपरिणद्ध पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् इञ्। गौदपरिणद्धि तदपत्ये तस्य वकनखेन द्वन्द्वे इञो लुक् बहुत्वे। वकनखगुदपरिणद्धाः।

गुदपाक पु० ६त०। अतिसारादिजनिते गुदस्थानस्य पूयादिनिःस्रावहेतौ पाके। "असंवृतगुदं क्षीणोदराध्मानादुपद्रुतम्। गुदे पक्के गतोष्माणञ्चातीसारकिणं त्यजेत्" सुश्रु०। "मांसपाकेन बध्यन्ते गुदपाके च दारुणे" "गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम्" "गुदपाकस्तु पित्तेन यस्य स्यादहिताशिनः" सुश्रु०।

गुदभ्रंश पु० "प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः। रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्" गुदभ्रंशमिमं कृच्छ्रपानाभ्यङ्गात् प्रशाम्येत्" सुश्रुतोक्ते रोगभेदे।

गुदरोग पु० ६त० । गुदस्थानभवे भगन्दरार्शोभिन्ने रोगे तत्र च शातातपेन "सुरालये जले वाऽपि शकृन्मूत्रं करोति यः। गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः" इति कर्म्मविपाकविशेषमुक्त्वा "मासं सुरार्चनेनैव गोदानद्वितयेन च । प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा रुजा" भगन्दरार्शसोः पृथगुक्तत्वात्तद्भिन्नता ज्ञेया

गुदवर्त्मन् न० गुदरूपं वर्त्म । गुदरूपे मलद्वारे जटा०।

गुदस्तम्भ पु० ६त०। गुदव्यापारस्य मलनिःसारणस्य प्रतिरोधे रोगभेदे । "अश्वयोनौ च गमनाद् गुदस्तम्भः प्रजायते । सहस्रकमलैः स्नानं मासं कुर्य्यात् शिवस्य च" शातातपः ।

गुदाङ्कुर पु० गुदेऽङ्कुर इव। अर्शोरोगे हेमच० ।

गुदौष्ठ पु० गुदस्य ओष्ठ इव । गुदावयवभेदे गुदशब्दे दर्शिते सुश्रुतवाक्ये तत्स्वरूपादि ।

गुद्र मिथ्याकथने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । गुन्द्रयति अजुगुन्द्रत्-त । गुन्द्रयां—बभूव आस चक्रे । गुन्द्रा ।

गुध रोषणे क्र्या० पर० सक० सेट् । गुध्नाति अगोधीत् । जुगोध । सेट्कत्वेऽपि न गुणः गुधित्वा । गुद्धः ।

गुध क्रीडे भ्वा०आत्म०अक०सेट् । गोधते अगोधिष्ट । जुगुधे

गुध वेष्टने दिवा० पर० सक० सेट् । गुध्यति अगोधीत् । जुगोध गुधित्वा ।

गुधेर त्रि० गुध वेष्टने एरक् । गोप्तरि उज्ज्वलदत्तः ।

गुन्दल पु० गुमित्यव्यक्तशब्देन दल्यतेऽसौ दल—णिच्—कर्मणि अच् । मर्दलशब्दे हेमच० ।

गुन्द्र पु० गुद्रि—कर्म्मणि अच् । १शरतृणे (गोपटेर) वृक्षे अमरः। "गुन्द्रः कषायो मधुरः शिशिरः पित्तरक्तजित् । स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनो मूत्रकृच्छ्रजित्" भावप्र० । २भद्रमुस्तके ३प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री अमरः । ४गवेधुकायां स्त्री रत्नमाला ५एरकायां स्त्री भावप्र० । [भावप्र० ।

गुन्द्रमूला स्त्री गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्याः । एरकातृणे

गुन्द्रला स्त्री गुन्द्रं मिथ्यावचनं लाति ला—क । जीवञ्जीवखगे चकोरके हेमच० ।

गुन्फ ग्रन्थे तु०प०सक० सेट् । गुम्फति अगुम्फीत् । जुगुम्फ । गुम्फन् गुफितः गुम्फित्वा—गुफित्वा । लोपध त्वात् क्विपि गुन् गुनौ इत्यादि ।

गुप गोपने सक० आत्म० सेट् कुत्सने स्वार्थे सन् अनिट् कुत्सनमिह कुत्सापूर्वकनिवृत्तिस्तत्र अक० निन्दनञ्च तत्र सक० । पापात् जुगुप्सते अजुगुप्सीष्ट । जुगुप्सां बभूव आस चक्रे जुगुप्सितः । गोपने गोपते अगोपिष्ट जुगुपे । "अद्विषानैर्गुपितो वार्हतैः सोमरक्षितः" ऋ० १०।८५।१ । "तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य" १०।१०६।३ । तत्र निन्दार्थत्वे "जुगुप्सेरन्न चाप्येनम् संवसेयुश्च सर्वशः" मनुः "यदा बुध्यति कोऽव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते" भा०व०२११अ० ।

गुप रक्षणे भ्वा० सक० पर० वेट् स्वार्थे सार्वधातुके नित्यमायः आर्द्धधातुके वा । गोपायति अगोपायीत् अगोपीत् अगौप्सीत् । गोपायाम्—बभूव आस चकार जुगोप । गोपायितः गुप्तः । गुप्तिः गोपायनम् गोपनम् । "जुगोपात्मानमत्रस्तः" रघुः । "आत्मानं सततं गोपायीत" श्रुतिः "जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्" रघुः। "नैनं गोप्स्यति दुर्बुद्धिमद्य व्याहृतं मया" भा० भी० ३८६३श्लो० "अगोपिष्टां पुरीं लङ्कामगौप्तां रक्षसां बलम्" भट्टिः । "यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा" मनुः ।

गुप व्याकुलत्वे दिवा० अक० पर० सेट् इरित् । गुप्यति अगुपत् अगोपीत् जुगोप । गुपितः ।

गुप भासने चुरा० उभ० अक० सेट् । गोपयति ते अजुगुपत् त । गोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । चतुर्णां गुपधातूनामुदाहरणं कविरहस्ये यथा "गोपायति क्षितिमिमां चतुरब्धिसीमां पापाज्जुगुप्सत उदारमतिः सदैव । वित्तं न गोपयति यस्तु बणीयकेभ्यो धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते" ।

गुपिल पु० गुप इलच् किच्च । १नृपे उज्ज्वल० २रक्षके त्रि०।

गुप्त त्रि० गुप—कर्म्मणि क्त । १त्राते रक्षिते २गूढे संवृते च अमरः । "स गुप्तमूलप्रत्यन्तः" रघुः । ३वङ्गे पु० शब्दरत्ना० । "गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः" उद्वा० त० उक्ते ४वैश्योपनामभेदे पु० ।५कपिकच्छ्वां स्त्री राजनि०। ६परकीयायां नायिकायां स्त्री । "गुप्ताविदग्धालक्षिताकुलटानुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयायामेवान्तर्भावः तत्र गुप्ता त्रिविधा वृत्तसुरतगोपना वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना वर्त्तमानसुरतगोपना चेति विभज्य रसमञ्जर्यां निरूपणमेकत्र पद्ये उदाहृतिः यथा "श्वश्रूः क्रुध्यतु निर्दहन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातरस्तच्छिद्रा न मन्दिरे सखि ! पुनः स्वापो विधेयो मया" । आखोराक्रमणाय कोणकुहरादुत्फालमातन्वती मार्ज्जारी नखरैः खरैः क्षतवती कां कां न मे दुर्द्दशाम्"।७रक्षितायां स्त्रियाञ्च (राखनी) स्त्री "ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेतां

ह्यपार्थिवौ" मनुः ८परमेश्वरे पु० "गुप्तश्चक्रगदाधरः" विष्णुस० "वाङ्मनसयोरगोचरत्वात् गुप्तः "एष सर्वेषु भूतेषु गूढ़ोत्मा न प्रकाशते" इति श्रुतेः"भा० ।

गुप्तक पु० जयद्रथसेनानीभेदे । "अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च शत्रुञ्जयः सञ्जयसंप्रहृष्टौ" भा० आ० २६४अ० । स्वार्थे क । २गुप्तार्थे त्रि० । [२गूढ़गमने त्रि०।

गुप्तगति पु० गुप्ता गतिर्यस्य । अपसर्पे १गुप्तचरे शब्दार्थचि०।

गुप्तचर त्रि० गुप्तश्चरो यस्य । १गूढ़भावेन चरणेरके । २बलभद्राख्ये यदुवंश्ये पु० त्रिका०। कर्म्म० । ३गूढ़े दूतभेदे पु०

गुप्तस्नेह पु० गुप्तः स्नेहोऽत्र । १अङ्कोटकवृक्षे राजनि० । कर्म्म० । २गूढ़े स्नेहे "गुप्तस्नेहकरी(हरिः)तृतीयभवने" नीलकण्ठताजकम् ।

गुप्ति स्त्री गुप–भावे क्तिन् । १गोपने "भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था" सा० द० । २संवरणे "तृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोरमम्" कुमा० । "असिधारासु कोषगुप्तिः" काद० । "स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनादिकम्"मनुः। ३रक्षणे "सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः" (ईश्वरः)मनुः।४प्राङ्मन्त्रसंस्कारभेदे तन्त्रसा० 'गौतमीये "जननं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनं तथा । तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः" इति विभज्य "जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्" इति लक्षितम् । आधारे क्तिन् । ५अवस्करस्थाने ६कारागारस्थाने मेदि० । "चिरमतिरसलौल्यात् बन्धनं लम्भितानां पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव । दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति" माघः ७भूगर्त्ते । करणे क्तिन् । ८अहिंसादौ योगाङ्गे यमे च हेमच० । ९गर्त्तार्थं चितेरुत्खनने १०नौकाच्छिद्रे भरतः ।

गुफ ग्रन्थे तुदा० पर० सक० सेट् मुचा० । गुम्फति अगोफीत् जुगोफ ।

गुफित त्रि०गुफ–गुन्फ–वा कर्म्मणि क्त । ग्रथिते अमरः।

गुम्फ ग्रन्थने तुदा० पर० सक० सेट् । गुम्फति अगुम्फीत् । जुगुम्फ गुम्फितः। सोपधत्वात् गुम्फित्वा क्विपि गुन् गुभौ गुभ इति । [च शब्दरत्ना० ।

गुम्फ पु०गुम्फ–घञ् ।१ग्रन्थने, २बाहोर्भूषणे मेदि०३श्मश्रुणि

गुम्फना स्त्री गुम्फ–युच् । "वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता" इत्युक्तायां १वाक्यस्य चारुरचनायाम्। २ग्रन्थने च (गाथा) भावे ल्युट्। २ग्रन्थने न० ।

गुम्फित त्रि० गुम्फ–क्त । सुभ्रादिना ग्रथिते, अमरः ।

गुर बधे गत्याञ्च दिवा० आत्म० सक० सेट् । गूर्य्यते अगोरिष्ट । जुगोर । ईदित् गूर्णः । गोरणम् ।

गुर उद्यमे तुदा० कुटा० आत्म० अक० सेट् । गुरते अगुरिष्ट जुगोर गुरणम् ईदित् गूर्णः। वेदे तु नि०गूर्त्त इत्येव । "इषो हवो गूर्त्ततमाः" ऋ० १।१६७।१ । "गूर्द्धी वृषभः शरदश्च गूर्त्ताः" ऋ० ४।१८।८ ।"अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" स्मृतिः । "यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातायात्" श्रुतिः छान्दसः पदव्यत्ययः । एवं "न कदाचिद् द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि" मनुः ।

गुरण न० कुटा०गुर–भावे ल्युट् । हननाद्यर्थमुद्यमे अमरः। दैवादिकस्य गोरणमित्येव । तच्च बधे गत्याञ्च । अव+गोरणं हननार्थमुद्यमे इति भेदः ।

गुरु पु० गिरत्यज्ञानं गृणात्युपदिशति धर्म्मं गॄ–गिरणे, गॄ–शब्दे कर्त्तरि, गीर्य्यते स्तूयते वा कर्मणि वा कु उच्च । १बृहस्पतौ देवाचार्य्ये अमरः। "गुरुकाव्यानुगां बिभ्रत्" माघः । "गुरोर्द्धगोरस्तबाल्ये"नीचस्थे सिंहगे गुरौ" ज्यो०त०। २प्रभाकराख्ये मीमांसकभेदे तस्य तन्नामता यथा "अत्र तु नोक्तम् तत्रापिनोक्तम् अतः पौनरुक्त्यम्"इत्यत्र स्वगुरोः संशये जाते प्रभाकरेण तदसन्निधाने तत्पुस्तके तुना, अपिना, इति पदच्छेदः कृतः उत्तरकाले गुरुणा तद्दृष्ट्वा केनेदृशः पदच्छेदः कृतः इति पृष्टे अन्यशिष्यद्वारा प्रभाकरकृतत्वं निश्चित्य तस्य संशयापनोदकत्वात् गुरुरिति संज्ञा कृतेति आख्यायिका "गुरोर्गिरः पञ्चदिनान्यधीत्य"सा०द० । "अर्थापत्तिर्गुरूणाम्" शब्द०प्र० । "निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि । सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते"मनूक्ते "स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति" याज्ञ० उक्ते च निषेकादिक्रियाकर्त्तरि ३पितरि प्रायश्चित्तवि०। "न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः"रघुः गुरुतल्पगशब्दे विवृतिः। "अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया"मनूक्ते शास्त्रोपदेशके४आचार्य्यादौ तद्विषये" पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी" इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् । गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते" मनुः । "तौ गुरुर्गुरुपत्नी च" रघुः । "आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः” देवलोक्तेषु ५एकादशसु आचार्य्यादिषु “अनेनैकादशगुरवः सङ्कीर्तिताः” प्रा० वि०। गुरुतल्पगशब्दे विवृतिः।

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः। मातामही मातुलानी माता मातुश्च सोदराः। श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु। इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः!। अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः। गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः। नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात्। जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिर्नैव भाषणम्। उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः। गुरूणाञ्चैव सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः। तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता। यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते। ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः। आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः। पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता कूर्म० पु०११अ०। उक्ते पुंस्त्रीभेदेन ६उपाध्यायादौ यथायथं पुंस्त्री०।

“तथापि तन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम्” माघः। कृष्णं प्रति तत्पितृव्योद्धवोक्तिः“गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्ययोः” माघे ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यपरता। ७सम्प्रदायप्रवर्त्तके ८धर्म्मोपदेशके ९कपिकच्छूवृक्षे राजनि०। “सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घोयुक्तपरश्च यः। वा पादान्ते त्वसौ” वृ०र० उक्ते १०दीर्घवर्णादौ। “अगुरुचतुष्कं भवति गुरू द्वौ घनकुचयुग्मे शशिवदनासौ” श्रुतबोध० “गुरुमतोऽनृच्छेत्यादि”“गुरोश्च हलः”पा० ११महति त्रि० शापे गुरुणि गुरूणि” प्रा०त०। १२दुर्ज्जरे १३दुष्पाके त्रि० “तत्फलं (प्रियङ्गुफलम्) मधुरं रूक्षं कषायं शीतलं गुरु” भावप्र०। १४अलघुनि गुरुत्ववति त्रि० मेदि०। “कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये” कुमा०। “नारदस्तु जगतो गुरुरुच्चैर्विस्मयाय गगनं विललङ्घे” नैष० “गुरुणी द्वे रसवती” भाषा० स्त्रियां ङीप्। “अलाबूर्भेदिका गुर्वी” वैद्यकम्।“इयमतिजरठा प्रकाम गुर्वी” माघः। गुरुत्वं च गुरुत्वशब्दे दृश्यम् १५तान्त्रिकमन्त्रोपदेष्टरि पु० तल्लक्षणादि शा०ति० “मातृतः पितृतः शुद्धः शुद्धभावो जितेन्द्रियः। सर्वागमानां तत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्। परोपकारनिरतो जपपूजादितत्परः। अमोघवचनः शान्तो वेदवेदार्थपारगः। योगमार्गानुसन्धाता देवताहृदयङ्गमः। इत्यादिगुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मतः” वर्ज्यागुरवो-राघवभट्टधृतवचनैरुक्ताः यथा

“नातिबालोन वृद्धश्च न खञ्जो न कृशस्तथा। नाधिकाङ्गोन हीनाङ्गो न खल्वाटोन दन्तुरः”। वीरमित्रोदयधृतकल्पचिन्तामणौ“क्षयरोगी च दुश्चर्मा कुनखी श्यावदन्तकः। काणोऽन्धः कुसुमाक्षश्च खल्वाटः खञ्जरीटकः”

“अङ्गहीनोऽतिरिक्ताङ्गः पिङ्गाक्षः पूतिनासिकः। वृद्धाण्डोवामनः कुब्जः श्वित्री चैव नपुंसकः”। पूतिनासिकोदुर्गन्धिनासिकः। “संस्काररहितोमूर्खो वेदशास्त्रविवर्ज्जितः। श्रौतस्मार्त्तक्रियाशून्यः शुष्कभाषः सुकुत्सितः। पुरयाजनजीवी च नरो वैद्यश्च कामुकः। क्रूरो दम्भी मत्सरी च व्यसनी कृपणः खलः। कुसङ्गी नास्तिको भीतो महापातकचिह्नितः। देवाग्निगुरुविद्यादिपूजाविधिपराङ्मुखः। सन्ध्यातर्पणपूजादिमन्त्रज्ञानविवर्ज्जितः। आलस्योपहतो भोगी धर्म्महीन उपस्रुतः। इत्याद्यैर्बहुभिर्दोषैरागमोक्तैश्च यत्नतः। वर्जनीयोगुरुः प्राज्ञैर्दीक्षासु स्थापनादिषु”। मत्स्यसूक्ते त्रयोदशपटले“अपुत्त्रश्चासपत्नीकः शक्तिहीनोऽथ वामनः। कुब्जः कुष्ठः श्यावदन्तो वृषलीपतिरेव च” तन्त्रसारे रामार्च०च० सदसद्गुरुलक्षणे यथा

“शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान्। शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान्। अध्यात्मध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः। निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते। आगमसंहितायाम् “उद्धर्त्तुञ्चैव संहर्त्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः। तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते” इति।

गुरुरपि गृहस्थ एव यथाह ज्ञानार्णवे। “सर्वशास्त्रार्थवेत्ता च गृहस्थो गुरुरुच्यते” गृहस्थेषु पुत्रवतामेवाधिकारः यथा यामले “कलत्रपुत्रवान् विप्रो दयालुः सर्वसम्मतः। दैवे पित्रेऽरिमित्रे च गृहस्थो देशिको भवेदिति” मुण्डमालायाम् “मध्यमो वैष्णवः प्रोक्तो मध्यमः शैवदीक्षितः। परमादीक्षितो यो वै स एव परमो गुरुः”

आगमसारे “गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः। उकारःशम्भुरित्युक्तस्त्रितयात्मा गुरुः स्मृतः। गकारो ज्ञानसम्पत्त्यै रेफस्तत्त्वप्रकाशकः। उकारात् शिवतादात्म्यं दद्यादिति गुरुः स्मृतः”। निन्द्यगुरुमाह क्रियासारसमुच्चये “श्वित्री चैव गलत्-

कुष्ठी नेत्ररोगी च वामनः । कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः । हीनाङ्गः कपटी रोगी बह्वाशी बहुजल्पकः । एतैर्दोषैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः" यामले "अभिशस्तमपुत्रञ्च कदर्य्यं कितवं तथा । क्रियाहीनं शठञ्चापि वामनं गुरुनिन्दकम् । जलरक्तविकारं च वर्ज्जयेन्मतिमान् सदा । सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्ज्जयेत्" । वैशम्पायनसंहितायाम् "अपुत्रो मृतपुत्रश्च कुब्जश्च रोषणस्तथा" । सम्बन्धभेदाद्वर्ज्यतामाह योगिनीतन्त्रे "पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च । सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च" तथा गणेशविमर्षिण्याम् "यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः । विविक्ताश्रमिणो दीक्षा न सा कल्याणदायिका" अस्यापवादः शक्तियामले "तीर्थाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः । नित्यनिष्ठो यतिः ख्यातो गुरुः स्याद्गौतिकोऽपि च" रुद्रयामले "न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् । न पुत्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् । सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् । शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा पुत्रिका भवेत्" । इत्यादिनिषेधवचनात् एभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयात् । इदन्तु सिद्धमन्त्रेतरविषयं "सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति" वचनात् तथा च सिद्धयामले "यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ! । तदैव तान्तु दीक्षेत त्यक्त्वा गुरुविचारणाम्" गणेशविमर्षिण्याम् "प्रमादाच्च तथाऽज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरन् । प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत्" । पितुरित्युपलक्षणं मातामहादीनामपि । प्रायश्चित्तन्तु अयुतसावित्रीजपः सर्वत्र तथा दर्शनात् तथा च शङ्खः "दशसाहस्रजप्येन सर्वकल्मषनाशिनी" । मत्स्यसूक्ते "निर्वीर्यञ्च पितुर्मन्त्रं शैवे शाक्ते न दुष्यति" इति वचनं कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् योगिनीतन्त्रे "शक्तिविद्यामधिकृत्य ततो दीक्षानिषेधात् । यद्वा शाक्ते तारादिविद्यायां न दोषः मत्स्यसूक्ते "निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात्" इति तारामधिकृत्य तथा प्रतिपादनात् । श्रीक्रमेऽपि "मनुर्विमृश्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते" उत्तरषट्के च "अयोग्याय न दातव्यमित्याज्ञा परमेश्वरि ! । सुशीलाय विनीताय ज्येष्ठपुत्राय धीमते । अनन्तदायिशिष्याय देव्या मन्त्रं प्रदीयते" । तदुक्तं "कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्याय तस्मै निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यादिति" ताराविषयं मत्स्यसूक्ते ताराप्रकरणे तथा दृष्टेः

महातीर्थे उपरागे सति सर्वत्र न दोषभाक् तथा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य "साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन् वक्ष्यामि सकलन्तव । ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय महात्मने । वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम् । प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः । कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्य्यपर्वणि दत्तवान्" इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति व्यासवाक्यम् । योगिनीतन्त्रे "निर्वीर्य्यञ्च पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च । स्वप्नलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति" । यत्तु "साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया । सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजनेरता । गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्ज्जिता । स्त्रियो दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा स्मृता" । तत्तु गुरोरुपासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवीतन्त्रे "स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्य्यात् गुरुचिन्तनम्" । मातुरिति उपासितेऽष्टगुणं अनुपासिते शुभफलदमित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयं वेति केचित् । वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरं एकवाक्यताबलात् । अत्र विधवापदम् अवीरापरम् । "विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया । नाधिकारोयतोनार्य्या भार्य्याया भर्त्तुराज्ञया" इत्युक्तौ न्यायवचनात् नाधिकार इति स्वातन्त्र्येण नाधिकारः । योगिनीतन्त्रे "स्वप्नलब्धे तु कलसे गुरोर्मूर्त्तिं निवेशयेत् । वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा ग्रहणं शुभम् । ततः शुद्धिमवाप्नोति अन्यथा विफलं भवेत्" । इदन्तु सद्गुरोरभावे तत्सम्भवे तस्मादेव गृह्णीयात् "स्वप्ने तु नियमोनहीति" नारदवचनात् । तथा विद्याधराचार्य्यधृतवचनम् "मध्यदेशे कुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः । अन्तर्वेदिप्रतिष्ठानाः आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः । मध्यदेश आर्य्यावर्त्तः । "गौड़ाः शाल्वोद्भवाः सौराः मागधाः केरलास्तथा । कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः । कर्णाटनर्म्मदारात्कच्छातीरोद्भवास्तथा । कालिङ्गाश्च कलिङ्गाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः । वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवस्य शाक्तिके । शैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः" नित्यातन्त्रे "गुरुं न मर्त्यं ध्यायेत यदि बुध्येत तस्य तु । न कदाचिद्भवेत् सिद्धिर्न मन्त्रैर्देवपूजनैः" १६ परमेश्वरे पु० । "गुरुर्गुरुतमोधाम" विष्णुस० "सर्वविद्यानामुपदेष्टृत्वात् सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः" भा० । "पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात० सू० । १७ गम्भीरार्थे १८ बलवति १९ पूज्ये च त्रि० २० द्रोणाचार्य्ये

पु० शब्दार्थचि० ४ पुष्यनक्षत्रे तस्य गुर्वधिष्ठातृकत्वात् "ध्रुवगुरुकरमूलापौष्णभान्यर्कवारे" ज्यो० त०। स्वार्थे क। भारातिशययुक्तार्थ्यर्थे। "ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्यत। स तु भाराभिभूतात्मा न तथाशीघ्रगोऽभवत्" भा० व० १५७ अ०। "अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च"। "गुरुकावस्थिरावृद्धू न स्त्राविव च मन्यते" सुश्रुतः।

गुरोर्भावः इमनिच् गरादेशः गरिमन् पु० अण् गौरव न० तल् गुरुता स्त्री त्व गुरुत्व न०। गुरुभावे पतनासमवायिकारणतावति गुणभेदे। अतिशयेन गुरु इष्ठन्, ईयसुन् गरादेशः। गरिष्ठ गरीयस् अतिगुरौ त्रि० ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। गुरुं करोति णिच् गरादेशः गरयति।

गुरुकुण्डली स्त्री गुरुर्जीवः प्रधानमत्र तादृशी कुण्डली चक्रभेदः। जन्मनक्षत्रभेदेन जन्मावध्येकैकवर्षाधिपज्ञापके चक्रभेदे तत्र हि चक्रे गुरोर्मध्यस्थित्या इतरेषामष्टानां ग्रहाणामष्टदिक्षु स्थित्या च गुरुप्रधानत्वं तत्स्वरूपफलाद्युक्तं पञ्चस्वरायां यथा

"रविश्चन्द्रकुजः सौम्यो गुरुः शुक्रः शनैश्चरः। राहुः केतुश्च विज्ञेया सर्वथा गुरुकुण्डली। कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि त्रिराहत्ति क्रमाल्लिखेत्। जन्मर्क्षं खेचरे यत्र जन्माद्यब्दास्ततः क्रमात्"। कुण्डलीद्वयस्य फलमाह। शुभं विधौ बुधे च स्यात् मरणं राहुमन्दयोः। गुरूदये महासौख्यं दुःखं स्याद्भौमसूर्ययोः"। "पताकी कुण्डली केतोः कुण्डली च वृहस्पतेः। सर्वत्र पापसंयोगे संशयो जायते महान्"।

गुरुक्रम पु० गुरुरेव क्रमो यत्र। पारम्पर्योपदेशे हला०

गुरुगीता स्त्री गुरुस्तवनभूता गीता। गीताभेदे।

गुरुघ्न पु० गुरुं गुरुतां हन्ति हन—ढक्। १गौरसर्षपे राजनि० २गुरुहन्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। [प्रयो०। तिलमयूरे त्रि०।

गुरुघटक पु० गुरुं गुरुतां दुर्जरतां घटति घटि—स्तेये ण्वुल्

गुरुतम त्रि० अतिशयेन गुरुः। १अतिगुरौ "त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिता चार्य्यश्चेति" विष्णूक्ते २मात्रादौ ३अतिगुरुत्ववति च। ४परमेश्वरे पु०। "गुरुर्गुरुतमो धामसत्यः सत्यपराक्रमः" विष्णुस०। "विरिञ्च्यादीनामपि ब्रह्मविद्याप्रवर्त्तकत्वात् गुरुतमः। "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदम्" इति श्रुतेः भा०। "पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात० सू०। तस्य सर्वेषां गुरूणामुपदेष्टृत्वात् गुरुतमत्वमुक्तम्।

गुरुतल्प पु० गुरोः पितुस्तल्पं तल्पं भार्य्या यस्य। १विमातृगन्तरि। स च महापातकी तत्प्रायश्चित्तमाह स्म मनुः। "गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये। सूर्म्मीं ज्वलन्तीं वाश्लिष्येन् मृत्युना स विशुध्यति" "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति विष्णुहारीताभ्यां स्वमातृगमनस्यातिपातकत्वेनाभिधानात् परिशेषात् गुरुतल्पपदं विमातृपरम् यथा च गुरुशब्दस्यात्र पितृमातृपरता तथा गुरुतल्पगशब्दे वक्ष्यते। इत०। २गुरुभार्य्यायाम् "गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्पमकामतः" प्रा० वि० व्यासः। "ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पगमनं ब्राह्मणस्वर्णहरणं द्विजातीनां महापातकम्" च्यवनः।

गुरुतल्पग पु० गुरोः पितुस्तल्पं भार्य्यां गच्छति गम—ड। विमातृगन्तरि स च महापातकी। महापातकमध्ये गुरुतल्पगमनमुक्तं तत्र गुरुतल्पशब्दार्थनिर्णये बहूनि मतानि सन्ति तानि च पूर्वपक्षीकृत्य निरस्य विमातृगमनपरत्वं प्रा० विवेके निर्णीतं यथा

"तत्र को गुरुः का चाङ्गना। तत्र कश्चित् पितैव गुरुः तथा च मनुः "निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि। सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते। याज्ञवल्क्यः "स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति। उपनीय ददद्वेदमाचार्य्यः स उदाहृतः"। क्रियानिषेकादिकाः। आभ्यां गर्भाधानादिक्रियाकर्त्तरि गुरुशब्दस्य सङ्केतितत्वात् पिता गुरुस्तस्याङ्गना स्त्री माता तत्सपत्नी च सा च सवर्णा चोत्तमवर्णा च न हीनवर्णा तद्गमने गुरुतल्पगमनसमानत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद्गमनं न महापातकमिति। तदसङ्गतम् आचार्य्यादेरपि गुरुत्वश्रवणात् एतयोर्वचनयोरन्यनिषेधार्थत्वाभावात्। तथा च मनुरेवान्यं गुरुमाह "पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः। गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी। इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्। गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते। अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया"। तथा गोतमः "आचार्य्यः श्रेष्ठो गुरूणां मतः" इत्येके। पितरि सङ्केतितत्वादाचार्य्ये गौणं गुरुपदमिति चेन्न आचार्य्यादावपि सङ्केतदर्शनात् यथा विष्णुः "त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिता चाचार्य्यश्चेति"। तथा

देवलः "आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः"। त्राता प्राणरक्षकः वर्णश्रेष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणः। अनेनैकादश गुरवः सङ्केतिताः। कथमनेकेषामेकगुरुशब्दवाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावादिति "चेन्न गुरुरनुगन्तव्यः" इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादिधर्मस्यैकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्य्यस्यैव परितोषणीयत्वं श्रूयते तथाप्यन्येष्वति दिश्यते ततोऽतिदिष्टधर्मोऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इष्टिपदप्रवृत्ताविव तद्धर्मसम्बन्धः। शास्त्रीयगुरुशब्दप्रवृत्तिविषयत्वं वोपाधिः। भवतु वा विशेषाग्रहात् अक्षादिशब्दवदनेकार्थत्वे को दोषः। अथाचार्य्यपरत्वे गुरुशब्दस्य कथमाचार्य्यपत्न्यभिगमने गुरुतल्पातिदेशः तथा च गोतमः "आचार्य्यपुत्रशिष्यभार्य्यासु चैवमिति" तथा याज्ञवल्क्यः "मातुःसपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयान्तथा। आचार्य्याणीं स्वसुः सुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" इति, न एतस्य हीनजातीयपत्न्यभिप्रायेणाप्युपपत्तेः अतिदेशस्योपदेशसापेक्षत्वात् प्रथमावगतोपजीव्यगुरुशब्दसङ्कोचे हेत्वभावात्। न च "पितृभार्य्यां समारुह्य मातृवर्ज्जं नराधमः। भगिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिर्न विधीयते" इति संवर्त्तवचने पितृशब्ददर्शनात् सामान्यवाचिगुरुशब्दे सङ्कोचोऽस्त्विति वाच्यम् एतस्य प्रायश्चित्तविधिपरत्वेनाचार्य्यादिव्यदासपरत्वाभावात् अन्यथोभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः। पितृपदस्य गुरोर्विशेषणरूपत्वाभावात् न सामान्यवचनसङ्कोचकत्वम् किञ्च याज्ञवल्क्यस्वरसात् निषेकादिवेददानान्तकर्मकर्त्तुरेवाङ्गना गुर्वङ्गना तद्गमने महापातकं क्षत्रियादीनां न भवेत्तेषां वेदाध्यापकत्वाभावात् किञ्चैवमवेददातुर्ब्राह्मणस्य पितुर्गुरुत्वाभावात् तदङ्गनागमनं महापातकं न स्यात्। किञ्चैवं मातृगमनस्य महापातकत्वे "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति" विष्णुहारीतवचनविरोधश्च स्यात् तस्मान्मातृव्यतिरेक्तैकादशगुर्वङ्गनागमनमेव महापातकमिति युज्यते देवलवचनादिति। अत्र भवदेवेनोक्तं नात्र गुरोरङ्गना गुर्वङ्गनेति" षष्ठीसमासः षष्ठीतत्पुरुषसमासस्याश्रयणे निषादस्थपतिवत् षष्ठ्यर्थलक्षणापत्तेः। अतो गुरुश्चासावङ्गना चेति कर्म्मधारयः। गुरुत्वञ्च मातुरेव न मातुः सपत्न्याः शरीरोत्पादकत्वेनोपाधिना मातापित्रोरेव गुरुशब्दाभिधेयत्वात्। अतएवाचार्य्यादिषु गुरुशब्दो गौणस्तद्धर्म्मप्रतिपत्त्यर्थः। गच्छेदित्यत्रागत्या षष्ठीसमासः पत्नीशब्दस्य स्वपरिणीतावचनत्वात्। गुरुश्चासौ पत्नी चेति यदपेक्षया गुरुत्वं तदपेक्षया पत्नीत्वायोगात् न कर्म्मधारयः। इह त्वङ्गनाशब्दस्य स्त्रीमात्रवचनत्वात् युज्यत एवेति। अतोऽत्र गुरुशब्दस्य मातृपरत्वे गुरुपत्नीं न गच्छेदित्यत्रापि मातृपरत्वमेव सामानाधिकरण्याभावात्। "गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनः" इत्यत्र गुरुः तल्पं तल्पं कलत्रं यस्येति मातुरेव ग्रहः। अतएव मातुः सपत्नीमिति याज्ञवल्क्यवचने मातुः सपत्न्यामाचार्य्यपत्न्याञ्च गुरुतल्पातिदेशो घटते एवेति, तदसङ्गतम् "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति" विष्णुहारीताभ्यां मातृगमनस्यातिपातकत्वाभिधानात्। न चात्र मातृसपत्नीपरत्वं मातृशब्दस्य मुख्यार्थत्यागापत्तेः जननीवचनत्वात्। न च षष्ठीसमासे लक्षणायामपि मुख्यार्थत्यागः किञ्च कर्म्मधारयसमासे अङ्गनापदवैयर्थ्यापत्तिः गुरुगमनमित्येतावतैवार्थसिद्धेः। दुहितुश्च पितृगमनमतिपातकमेव यथा पितुर्दुहितृगमनेऽतिपातकं पितृनिष्ठं, तथा दुहितुरपि पितृगमनेऽतिपातकं दुहितृनिष्ठम् एवं सर्वत्र उभयनिष्ठमेव। किञ्च गुरुपत्नीं न गच्छेदित्यादिषु बहुषु वचनेषु गुरुपत्नी गुरुतल्पगुरुभार्य्यादिपदस्थपत्न्यादिपदानामनर्थकता स्यात् गुरुपदेनैव मातुः प्राप्तेः किञ्च निःसन्दिग्धार्थम् मातृपदमेव प्रयोक्तुमुचितं मुनीनां न तु गुरुपत्न्यादिपदं सन्दिग्धार्थम्। एवं गौरवातिशयोऽपि वक्ष्यते। अतएव "सहस्रेण पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते" इति। जिकनस्तु आचार्य्यपितृमहीपतीनामत्र गुरुशब्देनोपादानम् यथा देवलः "उपाध्यायराजपितृभार्य्यागमनानि गुरुतल्पगमने कष्टतमानि"। पापातिशययुक्तानीत्यर्थः। उपाध्यायोऽत्राचार्य्यः यथा बौधायनः "पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य भार्य्यां गत्वा प्रमादतः। गुरुतल्पी भवेत्तेन पूर्वोक्ता तत्र निष्कृतिः" पूर्वोक्ता निष्कृतिः तप्तलौहशय्याशयनादिः। गुरुरत्राचार्य्यः "नरेन्द्रग्रहणाद्राजाऽत्राभिषिक्तक्षत्रियः। अतएव "राज्ञी प्रव्रजिता धात्री" इत्यादिषु राज्ञीपदं वैश्यशूद्रपतिपत्नीपरम् "आचार्य्याणीं स्वसुः सुतामित्याचार्य्याणीपदं हीनवर्णतत्पत्नीपरमिति तच्चिन्त्यम्। उच्यते यद्यपि देवलवचनेनैकादश गुरवो दर्शिताः तथाप्यत्र पितैव गुरुर्ग्राह्यो नाचार्य्यादिः तत्पत्नीगमनस्य गुरुतल्पगमनसमत्वानुपपत्तेः अनुपा-

तकत्वश्रुतेश्च । तथा च विष्णुः "पितृपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरन्टपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमं पितृष्वसृमातृष्वसृस्त्रीत्रियर्त्विगुपध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्चेत्यभिधाय "अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा" । न चात्राचार्य्यादिपत्नीनां हीनवर्णानां ग्रहणं न्टपस्य चत्रियेतरस्य पत्न्या इति युज्यते आचार्य्यभार्य्यादेर्विशेषत्वात् गुर्वङ्गनाशब्दस्य सामान्यत्वात् सामान्यविशेषन्यायेन गुर्वङ्गनाशब्दएव सङ्कोचस्य युक्तत्वात् पितृपत्न्यास्तु हीनवर्णाया युक्तमेव मातृगमनस्यातिपातकत्वात् सपत्नीमातृगमनस्य गुर्वङ्गनागमनत्वेन महापातकत्वात् अर्थादनुपातके लघुनि हीनवर्णायाः पितृपत्न्याग्रहणं तथा च याज्ञवल्क्यः "मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा । आचार्य्याणीं स्वाञ्च सुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" । गुरुतल्पगो गुरुतल्पगवदित्यर्थः । भगिन्यादिषु गुरुतल्पगत्वानुपपत्तेः । अत्र सुताऽसवर्णा ग्राह्या सवर्णासुतागमनस्यातिपातकत्वात् संवर्त्तः "पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा । गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते" । अत्र गुरुतल्पव्रतातिदेशात् पितृव्यादिभार्य्यागमनं न गुरुतल्पगमनमित्यवगम्यते अतएव विष्णुवचने न्टपाचार्य्यपत्नीगमनस्यानुपातकत्वश्रुतेः पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य" इति बौधायनवचनेऽपि गुरुतल्पपदं गौणम् । अत्रापि पितृभार्य्या हीनवर्णा ग्राह्या विष्णुवचनैकवाक्यत्वात् अतः पितैव गुरुर्मनुवचनात् तत्पत्न्येव गुर्वङ्गना सा तु न माता किन्तु सपत्नीमाता सा च सवर्णोत्तमवर्णा च न तु हीनवर्णा विष्णुवचनेऽनुपातकत्वश्रुतेः एतेनैकादशानामेव गुरूणां मुख्यपत्नीगमनं महापातकं विष्णुवचने तु पत्नीपदममुख्यस्त्रीपरमिति कल्पतरूक्तं निरस्तमेव । यद्यपि पञ्चानां पितृत्वं श्रूयते यथा "जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां (कन्यां) प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः" इति तथापि जनकव्यतिरिक्ते तन्नौणं लोके जनक एवाभिधानात् एकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावात् ननु जनकस्यापि संस्कारकर्त्तुरेव मनुना गुरुत्वमुक्तं याज्ञवल्क्येन च "वेददातृत्वेनेति कथं संस्काराकर्त्तुः पितुरवेददातॄणां चत्रियादीनाञ्च गुरुत्वमिति न देवलवचनेन पितृमात्रेण गुरुत्वावगतेः संस्कारकर्तृत्वं वेददातृत्वञ्चातिशयार्थमिति" प्रा०वि०

गुरुतल्पिन् पु० गुरोस्तल्पं गम्यत्वेनास्त्यस्य इनि । विमातृगन्तरि गुरुतल्पगशब्दे उदा० ।

गुरुताल पु० "एकएव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते" संगी०दा० उक्ते अन्यवर्णरहिते गुरुतालवति तालभेदे ।

गुरुत्व न० गुरोर्भावः त्वण् । वैशेषिकादिमतसिद्धे पतनहेतौ द्रव्यनिष्ठे गुणभेदे "अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत् । अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् । तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि" भाषा० "पतने आद्यपतने" मुक्ताव० । तस्याप्रत्यक्षत्वे कारणं कणा० स्व०वृत्त्योर्दर्शितं यथा

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमानाधिकरणञ्चेति कथं न प्रत्यक्षमत आह" उप०वृ० "तस्य भावादव्यभिचारः" सू० ।

"तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावान्न गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु मा भूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्प्रत्यक्षं स्यादत आह अव्यभिचार इति एकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां जातीनाम् अव्यभिचारो नियम एव यत्रैव रूपत्वादिपञ्चकान्यतमत् तत्रैव बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं तद्व्यतिरेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधिकारस्यास्पष्टत्वात् प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वल्लभाचार्य्यैः स्पार्शनमुक्तं गुरुत्वे ।" उप० वृ० ।

गुरुत्वञ्च प्रतिबन्धकाभावे एव यथा पतनेऽसमवायिकारणं तथा "संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनमित्यादि "संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनमित्यन्तं कणादसूत्रवृत्तिवाक्यं ५४२पृ०दर्शितम् । तच्च गुरुत्वं पृथ्वीसलिलयो धर्मः इति नैयायिकादयः सांख्यास्तु "गुरु वरणकमेव तमः इत्युक्तेः तमोगुणस्यैव धर्म इत्याहुः तच्च वाक्यं गुणवृत्तिशब्दे २६०८पृ० दर्शितम् "अदृष्टगुरुत्वाद्वपुषोनरेन्द्रः" "मेने पराद्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः" रघुः । तल् । गुरुताप्यत्र स्त्री "आकृतिगुरुता गुरुता विक्रम गुरुता गरीयसी ख्याता" उद्भटः । "अवधार्य्य कार्य्यगुरुताम्" माघः । "गुरुता मण्डलेश" त्वमृनील०ता उक्ते मण्डलैश्वर्य्ये च । [शब्दे ४९८पृ० दृश्यम् ।

गुरुदैवत पु० गुरुर्दैवतमस्य । पुष्यनक्षत्रे हेमच० अश्लेषा-

गुरुपत्नी स्त्री ६त० गुरुः आचार्य्यः पतिर्यस्या वा तुङ् ङीष् । गुरोः सवर्णायामसवर्णायाञ्च स्त्रियाम् । तयोर्द्ध्वित्तिभेदो मनुनोक्तो यथा

"गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः। असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः। अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च। गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम्। गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः। पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता" "कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि। विधिवद्वन्दनं कुर्य्यादसावहमिति ब्रुवन्। विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम्"। "गुरुदारेषु कुर्वीत सनां धर्ममनुस्मरत्" मनुः। गुरोः पितुः स्त्री। २मातरि ३विमातरि च। [शब्दरत्ना० २वङ्गे वार्त्तौ न० हेम०।

गुरुपत्रा स्त्री गुरु पाके दुर्ज्जरं पत्रमस्याः। १तिन्तिडीवृक्षे

गुरुपुत्र पु० ६त०। आचार्य्यादिगुरूणां पुत्रे। तत्र वृत्तिभेदो मनुना दर्शितो यथा

"श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्। गुरुपुत्रेषु चार्य्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु" मनुः "गुरुपुत्रस्यात्राऽशिष्योऽधिकवयाश्च बोद्धव्यः शिष्यबालसमवयसामनन्तरं विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्" कुल्लू०। "बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि। अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति। उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने। न कुर्य्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्" मनुः

गुरुभ न० ६त०। १पुष्यनक्षत्रे "गुरुभं श्रवणस्तथाश्विनीहस्तम्।" वृह०सं० ५५ अ०। २धनुषि ३मीने च राशौ।

गुरुमर्द्दल पु० नित्यकर्म्म०। डिण्डिमवाद्ये शब्दर०।

गुरुरत्न न०गुरोः प्रियं रत्नम्। १पुष्परागे मणौ राजनि०। २गोमेदे च तस्य तत्प्रियत्वं नवरत्नशब्दे दृश्यम् गुरुमण्यादयोऽप्यत्र।

गुरुराहु पु० गुरुणा सह राहुर्यत्र। कालाशुद्धिहेतौ राहुजीवयोर्योगे "व्रतदीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते वृहस्पतौ" व्रतदीक्षे इति नित्येतरकर्म्मोपलक्षणपरम् "एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुवृहस्पती। विवाहव्रतयज्ञादि सर्वं तत्र विवर्ज्जयेत्" स्मृतिसारे ज्यो० वचनात्। "नक्षत्रभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्कौ यदि वाऽनयोः। गुरुराह्वोरपि तदा त्यजेद्विद्वान्न संशयः" भविष्यपु०। अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः। "यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लज्जते। उपहासाय किन्न स्यादसत्सङ्गो मनीषिणाम्"। गुरुचण्डालादयोऽप्यत्र।

गुरुवर्चोघ्न पु० गुरुवर्च्चो विष्ठाविबन्धस्तं हन्ति हन—टक्। (पातिलेबु) जिम्बाके शब्दच०।

गुरुवर्त्तिन् पु० गुरौ गुरुकुले वर्त्तते वृत-णिनि। १गुरुकुलवासिनि ब्रह्मचारिणि गुरुवासिन्प्रभृतयोऽप्यत्र। "अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम्। स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनाम्" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्। गुरौ वर्त्तते णिनि। २गुरुशुश्रूषके च।

गुरुवर्ष न०पु० ६ त०ज्योतिषोक्ते गुरोर्मध्यगत्या राशिभोगकालात्मके वर्षभेदे वृह०सं० ८अ० वृहस्पतिचाराध्याये तद्वर्षमध्ये गुरोरस्तोदयात् तत्संज्ञाभेद उक्तो यथा "नक्षत्रेण सहोदयमुपगच्छति येन देवपतिमन्त्री। तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षं मासक्रमेणैव। वर्षाणि कार्त्तिकादीन्याग्नेयाद्भद्वयानुयोगीनि। क्रमशस्त्रिभं तु पञ्चममुपान्त्यमन्त्यञ्च तद्वर्षम्"। "सहोदयमस्तं वा येन यातीति" पाठं प्रकल्प्य "नक्षत्रेण गुरुभुज्यमाननक्षत्रेण आग्नेयं कृत्तिका। पञ्चमं फाल्गुनम् अन्त्यमाश्विनं उपान्त्यं भाद्रपदम्। "अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभोमतः। शेषामासाद्विभाज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया, इति वचनात्। "द्वे द्वे चित्रादिताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते। मासाश्चैत्रादयोज्ञेयास्त्रिकैः षष्ठान्त्यसप्तमाः इति सङ्कर्षणवाक्यात् पर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीसंयुते। तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः। तथा च यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तथा वर्षाणां वृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् वृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि। यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्नस्तं गतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरं पौषमित्यादिक्रमाद् गतिः" मल० त० व्याख्यातम्। "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः। कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादिद्वयं द्वयम्। अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्। वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ। कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" सू० सि० तस्य रङ्ग० व्याख्या अब्दशब्दे २७४ पृ० दर्शितापि स्मरणार्थं दिङ्मात्रमत्रोच्यते "वृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः चकारः पौर्णमासीसम्बन्धसमुच्चयार्थकः। योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः। कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि। वैशाखकृष्णपञ्चामायां गुरोरस्ते तस्य (पौर्णमास्यां वा)

उदये जाते सति तदादि गुरुवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञं भवति। अस्तेत्यत्युपलक्षणम् तेन यद्दिने गुरोरस्तोदयौ तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम्” संक्षेपः। अत्र चन्द्राक्रान्तनक्षत्रवशेन गुरुवर्षसंज्ञायाः कार्त्तिकादिशब्दस्य योगरूढ़त्वमाश्रित्य रङ्गनाथेनोक्तिः। तथाहि “नक्षत्रेण युक्तः कालः” पा॰ सूत्रे नक्षत्रपदस्य चन्द्राधिष्ठिततत्समीपस्थनक्षत्रपरत्वमन्यथाराशिचक्रान्तर्गततत्तन्नक्षत्राणां कालभेदेनोदयात्तद्योगस्य प्रतिदिनं सत्त्वेन नक्षत्रयोगमात्रस्याव्यावर्त्तकत्वम्। तस्य च “लुबविशेषे” पा॰लुप् लुप्ताऽणा प्रत्ययेन च चन्द्राधिष्ठितकृत्तिकादिनक्षत्रयुक्तस्य तत्समीपस्थरोहिण्यादियुक्तस्य च कालस्य बोधनम् न तु गुरुभुज्यमाननक्षत्रयुक्तकालस्य बोधनम्। स च कालः यत्रास्ति अर्श॰अच् कार्त्तिकादेर्वर्षस्य बोधः। रघु॰मते तु कार्त्तिकशब्दे १६४६पृ॰दर्शितजयादित्यव्याख्यानुसारेण “सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति” पा॰सूत्रे अस्मिन्निति पदस्याद्धमासमासवर्षपरत्वेऽपि वर्षपरत्वपक्षे अनेकपूर्णिमाणां वर्षघटकत्वेन तद्योगेन संज्ञाविशेषानाधायकत्वेन योगार्थाभावात् केवलरूढ़त्वं पारिभाषिकत्वं वाश्रित्य गुरुभुज्यमाननक्षत्रे गुरोरस्तोदयवशात् तन्नामोक्तिरिति मतभेदः। उभयमतेऽपि उदयशब्दस्य सूर्य्यसान्निध्यविशेषोत्तरमुदयपरता न तु प्रत्यहं कालभेदेन जायमानोदयगिरिसम्बन्धमात्रपरता तस्य सदातनत्वेनाविशेषात्। तत्राप्ययं विशेषः यद्दिने गुरोरस्तोदयौ तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षमिति रङ्गनाथोक्तिः अमायामस्तोदययोरेव बोध्या। अमायां हि सूर्य्यचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वेन गुरोरपि तत्रस्थितत्वेनास्तत्वात्। पूर्णिमायान्तु नैतत्सम्भवः तदा चन्द्रस्य सूर्य्यात् सप्तमराशिस्थत्वेन गुरोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रस्थत्वेऽस्तत्वासम्भवात्। अत्र पूर्णिमायां गुरोरस्तोदययोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं विनाऽपि सम्भवात् तत्र जीवभुज्यमाननक्षत्रनाम्नैव वर्षसंज्ञा तदभिप्रायेणैव “ज्येष्ठामूलोपगे जीवे” इति वक्ष्यमाणवचनं द्रष्टव्यम् नक्षत्रेण सहोदयमित्यस्य “नक्षत्रेण गुरुभुज्यमाननक्षत्रेणेति” रघु॰व्याख्या च बोध्या। रङ्गनाथमते तु नक्षत्रेण चन्द्राक्रान्तनक्षत्रेण सह चन्द्रार्काभ्यां सममित्येव व्याख्या अमायाञ्च तयोरेकराशिस्थत्वात् तथोक्तिः अस्मिन् पक्षे च सह शब्दस्य सार्थक्यं रघु॰मते तु सहशब्दस्यैयर्थ्यं बोध्यम्। वस्तुतः चान्द्रमाससंज्ञाभेदे चन्द्राक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्ववत् गुरुवर्षसंज्ञाभेदे गुरुभुज्यमाननक्षत्रस्यैव प्रयोजकत्वं युक्तमन्यवर्षसंज्ञाभेदेऽन्याक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्वानौचित्यात्। अत्रेदं बोध्यम् “द्वासप्ततिर्महत्यस्ते इत्युक्तेः” ७२द्वासप्ततिसावनदिनैर्वार्द्धक्यास्तत्ववाल्यसम्भवेन वार्द्धक्यवाल्यकालपरित्यागेन अस्तकालस्य त्रिपक्षात्मकत्वेनामायामस्तत्वे पूर्णिमायामुदयः पूर्णिमायामस्तत्वेऽमायामुदयः। अमाया अपि द्वादशभागात्मकत्वेन सूर्य्याक्रान्तांशात् “एकादशामरेज्यस्य” सू॰सि॰ उक्तैकादशांशातिक्रमे गुरोरुदयसम्भवः। रङ्गनाथेन “संहिताग्रन्थेऽस्तोदयसम्बन्धात् वर्षोक्तिः परन्त्विदानीमुदयाद्वर्षव्यवहारो गणकैर्गण्यते इत्युक्तत्वात् गुरोरुदयवशादेव तद्वर्षगणना कार्य्या। अतएव “अस्तोदयात्तथा” सू॰सि॰ वाक्यस्य अस्तोत्तरं सूर्य्यसान्निध्यविशेषाधीनास्तकालादुत्तरम् उदय इति व्याख्या अतएवैकवचनप्रयोगः अतएव च हृ॰स॰“नक्षत्रेण सहोदयमुपगच्छति येनेति” उदयमात्रस्य वर्षनामप्रयोजकतोक्तिः। तत्र “नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन यातीति रघुनन्दनधृतपाठश्छन्दोभङ्गदोषादनादेयः। अत्रेदं बोध्यं ग्रहगतेन्यूनाधिकसम्भावनया ततोऽर्वाक् पश्चाद्वा उदयः सम्भाव्यते इत्यतोऽस्तेत्युपलक्षणमित्युक्तम्। चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रद्योतनायैव सू॰सि॰“वैशाखादिषु कृष्णे च योगे पञ्चदशे तिथावित्युक्तं “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या संबध्यते” इत्युक्तेः प्रायेण तस्या रोहिणीसम्बन्धः सम्भाव्यते रोहिणीसम्बन्धे च वर्षस्य कार्त्तिकत्वं रोहिण्याश्चन्द्राधिष्ठितकृत्तिकासमीपस्थत्वात् अतएव नक्षत्रद्वयसम्बन्धेन कार्त्तिकत्वादित्वकथनम्। तथा चायमर्थः। ३।४। नक्षत्रयोः कार्त्तिकम्। ५।६। मार्गशीर्षम्। ७।८। पौषम्। ९।१०। माघम्। ११।१२। १३। फाल्गुनम्। १४।१५। चैत्रम्। १६।१७। वैशाखम्। १८।१९। ज्यैष्ठम्।२०।२१। आषाढ़म् २२।२३। श्रावणम्। २४।२५।२६। भाद्रम्। २७।१।२। नक्षत्रेषु आश्विनं वर्षम्। एवं द्वादश वर्षाणि भवन्ति। तेन चन्द्राधिष्ठितशब्दस्य तदाक्रान्ततत्समीपर्क्षपरत्वम् “नक्षत्रेण युक्तः कालः”पा॰नक्षत्रशब्दस्य तादृशार्थकत्वेन तत्प्रत्ययार्थरूपयोगेन तदर्थत्वौचित्यात्। अतः कार्त्तिकवर्षस्य रोहिणीनक्षत्रसम्बन्धेऽपि सम्भवः। अतएव “ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा” इति “ज्येष्ठा

मूलोपगे जीवे वर्षं स्यात् शक्रदैवतम्” इत्युक्तिर्दृष्टव्या। एवं कार्त्तिकादिगुरुवर्षनिमित्तेऽवधारिते इदानीं चिन्त्यते यथा चान्द्रमासस्य तत्तन्नक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्तत्वेऽपि तद्घटितत्वेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्य “साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्” पा० इत्यण्प्रत्ययान्तार्थतया ग्राह्यता तथा “वैशाखादिभिरित्यादिना गुरोरस्तोदयसम्बन्धात् गुरुवर्षत्वेऽपि तस्य कतम आद्यन्तकाल इति सन्देहे अविशेषात् चान्द्रवर्षस्य सौरवर्षस्य वा आद्यन्तकाल एव तस्याद्यन्तकाल इति केचित्। तन्न नक्षत्रसम्बन्धेन चान्द्रमासस्य ग्रहणे “साऽस्मिन् पौर्णमासीति” पा० विहिताणा तत्तन्नक्षत्रयुक्तपौर्णमासीघटितकालस्य बोधनात् तदादित्वौचित्यात्। गुरुवर्षग्रहणे तु तथाभूतपौर्णमासीमात्रस्याप्रयोजकत्वात् न चान्द्रादिवर्षादित्वकल्पनं किन्तु गुरोर्मध्यगत्या राशिभोगारम्भान्तकाल एव कार्त्तिकादिगुरुवर्षाद्यन्तकालः वक्ष्यमाणवचनजातेभ्यः। रङ्ग०ना०मते तदादीत्युक्तेः सावनादिवत् गुरोरस्तोदयादिकालाद्यन्तकाल एव आश्विनादेर्गुरुवर्षतया तदाद्यन्तकालो युक्त इतरस्यासन्निहितत्वात् इति भेदः। तच्च वर्षं तदीयोदयादियुक्ततदीयमध्यमराशिभोगावच्छिन्नकालः, अब्दशब्दे२७१पृष्ठे दर्शितायाः “बृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षमिति” सूर्यसिद्धान्तटीकायां रङ्गनाथेन तदादीत्युक्तेः तदादिर्वेति भेदः। तन्मते मध्यमराशिपदं च राशिचक्रान्तर्गतत्रिंशांशपरं तेन यतमांशे उदयः पुनः राश्यन्तरे ततमेऽंशे उदयकालपर्य्यन्तः राशिशब्दार्थः। अन्यमते तु राशिपदं मेषादिराशिपरं तेन तदीयराशिभोगारम्भकालावधि तदवसानपर्य्यन्त एवाश्विनादिवर्षाणामाद्यन्तकालः। इदमेव ज्यायः “बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् संवत्सरं सांहितिका वदन्ति” सि० शि० उक्तेः “कल्पादितो मध्यमजीवभुक्ता ये राशयः षष्टिहृतावशेषाः। संवत्सरास्ते विजयाश्विनाद्या इतीज्यमाने किल संहितोक्तमिति” तत्प्रत्यपाठान्तरात् “कल्पाब्दभक्ता गुरुराशयो ये संवत्सराः स्युर्विजयादयस्ते। बभाषिरे सांहितिका हि पूर्वे वर्षाणि तस्याश्विनपूर्वकाणि” श्रीपतिसमुच्चयोक्तेश्च। तेन मध्यमराशिभोगकालस्य गुरोरस्तोदयादाश्विनादिवर्षसंज्ञा। तथा च गुरोरेकैकमध्यमराशिभोगकालावच्छिन्नं गुरुवर्षमिति स्थिते यस्मिन् वर्षे गुरोरुदयास्तकाले अश्विन्यादियोगस्तस्य वर्षस्याश्विनादिसंज्ञा एवं गुरुवर्षस्यैव चान्द्रवर्षसौरवर्षयोरप्रवेशद्विप्रवेशाभ्यां तदीयाधिमासलुप्तवर्षोत्कीर्त्तनञ्च सङ्गच्छते यथाह मुहूर्त्तकल्पद्रुमे “चेत् स्पष्टया वाप्यथ मध्यगत्या राश्यन्तरं यत्र च चान्द्रवर्षे। गुरुर्न यायादधिवत्सरोऽधिमासेन तुल्यः स शुभेषु वर्ज्यः”। यशोधरतन्त्रे “एकस्मिन् रविवर्षे गौरववर्षद्वयावसानं चेत्। तत्प्रथमस्य गतेनमेवं विलुप्तसंवत्सरं प्राहुः”। ज्योतिर्विदाभरणे “गुरुसंक्रमयुग्मवत्समा गदिता सा ननु लुप्तसंज्ञिता। न बुधैर्गदिता शुभेहिताऽधिसमा गीष्पति संक्रमोज्झिता”। अतः सौरचान्द्रवर्षातिरिक्त एव आश्विनादिगुरुवर्षः गुरोः उदयकालावधिः पुनरुदयकालपर्य्यन्तः, तदीयैकैकमध्यमराशिभोगकालावच्छिन्नो वा स्वीकार्यः इति तदादित्वमेव तस्येत्येवमवसीयते। एवञ्च मन्त्राज्यैष्ठ्यादियोगेऽपि तदाद्यन्त एव ज्यैष्ठो ग्राह्यः।

कार्त्तिकादिगुरुवर्षफलं तद्वर्षेणैव विष्णादिद्वादशवर्षकयुगानि प्रत्येकतदन्तर्गतसंवत्सरादिवर्षपञ्चकस्य विशेष संज्ञा इत्येवं षष्टिवर्षास्तत्फलञ्च वृ० सं० उक्तं यथा “शकटानलोपजीवकगोपीड़ाव्याधिशस्त्रकोपश्च। वृद्धिस्तु रक्तपीतककुसुमानां कार्त्तिके१ वर्षे। सौम्ये२ (मार्गे) ऽब्देऽनावृष्टिर्मृगाखुशलभाण्डजैश्च सस्यवधः। व्याधिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम्। शुभकृज्जगतः पौषे३ निवृत्तवैराः परस्परं क्षितिपाः। द्वित्रिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च। पितृपूजापरिवृद्धिर्माघे४ सहृद्भिः सर्वभूतानाम्। आरोग्यवृष्टिधान्यार्घसम्पदो मित्रलाभश्च। फाल्गुनवर्षे५ विद्यात् क्वचित् क्वचित् क्षेमवृद्धिसस्यानि। दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रबलाश्चौरा नृपाश्चोग्राः। चैत्रे६ मन्दा वृष्टिः प्रियमन्नं क्षेममवनिपा मृदवः। वृद्धिस्तु कोशधान्यस्य भवति पीड़ा च रूपवताम्। वैशाखे७ धर्मपरा विगतभयाः प्रमुदिताः प्रजाः सनृपाः। यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वसस्यानाम्। ज्यैष्ठे८ जातिकुलधनश्रेणीश्रेष्ठा नृपाः सधर्मज्ञाः। पीड्यन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्गुं शमीजातिम्। आषाढ़े९ जायन्ते सस्यानि क्वचिद्वृष्टिरन्यत्र। योगक्षेमं मध्यं व्यग्राश्च भवन्ति भूपालाः। श्रावणवर्षे१० क्षेमं सम्यक् सस्यानि पाकमुपयान्ति। क्षुद्रा ये पाषण्डाः पीड्यन्ते ये च तद्भक्ताः। भाद्रपदे११ वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्वसस्यं च। न भवत्यपरं सस्यं क्वचित् सुभिक्षं क्वचिच्च भयम्। आश्वयुजे१२ऽब्देऽजस्रं पतति जलं प्रमुदिताः प्रजाः क्षेमम्। प्राणचयः

प्राणभृतां सर्वेषामन्नबाहुल्यम्। उदगारोग्यसुभिक्षक्षेमकरो वाक्पतिश्चरन् भानाम्। याम्ये तद्विपरीतो मध्येन तु मध्यफलदायी। विचरन् भद्वयमिष्टस्तत्सार्द्धं वत्सरेण मध्यफलः। सस्यानां विध्वंसी विचरेदधिकं यदि कदाचित्। अनलभयमनलवर्णे व्याधिः पीते रणागमः श्यामे। हरिते च तस्करेभ्यः पीड़ा रक्ते तु शस्त्रभयम्। धूमाभेऽनावृष्टिस्त्रिदशगुरौ नृपवधो दिवा दृष्टे। विपुलेऽमले सुतारे रात्रौ दृष्टे प्रजाः स्वस्थाः। रोहिण्योऽनलभं२ च वत्सरतनुर्नाभिस्त्वषाढ़ाद्वयं सार्पं९ हृत् पितृदैवतं१० च कुसुमं शुद्धैः शुभं तैः फलम्। देहे क्रूरनिपीड़ितेऽग्न्यनिलजं नाभ्यां भयं क्षुत्कृतम्, पुष्पे मूलफलक्षयोऽथ हृदये सस्यस्य नाशो ध्रुवम्। गतानि वर्षाणि शकेन्द्रकालाद्धतानि रुद्रै११र्गुणयेच्चतुर्भिः। नवाष्टपञ्चाष्टयुतानि कृत्वा विभाजयेच्छून्यशरागरामैः३७५०। फलेन युक्तं शकभूपकालं संशोध्य षष्ट्या विषयै५र्विभज्य। युगानि नारायणपूर्वकाणि लब्धानि शेषाः क्रमशः समाः स्युः। एकैकमब्देषु नवाहतेषु दत्त्वा पृथग्द्वादशकं क्रमेण। हृत्वा चतुर्भिर्वसुदेवताद्यान्युडूनि शेषांशकपूर्वमब्दम्। विष्णुः१ सुरेज्यो२ वलभिद्३ हुताशः४ त्वष्टो५त्तरप्रोष्ठपदाधिपश्च६। क्रमाद्युगेशाः पितृ७ विश्व८ सोमाः९ शक्राऽनलाख्या१० ऽश्वि११ भगाः१२ प्रदिष्टाः। संवत्सरोऽग्निः परिवत्सरोऽर्क इदादिकः शीतमयूखमाली। प्रजापतिश्चाप्यनुवत्सरः स्या दुद्वत्सरः शैलसुतापतिश्च। वृष्टिः समाद्ये प्रमुखे द्वितीये प्रभूततोया कथिता तृतीये। पश्चाज्जलं मुञ्चति यच्चतुर्थं स्वल्पोदकं पञ्चममब्दमुक्तम्। चत्वारि मुख्यानि युगान्यथैषां विष्ण्विन्द्रजीवानलदैवतानि। चत्वारि मध्यानि च मध्यमानि चत्वारि चान्यान्यधमानि विद्यात्। आद्यं धनिष्ठांशमभिप्रपन्नो माघे यदा यात्युदयं सुरेज्यः। षष्ट्यब्दपूर्वः प्रभवः स नाम्ना प्रवर्त्तते भूतहितस्तदाब्दः। क्वचित्त्ववृष्टिः पवनाग्निकोपः सन्तीतयः श्लेष्मकृताश्च रोगाः। संवत्सरेऽस्मिन् प्रभवे प्रवृत्ते न दुःखमाप्नोति जनस्तथापि। तस्माद्द्वितीयो विभवः२ प्रदिष्टः शुक्ल३स्तृतीयः परतः प्रमोदः४। प्रजापतिश्चेति५ यथोत्तराणि शस्तानि वर्षाणि फलानि चैषाम्। निष्पन्नशालीक्षुयवादिसस्यां भयैर्विमुक्तामुपशान्तवैराम्। संहृष्टलोकां कलिदोषमुक्तां क्षत्रं तदा शास्ति च भूतधात्रीम्। आद्योऽङ्गिराः १श्रीमुख२भावसाह्नौ३ युवाथ४ धातेति५ युगे द्वितीये। वर्षाणि पञ्चैव यथाक्रमेण त्रीण्यत्र शस्तानि समे परे द्वे। त्रिष्वङ्गिराद्येषु निकामवर्षी देवो निरातङ्कभयाश्च लोकाः। अब्दद्वयेऽन्त्येऽपि समा सुवृष्टिः किन्त्वत्र रोगाः समरागमश्च। शाक्रे युगे पूर्वमथेश्वराख्यं१ वर्षं द्वितीयं बहुधान्य२माहुः। प्रमाथिनं३ विक्रम४मप्यतोऽन्यद्वृषं५ च विद्याद्गुरुचारयोगात्। आद्यं द्वितीयं च शुभे तु वर्षे कृतानुकारं कुरुतः प्रजानाम्। पापः प्रमाथी वृषविक्रमौ तु सुभिक्षदौ रोगभयप्रदौ च। ज्येष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्वं यच्चित्रभानुं१ कथयन्ति वर्षम्। मध्यं द्वितीयं तु सुभानु२संज्ञं रोगप्रदं मृत्युकरं न तच्च। तारणं३ तदनु भूरिवारिदं सस्यवृद्धिमुदितं च पार्थिवम्। पञ्चमं व्ययमुशन्ति शोभनं५ मन्मथप्रबलमुत्सवाकुलम्४। त्वाष्ट्रे युगे सर्वजि१दाद्य२ उक्तः संवत्सरोऽन्यः खलु सर्वधारी२। तस्माद्विरोधी३ विकृतः४ खरश्च५ शस्तो द्वितीयोऽत्र भयाय शेषाः। नन्दनो१ऽथ विजयो२ जय३स्तथा मन्मथो४ऽस्य परतश्च दुर्मुखः५। कान्तमत्र युग आदितस्त्रयं मन्मथः समफलोऽधमोऽपरः। हेमलम्ब१ इति सप्तमे युगे स्याद्विलम्बि२ परतो विकारि३ च। शर्वरीति४ तदनु प्लवः५ स्मृतो वत्सरो गुरुवशेन पञ्चमः। ईतिप्रायः प्रचुरपवनो वृष्टिरब्दे तु पूर्वे मन्दं सस्यं न बहुसलिलं वत्सरेऽतो द्वितीये। अत्युद्वेगः प्रचुरसलिलः स्यात्तृतीयश्चतुर्थो दुर्भिक्षाय प्लव इति ततः शोभनो भूरितोयः। वैश्वे युगे शोभकृ१दित्यथाद्यः संवत्सरोऽतः शुभकृद्२द्वितीयः। क्रोधी३ तृतीयः परतः क्रमेण विश्वावसु४श्चेति पराभव५श्च। पूर्वापरौ प्रीतिकरौ प्रजानामेषां तृतीयो बहुदोषदोऽब्दः। अन्त्यौ समौ किन्तु पराभवेऽग्निः शस्त्रामयार्तिर्द्विजगोभयं च। आद्यः प्लवङ्गो१ नवमे युगेऽब्दः स्यात्कीलको२ऽन्यः परतश्च सौम्यः३। साधारणो४ रोधकृ५दित्यथाब्दः शुभप्रदौ कीलकसौम्यसंज्ञौ। कष्टः प्लवङ्गो बहुशः प्रजानां साधारणेऽल्पं जलमीतयश्च। यः पञ्चमो रोधकृदित्यथाब्दश्चित्रं जलं तत्र च सस्यसम्पत्। इन्द्राग्निदैवं दशमं युगं यत् तत्राद्यमब्दं परिधावि१संज्ञम्। प्रमाद्य२थानन्द३मतः परं यत् स्याद्राक्षसं४ चानल५संज्ञितं च। परिधाविनि मध्यदेशनाशो नृपहानिर्जलमल्पमग्निकोपः। अलसस्तु जनः प्रमादिसंज्ञे डमरं रक्तकपुष्पबीजनाशः। तत्परः सकललोकनन्दनो राक्षसः क्षयकरोऽनलस्तथा। क्षीणधान्यजननोऽत्र राक्षसो वह्निकोपमरकप्रदोऽनलः।

षकादशे पिङ्गल१कालयुक्त२सिद्धार्थ३रौद्राः४ खलु दुर्मतिश्च५। आद्ये तु वृष्टिर्महती सचौरा श्वासो हनूकम्पयुतश्च कासः। यत्कालयुक्तं तदनेकदोषं सिद्धार्थसंज्ञे बहवो गुणाश्च। रौद्रोऽतिरौद्रः क्षयकृत् प्रदिष्टो यो दुर्मतिर्मध्यमवृष्टिकृत् सः। भाव्ये युगे दुन्दुभि१संज्ञमाद्यं सस्यस्य वृद्धिं महतीं करोति। उद्गारि२संज्ञं तदनु क्षयाय नरेश्वराणां, विषमा च वृष्टिः। रक्ताक्ष३मब्दं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रिकृतं गदाश्च। क्रोधं४ बहुक्रोधकरं चतुर्थं राष्ट्राणि शून्यीकुरुते विरोधैः। क्षयमिति५ युगस्यान्त्यस्यान्त्यं बहुक्षयकारकं जनयति भयं तद्विप्राणां कृषीवलवृद्धिदम्। उपचयकरं विट्शूद्राणां परस्वहृतां तथा कथितमखिलं षष्ट्यब्दे यत्तदत्र समासतः। अकलुषांशुजटिलः पृथुमूर्त्तिः कुमुदकुन्दकुसुमस्फटिकाभः। ग्रहहतो न यदि सत्पथवर्त्ती क्षतिकरोऽमरगुरुर्मनुजानाम्”। “वार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दम्” सू० सि०।

गुरुवृत्ति स्त्री गुरौ वृत्तिः। आचार्य्यादिगुरौ शिष्येण कर्त्तव्ये आचारभेदे सा च मनुनोक्ता यथा

“नोदितोगुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा। कुर्य्यादध्ययने यत्नमाचार्य्यस्य हितेषु च। शरीरञ्चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च। नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्। नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः। आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः। हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ। उत्तिष्ठेत् प्रथमञ्चास्य चरमञ्चैव संविशेत्। प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत्। नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः। आसीनस्य स्थितः कुर्य्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः। प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः। पराङ्मुखस्याभिमुखोदूरस्थस्येत्य चान्तिकम्। प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः। नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ। गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनोभवेत्। नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् (श्रीपूर्वम्)। न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम्। गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते। कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः। परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः। परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी। दूरस्थो नार्च्चयेदेनं न क्रुद्धं नान्तिके स्त्रियाः। यानासने न चैवैनमवरुह्याभिवादयेत्। प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह। असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत्। गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु च। नासीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च। गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्। न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्। विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु। प्रतिषेधत्सु चाधर्म्मान् हितञ्चोपदिशत्स्वपि।”

तान्त्रिकगुरौ वृत्तिभेदः तन्त्रसारे उक्तो यथा “गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदग्रतो न तम्। स दुर्गतिमवाप्नोति पूजा च विफला भवेत्” क्रियासारे। “एकग्रामे स्थितः शिष्यस्त्रिसन्ध्यं प्रणमेद्गुरुम्। क्रोशमात्रस्थितो भक्त्या गुरुं प्रतिदिनं नमेत्। अर्द्धयोजनतः शिष्यः प्रणमेत् पञ्चपर्वसु। एकयोजनमारभ्य योजनद्वादशावधि। दूरदेशस्थितः शिष्यो भक्त्या तत्सन्निधिं गतः। तत्र योजनसंख्योक्तमानेन प्रणमेद्गुरुम्”। ज्ञानार्णवे “गुरौ मनुष्यबुद्धिन्तु मन्त्रे चाक्षरभावनाम्। प्रतिमासु शिलाबुद्धिं कुर्वाणो नरकं व्रजेत्। जन्महेतू हि पितरौ पूजनीयौ प्रयत्नतः। गुरुर्विशेषतः पूज्यो धर्म्माधर्म्मप्रदर्शकः। गुरुः पिता गुरुर्माता गुरुर्देवो गुरुर्गतिः। शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन। गुरोर्हितं प्रकर्त्तव्यं वाङ्मनःकायकर्म्मभिः। अहिताचरणाद्देवि! विष्ठायां जायते कृमिः। मन्त्रत्यागाद्भवेन्मृत्युर्गुरुत्यागाद्दरिद्रता। गुरुमन्त्रपरित्यागाद्रौरवं नरकं व्रजेत्। गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदन्यदेवताम्। स याति नरकं घोरं पूजा च विफला भवेत्। एकत्र गुरुणा सार्द्धं गच्छेद्वोपविशेच्च यः। स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश। गुरुवाक्यं हतं कृत्वा आत्मवाक्यं तु योजयेत्। गुरूक्तं लङ्घयेद्यस्तु पतेत् स नरकाय वै”। श्रीक्रमे “उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता। तस्मान्मन्येत सततं पितुरप्यधिकं गुरुम्। गुरुवद्गुरुपुत्रेषु गुरुवत्तत्सुतादिषु। अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुरेव च दैवतम्। अमार्गस्थोऽपि मार्गस्थो गुरुरेव सदा गतिः। आयान्तमग्रतो गच्छेद्गच्छन्तं तमनुव्रजेत्। आसने शयने वापि न तिष्ठेदग्रतो गुरोः। अनुज्ञां प्राप्य तिष्ठेच्च नैवं पापमवाप्नुयात्”। क्रियासारे “गुरुर्माता पिता स्वामी बान्धवः सुहृदः शिवः। इत्याधाय मनो नित्यं भजेत् सर्व्वात्मना गुरुम्”

गुरुशिंशपा स्त्री नित्यकर्म्म०। शिंशपाभेदे शब्दार्थचि०।

गुरुसारा स्त्री गुरुः गुरुत्वयान् सारो यस्याः। (शिशु)

१शिंशपायाम् । शब्दार्थचि० । २महासारे वस्तुमात्रे त्रि०

गुरुस्कन्ध पु० गुरुः स्कन्धोऽस्य ।१श्लेष्मपर्वतभेदे । "गुरुस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजानः" भा० आश्व० ४३ अ० । २श्लेष्मातकवृक्षे शब्दार्थचि० ।

गुरुहन् पु० गुरुं गुरुपाकं हन्ति हन–क्विप् । १दुर्जरघ्ने गौरसर्षपे हेमच० २गुरुहन्तरि त्रि० ।

गुरूत्तम त्रि०गुरुषु गुरूणां वा उत्तमः ।१पूज्यतमे २परमेश्वरे पु० ।"तस्मै पूर्वगुरूत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः" आत्म० वि० । अत्र "न निर्द्धारणे" पा० षष्ठीसमासनिषेधात् सप्तमीतत्पुरुष इति बहवः । कैयटस्तु "यस्मान्निर्द्धार्य्यते यश्च निर्द्धार्य्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने सत्येवायं निषेधः इति"द्विवचने विभज्योपपदे" पा० सूत्रे भाष्यकार आह स्म । पुरुषोत्तम इत्यादौ त्रितयसन्निधानाभावात् न निर्द्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति तया समासः । अतएव "हलादिः शेषः" पा० सूत्रे "हलामादिरिति षष्ठीसमास" इत्युक्तं भाष्ये इत्युवाच"न निर्द्धारणे इति"सूत्रवृत्तौ नृणां द्विजः श्रेष्ठः इत्युदाहरता च कौमुदीकारेण त्रितयसन्निधान एव समासाभावः सूचितः । यत्तु गदाधरेण एतदनालोच्य, षष्ठीसप्तमीसमासयोः स्वरकृतवैलक्षण्यञ्चानालोच्य "न निर्द्धारणे" इत्यस्य षष्ठीसमासप्रकरणपाठेनैव निर्द्धारणषष्ठ्या समासनिषेधे तदर्थकसप्तमीसमासोऽपि निषिद्धः अन्यथा प्रयोगसामर्थ्यात् सूत्रवैयर्थ्यमतो गुरूत्तम इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषोऽङ्गीकृतः, तत्तु साहसमात्रम् तथा हि "पञ्चमी विभक्ते"पा०सूत्रे निर्द्धार्य्यमाणस्य भेद एव पञ्चमीविधानात् तयोः सामान्यधर्माक्रान्तत्वाभावे एव तस्याः प्रवृत्तेः । यथा माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतमाः अत्र पाटलिपुत्रस्थलोकानां माथुराणां च केनापि रूपेण सामान्यधर्मत्वाभावेन उभयोर्भेद एव इति तत्र पञ्चमीप्रवृत्तिः । गुरूत्तम इत्यादौ तु ईशस्यान्यगुरुनिष्ठगुरुत्वरूपसामान्यधर्म्माक्रान्तत्वात्तदप्रवृत्तेर्न पञ्चमीसमासः

"अक्षरादपि चोत्तमः" (गीता) इत्यादौ तु अक्षराच्चेतनवर्गात् तस्यैवेति व्याख्या न्यायमते जीवेश्वरयोर्भेदेऽपि चेतनत्वसामान्यधर्म्माक्रान्तत्वेन तयोर्भेदाभावात् न पञ्चमीप्रसक्तिः । वेदान्तिमते अक्षरशब्दस्य मायापरत्वात् ईशमाययोर्भेदसम्भवात् पञ्चमीप्रसक्तिसम्भावनायामपि तया पञ्चम्या न समासप्रसक्तिः पञ्चमीतत्पुरुषस्य वक्ष्यमाणसूत्रेभ्यो विषयविशेषनियतत्वेनात्र तदप्रवृत्तेः । अक्षरशब्दस्य मायापरत्वञ्च गीताव्याख्यायां मधुसूदनेन दर्शितं यथा

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" गीता ।"द्वौ इमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषोपाधित्वेन पुरुषशब्दव्यपदेश्यौ लोके संसारे, कौ तावित्याह क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरतीति क्षरो विनाशी कार्य्यराशिरेकः पुरुषः, न क्षरतीत्यक्षरो विनाशरहितः । क्षरस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजं भगवतो मायाशक्तिर्द्वितीयः पुरुषः । तौ पुरुषौ, व्याचष्टे स्वयमेव भगवान्, क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं कार्य्यजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूटो यथार्थवस्त्वाच्छादनेनायथार्थवस्तुप्रकाशनं वञ्चनं मायेत्यनर्थान्तरं तेनावरणविक्षेपशक्तिद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थः भगवन्मायाशक्तिरूपः कारणोपाधिः संसारबीजत्वेनानन्त्यादक्षर उच्यते । केचित्तु क्षरशब्देनाचेतनवर्गमुक्त्वा कूटस्थोऽक्षर उच्यत इत्यनेन जीवमाहुः तन्न सम्यक्, क्षेत्रज्ञस्यैवेह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् तस्मात् क्षराक्षरशब्दाभ्यां कार्य्यकारणोपाधी उभावपि जडावेवोच्येते इत्येव युक्तम् । आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः" (गीता) । उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्यः अन्य एव अत्यन्तविलक्षण आभ्यां जडराशिभ्याम्, उभयभासकस्तृतीयश्चेतनराशिरित्यर्थः । परमात्मेत्युदाहृतः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेभ्यः पञ्चभ्योऽविद्याकल्पितात्मभ्यः परमः प्रकृष्टोऽकल्पितः"ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा"इत्युक्त आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युक्तो वेदान्तेषु यः परमात्मा लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं सर्वं जगदिति यावत् आविश्य स्वकीयया मायया शक्त्याधिष्ठाय बिभर्त्ति सत्तास्फूर्त्तिप्रदानेन धारयति पोषयति च कीदृशः अव्ययः सर्वविकारशून्यः ईश्वरः सर्वस्य नियन्ता नारायणः स उत्तमः पुरुषः परमात्मेत्युदाहृत इत्यन्वयः" । अतः "यस्मात् क्षरमतीतोऽक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" गीतावाक्ये अक्षरादित्यत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी मध्यपदलोपः अक्षरमतीत्य उत्तम इत्यर्थः । पुरुषोत्तम इत्यत्र पुरुषपदार्थानां पुरुषोपाधिद्वयतद्विलक्षणमुख्यपुरुषाणां मध्ये उत्तम

इत्यर्थः द्वाविमाविति क्षराक्षरपुरुषयोः “उत्तमः पुरुषस्त्वन्य” इति तयोरेव पूर्वं प्रक्रान्तत्वात्तेषां मध्ये एव परमात्मन उत्तमत्वेन निर्द्धार्य्यमाणत्वात् अतो न तत्रापि पञ्चमीसमासः। तथाहि “पञ्चमी भयेन” पा० “अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः” “स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन” पा० सूत्रैः पञ्चमीतत्पुरुषस्य विधानात् तन्मध्ये च एतत्पञ्चम्याः पाठाभावात् नात्र पञ्चमीतत्पुरुषः किन्तु सप्तमीसमासः षष्ठीसमासो वेत्येवेति ज्यायः।

गु(गू)र्जर पु० दक्षिणदेशस्थे देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण्। गौर्ज्जर तद्देशवासिनि बहुषु लुक्। “महाराष्ट्राश्च तैलिङ्गाद्रविडा गु(गू)र्ज्जरास्तथा” दशविधब्राह्मणकथने।

गु(गू)र्द्द कूर्दने भ्वा० आत्म० अक० सेट्। गूर्दते अगूर्द्दिष्ट। जुगूर्द्दे। लघुयुक्तस्य क्विपि गूः गुरौ गुरः। दीर्घान्वितस्य गूः गूरौ गूर इति भेदः।

गु(गू)र्द्द निवासे कूर्दने च चुरा० उभ० अक० सेट्। गु(गू)र्दयति ते अजुगु(गू)र्द्दत्-त।

गुर्व्व उद्यमे भ्वा० पर० अक० सेट्। गुर्व्वति अगुर्व्वीत्। जुगुर्व्व ईदित् गूर्णः।

गुर्व्विणी स्त्री गुरुर्गर्भोऽस्त्यस्याः व्रीह्यादित्वात् इनि नि० गुणाभावः, गर्व—गतौ “गर्वेरत उच्चेति” उणा० इनन् गौरा० ङीष् वा। गर्भिण्याम्। “उत्तरां त्वमवेक्षस्व गुर्विणीं मा शुचः शुभे!” भा० आश्व० ६१अ०। “गुर्विणीं नानुगच्छन्ति न स्पृशन्ति रजस्वलाम्” अनायुष्योक्तौ।

गुर्व्वादित्य पु० गुरुणा सह आदित्यो यत्र। ज्योतिषोक्ते कालाशुद्धिहेतौ एकराश्येकनक्षत्रस्थयोर्जीवादित्ययोर्योगभेदे “गुर्वादित्ये दशाहिकम्” ज्यो०त०। “एकराशौ गतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदि। गुर्वादित्यौ, तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाक्रियाः” राजमा०। “गुर्वादित्ये दशाहे र्त्विति” नक्षत्रभेदविषयम्। अत्यन्तावश्यकत्वे भुजबलभीमः “जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं, बालांशुको भागुरिः नक्षत्रैकगतो वदन्ति मरणं, पादस्थितो देवलः” तथा च एकराशिस्थत्वेऽकालः अत्यन्तावश्यकत्वे एकनक्षत्रपादस्थितौ दशाहं त्यक्त्वा यज्ञादि कर्त्तुं शक्यते इति व्यवस्था।

गुर्व्वी स्त्री गुरु—ङीष्। १गर्भवत्याम् “न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वीप्रसववेदनाम्” हितो०। २गौरवयुक्तस्त्रीलिङ्गार्थकपदार्थे च “गुर्वीरजस्त्र दृषदः समन्तात्” माघः। यत्तु “अनन्यगुर्वास्तव केन केवलम् पुराणमूर्त्तेः” इपद्ये अन्यगुर्व्या इति पाठं कल्पयित्वा शब्दक० उदाजहार तत् प्रामादिकं “न विद्यतेऽन्या गुरुर्यस्यास्तस्या अन्यगुर्व्वा इत्यनीकारान्तः पाठः एव साधुः समासात् प्राक् ङीपि “नद्यृतश्चेति” पा० कप्प्रत्ययः स्यात् पश्चात्तु अनुपसर्जनाधिकारात् “वोतो गुणवचनादिति” न प्राप्नोतीति। तद्रूपसिद्धिस्तु “ङिति ह्रस्वश्चेति” पा० वा नदीसंज्ञत्वायाम् “आण्नद्याः” पा० इत्याडागमात्” मल्लि०। समासान्तस्य विधेरनित्यकल्पनेन कवभावकल्पनस्यागतिकविषयएव स्वीकारात् अत्र तथाऽकल्पनेऽपि छन्दोदोषाप्रसङ्गात्” इति विभाव्यम्। ३गुरुस्त्रियाञ्च। [टाप् मेदि०।

गुल पु० गुड+डस्य लः। १ऐक्षवे गुडे २स्नुहीवृक्षे स्त्री

गुलञ्चकन्द पु० गुलं गुडरसमञ्चति अन्च—अण् शक०। गुलञ्चः कन्दोऽस्य। (कुली) भाषाप्रसिद्धे कन्दभेदे राजनि०

गुलिका स्त्री गुडः गोलाकारः अस्त्यस्य ठन्। १गुटिकायां गोलाकारायां वटिकायां (वसन्त) २रोगभेदे च मेदि०। “इतेन गुडयुक्तेन गोलकुष्माण्डखण्डकान्। रञ्जितान् जीरमरिचैरिमांस्तु गुलिकां विदुः” इत्युक्ते ३पक्वकुष्माण्डभेदे च। [याम् (वसन्त) २रोगे च मेदि०।

गुली स्त्री गुडाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १गुटिका-

गुलगुधा अव्य०। सहार्थे। ऊर्यादि० पा० ग० सू०।

गुलुच्छ गुच्छ+पृषो०। गुच्छे स्तवके त्रिका०। “कोषातकीपुष्पगुलुच्छ(ञ्छ)कान्तिभिः” माघः।

गुलुञ्छ पु० गुड—क्विप् गुलं गोलाकारमुञ्छति बध्नाति उञ्छि—बन्धने अण् उप० समा० डस्य लः। स्तवके हेमच०। ण्वुल्। गुलुञ्छक तत्रार्थे शब्दरत्ना०। गुलुञ्च इति हारा० पाठः तत्रार्थे। तत्र ग्लुन्च—अच् पृषो० साधु

गुल्फ पु० गुल—फक् नि० अस्योच्च। पादग्रन्थौ। “षड्ङ्गुलीनां द्वे पाष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम्” याज्ञ०। “आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम्” कुमा०। “गुल्फैरति तनुभिरतिहृद्यैर्वा” ह०स० ६१अ०। गुल्फस्य मूलं कर्णा० जाहच्। गुल्फजाह गुल्फमूले न०।

गुल्म पु० गुड—रक्षणे वेष्टने वा मक् डलयोरैक्यात् डस्य लः। १प्रधानपुरुषाधिष्ठिते रक्षके पुरुषसंघे, (गजाः ६, रथाः ६, अश्वाः २७, पदातयः ४५) एतत्संख्यान्विते २सैन्यसमुदाये, स्तनामख्याते ३रोगभेदे, अमरः। घट्टदेशे रक्षणार्थं स्थापिते ४सैन्ये, ५अप्रकाण्डे लतादौ मेदि० एकमूलेषु सङ्घातजातेषु शरेक्षुप्रभृतिषु ६तृणभेदेषु, कुल्लू०।

गुच्छगुल्ममित्यादि मनुवचनस्य गुच्छशब्दे दर्शितस्य कुल्लूकभट्टव्याख्या २५८६पृ० दृश्या। ७प्लीहरोगे अमरः। "त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते १६०पृ०अनीकिनीशब्दे दर्शितम् भा०उ०वाक्यम्।" "प्रच्छन्नस्तरुगहनैः स गुल्मजालैः" किरा०। "गुल्मगुच्छतृणलतेत्यादि" याज्ञ०। "स्थावराणां तु भूतानां जातयः षट् प्रकीर्त्तिताः। गुच्छगुल्मलतावल्लीत्वक्सारास्तृणजातयः भा० आनु०५८अ०। रक्षार्थं गुल्मनिवेशनप्रकारो मनुनोक्तो यथा "द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्। तथा ग्रामशतानां च कुर्य्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम्"। "द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां वा ग्रामाणां पञ्चानां वा ग्रामशतानां गुल्मं रक्षितृपुरुषसमूहं सत्वप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं कुर्य्यात् अत्र लाघवगौरवापेक्षयोक्तविकल्पः" कुल्लू०। "गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः। स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः" मनुः गुल्मरोगलक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा "अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः। जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते। हृद्वस्त्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः। चयापचयवान् वृत्तः स गुल्म इति कीर्त्तितः। पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः। कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि। गुल्मवद्वा विशालत्वात् गुल्म इत्यभिधीयते। स यस्मादात्मनि चयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः। अन्तःसरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः। स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः। पुरुषाणां, तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः। सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम्। विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा। द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्ध्वञ्च पूर्वरूपेषु गुल्मिनाम्। हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो वायोर्निरोधो विषमाग्निता च। ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु। स्वेदज्वराहारविकारदाहास्तृण्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च। पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे। स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसादश्छर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च। कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु। सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः सोऽसाध्य उक्तः क्षतजश्च वक्ष्ये। नवप्रसूताऽहितभोजना या याचामगर्भं विसृजेदृतौ वा। वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम्। पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध। न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम्। तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्यमसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः"।

गुल्मकेतु पु० गुल्मः केतुरस्य। अम्लवेतसे राजनि०।

गुल्ममूल न० गुल्म इव मूलमस्य। आर्द्रके (आदा) शब्दर०।

गुल्मवल्ली स्त्री गुल्मप्रधाना वल्ली। सोमलतायाम् राजनि०।

गुल्मशूल न० शूलरोगभेदे शूलशब्दे विवृतिः।

गुल्मिन् त्रि० गुल्म+अस्त्यर्थे इनि। १गुल्मरोगयुक्ते। गुल्मशब्दे सुश्रुतः। स्त्रियां ङीप् सा च विस्तृतलतायां २द्राक्षाताम्बूलीप्रभृतौ अमरः।

गुल्मी स्त्री गुल्मस्तदाकारफलत्वात् गुल्मरोगहन्तृत्वाद्वा अस्त्यर्थे अच् गौ०ङीष्। १आमलक्यां, २एलायाम्, ३वस्त्रनिर्म्मितगृहे, मेदि०४लवल्याम् शब्दार्थचि०५गृष्टमनखीवृक्षे, (गुड़काओली) शब्दच०। [स्यादौ हेम०।

गुल्य त्रि० गुडं तद्रसमर्हति यत् डस्य लः। मधुरे

गु(गू)वाक पु० गु—पिनाकादित्वात् आक नि० दीर्घः। (सुपारी)क्रमुके अमरः "घोरटः पूगी पूगश्च गु(गू)वाकः क्रमुकोऽस्य तु। फलं पूगीफलं प्रोक्तमुद्वेगञ्च तदीरितम्। पूगङ्गरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तजित्। मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम्। आर्द्रं तद्गुर्वभिष्यन्दि बह्निदृष्टिहरं स्मृतम्। स्विन्नं दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम्" भावप्र०। "प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा। निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूले भक्षयेत् सदा" भावप्र०।

गुम्फित न० गुन्फ भावे—क्त वेदे नि०। गुम्फने इत्यादेः शाखानिर्गमरूपे ग्रन्थने "व्रततेरिव गुम्फितमोजो दासस्य सम्भवः" ऋ० ८।४०।६। "गुम्फितं निर्गता शाखा" भा०।

गुह संवरणे भ्वा० उभ० सक० वेट्। गूहति ते अगूहीत् अघुक्षत्। अगूहिष्ट अगूढ अघुक्षत अगूहिषत अघुक्षन्त। अगूहिषि अघुक्षि। अगूहिष्वहि अगुह्वहि अघुक्षावहि। जुगूह जुगुहे "गूहिता गोढा। गुह्यात्। गूहिषीष्ट घुक्षीष्ट गूहिष्यति-ते-घोक्ष्यति-ते, गुहनम् गोहनम्। गूहनं गुहः गुहा। सन् जुघुक्षति "जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्" रघुः। "अगूहीच्छायकैर्दिशः" "गूहिष्यामि चिरितं क्षतैः" भट्टिः "गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि"

मनुः। "जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे" भा०वि० २३५ श्लो०। "गूहन्ति मेघा इव रश्मिवन्तम्" भा०भी० ७८२श्लो०। "आकारो गूहितुं शक्यः" भा० द्रो० ४४७ श्लो०। "अगूहसद्भावमितीङ्गितज्ञया" कुमा०। णिच् गूहयति ते अजूगुहत् त। "न देवानपि हुतः सुमति न जुगुक्षतः" ऋ० ८।३१।७। क्विप् घुट् गुहौ गुहः। "विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः" ऋ० १।६७।३।

अप+अपनयने "अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः" ऋ० १०।१७।२। "अपागूहन् अपनीतवन्तः" भा०। संवरणे च। "मात्मानमप गूहथाः" अथ० ४।२०।५।

अव+सम्यगसंवरणे। "यूपशकलमवगूहति" शत० ब्रा० ३।७।१।२२। "उष्णीषं संहृत्य पुरस्तादवगूहति" ५।३।५।२३। [३।२।१।१५।

उद्+उत्क्षिप्य संवरणे। "नीविमुद्गूहते" शत० ब्रा०

उप+आलिङ्गने "गाढं चोपजुगूहैनम्" भट्टिः "छायाच्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः" रघुः। "उपगूढानि सवेपथूनि च" कुमा०। "तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव" रघुः आश्लेषणे च। "कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालम्" रघुः।

नि+अतिशयसंवरणे। "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" श्वेता०उप०। समादिपूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थसंयुतसंवरणे

गुह पु० गूहति देवसेनाम् गुह—क। १ कार्त्तिकेये "सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा" भा०व० २८ अ०। "अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः। अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो दिशः" भा०व० २२८ अ०। "गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनाम्" कुमा० तस्य देवसेनारक्षकत्वेन सेनापतित्वात् तथात्वम्। भा०आनु० ८५ अ० गुहनामनिरुक्तिरन्यथोक्ता यथा "स्कन्नत्वात् स्कन्दनामायं गुहावासाद्गुहोऽभवत्"। अत्र पक्षे गुहा आवासत्वेनास्त्यस्य अच्। २अश्वे पुंस्त्री शब्दरत्ना०एतदाशयेन "यत्राश्वा बिलयोनयः" कुमा०उक्तम्। देवखातरूपबिलोत्पन्नत्वात्तथात्वम्। ३परमेश्वरे। "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः' विष्णुस०। "गूहति संवृणोति स्वरूपं मायया इति गुहः' भा० "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इति गीतोक्तेस्तस्य स्वमायया स्वात्मरूपसंवरणात्तथात्वम्। गुहारूपमायाहृदयाद्याश्रयत्वात् वा तथात्वम्। गुहाशयशब्दे दृश्यम्। रामायणप्रसिद्धे शृङ्गवेरपुराधीशे चण्डालजातीये ४राममित्रे च पु०। "आससाद महावीरः शृङ्गवेरपुरं प्रति" इत्युपक्रमे "यत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा। निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः" इत्यादिना "सह सौमित्रिणा रामः समागच्छत् गुहेन स" इत्यन्तेन रामा० अयोध्याकाण्डे तत्सख्यमुक्तम्। ५सिंहपुच्छीलतायाम् (चाकुलिया) ६पर्वतादिगह्वरे स्त्री मेदि०। तस्य सर्वसत्वसंवारकत्वात् तथात्वम्। "गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्" "प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन" रघुः ७शालपर्ण्यां (शालपाण) राजनि० ८ब्रुद्धिमे ९देवखाते,१०हृदये च स्त्री शब्दार्थचि०। हृदयस्य गुहातुल्यत्वात् तथात्वम् यथाह शत० ब्रा० ११।२।६।५। "तस्मादिदं गुहा हृदयम्"। "गुहां प्रविष्टौ सुकृतस्य लोके" श्रुतिः ११मायायां च। "योन वेद निहितं गुहायां परमव्योमन्" श्रुतिः गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" "आत्मा गुहायां निहितः" श्रुतिः। इषा०आद्युदात्तः। १२गुहाधिष्ठातृदेवतायाम् स्त्री। "गुहाभ्यः किरातम्" यजु० ३०।१७। पुरुषमेधे। १३बुद्धौ। गुह—भावे भिदा० अङ्। १४संवरणे स्त्री। गुह+अश्मा० अस्त्यर्थे र। गुहर तद्युक्ते त्रि०। [दृश्यम्।

गुहराज पु० ह०सं० ५५।अ० लक्षिते प्रासादभेदे प्रासादशब्दे

गुहलु पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे ततो गर्गा० अपत्ये यञ्। गौहलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री।

गुहषष्ठी स्त्री गुहप्रिया षष्ठी तज्जन्मदिनत्वात् शाक० त०। "येयं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम। पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया" ति० त० भविष्योक्ते मार्गशुक्लषष्ठीतिथौ। इयं वारभेदादियोगेन चम्पेति कीर्त्त्यते यथाह नि० सि० ब्रह्मा० पु० "मार्गे भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वैधृतिसंयुता। रविवारेण संयुक्ता सा चम्पेतीह कीर्त्तिता" "विशाखाभौमयोगेन सा चम्पेतीह कीर्त्त्यते" इति मदनरत्ने पाठः। गुहस्य षष्ठ्यां कृतार्थतोक्ता भा०व०२२४अ० "तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा। तत् स्कन्नं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम्" इत्युपक्रमे "द्वितीयायामिति व्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ। अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः" इत्युक्त्वा २२८अ०"तदा तदाश्रया लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणाम्। श्रीजुष्टं पञ्चमीं स्कन्दस्तस्मात् श्रीपञ्चमी स्मृता। षष्ठीं कृतार्थोऽभूद्यस्मात् तस्मात् षष्ठी महातिथिः" उक्तम्। इयमेव स्कन्दषष्ठीति नि० सि० उक्तम्। ति० त० तु चैत्रशुक्लषष्ठ्या

एव स्कन्दषष्ठीत्वं व्यवस्थापितं तच्च स्कन्दषष्ठीशब्दे वक्ष्यते। देशभेदाद्व्यवस्था

गुहाचर न० गुहान्ते ज्ञातृज्ञेयज्ञानपदार्था अस्याम् गुह—बअर्थे क गुहा बुद्धिस्तत्र चरति विषयतया चर—ट। १ब्रह्मणि।
"मनसैवानुद्रष्टव्यम्" इति श्रुतौ तस्य मनोवृत्तिमात्रवेद्यत्वात्तथात्वम्। "आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम महत् पदमत्रैतत् समर्पितम्" माण्डू० उ०।
"आविः प्रकाशं सन्निहितं रागाद्युपाधिभिश्चरति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदवभासते। दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम्। यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म सन्निहितं सम्यक् स्थितं हृदि तद् गुहाचरं नाम गुहायाञ्चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम्" भा०

गुहालवदरी स्त्री गुहा गुहा बदरीव। (शालपाणि) इति वैद्यकम्।

गुहाशय पु०स्त्री—गुहायां गर्त्ते शेते शी—अच्। १मूषिके शब्दार्थचि० २सिंहादिषु जन्तुषु भावप्र०यथा "सिंहव्याघ्र वृका ऋक्षतरक्ष्वद्वीपिनस्तथा। बभ्रुजम्बुकमार्जार इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः"। तन्मांसगुणा भाव०प्र० उक्ता यथा "गुहाशया वातहरा गुरूष्णा मधुराश्च ते। स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम्"। स्त्रियामुभयत्र जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। गुहायां हृदि शेते। ३परमात्मनि। "एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुम्"भा०आश्व०४०अ०। "सर्वभूतगुहाशयः" श्वेता०उ०। "गुहायां बुद्धौ शेते इति सर्वभूतगुहाशयः" भा० स्वापकाले हृदयेषु शायिनि ४प्राणे "सप्त इमे लोकायेषु चरन्ति प्राणा गुहाशयानिहिताः सप्त सप्त" मुण्ड०उ०

गुहाहित पु० गुहायां बुद्धौ हृदये वा आहितः। हृदिस्थे बुद्ध्याद्यारूढे परमात्मनि। "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" कठ०उ०

गुहिन न० गुह—बा० इनन्। वने शब्दरत्ना०

गुहिल न० गुह—गुपा० इलच् किच्च। १धने उज्ज्व०द०। गुहा+काशा०चतुरर्थ्याम् इलः। २गुहासन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

गुहेर त्रि० गुह—एरक्। १गोप्तरि २लोहकारे सि०कौ०।

गुह्य त्रि० गुह—भावादौ—क्यप् काशिका। १गोपने २गोप्ये अमरः "गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वम्" जपसमापनमन्त्रः। ३उपस्थे स्त्रीपुंसचिह्ने न०। गुहामर्हति दण्डादि०यत्। ४कमठे पु०स्त्री स्त्रियां योपधत्वात् टाप्। ५दम्भे पु० मेदि०। "गुह्यो गभीरो गहनः" विष्णुस० उक्ते ६विष्णौपु० "गूहितुं योग्यं गुह्यं वेदरहस्यं तद्वेद्यत्वात् लक्षणया गुह्यो विष्णुः गुहायां हृदाकाशे निहित इति वा गुह्यः" भा०।

गुह्यक पु० गूहन्ति रक्षन्ति निधिं गुह—ण्वुल् पृषो०यगागमः। "निधिं गूहन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः इति व्याडिः। गुह्यं कुत्सितं कायति कै-शब्दे कः गुह्यं गोपनीयं कं सुखं येषामिति वा अनयोः पक्षयोः "शंसिदुहिगुहिभ्योवेति" काशिकावचनात् गुहेः क्यप्। १देवयोनिभेदे तल्लोकप्राप्तिकर्मभेदाः काशी० ख० उक्ता यथा "गुह्यकानामयं लोकस्त्वेते वै गुह्यकाः स्मृताः" "न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि। स्वमार्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः। संविभज्य च भोक्तारः क्रोधासूयाविवर्जिताः। न तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व च। नाधर्मञ्च न धर्मञ्च विदन्त्येते सदासुखाः। एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्योहि यो द्विजः। तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम्। सम्यक्विभाजोह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यकाः। भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देवत्वमकुतोभयाः"। २पक्वान्नभेदे तत्पाकप्रकारो यथा "समितां सर्पिषा भृष्टां सिताद्राक्षादिसंभृताम्। एलालवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम्। क्षिप्त्वान्य समितालम्बपुटे वेष्ट्य घृते पचेत्। ततः खण्डे न्यसेत् पक्वं गुह्यकोऽयमुदाहृतः। गुह्यको बृंहणोहृद्यो वृष्यः पित्तानिलापहः मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत्परः" पाकशा०

गुह्यकाली स्त्री नित्यकर्म०। विश्वसारतन्त्रोक्ते देवीमूर्त्तिकाली भेदे तन्मन्त्रादुक्तं तत्र यथा "अथ वक्ष्ये महेशानि! विद्यां सर्वफलप्रदाम्। चतुर्वर्गप्रदां साक्षात् महापातकनाशिनीम्। सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम्। गुह्यकालीं महाविद्यां त्रैलोक्ये चातिदुर्लभाम्। इन्द्रादि(र)रुद्धं वर्गाद्यं रतिविन्दुविभूषितम् (क्रीं)। त्रिगुणञ्च ततः कृत्वा ईशानञ्च समुद्धरेत्। षष्ठस्वर समायुक्तं विन्दुनादकलान्वितम् (हूं)। द्विगुणञ्च ततः कृत्वा ईश्वर्या समुद्धरेत्। वामाक्षिवह्निसंयुक्तं नादविन्दुकलायुतम् (ह्रीं)। तद्गुह्ये कालिके चोक्त्वाः चाथवा दक्षिणे वदेत्। सप्तबीजं ततः पश्चात् त्रैलोक्यमोहिनी

त्वियम्"। अथ वेति गुह्ये कालिके। दक्षिणे कालिके" वा

गुह्यकेश्वर पु॰ ६त॰ । कुवेरे ।

गुह्यगुरु पु॰ कर्म॰। शिवे महादेवे त्रिका॰

गुह्यदीपक पु॰ स्वयं गुह्यः सन् दीपयति दीपि—ण्वुल् । गुह्यदीप इव कायति कै—क वा । खद्योते (जोनाकी-पोका) शब्दमा॰। [अच् । मूत्रे राजनि॰

गुह्यनिष्यन्द पु॰ गुह्यात् उपस्थात् निष्यन्दते नि+स्यन्द

गुह्यपुष्प पु॰ गुह्यं पुष्पमस्य । अश्वत्थवृक्षे राजनि॰

गुह्यभाषित न॰ गुह्यं गुप्तं भाषितम् । १मन्त्रे जटाध॰ २गुप्तवाक्ये च ।

गुह्यमय पु॰ गुह्यप्रचुरः प्राचुर्य्ये मयट् । कार्त्तिकेये "आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि । श्रूयते भगवान् देवो सर्वगुह्यमयोगुहः" भा॰आ॰१३७अ॰

गुह्यवीज पु॰ गुह्यं वीजमस्य । भूतृणे राजनि॰

गुह्याष्टक न॰ भारभूत्यादितीर्थाष्टके । तच्च यथा "भारभूत्याषाढिडिण्डिलाकुल्यमरपुष्कराः । प्रभासनैमिषौ चेति गुह्याष्टकमिदं जले" इति स्कन्दे॰ सं॰ ।

गू विष्ठात्यागे तुदा॰ कुटा॰पर॰अक॰सेट् । गुवति अगुवीत् जुगाव । ओदित् गूनः । गूयम् ।

गू स्त्री गच्छत्यपानेन देहात् गम—कू टिलोपश्च । १विष्ठायां, २मले च । गूधातोः क्विप्प्रत्ययान्तताकथनं पुंलिङ्गताकथनञ्च प्रामादिकम् ।

गूढ त्रि॰ गुह—क्त । १गुप्ते २संवृते च अमरमेदिन्यौ । "कामिनीकुचकलशवत् गूढं चमत्करोति" सा॰द॰ "गूढाकारेङ्गितस्य च" रघुः ।

गूढचारिन् त्रि॰गूढः सन् चरति चर—ट । १गुप्तीभूयचारिणि गुप्तचरणञ्च चौर्य्यशङ्काहेतुः यथोक्तं याज्ञवल्क्येन "अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः । द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः । परद्रव्यगृहाणाञ्च प्रच्छका गूढचारिणः । निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः । गृहीतः शङ्कया चौर्य्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् । दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत्" ।

गूढज पु॰ गूढ—गुप्तः सन् जायते जन—ड । पुत्रभेदे "गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतोमतः" याज्ञ॰। गूढोत्पन्नशब्दे विवृतिः ।

गूढनीड पुंस्त्री गूढं नीडं वासस्थानं यस्य । खञ्जनखगे शब्दमाला तद्वासस्थानं हि केनापि न दृष्टचरम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [जनि॰ ।

गूढपत्र पु॰ गूढं पत्रमस्य । १अङ्कोठे, २करीरे च रा-

गूढपथ पु॰ गूढः पन्थायस्य अच् समा॰। १अन्तःकरणे शब्दार्थचि॰कर्म॰। २गुप्ते मार्गे च

गूढपाद् पुंस्त्री गूढः पादोऽस्य पृषो॰। १सर्पे अमरः

गूढपाद पुंस्त्री गूढः पादोऽस्य । १सर्पे शब्दरत्ना॰ "महीधरमिव श्वेतं गूढपादैर्विषोल्वणैः" भा॰ कर्ण॰ १३१ अ॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीषि पादः पदादेशः गूढपदी । २गुप्तपादमात्रे त्रि॰ "उपानद्गूढपादश्च" हितो॰ ।

गूढपुरुष पु॰कर्म॰। गुप्तचरे, प्रणिधौ अमरः । [राजनि॰।

गूढपुष्पक पु॰ गूढानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य । वकुलवृक्षे

गूढफल पु॰गूढं यथा तथा फलति अच् । वदरे शब्दार्थचि॰

गूढमार्ग पु॰नि॰कर्म॰। भूमेरन्तर्गते सुरङ्गाख्ये पथि हेमच॰

गूढमैथुन पुंस्त्री गूढं केनाप्यदृश्यं मैथुनं यस्य । काके । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गूढवर्च्चस् पुंस्त्री गूढवर्च्चोऽस्य। भेके त्रिका॰।

गूढवल्लिका स्त्री कर्म॰ । अङ्कोठवृक्षे राजनि॰।

गूढव्यङ्ग्या स्त्री गूढं काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिमात्रवेद्यम् व्यङ्ग्यं यत्र । लक्षणाभेदे "व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वात् द्विधा स्यात् फललक्षणा" सा॰द॰। यथा "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् । विदधदीदृशमेव सदा सखे ! सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्"

गूढसाक्षिन् पु॰ कर्म॰ । 'अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः श्राव्यते तदा गूढं गूढसाक्षी स उच्यते" नारदोक्ते साक्षिभेदे ।

गूढाङ्ग पुंस्त्री गूढान्यङ्गान्यस्य । कच्छपे राजनि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २गुप्तदेहमात्रे त्रि॰ तत्र स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् । [मिदन्तत्वात् वा ङीष् ।

गूढाङ्घ्रि पुंस्त्री गूढः अङ्घ्रिरस्य । सर्पे राजनि॰ स्त्रिया-

गूढोत्पन्न पु॰ गूढं यथा तथोत्पन्नः । "उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः" इति मनूक्ते पुत्रभेदे । "यस्य गृहे अवस्थितायां भार्य्यायां यः पुत्र उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञातोऽपि कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽस्माविति न ज्ञायते स गृहे अप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्य्यायां जातः" कुल्लू॰। "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" याज्ञ॰उक्तेः

सजातीयत्वनिश्चये एव तस्य पुत्रता। स च पूर्वषट्क पातित्वात् बन्धुदायहरः यथाह मनुः “औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादबान्धवाश्च षट्” ।

गूढात्मन् पु० गूढ आत्मा पृषो०। परमात्मनि। “भवेद्वर्णागमात् हंसः सिंहो वर्णविपर्य्ययात्। गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णलोपे पृषोदरः” व्या० का०। “एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते” श्रुतिः तस्य सर्वान्तर्यामित्वेन स्थितावपि अविदुषामगम्यत्वात् गूढत्वम्।

गूथ पु०न०। गू-थक् अर्द्धर्चा०। विष्ठायाम् अमरः।

गूथलक्त पुंस्त्री गूथे रक्त आसक्त रस्य लः। (गुवेसालिक) प्रसिद्धे खगे शब्दच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गून त्रि० गू-क्त तस्य नः। कृतविष्ठोत्सर्गे अमरः। [गूरणम्

गूर उद्यमे चुरा० आत्म० अक० सेट्। गूरयते अजुगूरत।

गूर बधे गतौ च दिवा० आत्म० सक० सेट्। गूर्य्यते अगूरिष्ट। जुगूरे ईदित् गूर्णः

गूर्त्त(र्ण) त्रि० गूरी उद्यमे क्त ईदित्वात् नेट् वेदे नि० नत्वाभावः। उद्युक्ते “प्रहोता गूर्त्तमना उराणाः” ऋ०६।६३।४ “इदमित्था रौद्रं गूर्त्तवचाः” ऋ० १०। ६१।१।२ प्रशस्ते च “पुरां गूर्त्तश्रवसं दर्माणम्” ऋ० १।६१।५ “गूर्त्तश्रवसम् प्रशस्यान्नम्” भा०। लोके निष्ठातस्य नत्वे गूर्ण इत्येव।

गूर्त्ति त्रि० गृणन्ति स्तुवन्ति गृ-कर्त्तरि क्तिच् “बहुलं छन्दसि” पा० उत्त्वम्। १स्तोतरि “गूर्त्तयो नेमानिषः” ऋ० १।५६।२ “गूर्त्तयः स्तोतारः” भा०। भावे क्तिन्। २स्तुतौ स्त्री “शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्त्तिभिः” ऋ० ८।१५।१ “गूर्त्तिभिः स्तुतिभिः” भा० लोके तु गीर्णिरित्येव।

गूर्द्द स्तुतौ सक० चु० उभ० सेट्। गूर्द्दयति ते अजुगूर्द्दत् त। “गूर्द्दयतिः स्तुतिकर्म्मा” निघ० “तं गूर्दय स्वर्णरम्” ऋ० ७।१६।१ “गूर्दय स्तुहि” भा० क्रीडार्थे गुर्द्दवत्।

गूवाक पु० गुवाक+पृषो०। गुवाकशब्दार्थे पूगवृक्षे राजनि०

गूषणा स्त्री मयूरपिच्छचन्द्रे शब्दच०।

गृ सेके भ्वा० पर० सक० अनिट्। गरति अगार्षीत्। जगार।

गृज ध्वनौ भ्वा० पर० अक० सेट् गर्जति। अगर्जीत् जगर्ज “गर्ज गर्जक्षणं मूढ !” देवीमा० “गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे” भट्टिः। भावे गृज्यते। अगर्जि

गृज ध्वनौ भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्। गृञ्जति अगृञ्जीत्। जगृञ्ज गृञ्जनम्। भावे गृञ्ज्यते अगृञ्जि

गृञ्जन पु० गृञ्जति रोगभेदनाशाय ध्वनति गृजि-कर्त्तरि ल्यु। १मूलभेदे मेदि० २रक्तलशुने राजनि०। “गृञ्जनः पित्तलः ग्राही तीक्ष्णोष्णो रोगनाशनः। गन्धाकृति गुणैस्तुल्यः सूक्ष्मनालः पलाण्डुना” इत्युक्तलक्षणे (सलगम्) प्रसिद्धे ३ मूलभेदे पु०। “कटुष्णं कफवातघ्नं गृञ्जनं गुल्मनाशनम्। रुचिकृत् दीपनं हृद्यं दुर्गन्धि परिकीर्त्तितम् इत्युक्तगुणे (लशुन) ख्याते ४मूलभेदे न०। “लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च” अभक्ष्ये मनुः। (गाजर) इति ख्याते ५मूलभेदे च६विषदिग्धपशुमांसे न० मेदि० स्वार्थे क। तत्रार्थे। “शोभाञ्जनः कोविदारस्तथा गृञ्जनकादयः” भा० आनु० ९१ अ० अश्राद्धीयोक्तौ।

गृञ्जिम पु० यदुवंश्ये शूरस्य पुत्रे वसुदेवभ्रातृभेदे। “महिष्यां जज्ञिरे शूरात् भोज्यायां पुरुषास्त्रा दश। वसुदेवो महाबाहुः” इत्युपक्रमे “अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः” हरिवं० ३५ अ०।

गृणीषन् पु० गृ-णिक् गृणिः स्तोत्रं तस्येच्छा इष-भावे बा० कनिन् ६त०। स्तोत्रेच्छायाम् “देवं देवं वोऽवसे इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि” ऋ० ८।१२।१९ “गृणीषणि स्तोत्रेच्छायाम्” भा०। [ङीष्।

गृण्डीव पुंस्त्री स्थूलशृगाले हेम० स्त्रियां जातित्वात्

गृत्स पु० गृध्यति अनेन गृध-स। १कामदेवे उज्ज्वलद०। २स्तोतरि ३स्तुत्ये च त्रि० माधवः “गृत्सं कविं विश्वविदमसूरम्” ऋ० ३।१९।१ “गृत्सं गृणन्तम्” भा० “गृत्सो राजा वरुणश्च एतम्” ऋ० ७।८७।५ “गृत्सः स्तुत्यः” भा०। ४मेधाविनि त्रि० निरु०। अग्निस्तरुणश्चिदस्तु” ऋ० ७।४।२ “गृत्सो मेधावी” भा०। ५विषयाभिलाषुके त्रि० ६रुद्रभेदे पु० “गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमः” यजु० १६।२५ [उदा० दृश्यम्।

गृत्सपति पु० ६त०। रुद्रभेदे गृत्सशब्दे यजुर्वाक्यं

गृत्समति पु० वृहस्पतिवंश्ये सुहोत्रपुत्रभेदे नृपे “सुहोत्रस्य सुतद्वयम्” “काशकश्च महासत्वस्तथा गृत्समतिर्नृपः” हरिवं० ३२ अ०।

गृत्समद पु० शौनकगोत्रप्रवरे सुनहोत्रस्य १पुत्रभेदे सुनहोत्रस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः। काशः शालश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः” हरिवं० २९ अ० “शुनकानां गृत्समदेति विप्रवरं वा भार्गवसौनहोत्रगार्त्समदेति” आश्व० श्रौ० १२।१०।१२ “ऋषिर्गृत्सम-

दोनाम शक्रस्य दयितः सखा" भा० आनु०१८ अ०। स च ऋग्वेदिनां तर्पणीयर्षिभेदः "अथर्षयः शतर्चिनो मध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजोवशिष्ठः" इति आश्व०गृह्य०सू०३।४।२"वीतहव्यो महाराज! ब्रह्मवादित्वमेव च। तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः। शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत्। ऋग्वेदे वर्त्तते चाग्र्या श्रुतिर्यस्य महात्मनः। यत्र गृत्समदो ब्रह्मन् ब्राह्मणैः स महीयते। स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् गृत्समदोऽभवत्" आनु० ३० अ०उक्ते २वीतहव्यपुत्रे ऋषिभेदे च।

गृध लिप्सायां दिवा०पर०सक० सेट्। गृध्यति इरित् अगृधत्–अगर्द्धीत्। जगर्द्ध। गर्द्धित्वा-गृद्धा गृध्नुः।

गृधु त्रि० गृध–कु। १अभिलाषुके २कामे पु० उणादि०।

गृधू स्त्री गृध–कू १बुद्धौ २कुत्सिते ३अपाने च संक्षिप्तसा०

गृध्नु त्रि०गृध–क्नु। लुब्धे अमरः "अगृध्नुराददे सोऽर्थान्" रघुः "चातकस्तोयगृध्नुः" मेघदू० "मा ते गृध्नुरविशस्तातिहायच्छिद्रागातानि" अथ० १।१६।२०

गृध्य त्रि० गृध–कर्मणि क्यप्। १अभिपणीये "गृध्यमर्थमपापस्यसि" भट्टिः। भावे क्यप्। २लिप्सायां न०। ततो ऽस्त्यर्थे इनि। गृध्यिन् लिप्सावति त्रि०। "नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृध्यिनः" भा० आनु० ७२ अ०। स्त्रियां ङीप्।

गृध्र पुंस्त्री गृध–क्रन्। (शकुनि) पक्षिभेदे राजनि०। "आसन्नमृत्योर्नियतं चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्द्धभागे" शकुनशास्त्रम्। "कौशिकगृध्रप्रभृतिभिरनिष्टविहगैः परित्यक्तो" हं०सं० ४८ अ०। गृध्रस्येदम् गार्ध्रं गृध्रसम्बन्धिनि त्रि० गार्ध्रपक्षशब्दे २५८५पृ०उदा० "गृध्रच्छायेवर्द्धायिनी" २पक्षिमात्रे च "तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं (जटायुषम्) लूनपक्षमपश्यताम्" रघुः। ३लुब्धे त्रि० "प्रत्यन्नच्छिशितैः शस्त्रैर्जयगृध्राः प्रहारिणः" भा०द्रो०७ अ०। गृध्रपक्षिजातिश्च श्येनीजाता यथाह "श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च तयोलूकानजायत" रामा० गृध्रीशब्दे दृश्यम्। स्त्रियां ङीष्।

गृध्रकूट पु० गृध्रप्रधानं कूटमस्य। मगधदेशस्थपर्वतभेदे। "गोलाङ्गूलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः"(हरिद्रथः) भा०शा० ४६ अ०। "चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे!। तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मगधो भवेत्" शक्ति० सङ्ग० ३०७ पट०

गृध्रनखी स्त्री गृध्रस्य नखस्तदाकारोऽस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष्। (कुलियाखाडा)१कुलिकट्टवे रत्नमा०। २कोलिवृक्षे वदर्य्याम् त्रिका० "करमर्द्दविकण्ठकसौवीरकशतावरीगृध्रनख्यश्चेति कण्टकसंज्ञः। रक्तपित्तहरौ ह्येतौ वल्ली कुष्ठसंज्ञकौ। सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ" सुश्रुते तस्याः कण्टकसंज्ञत्वमुक्त्वा गुणा उक्ताः।

गृध्रपत्रा स्त्री गृध्र इव सूक्ष्मं पत्रं यस्याः। सूक्ष्मपत्रावृक्षे राजनि०। गृध्रस्य पत्रं पत्रं पक्षोऽस्य। गृध्रपक्षि पक्षयुतपक्षे २बाणभेदे। गृध्रवाजादयोऽप्यत्र "शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम्" भा० शल्य० २७ अ०। "येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिका" इत्युपक्रमे "सङ्घारकः कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुकः" भा०श०४६ अ०। उक्ते ३स्कन्दसैन्यभेदे।

गृध्रयातु पु० गृध्ररूपेण याति या–तुन्। गृध्ररूपे राक्षसभेदे। "सुपर्णयातुमुतगृध्रयातुम्" ऋ०७। १०४।२२।

गृध्रराज पु० ६त०गृध्रोराजेवेति वा उपमितस०। गरुडात्मजे जटायुपक्षिणि। "निर्बिभेद सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रराजं शिलाशितैः" रामा०आर०। गृध्रपत्यादयोऽप्यत्र।

गृध्रवट पु० गृध्रोपलक्षितो वटोऽत्र स्थाने। तीर्थभेदे "ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः। स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम्। ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम्। इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति" भा०व०८४ अ०

गृध्रसी स्त्री गृध्रमपि स्यति सो–क गौरा०ङीष् ६त०। वातरोगभेदे यथाह सुश्रुतः"पार्ष्णिप्रत्यङ्गुलीनां तु स्तम्भकृत् यानिलार्दिता। सक्थ्नोः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा स्मृता"। माधवकरोऽप्याह। "स्फिक्पूर्वोरुकटी पृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात्। गृध्रसीस्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः। वाताद्वातः कफात्तन्द्रा गौरवाऽरोचकान्विता"। भावप्रकाशे विस्तरेणोक्तम् यथाह "स्फिक्पूर्व्वोरुकटीपृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात्। गृध्रसीस्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः। वाताद्वात कफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः। वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता। जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्। वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्द्दवम्। तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च। गृध्रसी वातात् केवलात् स्फिगादिपर्य्यन्तं स्तम्भकृत् तोदैर्गृह्णाति। क्रमात् इत्क्रिमात् तेन यथा यथा

वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति । नात्र ग्रहणे निर्द्देशक्रमनियमः । तथा शुक्रः स्यन्दते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः" ।

गृध्रणी पुं॰ गृध इवानिति अन—अच् गौरा॰ ङीष् संज्ञायां णत्वम् । धूम्रपत्रा इत्यं वैद्यकम् ।

गृध्री स्त्री कश्यपपत्न्याः सुताभेदे । "षट् सुताश्च महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः । काकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका । श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्र्यपि" हरिवं॰३अ॰।

गृभ न॰ गृह+वेदे हस्य भः । गृहे "न्यु म्रियन्ते यशसो गृभादा" ऋ॰ ७।२२।२ "गृभात् गृहात्" भा॰

गृभि पु॰ ग्रह—कि सम्प्र॰ वेदे हस्य भः । ग्रहणे । "वनस्पतीनां गृभिरोषधीनाम्" अथ॰ १२।१।५७

गृभीत त्रि॰ग्रह—क्त वेदे हस्य भः । गृहीते "रात्रिं गृभीतां सुखतो नयन्ति" ऋ॰१।१६२।२ "गृभीतां गृहीताम्" भा॰ २गृहीतयज्ञे च "यदि गृभीततातये" ऋ॰ ५।७४।४ "गृभीततातये गृहीतयज्ञसन्तानाय" भा॰ क्वचित् आर्षेऽपि प्रयोगे लोके भः । "जयजय जह्यजामजितदोषगृभीतगुणाम्" भाग॰१०।८७। १४ श्लो॰ ।

गृष्टि स्त्री गृह्णाति सकृत् गर्भम् ग्रह—कर्त्तरि क्तिच् पृषो॰ । १सकृत्प्रसूतायां गवि । "गृष्टिः ससूव स्थविरं तवागाम्" ऋ॰४।१८।१० "आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात् गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः" रघुः । "भजमानश्च चपलो गृष्टेः स प्रचचार ह" हरि॰३०अ॰। जात्या सहास्य कर्म॰। विशेषणत्वेऽपि परनिपातः गोगृष्टिः । इदन्तत्वात् वा ङीप् । "घृष्टोह्नीनां पीवराणाञ्च तावदग्र्याः गृष्टीधेनवः सुव्रताश्च" भा॰ आनु॰ ६२ अ॰ । २सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रे अतएव गृष्टेर्गोमात्रपरत्वे "चतुष्पादो गर्भिण्याः" पा॰ सूत्रान्तरमारब्धं शब्दार्थचि॰ गृष्टेरपत्यम् गृष्ट्यादि ढक् । गार्ष्टेय तदपत्ये पुंस्त्री। कर्म्मणि क्तिन्। ३वराहक्रान्तायाम् अमरः । ४वदरइत्ते मेदि॰। ५काश्मर्यां राजनि॰। स्वार्थे क तत्रार्थे । सप्तपर्णारग्वधेत्याद्युपक्रमे "मधुकभूनिम्ब गृष्टिका इति समभागाः कल्कः" सुश्रुतः ।

गृष्ट्यादि अपत्यार्थे ढक्प्रत्ययनिमित्ते पा॰ग॰सूत्रोक्ते शब्दगणे स च गणः "गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु" । [गृहयालुः ।

गृह ग्रहणे अद॰चु॰ आत्म॰सक॰सेट् । गृहयते अजगृहत

गृह न॰ गृह्यते धर्माचरणाय ग्रह—गेहार्थे क । इष्टकामृत्तिकादिरचिते १गेहे । अर्द्धर्चादित्वादयमुभयलिङ्गः तत्र एकगृहे न॰ पुंलिङ्गस्तु बहुवचनान्त एव "तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्" मेघदू॰ । "जालागताभ्योऽधिगृहं गृहिण्यः" "गृहाणि नीत्रैरिव तत्र रेजुः" "लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम्" "गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः" माघः । चु॰गृह—ग्रहणे कर्म्मणि अच् । २कलत्रे "न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते" इति स्मृतिः । ३नामनि शब्दर॰४मेषादिभवने राशौ च । गेहनिर्माणप्रयोजनमाह वशिष्ठः "वास्तुज्ञानं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ब्रह्मणा पुरा । ग्रामसद्मपुरादीनां निर्माणं वक्ष्यते मया" । भवि॰पु॰ "गृहस्थस्य क्रियाः सर्व्वाः न सिध्यन्ति गृहं विना । यतस्तस्माद् गृहारम्भप्रवेशसमयं ब्रुवे । परगेहे कृताः सर्वाः श्रौतस्मार्त्तादिकाः क्रियाः । निष्फलाः स्युर्यतस्तासामधीशः फलमश्नुते" तत्र ग्रामादिभेदे पुरुषभेदस्य शुभाशुभं राशिभेदेन द्वारनिवेशनञ्चोक्तम् "यद्भं द्व्यङ्कसुतेशदिङ्मितिमभौ ग्रामः शुभोनामभात्स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय परवर्गाढ्यं गजैः शेषितम् । काकिण्यस्त्वनयोश्च तद्विवरतो यस्याधिकाः सोऽर्थदोऽथ द्वारं द्विजवैश्यशूद्रन्पराशीनां हितं पूर्वतः" मु॰ चि॰ । "व्यवहारप्रसिद्धं यन्नाम (नीलकण्ठः) इत्यादिकं तस्यावकहडचक्रानुसारेण यदनुराधादिकं नक्षत्रं ततो यद्वृश्चिकादिराशिः स्यात्तन्नामभमेवं यस्मिन् ग्रामे नगरे वा वस्तुमिष्यते तस्य (चरणाद्रिः) इत्यादिकं यन्नाम तस्माज्जातो यो राशिर्मीनादिस्तद्ग्रामभम् एवं नामभद्वयं ज्ञात्वा नामभात् पुरुषनामराशेः सकाशात् यद्भं यस्य ग्रामस्य भं राशिः यदा द्वितीयो नवमः पञ्चमः एकादशसङ्ख्योदशमश्च स्यात्तदासौ ग्रामः स्वस्य शुभो फलदाता स्यात् अन्यथा न भवतीत्यर्थः । यथा नीलकण्ठस्य वृश्चिकराशितः पञ्चमोमीनराशिरतश्चरणाद्रिर्नीलकण्ठस्य वासयोग्यः सन् शुभफलदो न वाराणस्यादिः । उक्तञ्च मुहूर्त्तमार्त्तण्डे "नामर्क्षात् द्विसुताङ्कदिग्भवगतो ग्रामः शुभोनाऽन्यथेति" । अत्र काकिण्यादौ नामराशिरेव ग्राह्यः । उक्तञ्च "काकिण्यां वर्गशुद्धौ च वादे द्यूतेस्वरोदये । मन्त्रे पुनर्भूवरणे नामराशेः प्रधानतेति" अथ ग्रामात्मनोरुत्तमर्णत्वमधमर्णत्वं चाह स्वं वर्गमिति । वर्गास्तु "अकचटतपयशाः खगेशमार्जारसिंहशुनाम् । सर्पाखुमृगावीनां निजपञ्चमवैरिणामष्टौ"

इत्युक्तास्तत्र यस्य पुंसः यत्संख्याकोवर्गोगरुडादिः स्यात्तद्वर्गसंख्यां द्विगुणां विधाय कृत्वा परस्य ग्रामस्य वर्गसंख्यया आढ्यां च कृत्वा गजैरष्टभिः शेषितमवशिष्टन्ताः काकिण्योज्ञेयाःपुंसः। एवं ग्रामस्यापि स्ववर्गसंख्यां द्विगुणां कृत्वा परस्य पुंसः वर्गसंख्यया युक्तां च कृत्वा गजभक्तावशिष्टाः ग्रामस्य काकिण्यो भवन्ति एवमनयोः पुरुषग्रामयोः काकिण्यःस्युः। तत्र तद्विवरतः पुरुषकाकिणीनां ग्रामकाकिणीनां विवरमन्तरन्तस्मिन् क्रियमाणे यस्य ग्रामस्य दातृत्वात् पुंसः काकिण्याविशेषे पुंसोद्रव्यहानिः। ग्रामस्य प्रतिग्रहीतृत्वादित्यर्थः। यथा। नीलकण्ठस्य वर्गः सर्पः तत्संख्या ५ द्विगुणा १०चरणाद्रेर्वर्गःसिंहस्तत्संख्यया २ युक्ता १२ गजभक्तशेषं ५ नीलकण्ठस्य काकिण्यः। एवं ग्रामवर्गसङ्ख्या ३ द्विगुणा ६ नीलकण्ठवर्ग ५ सङ्ख्यया युक्ता ११ अष्टभक्तावशेषं ३ ग्रामस्य काकिण्यः द्वयोरन्तरे शेषं२ नीलकण्ठस्य दातृत्वात् स्वद्रव्यहानिरित्यर्थः। उक्तञ्च "स्ववर्गं द्विगुणं कृत्वा परवर्गेण योजयेत्। अष्टभिस्तु हरेद्भागं योऽधिकः स ऋणी भवेत्"इति। इतोऽन्यथाहुः कश्यपवशिष्ठनारदाः "अकारादिषु वर्गेषु दिक्षु प्रागादिषु क्रमात्। गृध्रमार्जारसिंहाश्वसर्पाखुगजमेषकाः। दिग्वर्गाणामियं योनिः स्ववर्गात्पञ्चमो रिपुः। रिपुवर्गं परित्यज्य शेषवर्गाः शुभप्रदाः। साध्यवर्गं पुरः स्थाप्य पृष्ठतः साधकं न्यसेत्। विभजेदष्टभिः शेषं साधकस्य धनं स्मृतम्। व्यत्ययेनागतं शेषं साधकस्य ऋणं स्मृतम्। धनाधिकं स्वल्पमृणं सर्वसंपत्प्रदं स्मृतम्" इति। गृध्रोऽत्र गरुडः गरुडसर्पयोर्महावैरसत्त्वात् साध्य इत्यर्थः। साध्यो वासयोग्यो ग्रामादिस्तस्य वर्गं वर्गसंख्यां पुरः संस्थाप्य साधकस्य नीलकण्ठादेः वर्गसंख्यां पृष्ठतोन्यसेत्। एवं विशिष्टोऽङ्कोऽष्टभिर्भक्तः शेषं साधकस्य ऋणं स्यात्। यथा साध्यवर्गसंख्या ३पुरःस्थापिता साधकस्य ५वर्गसंख्या च पृष्ठतः साचैवम् ५३ एतास्त्रिपञ्चाशत् कष्टभक्तावशिष्टं साध्यस्य ५धनं साधकस्य साध्यस्य च संख्या विपरीतस्थापित३५ अष्टभक्तं शेषं साधकस्य ३ऋणं स्यात्। अथ द्वारनिवेशनमाह। अथेति। द्विजादिराशिमतां पुंसां क्रमेण पूर्वतः प्राच्यादिदिक्चतुष्टये द्वारं हितं यथा द्विजराशयः कर्कटवृश्चिकमीनास्तेषां पूर्वदिशि। वैश्यराशयो वृषकन्यामकरास्तेषां दक्षिणदिशि। शूद्रराशयो मिथुनतुलाकुम्भास्तेषां पश्चिमदिशि नृपराशयो मेषसिंहधनुर्धरास्तेषामुत्तरदिशि द्वारनिवेश इत्यर्थः" पीयु॰ धा॰ अत्रेदं बोध्यम् "शेषाङ्केन फले बोध्ये शेषाभावे तु हारकात्। अङ्कादेव फलं बोध्यमिति तन्त्रविदां मतम्" ज्यो॰ त॰ वचनादङ्काभावे हारकाङ्कात् फलनिर्णयः। राशिविशेषस्य ग्रामादिस्थानविशेषे निवासनिषेधमाह। "गोसिंहनक्रमिथुनं निवसेन्न मध्ये ग्रामस्य पूर्वककुभोऽलिवृषाङ्गनाश्च। कर्कौ धनुस्तुलभमेषघटाश्च तद्वद्वर्गाः स्वपञ्चमपरा बलिनः सुरेन्द्राः" मु॰चि॰ "वस्तुमिष्टस्य ग्रामस्य वस्त्रविभागवन्नवधा विभागं कृत्वा मध्ये मध्यमविभागे गोसिंहनक्रमिथुनं समाहारद्वन्द्वः न निवसेत् वृषसिंहमकरमिथुनराशिमन्तः पुरुषा न वसेयुः। अथ पूर्वककुभः पूर्वदिशातोऽष्टदिक्षु अलिर्वृश्चिकः तदादिराशिमन्तः पुरुषाः न वसेयुः। यथा। पूर्वस्यां वृश्चिकः आग्नेय्यां झषो मीनः, दक्षिणस्यां कन्या, नैर्ऋत्यां कर्कः पश्चिमायां धनुः। वायव्यां तुला उत्तरस्यां मेषः ऐशान्यां कुम्भः न वसेदित्यर्थः। अथ वर्गाः। अकचटतपयशवर्गाः अष्टौ ऐन्द्र्याः पूर्वदिशमारभ्य अष्टदिक्षु बलिनः। यथा अवर्गः पूर्वस्याम्। कवर्ग आग्नेय्याम्। चवर्गो दक्षिणस्याम् टवर्गो नैर्ऋत्याम्। तवर्गः पश्चिमायाम् पवर्गो वायव्याम्। यवर्गः उत्तरस्याम्। शवर्ग ऐशान्यां बलीत्यर्थः। कीदृशाः वर्गाः स्वपञ्चमपराः स्वस्मात् पञ्चमः परः शत्रुर्येषां ते। यस्य अवर्गः पूर्वस्यां बली तेन स्वपञ्चमपश्चिमायां द्वारं निवासो वा न विधेयः एवं कवर्गादीनामाग्नेय्यादिसप्तदिक्षु बलित्वं तत् पञ्चमस्य रिपुत्वञ्च ज्ञेयम्"। पी॰ धा॰

तत्र गृहयोग्यभूमिपरीक्षा विश्वकर्मणोक्ता यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया। श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्वशः। सुगन्धा ब्राह्मणी भूमीरक्तगन्धा तु क्षत्रिणी। मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी। मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्रियान्विता। अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता। चतुरस्रा द्विपाकारा सिंहा वृषभरूपिणी। वृत्तं च भद्रपीठं च त्रिशूलं लिङ्गसन्निभम्। प्रासादध्वजकुम्भादिदेवानामपि दुर्लभम्। त्रिकोणां शकटाकारां शूर्पव्यजनसन्निभाम्। मुरजाकारसदृशीं सर्पमण्डूकरूपिणीम्। खराजगरसंकाशां वक्रां चिपिटरूपिणीम्। मुद्गराभां तथा मूकककाकसर्पनिभां तथा।

शूकरोष्ट्राजसदृशीं धनुःपरशुरूपभाम्। कङ्कालसशवाकारां दुर्गन्धां च विवर्जयेत्। मनोरमाऽत्र या भूमिः परीक्षेत्तां प्रयत्नतः। द्वितीया दृढभूमिश्च निम्ना चोत्तरपूर्वके। गम्भीरा ब्राह्मणी भूमिर्न्द्रपाणां तुङ्गमाश्रिता। वैश्यानां समभूमिश्च शूद्राणां विकटा स्मृता। सर्वेषां चैव वर्णानां समभूमिः शुभावहा। शुक्लवर्णा च सर्वेषां शुभा भूमिरुदाहृता। कुशकाशयुता ब्राह्मी दूर्वा न्टपतिवल्लभा। फलपुष्पयुता वैश्या शूद्राणां तृणसंयुता। नदीपाताश्रितां तद्वत् महापाषाणसंयुताम्। सुशलाभां महाघोरां वायुना वापि पीड़िताम्। वल्लभल्लक संयुक्तां मध्ये विकटरूपिणीम्। श्वशृगालनिभां रूक्षां दन्तिकैः परिवारिताम्। चैत्यश्मशानवल्मीकधूर्त्तान्तिकेषु वर्त्तिनीम्। चतुष्पथमहाट्टचदेवमन्त्रिनिवासतः। अदूरस्थां श्वभ्रगर्त्तयुक्ताञ्चैव विवर्जयेत्" भूमिभेदे फलानि तत्रैव "सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्य शुभावहा। व्यत्यये व्यत्ययफला ततः कार्यं परीक्षणम्। चतुरस्रा महावन्या द्विपाभा धनदायिनी। सिंहाभा सद्गुणन्यूना वृषाभा पशुवृद्धिदा। वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा। त्रिशूलरूपा वीराणां सतुखनिर्धनसौख्यदा। लिङ्गाभा लिङ्गिना श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा। पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी। त्रिकोणशकटाकारा शूर्पव्यजनसन्निभा। क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्महानिकरी स्मृता। सुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा। नैःस्वा खरानुकारा च मृत्युदाऽजगरान्विता। चिपिटा पौरुषैर्हीना वक्राकारा तथैव च। काकोलूकनिभा तद्वद्दुःखशोकभयप्रदा। सर्पाभा पुत्रपौत्रघ्नी वंशाभा वंशहानिदा। शूकरोष्ट्राजसदृशी धनुःपरशुरूपिणी। कुचेलान्मलिनान् मूर्खान् ब्रह्मघ्नान् जनयेत् सुतान्। कङ्कालसशवाकारा मृतपुत्रा धनार्त्तिदा। दुर्गन्धां पापिनीं दुष्टप्रजां भूमिं परित्यजेत्। मनोरमा सुतप्रदा दृढा धनप्रदा मता। सुतार्थदा तथाप्युदक्सुरेशदिक्प्लवा मही। गम्भीरशब्दा जनयेत् पुत्रान् गम्भीरनिःस्वनान्। तुङ्गा पदान्वितान् कुर्यात् सदा सौभाग्यदायिनी। विकटा शूद्रजातीनां तथा दुर्गमवासिनाम्। शुभदा न परेषां च तस्कराणां शुभावहा। सुवर्णवर्णा स्वान् वर्णान् वर्णानामाधिपं सदा। शुक्लवर्णा च सर्वेषां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी। कुशकाशान्विता ब्रह्मवर्चसान् कुरुते सुतान्। दूर्वान्विता वीरजनिः फलाढ्या धनपुत्रदा। नदीपाताश्रिता मूर्खान् मृतवत्सांस्तथैव च। दरिद्रान्शश्मसध्यस्था गर्त्तान्तस्था मृषायुतान्। विवरा पशुपुत्रार्त्तिदायिनी सौख्यहारिणी। वक्रातिवक्रा जनयेत् पुत्रान् विद्याविहीनकान्। शूर्पमार्जारलगुडनिभा भीतिसुतार्त्तिदा। सुशला सुशलान् पुत्रान् जनयेद्वंशघातकान्। घोराघोरप्रदा वायुपीड़िता वायुभीतिदा। वल्लभल्लकसंयुक्ता पशुहानिप्रदा सदा। विकटा विकटान् पुत्रान् श्वशृगालनिभा तथा। ददाति रूक्षा परुषा दुर्बलान् जनयेत् सुतान्। गृहस्वामिभयं चैव वल्मीके विपदः स्मृताः। धूर्त्तालयसमीपे तु पुत्रस्य मरणं ध्रुवम्। चतुःपथे त्वकीर्त्तिः स्यादुद्वेगो देवसद्मनि। अर्थहानिश्च सचिवे श्वभ्रे विपद उत्कटाः। गर्तायां तु पिपासा स्यात् कूर्माभं धननाशदम्। दशखडादिपर्यन्तं पीड्यन्ते पुरवासिनः। चैत्यश्मशानदेवानां गृहाणि परिवर्जयेत्। निखनेद्धस्तमात्रेण पुनस्तेनैव पूरयेत्। पांशुनाधिकमध्योनाः श्रेष्ठमध्याधमाः क्रमात्। जलेनापूरयेत् श्वभ्रं शीघ्रं गत्वा शतं पदम्। तथैवागम्य वीक्षेत न हीनं सलिलांशुना। अरत्निमात्रे श्वभ्रे वा स्याद्लिप्ते च सर्वतः। घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम्। ज्वाल-येद्भूपरीक्षार्थं सम्पूर्णं सर्वदिङ्मुखम्। दीप्ता पूर्वादि गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः। हलाकृष्टे तथोद्देशे सर्वबीजानि वापयेत्। त्रिपञ्चसप्तरात्रेण संप्ररोहन्ति तान्यपि। उप्तबीजा त्रिरात्रेण साङ्कुरा शोभना मही। मध्यमा पञ्चरात्रेण सप्तरात्रेण निन्दिता। तिलान्वा वापयेत्तत्र यवांश्चापि च सर्षपान्। अथ वा सर्वधान्यानि वापयेच्च समन्ततः। यत्र नैव प्ररोहन्ति तां प्रयत्नेन वर्जयेत्। व्रीहयः शालयो मुद्गाः गोधूमाः सर्षपास्तिलाः। यवाश्चौषधयः सप्त सर्वबीजानि चैव हि। सुवर्णताम्रपुष्पाणि श्वभ्रमध्यं गतानि च। यस्य नाज्ञि समायान्ति स भूमिस्तस्य शोभना। पांसवो रेणुतां नीता निरीक्ष्याश्चान्तरिक्षगाः। अधोमध्योर्द्ध्वगा नृणां गतितुल्यफलप्रदाः"।

भूमेः पूर्वादिदिक्प्लवफलं तत्रैवोक्तम् 'चतुरस्रां समां शुद्धां भूमिं कृत्वा प्रयत्नतः। तस्मिन् दिक्साधनं कार्यं वृत्तमध्ये गते दिशि। पूर्वप्लवे भवेल्लक्ष्मीराग्नेय्यां शोकमादिशेत्। याम्यां याति यमद्वारं नैर्ऋते च महाभयम्। पश्चिमे कलहं कुर्याद्वायव्यां मृत्युमादिशेत्। उत्तरे वंशवृद्धिः स्यादीशाने रत्नसञ्चयम्। दिङ्मूढे कुलनाशः स्याद्वक्रे दारिद्र्यमादिशेत्"।

गृहे आयामविस्तारभेदेन ध्वजाद्यायास्तत्फलं वर्णदिग्भेदेन ध्वजादीनां विधिनिषेधौ चाह तत्रैव "विस्तारेण हतं दैर्घ्यं विभजेदष्टभिस्ततः। यच्छेषं स भवेदायो ध्वजाद्यास्ते स्युरष्टधा। ध्वजो धूमो हरिः श्वा गौः खरेभौ वायसोऽष्टमः। पूर्वादिदिक्षु चाष्टानां ध्वजादीनामवस्थितिः। स्वस्थानात् पञ्चमे स्थाने वैरत्वं च महद्भवेत्। विषमायः शुभः प्रोक्तः समायः शोकदुःखदः। स्वस्थानगा बलिष्ठाः स्युर्नचान्यस्थानगाः शुभाः। ध्वजः सिंहे तौ च गजे ह्येते गवि शुभप्रदाः। वृषो न पूजितोऽह्यत्र ध्वजः सर्वत्र पूजितः। वृषसिंहगजाश्चैव कुण्डे कर्कटकीटयोः। द्विपः पुनः प्रयोक्तव्यो वापीकूपसरःसु च। मृगेन्द्रमासने दद्याच्छयनेषु गजं पुनः। वृषं भोजनपात्रेषु छत्रादिषु पुनर्ध्वजम्। अग्निवेश्मसु सर्वेषु, गृहे वह्न्युपजीविनाम्। धूमं नियोजयेत् केचित् श्वानं म्लेच्छादिजातिषु। खरो वैश्यगृहे शस्तो ध्वाङ्क्षः शेष कुटीषु च। वृषसिंहगजाश्चापि प्रासादपुरवेश्मसु। गजाये वा ध्वजाये वा गजानां सदनं शुभम्। अश्वालयं ध्वजाये च खराये वृषभेऽपि वा। उष्ट्राणां मन्दिरं कार्यं गजाये वा वृषध्वजे। पशुसद्म वृषाये च ध्वजाये वा शुभप्रदम्। शय्यासु वृषभः शस्तः पीठे सिंहः शुभप्रदः। अमत्रच्छत्रवस्त्राणां वृषाये वा ध्वजेऽपि वा। पादुकोपानहौ कार्य्ये सिंहायेऽप्यथ वा ध्वजे। स्वर्णरौप्यादिधातूनामन्येषां तु ध्वजः स्मृतः। ब्राह्मणे तु ध्वजः श्रेष्ठः प्रतीच्यां कारयेन्मुखम्। सिंहस्य भूभृतां शस्त उदीच्यां च मुखं शुभम्। विशां वृषः प्राग्वदनं शूद्राणां दक्षिणे गजः। सर्वेषामेव चायानां ध्वजः श्रेष्ठतमो मतः। ध्वजायः क्षत्रियविशोः प्रशस्तो गुरुरब्रवीत्। सिंहायः सर्वथा त्याज्यो ब्राह्मणेन वृषस्तथा। सिंहाये शुनि चाये च अल्पायासं प्रजायते। ध्वजाये पूर्णसिद्धिः स्याद्वृषायः पशुवृद्धिदः। गजाये सम्पदां वृद्धिः शेषायाः शोकदुःखदाः"। तथा च ध्वजाद्या आया यत्र स्युस्तद्दिङ्मुखद्वाराणि स्युरिति फलितार्थः "प्रत्यग्ध्वजे द्वारमथोक्षिणि पूर्वं हरावुदक् स्यात् द्विरदे च याम्यम्" इति श्रीपत्युक्तेः "सर्वद्वार इह ध्वजो वरुणदिग्द्वारं च हित्वा हरिः प्राग्द्वारो वृषभो गजो यमसुरेशाशामुखे स्याच्छुभः" महेश्वरोक्तेश्च। "पश्चादुदक्पूर्वयमे द्विजादितः" मु॰चि॰ ब्राह्मणादिवर्णभेदेन द्वारनिवेशनमुक्तम् द्विजादितः ब्राह्मणादिवर्णभेदेन पश्चादादि दिक्षु गृहद्वारं स्यात्। यथा ब्राह्मणस्य पश्चान्मुखं गृहद्वारं क्षत्रियस्योदग्दिशि वैश्यस्य पूर्वस्यां, शूद्रस्य यमे दक्षिणस्याम् इत्यर्थः। उक्तञ्च श्रीपतिना "ध्वजे प्रतीच्यां मुखमग्रजानामुदङ्मुखं भूमिभृताञ्च सिंहे। विशो वृषे प्राग्वदनं गजे तु शूद्रस्य याम्याननमामनन्तीति"। टोडरानन्दे च्यवनः "ध्वजे परास्यं विप्राणां राज्ञां सिंहेऽप्युदङ्मुखम्। गजे शूद्रस्य याम्यास्यं विशः पूर्वमुखं वृषे इति॥" पी॰धा॰

गृहाणामायवारांशादिकं तत्फलञ्च विश्व॰ उक्तं यथा "पिण्डे नयाङ्काङ्कगजैरग्निनागाष्टसागरैः। नागैश्च गुणिते भक्ते क्रमादेते पदार्थकाः। नागाद्रिनवसूर्य्यर्क्षतिथ्यृक्षभानुभिः। आयो वारोऽंशको द्रव्यमृणमृक्षन्तिथिर्युतिः। आयुश्चाथ गृहेशर्क्षगृहभैक्यं मृतिप्रदम्। संपूर्णाः शुभदा ह्येते ह्यसंपूर्णास्त्वनिष्टदाः"। अस्यार्थः। इष्टगृहदीर्घः २७हस्ताः विस्तारः ७हस्ताः। "तथायते तद्भुजकोटिघातः" लीला॰ उक्तदिशा क्षेत्रफलम् २०३ इदं पिण्डं नवधा स्थापितम् यथाक्रमम् नवाद्यङ्कैर्गुणिते नागाद्यङ्कैर्हृते आयादयः स्युः। यथा २०३ पिण्डे ९ गुणिते १८२७। ८भक्ते शेषाङ्कात् ३ आयः सिंहाख्यः। ९हतः १८२७। ७भक्तः शेषः७ तेन वारः शनिः। ६गुणः १२१८। ९भक्तः ३शेषः अंशकः (नवांशकः)। ८गुणः १६२४। १२भक्तः ४धनम्। ३गुणः ६०९। ८भक्तः शेषः १ऋणम्। ८गुणः १६२४। २७ भक्तः शेषः ४नक्षत्रं रोहिणी। ८गुणः १६२४। १५भक्तः। शेषः ४चतुर्थी तिथिः। ४गुणः ८१२। २७भक्तः शेषः २प्रीतिर्योगः। ८गुणः १६२४। १२०भक्तः शेषः६४ वर्षा आयुः। आयादीनां प्रयोजनं पी॰धा॰ दर्शितं यथा अथैषामायादीनां प्रयोजनमुच्यते। आयस्य तावत् "विषमायः शुभायैव समायः शोकदुःखदः" इति वसिष्ठोक्तम्। "वाराणां च सूर्यारवारराश्यंशाः सदा वह्निभयप्रदाः। शेषग्रहाणां वारांशाः कर्त्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः" इति यथा गणितेनागतो भौमवारः सोऽपि निन्द्यः तद्राशी मेषवृश्चिकौ निन्द्यौ एवमन्येष्वपि राशिषु तन्नवांशा निन्द्याः "गृहस्यागतभं यत्तु तद्द्विराश्यात्मकं यदि। तन्नवांशवशात्तत्र ज्ञातव्यं सर्वदा गृहमिति" तथा च कृत्तिका द्विराश्यात्मिका तत्रैकावशेषे मेषः। मृगेऽपि द्व्यादिके शेषे मिथुनमन्यथा वृषः। पुनर्वसावप्यंशकत्रयं यावन्मिथुनमन्यथा कर्कः। एवमुत्तराफाल्गुन्यादिषु द्विराश्यात्मकेषूहनीयं वि-

वृद्धिः। न तु निःसन्दिग्धेष्वेकराश्यात्मकेषु अश्विन्यादिषु।

धनर्णयोश्च फलम् "धनाधिकं गृहं वृद्ध्यै निर्द्धनाय ऋणाधिकमिति"। नक्षत्रस्य फलम् "विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरिः प्रतिकूलदः। निधनाख्या तारका तु सर्वथा निधनप्रदा। विवर्ज्य तारकास्त्वेतन्निर्माणमशुभप्रदम्। कुर्वन्नजानतो मोहाद्दुःखभाग्व्याधिभाग्भवेत्। अत्र गृहनक्षत्राद्दिनभं यत्संख्यं तन्नवभक्तमवशिष्टतारका विपत्तारादिकाः स्युश्चेत्तदानिष्टास्तद्दिने गृहारम्भं न कुर्यादन्यस्मिन् दिने शुभतारासु गृहारम्भं कुर्यादित्यर्थः इति केचित्। अपरे तु गृहकर्तृनामनक्षत्राद्गृहभं संगण्य नवभक्तमवशिष्टं विपत्तारादिकं स्यात्तद्गृहमनिष्टमन्यथा शुभमिति यदाह कश्यपः "दत्ते दुःखं तृतीयर्क्षं पञ्चमर्क्षं यशःक्षयम्। आयुःक्षयं सप्तमर्क्षं कर्त्तुर्भाद्यदि सप्तममिति" वास्तुशास्त्रेऽपि "गृहभात् स्वामिभं गण्यं भक्तं च नवभिः पुनः। यच्छेषं सा भवेत्तारा सप्तपञ्चत्रिकाऽधमेति" प्राहुः। यदा तु गृहकर्त्तुर्गृहस्य चैकं नक्षत्रं स्यात्तदा तच्छुभमशुभं वेति निर्णयमाह। वसिष्ठः "गृहस्य तत्पतेस्त्वेकं धिष्ण्यं चेन्निधनप्रदमिति" निधनं मरणम्। राश्यैक्येऽयं दोषः न तु भिन्नराशित्वे तद्वाक्यस्य विवाहप्रकरणोक्तत्वात्। कैश्चिदन्यदपि प्रयोजनमुक्तं तदुक्तं व्यवहारसमुच्चये "त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मानि कृत्तिकाद्यै रुक्छेदपुत्राप्तिधनानि शोकम्। शत्रोर्भयं राजभयं च मृत्युः सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः" इति। गृहभवशाद्राशिज्ञानेऽपि प्रयोजनमाह स एव। (विश्वकर्म्मा) राशिकूटादिकमित्यादि (तद्वाक्यमनुपदं दृश्यम्) वास्तुशास्त्रे कृत्तिकादिषु द्विराशिषु भेषु राशिनिर्णयो यथा "अश्विन्यादित्रयं मेषे सिंहे प्रोक्तं मघात्रयम्। मूलादित्रितयं चापे शेषेषु नव राशय" इति। शेषेषु भेषु रोहिण्यादिषु नव राशयो ज्ञेयाः। यथा रोहिणीमृगयोर्वृषः। आर्द्रापुनर्वस्वोर्मिथुनम्। पुष्याश्लेषयोः कर्कः। एवं हस्तादिके श्रवणादिद्विके च कन्यामकराद्या राशयः स्युरित्यर्थः अयं च पक्षो वास्तुशास्त्रे नवांशानुक्तेरुक्तः। अत्र राशिकूटे नाडीवेधो न दोषाय। उक्तं च ज्योतिश्चिन्तामणौ "सेव्यसेवकयोश्चैव गृहतत्स्वामिनोरपि। परस्परं मित्रयोश्चैकनाडी प्रशस्यते" इति। तिथिप्रयोजनं तिथ्यानयनप्रकारान्तरं च वास्तुशास्त्रे "शक्राहतं क्षेत्रफलं त्रिंशद्भक्तावशेषकम्। तिथयः प्रतिपदाद्याः स्युर्दर्शं रिक्तां च वर्जयेदिति"। तुल्यन्यायत्वाच्छुभाशुभप्रकरणोक्तं नेष्टयोगवर्जनं च योगानां, प्रयोजनं स्पष्टमेव आयुषः प्रयोजनं तावत्कालं गृहस्थितिरिति" पी०धा० आयादिफलं विश्व०वास्तुशास्त्रे "धिष्ण्ये च वसुभिर्भक्ते व्ययः स्याच्छेषकाङ्कके। धनाधिकं गृहं वृद्ध्यै निर्द्धनाय ऋणाधिकम्। व्ययान्विते क्षेत्रफले ध्रुवाद्यक्षरसंयुते। त्रिभिः शेषे क्रमादिन्द्रयमभूमिपांशकाः। इन्द्रांशे पदवीवृद्धिर्महत्सौख्यं प्रजायते। यमांशे मरणं नूनं रोगशोकमनेकधा। राजांशे धनधान्यानि पुत्रवृद्धिश्च जायते। राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तयेत्। नैःस्वं द्विद्वादशे नूनं त्रिकोणे त्वनपत्यता। षट्काष्टके नैधनं स्याद्व्यत्यये मध्यमं स्मृतम्। (व्यत्यये द्वादशद्वितीयादौ) द्यूनस्थिते पुत्रलाभः स्त्रीलाभश्च तथैव च। जन्मतृतीये च तथा धनधान्यागमो भवेत्। दशमैकादशे चन्द्रे धनायुर्भद्रपुत्रदः। चतुर्थाष्टमरिप्फस्थो मृत्युपुत्रविनाशदः। त्रिकोणेऽत्वनपत्यं स्यात् केचिद् बन्धुगृहे शुभम्। वदन्ति चन्द्रे मुनयो नैतन्मम मतं स्मृतम्। अश्विन्यादित्रयम् इत्यादिकम् (अनुपदमुक्तम्)। सूर्यारवारराश्यंशाः सदा वह्निभयप्रदाः। शेषग्रहाणां वारांशाः कर्त्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः। गृहस्यागतभं यत्तु तद्धि राश्यात्मकं यदि। तन्नवांशवशात्तत्र ज्ञातव्यं सर्वदा गृहम्। विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरिः प्रतिकूलदः। निधनाख्या तु या तारा सर्वथा निधनप्रदा। विवर्ज्य तारकास्त्वेतन्निर्माणमशुभप्रदम्। प्रत्यरितारा भयदा निरंशर्क्षे तु मृत्युभीः। निधानाख्या तु या तारा स्त्रीसुतार्त्तिप्रदायिनी। कुर्वन्नजानतो मोहाद्दुःखभाग्व्याधिभाग्भवेत्। तिथौ रिक्ते दरिद्रत्वं दर्शे गर्भनिपातनम्। कुयोगे धनधान्यादिनाशः पातश्च मृत्युदः। वैधृतौ सर्वनाशाय नक्षत्रैक्ये तथैव च। आयुर्विहीने गेहे तु दुर्भगत्वं प्रजायते। नाडीवेधो न शुभदस्तारा रोगभयप्रदा। गणवैरे पुत्रहानिर्द्धनहानिस्तथैव च। योनौ कलिर्महादुःखं यमांशे मरणं ध्रुवम्। नक्षत्रैक्ये स्वामिमृत्युर्वर्णे वंशविनाशनम्। पापवारे दरिद्रत्वं शिशूनां मरणं तथा। केचिच्छनिं प्रशंसन्ति चौरभीतिस्तु जायते"।

आयादिकचिन्ताया मर्यादां दिग्भेदेन गृहभेदनिर्माणञ्चाह विश्वकर्मा "एकादशकराद्दूर्द्ध्वं यावद्द्वात्रिंशहस्तकम्। तावदायादिकं चिन्त्यं तदूर्द्ध्वं नैव चिन्तयेत्। आय-

व्ययौ मासशुद्धिं न जीर्णे चिन्तयेद्गृहे। शिलान्यासं प्रकुर्वीत मध्ये तस्य विधानतः। ऐशान्यां देवतागेहं पूर्वस्यां स्नानमन्दिरम्। आग्नेयां पाकसदनं शयनं दक्षिणे न्यसेत्। शस्त्रगेहं च नैरृत्यां पश्चिमे भोजनालयम्। वायव्यां धान्यसदनं भाण्डारागारमुत्तरे। आग्नेयीपूर्वयोर्मध्ये दधिमन्थनमन्दिरम्। अग्निप्रेतेशयोर्मध्ये आज्यगेहं प्रशस्यते। याम्यनैरृतयोर्मध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम्। नैरृत्यम्बुपयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मन्दिरम्। पश्चिमानिलयोर्मध्ये रोदनार्थं गृहं स्मृतम्। वायव्योत्तरयोर्मध्ये रतिगेहं प्रशस्यते। उत्तरेशानयोर्मध्ये औषधार्थं च कारयेत्। ईशानपूर्वयोर्मध्ये शेषं सर्वगृहं स्मृतम्। नैरृत्यां सूतिकागेहं नृपाणां गेहमिष्यते। आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः। तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चितम्। मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने। प्रसूतिसम्भवे काले गृहारम्भणमिष्यते"।

अलिन्दभेदेन गृहनामभेदान् तत्फलमलिन्दशब्दार्थश्चाह तत्रैव "गुरोरधो लघुः स्थाप्यः पुरस्तादूर्द्ध्वगं न्यसेत्। गुरुभिः पश्चिमे पूर्ये सर्वलघवधिर्विधिः। स्यादलिन्दं लघुस्थाने नालिन्दं गुरुमाश्रितम्। प्रदक्षिणैर्गृहद्वारादलिन्दैर्दशषड्विधैः १६। ध्रुवसंज्ञं १ गृहं त्वाद्यं धनधान्यसुखप्रदम्। धन्यं २ धान्यप्रदं नृणां जयं ३ स्याद्विजयप्रदम्। मन्दं ४ स्त्रीहानिदं नूनं खरं ५ सम्पद्विनाशनम्। पुत्रपौत्रप्रदं कान्तं ६ श्रीपदं स्यान्मनोरमम् ७। सुवक्त्रं ८ भोगदं नूनं दुर्मुखं ९ विसुखप्रदम्। सर्वदुःखप्रदं क्रूरं १० विपक्षं ११ शत्रुभीतिदम्। धनदं १२ धनदं गेहं क्षयं १३ सर्वक्षयावहम्। आक्रन्दं १४ शोकजननं विपुलं श्रीयशःप्रदम्। विपुलं १५ नामसदृशं धनदं विजयाभिधम् १६। प्रदक्षिणं समुखादलिन्दं विद्याल्लघुस्थानसमाश्रितं च। गृहस्य पूर्वादिगतेष्वलिन्देष्वेवं भवेयुर्दश षट् क्रमेदाः १६। भवेत् पुनः शुभालिन्दयुतं कापालसंज्ञकम्। विस्तारात् द्विगुणं गेहं गृहस्वामिविनाशनम्। निरर्थकं तद्गृहं स्याद्भयं वा राजसम्भवम्। केचिदलिन्दं द्वारं तु प्रवदन्ति मनीषिणः। केचिदलिन्दं शालाञ्च केचिच्चालिन्दकं च तत्। गृहाद्बहिश्च ये कोष्ठा गृहस्यान्तर्गताश्च ये। तेषां कोष्ठीकृतं तिर्यग्गेहं चालिन्दसंज्ञकम्। स्तम्भहीनं गृहाद्बाह्यान्निर्गतं कोष्ठनिर्मितम्। मध्यादूर्द्ध्वं तस्य गेहं वाचालिन्दसंज्ञकम्। यत्रालिन्दं च तत्रैव द्वारमार्गः प्रशस्यते। अलिन्दद्वारहीनं च गृहं कोटीसमं स्मृतम्। यत्रालिन्दं तत्र शाला तत्र द्वारं च शोभनम्। शालालिन्दद्वारहीनं न गृहं कारयेद्बुधः" अयमर्थः। "प्रस्तारे तु लघुं न्यस्य प्रथमस्य गुरोरधः। यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम्। ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत्" इ॰र॰उक्तरीत्या चतुर्द्वारकरूपचतुर्गुरुप्रकल्पनेन प्रस्तारे लघुं द्वारं प्रकल्प्य षोडश भेदाः स्वरूपतो दर्श्यन्ते यथा

१ | ऽऽऽऽ ऊर्द्ध्वमुखम् ध्रुवं शुभदम्।
२ | ।ऽऽऽ प्राङ्मुखं धान्यं शुभम्।
३ | ऽ।ऽऽ दक्षिणद्वारम् जयं शुभदम्।
४ | ।।ऽऽ प्राग्दक्षिणद्वारम् मन्दमशुभदम्।
५ | ऽऽ।ऽ पश्चिमद्वारं खरमशुभदम्।
६ | ।ऽ।ऽ प्राक्पश्चिममुखम् कान्तं शुभदम्।
७ | ऽ।।ऽ दक्षिणपश्चिमास्यम् मनोरमं शुभदम्।
८ | ।।।ऽ प्राग्दक्षिणपश्चिमास्यं सुमुखं शुभदम्।
९ | ऽऽऽ। उत्तरास्यम्—दुर्मुखमशुभदम्।
१० | ।ऽऽ। पूर्वोत्तरद्वारम्—उग्रमशुभदम्।
११ | ऽ।ऽ। दक्षिणोत्तरास्यम् विपक्षमशुभदम्।
१२ | ।।ऽ। प्राग्दक्षिणादिगास्यम् धनदं शुभदम्।
१३ | ।ऽ।। पश्चिमोत्तरास्यम् क्षयमशुभदम्।
१४ | ।ऽ।। पूर्वपश्चिमोत्तरास्यम् आक्रन्दमशुभदम्।
१५ | ऽ।।। दक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारम् विपुलं शुभदम्।
१६ | ।।।। चतुर्दिग्द्वारम् विजयं सर्वत्र शुभदम्।

दिग्भेदेनैकशालादिनिर्माणप्रकारं तत्राह "यद्वास्तुनि च विस्तारः सैवोच्छ्रायः शुभः स्मृतः। एकशालो गृहः कार्यो विस्ताराद्द्विगुणोच्छ्रयः। चतुःशालगृहस्यैवमुच्छ्रायो व्याससंमितः। विस्ताराद्द्विगुणं दैर्घ्यमेकशालेषु शस्यते। विस्तीर्णं यद्भवेद्गेहं तदूर्द्ध्वं त्वेकशालके। द्विशाले द्विगुणं प्रोक्तं त्रिशाले त्रिगुणं तथा। चतुःशाले पञ्चगुणं तदूर्द्ध्वं नैव कारयेत्। शिखा चैव त्रिभागे तु गृहं चोत्तमसंज्ञकम्। एकं नागेन्द्रसंयुक्तौ द्वे च दक्षिणपश्चिमे। त्रिशालं पूर्वतोहीनं कार्यं वा सौख्यवर्जितम्। ऊर्द्ध्वभागत्रयं त्यक्त्वा अधोभागद्वयं तथा। मध्ये नाभिं विजानीयादिति प्राह पराशरः। पूर्वादिषु चतुर्दिक्षु वामसेकादयोध्रुवाः। विस्तारस्याथ दैर्घ्यस्य तथैवैकैकसंयुताः। वामं वातादिकोणेषु ध्रुवं

विस्तारदैर्घ्ययोः। एकाद्याः स्वेच्छया सर्वे कार्या वेदसमन्विताः। अनेनैव प्रकारेण क्रियमाणे च वास्तुनि। आयव्ययादिसंशुद्धिं न चिन्तयति पूर्वतः” अस्यार्थः यदि वास्तुनि एकमेव गृहं क्रियते तदा नागेन्द्रसंशुद्ध्या-सौम्यवर्जितं उत्तरशालाहीनं गृहं कार्यं यदि-द्विशालकं गृहं क्रियते तदा दक्षिणपश्चिमे शाले कार्ये त्रिशाले पूर्वतोहीनं कार्यम् उत्तरशालया वा हीनं कार्यम्। शालाविभागस्तु अनेनैव विधानेन कार्यः पूर्वतः अर्द्धभागत्रयं त्यक्त्वा पश्चिमे भागद्वयं त्यक्त्वा यो मध्यगतो भागः स नाभिः तत्र शाला न विधेया अनेनैव प्रकारेण पूर्वादिदिक्षु एकदयो विस्तारस्य दैर्घ्यस्य एकैकभागं संयोज्य वातादिकोणेषु उत्तरशाला हीनत्वान्न देयं सर्वे एकाद्याश्चतुःशालान्ता वेदसमन्विताः कार्याः अनेनैव प्रकारेण शालायुते गृहवास्तुनि आयव्ययादिशुद्धिर्न चिन्तनीया। एकशाले आयव्ययादिविचारः कर्त्तव्यः द्विशालादिगृहे आयव्ययादिशुद्धिर्न विचारणीया यतः निर्गमालिन्दनिर्यूहादीनि यानि चतुर्दिशं वेश्मनां तानि न ग्राह्याणि इति। वर्णभेदेनैकशालादिविशेषभेदादिकमाह तत्रैव “ब्राह्मणानां चतुःशालं क्षत्रियाणां त्रिशालकम्। द्विशालकं च वैश्यानां शूद्राणामेकशालकम्। सर्वेषामेव वर्णानामेकशालं प्रशस्यते। एकशालं द्विशालं वा त्रिशालं तुर्यशालकम्। यथालिन्दगृहं कुर्यात्ता द्रक्शाला प्रशस्यते। शालाभेदो न कर्त्तव्यो न कुर्यात्तु ङ्गनिम्नकम्। समां शालां ततः कुर्यात्सम प्राकारमेव च। कुलीरो वृश्चिकोमीन उत्तरद्वारसंस्थिताः। मेषसिंहधनुर्द्धारी पूर्वद्वारेषु संस्थिताः। वृषभो मकरः कन्या याम्यद्वारसमाश्रिताः। मिथुनं तुलकुम्भौ च पश्चिमद्वारमाश्रिताः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यथाक्रमम्। यदीशा राशयः प्रोक्तास्तस्मिन् शाला प्रवर्त्तते। अथ पूर्वविभागे तु ब्राह्मणा उत्तरे नृपाः। वैश्याश्च दक्षिणे भागे पश्चिमे शूद्रकास्तथा। आग्नेयादिक्रमेणैवापभ्रंशावर्णसङ्कराः। जातिभ्रष्टाश्च चौराश्च विदिक्स्थाः शोभनाः स्मृताः। ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः शूद्राः प्रागादिषु स्मृताः”। नृपादीनां गृहमानभेदमाह तत्रैव। “अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारे नृपमन्दिरम्। कार्यं प्रधानमन्यानि तथाष्टाष्टोनितानि तु। विस्तारपादसंयुक्तं तेषां दैर्घ्यं प्रकल्पयेत्। एवं नृपाणां पञ्चैव गृहाणि शुभदानि च। सेनानीनां च पञ्चैव गृहाणि शुभदानि च। षड्भिः षड्भिर्विहीनानि चतुःषष्टिमितानि च। पञ्चैव, तस्य विस्तारे दैर्घ्यं षड्भागसंयुतम्। षष्टिश्चतुर्विहीनानि वेश्मानि सचिवस्य च। पञ्चस्वष्टांशसंयुक्तं दैर्घ्यं तस्यार्द्धमेव च। नृपाणां महिषीणाञ्च प्रशस्तं पञ्च चैव हि। षड्भिः षड्भिश्च वर्ज्यानि अणीन्याश्च तथैव च। त्रिंशद्युतञ्च दैर्घ्यं च युवराजगृहाणि च। पञ्च अर्द्धं च तस्यैव भ्रातृणां प्रभवन्ति हि। नृपमन्त्रिगृहाणाञ्च अन्तरे यत्प्रमाणकम्। सामन्तराजमृत्यानां प्रवराणां गृहं स्मृतम्। नृपाणां युवराजस्य गृहाणामन्तरेण यत्। तत् गृहं कञ्चुकीवेश्म कलाज्ञानां तथैव च। युवराजमन्त्रिगृहेष्वन्तरं यद्भवेदिह। अध्यक्षस्य तु तद्गेहं तत्कर्मकुशलाश्च ये। अध्यक्षाधिकृतानां च रतिकोशप्रमाणकम्। चत्वारिंशच्चतुर्हीना पञ्च गेहा भवन्ति हि। षट्भागसंयुतं दैर्घ्यं दैवज्ञभिषजां तथा। पुरोहितानां शुभदं सर्वेषां कथयाम्यतः। हस्तात् द्वात्रिंशता युक्तं विस्तारस्य द्विजालयम्। विस्तारं सदशांशं तु दैर्घ्यं तस्य प्रकल्पयेत्। त्रयाणां क्षत्रियादीनामालयं पूर्वचोदितम्। नृपसेनापतिगेहस्यान्तरं यद्भवेदिह। तत्कोशगेहं भवति रतिगेहं तथैव च। सेनापतन्नृपगेहानामन्तरं यत्प्रमाणकम्। चातुर्वर्ण्यस्य यद्गेहं तद्राजपूज्यसम्मतम्। अथ पारसवादीनां मातापित्रोर्यदन्तरम्। ब्राह्मणस्य च यन्मानं शूद्रेण सह तद्भवेत्। शतहस्तोच्छ्रितं कार्यं चतुःशालं गृहं भवेत्। प्रमितन्त्वेकशालन्तु शुभदं तत्प्रकीर्त्तितम्। सेनापतिनृपादीनां सप्तत्या सहिते कृते। व्यासे चतुर्दश हृते शालामानं विनिर्दिशेत्। पञ्चत्रिंशद्धृतेऽन्यत्रालिन्दमानं भवेच्च तत्। शाला त्रिभागतुल्या च कर्त्तव्या वीथिका-बहिः। भवनात् पूर्वं सोष्णीषं पश्चात्सापाश्रयं भवेत्। सावष्टम्भं पार्श्वयोस्तु सर्वत्र सुस्थिरं भवेत्। विस्तारषोडशांशस्तु चतुर्हस्तयुतोच्छ्रयः। तदन्तरस्योच्चतरं प्रमाणं प्रवदेद्बुधः। द्वादशभागेनोनं च समस्तानां प्रकल्पयेत्। यजन्ते राजसूयाद्यैः क्रतुभिर्येऽवनीश्वराः। नवैरप्यष्टभिस्तेषां कारयेद्भवनोत्तमम्। तथा च सप्तभिरेव विप्राणां कारयेद्गृहम्। सार्द्धषष्ठैः क्षत्रियाणां वैश्यानां सार्द्धपञ्चभिः। त्रिभिः सार्द्धैश्च शूद्राणां भवनं शुभदं स्मृतम्। स्वगृहाणां विभागेन प्रमाणमिह लक्षयेत्।